किरातार्ज्जुनीयम्

[महाकवि-श्रीभारविप्रणीतम्]

(महामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया घण्टापथसमाख्यया व्याख्यया
अन्वय वाच्यपरिवर्त्तन वङ्गभाषानुवाद-हिन्दिभाषानुवाद-
श्लोकसूची विस्तृतभूमिकाप्रश्नादिभिश्च
समुद्भासितम्)

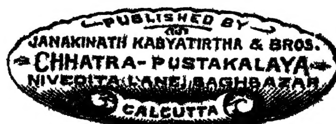
——:o:——

अध्यापक—श्रीमद्गुरुनाथविद्यानिधि-भट्टाचार्य्येण

सम्पादितम्

श्रीमद् गोविन्दचन्द्र काव्यतीर्थ-पुराणशास्त्रिणा

संशोधितम्

मूल्यम् मुद्रात्रयम्—३)

[redacted]

आवृत्तिश्चतुर्थी, १३४२ वङ्गाब्दीय
दोलयात्रायाम्

PRINTED BY
B. K. Mukherjee
New Aryamission Press
9, Shib Narain Das Lane, Calcutta

समालोचना।

दुर्भाग्यवशात् विगतहर्षात् भारतवर्षात् आर्णज्ञानविभाकरे चिराय अस्तं गतेऽपि, तमःसमावृतमानसा भारतवर्षीया आर्य्यवर्य्याः कथमिदानीमपि तिरोहितानन्दसन्दोहं सुखस्मृतिमात्रसर्व्वस्वं स्वजीवनं सार्थकमिव मन्यन्ते, मन्यन्ते च केषाञ्चित् सरसवस्तूनां सञ्जीवनमदिरामहिम्ना, इति चेदनुसन्धीयते केनचिदनुसन्धित्सुना, तर्हि तन्मनसि एतदेव प्रतिभासते यत् अस्यां विजयवैजयन्तीलाञ्छितभूम्यां साम्प्रतमपि विभासन्ते एवंविधाः केषाञ्चित् निखिललोकचेतःसमाकर्षणचतुराणां पदार्थानां गौरवप्रभाः, याभिः सुरञ्जितहृदयाः सन्तः अद्यापि सर्व्वे अस्मिन्नेव भगवच्चरणरेणुपवित्रीकृते भारतवर्षे जन्मग्रहणेन आत्मानं सफलीकर्त्तुं कामयन्ते। महादेशस्यास्य नैसर्गिकशोभागौरवेण, सनातनधर्म्ममहिम्ना संस्कृतभाषागरिम्णा च, अधुनापि आर्य्यवर्य्याणां भारतवर्षीयाणामासनं सर्व्वोपरि वरीवर्त्ति।

यशःसुधाधवलितदिङ्मण्डलानां वाणीचरणकमलमधुपानां व्यासवाल्मीकिकालिदासभवभूतिप्रभृतीनां भारतीयकविमुख्यानां कवित्ववीणानिक्वणो यद्यपि अस्माकं भाग्यवैगुण्यात् चिराय विलुप्ततामधिगतवान्, तथापि पीयूषवर्षिणी तदनुरणनधारा समीरणसम्पर्कं आत्मानमर्पयन्तीव, स्मारयन्तीव कतिविधा अतीतकथाः, जनयन्तीव विस्मयं वैदेशिकसुधीसमूहानां, मज्जयति विपुलविपुले आनन्दसन्दोहसागरे सहृदयरसिकान्।

इह खलु जगति कति कति जनाः समुत्पद्यन्ते विलीयन्ते च कालसागरे जलबुद्बुदवत्; किन्तु "कीर्त्तिर्यस्य स जीवति" इत्यादि सुभाषितं प्रमाणीकर्त्तुमेव अद्यापि भारविकवीनां अर्थगौरवपूर्णवचनरचनपटीयसां प्रसन्नगम्भीरपदायाः विविक्तवर्णाभरणायाः सरस्वत्याः शान्तमूर्त्तिः शान्तिधारां वितरति प्रशान्तमानसेभ्यः सुमनोभ्यः। यद्यपि अयं कविकुलकरीन्द्रो भारविः कदा कतमं जनपदं जन्मना पवित्रीचकार कमन्वयं वा अलमकार्षीत्, तत् सम्यक् निर्णेतुं शक्तिविरहिता वयं, धारावाहिकेतिहासाभावात् अस्माकमसामर्थ्यनिबन्धनाच्च; तथापि अनुसन्धाननैपुण्यवतां प्रत्नतत्त्वविदां वदनारविन्दसङ्कोचशङ्कया अस्य कवयितुराविर्भावकालादिनिरूपणार्थं कथञ्चिदयत्नाश्रयणं न दोषमावहेत्।

दृश्यते मुम्बय्यांमुद्रितकाव्यमाला-ग्रन्थगर्भे प्राचीनलेखमालाशीर्षकपरिच्छेदे त्रयोदशप्राचीनलेखे,—"किरातार्जुनीय पञ्चदश सर्गादिकोंकारो

दुर्व्विनीत नामधेय" इति अस्मदालोचनीयेन महाकविना विरचितस्य किरातार्जुनीयस्य महाकाव्यस्य नाम।

तथा तत्रैव योऽयमप्राचीनलेखे—"येनायोजि नवेऽश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म। स विजयतां रविकीर्त्तिः कविताश्रित-कालिदास-भारविकीर्त्तिः" इति षट्पञ्चाशदधिकपञ्चशततमे शकसंवत्सरे (५५६) राज्ञा पुलकेशिना प्रदत्ते ताम्रशासने उत्कीर्णं वचनम्। अत्र कालिदासेन सह भारवेर्नामोल्लेखः समुपलभ्यते। पूर्व्वोक्तयोर्दशलेखस्तु अष्टनवत्युत्तर-शकाब्दे उत्कीर्णो बभूव। अत एतदेवानुमीयते यत् खिस्ताब्दीय-सप्तमशतकारम्भेऽपि कालिदासस्येव भारवेः कीर्त्तिर्दिगन्तव्यापिनी आसीत्, न हि अल्पेन समयेन केषाञ्चित् कीर्त्तिकौमुदीधारा समस्तानां दिग्वधूनां मुखमाप्नोतीति।

खिस्ताब्दीयषष्ठशतकात् पूर्व्वतनो भारविरिति निर्व्विकल्पमनेने-नानुमानेन ज्याकविप्रभृतयः शार्म्मण्यदेशीयाः पाश्चात्यपण्डिताः भारवे-राविर्भावकालं खिस्तीयषष्ठशताब्दीमध्यभागात् पूर्व्वं निर्द्धारयन्ति। मत-मिदमस्माकमपि रोचते।

ये केचित् प्रत्नतत्त्वविदो भारविमाघयोः समकालवर्त्तित्वमुद्घोषयन्ति न तेषां साधीयान् पन्थाः, "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।" इत्यादरसिकवचनस्य एकान्ततो मूले एव भ्रमापातस्य अयुक्तत्वात्, श्लोकोऽयं अवश्यं कविताप्रकर्षानुधावनासमर्थेन नैषधादिगुणपक्षपात-दोषदूषितेन विरचितः। वयन्तु ब्रूमः—माघकविर्न अर्व्वाचीनः, किन्तु भारविस्ततोऽपि प्राचीन इति। माघकविर्भारविकृतं काव्यमनुकृत्य स्वीय-काव्यं रचितवान् इत्यत्रापि नास्ति सन्देहलेशावसरः। शिशुपालवधस्य प्रायेण प्रतिस्थानमिव भारवेरनुकारः संदृश्यते; तथाच प्रथमे सर्गे नारद-मुखेन प्रतिनायकस्य कृष्णविपक्षस्य शिशुपालस्य अवस्थावर्णनं तच्छ्रवणेन अनुस्मृतमहावैरस्य बलदेवस्य महदौद्धत्यं, तदुपशान्तये च उद्धवस्य शान्तभावेन नीतिगर्भवचनप्रपञ्चेन सान्त्वनं; भारवावपि प्रथमतो वनेचरः किरातस्य मुखेन प्रतिपक्षस्य दुर्य्योधनस्य अवस्थावर्णनं, तदनन्तरं अनुस्मृतवैरस्य भीमादेः समुत्तेजनपूर्णवाक्प्रपञ्चः, तत्सान्त्वनाय च शान्तभावेन युधिष्ठिरप्रमुखैः सान्त्वनं, इत्यादिकमारभ्य पर्य्यालोच्यमाने शेषपर्य्यन्ते उभयत्रैव सम्यक् परस्परसादृश्यमुपलभ्यते, अतएव यत् परकालीनः स माघः पूर्व्वकालीनस्य भारवेरनुकरणं चकारेति सुव्यवस्थितं, एवं यथा विषययोः साम्यं तथा श्लोकगतानां भावानामपि मिथस्तथा, यथा केवल-मेकस्य श्लोकस्य अपरः श्लोकः अनुवादकतामिवात्मनः प्रत्याययति, तत्र

आलोचनाविधौ केषाञ्चिदपि चेतसि अप्रतिभातं अतो न तद्विषये विस्तरः क्रियते ।

इदानीं कवेर्जन्मभूमिमधिकृत्य किञ्चिदालोचयामः । महाराष्ट्रदेशवास्तव्येन राजारामरामकृष्णभागवतपण्डितेन "मर्हाट्टां चासंबधानि चार उद्गार" इति नामधेये महाराष्ट्रभाषाग्रथितप्रबन्धे उट्टङ्कितं—भारविः स्वाविर्भावेन महाराष्ट्रप्रदेशं द्राविड़देशं वा भूषितवान् । 'उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः, प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः । भृशरया इव सह्यमहीभृतः, पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्म्मयः" । इति किरातार्जुनीयस्य अष्टादशसर्गस्थपञ्चमश्लोकसमालोचनेन स्थिरीक्रियते यत्—सह्यपर्व्वतमाला महाराष्ट्रदेशे विराजते, तत्रैव कवेर्जन्मभूमिरिति । मतमिदं सुनिपुणं विचार्य्य कृतः कटाक्षपातः श्रीमता महामहोपाध्यायेन दुर्गाप्रसादेन, यथा सह्याद्रिनामोल्लेखमात्रेण यदि तत्सन्निहितं किमपि स्थानं कवेर्जन्मभूमितया निर्द्दिश्येत, तदा दक्षिणदिक्प्रसिद्धानां मलयसह्यसुवेलादिपर्व्वतानां कावेरीगोदावरीताम्रपर्णीभीमावेनादिनदीनाञ्च वर्णयिता हरविजयकाव्यप्रणेता काश्मीररत्नाकरोऽपि किमिति न दक्षिणापथवासीति निर्णीयताम् ? अपिच विन्ध्यारण्यवर्णननिपुणः कविर्वाणोऽपि विन्ध्यवासी कश्चित् भिल्लो भवितुमर्हति । नहि कवयः स्वर्गपातालाद्यनधिगतलोकवर्णनचतुराः तत्तद्देशवासिनो भवन्ति, अपि तु मर्त्त्या एव । अतएव केवलं तामेव युक्तिमवलम्ब्य नास्य कवेः महाराष्ट्रीयता शक्यते व्यवस्थापयितुमिति ।

केचित्तु दक्षिणादिगेव प्रायेण पण्डितान् प्रसूते, अतः सुपण्डितो भारविस्तस्या एव दिशः प्रसव इति व्याचक्षते, तन्न समीचीनं, तथाभूतानामपि पण्डितप्रकर्षवतां कालिदासकह्लनादीनां दक्षिणदिग्जातत्वाभावात् पाण्डित्यरूपस्य च हेतोर्व्यभिचारात् । अतो नेयमपि युक्तिस्तन्निश्चयमनुकूलयति ।

अपरे ये च केचिद् विद्वांसः किरातार्जुनीये प्रभूतहिमवद्विभूतिवर्णनमवलोक्य हिमगिरिसन्निहितं कमपि जनपदं श्रीमतः कविवरस्यास्य निवासस्थानमिति समामनन्ति, विलसति अस्मिन्नेवानुमाने कथञ्चित् अस्माकमास्था, यतः अद्यापि विद्यते "सिकिम्" इत्यभिधेयस्य जनपदस्य उत्तरदिगुपान्ते इन्द्रकीलनामको हिमवदंशविशेषः, स्थानमिदं महाकविः स्वग्रन्थे सविस्तरं वर्णितवान् । तत्र उपत्यकायां अधित्यकायाञ्च अनार्य्याः किरातजातीयाः निवसन्ति, एतेषामेव पूर्व्वपुरुषाः लौकिककिरातवेशस्य विरूपाक्षस्य पक्षाश्रिताः सन्तः पार्थेन सह युयुत्सवः—इत्येतत् सर्व्वं समालोच्य वयन्तु ब्रूमः, यत्—कविशिरो-

मधिरय' उत्तरदिग्वासव्य एव, अपरिज्ञात-महिम्ना दूरस्थेन न केनापि तथा हिमवदैश्वर्य्यवर्णनचातुर्य्यं प्रकाशयितुं शक्यते। किम्बदन्ति-कापि मतमेतत् सप्रमाणीकरोति,—

यथा अध्ययनसमये गुरुगृहमधिवसतो गोचारणच्छलेन हिमालयोत्सङ्गदेशं परिभ्रमतस्तत्रत्यनैसर्गिकसौन्दर्य्यसन्दर्शनेन भारवेर्भारती-लीलाप्रकटनचातुरी स्फुरिताभूत्। ततश्च स महाभारतीय-वनपर्व्वस्थ-षड्विंशाध्यायादेकचत्वारिंशदध्यायपर्य्यन्तां घटनाबलीमवलम्ब्य विरच्य च प्रतिदिनमेकैकं श्लोकं भूर्ज्जपत्रे लिलेख। ततः समयेन तानेव श्लोकनिवहान् एकत्र संगृह्य किरातार्ज्जुनीयमिति नाम्ना प्रकाश्य जनसमाजे परां प्रतिष्ठामलभत। परञ्चैतस्य ग्रन्थस्य भारविरित्यपरमभिधानमपि "कवेर्व्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा" इत्यादि शास्त्रप्रमाणतः प्रचरतितराम्।

किरातार्ज्जुनीयं विना अस्य महाकवेर्नान्यत् किमपि काव्यादिकमस्माकं लोचनपथे मनोमार्गे वा पान्थायते, अयमेकमिदमेव काव्यं किरातार्ज्जुनीयं निर्म्माय महाकविसंज्ञया सुधीसमाजे प्रख्यातो जातः।

रामायणमहाभारतादिनिबद्धं वस्तुजातमवलम्ब्य ये कवयः काव्यं निर्म्मितवन्तः तेषु कालिदासभवभूतिभारविमाघश्रीहर्षभट्टनारायणादय एव उल्लेखयोग्याः, अपरेषां कवितावली सामाजिकानां मानसं तथा न समाकर्ष्टुं शक्नोति।

यद्यपि कविर्भारविः कविकुलशिरोमणिकालिदासभवभूतिवत् वाग्देवतायाः पवित्रचरणामृतं निपीय तादृशममरत्वमधिगन्तुं न शशाक, तथापि कठोरसाधनासन्तोषितायाः रूर्व्वलोकसमाराधनायास्तस्याः शुभाशीर्व्वादबलेन सुधीसमितौ कवित्वशक्तेः परां काष्ठां प्रदर्श्य सुमहतीमनन्यसुलभसम्माननामर्ज्जितवानिति यत् तत्र नास्ति केषाञ्चिद् वैमत्यम्। संसारेऽस्मिन् प्रत्येकमेव पदार्थस्य विशेषत्वं परिलक्ष्यते; नहि जायते पिकस्वरे शुकवाक्यभ्रान्तिः आनन्दाधायकत्वात् प्रत्येकं स्वरामृतमेव रसपिपासूनां ग्राह्यम्, कालिदासगुणमुग्धानां भवभूति-भारतीदृप्तचेतसां वा चेतांसि नूनं भारविकविता समाकर्ष्टुं शक्यते। ऋतूनां षण्णामेव समागमेन वत्सरस्य परिपूर्त्तिर्भवति, यथा तेषु ऋतुषु ऋतुराजो वसन्तः तथा कविमुख्येषु कालिदासः कविकुलशिरोमणिरिति मतं सर्व्वथा वितर्करहितं, किन्तु तथात्वेऽपि भारविभनितिर्न उपेक्षणीया। वसन्तशोभालोलुपानामपि नीलाम्बनिधिलावण्यपरिचायिनाम् श्यामलतरुवल्लीशोभासन्तानसमासक्तचित्तानामपि नावहेलनीयतां गन्तुमर्हति शारदेन्दुसौन्दर्य्यमनन्यसाधारणं वस्तु, प्रत्येकमेव कवीनां

काव्येषु भवति कापि विलक्षणता, यया तस्य कवेः स्वभावः सूक्ष्मं सूक्ष्मं तत्र तत्र उपगम्यते, यया च प्रत्येकमेव अनुरागातिरेकः सम एव सम्पद्यते काव्यरसरसिकानाम्, तत्तदत्र सुतरामसुलभमिति प्रस्तुतम्। अस्य भारविकवेः पापं प्रति अपकृष्टं कार्य्यं प्रति वीतस्पृहता आसीत् कर्त्तव्यं प्रति सत्कार्य्यं प्रति अनुच्छृङ्खलतां प्रति तस्य अनुरागः आसीत्। भारविरधिगतवान्—यत् तरलभाषया नृत्यमयच्छन्दसा वा गुरुगम्भीराणां विषयाणां उपदेशदानं नैव युज्यते, गम्भीरस्य समुद्रस्य वक्षसि यथा उत्तुङ्गतरङ्गावली परात्परं विच्छिन्नभावेन समुत्थाय सिन्धोर्गम्भीरतां आधिक्येन वर्द्धयति, भारविकवेर्गम्भीरा भारती भावनिवहस्य तथैव विच्छिन्नभावेन जिगीषावशेनेव काव्यस्य गाम्भीर्य्यं ततोऽपि वर्द्धितमकरोत्। अनुकरणप्रियतां भारविरति निकृष्टाममन्यत, स हि व्यासमन्तरेण नान्यस्य कस्यापि साहाय्यमाददे स्वीयकाव्यनिर्म्माणे, वाग्देवता तस्मै यावतीं शक्तिं प्रादात् तावतीमेव सम्बलतया गृहीत्वा काव्यं विनिर्म्माय गन्तव्यपथमियाय, परकीयं गौरवं आत्मीयतया मत्वा न श्लाघते स्म। तपस्यायामेकाग्रताव्यतिरेकतो न भवति कस्यापि कार्य्यस्य निःशेषतः सिद्धिरिति भारविः सम्यक् जानाति स्म तदेव तस्य काव्यस्य जीवितरूपम्। तस्य काव्यमालोच्य समाजः, समुन्नतः संयमो दृढप्रतिज्ञः कर्त्तव्यपरायणश्च भवतु, अवसन्ने च चेतसि जागर्त्तु भयानुत्साहः इत्येतावतीव तस्य वासना समवर्त्तत। अलङ्कारगौरवं भारविः न तथा श्लाघाकरममन्यत, अलङ्कारसौन्दर्य्येण कवित्वस्य सौन्दर्य्ये क्रियमाणे बहुष्वेव स्थलेषु कविता भावमाधुर्य्यादिपरिशून्येव व्यवतिष्ठते, प्राणहीनेव व्यवतिष्ठते, किन्तु वर्णनाप्रसङ्गे यदि कदाचित् सुसमञ्जसा अलङ्काराः उन्मेषं गताः, तत्र स कथमपि न बाधको जातः। तदीये काव्ये अलङ्काराणां गहनत्वविरहेऽपि तावद्भिरेव तस्य निपुणालङ्कारिकता प्रतीयते। अस्य च कृतेः किरातार्ज्जुनीयस्य नायकोऽर्ज्जुनः, स च नारायणानुगृहीत इति प्रतिद्वन्द्विशून्यः, तस्य उत्कर्षं साधयितुमेव भगवान् भूतभावनः प्रतिपक्षतया व्यवस्थापितः कविना, तथाचात्र मल्लिनाथस्य संग्रहश्लोको यथा—"नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजः तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः। शृङ्गारादिरसोऽयमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः, शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम्"। यद्यपि शृङ्गारादयः केचिदङ्गरसाः बहुशोऽत्र प्रतिपादिताः तथापि तेषां प्रकृतस्य वीररसस्य अनपकर्षकतया नायकमाहात्म्यसमुद्भावकतया च न ते दोषमावहन्ति। मुख्यतया शान्तिप्रवणाः भारतीयाः सामाजिकाः शान्तिमयान् विषयानेव बहु समाद्रियन्ते। शान्तभावस्य सुशीतलच्छायामाश्रित्य यदि चिरं अवस्थानस्य,

सम्बन्धना स्यात् तदा तासुमुच्य न कदापि ते रसान्तरमनुभवितु-मीहन्ते। कालिदासः सुगृहीतमानवमानसतत्त्वो निखिलमेवेदमात्मना परिज्ञाय, तदुचितञ्च शृङ्गारादिरससम्बलितं वस्तुजातं निर्म्माय भारतवासिनां उपाजहार, परिहृतमिव सुमहतीमेव तैस्तैः कालिदासवस्तुभिः समधिजगाम भारतवर्षं। भवभूतिरपि प्रायेण तेनैव कालिदास-भावेनानुप्राणितप्राणः करुणरसं बहुधा परिचाय्य स्वकं काव्यजातं विनिर्ममे, येन "किमन्यथा रोदिति ग्रावा" इत्यपि जल्पनं तत्-काव्यसम्बन्धे प्रतिभाति। यत्र यत्र प्रयोजनं अवश्यमेव रसान्तराणा-मजायत तत्र तत्र अतिसङ्क्षेपतो निपुणभावेनैव तत्तद्रसान्तरं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ते न तु निर्व्वाधम्। भारविस्तु एताभ्यामनाविद्धे पथि सञ्चरणपरायणः काव्यमन्यथैव सज्जयामास। स हि मुख्यभावेन वीर-रसमेव समुत्ते-जनबहुलं काव्यस्य जीवनतया व्यवस्थाप्य काव्यं निर्म्मितवान्, रसान्तराणि च तत्प्रभावेण तिरोहितानीव विदधे, यतः सर्व्वत्रैव समुपलभ्यते रसान्तरवर्णनाद्यवसरेषु स्वल्पतया आधिक्येन वा वीर-रसस्य सप्रकाश आभासः। कालिदासस्य कविता शारदी चन्द्रिकेव कुसुमसम्भारसम्भृता नवीना वल्लरीव निष्कलङ्कालङ्कारान् आदधाना रूप-सम्पदा सम्पादिताभिमाना तरुणीव स्वसौन्दर्य्येणैव स्वयमुन्मनस्का विह्वला समापतितेव मनोहारिणी च। भवभूतिकविता तु वर्षीय-सीव महिषी, अभयप्रदायिनी कात्यायनीव स्नेहसुधाप्रस्रवणभूता, करुणामयी जननीव शान्तिसम्पर्कमधुरा स्निग्धा च। भारविकविता तु सुगम्भीरसागरप्रतिमा, निराभरणा धूसरकान्तिः अक्षसूत्रमात्रसम्भृतकरा सन्न्यासिनीव, तमस्विनी निशीथिनीव गाम्भीर्य्यवती।

भारविकविताशरीरे शारदचन्द्रिकायाः स्निग्धविलेपनं नास्ति, नास्ति च सौदामिन्याः सुचिरचञ्चला कान्तिः, किन्तु धवलवसना संयमिनी ब्रह्म-चारिणीव सा अलौकिकतेजोगौरवेण सुप्रशस्ता। कालिदासो हि स्वाभा-विकेषु भावेषु एव यान् भावान् मधुरतया चमत्कारकारितया उपलक्षया-मास, येषां निबन्धेन लोकानां शान्तिप्रवणता वा वर्णनीयविषयस्य सौन्दर्य्यं वा स्वाभाविकता वा चिरमक्षुण्णपथमेवाश्रयति, तान् तानेव भावान् संगृह्य संगृह्य स्वीयकाव्ये निबबन्ध, न तु किञ्चिदस्वाभाविकं भव्यं वस्तु।

भवभूतिस्तु घटनामेव स्वेच्छया आत्मना वर्णनीयस्य विषयस्य अनु-कूलां विधाय तत्र सौन्दर्य्यधारां जनयामास, प्रकृतं वृत्तं यथा तथा वा अस्तु तदेव वृत्तं आत्मकल्पनानैपुण्येन विपरिवर्त्य तथा तथा काव्य-कलां विकाशयामास।

किन्तु भारविः वर्णनीयस्य विषयस्य लौकिकतां अलौकिकतां वा न विचारयति स्म, नापि शान्तिप्रवणानामिव मनोमोहनं भावमात्मनः काव्ये सन्निवेशयति स्म, येन दुर्बलाः सबलायन्ते, रोगोपहतचित्तोत्साहस्य चिरादिव सुमहानुत्साहः पुनरावर्त्तते, मृतस्यापि अभिभूतस्यापि उक्तकुलस्यापि चेतसि कोऽपि महानुत्साहः समभ्यर्चनीयो भावमहिमा च समुदेति, तथा तथैव आत्मनः काव्यकल्पनां असाधारणीं प्रवर्त्तयामास समुद्दीप्तेन भावकदम्बकेन सर्व्वथा अनुप्राणितः सः समुत्तेजनापूर्णमेव काव्यं करणीयतया सुष्ठु मेने। अतएव स्वीये काव्ये समुद्धतं भीमं समुद्धतभावप्रवक्तृतया द्रौपदीञ्च स्वनन्दिनीं तदुचितौजस्विवाक्प्रयोगचातुर्य्येण समुपन्यस्य प्रस्तुतवानात्मकृत्यं, सपूर्णताञ्च कृतवान् मनोरथस्य कविकुलललामो महाकविः भारविः। प्रथिता च कीर्त्तिकला दिगन्तेष्वस्य भीमस्य। उक्तिजातं प्रशस्तां राजनीतिमेवावलम्बते प्रतिपाद्यत्वेन, तथा हि नाम उक्तिपरम्परया विलीनतां व्रजति प्रायेण सर्व्वेषां हृदये सिद्धा भीमस्य स्वाभाविकोद्धतभावमात्रप्रवणता, तथाहि क इव सुतरां समुद्धतभावमात्रसमालम्बनः पुरुषः प्रतिपादयितुमर्हति "द्विषतामुदयः सुमेधसा, गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः। न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः" इत्यादि, "अचिरेण महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः" इत्यादि, अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः। क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा" इत्यादि—यः स्वयं तथानीतिपूर्णतामात्मनो न लभते। अपिच नैपुण्यमिदमेव काव्यकलाकुशलस्य भारविकवेः यत् भीमस्य नीतिपूर्णापि वाक्यपरम्परा ईषत्प्रकाशिन समुद्धतभावनिवहेन अनुप्राणिता एव समुपतिष्ठते तत्काव्यमनुशीलयतां चेतसि, अतः प्रशंसनीयास्य निपुणता। अन्यत्रापि कविस्तमेव भावमुपजीव्य वाचमारचयामास यथा—'इति दर्शितविक्रियं सुतं, मरुतः कोपपरीतमानसं उपसान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे" इत्यादि, अत्र भीमसेने दुष्टद्विरदसाम्यवर्णनया तथा भावः समभ्युपगम्यते। परत एव शान्तभावप्रवणो युधिष्ठिरः तद्वाचमुत्तरयितुं यथा यथा "सहसा विधीत न क्रियाम्, अविवेकः परमापदां पदम्। वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः" इत्यादि नीतिबहुलां सान्त्वनावाचं प्रयुयुजे, तत्रापि कविकल्पना गरीयसी। कविर्नामयोग्यतामतिक्रम्य वक्तृमुखेन वाचं प्रवर्त्तयन् अस्वाभाविकताबोधसम्पादनतः प्रवक्तॄणां विपश्चिताम् शिक्षाकामुकानाञ्च अनवधेयवचनो भवति। कविरयं न तथा, जातश्च तेनैव प्रकर्षेण बालादारभ्य वृद्धपण्डितपर्य्यन्तेरस्य कवेः सुगभीरनीतिबहुलानां "सहसे" त्यादिक--

वितार्गा कस्य वयावसरे स्मरणीयतया सुप्रशस्तः। एतद्दृशमेव वस्तु भारविकवेः अनन्यकविसाधारणं, एतस्मादेव कारणादसौ "भारवेरर्थगौरव"मित्यादि वाचा 'नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः सपदि तद्विभुज्यताम्' इत्यादि वाचा च प्रशस्यते काव्यानुशीलनपरायणै रणुमात्रमपि भावादिदोषमनुपेक्षमाणैः समालोचनायां सुगृहीतसम्मानैः। एतदेव चास्य काव्यमेकमेव निर्म्मितवतोऽपि महाकविसंज्ञालाभहेतुरिति।

भारविकृतस्य किरातार्ज्जुनीयस्य शरद्वर्णनात्मकं चतुर्थसर्गमनुकृत्य भट्टिकाव्यस्य द्वितीयः सर्गः किरातार्ज्जुनीयस्य द्वितीयं तृतीयञ्च सर्गमधिकृत्य भट्टिकाव्यस्य द्वादशः सर्गो निर्म्मितस्तत्कविना इति नातिनिपुणवीक्षणादेव प्रतिभाति, किरातस्य चतुर्थे सर्गे "समन्यरावल्गितपीवरस्तनौः" इत्यादि स्मारयति भट्टिकाव्यस्य "विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं" इत्यादि श्लोकं; किरातस्य "नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगत" इत्यादि श्लोकः, "सितारविन्दप्रचयेषु लीना" इत्यादि भट्टिकाव्यश्लोकश्च एकमेवानुभवं प्रमाणीकृत्य लिखितौ कविभ्यां, किरातस्य चतुर्थसर्गे निबद्धं "कृतावधानं जितबर्हिणध्वनौ" इत्यादि श्लोकमनुकृत्य भाषया च यत् "दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ" इत्यादि निबन्धः, तत्र प्रायेण सर्व्वेषामेव ऐकमत्यम्। किराते द्वितीयस्य 'सहसा विदधीत न क्रियां' इत्यादि भट्टौ "प्रज्ञा तु मन्त्रेऽधिकृता न शौर्य्यम्" सहसा कथञ्चित् समम्।

किराते "मतिमान् विनयप्रमाथिनः" इत्यादि भट्टिकाव्ये उपेक्षणीयैव परस्य वृद्धि" रित्यादि। किराते "समवृत्तिरुपैति मार्द्दवं, समये यश्च तनोति तिग्मतां" इत्यादि तदीयमेवानुभवमालम्ब्य भट्टिकारः "यदा विगृह्णन् न च सन्दधानः वृद्धिं क्षयं चानुगुणं प्रपश्येत्" इत्यादि प्राह।

तत्रैव निबद्धः प्रहस्तप्रमुखानां राक्षसानां दशास्यं प्रति वाक्प्रपञ्चः स्मारयति सुतरां भीमसेनस्य स्थलविशेषे द्रौपद्याश्च युधिष्ठिरं प्रति उक्तिजातम् उत्तेजनापूर्णं। विभीषणस्य तदनन्तरमेव रावणप्रबोधाय प्रयुक्तं वचनजातं स्मारयति आपातत एव समुद्धतं भीमं प्रति तेजस्विनीं द्रौपदीञ्च प्रति शान्तभावपूर्णस्य युधिष्ठिरस्य वाग् जातम्।

भारविनिर्म्मितकिरातार्ज्जुनीयस्य अश्वघोषकृतबुद्धचरितग्रन्थस्य अष्टमसर्गीयैः कतिपयैः श्लोकैः कुत्रचित् साम्यमुपलभ्यते, अलं वा तदालोच्य? दृश्यते तावदस्य महाभारतीयवनपर्व्वस्थ-सप्तविंश सर्गादिवस्तूनि समग्राणीव प्रायेण भवती भाषातश्च निबद्धानि कविना, केवलं नवीनमिदमेव यत् प्रथमतो वर्णिवेशधारिणः किरातस्य युधिष्ठिरेण हस्तिनापुरं प्रति प्रस्थापितस्य आगत्य दुर्य्योधनस्य राज्यवृत्तान्तवर्णनं अन्यत् सर्व्वमेव वस्तु प्रायेण अक्षुण्णं परिरक्ष्य कुत्रचित् वर्द्धितं कुत्र-

चिन्न संक्षेपः सम्पादितः कविमुख्येन ; अतो नास्य घटनानिर्म्माणपटुत्वं तथा कविजनोचितं स्तोकत्तु प्रवर्त्तामहे, परं भाषाया गाम्भीर्य्यादिकमेव अनन्य-कविसुलभं तस्य ; येन प्रत्यक्षतो दृश्यमानेऽपि महाभारतवस्तुनिवहानां निःशेषानुकरणे प्रकृष्टमहाकविवादेन तस्य पूजामारचयन्ति काव्यरस-रसिकाः महान्तः। अहो कवेरस्य गभीरा तत्त्वपूर्णा च वाक् "समुन्नयन् भूतिमनार्य्यसङ्गमाद् वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः" इति।

दुर्य्योधनः निकृष्टैः सह शकुनिप्रभृतिभिर्म्मैत्रीं विधाय यथा लाभ-वान् जातः, तदपेक्षया महात्मना युधिष्ठिरेण सह वैरमारचयन्नेव परम-लाभवान् जातः यतस्तस्य विजयसाधनाय प्रयोजनीयो जातः सुमहत्सु प्रशंसाकरेषु कर्म्मजातेषु पक्षपातः।

भारविकवेः किरातार्ज्जुनीयस्य नायिका राजनन्दिनी द्रौपदी, न कालिदासस्य कोमलताया एकः समाश्रयः शकुन्तला, वा भवभूतेः कारुण्यरसैकसमाश्रयभूता सीतादेवी, भारताधीश्वर्य्याः यथा यथा हृदयभावाः यथा यथा च व्यवहाराः उपयुज्यन्ते, तथा तथैव कविना कल्पितो द्रौपद्या अन्तःकरणमहिमा, तथा तथैव च समारचितस्तस्या उत्तेजनपूर्णो वाक्प्रपञ्चः। तस्य नायिका सम्पत्काले कुसुमपरिपेलवा, विपत्काले च समुत्तेजनपूर्णभावबहुला, विपक्षविताड़नाय स्वामिमन्यु-व्यवसायदीपकवाक्प्रयोगपटीयसी।

न खलु द्रौपदी दुर्य्योधनस्य राजकार्य्ये सुशृङ्खलां शृन्वती विपक्षो-न्नतिमसहमाना असूयापरवशा सती युधिष्ठिरस्य मन्युकरं वाक्प्रपञ्चं आरचितवती, किन्तु विपत्काले आत्मीयजनानां पुनरभ्युदयाय यथैव हितकारिण्याः विपदतिक्रमेण पुनरात्मीयजनानां अभ्युदयमवेक्षितुमे-कान्ततो रतिमत्याः रमण्याः वाचो युज्यन्ते, तथैव कृतवती, एवैव वाणी इन्धनीभूता ज्वलयामास शत्रुनिकार-सम्भूतं पाण्डूनां अनु-तापाग्निं, प्ररोचयामास तदुच्छित्तये राजानं तदनुगतांश्च भ्रातॄन्, तस्यैव परिणामः कृष्णद्वैपायनरूपसहकारिलाभतः क्रमेण अर्ज्जुनस्य दिव्यास्त्रलाभः तेनचास्त्रेण शत्रुपराभवः।

एवं क्रमेण काव्यरत्नेनानेन विजयते श्रीमान् कविकुलमुकुटो भारविः, यस्य वाग्विन्यासमतुलनीयमालोचयन्तो वयमद्य धन्याः, काव्यरसिकाः धन्याः, संस्कृतभारती च धन्या। काव्यरसिकाः दृष्टिं पातयन्तु भवन्तः सुमहदुद्देश्यं प्रति प्रकृतकाव्यस्य, अनुशीलयन्तश्च शिक्षन्तां कतिचित् सदुपदेशान्, शोधयन्तु च भूयः स्वर्गीयमाहात्म्येन क्षणभङ्गुरस्य दोषप्रधानस्य संसारस्य निखिलं भावजातमिति।

किरातार्जुनीयस्थविषयाणां संक्षेपतो विवरणम् ।

प्रथम-सर्गे—द्वैतवने युधिष्ठिरसविधौ दौत्यनियुक्तस्य वनचरस्य समागमः, वनेचरेण दुर्य्योधनस्य राजनीतिनैपुण्यवर्णनम्, तस्य प्रस्थानम्, युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या ओजस्विनी युद्धोद्दीपनी वाणी च ।

द्वितीय-सर्गे—युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य ऊर्ज्जस्वलं समरपक्षपाति वाक्यं, भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य शान्तिपूर्णं वचनजातं, पाण्डवसमीपे भगवतो व्यासस्य समागमः पाण्डवकृतो व्याससत्कारश्च ।

तृतीय-सर्गे—व्यासस्वरूपवर्णनम्, व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्य सभक्ति-वाक्यम्, युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य नीतिगर्भमाश्वासपूर्णं वाक्यं, व्यासस्या-र्ज्जुनाय विद्यादानपूर्वकं तपस्यार्थमुपदेशः, मुनेः प्रस्थानम्, अर्जुन-समीपे यक्षसमागमः, अर्जुनस्य प्रस्थानोपक्रमः, भाव्यर्जुनविरहेण पाण्डवानां वैमनस्यम्, अर्जुनकृतद्रौपदीदर्शनम्, द्रौपद्या उद्दीपनोक्तिः, व्यासाज्ञप्तेन यक्षेण सहार्जुनस्य हिमालयपादविशेषमिन्द्रकीलं प्रति प्रस्थानञ्च ।

चतुर्थ सर्गे—शरत्-शोभावर्णनम्, अर्जुनस्य हिमाद्रिदर्शनञ्च ।

पञ्चम-सर्गे—हिमवतो वर्णनम्, अर्जुनस्य हिमाद्रिमूलप्राप्तिः, यक्षस्य प्रतिप्रस्थानञ्च ।

षष्ठ-सर्गे—इन्द्रकीले अर्जुनस्यारोहणादिवर्णनम्, तत्रार्जुनस्य तपश्चरणं, वनरक्षकमुखादिन्द्रस्य धनञ्जयकृततपस्याश्रवणम्, अर्जुनस्य तपोभङ्गाय गन्तव्यमित्यप्सरसां गणं प्रति शक्रनिदेशश्च ।

सप्तम-सर्गे—गन्धर्वैः सहाप्सरसामिन्द्रकीले सविलासगमनादिकथनं, तत्रागतानां तेषां शिबिरसन्निवेशादिवर्णनञ्च ।

अष्टम-सर्गे—गन्धर्वाणामप्सरसाञ्च कुसुमचयनादिविविधक्रीड़ावर्णनम् ।

नवम-सर्गे—सायंसमयवर्णनं, चन्द्रोदयवर्णनं, सुरतक्रीड़ावर्णनं, पानगोष्ठीवर्णनं, पुनरपि संक्षेपतः सुरतवर्णनं प्रभातवर्णनञ्च ।

दशम-सर्गे—पार्थप्रलोभनार्थमप्सरसामनेकविधा विलासाः, अर्जुनस्य तात्कालिकी अवस्था, वर्षादि ऋतुवर्णनम्, अर्जुनतपोविघ्नार्थमप्सरसां प्रयासः, तासां प्रयासवैफल्यञ्च ।

एकादश-सर्गे—अर्जुनाश्रमे विप्ररूपधारिणो वासवस्य समागमः, इन्द्रार्जुनयोः कथा, प्रत्यक्षमूर्त्तेरिन्द्रस्य पार्थं प्रति शिवाराधनो-पदेशश्च ।

द्वादशसर्गे—अर्जुनकृतस्य शिवाराधनम्, अर्जुनतपसातितप्तानां सिद्धतापसानां शिवसमीपे गमनं तत्तपोवर्णनञ्च, शिवकृतं तापसशान्तनमर्जुनस्य स्वरूपकथनञ्च, वराहमायया मूकदानवस्य धनञ्जयवधार्थं प्रयाणम्, सगणसैन्यस्य किरातवेशिनः शिवस्य मृगयाव्याजेनार्जुनाश्रमसमागमः।

त्रयोदशसर्गे—मूकदानवार्जुनयोरन्योन्यमवलोकनं, तद्दर्शनेनार्जुनस्य मनसि नानावितर्काः, शूकरशरीरिणं मूकं प्रति पार्थस्य शरक्षेपः, मूकदानववधः, पार्थसमीपे शिवदूतागमः, तदुक्तपार्थाधिक्षेपश्च।

चतुर्दशसर्गे—शिवदूतं प्रत्यर्जुनस्य जिगीषावचनं, तच्छ्रुत्वागतस्य शिवचरस्य वचनमाकर्ण्य गृहीतकिरातपतिवेशस्य शिवस्य सदेवगणसैन्यमर्जुनविजयार्थमागमनम्, शिवार्जुनयोर्युद्धवर्णनम्।

पञ्चदशसर्गे—चित्रयुद्धवर्णनम्।

षोड़शसर्गे—किरातवेशस्य शिवस्यानन्यसाधारणसमरकौशलसन्दर्शनेनार्जुनस्य मनसि वितर्काः, शिवेन सहार्जुनस्यास्त्रयुद्धवर्णनम्।

सप्तदशसर्गे—प्रथमतः शिवसेनया ततो भगवता सहार्जुनस्य युद्धम्।

अष्टादशसर्गे—अर्जुनस्य सत्त्वातिशयदर्शनेन शिवस्य प्रसादः, तत्रेन्द्रादिदेवानां समागमः, अर्जुनकृता भगवत्स्तुतिः, अर्जुनकृतं वरयाचनम्, पाशुपतास्त्रप्राप्तिः, इन्द्रादिदेवानामपि भगवदादेशेन वरदानपुरःसरं स्वस्वास्त्रप्रदानम्, कृतकार्य्यस्यार्जुनस्य युधिष्ठिरसमीपे समागमः, ग्रन्थसमाप्तिश्च।

किरातार्जुनीय-सम्बन्धिनी पौराणिकी वार्त्ता।

"त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां" इत्यादौ—

अथैकदा हैहयपतिः कार्त्तवीर्य्यस्तपोवीर्य्योर्ज्जितदेहस्य द्वितीयदहनमूर्त्तेर्जमदग्नेराश्रमपदमाससाद। मुनेरेकासीत् कामधेनुः। अतिथेयः स निःस्वो मुनीश्वरस्तदा तत्कामधेनुप्रभावेण प्रभूतबलवाहनस्य भूपतेर्यथायथमातिथ्यं कारयामास। ततस्तत्कामधेनुमाहात्म्यमवलोक्य लोभाकृष्टः कार्त्तवीर्य्यो जमदग्निसन्निधौ तां धेनुं प्रार्थयामास। किन्तु धेनुधनो मुनिर्न तावत् क्षत्रियाय तद्दानमङ्गीचकार। तेन क्रोधान्धः

अतबन्धु: स हैहयराजो जमदग्निं निहत्य धेनुमाजह्रे, परन्तु तत्पत्नीमपि त्रि:समत्वाल: प्रहृत्य आश्रमत: प्रस्थित:। अथान्तरे विदितवृत्तान्त: क्रोधेन कृतान्तोपम: परशुराम: पुष्करत: स्वगृहमागत्य दुर्मते: कार्त्तवीर्य्यस्य कृतकार्य्यमालोक्य 'पृथिवीं नि:क्षत्त्रां करोमी''ति प्रतिज्ञाय जननीप्रहारसंख्यया धरित्रीं त्रि:सप्तकृत्वो नि:क्षत्त्रामकरोत्। परन्तु स्यमन्तपर्य्यन्तके देशे तेन निहतक्षत्त्रियशोणितेन पञ्च सरांसि परिपूर्य्य तत्र पितरं तर्पयामास।

'वीर्य्यावधूत: स्म तदा विवेद' इत्यादौ—

पुराकिल काशीपतिरम्बाम्बिकाम्बालिकानामात्मजानामुद्वाहार्थं स्वयं स्वयंवर-सभामाह्वयामास। तत्र सर्वधनुष्मतामग्रणीर्भीष्मो निखिलनृपतीन् पराजित्य तिस्र: कन्या जग्राह। अथ स स्वपुरमागत्य यदा विचित्रवीर्य्येण सह ता विवाहयितुमुद्यतस्तदा शाल्वराजानमहमात्मनावृणव'' मित्यम्बामुखादश्रौषीत्, एवं च तां विनयेन शाल्वराजानं प्रति विससर्ज्ज। धर्म्मदर्शी शाल्वोऽपि तामवीर्य्यशुल्कतया प्रत्याख्यातवान्। अथ विधिविड़म्बिताया अम्बाया: प्रार्थनया भीष्मगुरु: परशुरामस्तद्ग्रहणाय भीष्मं बहुश: कथयामास। तत: शिष्योऽपि भीष्मो यदा गुरुवाक्यं नाङ्गीचकार, तदा जामदग्न्यस्तेन सह युयुध किन्तु समरेऽस्मिन् 'शिष्यादिच्छेत् पराजय' मिति वचनं जगति प्रचारयितुमेव परशुराम: शिष्यत: पराभवमवाप।

'निपुणमिति मूकदानव'' इत्यादौ—

पुरा किलेन्द्रकीलपर्वते तपस्यन्तमर्जुनमवलोक्य मूको नाम दानवस्तत् तप: सुरकार्य्यसिद्ध्यर्थमिति मत्वा वराहरूपमास्थाय तं व्यापादयितुमुद्यत:। अर्जुनोऽपि तं वीभत्सं वराहं लक्ष्यीकृत्य शरं मुमोच। इत्यन्तरे वराहमनुसरन् कोऽपि किरात: शरेण तं विव्याध। अथैकं लक्ष्यं प्रति द्वयो: शरनिक्षेपस्य मृगयाधर्म्मविरुद्धतया किरातार्जुनयो: परस्परयुद्धमभवत्। ततोऽर्जुनसमरकौशलेन ससन्तोष: किरातरूपी हरस्तस्मै पाशुपतास्त्रं ददाविति दिक्।

इति पौराणिकी कथा।

किरातार्जुनीयावलम्बितो महाभारतीयकथानुक्रमः ।

पुरासन् हस्तिनापुरे सोमवंशीया नृपतयः। तेषामन्यतमतः कुरोः कौरववंशः प्रसिद्धिं गतः। सर्वथैव कुरुरेकः प्रशस्यतरो नरपतिराविरासीत्। तदन्वये शान्तदान्तगुणोपेतः शान्तनुर्नाम परमपूतचेता नरपतिः प्रादुर्बभूव—त्रिलोकपावनी गङ्गापि यमर्द्धाङ्गभाक्त्वे नाङ्गीचकार। शान्तनोरन्याप्येकासीत् सहधर्म्मिणी—सत्यवती नाम। तयोर्यथाक्रमं भागीरथ्या भीष्मः सत्यवतीतो विचित्रवीर्य्यश्चित्राङ्गदश्च जज्ञिरे। तेषामस्खलितप्रतिज्ञो भीष्मः सत्यपालनार्थं चिरकौमारः सन् राज्यं न जग्राह, अल्पायुष्कतयापूर्णयौवन एव चित्राङ्गदः शमनसदनमगात्, तेन हि कनीयानपि विचित्रवीर्य्यो राज्याधिकारमवाप। स काशीराजात्मजामम्बिकामम्बालिकाञ्च परिणयन्नपि अपुत्रकः परेतपुरं प्रविवेश। ततस्तत्क्षेत्रयोर्महर्षिर्व्यासो यथाक्रमं धृतराष्ट्रपाण्डुनामानौ द्वौ पुत्रावुत्पादयामास, तयोर्ज्येष्ठो धृतराष्ट्रः कनिष्ठः पाण्डुरिति। व्यासवीर्य्येण तदा दासीतो विदुरः समजनीति शास्त्रीया कथा श्रूयते। यातु तावद् ज्येष्ठोऽपि धृतराष्ट्रो जन्मान्धतया राज्यं न प्राप, कनिष्ठः पाण्डुरेव पृथ्वीपतिः अभूत्। पाण्डोर्द्वे पत्न्यौ—कुन्ती, माद्री च। तयोः कुन्तीतो युधिष्ठिरभीमार्जुनाः माद्रीतो नकुलसहदेवौ—एते पाण्डोः पञ्च पुत्राः सञ्जाताः, ते हि पाण्डोरपत्यतया पाण्डवसंज्ञया प्रख्यातवन्तः। कुन्तीतः कन्यकावस्थायां सूर्य्यसम्पर्केण कर्णो नामाप्यपरः पुत्रो जज्ञे स कानीन इति शास्त्रप्रसिद्धिः। धृतराष्ट्रस्य पत्नी गान्धारी, तस्याः दुर्य्योधन-दुःशासनप्रभृतयः शतपुत्राः सञ्जज्ञिरे ते च धार्त्तराष्ट्राः पूर्वपुरुषस्य कुरोर्नामानुसारतः कौरवसंज्ञामभजन्त।

अथ शापवशादकाले कालनिलयं गतवति पाण्डौ धृतराष्ट्रः पाण्डवानपत्यनिर्विशेषं पालयामास। एते कौरवाः पाण्डवाश्च सर्व्वे एव प्रभूतबलशालिनस्तथापि तेषामन्तिके कुन्तीतनयं युधिष्ठिरमेकमनन्यसाधारणं धर्म्मशीलं ज्ञात्वा धृतराष्ट्रस्तमेव राज्येऽभिषेक्तुमभिललाष, किन्तु हिंसापरतन्त्रः क्रूरमतिर्दुर्य्योधनो जनकाभिप्रायमवज्ञाय स्वमातुलशकुनिमन्त्रणया वारणावतनगर्य्यां जतुगृहं निर्म्माय कौशलेन पाण्डवान् तत्र प्रेरयामास। अथ धर्म्ममात्रसहायाः पाण्डवास्तदा विदुरमुखतस्ताद्दशीं दुर्मन्त्रणां विदित्वा स्वयमेवानलेन तज्जतुनिलयं दग्ध्वा ततः प्रस्थिताः पाण्डवाः प्रेतपुरं गता इति मनसि निर्द्धार्य्य दुर्य्योधनो निःशङ्कमना बभूव। पाण्डवा अपि पुनर्दुर्य्योधनाक्रमणाशङ्कया छद्मवेशिनो यत्र तत्र परिभ्रमन्तः क्रमेण द्रौपदीस्वयंवरसभामासेदुः, तत्र अर्जुनः पञ्चालपतेरङ्गीकृतं मत्स्यलक्ष्य भित्त्वा द्रौपदीं लभते स्म ततो मातुराज्ञया पाण्डवाः सर्वएव भ्रातरस्तामेकां द्रौपदीं पत्नीत्वेनाङ्गीचक्रुः। ततो

विवाहान्ते स्वपुरगच्छतां पाण्डवानां प्रार्थनया धृतराष्ट्रः स्वराज्यं द्विधा विभज्य आत्मजाय हस्तिनापुरम् युधिष्ठिराय च इन्द्रप्रस्थं नाम नगरं ददौ।

अथानन्तरमपि पापमतिर्दुर्य्योधनः स्वराज्यमनिष्कण्टकं मन्यमानः शकुनिकुमन्त्रणया पाशकक्रीड़ार्थं युधिष्ठिरमाह्वयामास, धर्म्ममूर्त्तिरपि युधिष्ठिरो दैवविड़म्बित इव व्यसनदोषमनालोचयन् सह कौरवैस्त्रिक्रीड़ क्रमेणानया कपटक्रीड़या पराभवमवाप, परन्त पाशकपणानुसारेण त्रयोदशवर्षं वनवासमङ्गीचकार च। एषु द्वादशवर्षं यथेच्छदेशावस्थितिरेकमज्ञातवनवास इति। अथ सत्यप्रतिज्ञेन राज्ञा भ्रातृपत्नीमात्रसहायेन स्वराष्ट्रं परित्यज्य प्रथमं दीनवेशेन द्वैतवनमासादितम्। इत एव कवेर्वर्णनारम्भः, यत्—"युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचर" इति।

कविवर्णितस्थानानां संक्षिप्तः परिचयः।

द्वैतवनम्—वनमिदं शोकमोहविरहितम्, अपि तु सरस्वतीतीरवर्त्तिकुरुक्षेत्रसन्निहितं कतमदपि स्थानमिति देशकोविदा वदन्ति। अस्य खलु द्वैतकाननस्य काम्यकवनमित्यपरमभिधानं दृश्यते, तन्नामान्तरकारणानुसन्धाने मनसि समापतति यत्—कुरुक्षेत्रसन्निहितः प्रदेशस्तावत् प्रायशः काञ्चनमयः तत्काननमयप्रदेशस्य एकांशः काम्यकमपरो द्वैतमिति। बहुगवेषणयापि न तावदलमस्य वर्त्तमानं नाम समवधारयितुमितुग्रदासीना वयन्तत्र।

खाण्डववनम्।—वनमिदमासीदिन्द्रप्रस्थसन्निधाविति महाभारते महर्षिणा व्यासेन बाहुल्यं वर्णितम्। अस्य साम्प्रतिकं नाम मध्यप्रदेशान्तर्गतनिमार इति। यादा कृष्णसहायः पार्थः पावकप्रार्थनया वनमिदं ददाह, तदा खाण्डवरक्षार्थमाखण्डलः सहार्ज्जुनेन युयुधे किन्तु पावकात् प्राप्तगाण्डीवः प्रभूतभुजवीर्य्योर्ज्जुनः सुरराजं पराजित्य जातवेदसः सुमहतीं तृप्तिमापादयामास तेन हि पावकः पार्थायाग्नेयास्त्रमक्षयतूणीरादिकमपि ददाविति दिक्।

हिमालयः।—यः खलु पृथिव्या मानदण्डरूपेण विराजते, तस्यासीममहिम्नो हिमालयस्य सीमानिर्देशविधौ महाकवेः कालिदासस्य श्लोक एव बहुलतया प्रामाणिक प्रतिभाति। यदुक्तं कविना—"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः। पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः॥" इति।

इन्द्रकीलपर्व्वतः।—स तु हिमवद्देशविशेषः। अस्याधुनिकं नाम "सिकिम" इत्यस्माभिरसकृदुक्तं ग्रन्थभूमिकायाम्।

किरातार्जुनीयश्लोकानामकारादिवर्णक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

इति किरातार्ज्जुनीयस्थ-श्लोकानां सूचीपत्रं समाप्तम्

किरातार्जुनीयम्।

——:(o):——

प्रथमः सर्गः।

—:०:—

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम्।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः॥ १॥

अन्वयः—(युधिष्ठिरः) कुरूणाम् अधिपस्य श्रियः पालनीं प्रजासु वृत्तिं वेदितुम् यम् (वनेचरम्) अयुङ्क्त, वर्णिलिङ्गी स वनेचरः, विदितः (सन्) द्वैतवने युधिष्ठिरं समाययौ। वाच्यपरिवर्त्तनम्—यः अयुज्यत, वर्णिलिङ्गिना तेन वनेचरेण युधिष्ठिरः समाययौ। अन्यत् सर्वं पदं तुल्यमेव, एवं सर्वत्र ज्ञेयम्। १

अथ तत्रभवान् भारविनामा कविः "काव्यं यशसेऽर्थकृते, व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतये, कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे॥" इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्य अनेकश्रेयःसाधनताम्, "काव्यालापांश्च वर्ज्जयेत्" इति निषेधशास्त्रस्य असत्काव्यविषयताञ्च पश्यन् किरातार्जुनीयाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इत्याद्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च वनेचरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु निर्दिशन् कथामुपक्षिपति—श्रिय इति। आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद् वर्णगणादिशुद्धिः अत्र उपयुज्यते। तदुक्तम्—"देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा" इति। कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदाः। "तस्य निवासः" इत्यण्प्रत्ययः। "जनपदे लुप्"। तेषामधिपस्य दुर्य्योधनस्य सम्बन्धिनीम्। शेषे षष्ठी। श्रियो राज्यलक्ष्म्याः। "कर्त्तृकर्म्मणोः कृति" इति कर्म्मणि षष्ठी। पाल्यतेऽनयेति पालनी, तां प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः। प्रजारागमूलत्वात् सम्पद इति भावः। "करणाधिकरणयोश्च" इति सूत्रेण अत्र करणे ल्युट्। "टिड्ढाणञ्" इत्यादिना ङीप्। प्रजासु जनेषु विषये। "प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इत्यमरः। वृत्तिं व्यवहारं वेदितुं यं वनेचरम् अयुङ्क्त नियुक्तवान्। वर्णः प्रशस्ति-

रस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी । तदुक्तम्—“स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम्” ॥ एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः । “वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” इतीनिप्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी ब्रह्मचारिवेशवानित्यर्थः । स नियुक्तः, वने चरतीति वनेचरः किरातः । “भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः” इत्यमरः । “चरेष्टः” इति टप्रत्ययः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् । विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः, परवृत्तान्तज्ञानवान् इत्यर्थः । “अर्श आदिभ्योऽच्” इत्यच्प्रत्ययः । अथवा कर्त्तरि कर्मधर्मोपचारात् विदितवृत्तान्तो विदित इत्युच्यते । उभयत्रापि “पीता गावः” “भुक्ता ब्राह्मणाः” “विभक्ता भ्रातरः” इत्यादिवत् साधुत्वं, न तु कर्त्तरि क्तः । सकर्म्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अतएव भाष्यकारः—“अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः, पीतमेषामस्तीति पीताः, भुक्तमेषामस्तीति भुक्ताः, इति सर्वत्र । अथवा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः पीतोदकाः पीता भुक्तान्ना भुक्ता इति ।” अत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः—“गतार्थप्रयोग एव लोपोऽभिमतः । “विभक्ता भ्रातरः” इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्य्यते । “पीता गावः” इत्यत्रापुदकस्य पीतत्वं गोषु आरोप्यते । “भुक्ता ब्राह्मणाः” इत्यत्र “अन्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्मणेषु उपचर्य्यते” इति । तद्वदत्रापि वृत्तान्तगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचरे उपचर्य्यते । एतेन “वनायपीतप्रतिबद्धवत्साम्” इति “पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या” एवमादयो व्याख्याताः । अथवा विदितो विदितवान् सकर्म्मकादप्यविवक्षिते कर्म्मणि कर्त्तरि क्तः । “आशितः कर्त्ता” इत्यादौ यथाहुः—“धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रिया” इति । प्रतीहारादिना ज्ञापित इति वा । द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा द्वे इते गते यस्मात्तद्द्वीतं द्वीतमेव द्वैतम् । तच्च तद्वनञ्च तस्मिन् । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः, युधि रणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्म्मराजम् । “हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” इत्यलुक् । “गवियुधिभ्यां स्थिरः” इति षत्वम् । समाययौ सम्प्राप्तः । अत्र “वने वनेचरः” इति द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोरेकधैव आवृत्त्या वृत्त्यनुप्रासो नामालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे प्रायो वंशस्थं वृत्तम्, तस्य लक्षणम्—“जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति ॥ १ ॥

১। যাহা রাজলক্ষ্মী-রক্ষার প্রধান কারণ, প্রজাবর্গের প্রতি কুরুরাজ দুর্য্যোধনের সেই ব্যবহার অবগতির নিমিত্ত (ধর্ম্মনন্দন যুধিষ্ঠির) যে বনেচরকে নিযুক্ত করিয়াছিলেন, ব্রহ্মচারি-বেশধারী সেই বনেচর নিখিলতত্ত্ব অবগত হইয়া দ্বৈতবনে যুধিষ্ঠিরসমীপে প্রত্যাগমন করিল।

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे
जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।
न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं
प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥ २ ॥

द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो-
रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।
स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीं
विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ ३ ॥

अन्वयः । कृतप्रणामस्य सपत्नेन जितां महीं महीभुजे निवेदयिष्यतः तस्य मनो न विव्यथे, हि हितैषिणः मृषा प्रियं प्रवक्तुं न इच्छन्ति । वाच्य—मनसा विव्यथे । हितैषिभिः इष्यते । २

अन्वयः । सः रहसि द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतः भूभृतः अनुज्ञाम् अधिगम्य सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थाम् इति वाचम् आददे । वाच्य—तेन···शालिनी विनिश्चितार्था वाक् आददे । ३

सम्प्रति तत्कालोचितत्वमादेशयंस्तस्य तद्गुणसम्पन्नत्वमादर्शयन्नाह—कृतप्रणामस्येति । कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात् कृतनमस्कारस्य सपत्नेन रिपुणा दुर्य्योधनेन। "रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः" इत्यमरः । जितां स्वाधीनीकृतां महीं महीभुजे युधिष्ठिराय, क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । निवेदयिष्यतः ज्ञापयिष्यतः । "लृटः सद्वा" इति शतृप्रत्ययः । तस्य वनेचरस्य मनो न विव्यथे । कथमीदृगप्रियं राज्ञे विज्ञापयामीति मनसि न चचालेत्यर्थः । "व्यथ भयचलनयोः" इति व्यथधातोर्लिट् । उक्तमर्थमर्थान्तरोपन्यासेन समर्थयते—न हीति । हि यस्मात्, हितमिच्छन्तीति हितैषिणः स्वामिहितार्थिनः पुरुषा मृषा मिथ्याभूतं प्रियं प्रवक्तुं नेच्छन्ति । अन्यथा कार्य्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरिति भावः । "अमौल्यममान्द्यममृषाभाषित्वमभूरहकत्वं चेति चारगुणाः" इति नीतिवाक्यामृते ॥२॥

तथापि प्रियार्हे राज्ञि कटुनिष्ठुरोक्तिर्न युक्तेत्याशङ्क्य स्वाम्यनुज्ञायां न दुष्यतीत्याशयेनाह—द्विषामिति । रहसि एकान्ते सः वनेचरः द्विषां शत्रूणाम्, कर्म्मणि षष्ठी । विघाताय द्विषो विहन्तुमित्यर्थः । "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी । "भाववचनाच्च" इति तुमर्थे घञ् प्रत्ययः । अत्र

२। বসুধাপতি যুধিষ্ঠিরের নিকট 'শত্রু (দুর্য্যোধন) কর্ত্তৃক ভূমণ্ডল আয়ত্তীকৃত হইয়াছে' এই অপ্রিয় বাণী নিবেদন করিতে প্রণত বনেচরের হৃদয় ব্যথিত হইল না। কেননা, প্রভুর প্রিয়কারীরা কদাচ প্রিয়মিথ্যা কথা কহিতে অভিলাষ করেন না।

क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषः
न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा
हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥ ४ ॥

अन्वयः । (हे) नृप ! क्रियासु युक्तैः अनुजीविभिः चारचक्षुषः प्रभवः वञ्चनीयाः न भवन्ति । अतः साधु, असाधु वा (मदुक्तम्) क्षन्तुम् अर्हसि । हितं मनोहारि च वचः दुर्लभम् । वाच्य—युक्ताः अनुजीविनः प्रभून् न वञ्चयेयुः । अर्हसे हितेन मनोहारिणा च वचसा दुर्लभेन भूयते । ४

तादर्थ्ये चतुर्थीमपि न दोषः । तथापि प्रयोगवैचित्र्यविशेषस्याप्यलङ्कारत्वादेवं व्याचक्षते । विधातुं व्यापारं कर्त्तुमिच्छतः । "समानकर्त्तृकेषु तुमुन्" द्विषो विहन्तुमुद्युञ्जमानस्य[जान]स्येत्यर्थः । अतएव भूभृता युधिष्ठिरस्य अनुज्ञामधिगम्य । सुष्ठु भावः सौष्ठवं शब्दसामर्थ्यम् । सुष्ठुशब्दादव्ययादुद्गात्रादित्वादञ्प्रत्ययः । उदारस्य भाव औदार्य्यमर्थसम्पत्तिः तयोर्द्वन्द्वः सौष्ठवौदार्य्ये । अत्र औदार्य्यशब्दस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इत्यत्राल्पस्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता सूत्रकृतेन पूर्वनिपातशास्त्रस्य अनित्यत्वज्ञापनान्न पूर्वनिपातः । उक्तञ्च काशिकायाम्—"अयमेव लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्" इति । ते एव विशेषः, तयोर्वा विशेषः । तेन शालते शोभत इति सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनी तां, ताच्छील्ये णिनिः । विनिश्चितार्थां विशेषतः प्रमाणतो निर्णीतार्थामिति वक्ष्यमाणरूपां वाचमाददे स्वीकृतवान् उवाच इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रति अक्षोभं याचते—क्रियास्विति । हे नृप ! क्रियासु कृत्यवस्तुषु युक्तैर्नियुक्तैः अनुजीविभिर्भृत्यैः चारादिभिरित्यर्थः, चरन्तीति चराः पचाद्यच् । त एव चाराः, चरेः पचाद्यजन्तात् प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः । त एव चक्षूंषि येषां ते चारचक्षुषः । "स्वपरमण्डलकार्य्याकार्य्यविलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपतीनाम्" इति नीतिवाक्यामृते । तदुक्तम्—"गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति पण्डिताः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः" इति । प्रभवो निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनो न वञ्चनीया न प्रतारणीयाः, सत्यमेव वक्तव्या इत्यर्थः । चारापचारे चक्षुरपचारवद्राज्ञां पदे पदे निपात इति भावः । अतोऽप्रतार्य्यत्वाद्धेतोः असाधु

৩। তথাপি প্রিয়পাত্রের প্রতি কটু নিষ্ঠুর ভাষণ সুষ্ঠু নহে ; ইহা মনে করিয়া বনেচর শত্রুবিনাশে অভিলাষী রাজা যুধিষ্ঠিরের অনুজ্ঞাগ্রহণপূর্ব্বক যাহা সৌষ্ঠব ও বিশেষতঃ ঔদার্য্যযুক্ত এবং প্রমাণ দ্বারা যাহার অর্থ নির্ণীত হইয়াছে, নির্জ্জনে এইরূপ বাক্য বলিতে লাগিল।

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किम्प्रभुः।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः॥ ५ ॥

अन्वयः। यः अधिपं साधु न शास्ति, सः किंसखा। यः हितात् न संशृणुते सः किम्प्रभुः। हि नृपेषु अमात्येषु च सदा अनुकूलेषु (सत्सु) सर्वसम्पदः रतिं कुर्वते। वाच्य—येन अधिपः न शिष्यते। तेन किंसख्या (भूयते), येन न संश्रूयते, तेन किम्प्रभुणा भूयते। सर्वसम्पद्भिः रतिः क्रियते। ५

अप्रियं, साधु प्रियं वा, मदुक्तमिति शेषः, वाशब्दोऽप्यर्थे। क्षन्तुं सोढुमर्हसि, कुतः, हितं पथ्यं मनोहारि प्रियञ्च वचो दुर्लभम्। अतो मद्वचोऽपि हितत्वादप्रियमपि क्षन्तव्यमित्यर्थः॥ ४ ॥

तर्हि तूष्णीम्भाव एव वरमित्याशङ्क्याह—स इति। यः सुखा अमात्यादिः अधिपं स्वामिनं साधु हितं न शास्ति न उपदिशति। "ब्रुविशासि:" इत्यादिना शासेर्दुहादिपाठाद्द्विकर्म्मकत्वम्। स हितानुपदेष्टा, कुत्सितः सखा किंसखा दुर्मन्त्रीत्यर्थः। "किमः क्षेपे" इति समासान्तप्रतिषेधः। तथा यः प्रभुः निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वामी हितात् आप्तजनात् हितोपदेष्टुः सकाशात्। "आख्यातोपयोगे" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी। न संशृणुते न शृणोति हितमिति शेषः। "समो गम्यृच्छि" इत्यादिना सम्पूर्वाच्छृणोतेरकर्म्मकत्वादात्मनेपदमकर्म्मकत्वं वैवक्षिकम्। स हितस्याश्रोता ['हितमश्रोता' इति च पाठो दृश्यते] प्रभुः किंप्रभुः कुत्सितस्वामी। पूर्ववत् समासः। सर्वथा सचिवेन वक्तव्यं श्रोतव्यं च स्वामिना। एवञ्च राजमन्त्रिणोः ऐकमत्यं स्यादित्यर्थः। ऐकमत्यस्य फलमाह—सदेति। हि यस्मात् नृपेषु स्वामिषु अमा सह भवा अमात्यास्तेषु च। "अव्ययात्त्यप्"। अनुकूलेषु परस्परानुरक्तेषु सत्सु सर्वसम्पदः सदा रतिमनुरागं कुर्वते कुर्वन्ति, न जातु जहतीत्यर्थः अतो मया वक्तव्यं त्वया च श्रोतव्यमिति भावः। अत्रैवं राजमन्त्रिणोर्हितानुपदेश-तदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धैरैकमत्यलक्षणकारणस्य निर्दिष्टस्य सर्वसम्पत्सिद्धिरूपकार्य्येण समर्थनात् कार्य्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। तदुक्तम्—"सामान्यविशेषकार्य्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः" इति॥ ५ ॥

৪। বনেচর বলিল,—মহারাজ! চরই যাঁহাদের চক্ষু, সেইরূপ প্রভুগণকে বঞ্চিত করা কার্য্যে নিযুক্ত ভৃত্যদিগের কদাচ উচিত নহে। অতএব আমি প্রিয় বা অপ্রিয় যাহাই বলি না কেন, আমাকে ক্ষমা করিবেন; কেননা, হিতকর অথচ শ্রুতিমধুর বাক্য দুর্লভ।

৫। যে সচিব স্বামীর প্রতি সাধু উপদেশ করেন না, তিনি দুঃসচিব; আবার যে প্রভু

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः
क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः।
तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया
निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥ ६ ॥

विशङ्कमानो भवतः पराभवं
नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः।
दुरोदरच्छद्मजितां समीहते
नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ॥ ७ ॥

अन्वयः। निसर्गदुर्बोधम् भूपतीनां चरितम् क्व, अबोधविक्लवाः जन्तवः क्व। (तथापि) निगूढतत्त्वं विद्विषां नयवर्त्म मया यत् अवेदि, अयं तव अनुभावः। वाच्य—निसर्गदुर्बोधेन चरितेन, अबोधविक्लवैः जन्तुभिः (भूयते)। अहं अवेदिषम्, अनेन अनुभावेन (भूयते)। ६

अन्वयः। (सः) सुयोधनः नृपासनस्थः अपि वनाधिवासिनः भवतः पराभवम् विशङ्कमानः दुरोदरच्छद्म-

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—निसर्गेति। निसर्गदुर्बोधं स्वभावदुर्ग्रहम्। "ईषद्‌ः" इत्यादिना खल्प्रत्ययः। भूपतीनां चरितं क्व? अबोधविक्लवा अज्ञानोपहता जन्तवः, मादृशाः पामरजना इत्यर्थः, क्व, नोभयं सङ्घटत इत्यर्थः। तथापि निगूढतत्त्वं संवृतयाथार्थ्यं विद्विषां नयवर्त्म षाड्गुण्यप्रयोगः, ("सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेव च। द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्" इत्यादिरूपो यत् मया अवेदि ज्ञातमिति यावत्। विदेः कर्मणि लुङ्। अयम् इदं वेदनमित्यर्थः, विधेयप्राधान्यात् पुंलिङ्गनिर्देशः। तव अनुभावः सामर्थ्यम्। अनुगतो भावोऽनुभाव इति घञन्तेन प्रादिसमासः। न तूपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः। "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" इत्यनुपसर्गाद्भवतेर्धातोर्घञ्विधानात्। अतएव काशिकायाम्—"कथं प्रभावो राज्ञां प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमास" इति। दोषपरिहारो सम्यग् ज्ञात्वैव विज्ञापयामि; न तु वृथा कर्णकठोरं प्रलपामि इत्याशयः ॥ ६ ॥

হিতকারী মন্ত্রীর বাক্য গ্রহণ করেন না, তিনিও কুৎসিত প্রভু। নৃপ ও অমাত্যবর্গ পরস্পর অনুরক্ত হইলেই অখিল সমৃদ্ধি অনুরাগসহকারে বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হইয়া থাকে।

৬। কোথায় সেই স্বাভাবিক-দুর্জ্ঞেয় ভূপতিচরিত, আর কোথায় এই অজ্ঞানাবৃত মাদৃশ পামর প্রাণী! তথাপি আমি যে শত্রুগণের নিগূঢ় তত্ত্ব নীতি-রীতি জানিতে পারিয়াছি, ইহা আপনারই মহিমা।

तथापि जिह्मः स भवज्जिगीषया
तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।
समुन्नयन् भूतिमनार्य्यसङ्गमात्-
वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥

जितां जगतीं नयेन जेतुं समीहते । वाच्य—सुयोधनेन नृपासनस्थेन अपि विशङ्कमानेन दुरोदर-च्छद्मजिता मही समीह्यते । ७

अन्वयः । तथापि जिह्मः सः भवज्जिगीषया गुणसम्पदा शुभ्रं यशः तनोति । भूतिं समुन्नयन् महात्मभिः समं विरोधः अपि अनार्य्यसङ्गमात् वरम् । वाच्य—जिह्मेन तेन यशः तन्यते । समुन्नयता विरोधेन वरेण (भूयते) । ८

सम्प्रति यदुक्तव्यं तदाह—विशङ्कमान इति । सुखेन युध्यते स सुयोधनः । "भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः" इति युधे-र्युच् । नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि वनमधिवसतीति वनाधिवासिनो वनस्थात् राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः । भवतस्त्वत्तः पराभवं पराजयं विशङ्कमान उत्प्रेक्षमाणः सन्, दुष्टमुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतम्, पृषोदरादित्वात् साधु । "दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्" इत्यमरः । तस्य छद्मना मिषेण जितां लब्धां दुर्य्याज्जितां जगतीं महीम् । "जगती विष्टपे मह्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयोः" इति वैजयन्ती । नयेन नीत्या जेतुं वशीकर्त्तुं समीहते व्याप्रियते, न तूदास्ते इत्यर्थः । बलवत्स्वामिकम् अविशुद्धागमं च धनं भुञ्जानस्य कुतो मनःसमाधिरिति भावः । अत्र "दुरोदरच्छद्मजिताम्" इति विशेषणद्वारेण पदार्थं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासाद्द्वितीयकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तम्—"हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्" इति ॥ ७ ॥

"नयेन जेतुं जगतीं समीहते" इत्युक्तम्, तत्प्रकारमाह—तथापीति । तथापि साशङ्कोऽपि जिह्मो वक्रः वञ्चक इति यावत् । सः दुर्य्योधनः भवज्जिगीषया गुणैर्भवन्तमाक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः । "हेतौ" इति तृतीया । गुणसम्पदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिम्णा करणेन शुभ्रं यशस्तनोति । स खलो गुणलोभनीयां त्वत्सम्पदमात्मसात् कर्त्तुं त्वत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेवं गुणिनः सताऽपि सज्जनविरोधो महान् दोष इत्याशङ्क्य सोऽपि सत्संसर्गलाभे नीचसङ्गमाद्वरमुत्कर्षावहत्वादित्याह—समिति । तथाहि भूतिं समुन्नयन् उत्कर्षमापादयन् । "लटः शतृशानचौ"

१ । (महाराज !) আপনি রাজ্যভ্রষ্ট বনবাসী, আর দুর্য্যোধন সিংহাসনে সমাসীন, তথাপি তিনি আপনার নিকট পরাভব আশঙ্কা করিয়া কপট পাশক-ক্রীড়ায় জিত ভূমণ্ডলীকে নীতিমার্গে আয়ত্ত করিতে চেষ্টা করিতেছেন ।

क्रतारिषड्वर्गजयेन मानवी-
मगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना ।
विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा
वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ ९ ॥

अन्वयः। कृतारिषड्वर्गजयेन अगम्यरूपां मानवीं पदवीं प्रपित्सुना अस्ततन्द्रिणा तेन (दुर्योधनेन) नक्तन्दिवं विभज्य नयेन पौरुषं वितन्यते। वाच्य—कृतारिषड्वर्गजयः, मानवीं पदवीं प्रपित्सुः, अस्ततन्द्रिः सः तनोति। ९

इत्यादिना शत्प्रत्ययः। पुनर्लङ्ग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासामानाधिकरण्यम्। महात्मभिः समं सहेत्यर्थः, "साकं सत्रा समं सह" इत्यमरः। अनार्य्यसङ्गमात् दुर्ज्जनसंसर्गात् "पञ्चमी विभक्तेः" इति पञ्चमी। विरोधोऽपि वरं मनाक् प्रियः। "देवाद्‌वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक् प्रिये" इत्यमरः। अत्र मैत्र्यपेक्षया मनाक्प्रियत्वं विरोधस्य "भूतिं समुन्नयन्" इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात् समाप्तपुनरात्ताख्यानदोषापत्तिः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—"समाप्तपुनरादानात् समाप्तपुनरात्तकम्" इति। न च वाक्यान्तरमेतत् येनोक्तदोषपरिहारः स्यात्। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थविशेषणद्वारा विरोधवरत्वं प्रति हेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्राणित इति ॥ ८ ॥

ननु "कातर्य्यं केवला नीतिः" इत्याशङ्क्य नीतियुक्तं पौरुषमस्येत्याह—कृतेति। षण्णां वर्गः षड्वर्गः। अरीणामन्तःशत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गोऽरिषड्वर्गः, शिवभागवतवत् समासः। तस्य जयः कृतो येन तथोक्तेन विनीतेनेत्यर्थः। विनीताधिकारं प्रजापालनमिति भावः। अगम्यरूपां पुरुषमात्रदुष्प्राप्याम् मनोरिमां मानवीं मनूपदिष्टसदाचारञ्चुणामित्यर्थः। पदवीं प्रजापालनपद्धतिं प्रपित्सुना प्रतिपत्तुमिच्छुना प्रपद्यतेः सनन्तादुप्रत्ययः। "सनि मीमा" इत्यादिनेसादेशः। "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपः। अस्ता तन्द्रिः आलस्यं यस्य तेन अस्ततन्द्रिणा अनलसेनेत्यर्थः। तदिः सौत्रो धातुः। तस्मात "वङ्ख्यादयश्च" इत्यौणादिकः क्रिन् प्रत्ययः। "कृदिकारादक्तिनः" इति वा ङीष्। "वन्दीघटीतरीतन्द्रीति ङीषन्तोऽपि" इति क्षीरस्वामी। तथा रामायणप्रयोगः—"निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषे परदोषवत्" इति। तेन दुर्य्योधनेन पुरुषस्य

৮। আপনা হইতে বিশঙ্কমান সেই বঞ্চক দুর্য্যোধন গুণসম্পদে আপনাকে অতিক্রম করিতে অভিলাষ করিয়া দয়াদানদাক্ষিণ্যাদিগুণগৌরবে নির্ম্মল যশ বিস্তার করিতেছেন। যাহা হউক, দুর্জ্জন-সংসর্গ অপেক্ষা মহাত্মাদিগের সহিত গৌরববর্দ্ধক বিরোধও বরঞ্চ ভাল।

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः
समानमानान् सुहृदश्च बन्धुभिः ।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः
कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ १० ॥

अन्वयः । गतस्मयः सः सन्ततम् अनुजीविनः प्रीतियुजः सखीनिव सुहृदः बन्धुभिः समानमानान् बन्धुता च कृताधिपत्यामिव साधु दर्शयते । वाच्य—गतस्मयेन तेन सखाय इव समानमानाः बन्धुता कृताधिपत्या इव दर्श्यन्ते । १०

कर्म्म पौरुषं पुरुषकारः, उद्योग इति यावत् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । "पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्म्मणि तेजसि" इति विश्वः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् अहोरात्रयोरित्यर्थः । "अचतुर" इत्यादिना समस्ययवृत्त्योरव्यययोर्द्वन्द्वनिपातितऽच्समासान्तः । विभज्य अस्यां वेलायामिदं कर्म्मेति [कार्य्यमिदमकार्य्यमिदमिति] विभागं कृत्वा नयेन नीत्या वितनुते विस्तारयति ॥९॥

सम्प्रति भृत्यानुरागमाह—सखीनिति । गतस्मयो निरहङ्कारोऽतएव स दुर्य्योधनः सन्ततम् अनारतं साधु सम्यक् अकपटम् इत्यर्थः । अनुजीविनो भृत्यान् प्रीतियुजः स्निग्धान् सखीनिव मित्राणि इव दर्शयते लोकस्येति शेषः । 'हेतुमति च' इति णिच् । "णिचश्च" इति आत्मनेपदम् । शोभनं हृदयं येषां तान् सुहृदो मित्राणि च । "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" इति निपातः । बन्धुभिः भ्रात्रादिभिः समानमानान् तुल्यसत्कारान् दर्शयते । बन्धूनां समूहो बन्धुता ताम् । "ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ।" कृतम् आधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधिपत्यामिव दर्शयते, बन्धून् अधिपतीनिव दर्शयते इत्यर्थः । यथा भृत्यादिषु सख्यादिबुद्धिर्जायते लोकस्य, तथा तान् सम्भावयतीत्यर्थः । अनुजीव्यादीनाम् "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म" इति कर्म्मत्वम् । पूर्वं त्वस्मिन्नेव पदान्वये वाक्यार्थमित्थं वर्णयन्ति—स राजा अनुजीव्यादीन् सख्यादीनिव दर्शयते । सख्यादय इव तं तु तं पश्यन्ति । सख्यादिभावेन पश्यतस्तांस्तथा दर्शयते, स्वयमेव छन्दानुवर्त्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः । अत्रापि स्वस्थे(अर्थात्तस्थे)प्सितकर्म्मत्वम्, अणि कर्त्तुरनुजीव्यादेः "अभिवादिदृशोरात्मनेपदमुपसंख्यानम्" इति पाक्षिकं कर्म्मत्वम् । एवं चात्राण्यन्तकर्म्मणो राज्ञोऽण्यन्ते कर्त्तृत्वेऽपि "आरोहयते हस्ती स्वय-

৯। কামক্রোধাদি ষড়্রিপুজয়ী দুর্য্যোধন অনন্যসুলভ মনুপদিষ্ট প্রজাপালন-পদ্ধতি প্রাপ্ত হইবার জন্য অনলস হইয়া অহোরাত্র কর্ত্তব্য কর্ম্মের বিভাগপূর্ব্বক নীতিদ্বারা স্বীয় পৌরুষ বিস্তার করিতেছেন

असक्तमाराधयतो यथायथं
विभज्य भक्त्या समपक्षपातया।
गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्
न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्॥ ११॥

अन्वयः। यथायथं विभज्य समपक्षपातया भक्त्या असक्तम् आराधयतः अस्य त्रिगणः गुणानुरागात् सख्यम् ईयिवान् इव परस्परं न बाधते। वाच्या—त्रिगणेन ईयुषा न बाध्यते। ११

मेव" इत्यादिवत् अश्रूयमाणकर्म्मान्तरत्वाभावात नायं णेरणादिसूत्रस्य विषय इति मत्वा "णिचश्च" इत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे। भाष्ये तु णेरणादिसूत्र-विषयत्वमपि अस्योक्तम्। यथाह—"पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजा, दर्शयते भृत्यै राजा अत्र आत्मनेपदं सिद्धं भवति" इति। अत्राह कैयटः—"ननु कर्म्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन सम्भाव्यम्। उच्यते—अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमेवाभिप्राय ऊह्यते। अण्यन्ता-वस्थायां ये कर्त्तृकर्म्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्म्मान्तरसद्भावात् आत्मनेपदं न भवति। यथा "स्थलमारोहयति मनुष्यान्" इति, इह तु अण्यन्तावस्थायां कर्त्तृणां भृत्यानां णौ कर्म्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् इति॥ १०॥

न चायं त्रिवर्गात् प्रमाद्यतीत्याह—असक्तमिति। यथायथं यथास्वं विभज्य सङ्कीर्णरूपं विविच्येत्यर्थः। "यथास्वे यथायथम्" इति निपातनाद्-द्विर्भावो नपुंसकत्वञ्च। "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वत्वम्। पक्षे पातः पक्षपातः आसक्तिविशेषः समः तुल्यो यस्यां सा तथा तया सम-पक्षपातया, भक्त्या अनुरागविशेषेण,पूज्येषु अनुरागो भक्तिरितुप्रदेशः, पूज्यश्च अयं त्रिवर्ग इति भावः। असक्तमनासक्तम् अव्यसनितयेति यावत्, आरा-धयतः सेवमानस्य अस्य दुर्य्योधनस्य त्रयाणां धर्म्मार्थकामानां गणस्त्रिगण-स्त्रिवर्गः। "त्रिवर्गो धर्म्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः" इत्यमरः। गुणानु-रागात् तदीयगुणेषु अनुरागात् गुणवदाश्रयलाभादित्यर्थः। सख्यं मैत्रीम्, "सख्युर्यः" इति यप्रत्ययः। ईयिवान् उपगतवानिव इति उत्प्रेक्षा।"उपेयि-वाननाश्वाननूचानश्च" इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः, "नात्रोपसर्गस्तन्त्रम्" इति काशिकाकार आह स्म। परस्परं न बाधते, समवर्त्तित्वादस्य धर्म्मार्थ-कामाः परस्परानुपमर्दन वर्द्धन्ते इत्यर्थः। उक्तञ्च—"धर्म्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः" इति॥ ११॥

১০। তিনি অহঙ্কার পরিহারপূর্ব্বক লোকসমক্ষে ভৃত্যগণকে অকপটভাবে স্নিগ্ধ মিত্রের ন্যায় প্রদর্শন করান, সুহৃদ্গণকে সোদরাদি বন্ধুর সমান সম্মান প্রদান করেন এবং স্বীয় আধিপত্য যেন বান্ধবগণের প্রতিই ন্যস্ত করিয়াছেন এরূপ ব্যবহার করেন।

निरत्ययं साम न दानवर्जितं
न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम्।
प्रवर्त्तते तस्य विशेषशालिनी
गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया॥ १२॥
वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना
स्वधर्म्म इत्येव निवृत्तकारणः।

अन्वयः। तस्य निरत्ययं साम दानवर्ज्जितं न, सत्क्रियां विरहय्य भूरिदानं न, विशेषशालिनी सत्क्रिया गुणानुरोधेन विना न [प्र]वर्त्तते॥ वाच्य—निरत्ययेन साम्ना दानवर्ज्जितेन, भूरिदानेन, विशेषशालिन्या सत्क्रियया प्रवृत्यते।

अथ श्लोकत्रयेण उपायकौशलं दर्शयन् आदौ सामदाने दर्शयति—निरत्ययमिति। तस्य दुर्य्योधनस्य निरत्ययं निर्बाधम्, अमायिकमित्यर्थः। अन्यथा जनानां दुःखहत्वादिति भावः। साम सान्त्वम्। "साम सान्त्वमुभे समे" इत्यमरः। दानवर्जितं न प्रवर्त्तते, अन्यथा [लुब्धप्रवर्त्तनस्य] लुब्धाद्यावर्ज्जनस्य शुष्कप्रियैर्वाक्यैर्दुष्करत्वादिति भावः। उक्तञ्च—"लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् साधुमञ्जलिकर्म्मणा। मूर्खं छन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितम्" इति। तथा भूरि प्रभूतं, न तु कदाचित् स्वल्पमित्यर्थः। दानं धनत्यागः, सदित्यादरार्थेऽव्ययम्; "आदरानादरयोः सदसती" इति निपातसंज्ञास्मरणात्। तस्य क्रियां सत्क्रियां विरहय्य विहाय। "ल्यपि लघुपूर्वात्" इत्ययादेशः। न प्रवर्त्तते, अनादरे दानवैफल्यादिति भावः। न चैवं सर्वत्र येनाविवेकित्वं कोशहानिश्च स्यादित्याह—प्रवर्त्तते इति। विशेषशालिनी अतिशययोगिनी सत्क्रिया आदरक्रिया गुणानुरोधेन गुणानुरागेण विना न प्रवर्त्तते। "पृथग्विना—" इत्यादिना तृतीया। गुणिष्वेवादरो भूरिदानञ्च इति न उक्तदोषावकाश इत्यर्थः। अत्र उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणतया स्थापनात् एकावल्यलङ्कारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—"स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम्। विशेषणतया वस्तु यत्र सैकावली द्विधा" इति॥ १२॥

১১। তিনি অনাসক্ত হইয়া অপক্ষপাত দৃষ্টিতে তুল্য অনুরাগসহকারে যথাযথ বিবেচনাপূর্ব্বক যে ধর্ম্মার্থকামের সেবা করিতেছেন, সেই ত্রিবর্গ যেন তদীয় গুণানুরাগভরেই মিত্রতা প্রাপ্ত হইয়া পরস্পর কেহ কাহাকেও বাধা দিতেছে না।

১২। তাঁহার কাপট্যবিহীন, সন্ধিপ্রয়োগ দানবর্জ্জিত নহে। তিনি সমাদর না করিয়া প্রভূত দান করেন না। তাঁহার সেই সবিশেষ সমাদরক্রিয়াও গুণাগুণবিবেচনাপূর্ব্বকই অনুষ্ঠিত হইয়া থাকে।

गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा
निहन्ति दण्डेन स धर्म्मविप्लवम् ॥ १३ ॥
विधाय रक्षान् परितः परेतरान्
अशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः।
क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः
कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ १४ ॥

अन्वय.। वशी स वसूनि वाञ्छन् न, मन्युना न, स्वधर्म्म इत्येव निवृत्तकारणः (सन्) रिपौ सुतेऽपि वा गुरूपदिष्टेन दण्डेन धर्म्मविप्लवं निहन्ति ॥ वाच्य—वशिना तेन वसूनि वाञ्छता न निवृत्तकारणेन, धर्म्मविप्लवः निहन्यते। १३

अन्वयः। शङ्कितः सन् परेतरान् परितो रक्षान् विधाय अशङ्किताकारम् उपैति। क्रियापवर्गेषु अनुजीविसात्कृताः सम्पदः अस्य कृतज्ञताम् वदन्ति ॥ वाच्य—शङ्कितेन सता अशङ्किताकार उपेयते। अनुजीविसात्कृताभिः सम्पद्भिः कृतज्ञता उद्यते। १४

अथ दण्डप्रकारमाह—वसूनीति। वशी स दुर्य्योधनो वसूनि धनानि वाञ्छन् न, लोभात् न इत्यर्थः। "वसु तोये धने मणौ" इति वैजयन्ती। निहन्तीति शेषः। तथा मन्युना कोपेन न च। "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः। "धर्म्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः" इति स्मरणादितरार्थः। किन्तु निवृत्तकारणः निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन् स्वधर्म्म इत्येव स्वस्य राज्ञः सतो 'मम अयं धर्म्मो ममेदं कर्त्तव्य' मित्यस्मादेव हेतोरित्यर्थः। "अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति॥" इति स्मरणादिति भावः। गुरूपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन। "धर्म्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः। समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारानुक्रमात्" इति नारदस्मरणात्। दण्डेन दमेन शिक्षयेत्यर्थः, रिपौ सुतेऽपि वा स्थितमिति शेषः। एतेन अस्य समदर्शितत्वम् उक्तम्। धर्म्मविप्लवं धर्म्मव्यतिक्रमम्, अधर्म्ममिति यावत्। निहन्ति निवारयति। दुष्ट एव अस्य शत्रुः, शिष्ट एव बन्धुः ; न तु सम्बन्धनिबन्धनः पक्षपातोऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्प्रति भेदकौशलं दर्शयति—विधायेति। शङ्का सञ्जाता अस्य शङ्कितो ऽविश्वस्तः सन् परितः सर्वत्र स्वपरमण्डले परेतरान् आत्मीयान्, अवञ्चकान्

১৩। জিতেন্দ্রিয় দুর্য্যোধন, ধনলোভহীন এবং ক্রোধবিবর্জ্জিত হইয়া "ইহা আমার স্বধর্ম্ম" এইরূপ জ্ঞান করতই শত্রুরই হউক অথবা পুত্রেরই হউক গুরূপদিষ্ট দণ্ডদ্বারা ধর্ম্মবিপ্লব দমন করেন।

अनारतं तेन पदेषु लम्भिता
विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः।
फलन्त्युपायाः परिबृंहितायतीः
उपेत्य सङ्घर्षमिवार्थसम्पदः॥ १५॥

अन्वयः। तेन पदेषु सम्यक् विभज्य विनियोगसत्क्रियाः लम्भिताः उपायाः सङ्घर्षम् उपेत्य इव परिबृंहितायतीः अर्थसम्पदः अनारतं फलन्ति॥ वाच्य—विनियोगसत्क्रियैः लम्भितैः उपायैः परिबृंहितायत्यः अर्थसम्पदः फल्यन्ते। १५

इति यावत्। यद्वा परान् इतरयन्ति भेदेन आत्मसात्कुर्वन्तीति परेतरान्, तत्करोतीति ण्यन्तात् कर्म्मणि अण्प्रत्ययः। रक्षन्तीति रक्षान् रक्षकान् मन्त्रगुप्तिसमर्थान् इत्यर्थः। "नन्दिग्रहि" इत्यादिना पचाद्यच्। विधाय कृत्वा नियुज्य इत्यर्थः। अशङ्कितकारम् उपैति, स्वयम् अविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवत् एव व्यवहरन् परमुखेनैव परान् भिनत्ति इत्यर्थः। न च तान् रक्षान् उपेक्षते येन तेऽपि विकुर्वीरन् इत्याह—क्रियेति। क्रियापवर्गेषु कर्म्मसमाप्तिषु अनुजीविसात्कृता भृत्याधीनाः कृताः अपरावर्त्तितया दत्ता इत्यर्थः। "देये त्रा च" इति सातिप्रत्ययः। सम्पदोऽस्य राज्ञः कृतज्ञताम् उपकारित्वं वदन्ति, प्रीतिदानैरेव अस्य कृतज्ञत्वं प्रकाश्यते, न तु वाङ्मात्रेणैव इत्यर्थः। (कृतज्ञे राजनि अनुजीविनोऽनुरज्यन्ते अप्रमत्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः)॥ १४॥

अथ उपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति—अनारतमिति। तेन राज्ञा दुर्य्योधनेन पदेषु उपा[दे]यवस्तुषु। "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः। सम्यक् असङ्कीर्णम् अव्यस्तं च विभज्य विविच्य विनियोग एव सत्क्रिया अनुग्रहः सत्कार इति यावत्, यासां ता लम्भिताः स्थानेषु सम्यक् प्रयुक्ता इत्यर्थः। उपायविशेषणं वा, उपायाः सामादयः सङ्घर्षं परस्परस्पर्द्धामुपेत्य इव इति उत्प्रेक्षा। परिबृंहितायतीः प्रचितोत्तरकालाः, स्थिरा इत्यर्थः। अर्थसम्पदोऽनारतम् अजस्रं फलन्ति प्रसुवते इत्यर्थः॥ १५॥

১৪। কি স্বরাষ্ট্রে, কি পররাষ্ট্রে, দুর্য্যোধন সর্ব্বত্রই আত্মীয়গণকে রক্ষাকার্য্যে নিযুক্ত করিয়া তাহাদের প্রতি অবিশ্বস্ত হইয়াও বিশ্বস্তের ন্যায় ব্যবহার করেন। নিখিল কার্য্যনির্ব্বাহের পর কর্ম্মচারিগণকে প্রদত্ত সম্পদই তাঁহার কৃতজ্ঞতা প্রকাশ করিয়া থাকে।

১৫। দুর্য্যোধন সম্যক্ বিবেচনাপূর্ব্বক যথাযোগ্য পাত্রে অনুগ্রহসৎকারাদির নিয়োগ করেন, এজন্য তাঁহার সামাদি উপায় চতুষ্টয় যেন পরস্পর স্পর্দ্ধাসহকারে অজস্র পরিণামবৃদ্ধিযোগ্য বিভবরাশি প্রসব করিতেছে।

अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं
तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्।
नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां
भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः॥ १६॥

सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलै-
रकृष्टपच्या इव शस्यसम्पदः।
वितन्वति क्षेममदेवमातृका-
श्चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासति *॥ १७॥

अन्वयः। अयुग्मच्छदगन्धिः नृपोपायनदन्तिनां मदः अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं तदीयम् आस्थान-निकेतनाजिरं भृशम् आर्द्रतां नयति॥ वाच्य—अयुग्मच्छदगन्धिना मदेन आर्द्रता नीयते। १६

अन्वयः। तस्मिन चिराय क्षेमं वितन्वति (सति) अदेवमातृकाः कुरवः अकृष्टपच्याः इव कृषीवलैः सुखेन लभ्याः शस्यसम्पदः दधतः (सन्तः) चकासति॥ वाच्य—अदेवमातृकैः कुरुभिः दधद्भिः चकास्यते। १७

अथ सम्पदमेवाह—अनेकेति। अयुग्मच्छदस्य सप्तपर्णपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्य असौ अयुग्मच्छदगन्धिः। "सप्तम्युपमान-—"इत्यादिना बहुव्रीहि-रुत्तरपदलोपश्च। "उपमानाच्च" इति समासान्त इकारः। नृपाणाम् उप-हारभूता ये दन्तिनः तेषां मदः। "उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः। राज्ञाम् अपत्यानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः। "राजश्वशुराद्यत्" इति यत्प्रत्ययः। राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणात् अण्, रथाश्च अश्वाश्च रथाश्वं, सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः। अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन सङ्कुलं व्याप्तं तदीयम् आस्थाननिकेतनाजिरं सभामण्डपाङ्गणम्। "अङ्गणं चत्वराजिरे" इत्यमरः। भृशम् अत्यर्थम् आर्द्रतां पङ्किलत्वं नयति। एतेन महासमृद्धिः अस्य उक्ता। अतएव उदात्तालङ्कारः तथा चालङ्कारसूत्रम्।—"समृद्धिमद्वस्तुवर्णन-मुदात्तः" इति॥ १६॥

सम्प्रति जनपदक्षेमकरत्वमाह—सुखेनेति। चिराय तस्मिन् दुर्य्योधने क्षेमं वितन्वति क्षेमङ्करे सति देवः पर्ज्जन्य एव माता येषां ते देवमातृका वृष्ट्यम्बुजीविनो देशाः, ते न भवन्ति इति अदेवमातृकाः, नदीमातृका

১৬। রাজন্যবর্গের রথ ও অশ্বসমূহে দুর্য্যোধনের সভামণ্ডপপ্রাঙ্গণ সমাকীর্ণ হইয়াছে, তাঁহার দুর্য্যোধনকে যে সকল হস্তী উপঢৌকন প্রদান করিয়াছেন, তাহাদের গণ্ডদেশ হইতে ক্ষরিত সপ্তপর্ণ পুষ্পের ন্যায় গন্ধযুক্ত মদবারি দ্বারা তদীয় সভামণ্ডপচত্বর সাতিশয় আর্দ্র হইয়াছে।

* 'चकाशते' इति च पाठः।

उदारकीर्त्तेरुदयं दयावतः
प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया।
स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता
वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी॥ १८॥

अन्वयः। उदारकीर्त्तेः दयावतः प्रशान्तबाधम् अभिरक्षया उदयं दिशतः वसूपमानस्य अस्य गुणैः उपस्नुता मेदिनी वसूनि स्वयं प्रदुग्धे॥ वाच्य—परिवर्त्तनं न भवति। १८

इत्यर्थः। "देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः। स्यात् नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्॥" इत्यमरः। एतेन अस्य कुल्यादिपूर्त्तप्रवर्त्त-कत्वमुक्तम्। कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदविशेषाः। कृष्टेन पच्यन्त-इति कृष्टपच्याः। "राजसूय—" इत्यादिना कर्म्मकर्त्तरि क्यप्प्रत्ययान्तो निपातः। तद्विपरीता अकृष्टपच्या इव, कृषिः एषाम् अस्तीति कृषीवलैः कर्षकैरित्यर्थः। "रजःकृषि" इत्यादिना वलच्प्रत्ययः, "वले" इति दीर्घः। सुखेन अक्लेशेन लभ्या लभ्याः, शक्याः शस्यसम्पदो दधतः धारयन्तः। "नाभ्य-स्ताच्छतुः" इति नुमागमप्रतिषेधः। चकासति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते इत्यर्थः। "अदभ्यस्तात्" इति झेरदादेशः। "जक्षित्यादयः षट्" इति अभ्यस्तसंज्ञा। सम्पन्नजनपदत्वात् असन्तापकरत्वाच्च दुःसाध्योऽयमिति भावः॥ १७॥

ननु एवं जनपदानुवर्त्तिनः कथम् अर्थलाभ इत्यत आह—उदारेति। उदारकीर्त्तेः महायशसः। "उदारो दातृमहतोः" इत्यमरः। दयावतः पर-दुःखप्रहरणेच्छोः। अतएव प्रशान्तबाधं प्रशमितोपद्रवं यथा स्यात् तथेति क्रियाविशेषणम्, उदयविशेषणं वा। "वा दान्तशान्त" इत्यादिना शमि-धातोर्ण्यन्तान्निष्ठान्तो निपातः। अभिरक्षया सर्वतस्त्राणेन उदयं वृद्धिं दिशतः सम्पादयतः वसूपमानस्य कुबेरोपमस्य। "वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु" इति विश्वः। अस्य दुर्य्योधनस्य गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिः उपस्नुता द्राविता मेदिनी वसूनि धनानि। "वसु तोये धने मणौ" इति वैजयन्ती। स्वयं प्रदुग्धे अक्लेशेन दुह्यत इत्यर्थः। दुहेः कर्म्मकर्त्तरि लट्। "न दुहस्नुनमां यक्चिणौ" इति यक्प्रतिषेधः। यथा केनचिद्विदग्धेन नवप्रसूता रक्षिता च गौः स्वयं प्रदुग्धे तद्वत् इति भावः। अलङ्कारस्तु—"विशेषणमात्र-

১৭। তাঁহার রাষ্ট্র দেবমাতৃক নহে, তিনি কুল্যাদি জলাশয় প্রতিষ্ঠা করিয়া পূর্ত্তের প্রচুর প্রবর্ত্তন করিয়াছেন। রাষ্ট্রবাসী কৃষিজীবিগণের অল্পায়াসেই শস্যসম্পৎ লব্ধ হইতেছে, এমন কি কর্ষণাদি ব্যতীতই যেন সমগ্র ভূভাগ শস্যসমৃদ্ধি ধারণ করিয়াছে। দুর্য্যোধনের অবিরত মঙ্গলকর অনুষ্ঠানে কুরুজনপদ অতীব উৎকর্ষলাভ করিয়াছে।

महौजसो मानधना धनार्च्चिता
धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्त्तयः।
नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तय:
प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १९ ॥

अन्वयः। महौजसः मानधनाः धनार्च्चिताः संयति लब्धकीर्त्तयः नसंहता नभिन्नवृत्तयः धनुर्भृतः असुभिः तस्य प्रियाणि समीहितुं वाञ्छन्ति ॥ वाच्य—महौजोभिः मानधनैः धनार्च्चितैः लब्धकीर्त्तिभिः नसंहतैः नभिन्नवर्त्तिभिः धनुर्भृद्भिः प्रियाणि वाञ्छ्यन्ते। १९

साम्यात् अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः इति सर्वस्वकारः। अत्र प्रतीयमानया गवा सह प्रकृताङ्गया मेदिन्या भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिवशा-द्दोह्यत्वेनोक्तिरिति संक्षेपः ॥१८॥

वीरभटानुकूल्यमाह—महौजस इति। महौजसो महाबलाः, अन्यथा दुर्बलानाम् अनुपकारित्वादिति भावः। मानः कुलशीलाद्यभिमान एव धनं येषां ते मानधनाः, अन्यथा कदाचिद्बलदर्पाद्विकुर्वीरन् इति भावः। धनार्च्चिताः धनैरर्च्चिताः सत्कृताः। अन्यथा दारिद्र्यात् एनं जह्युरिति भावः। संयति संग्रामे लब्धकीर्त्तयः बहुयशस इत्यर्थः। अन्यथा कदाचित् मुह्येयुरिति भावः। संहता मिथः सङ्गताः स्वार्थनिष्ठा न भवन्तीति नसंहताः, नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। भिन्नवृत्तयो मिथो विरोधात् स्वामिकार्य्यविघातकरा न भवन्तीति नभिन्नवृत्तयः पूर्ववत्समासः, अन्यथा स्वामिकार्य्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युः इति उभयत्रापि तात्पर्य्यार्थः। धनुर्भृतो धानुष्काः। आयुधीयमात्रोपलक्षणमेतत्। प्राधान्यात् धनुर्ग्रहणम्। यस्य दुर्य्योधनस्य असुभिः प्राणैः प्रियाणि समीहितुं कर्त्तुं वाञ्छन्ति आनृण्यार्थं प्राणान् दातुमिच्छन्ति, अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः। अत्र महौजस्त्वादिपदार्थानां प्राणदानकर्त्तव्यतां प्रति विशेषणगतया हेतुत्वाभिधानात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः। लक्षणन्तु उक्तम्। तथा साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कार इति द्वयोस्तिलतण्डुलवत् विभक्ततया स्फुरणात् संसृष्टिः ॥ १९ ॥

১৮। উদারকীর্ত্তি দয়াবান্ রাজা দুর্য্যোধন, সকল দিক্ সংরক্ষণ করিয়া অবাধে উন্নতি সম্পাদন করিতেছেন। বসুমতী কুবেরোপম কুরুরাজের দয়াদিগুণে আর্দ্রা হইয়া স্বয়ংই তাঁহার জন্য ধনদোহন করিতেছেন।

১৯। মহাবলশালী, কুলশীলাদিবিষয়ে অভিমানী, ধনদ্বারা পুরস্কৃত, যুদ্ধক্ষেত্রে লব্ধকীর্ত্তি, পরস্পর স্বার্থপরতাশূন্য, ঐকমত্যসম্পন্ন, ধানুষ্ক বীরবর্গ প্রাণবিসর্জ্জন করিয়াও দুর্য্যোধনের অভীষ্ট সম্পাদনে অভিলাষী।

महीभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रियाः
स वेद निःशेषमशेषितक्रियः।
महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः
प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः॥ २०॥

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः
कृतं न वा कोपविजिह्ममाननम्।
गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते
नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम्॥ २१॥

अन्वयः। अशेषितक्रियः सः सच्चरितैः चरैः महीभृतां क्रियाः निःशेषं वेद। धातुरिव तस्य ईहितं महोदयैः हितानुबन्धिभिः फलैः प्रतीयते॥ वाच्य—तेन विद्यन्ते। प्रतियन्ति, प्रत्ययन्ति वा। २०

अन्वयः। तेन क्वचित् सज्यं धनुः न उद्यतम्; आननं वा कोपविजिह्मं न कृतम्। नराधिपैः गुणानुरागेण अस्य शासनं माल्यमिव शिरोभिः उह्यते। वाच्य—सः उद्यतवान्। कृतवान्। नराधिपाः वहन्ति। २१

सम्प्रति स्वराष्ट्रवत् परराष्ट्रवृत्तान्तमपि वेत्तीत्याह—महीभृतामिति। अशेषितक्रियः समापितकृत्यः, आफलोदयकर्मेत्यर्थः। सः दुर्य्योधनः, सच्चरितैः शुद्धचरितैः, अवञ्चकैरित्यर्थः। चरन्तीति चराः तैः चरैः प्रणिधिभिः, पचाद्यच्। महीभृतां क्रियाः प्रारम्भान् निःशेषं वेद वेत्ति। "विदो लटो वा" इति णलादेशः। स्वरहस्यं तु न कश्चिद्वेद इत्याह—महोदयैरिति। धातुरिव तस्य दुर्य्योधनस्येहितम् उद्योगो महोदयैः महावृद्धिभिः, हितानुबन्धिभिः हितम् अनुबध्नन्ति अनुरुध्यन्ति इति हितानुबन्धिनः तैः स्वन्तैः इत्यर्थः। फलैः कार्य्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते। फलानुमेयाः तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः॥ २०॥

मित्रबलमाह—नेति। तेन राज्ञा क्वचित् कुत्रापि सह ज्यया मौर्व्या सज्यम्। "मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः" इत्यमरः। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। धनुः न उद्यतं न ऊर्द्ध्वीकृतम्, आननं वा कोपविजिह्मं कोपेन कुटिलं न कृतं, यस्य कोप एव न उदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसक्तिरिति भावः। कथं तर्हि आज्ञां कारयति राज्ञ इत्यत्राह—गुणेति। गुणेषु दयादाक्षिण्यादिषु अनुरागेण प्रेम्णा, माल्यपक्षे सूत्रानुषङ्गेण, यद्वा सौरभ्यगुण-

২০। আফলোদয়কর্ম্মা দুর্য্যোধন পূতচরিত চর দ্বারা মহীপালগণের কার্য্যকলাপ অশেষরূপে অবগত হইয়া থাকেন; কিন্তু বিধাতার ন্যায় দুর্য্যোধনের আরব্ধ কার্য্য প্রভূত শ্রেয়স্কর পরিণামশোভন ফলদর্শনেই অন্য রাজন্যবর্গ অবগত হইতেছেন।

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं
निधाय दुःशासनमिद्धशासनः ।
मखेष्वखिन्नोऽनुमतः पुरोधसा
धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ॥ २२ ॥

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति
प्रशासदावारिधि मण्डलं भुवः ।
स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यती-
रहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥ २२ ॥

अन्वयः । इद्धशासनः सः नवयौवनोद्धतं दुःशासनं यौवराज्ये निधाय पुरोधसा अनुमतः अखिन्नः (सन्) मखेषु हव्येन हिरण्यरेतसं धिनोति ॥ वाच्य—इद्धशासनेन तेन अनुमतेन अखिन्नेन हिरण्यरेताः धिन्व्यते । २२

लोभेन, नराधिपैः अन्यभूपालैः अस्य शासनम् आज्ञा, माला इव माल्यं, तदिव । "चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्" इति क्षीरस्वामी । शिरोभिः उह्यते धार्य्यते । "वचिस्वपियजादीनां किति" इति यकि सम्प्रसारणम् । अत्र उपमा स्फुटा इव ॥ २१ ॥

सम्प्रति तस्य धार्म्मिकत्वमाह—स इति । इद्धशासनोऽप्रतिहताज्ञः स दुर्य्योधनो नवयौवनोद्धतं प्रगल्भं धुरन्धरम् इत्यर्थः । दुःखेन शास्यते इति दुःशासनः तम् । "भाषायां शासियुधि" इत्यादिना खलर्थे युच्प्रत्ययः । यौवराज्ये युवराजकर्म्मणि, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । नधाय नियुज्य इत्यर्थः । पुरोधसा पुरोहितेन अनुमतोऽनुज्ञातः तस्मिन् याजके सति इत्यर्थः, तदुल्लङ्घने दोषस्मरणादिति भावः । "निष्ठा" इति भूतार्थे क्तः, नतु "मतिबुद्धि" इत्यादिना वर्त्तमानार्थे ; अन्यथा "पुरोधस" इत्यत्र "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति षष्ठी स्यात् । अखिन्नोऽनलसो मखेषु क्रतुषु हव्येन हविषा । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसम् अनलं धिनोति प्रीणयति । धिन्वेः प्रीणनार्थात् "धिन्विकृण्व्योर च" इत्यप्रत्ययः । अकारस्यान्तादेशः ॥ २२ ॥

२১। রাজা দুর্য্যোধন কদাচ যুদ্ধে জ্যাযুক্ত ধনু উদ্যত কিংবা কাহারও প্রতি কোপ করিয়া কখন মুখ কুটিল করেন না, নৃপতিগণ তাঁহার সদ্গুণে অনুরাগহেতু তদীয় শাসন মাল্যবৎ মস্তকে ধারণ করিয়া থাকেন।

২২। অপ্রতিহতশাসন রাজা দুর্য্যোধন নবযৌবনোদ্ধত অনুজ দুঃশাসনকে যৌবরাজ্যে নিয়োগ করত পুরোহিতের অনুমতি লইয়া অনলস ভাবে হব্যদ্বারা পাবকদেবের প্রীতিসাধন করিতেছেন।

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्
अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः ।
तवाभिधानाद्व्यथते नताननः
स दुःसहात् मन्त्रपदादिवोरगः ॥ २४ ॥

अन्वयः । सः प्रलीनभूपालम् स्थिरायति भुवो मण्डलं आवारिधि प्रशासत् अपि तदेष्यतीः भियः चिन्तयति एव । अहो ! बलवद्विरोधिता दुरन्ता ॥ वाच्य—तेन प्रशासता त्वदेष्यन्त्यः भियः चिन्त्यन्ते । बलवद्विरोधितया दुरन्तया (भूयते) । २३

अन्वयः । सः कथाप्रसङ्गेन जनैः उदाहृतात् तवाभिधानात् अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः नताननः (सन्) दुःसहात् मन्त्रपदात् उरग इव व्यथते ॥ वाच्य—तेन विक्रमिणा नताननेन उरगेण इव व्यथ्यते । २४

स चेत् तादृश उद्योगी तर्हि अस्माभिर्न निरुद्योगैर्भाव्यमित्याशङ्क्य उद्योगाशां दर्शयति—प्रलीनेति । स दुर्य्योधनः प्रलीनभूपालं निःसपत्नम् इत्यर्थः । स्थिरायति चिरस्थायि इत्यर्थः । भुवो मण्डलम् आ वारिधिभ्यः आवारिधि । "आङ्मर्य्यादाभिविध्योः" इति अव्ययीभावः । प्रशासत् आज्ञापयन्नपि । "जक्षित्यादयः षट्" इति अभ्यस्तसंज्ञा । "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुमागमप्रतिषेधः । त्वत् त्वत्त एष्यतीः आगमिष्यतीः आगामिनीरिति यावत् । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिः, अथवा आङ्पूर्वः पाठः । "एतेर्धत्यूठ्सु" इति वृद्धिः, "लृटः सद्वा" इति शतृप्रत्ययः । "उगितश्च" इति ङीप् । "आच्छीनद्योर्नुम्" इति विकल्पान्नुमभावः । भियो भयहेतून् विपद इत्यर्थः । चिन्तयति आलोचयति एव । स एवाह—अहो ! बलवद्विरोधिता दुरन्ता दुष्टावसाना । सार्वभौमस्यापि प्रबलैः सपत्नैः सह वैरम् [वैरायमाणत्वं] अनर्थपर्य्यवसायि एवेति तात्पर्य्यम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३ ॥

ननु गूढाकारेङ्गितस्य भयं त्वया कथं निरधारीत्यत्राह—कथेति । कथाप्रसङ्गेन गोष्ठीवचनेन जनैः तत्तैः इत्यर्थः । अन्यत्र कथाप्रसङ्गेन विषवैद्येन । "कथाप्रसङ्गो वार्त्तायां विषवैद्येऽपि वाच्यवत्" इति विश्वः । एकवचनस्य अतन्त्रत्वात् जनविशेषणम् । यद्वा कथाप्रसङ्ग इनास्य ते जनास्य इतरकं पदम् । उदाहृतात् उच्चारितात् तवाभिधानात् नामधेयस्मरणाद्धेतोः । "हेतौ" इति पञ्चमी । "आख्याह्वे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च"

২৩। তিনি নিঃসপত্ন সাগরান্ত ভূমণ্ডলে স্থায়িভাবে শাসন-পরিচালন করিলেও আপনা হইতে ভীতি উপস্থিত হইতে পারে, অবশ্যই এরূপ চিন্তা করিয়া থাকেন। ওঃ! প্রবল ব্যক্তির সহিত বিরোধ কি দুরন্ত !

तदाशु कर्त्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते
विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् ।
परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां
प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ॥ २५ ॥

अन्वयः। तत् त्वयि जिह्मं कर्त्तुम् उद्यते तत्र विधेयम् उत्तरम् आशु विधीयताम्। परप्रणीतानि वचांसि चिन्वताम् मादृशां गिरः प्रवृत्तिसाराः खलु ॥ वाच्य—विधेहि। प्रवृत्तिसाराभिः गीर्भिः (भूयते)। २५

इत्यमरः। अन्यत्र तत्राभिधानात् "नामैकदेशग्रहणे नाममात्रग्रहणम्" इति न्यायात्—तस्य वस्य तत्रौ तार्क्ष्यवासुकी, तयोः अभिधानं यस्मिन् पदे तस्मात्, अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः स्मृतार्जुनपराक्रमः सन् दुःसहात् अतिदुःसहात् मन्त्रपदात् मन्त्रशब्दात् स्मारकाद्धेतोः। आखण्डलसूनुः इन्द्रानुजः उपेन्द्रो विष्णुरिति यावत्। "सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ" इति विश्वः। तस्य विः पक्षी गरुड़ इत्यर्थः। तस्य क्रमः पादविक्षेपः सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्तः। स्मृतगरुड़महिमा उरग इव नताननः सन्। "उरगः पन्नगो भोगी" इत्यमरः। व्यथते दुःखायते, "पीड़ा बाधा व्यथा दुःखम्" इत्यमरः। अतुल्कटभयदोषादिविकारा दुर्वारा इति भावः। "सर्वतो जयमन्विच्छेत् पुत्रादिच्छेत् पराजयम्" इति न्यायादर्जुनोत्कर्षकथनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्वमवदातम् ॥ २४ ॥

निगमयति—तदिति। तत् तस्मात् कारणात् त्वयि जिह्मं कपटं कर्त्तुम् उद्यते त्वां जिघांसौ इत्यर्थः, तत्र तस्मिन् दुर्य्योधने विधेयं कर्त्तव्यम् उत्तरं प्रतिक्रिया आशु विधीयतां क्रियताम्। ननु कर्त्तव्यमपि त्वयैव उच्यतामिति चेत् तत्राह—परेति। परप्रणीतानि परोक्तानि वचांसि चिन्वतां गवेषयतां मादृशां वार्त्ताहारिणामित्यर्थः। गिरः प्रवृत्तिसाराः वार्त्तामात्रसाराः खलु। "वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः" इत्यमरः। वार्त्तामात्रवादिनो वयं, नतु कर्त्तव्यार्थोपदेशसमर्थाः। अतस्त्वयैव निर्धार्य्य कार्य्यमिति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः" २५ ॥

২৪। সর্প যেমন বিষবৈদ্য-মুখোচ্চারিত বৈনতেয় ও বাসুকির নাম-সম্বলিত দুঃসহ মন্ত্র শ্রবণে বিষ্ণুবাহন খগপতির পাদবিক্ষেপ স্মরণপূর্ব্বক নতানন হইয়া ব্যথিত হয়, তদ্রূপ তত্রত্য মানবগণ কথাপ্রসঙ্গে আপনার নাম উচ্চারণ করিলে রাজা দুর্যোধন, দেবরাজ-তনয় অর্জ্জুনের বিক্রম স্মরণ করিয়া অবনতবদনে বেদনা অনুভব করেন।

২৫। অতএব আপনি সত্বর সেই কপটাচারী জিঘাংসু দুর্যোধনের প্রতি যথাযোগ্য প্রতিক্রিয়া প্রয়োগ করুন। আমরা বার্ত্তাহারী, পরবার্ত্তা সংগ্রহই আমাদের বাক্য দ্বারা হইয়া থাকে।

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये
गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम् ।
प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा
तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः ॥ २६ ॥

निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृती-
स्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा ।
नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनी-
रुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७ ॥

অন্বয়ः। अथ वनसन्निवासिनाम् पत्यौ इति गिरम् ईरयित्वा आत्तसत्क्रिये गते (सति) महीभुजा कृष्णासदनं प्रविश्य अनुजसन्निधौ तत् वचः आचचक्षे। वाच्य—महीभुक्। २६

अन्वयः। अथ द्रुपदात्मजा द्विषतां सिद्धिं निशम्य ततः ततस्त्याः अपाकृतीः विनियन्तुम् अक्षमा (सती) नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीः गिरः उदाजहार। वाच्य—द्रुपदात्मजया अक्षमया मन्युव्यवसायदीपिन्यः उदाजह्रिरे। २७

इतीति। वनसन्निवासिनां पत्यौ वनेचराधिपे इति गिरम् ईरयित्वा उक्त्वा आत्तसत्क्रिये गृहीतपारितोषिके गते सति। "तुष्टिदानमेव चाराणां हि वेतनम्। ते हि तल्लोभात् स्वामिकार्य्येषु अतीव त्वरयन्ते" इति नीतिवाक्यामृते। अथ महीभुजा राज्ञा कृष्णासदनं द्रौपदीभवनं प्रविश्य अनुजसन्निधौ तद्वनेचरोक्तं वचो वाक्यम् आचचक्षे आख्यातम्। अथवा कृष्णेति पदच्छेदः। सदनं प्रविश्य अनुजसन्निधौ तद्वचः कृष्णा आचचक्षे आख्याता। चक्षिङो दुहादेर्द्विकर्म्मकत्वादप्रधानकर्म्मणि लिट्॥ २६॥

निशम्येति। अथ द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं वृद्धिरूपां निशम्य ततस्तदनन्तरं, ततो द्विषद्भ्य आगतास्ततस्त्याः। "अव्ययात् त्यप्" इति त्यप्। अपाकृतीर्विकारान् विनियन्तुं निरोद्धुम् अक्षमा सती नृपस्य युधिष्ठिरस्य मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोः दीपिनीः संवर्द्धिनीर्गिरो वाक्यानि उदाजहार जगाद इत्यर्थः॥ २७॥

২৬। অনন্তর বনেচরপতি মহীপতির নিকট পুরস্কার লাভ করত চলিয়া গেলে মহীপতিও দ্রৌপদীভবনে প্রবেশপূর্ব্বক অনুজগণের সন্নিধানে বনেচরোক্ত বাক্য ব্যক্ত করিলেন।

২৭। অনন্তর দ্রুপদনন্দিনী শত্রুগণের সমৃদ্ধিরূপা সিদ্ধি শ্রবণ করিয়া তাহাদের কৃত অপকার স্মরণে হৃদয়ের আবেগ নিরোধ করিতে না পারিয়া নৃপতির ক্রোধ ও উদ্যমের উদ্দীপক বক্ষ্যমাণ বাক্য বলিতে লাগিলেন।

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं
भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।
तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां
निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ २८ ॥

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिः
चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।
त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता
मतङ्गजेन स्रगिवापवर्ज्जिता ॥ २९ ॥

अन्वयः। भवादृशेषु प्रमदाजनोदितम् अनुशासनम् अधिक्षेप इव भवति। तथापि निरस्तनारीसमया दुराधयः मां वक्तुं व्यवसाययन्ति ॥ वाच्य—प्रमदाजनोदितेन अनुशासनेन अधिक्षेपेणेव भूयते। निरस्तनारीसमयैः दुराधिभिः अहं व्यवसाय्ये । २८

अन्वयः। आखण्डलतुल्यधामभिः स्ववंशजैः भूपतिभिः चिरम् अखण्डं धृता मही त्वया मदच्युता मतङ्गजेन स्रगिव आत्महस्तेन अपवर्जिता ॥ वाच्य—धृतां महीं मदच्युत् मतङ्गजः स्रजमिव त्वम् अपवर्जितवान् । २९

भवादृशेष्विति। भवादृशा भवद्विधाः पण्डिता इत्यर्थः। तेषु विषये। "त्यदादिषु" इत्यादिना कञ्। "आ सर्वनाम्नः" इत्याकारादेशः। प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तम्। वदेः क्तः। "वचिस्वपि" इत्यादिना सम्प्रसारणम्। अनुशासनं नियोगवचनम् अधिक्षेपः तिरस्कार इव भवति। अतो न युक्तं वक्तुमित्यर्थः। तथापि वक्तुमनुचितत्वेऽपि निरस्तनारीसमयाः त्याजितशालीनतारूपस्त्रीसमाचाराः। "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः। दुराधयः समयोल्लङ्घनहेतुत्वात् दुष्टा मनोव्यथाः। "पुंस्याधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः। मां वक्तुं व्यवसाययन्ति प्रेरयन्ति। न किञ्चिदयुक्तं दुःखिनामिति भावः ॥ २८ ॥

अखण्डमिति। आखण्डलतुल्यधामभिः इन्द्रतुल्यप्रभावैः। "धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः" इति हैमः। स्ववंशजैः भूपतिभिः भरतादिभिः चिरम् अखण्डम् अविच्छिन्नं धृता मही त्वया, मदं च्योततीति मदच्युत्, क्विप्, तेन मदस्राविणा मतङ्गजेन स्रगिव आत्महस्तेन स्वकरेण स्वव्यापारेणेत्यर्थः। अपवर्जिता परित्यक्ता त्यक्ता। स्वदोषादेव अयम् अनर्थागम इत्यर्थः ॥ २९ ॥

২৮। ভবাদৃশ জ্ঞানিগণের প্রতি রমণীজনোক্ত অনুশাসন তিরস্কার বলিয়া প্রতিভাত হইয়া থাকে; তথাপি আমার এই নিদারুণ মনোবেদনা স্ত্রীজনাচারপদ্ধতিকে লঙ্ঘন করাইয়া এ বিষয়ে কথা কহিতে আমাকে উদ্যত করিতেছে।

व्रजन्ति ते मूढ़धिय: पराभवं
भवन्ति मायाविषु ये न मायिन: ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधान्
असंवृताङ्गान्निशिता इवेषव: ॥ ३० ॥

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधन:
कुलाभिमानी कुलजां नराधिप: ।
परैस्त्वदन्य: क इवापहारयेत्
मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥

अन्वय: । ते मूढधिय: पराभवं व्रजन्ति, ये मायाविषु मायिन: न भवन्ति । शठा: तथाविधान् असंवृताङ्गान् निशिता इषव इव प्रविश्य घ्नन्ति ॥ वाच्य—तै: मूढधीभि: पराभव: व्रज्यते, यै: मायिभि: न भूयते । शठै: तथाविधा असंवृताङ्गा: निशितै: इषुभि: इव हन्यन्ते ॥ ३०

अन्वय: । अनुरक्तसाधन: कुलाभिमानी त्वदन्य क: इव नराधिप: गुणानुरक्ताम् कुलजां मनोरमां श्रियम् आत्मवधूमिव परै: अपहारयेत् ॥ वाच्य—अनुरक्तसाधनेन गुणाभिमानिना त्वदन्येन केन इव नराधिपेन मनोरमा गुणानुरक्ता कुलजा आत्मवधूरिव श्री: अपहार्य्येत । ३१

स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तम् । स च दोष: कुटिलेषु अकौटिल्यमेव इत्याह—व्रजन्तीति । मूढ़धियो निर्विवेकबुद्धयस्ते पराभवं व्रजन्ति । ये मायाविषु मायावत्सु विषये । "अस्मायामेधा" इत्यादिना विनिप्रत्यय: । मायिनो मायावन्त:, व्रीह्यादित्वात् इनिप्रत्यय: । न भवन्ति । अत्रैव अर्थान्तरं न्यस्यति—प्रविश्येति । शठा: अपकारिणो धूर्त्ता: तथाविधान् अकुटिलान् असंवृताङ्गान् अवर्मितशरीरान् निशिता इषव इव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा आत्मीया भूत्वा घ्नन्ति हि । "आर्जवं हि कुटिलेषु न नीति:" इति भाव: ॥ ३० ॥

(न च लक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थागम:, किन्तु स्वोपेक्षादोषमूलत्वादित्याशयेनाह—गुणेति) अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान्, उक्तञ्च कामन्दकीये—"उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमत: । छायेवानुगता तस्य नित्यं श्री:

২৯। ইন্দ্রতুল্য প্রভাবসম্পন্ন ভবদীয় বংশোদ্ভব ভরতাদি ভূপতিগণকর্ত্তৃক অবিচ্ছিন্নভাবে চিরশাসিত মহীকে আপনি কিনা মদস্রাবী মত্ত মাতঙ্গ কর্ত্তৃক মালা পরিত্যাগের ন্যায় হেলায় স্বহস্তে পরিত্যাগ করিলেন।

৩০। দেখুন। যাহারা মায়াবীদিগের প্রতি মায়া বিস্তার না করে, সেই সকল অবিবেকী মানব পরাভবই প্রাপ্ত হইয়া থাকে। শাণিত শর যেমন বর্ম্মদ্বারা অনাবৃতদেহ ব্যক্তিগণের বিনাশ সাধন করে, সেইরূপ ধূর্ত্তগণ সেই সমস্ত অকুটিল ব্যক্তিদিগের হৃদয়ে প্রবেশপূর্ব্বক তাহাদিগকে বিনষ্ট করিয়া থাকে।

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते
विवर्त्तमानं नरदेव वर्त्मनि।
कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः
शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः॥ ३२॥
/अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां
भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः।

अन्वयः। हे नरदेव! एतर्हि मनस्विगर्हिते वर्त्मनि विवर्त्तमानं भवन्तम् उदीरितः मन्युः शुष्कं शमीतरुम् उच्छिखः अग्निरिव कथं न ज्वलयति॥ वाच्य—विवर्त्तमानः भवान् उदीरितेन मन्युना शुष्कः शमीतरुः उच्छिखेन अग्निना इव ज्वल्यते। ३२

सहचारिणी॥" इति। कुलाभिमानी क्षत्रियत्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानी च, त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः। "अन्यारात्" इत्यादिना पञ्चमी। क इव नराधिपो गुणैः सन्ध्यादिभिः सौन्दर्य्यादिभिश्च अनुरक्तान् अनुरागिणीं कुलजां कुलक्रमादागतां कुलीनाञ्च मनोरमां श्रियम् आत्मवधूमिव स्वभार्य्यामिव। "वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च" इत्यमरः। परैः शत्रुभिः अन्यैश्च अपहारयेत् स्वयमेव अपहारं कारयेदित्यर्थः। कलत्रापहारवत् लक्ष्म्यपहारोऽपि राज्ञा मानहानिकरत्वात् अनुपेक्षणीय इति भावः॥ ३१॥

अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति—भवन्तमिति। हे नरदेव! नरेन्द्र! एतर्हि इदानीम् अस्मिन् आपत्कालेऽपीत्यर्थः। "एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा" इत्यमरः। "इदमोर्हिल्" इति र्हिल्प्रत्ययः। "एतेतौ रथोः" इत्येतादेशः। आपदमेवाह—मनस्विगर्हिते शूरजनजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गे विवर्त्तमानं शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः। भवन्तं त्वाम् उदीरितः उद्दीपितो मन्युः क्रोधः शुष्कं नीरसम्। "शुषेः कः" इति निष्ठातकारस्य ककारः। शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमासः, तं। शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात् कृतम्। उच्छिख उद्गतज्वालः। "घृणिज्वाले अपि शिखे" इत्यमरः। वह्निरिव कथं न ज्वलयति, ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः। "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः॥ ३२॥

৩১। আপনি ভিন্ন অন্য কোন্ কুলাভিমানী অনুকূলসহায়সম্পন্ন নরপতি, গুণানুরক্তা কুলজা মনোরমা নিজভার্য্যার ন্যায় রাজলক্ষ্মীকে অরিদ্বারা অপহরণ করায়!

৩২। আপনি এই বিপৎকালেও বীরবিগর্হিত পথে অবস্থিত থাকিয়া শত্রুকৃত দুর্দ্দশা ভোগ করিতেছেন; হে নরাধিপ! লেলিহান হুতাশনতুল্য ক্রোধ উদ্দীপিত হইয়া শুষ্ক শমীতরুর ন্যায় কেন আপনাকে উদ্দীপিত করিতেছে না?

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥
परिभ्रमल्लोहितचन्दनोचितः
पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः।
महारथः सत्यधनस्य मानसं
दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ? ३४ ॥

अन्वयः। देहिनः स्वयम् एव अवन्ध्यकोपस्य आपदां विहन्तुः वश्याः भवन्ति। अमर्षशून्येन जन्तुना विद्विषा (सता) न, जातहार्देन (सता च) न जनस्य आदरो भवति ॥ वाच्य—देहिभिः वश्यैः भूयते। आदरेण (भूयते)। ३३

अन्वयः। (प्राक्) लोहितचन्दनोचितः महारथः (इदानीं) रेणुरूषितः पदातिः अन्तर्गिरि परिभ्रमन् अयं वृकोदरः सत्यधनस्य (तव) मानसं नो दुनोति कच्चित् ॥ वाच्य—लोहितचन्दनोचितेन महारथेन रेणुरूषितेन अन्तर्गिरि पदातिना परिभ्रमता अनेन वृकोदरेण दूयते। ३४

ननु अन्तःशत्रुत्वादयं क्रोधः त्याज्य एव इत्याशङ्क्याह—अवन्ध्येति। अवन्ध्यः कोपो यस्य तस्य अवन्ध्यकोपस्य अतएव आपदां विहन्तुः निग्रहानुग्रहसमर्थस्य इत्यर्थः, पुंस इति शेषः। देहिनो जन्तवः स्वयमेव वश्या वशङ्गता भवन्ति। "वशङ्गत" इति यत् प्रत्ययः। अतस्त्वया कोपिना भवितव्यमित्यर्थः। व्यतिरेके तु अनिष्टमाचष्टे,—अमर्षशून्येन निष्कोपेण जन्तुना, कन्यया शोक इतिवत् "हेतौ" इति तृतीया। हृदयस्य कर्म्म हार्दं स्नेहः। "प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः" इत्यमरः। युवादित्वादण्। "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" इति हृदादेशः। जातहार्देन जातस्नेहेन सता जनस्य आदरो न, विद्विषा द्विषता च सतादरो न। अमर्षहीनस्य रागद्वेषौ अकिञ्चित्करत्वादगण्यौ इत्यर्थः। अथवा विद्विषा सता दरो भयं न। "दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे" इत्यमरः। एतस्मिन्नेव प्रयोगे सन्धिवशाद्द्विधा पदच्छेदः। पुंवाक्येषु न दोषः। अतः स्थाने कोपः कार्य्यस्त्याज्यस्तु अस्थाने कोप इति भावः॥ ३३ ॥

परिभ्रमन्निति। लोहितचन्दनोचितः उचितलोहितचन्दनः। "वाहिताग्न्यादिषु" इति साधुः। अभ्यस्तरक्तचन्दनः इत्यर्थः। "अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्" इति यादवः। महारथो रथचारी। उभयत्रापि प्रागिति शेषः।

३३। যাঁহার কোপ নিষ্ফল নহে, যিনি আপদ্‌বিনাশে সমর্থ, শরীরিগণ স্বয়ংই তাদৃশ পুরুষের বশ্য হয়। কিন্তু যে ব্যক্তি কোপপরিশূন্য,—তাদৃশ পুরুষ মিত্র হইলেও তাহাকে কেহ আদর করে না, কিংবা শত্রু হইলেও তাহাকে কেহ ভয় করে না।

विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्
कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः।
स वल्कवासांसि तवाधुनाहरन्
करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः॥ ३५॥

अन्वयः। वासवोपमः यः उत्तरान् कुरून् विजित्य प्राज्यम् अकुप्यम् वसु प्रायच्छत्, सः धनञ्जयः अधुना तव वल्कवासांसि आहरन् कथं न मन्युं करोति॥ वाच्या—येन वासवोपमेन वसु अदायि। तेन धनञ्जयेन आहरता मन्युः न क्रियते। ३५

अयं तु रेणुरूषितो धूलिच्छुरितः। पादाभ्यामतति गच्छतीति पदातिः पादचारी। "अज्यतिभ्यां च" इत्यनुवृत्तौ "पादे च" इति औणादिक इन्-प्रत्ययः। "पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" इति पदादेशः। अन्तर्गिरि गिरिषु अन्तः। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। "गिरेश्च सेनकस्य" इति विकल्पात् समासान्ताभावः। परिभ्रमन् अयं वृकोदरो भीमः। सत्यधनस्य इति सोल्लुण्ठनवचनम्। अद्यापि त्वया सत्यमेव रक्ष्यते, न तु भ्रातर इति भावः। तवेति शेषः। मानसं नो दुनोति? "स्वान्तं हृत् मानसं मनः" इत्यमरः कच्चित् न परितापयति? "कच्चित् कामप्रवेदने" इत्यमरः। स्वाभिप्राया-विष्करणं कामप्रवेदनम्॥ ३४॥

विजित्येति। वासवः इन्द्रः उपमानं यस्य स वासवोपमः इन्द्रतुल्यो यो धनञ्जयः। उत्तरान् कुरून् मेरोरुत्तरान् मानुषान् देशविशेषान् विजित्य प्राज्यं प्रभूतम्। "प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्" इत्यमरः। कुप्यात् अन्यत् अकुप्यं हेमरूप्यात्मकम्। ("स्यात् कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते। ताभ्यां यत् अन्यत् तत् कुप्यम्" इत्यमरः।) वसु धनम् अयच्छत् दत्तवान्। "पाघ्रा" इत्यादिना दाणो यच्छादेशः। स धनं जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः। "संज्ञायां भृतवृजि" इत्यादिना खच्प्रत्ययः। "अरुर्द्विषत्" इत्यादिना मुमागमः। अधुना अस्मिन् काले। "अधुना" इति निपातनात् साधुः। तव वल्क-वासांसि आहरन् कथं तव मन्युं क्रोधं दुःखं वा न करोति॥ ३५॥

৩৪। বলুন দেখি—পূর্ব্বে যিনি রক্তচন্দনচর্চ্চিত হইয়া রথারোহণে বিচরণ করিতেন, সেই বৃকোদর এখন ধূলিধূসরিত হইয়া পাদচারে পর্ব্বতে পর্ব্বতে পরিভ্রমণ করিতেছেন, ইনিও কি সত্যধন মহারাজের হৃদয় সন্তপ্ত করিতেছেন না?

৩৫। ইন্দ্রতুল্য যে ধনঞ্জয় উত্তর কুরুদেশ জয় করিয়া আপনাকে প্রভূত স্বর্ণরৌপ্যময় ধন আনিয়া দিয়াছিলেন, তিনি যে সম্প্রতি আপনার বল্কলবসন আহরণ করিতেছেন, ইহাতেও কি আপনার ক্রোধের [দুঃখের] উদ্রেক হইতেছে না?

वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती
कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ
विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ॥ ३६ ॥

इमामहं वेद न तावकीं धियं
विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।
विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां
रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ३७ ॥

अन्वयः । वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती विष्वक् कचाचितौ अगजौ गजौ इव एतौ यमौ विलोकयन् त्वं कथं धृतिसंयमौ बाधितुं न उत्सहसे ॥ वाच्य—विलोकयता त्वया कथं उत्सह्यते । ३६

अन्वयः । अहम् इमां तावकीं धियं न वेद । चित्तवृत्तयः विचित्ररूपाः खलु । परां भवदापदं विचिन्तयन्त्याः मम आधयः चेतः प्रसभं रुजन्ति ॥ वाच्य—एषा तावकी धीः मया न विद्यते । विचित्ररूपाभिः चित्तवृत्तिभिः खलु भूयते । ३७

वनान्तेति । वनान्तो वनभूमिरेव शय्या तया कठिनीकृताकृती कठिनीकृतदेहौ । "आकारो देह आकृतिः" इति वैजयन्ती । विष्वक् समन्तात् । "समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि" इत्यमरः । कचाचितौ कचव्याप्तौ विशीर्णकेशौ इत्यर्थः । अतएव अगजौ गिरिसम्भवौ गजौ इव स्थितौ एतौ यमौ युग्मजातौ माद्रीपुत्रौ इत्यर्थः । "यमो दण्डधरे ध्वाङ्क्षे संयमे यमजेऽपि च" इति विश्वः । विलोकयन् त्वं कथं धृतिसंयमौ सन्तोषनियमौ । "धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु" इति विश्वः । बाधितुं न उत्सहसे ? न प्रवर्त्तसे । "शकधृष" इत्यादिना तुमुन् । अहो ते महत् धैर्य्यमिति भावः ॥३६॥

अथ राज्ञो दुर्दशां दर्शयितुमुपोद्घातमाह । प्रकृतार्थं वर्णयितुम् अर्थान्तरवर्णनम् उपोद्घातः । इमामिति । इमां वर्त्तमानाम् तव इमां तावकीं त्वदीयाम् । "तस्येदम्" इति अण् प्रत्ययः । "तवकममकावेकवचने" इति तवकादेशः । धियं त्वदापद्विषयां चित्तवृत्तिम् अहं न वेद कीदृशीं न वेद्मि । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः । "विदो लटो वा" इति णलादेशः । न चात्म-

৩৬। ওঃ! আপনার কি প্রবল ধৈর্য্য! এই যমজ মাদ্রীনন্দন নকুল ও সহদেব বনশয্যায় শয়ন করিয়া কঠিনদেহ হইয়াছেন; ইঁহাদের কেশ ইতস্ততঃ বিকীর্ণ হওয়ায় ইঁহারা যেন গিরিজাত গজের ন্যায় দৃষ্ট হইতেছেন, ইহা দেখিয়াও আপনার সন্তোষ এবং প্রতিশ্রুতি ভঙ্গ করিতে উৎসাহ হইতেছে না?

पुराधिरूढ़: शयनं महाधनं
विबोध्यसे य: स्तुतिगीतिमङ्गलै: ।
अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं
जहासि निद्रामशिवै: शिवारुतै: ॥ ३८ ॥

अन्वय: । य: त्वम् पुरा महाधनं शयनम् अधिरूढ: स्तुतिगीतिमङ्गलै: विबोध्यसे, स: अदभ्रदर्भाम् स्थलीम् अधिशय्य अशिवै: शिवारुतै: निद्रां जहासि ।। वाच्य—यम अधिरूढं विबोधयन्ति । तेन निद्रा हीयते । ३८

दृष्टान्तेनापन्नत्वाद्दु:खित्वमनुमातुं शक्यते धीरादिष्वनैकान्तिकत्वादित्याशयेनाह—चित्तवृत्तयो विचित्ररूपा धीराधीराद्यनेकप्रकारा: खलु, किन्तु पराम् उत्कृष्टां भवदापदं विचिन्तयन्त्या भावयन्त्या मम चेत: चित्तम्, आधयो मनोव्यथा: । "उपसर्गे धो: कि:" इति किप्रत्यय: । प्रसभं प्रसह्य रुजन्ति भञ्जन्ति । "रुजो भङ्गे" इति धातोर्लट् । पश्यतामपि दु:सहा दु:खजननी त्वद्विपत्ति: अनुभवितारं त्वां न विकरोतीती महच्चित्रमित्यर्थ: । चेत इति "रुजार्थानां भाववचनानामज्वरे:" इति षष्ठी न भवति । तत्र शेषाधिकाराच्छेषत्वस्य विवक्षितत्वादिति ॥३७॥

तदापदमेव श्लोकत्रयेणाह—पुरेति । यस्त्वं महाधनं बहुमूल्यं श्रेष्ठम् । "महाधनं महामूल्ये" इति विश्व: । शयनं शय्यामधिरूढ़: सन् स्तुतयो गीतयश्च ता एव मङ्गलानि तै: करणभूतै:, पुरा विबोध्यसे वैतालिकैरिति शेष:, पूर्वं बोधित इत्यर्थ: । "पुरि लुङ् चास्मे" इति भूतार्थे लट् । स त्वमदभ्रदर्भां बहुकुशाम् । "अस्त्री कुशं कुथो दर्भ:" इति । "अदभ्रं बहुलं बहु" इति उभयत्राप्यमर: । स्थलीम् अकृत्रिमभूमिम् । "जानपद" इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीष् । एतेन दु:सहस्पर्शत्वमुक्तम् । "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वम् । अधिशय्य शयित्वा । "अयङ्यिक्ङिति" इत्ययङादेश: । अशिवै: अमङ्गलै: शिवारुतै: । "शिवा हरीतकी क्रोष्टा शमी नद्यामलक्युभे" इति वैजयन्ती । निद्रां जहासि, अद्येति शेष: ॥ ३८ ॥

৩৭। আপনার এই যে কিরূপ বুদ্ধি, তাহা আমি বুঝিতে পারিতেছি না! চিত্তবৃত্তিগুলির ভাব অতি বিচিত্র! কিন্তু আপনার ঘোরতর আপদ্ চিন্তা করিলে অসহ্য দুঃখ আসিয়া আমার হৃদয় বিদীর্ণ করে।

৩৮। যে আপনি পূর্ব্বে বহুমূল্য শয্যায় শয়ন করিতেন, বৈতালিকগণ মঙ্গল স্তুতিগীতিদ্বারা আপনার নিদ্রাভঙ্গ করিত, সেই আপনি আজ কুশবহুল শয্যায় শয়ন করিতেছেন, আর শিবাগণের অশুভ রবে জাগরিত হইতেছেন।

पुरापनीतं नृप रामणीयकं
द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः ॥ ३९ ।

अनारतं यौ मणिपीठशायिना-
वरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः।
निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते
मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ ४० ॥

अन्वयः। हे नृप ! यत् एतत् वपुः पुरा द्विजातिशेषेण अन्धसा रामणीयकं उपनीतम्, तत् अद्य वन्यफलाशिनः ते यशसा समं कार्श्यम् उपैति॥ वाच्य—द्विजातिशेषम् अन्धः उपनीतवत्। तेन उपेयते। ३९

अन्वयः। अनारतम् मणिपीठशायिनौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां रजः अरञ्जयत्, तौ ते चरणौ मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् वनेषु निषीदतः॥ वाच्य—रजसा अरञ्ज्येताम्, ताभ्यां चरणाभ्यां निषद्यते। ४०

पुरेति। हे नृप ! यदेतत् पुरोवर्त्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विजभुक्तावशिष्टेन अन्धसा अन्नेन। "भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्" इत्यमरः। द्वे जातौ येषां ते द्विजातयः। तदुक्तम्—"जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते" इति। "दन्तविप्राण्डजा द्विजाः" इत्यमरः। रमणीयस्य भावो रामणीयकं मनोहरत्वम् उपनीतं प्रापितम्। नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि क्तः। "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्" इति वचनात्। अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तत् वपुः यशसा समं परम् अतिमात्रं कार्श्यं परैति प्राप्नोति। उभयमपि क्षीयते इत्यर्थः। अत्र सहोक्तिरलङ्कारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—"सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्" इति ॥ ३९ ॥

अनारतमिति। अनारतम् अजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमयपीठस्थितौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां नमद्भूपालमौलिस्रजां रजः परागोऽरञ्जयत्, तौ ते चरणौ मृगैर्द्विजैश्च तपस्विभिः आलूनशिखेषु छिन्नाग्रेषु बर्हिषां कुशानाम्। "बर्हिः कुशहुताशयोः" इति विश्वः। वनेषु निषीदतः तिष्ठतः ॥ ४० ॥

৩৯। হে নৃপ! পূর্ব্বে দ্বিজাতিবর্গের ভুক্তাবশিষ্ট অন্নদ্বারা আপনার যে এই দেহের রমণীয়তা সম্পাদিত হইয়াছিল; আজ কি না বন্য ফলভক্ষণে সেই শরীর আপনার যশের সহিত কৃশত্ব প্রাপ্ত হইতেছে।

৪০। আপনার যে পদযুগল নিরন্তর মণিময় পীঠে প্রতিষ্ঠিত থাকিত এবং প্রণত রাজগণের

द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः
समूलमुन्मूलयतीव मे मनः।
परैरपर्य्यासितवीर्य्यसम्पदां
पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम्॥ ४१॥

विहाय शान्तिं नृप धाम तत् पुनः
प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्विषाम्।
व्रजन्ति शत्रूनवधूय निस्पृहाः
शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः॥ ४२॥

अन्वयः। यत् इयं दशा द्विषन्निमित्ता ततः मे मनः समूलम् उन्मूलयतीव। परैरपर्य्यासितवीर्य्यसम्पदां मानिनां पराभवोऽपि उत्सव एव॥ वाच्य—अनया दशया द्विषन्निमित्तया (भूयते) उन्मूल्यते। पराभवेणापि उत्सवेन (भूयते)॥ ४१

अन्वयः। हे नृप! शान्तिं विहाय विद्विषां वधाय तत् धाम पुनः सन्धेहि। निस्पृहाः मुनयः शत्रून् अवधूय शमेन सिद्धिं व्रजन्ति, भूभृतः न॥ वाच्य—सन्धीयताम्। निस्पृहैः मुनिभिः सिद्धिः व्रज्यते। भूभृद्भिः। ४२

ननु सर्वप्राणिसाधारण्यामापदि का परिदेवना इत्यत्राह—द्विषदिति। यत् यतः कारणात् इयं दशा अवस्था। "दशावर्त्ताववस्थायाम्" इति विश्वः। द्विषन्तो निमित्तं यस्याः सा। "द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः। अतो मे मनः समूलं निःशेषम् उन्मूलयति इव उत्पाटयति इव। दैविकी तु आपत् न दुःखायेत्याह—परैरिति। परैः शत्रुभिः अपर्य्यासिता अपर्य्यावर्त्तिता वीर्य्यसम्पद् येषां तेषां मानिनां पराभवो विपदपि उत्सव एवेति वैधर्म्येण अर्थान्तरन्यासः। मानहानिर्दुःसहा न तु आपत् इति भावः॥४१॥

विहायेति। हे नृप! शान्तिं शमं विहाय तत् प्रसिद्धं धाम तेजः विद्विषां वधाय पुनः सन्धेहि अङ्गीकुरु प्रसीद, प्रार्थनायां लोट्। ननु शमेन कार्य्यसिद्धौ किं क्रोधेन इत्यत्र आह—व्रजन्तीति। निस्पृहा मुनयः शत्रून् कामादीन् अवधय निर्जित्य शमेन क्रोधवर्ज्जनेन सिद्धिं मोक्षाख्यां व्रजन्ति, भूभृतस्तु न। कैवल्यकार्य्यवद्राजकार्य्यं न शान्तिसाध्यमित्यर्थः॥ ४२॥

শিরঃস্থিত মাল্যের রজোদ্বারা রঞ্জিত হইত, আজ কিনা আপনার সেই চরণদ্বয় অরণ্যপ্রদেশে মৃগ ও দ্বিজগণ কর্ত্তৃক ছিন্নাগ্র কুশের উপর ন্যস্ত রহিয়াছে।

৪১। যে হেতু শত্রুগণ হইতেই আপনার এই দীন দশা ঘটিয়াছে, এই জন্য ইহা আমার হৃদয়-ক্ষেত্রকে সমূলে উন্মূলিত করিতেছে। আহা! শত্রুগণ যাঁহাদের বীর্য্যসম্পদ্ অতিক্রম করিতে পারে না, তাদৃশ মানিগণের পরাভবও উৎসব বলিয়াই বিবেচিত হয়।

पुरःसरा धामवतां यशोधनाः
सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं
निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ४३ ॥

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमः
चिराय पर्य्येषि सुखस्य साधनम् ।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं
जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः। धामवतां पुरःसराः यशोधनाः भवादृशाः सुदुःसहम् ईदृशं निकारं प्राप्य चेत् रतिम् अधिकुर्वते, तर्हि हन्त मनस्विता निराश्रया (सती) हता। वाच्य—पुरःसरैः यशोधनैः भवादृशैः रतिः अधिक्रियते। मनस्वितया निराश्रयया हतया (भूयते)। ४३

अन्वयः। अथ निरस्तविक्रमः चिराय क्षमाम् एव सुखस्य साधनं पर्य्येषि। (तर्हि त्वं) लक्ष्मीपति-लक्ष्म कार्मुकं विहाय जटाधरः सन् इह पावकं जुहुधि ॥ वाच्य—निरस्तविक्रमेण (त्वया) क्षमा··· पर्य्येयते (तर्हि) जटाधरेण सता पावकः हूयताम्।

पुर इति। किं च धामवतां तेजस्विनाम्। परापकारासहिष्णूनामित्यर्थः। पुरः सरन्तीति पुरःसरा अग्रेसराः। "पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः" इति टप्रत्ययः। यशोधना भवादृशाः सुदुःसहम् अतिदुःसहम् ईदृशम् उक्तप्रकारं निकारं पराभवं प्राप्य रतिं सन्तोषम् अधिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत् तर्हि हन्त इति खेदे। मनस्विता अभिमानिता निराश्रया सती हता, तेजस्विजनैकशरणत्वात् मनस्वितायाः इत्यर्थः। अतः पराक्रमितव्यमिति भावः। यद्यपि अत्र प्रसहनस्य असङ्गतेः अधिपूर्वात् करोतेः "अधेः प्रहसने" इत्यात्मनेपदं न भवति। "प्रसहनं परिभवः" इति काशिका, तथापि अस्याः कर्त्त्रभि-प्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात् कर्त्रभिप्राये "स्वरितञितः" इति आत्मने-पदं प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

अथेति। अथ पक्षान्तरे निरस्तविक्रमः सन् चिराय चिरकालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव। "क्षितिक्षान्त्योः क्षमा" इत्यमरः। सुखस्य साधनं

৪২। হে নৃপ! প্রসন্ন হউন, শান্তি পরিত্যাগ করিয়া শত্রুগণের নিধনজন্য পুনরায় সেই তেজ গ্রহণ করুন, নিস্পৃহ মুনিগণই কাম-ক্রোধাদি রিপু জয় করিয়া শান্তিদ্বারা সিদ্ধিলাভ করেন, রাজগণ নহে।

৪৩। যশোধন, তেজস্বিপ্রধান, ভবাদৃশ ব্যক্তিরাই যদি এইরূপ দুঃসহ পরাভব প্রাপ্ত হইয়া তুষ্ট থাকেন, অহো! তবে যে, অভিমানিতা নিরাশ্রয়া হইয়া হত হয়।

न समयपरिरक्षणं क्षमं ते
निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः।
अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ॥ ४५ ॥
विधिसमयनियोगाद् दीप्तिसंहारजिह्मं
शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्पयोधौ।

अन्वयः। परेषु निकृतिपरेषु (सत्सु) भूरिधाम्नः ते समयपरिरक्षणं क्षमं न। हि विजयार्थिनः क्षितीशा अरिषु सोपधि सन्धिदूषणानि विदधति॥ वाच्य—समयपरिरक्षणेन क्षमेण (भूयते), विजयार्थिभिः क्षितीशैः विधीयन्ते। ४५

पर्य्येषि अवगच्छसि तर्हि लक्ष्मीपतिलक्ष्म राजचिह्नं कार्म्मुकं विहाय। धरतीति धरः, पचाद्यच्। जटानां धरो जटाधरः सन् इह वने पावकं जुहुधि पावके होमं कुरु इत्यर्थः। अधिकरणे कर्मत्वोपचारः। विरक्तस्य किं धनुषा इत्यर्थः। "हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ४४ ॥

अथ समयोल्लङ्घनाद् बिभेषि तदपि न किञ्चित् इत्याह—नेति। परेषु शत्रुषु निकृतिः शाठ्यं परं प्रधानं येषु तेषु तथोक्तेषु अपकारतत्परेषु सत्सु भूरिधाम्नो महौजसः प्रतीकारक्षमस्य ते तव समयः त्रयोदशसंवत्सरान् वने वत्स्यामि इत्येवंरूपा संवित्। "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः। तस्य परिरक्षणं प्रतीक्षणं न क्षमं न युक्तम्। "युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु" इत्यमरः। हि यस्माद् विजयार्थिनो विजिगीषवः क्षितीशा अरिषु विषये सोपधि सकपटं यथा तथा। "कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्म कैतवे" इत्यमरः। सन्धिदूषणानि विदधति। केनचित् व्याजेन दोषमापाद्य सन्धिं दूषयन्ति विघट्टयन्ति इत्यर्थः, शक्तस्य विजिगीषोः सर्वथा कार्य्यसाधनं प्रधानम्, अन्यत् समयरक्षणादिकम् अशक्तस्य इति भावः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ४५ ॥

৪৪। অথবা, যদি বিক্রম পরিত্যাগ করিয়া শমাকেই চিরসুখের সাধন বলিয়া বুঝিয়া থাকেন, তবে এই রাজচিহ্ন কার্ম্মুক পরিত্যাগপূর্ব্বক জটাধারী হইয়া এই বনে হুতাশনে হোম করুন।

৪৫। মহারাজ! আপনি অসীম তেজঃসম্পন্ন বিশেষতঃ প্রতিকারক্ষম; শাঠ্যপরায়ণ শত্রুগণের সহিত আপনি যে ত্রয়োদশ বৎসর বনবাসে প্রতিজ্ঞা করিয়াছেন, সেই প্রতিশ্রুতি প্রতীক্ষা করা আপনার পক্ষে যুক্তিযুক্ত নহে; কেননা, বিজয়ার্থী রাজগণ শত্রুজয়ের জন্য ছল অবলম্বনে তাহাদের কোন না কোন ত্রুটি প্রতিপাদন করিয়া সন্ধিসর্ত্ত বিচ্ছিন্ন করিয়া থাকেন।

रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ
दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये
महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥१॥

अन्वयः। विधिसमयनियोगात् अगाधे आपत्पयोधौ मग्नं दीप्तिसंहारजिह्मं शिथिलवसुं रिपुतिमिरम् उदस्य उदीयमानं त्वा दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीः भूयः समभ्येतु॥ वाच्य—"'जिह्मः शिथिलवसुः मग्नः दिनकृत् इव उदीयमानः त्वं लक्ष्म्या समभीयस्व ॥ ४६

उक्तमर्थमाशीर्वादपूर्वकमुपसंहरति—विधीति। विधिर्दैवम्। "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः। समयः कालः तयोः नियोगात् नियमाद्धेतोः तयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः। अगाधे दुस्तरे आपत्पयोधिरिवेत्युपमितसमासः। दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात् तस्मिन् आपत्पयोधौ मग्नम्। सूर्य्योऽपि सायं सागरे मज्जति परेद्युरुन्मज्जति इत्यागमः। दीप्तिः प्रताप आतपश्च तस्याः संहारेण जिह्मम् अप्रसन्नं शिथिलवसुं शिथिलधनम् अन्यत्र शिथिलरश्मिम्। "वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणौ" इति वैजयन्ती। "शिथिलबलम्" इति पाठे तु उभयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः। रिपुस्तिमिरमिवेति रिपुतिमिरम् उदस्य निरस्य उदीयमानम् उद्यन्तम्। "इङ्गतौ" इति धातोर्दैवादिकात् कर्त्तरि शानच्। त्वां दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीः भूयः समभ्येतु भजतु। "आशिषि लिङ्लोटौ" इति लोट्। चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु लक्ष्मीशब्दप्रयोगः। यथाह भगवान् भाष्यकारः—"मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि आयुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति" इति। पूर्णोपमेयम्। मालिनीवृत्तम्। सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः। यथाह दण्डी—"सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः। सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम्" इति ॥ ४६ ॥

अथ कविः काव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथयति—इतीति। इतिशब्दः सर्गपरिसमाप्तौ। भारविकृतौ इति कविनामकथनम्। महाकाव्य इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता। किरातार्जुनीय इति काव्यवर्णनीययोः कथनम्। प्रथमः सर्गः, समाप्त इति शेषः। एवमुत्तरत्रापि

द्वितीयः सर्गः ।

—:०:—

विहितां प्रियया मनःप्रियाम्
अथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं
नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥

अन्वयः अथ वृकोदरः प्रियया विहितां मनःप्रियां गिरं गरीयसीं निश्चित्य नृपम् उपपत्तिमत् ऊर्जिताश्रयं वचनम् ऊचे ॥ वाच्य— वृकोदरेण नृपः (ऊचे) ॥ १

द्रष्टव्यम् । किरातार्जुनौ अधिकृत्य कृतोऽयं ग्रन्थः किरातार्जुनीयम् । "शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छ" इति द्वन्द्वाच्छप्रत्ययः राघवपाण्डवीयशब्दवत् । तथाहि—अर्जुन एव अत्र नायकः किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः । यथाह दण्डी—"वंशवीर्य्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि । तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥"

अथ अयं संग्रहश्लोकः—

नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशज-
स्तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः ।
शृङ्गारादिरसोऽङ्गमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः
शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम् ॥ इति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

৪৬। মহারাজ। বিধি ও সময়ের নিয়মানুসারে সূর্য্য যেমন রজনীযোগে অগাধ সাগরে মগ্ন হয়েন, প্রতাপ ও কিরণ বিহীন হইয়া থাকেন, পুনর্বার প্রভাতে তিমিররাশি সমুচ্ছেদ করিয়া উদীয়মান হইলে দিনশ্রী আসিয়া তাঁহাকে আলিঙ্গন করে, আপনি তদ্রূপ ঘোরতর বিপদে পতিত হইয়া নিষ্প্রতাপ ও নির্ধন হইয়াছেন, এখন রিপুকুল উন্মূলিত করিয়া উন্নত হউন, রাজ্যলক্ষ্মী আসিয়া পুনর্ব্বার আপনাকে আশ্রয় করিবে।

विहितामिति । अथ वृकोदरो भीमः, प्रियया द्रौपद्या । प्रियाग्रहणम् अस्या हितोपदेशतात्पर्य्यसूचनार्थम् । विहिताम् अभिहिताम् इत्यर्थः, विपूर्वस्य दधातेः क्रियासामान्यवाचिनो योग्यविशेषपर्य्यवसानात् । मनःप्रियाम् अभिमतार्थयोगात् मनोहरां, विशेषणद्वयेनापि गिरो ग्राह्यत्वम् उक्तम् । गिरं गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य, नृपं धर्मराजम् उपपत्तिमत्

यद्वोचत वीक्ष्य मानिनी
परित: स्नेहमयेन चक्षुषा ।
अपि वागधिपस्य दुर्वचं
वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ।।२।।

विषमोऽपि विगाह्यते नय:
कृततीर्थ: पयसामिवाशय: ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभ:
सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म य: ।।३।।

अन्वय: । मानिनी स्नेहमयेन चक्षुषा परितो वीक्ष्य यत् अवोचत, वागधिपस्य अपि दुर्वचं तद्वचः विस्मय विदधीत ॥ वाच्य—मानिन्या अवाचि । दुर्वचेन तेन वचनेन विस्मयो विधीयेत ॥ २

अन्वय: । विषमोऽपि नय: कृततीर्थ: सन् पयसाम् आशय इव विगाह्यते (जनै:) । तु तत्र य: कृत्यवर्त्म सदुपन्यस्यति स विशेषदुर्लभ: । वाच्य—विषममपि नयं कृततीर्थं आशयमिव विगाहन्ते (जना:) । येन उपन्यस्यते, तेन विशेषदुर्लभेन (भूयते) ॥ ३

युक्तियुक्तम् ऊर्जिताश्रयम् उदारार्थं वचनम् ऊचे उक्तवान् । कर्त्तरि लिट् । ब्रुवो वचिरादेश: । "ब्रुविशासि" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । "अकथितञ्च" इति नृपस्य कर्मत्वम् ॥ १ ॥

किं तद्वचनं तदाह—यदिति । मानिनी क्षत्रियकुलाभिमानवती द्रौपदी, स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण । "तत्प्रकृतवचने मयट् ।" चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा । एतेन आप्तत्वम् उक्तम् । परितो वीक्ष्य समन्ताद्विविच्य यत् वचनम् अवोचत । ब्रुवो वचेर्वा लुङ् । "वच उम्" इति उमागम: । वागधिपस्य बृहस्पते: अपि दुर्वचं वक्तुम् अशक्यम् । शेषे षष्ठी इयं, न कृद्योगलक्षणा । अतो "न लोक" इत्यादिना षष्ठीनिषेधो नास्ति । तत् वचनं विस्मयं विदधीत सर्वस्य अपीति शेष: । अथवा वागधिपस्य अपि विस्मयं विदधीत इति सम्बन्ध: । दुर्वचं न केन अपि वक्तुं शक्यम् इति शेष: । ⁄यत: स्त्रीणामपि शास्त्रम् अनुरुणद्धि हितं च अनुबध्नाति अतो विस्मयकरं ग्राह्यं च एतद्वचनम् ति तात्पर्य्यार्थ: ॥⁄२ ॥

১। অনন্তর বৃকোদর, প্রিয়তমা দ্রৌপদীর কথিত হিতোপদেশপূর্ণ মনোহর বাক্যের অত্যন্ত সারবত্তা উপলব্ধি করিয়া ধর্ম্মরাজ যুধিষ্ঠিরকে উদারার্থসম্বলিত যুক্তিযুক্ত বাক্য বলিতে লাগিলেন।

২। ক্ষত্রিয়কুলাভিমানিনী দ্রৌপদী স্নেহপূর্ণ জ্ঞাননয়নদ্বারা সকল দিক্ দর্শন করিয়া যাহা কহিয়াছেন, বাক্‌পতিও তাহা বলিতে সমর্থ নহেন। তাঁহার এই উপদেশবাণী (সকলেরই) বিস্ময় উৎপাদন করে

परिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम्।
अतिवीर्य्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥४॥

अन्वयः। परिणामसुखे गरीयसि क्षतौजसां व्यथके अल्पीयसि अस्मिन् वचसि अतिवीर्य्यवति भेषजे इव बहुः गुणः दृश्यते ॥ वाच्य—बहु गुणं पश्यत ॥ ४

विस्मयकरत्वे हेतुमाह—विषम इति। विषमोऽपि दुर्बोधोऽपि अथच दुष्प्रवेशोऽपि नयो नीतिशास्त्रं पयसाम् आशयो ह्रद इव कृततीर्थः कृताभ्यासादुपायः सन्। "तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे चेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि" इति विश्वः। अन्यत्र कृतजलावतारः सन्। "तीर्थं योनौ जलावतारे च" इति हलायुधः। विगाह्यते विगाह्यते प्रविश्यते च। किन्तु तत्र नये जलाशये च स तादृशः पुरुषो विशेषदुर्लभः अत्यन्तदुर्लभः यः कृत्यं सन्धिविग्रहादिकार्य्यं स्नानादिकं च तस्य वर्त्म सत् साधु देशकालाद्यविरुद्धं यथा तथा यथार्थम् इत्यर्थः, अन्यत्र च गर्त्तग्राहपाषाणादिरहितम् यथा तथा उपन्यस्यति उदाहरति। "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् उपोद्घात उदाहारः" इत्यमरः। यथा केचित् कृततीर्थे पयसि गम्भीरेऽपि प्रवेष्टारः सन्ति, तीर्थकरस्तु विरलः; तद्वत् नीतौ अपि निगूढ़मपि तत्त्वं सति वक्तरि बोद्धारः सन्ति वक्ता तु न सुलभः। अपठित्वापि इयञ्च साधु वक्तीति युज्यते विस्मय इति तात्पर्य्यार्थः॥ ३॥

अथ ग्राह्यत्वे हेतुमाह—परिणामेति। परिणामः फलकालः परिपाकावस्था च, तत्र सुखे हिते। "शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापपुण्यं सुखादि च" इत्यमरः। सुखशब्दस्य विशेष्यलिङ्गत्वम्। गरीयसि गुर्वर्थप्रतिपादके अर्थभूयिष्ठे श्रेष्ठे च क्षतौजसाम् उभयत्र अपि क्षीणशक्तीनां व्यथके युद्धोपोद्बलकत्वाद् भयङ्करे अन्यत्र आदौ सन्तापादिदुःखजनके अल्पीयसि अल्पाक्षरे अल्पमात्रे च। उक्तञ्च—"स्वल्पा च मात्रा बहुलो गुणश्च" इति। अस्मिन् वचसि द्रौपदीवाक्ये अतिवीर्य्यवति अत्यन्तसामर्थ्यवति भेषजे औषधे इव। "भेषजौषधभैषज्यानि" इत्यमरः। बहुरधिको गुणः मानत्राणराज्यलाभादिः आरोग्यबलपोषादिश्च दृश्यते। अतो ग्राह्यमस्या वचनमिति भावः॥ ४॥

৩। (জনগণ) যেমন অবতরণোপায় সোপানাদি নির্ম্মিত থাকিলে দুর্গম জলাশয়ে অবগাহন করিতে পারে, তদ্রূপ অভ্যাসাদি উপায় প্রদর্শিত হইলে দুরভিগম্য নীতিপথেও প্রবেশ করিতে সমর্থ হয়। কিন্তু যিনি স্নানার্থীকে গর্ত্ত, পাষাণ ও কুম্ভীরাদি বিঘ্নবিরহিত জলাশয় বলিয়া দেন, তাদৃশ পুরুষের ন্যায় নীতিপথে গমনেচ্ছু মানবকে সন্ধিবিগ্রহাদির দেশকালোচিত সাধু উপদেশ প্রদান করেন, এরূপ ব্যক্তি বিশেষ দুর্লভ।

इयमिष्टगुणाय रोचतां रुचिरार्था भवतेऽपि भारती।
ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः॥५॥
चतसृष्वपि ते विवेकिनी नृप विद्यासु निरूढ़िमागता।
कथमेत्य मतिर्विपर्य्ययं करिणी पङ्कमिवावसीदति॥६॥

अन्वयः। रुचिरार्था इयं भारती इष्टगुणाय भवते अपि रोचताम्। गुणगृह्याः विपश्चितः वचने वक्तृविशेषनिस्पृहाः ननु॥ वाच्य—रुचिरार्थया अनया भारत्या रुच्यताम्। विपश्चिद्भिः वक्तृविशेषनिस्पृहैः भूयते॥ ५

अन्वयः। नृप! चतसृषु अपि विद्यासु निरूढ़िम् आगता, विवेकिनी ते मतिः कथं करिणी पङ्कमिव विपर्य्ययम् एत्य अवसीदति? वाच्य—आगतया विवेकिन्या मत्या करिण्या इव अवसद्यते?॥ ६

सत्यमेवं तथापि मह्यं न रोचते किं करोमि इति अत्राह—इयमिति। रुचिरार्था हितार्थसम्पन्ना इति रुचिहेतूक्तिः। इयं भारती द्रौपदीवाक्यम् इष्टगुणाय अभिमतगुणाय गुणग्राहिणे इत्यर्थः भवते तुभ्यम् अपि। "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी। रोचतां स्वदताम्। विध्यर्थे लोट्। हितवचने बलादपि इच्छां कुर्य्यात् औषधवत् इति भावः। तथापि स्त्रैणे वचसि का श्रद्धा तत्राह—ननु इति। गुणानां गृह्या गुणगृह्याः गुणपक्षपातिन इत्यर्थः। "पदास्वैरिबाह्यापक्षेषु च" इति ग्रहेः क्यप्। विपश्चितो विद्वांसः। 'विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः" इत्यमरः। वचने विषये वक्तृविशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे निस्पृहाः ननु निरास्थाः खलु। "बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्" इति न्यायादिति भावः॥ ५॥

सम्प्रति स्वयम् उपालभते—चतसृष्विति। हे नृप! चतसृषु अपि विद्यासु आन्वीक्षिक्यादिषु। "आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती। विद्या ह्येताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः" इति कामन्दकः। निरूढ़िमागता प्रसिद्धिं गता अतएव विवेकिनी सदसद्विवेकवती, यथाह मनुः—"आन्वीक्षिक्यां तु विज्ञानं धर्म्माधर्म्मौ त्रयीस्थितौ। अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ" इति। ते मतिः कथं करिणी पङ्कमिव

৪। পরিণাম-হিতকর সন্তাপাদিদুঃখজনক অতিবীর্য্যশালী অল্পমাত্র ঔষধে যেরূপ ক্ষীণবল রুগ্ন ব্যক্তিগণের আরোগ্য, বল-পোষণাদি বহু গুণ দৃষ্ট হয়, তদ্রূপ দ্রৌপদীর এই পরিণামসুখকর অর্থভূয়িষ্ঠ আপাতভয়ঙ্কর অল্পাক্ষর বাক্যে শক্তিহীন ভূপতিগণের মান-ত্রাণ-রাজ্যলাভাদি প্রভৃত গুণ পরিদৃষ্ট হইতেছে।

৫। আপনি গুণগ্রাহী. দ্রৌপদীর এই হিতার্থযুক্ত বাক্য আপনারও রুচিকর হইবে। (নারী-বাক্য বলিয়া অশ্রদ্ধেয় নহে) কেননা; গুণপক্ষপাতী পণ্ডিতগণ বাক্যের গুণ বিচার করিয়া থাকেন, কিন্তু বক্তা স্ত্রী কি পুরুষ, সে বিষয়ে তাঁহারা উদাসীন।

विधुरं किमतःपरं परै-रवगीतां गमिते दशामिमाम्।
अवसीदति यत् सुरैरपि त्वयि सम्भावितवृत्ति पौरुषम्॥७॥
द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः॥८॥

अन्वयः। त्वयि परैः इमाम् अवगीतां दशां गमिते (सति) सुरैः अपि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् अवसीदति इति यत् अतःपरं किं विधुरम् (भवति)?॥ वाच्य—सम्भावितवृत्तिना पौरुषेण अवसद्यते। विधुरेण (भूयते)॥ ७

अन्वयः। भूतिम् इच्छता सुमेधसा गुरुः अस्वन्ततरः द्विषताम् उदयः सुमर्षणः, महानपि फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः न सुमर्षणः॥ वाच्य—गुरुणा अस्वन्ततरेण उदयेन सुमर्षणेन (भूयते)। महता फल···प्रवणेन परिक्षयेण न सुमर्षणेन (भूयते)॥ ८

विपर्य्ययं वैपरीत्यम् अविवेकरूपम् एत्य अवसीदति नश्यति। तत् न युक्तमिति भावः॥ ६॥

किं नः छिन्नम् इदानीं येन इत्थम् उपालभ्ये महीति तत्राह—विधुरमिति। त्वयि परैः शत्रुभिः इमाम् ईदृशीम् अवगीतां गर्हिताम्। "अवगीतञ्च निर्वादे मुहुर्दृष्टे च गर्हिते" इति विश्वः।" दशां गमिते प्रापिते सति। सुरैरपि सम्भावितवृत्ति बहुकृतप्रसारम्। अथवा निश्चितसद्भावम् पौरुषं पुरुषकारः। युवादित्वादण्प्रत्ययः। अवसीदति नश्यति इति यत् अतःपरम् अतोऽन्यत् अधिकं किं विधुरं किं कष्टं, न किञ्चिदित्यर्थः। "विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कष्टविश्लेषयोरपि" इति वैजयन्ती। अस्तीति शेषः। "अस्तिर्भवन्ती परः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति भाष्यकारः, भवन्तीति लटः पूर्वाचार्य्याणां संज्ञा। यत् पुरुषाधिकारस्य दुर्दशा सा च शत्रुकृता तदुपरि महत्कष्टं तच्च त्वदुपेक्षया इति उपालभ्यसे इत्यर्थः॥ ७॥

अथ उपेक्षाकालत्वात् इयम् उपेक्षा इत्याशङ्क्य न अयम् उपेक्षाकाल इति वक्तुं तदेव तावत् श्लोकद्वयेन विविनक्ति—द्विषतामिति। भूतिम् उदयम् इच्छता, शोभना मेधा यस्य तेन सुमेधसा सुधिया। "नित्यमसिच्

৬। হে নৃপ! আপনার যে বুদ্ধি আন্বীক্ষিকী প্রভৃতি বিদ্যাচতুষ্টয়ে প্রসিদ্ধি লাভ করিয়া বিবেকশালিনী হইয়াছে, সেই বুদ্ধি এখন অবিবেকরূপ বিপর্য্যয় প্রাপ্ত হইয়া পঙ্কমগ্ন করিণীর ন্যায় অবসন্না হইল কেন?

৭। সুরগণও আপনার যে পুরুষকারের সাফল্য সম্ভাবনা করেন, আপনি শত্রুগণকৃত দুরবস্থা প্রাপ্ত হওয়ায় সেই পুরুষকার বিনষ্ট হইল, ইহা অপেক্ষা দুঃখ আর কি হইতে পারে?

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः।
क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥९॥
अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया।
अपयान्त्यचिरान्महीभुजां जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥१०॥

अन्वयः। कृती परस्य क्षययुक्तिम् अचिरेण भूयसीं आत्मनः (क्षययुक्तिं) विपरीतां विगणय्य उपेक्षते, अन्यथा तत्प्रतिकारं कुरुते ॥ वाच्य—कृतिना उपेक्ष्यते। प्रतिकारः क्रियते ॥ ९

अन्वयः। उदेष्यतीं द्विषतां प्रभुशक्तिम् अनीहया अनुपालयतां महीभुजां श्रियः जननिर्वादभयात् इव अचिरात् अपयान्ति ॥ वाच्य—श्रीभिः अपयायते ॥ १०

प्रजामेधयोः" इति असिच् प्रत्ययः। गुरुः महान् अपि अस्वन्ततरः अत्यन्त-दुरन्तः क्षयोन्मुख इत्यर्थः। द्विषताम् उदयः वृद्धिः, सुखेन मृष्यत इति सुमर्षणः सुसहः उपेक्ष्य इत्यर्थः। स्वन्तश्चेत् दुर्मर्षण इति भावः। "भाषायां शासि"इत्यादिना खलर्थे युच्। महानपि फलसम्पत्प्रवणः फलसम्पदुन्मुखः। "प्रनिरन्तर" इत्यादिना णत्वम्। परिक्षयो न सुमर्षणः न उपेक्ष्य इत्यर्थः। अन्यथा तु उपेक्ष्य इति भावः। न हि उदय एव प्रतिकार्य्यः, न च क्षय एव उपेक्ष्यः, किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्याम् उभौ अपि प्रतिकार्य्यौ उपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः॥ ८

अथ उभयोरपि मध्ये एकतरस्य उदयक्षययोः गतिमुक्त्वा इदानीं युगपत्परिक्षयागमे गतिमाह—अचिरेति। कृतम् अनेन इति कृती कुशल इत्यर्थः। "इष्टादिभ्यश्च" इति इनिप्रत्ययः। परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगम् अचिरेण आशुभाविनीं भूयसीं दुरन्तां च तथा आत्मनः क्षययुक्तिं विपरीतां चिरभाविनीम् अल्पीयसीं स्वल्पाञ्च विगणय्य विचार्य्य। "ल्यपि लघुपूर्वात्" इत्ययादेशः। उपेक्षते अन्यथा उक्तवैपरीत्ये परस्य क्षययुक्तौ अल्पीयस्यां स्वस्य भूयस्याम् सत्यां इत्यर्थः, तत्प्रतीकारं तस्याः क्षययुक्तेः प्रतीकारम् अचिरेण आशु कुरुते। एवं सति यदा शत्रोः अभ्युदयः स्वस्य च अतिपरिक्षयो यथा अस्माकं तदा किं वक्तव्यमित्यर्थः। सद्यःप्रतिकारं कुरुते इत्यर्थात् सिद्धम् अनुसन्धेयम् ॥ ९ ॥

৮। অভ্যুদয়কামী সুধী ব্যক্তি, শত্রুগণের মহান্ অভ্যুদয়ও পরিণামে অস্থায়ী বিবেচনা করিলে অনায়াসে ক্ষমা করিবেন, আর অত্যন্ত ক্ষয়ও ফলোন্মুখ হইলে, তাহা উপেক্ষণীয় নহে।

৯। কৃতী ব্যক্তি শত্রুর ক্ষয়যোগ আশু সম্ভাবিত ও দুরন্ত এবং স্বীয় ক্ষয়যোগ দূরসম্ভাবিত ও অল্প বিবেচনা করিলে উপেক্ষা করিবেন, আর ইহার বিপরীত হইলে সত্বর প্রতিকার্য্য।

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये।
प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥११॥
प्रभवः खलु कोषदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः।

अन्वय.। क्षययुक्तम् अपि स्वभावजं शिवं धाम दधतं समृद्धये उदितम् अनपायं नृपं प्रजाः प्रतिपच्चन्द्रम् इव प्रणमन्ति॥ वाच्य—प्रजाभिः दधत् उत्थितः अनपायः नृपः चन्द्र इव प्रणम्यते॥ ११

तथापि उपेक्षायाम् अनिष्टम् आचष्टे—अनुपालयतामिति। उदेष्यतीं वर्द्धिष्यमाणाम्। "आच्छीनद्योर्नुम्" इति विकल्पान्नुमभावः। द्विषतां प्रभुशक्तिं कोषदण्डजं तेजः। "स प्रभावः प्रतापश्च यत् तेजः कोषदण्डजम्" इत्यमरः। अनीहया अनुत्साहेन अनुपालयताम् उपेक्षमाणानां महीभुजां श्रियः सम्पदो जननिर्वादभयात् निकृष्टपुरुषानुरागात् अलोकापवादभयात् इवेति हेतूत्प्रेक्षा। अचिरात् अपयान्ति। यथाह कामन्दकः— "स्त्रीभिः षण्ड इव श्रीभिरलसः परिभूयते" इति। अतः पराक्रमितव्यमिति भावः॥ १०॥

ननु परिक्षीणः कथं प्रबलेन अभियुज्यते इत्यत्राह—क्षयेति। क्षययुक्तमपि तथा क्षीणमपि सन्तं स्वभावजं शिवं सर्वलोकाह्लादकं धाम क्षात्रं तेजः प्रकाशञ्च दधतं समृद्धये वृद्ध्यर्थम् उत्थितम् उद्युक्तम् उत्सहमानः इति यावत्। अन्यत्र उत्थितम् उदितम् अतएव अनपायम् अविनाशिनं वर्द्धिष्यमाणमित्यर्थः। नृपं प्रजाः प्रतिपच्चन्द्रं द्वितीयाचन्द्रम्, इवेत्यर्थः। प्रतिपच्छब्देन द्वितीयाग्रहणम्, प्रतिपदि तस्य अदृश्यत्वादिति भावः। प्रणमन्ति प्रह्वीभावेन वर्त्तन्ते इति भावः। चन्द्रं तु नमस्कुर्वन्ति। क्षीणस्य अपि उत्साहः कार्य्यसिद्धेः निदानमित्यर्थः। "जयं हि सततोत्साही दुर्बलोऽपि समश्नुते" इति कामन्दकः॥ ११॥

১০। যে সকল মহীপাল উৎসাহহীনতাবশতঃ শত্রুর উত্তরোত্তর উপচীয়মানা প্রভুশক্তি অর্থাৎ কোষদণ্ডজ তেজ উপেক্ষা করেন, লোকাপবাদ ভয়েই যেন তাঁহাদের রাজ্যলক্ষ্মী অচিরে অপসৃত হয়েন।

১১। ক্ষয়প্রাপ্ত হইলেও পুনরায় সর্ব্বলোকাহ্লাদজনক স্বাভাবিক দ্যুতি ধারণপূর্ব্বক সমুদিত উত্তরোত্তর বর্দ্ধিষ্যমাণ দ্বিতীয়াচন্দ্রকে যেমন লোকে নমস্কার করিয়া থাকে, তেমনি ক্ষীণশক্তি রাজাও যখন স্বাভাবিক ক্ষাত্রতেজ ধারণ করিয়া স্বীয় সমৃদ্ধি-লাভের জন্য সমুৎসাহিত হইয়া উঠেন, তখন প্রজাগণ তাঁহার নিকট অবনত হয়।

स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥१२॥

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः।
विनिपातनिवर्त्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥१३॥

अन्वयः। कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः नयः कोषदण्डयोः खलु प्रभवः। स (नयः) विधेयपदेषु दक्षतां लोकः नियतिम् इव अनुरुध्यते ॥ वाच्य—कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयेन नयेन प्रभवेण (भूयते) तेन दक्षता लोकेन नियतिः इव ॥ १२

अन्वयः। अभिमानवतः प्रियम् उच्चैः पदम् आरुरुक्षतः मनस्विनः आत्मपौरुषं विनिपातनिवर्त्तन-क्षमम् आलम्बनं मतम् (सहकारि मतम्) ॥ वाच्य—पौरुषेण...क्षमेण आलम्बनेन मतेन (भूयते) ॥ १३

ननु प्रभुशक्तिशून्यस्य उत्साहः कुत्र उपयुज्यते इत्यत्र आह—प्रभव इति। कर्म्मणाम् आरम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पद् देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्य्यसिद्धिश्च इति पञ्चाङ्गानि। यथाह कामन्दकः—"सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः। विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग-मिष्यते" इति। पञ्चानाम् अङ्गानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः। "तद्धितार्थ" इत्यादिना उत्तरपदसमासः। कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स तथोक्तः। नयो नीतिशास्त्रम् मन्त्र इति यावत्। कोषोऽर्थराशिः। "कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः" इत्यमरः। दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम्। "दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे। यात्रायाञ्च सैन्यभेदे" इति वैजयन्ती। तयोः कोषदण्डयोः प्रभुशक्तेरित्यर्थः। प्रभवति अस्मादिति प्रभवः कारणम्। "ऋदोरप्"। स नयः नीतिशास्त्रं विधेयपदेषु कार्य्यवस्तुषु। "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः। दक्षतां क्षिप्रकारित्वम् उत्साहमित्यर्थः। लोकः कृष्यादिप्रवृत्तो जनः नियतिं दैवमिव। "नियतिर्नियमे दैवे" इति विश्वः। अनुरुध्यते अनुसरति। रुधेर्दैवादिकात् कर्त्तरि लट्। मन्त्रस्य अपि मूलम् उत्साहः तन्मूलायाः प्रभुशक्तेः मूलमिति किमु वक्तव्यम्। अतः स एव आश्रयणीयः यतो नक्तन्दिवं मन्त्रयतः तस्यापि प्रभोः निरुत्साहस्य न किञ्चित् सिध्यति इति ॥ १२ ॥

ननु सोत्साहस्य असहायस्य कथम् अर्थसिद्धिः इत्यत्राह—अभिमानवत इति। अभिमानवतः मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैः उन्नतं पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षतः आरोढुमिच्छतः प्राप्तुकामस्य मनस्विनो धीरस्य आत्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिवर्त्तनक्षमम् अनर्थप्रतीकारसमर्थम् आलम्बनं

১২। যাহা দ্বারা সহায় সাধনোপায় প্রভৃতি পঞ্চাঙ্গের বিনির্ণয় হয়, যাহা ধনরাশি ও চতুরঙ্গিণী সেনার কারণ, সেই নীতিও কৃষিপ্রবৃত্ত লোকের দৈবানুসরণের ন্যায় কর্ত্তব্যবিষয়ে উৎসাহের অনুসরণ করিয়া থাকে ॥

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान् न पदं नृपश्रियः ॥१४
तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलम्ब्य व्यवसायबन्ध्यताम्।
निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ॥१५

अन्वयः। अविक्रमं विपदः अभिभवन्ति, आपदुपेतम् आयतिः रहयति, निरायतेः लघुता नियता। अगरीयान् नृपश्रियः पदं न (भवति)॥ वाच्य—विपद्भिः अविक्रमः अभिभूयते। आयत्या आपदुपेतः रह्यते, लघुतया नियतया (भूयते), अगरीयसा पदेन (भूयते)॥ १४

अन्वयः। तत् (तस्मात्) उन्नतेः प्रतिपक्षं व्यवसायबन्ध्यतां अवलम्ब्य अलम्। तथाहि—पराक्रमाश्रयाः समृद्धयः विषादेन समं न निवसन्ति॥ वाच्य—पराक्रमाश्रयाभिः समृद्धिभिः न्युष्यते॥ १५

सहकारि मतम् इष्टम्। यथा कस्यचित् तुरङ्गमारोहतः किञ्चित्पतनप्रतिबन्धकमनुचरहस्तादिकमालम्बनं तद्वदिति ध्वनिः। किं पौरुषादन्यैः सहायैः शूराणाम् इति भावः॥ १३॥

पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह—विपद इति। अविक्रमं पौरुषहीनं विपदोऽभिभवन्ति तिरस्कुर्वन्ति। आपदुपेतं विपन्नम् आयतिः उत्तरकालः। "उत्तरः काल आयतिः" इत्यमरः। रहयति त्यजति। निरायतेः आसन्नक्षयस्य इत्यर्थः, लघुता अगौरवं नियता अवश्यम्भाविनी, न कश्चिदेनमाद्रियते इत्यर्थः। अगरीयान् लघीयान् नृपश्रियः पदं राजलक्ष्म्याः आस्पदं न भवति। यद्वा नृपेति पदच्छेदः। तस्मात् पौरुषं कर्त्तव्यमेव इत्यर्थः। अत्र पूर्वपूर्वस्याविक्रमत्वादेरुत्तरोत्तरं विपदादिकं प्रति कारणत्वात् कारणमालाख्योऽलङ्कारः। तथाच सूत्रम्—"पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला" इति॥ १४॥

फलितमाह—तदिति। तत्तस्मात् उपेक्षायां दोषसम्भवात् इत्यर्थः। उन्नतेः अभ्युदयस्य प्रतिपक्षम् अन्तरायं व्यवसायबन्ध्यताम् उद्योगशून्यताम् अवलम्ब्य अलम् उद्योगशून्यतालम्बनेन अलम् इत्यर्थः। "अलं-खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इति क्त्वाप्रत्ययः। तस्य ल्यबादेशः। तथाहि—पराक्रमः आश्रयः कारणं यासां ताः तथोक्ताः समृद्धयः सम्पदो विषादेन समम्

१३। রাজাদি অভীষ্ট উন্নতপদলাভেচ্ছু অভিমানী ধীর ব্যক্তির অনর্থ-নিবারণসমর্থ স্বীয় পুরুষকারই প্রকৃষ্ট সহায়॥

১৪। বিপৎসমূহ পুরুষকারহীনকে অভিভূত করে, উত্তরকাল বিপন্নকে পরিত্যাগ করে; আসন্নবিনাশ ব্যক্তির অগৌরব অবশ্যম্ভাবী; লঘীয়ান ব্যক্তি রাজলক্ষ্মীর আস্পদ হয় না॥

अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना ।
धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ॥१६॥
द्विषता विहितं त्वयाथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् ।
जननाथ तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥१७॥

अन्वयः। अथ अवधिः प्रतीक्ष्यते चेत् आविष्कृतजिह्मवृत्तिना धृतराष्ट्रसुतेन नरेन्द्रसम्पदः चिरम् आस्वाद्य कथं सुत्यजाः (भविष्यन्ति)॥ वाच्य—अवधिं प्रतीक्षते (भवान्) आविष्कृतजिह्मवृत्तिः धृतराष्ट्रसुतः कथं सुत्यजेत्॥ १६

अन्वयः। अथवा द्विषता विहितम् आत्मनः पदं त्वया यदि पुनः लब्धा (तर्हि) हे जननाथ! तव अनुजन्मनाम् आविष्कृतपौरुषैः भुजैः कृतम्॥ वाच्य—भवान् (लब्धा)॥ १७

अनुत्साहेन सह न निवसन्ति। पौरुषसाध्याः सम्पदो न अनुत्साहसाध्याः। उभयोः सहावस्थानविरोधादित्यर्थः। वैधर्म्येण कार्य्यकारणरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ १५॥

ननु समयः प्रतीक्ष्यते, किं वेगेन इति, अत आह—अथेति। अथ अवधिः कालः प्रतीक्ष्यते चेत्। "अवधिस्त्ववधाने स्यात् सीम्नि काले बिलेऽपि च" इति विश्वः। आविष्कृतजिह्मवृत्तिना प्रकटितकपटव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्य्योधनेन नरेन्द्रसम्पदो राज्यसम्पदः। नरेन्द्रेति वा पदच्छेदः। चिरं चतुर्दशवर्षाणि आस्वाद्य अनुभूय कथं सुत्यजाः। ज्ञातास्वादेन तेन पश्चादपि सुखेन युद्धक्लेशं विना न त्यक्ष्यन्त एव इति अवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः॥१६॥

अथ यदि दैवात् स्वयमेव दुर्य्योधनः सम्पदो दास्यति चेत् तथापि तत् कथं रोचयेमहि इत्याह—द्विषतेति। अथवा द्विषता दुर्य्योधनेन विहितं समर्पितमित्यर्थः। आत्मनः पदं राज्यं पुनरपि त्वया लब्धा लप्स्यते यदि। लभेः कर्मणि लुट्। हे जननाथ! तव अनुजन्मनाम् अनुजानाम् आविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैः भुजैः कृतम् अलं व्यर्थमिति यावत्। अस्मद्भुजैर्न किञ्चित् साध्यमित्यर्थः। राज्यदानादानयोर्द्विषतामेव स्वातन्त्र्ये अस्मद्भुजनैष्फल्यात् "क्षत्रियस्य विजेतव्यम्" इति शास्त्रात् क्षात्रेणैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः। कृतमिति प्रतिषेधार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते। "कृतमिति निवारणनिषेधयोः" इति गणव्याख्याने। भुजैरिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्

১৫। অতএব উন্নতির অন্তরায় উৎসাহহীনতা অবলম্বনে প্রয়োজন নাই ; কেননা পরাক্রমই যে সম্পদের আস্পদ, সে সম্পদ্ অনুৎসাহের সহিত একত্র বাস করিতে পারে না॥

১৬। ইহার পরও যদি আপনি সময়ের প্রতীক্ষা করেন, তবে কপটব্যবহার-প্রকটনপটু ধৃতরাষ্ট্র-তনয় দুর্য্যোধন চতুর্দ্দশবর্ষ ভোগের পর সহজে এই রাজ্যসম্পদ্ পরিত্যাগ করিবে কি ?

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्त्तयते स्वयं हतैः ।
लघयन् खलु तेजसा जगत् न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥१८
अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥१९

अन्वयः। मृगाधिपः स्वयं हतैः मदसिक्तमुखैः करिभिः वर्त्तयते (तथाहि)—महान् तेजसा जगत् लघयन् अन्यतः भूतिं न इच्छति खलु ॥ वाच्य—मृगाधिपेन वर्त्त्यते। लघयता महता भूतिः न इष्यते ॥ १८

अन्वयः। अभिमानधनस्य गत्वरैः असुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः अचिरांशुविलासचञ्चला लक्ष्मीः आनुषङ्गिकं फलं ननु ॥ वाच्य—चञ्चलया लक्ष्म्या आनुषङ्गिकेण फलेन (भूयते) ॥ १९

तृतीया। उक्तञ्च न्यासोद्द्योते "न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापि" इति ॥ १७ ॥

ननु साम्नैव कार्य्यसिद्धौ किं चात्रेण ? यथाह मनुः—"साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्। विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन" इति। तत् किम् आग्रहेण इति आशङ्क्याह—मदेति। मृगाधिपः सिंहो मदसिक्तमुखैः मदवर्षिभिरित्यर्थः। स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्वर्त्तयते वृत्तिं करोति तैरेव जीवतीत्यर्थः। चौरादिकाद् वृतेर्लट्। भौवादिकस्य तु "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्त्तृकात्" इति परस्मैपदनियमादिति। तथाहि तेजसा प्रभावेण। "तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि" इति वैजयन्ती। जगत् लघयन् लघूकुर्वन् महान् तेजस्वी अन्यतोऽन्यस्मात् पुरुषात् भूतिं वृद्धिं न इच्छति खलु। नहि तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तम्। मनुवचनं तु अशूरविषयम् इति भावः। विशेषेण वक्ष्यमाणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

ननु युद्धात् पाक्षिको लक्ष्मीलाभः उपायान्तरैस्तु न तथा इत्याशङ्क्याह—अभिमानेति। अभिमानधनस्य वैरनिर्य्यातनमात्रनिष्ठस्य अतएव गत्वरैः गमनशीलैः अस्थिरैः। "गत्वरश्च" इति क्करबन्तो निपातः। असुभिः प्राणैः करणैः। "पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः" इत्यमरः। स्थास्नु स्थिरम्। "ग्लाजिस्थ-

১৭। অথবা যদি শত্রু দুর্য্যোধন আপনাকে রাজ্য পুনঃ প্রত্যর্পণ করে,—আপনিও তাহা লাভ করেন, তবে হে জননাথ! এইরূপ রাজ্যসম্পদ্ প্রাপ্তিতে আপনার অনুজগণের পৌরুষপ্রকাশক ভুজবীর্য্য ব্যর্থ হইবে; অর্থাৎ আমাদের ভুজবীর্য্যের কোনই কার্য্য থাকিবে না।

১৮। পশুরাজ সিংহ স্বয়ং মদস্রাবী মাতঙ্গ নিহত করিয়া তদ্দ্বারা জীবিকা নির্ব্বাহ করে। ফলতঃ যিনি স্বীয় তেজোদ্বারা জগৎকে পরাভূত করিতে পারেন, সেই মহান্ ব্যক্তি অন্য পুরুষের নিকট সমৃদ্ধি কামনা করেন না।

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जन:।
अभिभूतिभयादसूनत: सुखमुज्झन्ति न धाम मानिन: ॥२०

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनत: प्रार्थयते मृगाधिप:।
प्रकृति: खलु सा महीयस: सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥२१

अन्वय:। जन: भस्मनां चयम् आस्कन्दति, ज्वलितं हिरण्यरेतसं न। अत: मानिन: अभिभूति-भयात् असून् सुखम् उज्झन्ति, (किन्तु) धाम न (उज्झन्ति)॥ वाच्य—जनेन चय: आस्कन्द्यते। ज्वलित: हिरण्यरेता: न। मानिभि: असव: उज्झ्यन्ते, न धाम उज्झ्यते॥ २०

अन्वय:। मृगाधिप: किं फलम् अपेक्ष्य ध्वनत: पयोधरान् प्रार्थयते। (तथाहि)—महीयस:

गस्न:" इति गस्नुप्रत्यय:। यशस्विचीषत: चेतुं संग्रहीतुमिच्छत:। चिनोते: सन्नन्तात् शतृप्रत्यय:। अचिरम् अंशवो यस्या सा अचिरांशुर्विद्युत् तस्या विलास: स्फुरणं तद्वत् चञ्चला क्षणिका इत्यर्थ:। लक्ष्मी: सम्पत् अनुषङ्गादागतम् आनुषङ्गिकम् अन्वाचयशिष्टमल्पं फलं, मानत्राणाय यश एव मुख्यं फलम् अभ्युच्चयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनामिदमेव श्लाघ्यमित्यर्थ:। अत्र अस्थिरप्राणत्यागेन स्थिरयश:स्वीकाराभिधानात् न्यूनाधिकविनिमयाख्य: परिवृत्त्यालङ्कार:। उक्तञ्च काव्यप्रकाशे—"परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समासमै:" इति ॥ १८ ॥

ननु अल्पस्य मानस्य हेतो: कथं प्राणत्याग: शक्यते कर्त्तुं यतो "जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्" इत्याशङ्क्याह—ज्वलितमिति। जनो भस्मनां चयं पुञ्जम् आस्कन्दति पादादिना आक्रामति अदाहकत्वादिति भाव:। ज्वलितं ज्वलन्तम्। कर्त्तरि क्त:। "मतिबुद्धि" इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्त्तमानार्थत्वम्। हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसम् अग्निं न आस्कन्दति दाहकत्वादिति भाव:। अतो हेतोर्मानिन: अभिभूतिभयात् प्राणलोभेन तेजस्त्यागे परिभवो भविष्यतीति भयादसूनेव सुखम् अक्लिष्टम् उज्झन्ति त्यजन्ति। धाम तेजस्तु न उज्झन्ति मानहानिकरात् जीवनात् स्वतेजसा मरणमेव वरम् इत्यर्थ:। पूर्वतरश्लोकवत् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार: ॥ २० ॥

১৯। যিনি বৈরিনির্য্যাতনরত, ক্ষণভঙ্গুর জীবনের বিনিময় দ্বারা যশের স্থিরতা তাঁহার অভীষ্ট; অতএব যশ অর্জ্জনে ইচ্ছুক ব্যক্তির বিদ্যুদ্‌বিলাসবৎ চঞ্চলা লক্ষ্মী আনুষঙ্গিক ফল,—যশই মুখ্য।

২০। দাহিকা শক্তি নাই বলিয়া লোকে পদাদি দ্বারা ভস্মরাশি অতিক্রম করে, কিন্তু সেই দাহিকাশক্তি বিদ্যমান থাকায় কেহ প্রজ্বলিত পাবক আক্রমণ করিতে পারে না; অতএব মানিগণ অভিভূতিভয়ে জীবনও অক্লেশে পরিত্যাগ করিতে পারেন, কিন্তু তেজ পরিত্যাগ করেন না।

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूय तमः प्रमादजम्।
ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥२२॥

द्विरदानिव दिग्विभावितान् चतुरस्तोयनिधीनिवायतः।
प्रसहेत रणे तवानुजान् द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ॥२३॥

सा प्रकृतिः खलु यया प्रकृत्या अन्यसमुन्नतिं न सहते ॥ वाच्य—मृगाधिपेन ध्वनन्तः पयोधराः प्रार्थ्यन्ते, तया प्रकृत्या समुन्नतिः न सह्यते ॥ २१

अन्वयः। हे नृप! तत् प्रमादजं तमः निर्धूय विक्रमे मतिं कुरु। विद्विषां विपत्तयः त्वदनुत्साहहता एतद्ध्रुवम् अवेहि ॥ वाच्य—मतिः क्रियताम्, विपत्तिभिः...हताभिः (भूयते) अवेयताम् ॥ २२

अथवा किमत्र प्रयोजनं चिन्तया, किन्तु तेजस्विनामेव अयं स्वभाव एव यज्जिगीषुत्वम् इत्याशयेनाह—किमिति। मृगाधिपः सिंहः किं फलं प्रयोजनम् अपेक्ष्य ध्वनतो गर्जतः। धरन्तीति धरा पचाद्यच्। पयसां धराः तान् पयोधरान् प्रार्थयतेऽभियाति। "याच्ञायामभिधाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः" इति केशवः। अथवा अवरुणद्धि इत्यर्थः। प्रार्थयते 'प्रा अर्थयते'— "प्रा स्याद् याच्ञावरोधयोः" इत्यभिधानात् प्रा अवरोधने। प्रा इति तृतीयान्तम्। आकारान्तस्य प्राशब्दस्य योगविभागात् 'आतो धातोः' इत्यालोपः। "अभियाच्ञावरोधयोः" इत्यभिधानात्। तथाहि महीयसो महत्तरस्य सा प्रकृतिः खलु स्वभावो यया प्रकृत्या अन्यसमुन्नतिं परवृद्धिं न सहते। महतः परभञ्जनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः। पूर्ववत् अलङ्कारः ॥ २१ ॥

उक्तं प्रयोजनं निगमयति*—कुरु तदिति। हे नृप! तत् तस्मात् उक्तरीत्या पराक्रमावसरत्वाद्धेतोः। "यत्तद्यतस्ततो हेतौ" इत्यमरः। प्रमादजं तमो मोहं निर्धूय निरस्य विक्रमे पौरुषे एव मतिं कुरु। विक्रममेव अङ्गीकुरु, नतु उपायान्तरमित्यर्थः। न च विक्रमवैफल्यमित्याह—ध्रुवमिति। विद्विषां विपत्तयः त्वदनुत्साहहताः तव अनुत्साहेन अव्यवसायेन हताः प्रतिबद्धाः। अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति भावः इत्येतत् ध्रुवं निश्चितम् अवेहि विद्धि। "ध्रुवं नित्ये निश्चिते च" इति शाश्वतः ॥ २२ ॥

२১। (তেজস্বীদিগের জিগীষুতাই স্বভাব, কেননা।) মৃগাধিপ সিংহ কোন্ প্রয়োজনে গর্জ্জিত মেঘবৃন্দ আক্রমণ করে? মহত্তর ব্যক্তির এইরূপই স্বভাব, এই স্বভাবের বশবর্ত্তী হইয়াই তাদৃশ ব্যক্তি শত্রুর বৃদ্ধি সহিতে পারে না।

২২। অতএব হে নৃপ! প্রমাদজ মোহ দূর করিয়া পুরুষকারে বুদ্ধি নিয়োগ করুন। আপনি ইহা নিশ্চয় জানিবেন—আপনার অনুৎসাহে শত্রুগণের বিপত্তিসমূহ প্রতিবদ্ধ হইয়া রহিয়াছে।

* উক্তার্থোপসংহরণং নিগমঃ উচ্যতে—ইতি কচিৎ পাঠঃ।

ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिकृतस्य चेतसि।
विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥२४॥
इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम्।
उपसान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥२५॥

अन्वयः। दिग्विभावितान् आयतः चतुरः द्विरदान् (चतुरः) तोयनिधीन् इव तव (चतुरः) शतमन्युतेजसः अनुजान् रणे द्विषतां कः प्रसहेत॥ वाच्य—दिग्विभाविताः आयन्तः चत्वारः द्विरदाः तोयनिधय इव अनुजाः केन सह्येरन्॥ २३

अन्वयः। तव चेतसि सततं ज्वलतः वैरिकृतस्य जातवेदसः शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः शमं विदधातु। वाच्य—शिवेतरया···सन्तत्या शमः विधीयताम्॥ २४

अन्वयः। इति दर्शितविक्रियं कोपपरीतमानसं मरुतः सुतं महीपतिः दुष्टं द्विरदमिव उपसान्त्वयितुम् उपचक्रमे॥ वाच्य—महीपतिना॥ २५

न च नः पराजयशङ्का कार्य्येत्याह—द्विरदानिति। दिग्विभावितान् दिक्षु प्रसिद्धान् तान् आयत आगच्छतः। आङ्पूर्व्वादिण् धातोः शतृप्रत्ययः। चतुरः द्विरदान् दिग्गजानिव तथोक्तविशेषणान् चतुरः तोयनिधीन् इव रणे दिग्विभावितान् शतमन्युतेजस इन्द्रविक्रमान् चतुरः तव अनुजान् द्विषतां मध्ये कः प्रसहेत सोढुं शक्नुयादित्यर्थः। "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ्। अतो निःशङ्कं प्रवर्त्तस्वेति भावः॥ २३॥

आशीर्वादव्याजेन फलितमाह—ज्वलत इति। तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिकृतस्य जातवेदसः क्रोधाग्नेः शिवेतरा अशिवा अमङ्गला। वैधव्यदुःखजनकत्वादिति भावः। रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः वैरिवनिताश्रुप्रवाहः शमं विदधातु। वैरिकृतस्य क्रोधस्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसम्भवादवश्यं तद्वधस्त्वया कर्त्तव्य इत्यर्थः। क्रोधस्य विषयस्य निगरणेन विषयिणो जातवेदस एव उपनिबन्धनात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः। तदुक्तम्—"विषयस्यानुपादानाद्विषयुपनिबध्यते। यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कवेः प्रौढ़ोक्तिजीविता" इति। तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदेऽपि अभेदाध्यवसायाद् भेदेऽभेदरूपा तत एव अम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते। तथाच यथा अम्बुसेकेन अग्निः सम्यक् शाम्यति तथा शत्रुवधेन क्रोध इति औपम्यं गम्यते॥ २४॥

२३। সর্ব্বদেশপ্রসিদ্ধ দিগ্‌গজ চতুষ্টয়; তথা জলধি চতুষ্টয়ের ন্যায়, ইন্দ্রতুল্য পরাক্রমশালী আপনার অনুজচতুষ্টয়কে রণে সমাগত দেখিয়া শত্রুগণের মধ্যে কে তাহাদিগকে সহ্য করিতে সমর্থ হয়?

अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।
विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥२६॥

अन्वय.। अपवर्ज्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे तव गिरां विस्तरे मतिः दर्पणे इव विमला अभिदृश्यते ॥ वाच्य—मतिं विमलाम् अभिपश्यन्ति (जनाः) ॥ २६

इतीति । इति उक्तरीत्या दर्शिता विक्रिया विकारो वागारम्भात्मको येन तं कोपपरीतमानसं कोपाक्रान्तचित्तम् । इदं विशेषणद्वयं द्विरदेऽपि योज्यम् । मरुतः सुतं भीमं महीपतिः युधिष्ठिरो दुष्टं द्विरदमिव । एतेन अस्य शौर्य्यमेव न बुद्धिः अस्तीति गम्यते । उपसान्त्वयितुम् अनुनेतुम् उपचक्रमे प्रवृत्तः "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इति आत्मनेपदम् । राज्ञा भाव्युपकारविशेषापेक्षया कथञ्चित् अवश्यो जनः शनैः शनैः द्विरदवत् वशीकरणीयः, नतु त्याज्य इति भावः ॥ २५ ॥

प्रथमं तावत् स्तुत्यादिभिः प्रसादयति—अपवर्जितेति । विप्लवः प्रमाणबाधः, अन्यत्र बाह्यमलसंक्रमः सोऽपवर्जितो यस्य तस्मिन् अपवर्जितविप्लवे । शुचौ शुचित्वं शब्दसौष्ठवं लोहशुद्धिश्च तद्वति । अतएव हृदयग्राहिणि मनोरमे मङ्गलास्पदे एकत्र हितार्थप्रतिपादकत्वात् अन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वात् च श्रेयस्करे । "रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं तथा सूर्य्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः ॥" इति पुराणवचनात् । तव गिरां विस्तरे वाक्यप्रपञ्चे । "प्रथने वावशब्दे" इति घञ्प्रतिषेधात् "ऋदोरप्" इत्यप् । अतएव "विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः" इत्यमरः । मतिस्त्वद्बुद्धिरादर्शे दर्पणे इव । "दर्पणे मुकुरादर्शौ" इत्यमरः । विमला विशदा अभिदृश्यते वाग्वैशद्यादेव मतिवैशद्यमनुमीयते । तत्पूर्वकत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

২৪। আপনার হৃদয়ে যে বৈরিকৃত ক্রোধবহ্নি সতত প্রজ্বলিত, রিপুনারীগণের বৈধব্যসূচক অশিব নয়নবারিপ্রবাহ সেই অনলের শান্তি করুক।

২৫। মহীপতি যুধিষ্ঠির এইরূপ বিকারোদ্দীপক কোপাক্রান্তহৃদয় বায়ুতনয় ভীমকে দুষ্ট দ্বিরদের ন্যায় শান্ত করিতে প্রবৃত্ত হইলেন।

২৬। (বলিলেন)—বাহ্যমলবিবর্জ্জিত মঙ্গলাস্পদ বিশুদ্ধ দর্পণে যেরূপ বিশদ দর্শন সম্পাদিত হয়, তদ্রূপ এই প্রমাণবাধবিরহিত শব্দসৌষ্ঠবযুক্ত হৃদয়গ্রাহী শ্রেয়স্কর বিশুদ্ধ বাক্প্রপঞ্চে তোমার বিমল মতি পরিলক্ষিত হইতেছে।

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम्।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥२७॥
उपपत्तिरुदाहृता बलात् अनुमानेन न चागमः क्षतः।
इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

अन्वयः। पदैः स्फुटता न अपाकृता, अर्थगौरवं न स्वीकृतम् न च। गिरा पृथगर्थता रचिता (तथा गिरां) सामर्थ्यं न च क्वचित् अपोहितम्। बलात् उपपत्तिः उदाहृता, (तथा) अनुमानेन आगमः न च क्षतः। अनीदृगाशयः कः ईदृक् इदं वचनं प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत॥ वाच्य—(त्वं) स्फुटतां न अपाकृतवान्, स्वीकृतवान्, पृथगर्थतां रचितवान्, न अपोहितवान्। उपपत्तिम् उदाहृतवान्। अनीदृगाशयेन केन उपक्रम्येत॥ २७—२८

अथ युग्मेनाह—स्फुटतेति, उपपत्तिरिति च। पदैः सुप्तिङन्तशब्दैः स्फुटता विशदार्थता न अपाकृता न त्यक्ता। अर्थगौरवम् अर्थभूयस्त्वं वा न च न स्वीकृतम्। स्वीकृतमेवेत्यर्थः। "वैशद्यप्रमकार्यगौरवाभावनिवर्त्तनार्थं नञ्द्वयं सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ" इति वामनः। गिरां पदानाम् अवान्तरवाक्यानां च पृथगर्थता भिन्नार्थता, अपुनरुक्तार्थतेति यावत्। रचिता कृता। तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिराम् अन्योन्यसामर्थ्यं साकाङ्क्षत्वं न अपोहितं न वर्जितम्। अन्यथा दशदाड़िमादिशब्दवत् एकवाक्यता न स्यात्। यथाहुः—"अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्" इति। ननु अर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः? "पूरणगुण" इत्यादिना प्रतिषेधान्नैष दोषः। ये शुक्लादयः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्त्तन्ते, यथा पटस्य शौक्ल्यं [शुक्लं] शुक्लः पट इति च। तेषाम् एव अत्र निषेधाद् ये च पुनः स्वतो गुणमात्रवचनाः, यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयः, तेषामनिषेधात्। तथा "तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते" इति वचनाद्बहुलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः। अतएव आह वामनः—"पत्रपीतिमादिषु गुणवचनसमासो बलौ स्यात्" इति ॥ २७ ॥

उपपत्तिरिति। किञ्च बलात् स्वबलमाश्रित्य। कर्म्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या। उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता। पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिः उक्ता इत्यर्थः। उचितं चैतत् महावीरस्येति भावः। तथा अनुमानेन युक्त्या आगमः शास्त्रं न क्षतः न हतः। किन्तु आगमाविरुद्धमेव उक्तम्। अन्यथा

২৭—২৮। তোমার এই সুপ্তিঙন্ত পদদ্বারা বিন্যস্ত বাক্য বিশদার্থতা পরিত্যাগ করেন নাই, অথচ ইহা অর্থবাহুল্যযুক্ত বলিয়া স্বীকৃত। তোমার অবান্তর বাক্যনিচয়েও পুনরুক্ততা দোষ নহে

अविहृप्ततया तथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति ।
अवसाययितुं क्षमाः सुखं न विधेयेषु विशेषसम्पदः ॥२९॥

अन्वयः। तथापि मे हृदयम् अविहृप्ततया निर्णयम् एव धावति, विधेयेषु विशेषसम्पदः सुखम् अवसाययितुं न क्षमाः। वाच्य—हृदयेन निर्णयः स्रियते, सम्पद्भिः क्षमाभिः (भूयते)॥ २९

तद्विरोधात् अनुमानस्यैव प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः। ईदृक् इत्थं क्षात्रयुक्तम् इदं वचनम् अविद्यमान ईदृगाशय इत्थं क्षात्रयुक्ताभिप्रायो यस्य सोऽनीदृगाशयः। "अभिप्रायश्छन्द आशयः" इत्यमरः। कः प्रसभं हठात् वक्तुमुपक्रमेत न कोऽपीत्यर्थः। इत्थं वक्तुमुपक्रमितैव नास्ति, वक्ता तु दूरापास्त एवेति भावः। केचिदेतत् श्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि योजयन्ति। तदसत् हितोपदेशमात्रतत्परस्य अतिवत्सलस्य राज्ञो मत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि विधेये सर्वानर्थमूलभूतनिन्दातात्पर्य्यकल्पनानौचित्यादिति ॥ २८ ॥

यदि साधूक्तं तर्हि तथैव क्रियतामित्याशङ्क्याह—अविहृप्ततयेति। तथापि त्वया सम्यङ् निर्णीतेऽपि मे हृदयम् अविहृप्ततया असन्तुष्टतया। अद्यापि संशयगतत्वेन इत्यर्थः। निर्णयमेव धावति अनुसरति अपेक्षते इति यावत्। अद्यापि निर्णयस्य अनुदयादिति भावः। निर्णयानुदये हेतुमाह—अवेति। विधेयेषु सन्धिविग्रहादिकर्त्तव्यार्थेषु या विशेषसम्पदोऽवान्तरभेदभूमानः सम्भवयो बाहुल्यानि ताः सुखम् अक्लेशेन अवसाययितुं पुरुषान् प्रत्यानुकूल्येन स्वस्वरूपं स्वयमेव शीघ्रं प्रत्याययितुमित्यर्थः। स्यतेर्ण्यन्तादशिकस्मिकर्त्तृकात्तमुन्। शरणाविति सूत्रस्य अयं विषयः। क्षमन्ते इति क्षमाः। पचाद्यच्। शक्ता न भवन्ति। "क्षमं शक्ते हिते त्रिषु" इत्यमरः। विधेयमात्रस्य सुगमत्वेऽपि तद्विशेषाणां सौक्ष्म्याद् बाहुल्याच्च दुर्ज्ञेयत्वात् अद्यापि निर्णयाकाङ्क्षेति तात्पर्य्याशयः। अत्र निर्णयधावनं प्रत्युत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वाभिधानाद् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तदुक्तम्—"हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्" इति ॥ २९ ॥

নাই এবং ঐ সকল বাক্যের কিঞ্চিৎ আকাঙ্ক্ষাও পরিত্যক্ত হয় নাই। তুমি যে বীরোচিত শৌর্য্য বল অবলম্বন করিয়া যুক্তির অবতারণা করিয়াছ, ইহা উচিতই হইয়াছে। তোমার অনুমানদ্বারা আগমাদি শাস্ত্রের মর্য্যাদা অক্ষুণ্ণ রহিয়াছে। রাজ্ঞীর কথা দূরে থাকুক, সহসা এবংবিধ ক্ষাত্রযুক্ত অভিপ্রায়ব্যঞ্জক বাক্যোচ্চারণে প্রবৃত্ত হইতেই কে সমর্থ হয়?

২৯। তুমি কার্য্যসিদ্ধিবিষয়ে দৃঢ়নিশ্চয় করিলেও আমার হৃদয় ইহাতে অদ্যাপি সংশয়শূন্য হইতেছে না। পরন্তু অতৃপ্তিহেতু এ বিষয়ের নির্ণয়ার্থই অগ্রসর হইতেছে। কেননা সন্ধি-বিগ্রহাদি কার্য্যে যে সকল বিশেষ সম্পদ্ বর্ত্তমান, ইহারা অক্লেশে কার্য্য সাধনে নিশ্চিতরূপে স্ব স্ব সামর্থ্য প্রতিপাদন করাইতেছে না।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥३०॥
अभिवर्षति योऽनुपालयन् विधिबीजानि विवेकवारिणा ।
स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥३१

अन्वयः । क्रिया सहसा न विदधीत, अविवेकः परम् आपदां पदं, गुणलुब्धाः सम्पदः विमृश्यकारिणं स्वयमेव वृणते हि ॥ वाच्य—क्रिया न विधीयेत । अविवेकेन पदेन (भूयते), गुणलुब्धाभिः सम्पद्भिः विमृश्यकारी व्रियते ॥ ३०

अन्वयः । यः विधिबीजानि अनुपालयन् विवेकवारिणा अभिवर्षति, स फलशालिनीं क्रियां लोकः शरदम् इव अधितिष्ठति ॥ वाच्य—येन अनुपालयता अभिवृष्यन्ते (बीजानि), तेन फलशालिनी क्रिया लोकेन शरत् इव अधिष्ठीयते ॥ ३१

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—सहसेति । क्रियते इति क्रिया कार्यं तां सहसा अविमृश्येत्यर्थः । "सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः" इति गणव्याख्याने स्वरादिपाठादव्ययम् । न विदधीत न कुर्वीत । कुतः ? अविवेकोऽविमृश्यकारित्वं परमत्यन्तम् आपदां पदं स्थानम्, विपत्तिकारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेण उक्तमर्थमन्वयेनाह—वृणते इति । गुणलुब्धा गुणग्रहाः, गुणग्राहिण इति स्वयंवरणार्हतूक्तिः । सम्पदः श्रियः विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी । "उपपदमतिङ्" इति समासः । तं स्वयमेव वृणते भजन्ते हि । "वृङ् सम्भक्तौ" इति धातुः । तस्मात् विमृश्य एव प्रवर्त्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसा विधाननिषेधलक्ष्यविमृश्यकारित्वरूपकारणस्य आपद्रूपव्यतिरेककार्य्येण समर्थनात् वैधर्म्येण अर्थान्तरन्यासः । द्वितीयार्द्धेन च स एव साधर्म्येण इति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एव, तत् किं विवेकेन इति अत्र आह—अभीति । यः पुमान् विधीयन्ते इति विधयः कृत्यवस्तूनि बीजानीवेति उपमितसमासः । शरदं लोक इवेति वाक्यगतोपमानुसारात् । तानि विधिबीजानि विवेको वारीव विवेकवारि तेन विवेकवारिणा पूर्ववत् समासः । अनुपालयन् प्रतीक्षमाणः संरक्षन् अभिवर्षति सिञ्चति । स पुमान् फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः शस्यञ्च । "शस्ये हेतुकृते फलम्" इति उभयत्रापि अमरः । तच्छालिनीं क्रियां कर्म्म लोको जनः । "लोकस्तु भुवने जने"

३०। বিবেচনা না করিয়া সহসা কোন কার্য্য করা উচিত নহে, কেননা অবিবেচক ব্যক্তি পরম আপদের আস্পদ হয়। গুণগ্রাহিণী সম্পদ্ স্বয়ংই বিবেকসম্পন্ন ব্যক্তিকে আশ্রয় করিয়া থাকে।

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः । शुचि श्रुतं वपुः भूषयति, तस्य प्रशमः अलङ्क्रिया भवति । पराक्रमः प्रशमाभरणं (भवति) सः (पराक्रमः) नयापादितसिद्धिभूषणः (भवति) ॥ वाच्य—शुचिना श्रुतेन भूष्यते, प्रशमेन अलंक्रियया भूयते, पराक्रमेण प्रशमाभरणेन (भूयते), तेन (पराक्रमेण)...भूषणेन, (भूयते) ॥ ३२

अन्वयः । मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनां सुकृतः परिशुद्धः आगमः दीप इव अर्थदर्शनं कुरुते ॥ वाच्य—सुकृतेन परिशुद्धेन आगमेन दीपेन इव क्रियते ॥ ३३

इत्यमरः । शरदमिव सदा नित्यम् अधितिष्ठति । सदा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव न कदाचिद् व्यभिचरति इत्यर्थः । साहसिकस्य काकतालीयन्यायेन फलसिद्धिर्विवेकिनस्तु नियता इति भावः । अत्र फलशब्देन शस्यहेतुकृतयोः अर्थयोः अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः, तदनुग्रहीता च उपमा इत्यनुसन्धेयम् ॥ ३१ ॥

नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तं, सम्प्रति तामेव कृच्छ्रं स्तौति—शुचीति । शुचि सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रश्रवणं कर्तृ वपुः भूषयति, अन्यथा अविद्वान् पुरुषः शोच्य इति भावः । तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशान्तिः अलङ्क्रिया भूषणं भवति, अन्यथा श्रुतवैफल्यात् इति भावः । पराक्रमः सति अवसरे शौर्यं प्रशमस्य आभरणं भवति, अन्यथा सर्वैः परिभूयते इति भावः । स पराक्रमः नयापादिता नीतिसम्पादिता विवेकपूर्विका इति यावत्, सा चासौ सिद्धिश्च सैव भूषणं यस्य स तथोक्तः ; अन्यथा साहसिकस्य सिद्धिः काकतालीयत्वेन पक्षे पराक्रमवैयर्थ्यम् इति भावः । "वपुषो भूषतैवात्र सिद्धेर्भूषणतैव तु । उभयं मध्यमानां तु तेषां पूर्वोत्तरेच्छायाम्" इति विवेकः । एवंविशिष्टसिद्धेः अनन्यभूषितायाः एव भूषणत्वोक्त्या सर्वोत्तरतया स्तुतिर्गम्यते । अत्र उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणत्वात् एकावल्यलङ्कारः । तदुक्तम्—"यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव । भजति परंपरमेषालङ्कृतिरेकावली कथिता" इति ॥ ३२ ॥

৩১। লোক যেরূপ উপযুক্তকালে বিবেচনাপূর্ব্বক বীজ রক্ষা করত যথাসময়ে বারিবর্ষণ করিয়া শরৎকালে ক্রিয়াফলের সাফল্য অর্থাৎ শস্য লাভ করে, তদ্রূপ যে লক্ষণশীল পুরুষ কর্ত্তব্য বিষয়ে বিবেকরূপ বারি সেচন করে, পরিণামে তাহার ক্রিয়া ফলবতী হয়; ফলতঃ সে সতত ক্রিয়াসাফল্য লাভ করিয়া থাকে।

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः।
विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः॥ ३४ ॥
शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम्।
विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः॥३५॥

स्पृहणीयगुणैः महात्मभिः चरिते वर्त्मनि मनो यच्छतां विधिहेतुः आगसाम् अहेतुः विनिपातः अपि समुन्नतेः समः (भवति)॥ वाच्य—विधिहेतुना अहेतुना विनिपातेन अपि समेन (भूयते)॥ ३४

विमृश्य कुर्य्यादिति स्थितं, तत्र विमर्शोपायः क इत्यत्र शास्त्रमेवेत्याह—मतीति। मतिभेदः कार्य्यविप्रतिपत्तिः। मतिभेदः तम इवेति उपमितसमासः। दीप इवेति उपमानुसारात्। तेन तिरोहिते आच्छन्ने अतएव गहने दुरवगाहे कृत्यविधौ कार्य्यानुष्ठाने विवेकिनां सुकृतः सदभ्यस्तः अतएव परिशुद्धो निश्चितः, अन्यत्र सुविहितः प्रवातादिदोषरहितः आगमः शास्त्रम्। "आगमः शास्त्र आयाति" इति विश्वः। दीप इव अर्थदर्शनं कार्य्यज्ञानं वस्तुप्रतिभासनञ्च कुरुते॥ ३३ ॥

एवं विमृश्य कुर्वतो दैवात् अर्थनाशेऽपि न कश्चित् अपराध इत्याह—स्पृहणीयेति। स्पृहणीयगुणैर्लोकश्लाघ्यगुणैः महात्मभिः सज्जनैः चरिते अनुष्ठिते वर्त्मनि आचारे मनोयच्छतां निदधतां सन्मार्गेण व्यवहरतामित्यर्थः। विधिहेतुर्दैवनिमित्तकः। "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः। अतएव आगसाम् अपराधानाम् अहेतुर्विनिपातोऽपि दैविकानर्थोऽपि। "विनिपातोऽवपाते स्यात् दैवादिव्यसनेऽपि च" इति विश्वः। समुन्नतेः अतिवृद्धेः समः तुल्यः। दैविकेषु पुरुषस्य अनुपालभ्यत्वादिति भावः। यथाह कामन्दकः—"यत् तु सम्यगुपक्रान्तं कार्य्यमेति विपर्य्ययम्। पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः" इति॥ ३४ ॥

৩২। যে শাস্ত্র সম্প্রদায়সম্মত, তাদৃশ শাস্ত্রশ্রবণ শ্রোতার দেহ ভূষিত করে, ক্রোধের উপশম সেই শাস্ত্র জ্ঞানের ভূষণ, অবসর বুঝিয়া শৌর্য্যপ্রকাশই শান্তিগুণের আভরণস্বরূপ; আর সেই শৌর্য্য নীতিদ্বারা সম্পাদিত সিদ্ধির ভূষণস্বরূপ হয়।

৩৩। বাতাদি বিঘ্নবিরহিত দীপালোক যেমন অন্ধকারাবৃত দুর্বিজ্ঞেয় স্থানে প্রয়োজনীয় বস্তুর প্রদর্শক হয়, তদ্রূপ উত্তমরূপে অত্যন্ত পরিশুদ্ধ শাস্ত্রজ্ঞান কার্য্যবিপ্রতিপত্তিরূপ তমসাচ্ছন্ন,—অতএব দুরবগাহ কার্য্যানুষ্ঠানে বিবেকিগণের কর্ত্তব্যজ্ঞান জন্মাইয়া দেয়।

৩৪। যাহারা সর্ব্বজনমান্য গুণসম্পন্ন সজ্জনগণের অনুষ্ঠিত আচরণে মন নিয়োগ করে, তাহাতে দৈবনিবন্ধন অনর্থ সংঘটিত হইলেও তাহারা অপরাধী হয় না এবং সেই অনর্থও সমৃদ্ধির সমান গণ্য হইয়া থাকে।

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।
अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।
क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥३७॥

अन्वयः । जिगीषवः विजितक्रोधरयाः (सन्तः) गरीयसीम् अदूषितायतीं फलनिष्पत्तिं विगणय्य पौरुषं शिवम् औपयिकं नयन्ति ॥ वाच्य—जिगीषुभिः...रयैः नीयते ॥ ३५

अन्वयः । उदेतुमिच्छता पुरः रोषमयं तिमिरं धिया अपनेयम् । अंशुमता अपि प्रभया निशाकृतं तमः अविभिद्य न उदीयते ॥ वाच्य—उदेतुमिच्छन् अपनयेत् अंशुमान् उदेति ॥ ३६

सम्प्रति यत् विमृश्यं तदाह—शिवमिति । जिगीषवः जयेच्छवः नृपा विजितक्रोधरया विजितक्रोधवेगाः सन्तः गरीयसीं प्रभूताम् अदूषितायतीम् अक्षतोत्तरकालां स्वन्ताम् इत्यर्थः, फलनिष्पत्तिं फलसिद्धिं विगणय्य फलवत्त्वं निश्चित्य इत्यर्थः । पौरुषं पुरुषकारं शिवम् अनुकूलम् औपयिकम् उपायम् । विनयादित्वात् स्वार्थे ठक्, उपायात् ह्रस्वत्वञ्च । नयन्ति प्रापयन्ति, पौरुषम् । उपायेन योजयन्ति इत्यर्थः । नानिश्चितफलं कर्म कुर्वीतेति भावः । यथाह कामन्दकः—"निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च । न कर्म कुर्य्यान्मतिमान् सदा वैरानुबन्धि च" इति । नयतिः प्रापणार्थः द्विकर्मकः । अत्र पौरुषस्य कर्त्तृस्थकर्मत्वेऽपि उपायस्य अतथात्वात् क्रोधं विनयत इत्यादिवत् "कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि" इति आत्मनेपदं न भवति ॥ ३५ ॥

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यकमित्याह—अपनेयमिति । उदेतुम् अभ्युदेतुम् इच्छता पुरुषेण पुरः प्रथमं रोषमयं रोषात् आगतम् । "मयट् च" इति मयट् । तिमिरम् अज्ञानं धिया विवेकबुद्ध्या करणेन अपनेयम् अपनोद्यम् । तथाहि अंशुमतापि कर्त्रा प्रभया तेजसा करणेन निशाकृतं तमो ध्वान्तम् अविभिद्य न उदीयते, किन्तु विभिद्य एव इत्यर्थः । सूर्य्यस्य अपि एवं किमुत अन्येषाम् इति अपिशब्दार्थः । इणो भावे लट् ॥ ३६ ॥

৩৫। জয়েচ্ছু রাজগণ রোষাবেগ সংবরণপূর্ব্বক পরিণামে ক্ষয়হীন প্রভূত ফলসিদ্ধি গণনা করিয়া শ্রেয়স্কর পুরুষকারকে উপায়ের সহিত মিলিত করিয়া থাকেন, অর্থাৎ পরিণামে স্থায়ী ও মঙ্গলময় বিপুল ফল নিশ্চয় না করিয়া তাঁহারা কার্য্যে প্রবৃত্ত হন না।

৩৬। অভ্যুদয়লাভে অভিলাষী ব্যক্তি বুদ্ধি দ্বারা প্রথমে রোষসম্ভূত অজ্ঞতা দূর করিবে। অন্যের কথা কি, অংশুমালীও অংশুজালদ্বারা নিশাকৃত অন্ধকার উচ্ছেদ না করিয়া উদিত হন না।

समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम्।
अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः॥३८॥

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः॥३९॥

अन्वयः। बलवान् अपि यः कोपजन्मनः तमसः अभिभवं न रुणद्धि स क्षयपक्ष ऐन्दवीः कला इव सकलाः शक्तिसम्पदः निहन्ति॥ वाच्य—बलवता अपि येन अभिभवः न रुध्यते, तेन क्षयपक्षेण इव निहन्यन्ते॥ ३७

अन्वयः। यश्च समवृत्तिः समये मार्दवम् उपैति (यश्च) (समये) तिग्मतां तनोति, स मेदिनीपतिः विवस्वान् ओजसा इव लोकम् अधितिष्ठति॥ वाच्य—येन समवृत्तिना उपेयते (येन) तिग्मता तन्यते तेन मेदिनीपतिना इव विवस्वता लोकः अधिष्ठीयते॥ ३८

ननु दुर्ब्बलस्य एवम् अस्तु, बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्य्यसिद्धिरिति अत आह—बलवानिति। बलवान् शूरोऽपि यः कोपात् जन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः। "अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद" इति वामनः। तमसो मोहस्य। कृद्योगात् कर्त्तरि षष्ठी। अभिभवम् आक्रान्तिं न रुणद्धि न निवारयति, स नृपः क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः कृष्णपक्षः ऐन्दवीः इन्दुसम्बन्धिनीः कला इव। "कला तु षोड़शो भागः" इत्यमरः। सकलाः समग्राः शक्तिसम्पदः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीः तिस्रोऽपि हन्ति नाशयति। अन्धस्य जङ्घाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थम् एव इत्यर्थः। अत्र कालस्य सर्व्वकारणत्वात् क्षयपक्षस्य कलाक्षयकारित्वम् अस्ति एव, तमसस्तु तत्कालविजृम्भणात् तथा व्यपदेशः॥ ३७॥

विमृश्य कुर्व्वतः क्रियाप्रकारमाह—समेति। यः समा नातिमृदुः नातितिग्मा वृत्तिः यस्य स समवृत्तिः सन् समये सति अवसरे मार्दवं मृदुवृत्तित्वम् उपैति तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तित्वं च तनोति स मेदिनीपतिः विवस्वान् इव सूर्य्य इव ओजसा तेजसा लोकम् अधितिष्ठति आक्रामति। सूर्य्योऽपि ऋतुभेदेन समवृत्तिः इत्यादि योज्यम्॥ ३८॥

৩৭। পরাক্রমশালী হইয়াও যে ভূপতি কোপজ মোহ নিবারণ না করেন, কৃষ্ণপক্ষ যেমন চন্দ্রকলা সকল বিনষ্ট করে, তেমনি তিনি নিজ সমস্ত প্রভু, মন্ত্র ও উৎসাহশক্তি বিনাশ করিয়া থাকেন।

৩৮। যিনি সমানবৃত্তি অর্থাৎ যাঁহার ব্যবহার অতি তীক্ষ্ণও নহে, অতি মৃদুও নহে;—যিনি অবসর বুঝিয়া কোমল ও তীক্ষ্ণ ব্যবহার করিয়া থাকেন, সূর্য্য যেমন ঋতুভেদে যথাযোগ্য মৃদু ও তীব্র তেজ দ্বারা জগৎ আক্রমণ করেন, সেই মেদিনীপতিও তদ্রূপ স্বীয় তেজে অখিল লোক আক্রমণ করিয়া থাকেন।

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।
क्रियते पतिरुच्चकैरपां भवता धीरतयाऽधरीकृतः ॥ ४० ॥

श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून् विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।
जनयन्त्यचिराय सम्पदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः । श्रियां चिराय परिग्रहः क्व ? दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता च क्व ? हि (तथाहि) शरदभ्रचलाः बहुच्छलाः श्रियः चलेन्द्रियैः असुरक्षा (भवन्ति) ॥ वाच्य—परिग्रहेण वश्यतया च (भूयते)' चलाभिः बहुच्छलाभिः असुरक्षाभिः भूयते ॥ ३९

अन्वयः । उपात्तरंहसः मनसः असामयिकं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया अधरीकृतः अपांपतिः किम् उच्चकैः क्रियते । वाच्य—वितन्वन् भवान् अधरीकृतवान् अपांपतिम् ॥ ४०

उक्तान्यथाकरणेऽनिष्टमाह—क्वेति । श्रियां सम्पदां चिराय बहुकालं परिग्रहः स्वायत्तीकरणं क्व । इन्द्रियाणि वाजिन इव इति उपमितसमासः । दुष्टानाम् असमार्गधाविनाम् इन्द्रियवाजिनां वश्या वशङ्गतः तस्य भावः तत्ता क्व । न उभयम् एकत्र तिष्ठति इत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् शरदभ्रवत् चलाः चञ्चलाः किञ्च बहुच्छला बहुव्याजा बहुरन्ध्रा इति यावत् । "छलं तु स्खलिते व्याजे" इति विश्वः । श्रियः सम्पदः । चलेन्द्रियैः असुरक्षा रक्षितुमशक्याः । कथञ्चित् प्राप्ता अपि श्रियो न अविनीतेषु तिष्ठन्ति इत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३८ ॥

क्रोधस्य दुष्टताम् उक्त्वा तस्य त्यागम् उपदिशति—किमिति । उपात्तरंहसः प्राप्तत्वरस्य मनसः । समयोऽस्य प्राप्तः सामयिकः । "समयस्तदस्य प्राप्तम्" इति ठञ् । स न भवति इति असामयिकः तम् अप्राप्तकालं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्यगुणेन । "मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु" इति रसिकाः । अधरीकृतः तिरस्कृतः प्राक् इति शेषः । अपांपतिः समुद्रः किं किमर्थम् उच्चकैः अधिकः क्रियते ? न पराजितं पुनः उच्चकैः कुर्य्यादिति भावः । अत्र वितन्वता इति भीमविशेषणत्वेन पदार्थस्य उच्चैःकरणे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४० ॥

৩৯। দেখ, সম্পদসমূহের চিরস্থায়িতা কোথায়? আর কোথায়ই বা কুমার্গধাবিত ইন্দ্রিয়রূপ অশ্বগণের বশ্যতা? এতদুভয়ের একত্র সমাবেশ অসম্ভব, কেননা শারদমেঘবৎ চঞ্চল বহুচ্ছিদ্র সম্পদরাশি, চঞ্চলেন্দ্রিয় লোকগণ অতিকষ্টেও রক্ষা করিতে সমর্থ হয় না। ফলতঃ—অবিনীত ব্যক্তিরা বহুকষ্টে সম্পদ্ লাভ করিয়াও তাহা রক্ষা করিতে অসমর্থ হইয়া থাকে।

৪০। তুমি ধৈর্য্যগুণসম্পন্ন হইয়াও ত্বরমাণ মনের অসময়ে ক্ষোভ জন্মাইয়া তোমার দ্বারা পূর্ব্বে ধৈর্য্যগুণে তিরস্কৃত সরিৎপতি সাগরকে সম্প্রতি কেন তোমা হইতে গৌরবান্বিত করিতেছ?

अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी।
जनवन्न भवन्तमक्षमा नयसिद्धेरपनेतुमर्हति॥ ४२॥

उपकारकमायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः।
अनपायि निवर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम्॥४३

अन्वयः। ये श्रुतम् अधिगम्य अपि शरीरजन्मनः रिपून् न विनयन्ते, ते खलु अचिराय सम्पदां चापलाश्रयम् अयशः जनयन्ति॥ वाच्य—यैः शरीरजन्मानः रिपवः न विनीयन्ते, तैः जन्यते॥ ४१

अन्वयः। अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी अक्षमा भवन्तं जनवत् नयसिद्धेः अपनेतुं न अर्हति॥ वाच्य—साधनया तापन्या अक्षमया भवान् अर्ह्यते॥ ४२

अन्वयः। आयतेः भृशम् उपकारकं, भूरिणः कर्मफलस्य प्रसवः, द्विषां अनपायि निवर्हणं तितिक्षासमं साधनं न अस्ति॥ वाच्य—उपकारकेण प्रसवेन (भूयते), अनपायिना निवर्हणेन तितिक्षासमेन साधनेन न भूयते॥ ४३

श्रुतमिति। किञ्च ये श्रुतं शास्त्रमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवान् रिपून् कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यादीन् न विनयन्ते न नियच्छन्ति। "कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि" इति आत्मनेपदम्। ते खलु अचिराय झटिति सम्पदां श्रियां चापलाश्रयम् अस्थैर्य्यनिबन्धनम् अयशो दुष्कीर्त्तिं जनयन्ति। आश्रयदोषात् अस्थैर्यं सम्पदां न स्वदोषात् इत्यर्थः। अजितारिषड्वर्गस्य कुतः सम्पद इति भावः॥ ४१॥

तथा क्रोधात् कार्य्यहानिः इत्याशयेन आह—अतिपातितेति। अतिपातितानि अतिक्रान्तानि कालः समयोऽनुरूपः साधनानि सहायादीनि च यया सा तथोक्ता। तापयतीति तापनी। कर्त्तरि ल्युट्, टित्वात् ङीप्। स्वस्य यच्छरीरम् इन्द्रियवर्गश्च तयोः तापनी अक्षमा क्रोधः, भवन्तं जनवत् पृथग्जनमिव। "तेन तुल्यम्" इति वतिप्रत्ययः। तेन इवार्थो लक्ष्यते। "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इति अव्ययम्। नयसिद्धेः नयसाध्यफलात् अपनेतुं पृथक्कर्त्तुं नार्हति। असमयक्रोधस्य आत्मसन्तापातिरिक्तं फलं नास्ति इत्यर्थः॥ ४२॥

दुष्टः क्रोध इत्युक्तम्। अथ क्षमाया गुणानाह—उपकारकमिति।

৪১। যাহারা শাস্ত্র অধ্যয়ন করিয়াও শরীরোৎপন্ন কামক্রোধাদি রিপুগণের নিগ্রহ না করে, তাহারা নিশ্চয়ই অচিরে সম্পদ্ বিনাশ-নিবন্ধন অপযশ অর্জ্জন করিয়া থাকে।

৪২। যাহা কার্য্যসিদ্ধির অনুরূপ সময় ও সহায় অতিক্রম করে এবং যাহা নিজদেহ ও ইন্দ্রিয়গণের পরিতাপপ্রদ, সেই ক্রোধ সাধারণ ব্যক্তির ন্যায় তোমাকে নীতিসাধ্য ফল হইতে বিচ্যুত করিতে পারে না

प्रणतिप्रवणान् विहाय नः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।
प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४॥

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये ।
विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥

अन्वयः । मानभृतां प्रथमे वृष्णयः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः प्रणतिप्रवणान् नः विहाय सदा सुयोधनं न प्रणमन्ति ॥ वाच्य—प्रथमैः वृष्णिभिः सुयोधनः न प्रणम्यते ॥ ४४

अन्वयः । एषां (वृष्णीनां) ये सहजाः सुहृदः तथा इतरे ये एषां मतं न विलङ्घयन्ति, ते (उभयेऽपि नृपाः) आत्मसिद्धये विनयादिव धृतराष्ट्रात्मजं यापयन्ति ॥ वाच्य—यैः सहजैः सुहृद्भिः (तथा) इतरैः (न) विलङ्घ्यते, तैः धृतराष्ट्रात्मजः याप्यते ॥ ४५

आयतेः उत्तरकालस्य भृशम् अत्यन्तम् उपकारकं स्थिरफलहेतुरित्यर्थः । भूरिणः प्रभूतस्य कर्म्मफलस्य प्रसूयतेऽनेनेति प्रसवः कारणम् । अपायि न भवतीति अनपायि स्वयम् अविनश्यदेव द्विषां निवर्हणं विनाशकम् एवंगुणकं साधनं तितिक्षासमं क्षमातुल्यं नास्ति । "क्षान्तिः क्षमा तितिक्षा च" इत्यमरः । "तिज् निशाने" इति धातोः "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" इति क्षमार्थे सन्प्रत्ययः । तितिक्षासममित्यनुक्तोपमेया समास आर्थी लुप्तोपमा भृशायत्यनपायिशब्दैः साधनान्तरवैलक्षण्यादव्यतिरेकश्च व्यज्यते । भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्य्यये च व्यतिरेकः ॥ ४३ ॥

ननु तितिक्षया कालक्षेपे दुर्य्योधनः सर्वान् राज्ञो वशीकुर्य्यादित्यत्राह—प्रणतीति । सहजस्नेहेन अकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मासु गाढ़ं लग्नचित्ताः । सुयोधने तु न तथेति भावः । किञ्च मानभृताम् अहङ्कारिणां प्रथमे अग्रेसराः । सुयोधनस्तु ततोऽपीति भावः । वृष्णयो यादवाः प्रणतिप्रवणान् प्रणामपरान् । सुयोधनस्तु न तथेति भावः । नोऽस्मान् विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमन्ति नानुसरन्ति, किन्तु कार्य्यकाले त्यक्ष्यन्ति एव इत्यर्थः । सति यादवविग्रहे न किञ्चित् अस्माकमसाध्यं भवेदिति भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

किञ्च कारणान्तरमाह—सुहृद इति । किञ्च एषां वृष्णीनां ये

৪৩। যাহা উত্তরকালে বিপুল কর্ম্মফলের নিরতিশয় হেতু, যাহা স্বয়ং অপায়হীন অথচ শত্রুবিনাশন, এবংবিধ ক্ষমার সমান উপায় আর নাই।

৪৪। অভিমানিগণের অগ্রণী যাদবগণ অকৃত্রিম স্নেহবশতঃ আমাদের প্রতি নিবিষ্টচিত্ত, আমরা তাঁহাদের প্রণামপরায়ণ; তাঁহারা আমাদিগকে পরিত্যাগ করিয়া সুযোধনের অনুসরণ করিবেন না।

अभियोग इमान् महीभुजो भवता तस्य कृतः कृतावधेः ।
प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

उपजापसहान् विलङ्घयन्
स विधाता नृपतीन् मदोद्धतः ।
सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ ४७ ॥

अन्वयः। कृतावधेः तस्य (दुर्य्योधनस्य) भवता कृतः अभियोगः इमान महीभुजः हरिदश्वः कमलाकरान् इव समुत्पतन् प्रविघाटयिता॥ वाच्य—कृतेन अभियोगेन समुत्पतता हरिदश्वेन कमलाकरा इव इमे प्रविघाटयितारः॥ ४६

अन्वयः। मदोद्धतः स (दुर्य्योधनः) नृपतीन् विलङ्घयन् उपजापसहान् विधाता, (अवमानितः)

सहजाः सहजाताः मातृपितृपक्षा इत्यर्थः। "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः। सुहृदो मित्राणि तथा इतरे कृत्रिमसुहृदश्च एषां मतं वृष्णिपक्षं न विलङ्घयन्ति न अतिक्रामन्ति। ते द्वयेऽपि नृपाः दुर्य्योधनापजाविनोऽपीति भावः। आत्मसिद्धये आत्मजीवनार्थं धृतराष्ट्रात्मजं दुर्य्योधनं विनयात् आनुकूल्यादिव यापयन्ति कालं गमयन्ति। कार्य्यकाले तु वृष्णिपक्षप्रवेशिन एव इत्यर्थः। यातेर्ण्यन्ताल्लट्। "अर्त्तिह्री" इत्यादिना पुगागमः॥ ४५॥

किञ्च नायमभियोगकाल इत्याशयेनाह—अभियोग इति। कृतावधेः परिभाषितकालस्य। "अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले बिलेऽपि च" इति विश्वः। तस्य सुयोधनस्य, कर्म्मणि षष्ठी। भवता कृतः[अवधित इति]अवधिमनपेक्ष्येति शेषः। अभियोगः आर्द्राभिभव इति यावत्। "अभियोगस्तु शपथे स्यादार्द्रे च पराभवे" इति विश्वः। इमान् पूर्वोक्तान् महीभुजो राज्ञो हरिदश्वः उष्णरश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन् उद्यन् एव प्रविघाटयिता भेत्स्यति। घाटयतेर्भौवादिकाल्लुट्। चौरादिकस्य तु "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वं स्यात्॥ ४६ ॥

৪৫। অপর—যাঁহারা এই যাদবগণের সহজাত অর্থাৎ মাতৃপিতৃপক্ষীয় মিত্র এবং যাঁহারা কৃত্রিম সুহৃদ্, বস্তুতঃ যাঁহারা যাদবগণের অভিমত অতিক্রম করেন না; এই উভয়বিধ নৃপতিরা সম্প্রতি কেবল স্বকার্য্যসাধনার্থ বিনয়বশতঃই যেন ধৃতরাষ্ট্রতনয় দুর্য্যোধনের অনুগমন করিতেছেন।

৪৬। উদীয়মান দিবাকর যেমন কমলাকর ভেদ করেন, আমাদের বনবাসরূপ সীমানির্দ্দেশক সেই সুযোধনের প্রতি তোমার এই অকালযুদ্ধোদ্যম তদ্রূপ এই সকল মহীপালকে আমাদের প্রতিকূলে বিচ্ছিন্ন করিয়া দিবে।

असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता।
प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः॥ ४८॥

मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढ़ता।
अतिमूढ़ उदस्यते नयात् नयहीनादपरज्यते जनः॥ ४९॥

जनः अपि अधःक्रियां न सहते, लोकाधिकधाम राजकं किमु? वाच्य—मदोद्धतेन विलङ्घयता (दुर्य्योधनेन) उपजापसहाः विधातारः, जनेन अधःक्रिया न सह्यते, लोकोत्तरधाम्ना राजकेन किमु॥ ४७

अन्वयः। असमापितकृत्यसम्पदाम् अभिमानशालिनां विभूतयः तावता विनयेन हतवेगं मदम् उत्तम्भयितुं प्रभवन्ति॥ वाच्य—विभूतिभिः प्रभूयते॥ ४८

अन्वयः। मदमानसमुद्धतं नृपं मूढ़ता नियमेन न वियुङ्क्ते, अतिमूढ़ो नयात् उदस्यते। नयहीनात् जनः अपरज्यते॥ वाच्य—मूढ़तया ··समुद्धतः नृपः वियुज्यते [अतिमूढ़ेन उदस्यते] जनेन अपरज्यते। कर्म्मकर्त्तरि वाच्यपरिवर्त्तनं नास्तीति केषाञ्चिन्मतम्॥ ४९

अथ न ये त्वयि पक्षास्तान् प्रत्याह—उपजापेति। मदोद्धतः स दुर्य्योधनो नृपतीन् अन्यान् विलङ्घयन् मदात् अवमानयन्। सहन्त इति सहाः, पचाद्यच्। उपजापस्य सहान् भेदयोग्यान्। "सभौ भेदोपजापौ" इत्यमरः। विधाता विधास्यति। विपूर्व्वस्य धातेर्लुट्। अवमानितो जनः सुभेद्य इति भावः; न च ते सहिष्णव इत्याह—जनः प्राकृतोऽपि अधःक्रियाम् अपमानं न सहते। लोकाधिकधाम लोकोत्तरप्रतापं राजकं राजसमूहः। "गोत्रोक्षोष्ट्र" इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः। किमु सहते इति किं वक्तव्यमित्यर्थः। तथा सति कृत्स्नमेव राजमण्डलम् अस्मानेव अवलम्बिष्यते इति भावः॥ ४७॥

ननु 'सद्यो'निवेत्यादिवर्णचराक्त्या तस्य मदसम्भावनापि कथमित्यत्राह—असमापितेति। असमापितकृत्यसम्पदाम् अकृतकृत्यानाम् अभिमानशालिनाम् अहङ्कारिणां विभूतयः सम्पद एव तावता स्वल्पेन विनयेन, कार्य्यवशात् आरोपितेनेति शेषः। हतवेगं प्रतिबद्धवेगं न तु स्वरूपतो हतं मदम् उत्तम्भयितुं वर्द्धयितुं प्रभवन्ति। सर्व्वथा दुर्जनं सम्पदो विकारयन्ति इति भावः॥ ४८॥

अथ मदस्य अनर्थहेतुतां युग्मेनाह—मदेति, अपरागेति च। मदमानाभ्यां दर्पाहङ्काराभ्यां समुद्धतं नृपं मूढ़ता कार्य्यापरिज्ञानं नियमेन अवश्यं न वियुङ्क्ते न विमुञ्चति। अतिमूढ़ो नयात् नीतिमार्गात् उदस्यते

৪৭। মদোদ্ধত দুর্য্যোধন মত্ততাবশতঃ নৃপগণের অবমাননা করিবে, তাঁহারা সেই অপমানে অসহিষ্ণু হইয়াই দুর্য্যোধনের পক্ষ পরিত্যাগ করিবেন। সাধারণ মানবও যখন অপমান সহিতে পারে না, তখন লোকোত্তরপ্রতাপ নৃপমণ্ডলীর কথা আর কি বলিব?

৪৮। অকৃতার্থ অহঙ্কারী ব্যক্তিগণের মত্ততা কার্য্যানুরোধে অত্যল্প বিনয় দ্বারা প্রতিরুদ্ধ হইলেও তাহাদের সম্পদই সেই মত্ততাকে বর্দ্ধিত করিয়া থাকে।

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः।
सुकरस्तरुवत् सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि॥ ५०॥
अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः।
अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः॥५१॥

अन्वयः। अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः महानपि रिपुः तरुवत् सहिष्णुना उन्मूलयितुं सुकरः। वाच्य—...रितेन···सन्ततिना महता रिपुणा सुकरेण (भूयते)॥ ५०

अन्वयः। अणुः अपि अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः विग्रहः प्रभुम् उपहन्ति। हि (तथाहि) तरुशाखान्तनिघर्षजः अनलः भूधरम् अखिलं हिनस्ति। वाच्य—अणुना अपि··कोपजेन विग्रहेण प्रभुः उपहन्यते...निघर्षजेन अनलेन भूधरः हिंस्यते॥ ५१

उत्क्षिप्यते। कर्म्मकर्त्तरि लट्। नयहीनात् जनो लोकोऽपरज्यतेऽपरक्तो भवति। "स्वरितञितः" इत्यादिना आत्मनेपदम्॥ ४९॥

अपरागोऽप्रीतिः द्वेष इति यावत्। समीरण इव तेनेरितः चोदितः अतएव क्रमेण शीर्णा शीर्णीभूता आकुला चला च मूलसन्ततिः प्रकृत्यादि-स्वजनवर्गः शिफासङ्घातश्च यस्य स तथोक्तः। "मूलं वशीकृते स्वीये शिफा-तारान्तिकादिषु" इति वैजयन्ती। रिपुर्महानपि तरुवत् वृक्ष इव सहिष्णुना क्षमावता उन्मूलयितुम् उद्धर्त्तुं सुकरः सुसाध्यः सुकरोन्मूलन इत्यर्थः। अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात् कारणमाला तरुवदित्यु-पमा चेति द्वयोः संसृष्टिः॥ ५०॥

ननु अन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यः तत्राह—अणुरिति। अणुः अल्पोऽपि अन्तःप्रकृतिप्रकोपजोऽन्तरङ्गामात्याद्यपरागसमुत्थः। "प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे। छन्दःकारणगुह्येषु जन्त्वमात्यादिकेष्वपि" इति वैजयन्ती। विग्रहो वैरं प्रभुम् उपहन्ति नाशयति। अत्र दृष्टान्तमाह—तरुशाखान्तानां निर्घर्षो घर्षणं तज्जोऽनलोऽग्निः। भूधरं गिरिम् अखिलं साकल्येन हिनस्ति हि दहति इत्यर्थः। अत्र उपमानोपमेयसमानधर्म्माणां प्रतिबिम्बतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः॥ ५१॥

৪৯। দর্প ও অহঙ্কারে সমুদ্ধত নৃপকে মূঢ়তা কদাচ পরিত্যাগ করে না, অবিমৃশ্য ব্যক্তি নীতি-পথ হইতে দূরে নিক্ষিপ্ত হয়, আর নীতিহীন লোকের প্রতি সকলেই বিরাগবান্ হইয়া থাকে। যেমন অতিবিশাল তরুও সমীরণদ্বারা সঞ্চালিত এবং ক্রমে শীর্ণবিচ্ছিন্নমূল হইলে সহজে উন্মূলন যোগ্য হয় তেমনই।

৫০। বিদ্বেষবশে যাহার প্রজাদি স্বজনবর্গ আকুল ও বিচলিত হয়, সে অতি প্রবল হইলেও ক্ষমাশীল ব্যক্তি তাহাকে অনায়াসে উন্মূলিত করিতে সমর্থ হয়।

৫১। অমাত্যাদি অন্তরঙ্গগণের কোপ হইতে সমুদ্ভূত অতি অল্পমাত্র বৈরও প্রভুকে বিনষ্ট করে; কেননা, তরুশাখার পরস্পর ঘর্ষণে উত্থিত অনল নিঃশেষরূপে পর্ব্বত দগ্ধ করিয়া থাকে।

मतिमान् विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।
सुजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥

लघुवृत्तितया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।
अभिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् ।
स्वयमर्थ इवाभिवाञ्छितः तमभीयाय पराशरात्मजः ॥ ५४

अन्वयः । मतिमान् विनयप्रमाथिनः द्विषः समुन्नतिं समुपेक्षेत, तादृगन्तरे सुजयः खलु, हि (तथाहि) अविनीतसम्पदः विपदन्ताः । वाच्य—मतिमता समुन्नतिः समुपेक्षेत, सुजयेन (भूयते), सम्पद्भिः विपदन्ताभिः (भूयते) ॥ ५२

अन्वयः । लघुवृत्तितया बहिः अन्तः च भिदां गतं, नृपस्य मण्डलम् अनन्तरः आपगारयः शिथिलं कूलम् इव अभिभूय हरति । वाच्य—अनन्तरेण आपगारयेण इव क्रियते ॥ ५३

अन्वयः । इति आकुलम् अर्जुनाग्रजम् (भीमसेनं) नयवर्त्म अनाकुलम् अनुशासतं तं (युधिष्ठिरं) पराशरात्मजः स्वयम् अभिवाञ्छितः अर्थ एव अभीयाय । वाच्य—पराशरात्मजेन अभिवाञ्छितेन अर्थेन इव अनुशासत् सः (युधिष्ठिरः) अभीये ॥ ५३

तथापि कथं वर्द्धमानं शत्रुम् उपेक्षेत इति आशङ्क्य दुर्विनीतत्वात् इति आह—मतिमानिति । मतिमान् प्राज्ञः विनयं प्रमथ्नाति त्यजति इति विनयप्रमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः समुन्नतिं वृद्धिं समुपेक्षेत । उपेक्षायाः फलमाह—तादृगविनीतोऽन्तरे क्वचित् रन्ध्रे सुजयः सुखेन जेतुं शक्यः खलु । हि यस्मात् अविनीतसम्पदो विपदन्ता अनर्थोदर्काः ॥ ५२ ॥

कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशङ्क्य भेदजर्जरितत्वात् इति आह—लघ्विति । लघुवृत्तितया स्वस्य दुर्वृत्तरूपतया बहिर्मित्रादिजनपदेषु अन्तरमात्यादिषु च भिदां भेदं गतम् । "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इति अङ्-प्रत्ययः । नृपस्य मण्डलं राष्ट्रम् अनन्तरः सन्निहितो जिगीषुः आपगारयो नदीवेगः शिथिलम् अन्तर्भेदजर्जरं कूलमिव अभिभूय आक्रम्य हरति ॥ ५३ ॥

अन्विति । इति इत्थम् आकुलम् अरिनिकारस्मरणात् क्षुभितम्

৫২। মতিমান্ ব্যক্তি দুর্ব্বিনীত শত্রুর সমুন্নতি উপেক্ষা করিবে, কেননা তাদৃশ বিনয়হীন শত্রুকে কোন না কোন ছিদ্র প্রাপ্ত হইয়া তাহাকে অনায়াসে জয় করিতে পারা যায় ; বিশেষতঃ বিপদই অবিনীত ব্যক্তির সম্পদের পরিণাম।

৫৩। সন্নিহিত নদীবেগ যেমন অন্তঃশিথিল কূল আক্রমণ করিয়া হরণ করে, জিগীষু ব্যক্তিও তদ্রূপ দুর্ব্ব্যবহারবশতঃ বহির্মিত্র প্রজাদি ও অন্তর্মিত্র অমাত্যাদির মধ্যে ভেদপ্রাপ্ত রাষ্ট্র অভিভূত করিয়া অপহরণ করিয়া থাকেন।

मधुरैरवशानि लम्भयन् अपि तिर्य्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।
परितः पटु बिभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥५५॥

सहसोपगतः सविस्मयं तपसां सूतिरसूतिरापदाम् ।
ददृशे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ॥ ५६ ॥

अन्वयः। अवशानि तिर्य्यञ्चि अपि मधुरैः निरीक्षितैः शम लम्भयन् परितः पटु एनसां दहनं विलोकनक्षमं धाम बिभ्रत् ॥ लम्भयन्तं विभ्रतम् ॥ ५५

अन्वयः। सहसा उपगतः तपसां सूतिः आपदाम् असूतिः स मुनिः वपुष्मान् पुण्यसञ्चयः इव जगतीभुजा सविस्मयं ददृशे ॥ वाच्य—उपगतं तपसां भूतिम् आपदाम् असूतिं तं मुनिं वपुष्मन्तं पुण्यसञ्चयं जगतीभुक् ददर्श ॥ ५६

अर्जुनाग्रजं भीमसेनं नयवर्त्म नीतिमार्गम् अनाकुलम् असङ्कीर्णं यथा तथा अनुशासतम् उपदिशन्तम् । "जक्षित्यादयः षट्" इत्यभ्यस्तात्क्षतुर्नुमभावः । तं युधिष्ठिरं पराशरस्य आत्मजः पुत्रः वेदव्यासः । स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थ इव साक्षात् मनोरथ इव इति उत्प्रेक्षा । अभीयाय प्राप्तः ॥ ५४ ॥

अथ युग्मेनाह—मधुरैरिति । मधुरैः शान्तैः निरीक्षितैः अवलोकनैः । नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते वशम् आयत्तत्वं येषां तानि अवशानि प्रतिकूलानि । "वशमायत्ततायां च" इति विश्वः । तिर्य्यञ्चि मृगपक्ष्यादीनि अपि शमं शान्तिं लम्भयन् प्रापयन् । "लभेश्च" इति नुमागमः । "गत्यर्थ" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । परितः पटु उज्ज्वलम् एनसाम् । दह्यतेऽनेनेति दहनं निवर्त्तकं तथापि विलोकनक्षमं दर्शनीयम् वज्राग्नितो विलक्षणमिति भावः । धाम तेजो बिभ्रत् ॥ ५५ ॥

सहसेति । पुनः सहसा उपगतः अकस्मात् आगतः तपसां सूतिः प्रभवः आपदाम् असूतिः अप्रभवः निवर्त्तक इति यावत् । स मुनिर्व्यासः वपुष्मान् देहधारी पुण्यसञ्चयः पुण्यराशिरिव इति उत्प्रेक्षा, जगतीभुजा राज्ञा सविस्मयं ददृशे दृष्टः ॥ ५६ ॥

৫৪। এইরূপে শত্রুর কার্য্যস্মরণে সমাকুল অর্জ্জুনাগ্রজ ভীমসেনের প্রতি অনাকুল নীতিপথের উপদেষ্টা যুধিষ্ঠির সমীপে পরাশরতনয় বেদব্যাস যেন সাক্ষাৎ অভিলষিত প্রয়োজনের ন্যায় সমাগত হইলেন।

৫৫—৫৬। তাঁহার আগমনকালে তদীয় প্রশান্তদৃষ্টিতে অবশ্য মৃগপক্ষীরাও শান্তভাব ধারণ করিল। তখন তিনি এমনই কলুষ-নাশন জ্যোতিঃ ধারণ করিয়াছিলেন যে, অনলতুল্য হইলেও তাহা অবলোকনের যোগ্য হইয়াছিল। বিপদ্‌বারণ তপঃপ্রবর্ত্তক সহসা সমাগত দেহধারী পুণ্যরাশির ন্যায় সেই ব্যাসদেবকে যুধিষ্ঠির সবিস্ময়ে অবলোকন করিলেন।

अथोच्चकैरासनतः परार्ध्यात्
उद्यन् स धूतारुणवल्कलाग्रः।
रराज कीर्णाकपिशांशुजालः
शृङ्गात् सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः॥ ५७॥

अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हाम्
ऋषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम्।
तदनुमतमलञ्चकार पश्चात्
प्रशम इव श्रुतमासनं नरेन्द्रः॥ ५८॥

अन्वयः। अथ उच्चकैः परार्ध्यात् आसनतः उद्यन् धूतारुणवल्कलाग्रः स कीर्णाकपिशांशुजालः सुमेरुशृङ्गात् (उद्यन्) तिग्मरश्मिः इव रराज॥ वाच्य—उद्यता धूतारुणवल्कलाग्रेण तेन...जालेन तिग्मरश्मिना इव॥ ५७

अन्वयः। अवहितहृदयः स नरेन्द्रः ऋषिप्रवरे ऋषिवत् गुरूपदिष्टाम् अर्हां विधाय पश्चात् तदनुमतम् आसनं प्रशमः श्रुतम् इव (आसनम्) अलञ्चकार॥ वाच्य—अवहितहृदयेन तेन नरेन्द्रेण प्रशमेन इव अलञ्चक्रे॥ ५८

अथेति। अथ दर्शनानन्तरम्। उच्चकैः उन्नतात् परार्ध्यात् श्रेष्ठात् "अर्द्धाद्यत्परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" इति यत्प्रत्ययः। आसनतः सिंहासनात् उद्यन् उत्तिष्ठन् अतएव धूतानि कम्पितानि अरुणानि वल्कलाग्राणि यस्य स तथोक्तः। स नृपः कीर्णं विस्तृतम् आकपिशम् अंशुजालं यस्य स तथोक्तः। सुमेरोः शृङ्गादुद्यन् तिग्मरश्मिरिव रराज॥ ५७॥

अवहितेति। स नरेन्द्रः अवहितहृदयः अप्रमत्तचित्तः सन्। "चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः। ऋषिप्रवरे मुनिश्रेष्ठे। ऋषिवत् ऋष्यर्हाम्। अर्हत्यर्थे वतिप्रत्ययः। गुरूपदिष्टां शास्त्रीयामित्यर्थः। अर्हां पूजाम्। "गुरोश्च हलः" इति अकारप्रत्ययः। विधाय पश्चात् अनन्तरं तदनुमतं तेन अनुज्ञातम् आसनम्। प्रशमः शान्तिः श्रुतं शास्त्रश्रवणमिव अलञ्चकार। उक्तञ्च पूर्वम्—"प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया" इति। मुन्याज्ञया उपविष्टवान् इत्यर्थः॥ ५८॥

५৭। অনন্তর রাজা তাঁহাকে অবলোকন করিয়া উন্নত উত্তম সিংহাসন হইতে উত্থিত হইলেন; দ্রুত উত্থানবেগে তাঁহার পরিহিত লোহিতবর্ণ বল্কলের অগ্রভাগ ঈষৎকম্পিত হওয়ায় তখন তিনি কপিলবর্ণ অংশুজাল বিকিরণকারী সুমেরুর অগ্রভাগ হইতে উদ্গত দিবাকরের ন্যায় শোভা ধারণ করিলেন।

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठ-
स्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः।
तन्वन्तमिद्धमभितो गुरुमंशुजालं
लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्त्तेः॥ ५९॥

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये
महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः॥ २॥

अन्वयः। व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः विकीर्णधाम्नः मुनेः अभिमुखं तिष्ठन् स इद्धम् अंशुजालम् तन्वन्तं गुरुम् अभितः सकलस्य शशाङ्कमूर्त्तेः लक्ष्मीम् उवाह॥ वाच्य—...विभासितोष्ठेन तिष्ठता तेन लक्ष्मीः ऊहे॥ ५९

व्यक्तेति। व्यक्तोदितैः स्फुटोद्गतैः स्मितमयूखैः विभासितौ ओष्ठौ यस्य स तथोक्तः। विकीर्णधाम्नः विस्तीर्णतेजसः मुनेः अभिमुखं तिष्ठन् स नृपः इद्धं समृद्धं दीप्तमिति यावत्। अंशुजालं तन्वन्तं गुरुं गीष्पतिम्। "गुरुर्गीष्पतिपित्रादौ" इत्यमरः। "अभितः परितः—" इत्यादिना द्वितीया। अभितोऽभिमुखं तिष्ठत इति शेषः। सकलस्य सम्पूर्णस्य, शशाङ्का मूर्त्तिर्यस्य तस्य इन्दोर्लक्ष्मीमुवाह वहति स्म। अत्र उपमेयस्य राज्ञ उपमानेन इन्दुधर्मेण लक्ष्म्याः साक्षात्सम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशीं लक्ष्मीमिवेति प्रतिबिम्बकरणाक्षेपात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धात् पदार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः। तदुक्तम्—"प्रतिबिम्बस्याकरणं सम्भवता यत्र वस्तुयोगेन। तत्साम्यमसम्भवता निदर्शना सा द्विधाभिमता" इति॥ ५९॥

इति महामहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां व्यासागमनो नाम
द्वितीयः सर्गः॥ २॥

৫৮। অপ্রমত্তচিত্ত মহীপাল প্রথমে সেই ঋষিসত্তমকে তপস্বিজনোচিত শাস্ত্রসম্মত পূজা করিলেন। অনন্তর তাঁহার আদিষ্ট আসনে উপবেশন করত শমগুণ যেমন শাস্ত্রজ্ঞানকে অলঙ্কৃত করে, তদ্রূপ সেই আসন সমলঙ্কৃত করিলেন।

৫৯। নৃপতি যুধিষ্ঠির সেই বিস্তৃততেজা ঋষির সম্মুখে উপবেশন করিলেন, তাঁহার ওষ্ঠদ্বয় মৃদু হাস্যের উজ্জ্বল কিরণজালে উদ্ভাসিত হইল; রাজা তখন প্রদীপ্তকিরণ-ব্যাপ্ত বৃহস্পতিগ্রহণের সম্মুখবর্ত্তী পূর্ণ শশধরের শোভা ধারণ করিয়াছিলেন।

দ্বিতীয় সর্গ সমাপ্ত॥ ২॥

तृतीय: सर्ग: ।

तत: शरच्चन्द्रकराभिरामै-
रुत्सर्पिभि: प्रांशुमिवांशुजालै: ।
बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गी-
र्जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥ १ ॥
प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां
वपु:प्रकर्षेण जनातिगेन ।
प्रसह्य चेत:सु समासजन्त-
मसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥ २ ॥

अन्वय: । तत: शरच्चन्द्रकराभिरामै: उत्सर्पिभि: अंशुजालै: प्रांशुमिव, आनीलरुचं पिशङ्गी: जटा: बिभ्राणं तडित्वन्तम् अम्बुवाहमिव (स्थितम्) ॥ वाच्य—बिभ्रत् तडित्वान् अम्बुवाह् इव स्थित: ॥ १

अन्वय: । समग्रां प्रसादलक्ष्मीं दधतं जनातिगेन वपु:प्रकर्षेण असंस्तुतानां चेत:सु प्रसह्य आर्द्रं भावं समासजन्तम् ॥ वाच्य—दधत, समासजन् ॥ २

अथ त्रिभिर्मुनिं विशिषंश्चतुर्भि: कलापकमाह । तदुक्तम्—द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभि: श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भि: स्यात्तदूर्द्धं कुलकं स्मृतम् ॥" इति । तत इति । तत: उपवेशनानन्तरं धर्म्मात्मज: युधिष्ठिर: शरच्चन्द्रकराभिरामै: आह्लादकै: इत्यर्थ: । उत्सर्पिभि: ऊर्द्धं प्रसारिभि: अंशुजालै: प्रभापटलै: प्रांशुम् उन्नतमिव स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । पुन: आनीलरुचं कृष्णवर्णं पिशङ्गी: पिङ्गलवर्णा:, गौरादित्वात् ङीष् । जटा बिभ्राणं धारयन्तम् अतएव तड़ित्वन्तं विद्युद्युक्तम् अम्बुवाहमिव स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । धर्म्मात्मजो युधिष्ठिर एताद्दशं मुनिम् आबभाषे इति चतुर्थश्लोकेन अन्वय: ॥ १ ॥

प्रसादेति । पुन: समग्रां सम्पूर्णां प्रसाद: सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदं

১। ঋষি উপবেশন করিলেন, ঊর্দ্ধে প্রসর্পিত আহ্লাদকর তদীয় অংশুজালে তাঁহাকে উন্নত বলিয়া বোধ হইতে লাগিল, তাঁহার বর্ণ কৃষ্ণ এবং তিনি পিঙ্গলবর্ণ জটা ধারণ করিয়াছেন, এজন্য তাঁহাকে সৌদামিনীসমন্বিত মেঘের ন্যায় অনুমিত হইল।

अनुद्धताकारतया विविक्तां
तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम्।
माधुर्य्यविस्रम्भविशेषभाजा
कृतोपसम्भाषमिवेङ्गितेन॥ ३॥

धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां
प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम्।
हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः
सुखोपविष्टं मुनिमाबभाषे॥४॥ इति कलापकम्।

अन्वयः। अनुद्धताकारतया अन्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां तन्वन्तं माधुर्य्यविस्रम्भविशेषभाजा इङ्गितेन कृतोपसम्भाषमिव॥ वाच्य—तन्वन् कृतोपसम्भाष इव॥ ३

अन्वयः। धर्मनिबन्धिनीनाम् एनःप्रणुदां श्रुतीनां प्रसूतिं सुखोपविष्टं मुनिं तदभ्यागमने हेतुं परीप्सुः धर्मात्मजः आबभाषे। वाच्य—प्रसूतिः सुखोपविष्टः मुनिः परीप्सुना धर्मात्मजेन॥ ४

दधतम्। अतएव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशायिना। "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः। वपुःप्रकर्षेण आकारसम्पदा असंस्तुतानाम् अपरिचितानाम् अपि। व्यामोऽयम् इति अजानताम् इत्यर्थः। "संस्तवः स्यात् परिचयः" इत्यमरः। चेतःसु चित्तेषु आर्द्रं स्नेहार्द्रभावम् अभिप्रायं प्रसह्य बलात् समासजन्तं लगयन्तम् इति यावत्। "दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" इत्युपधाया लोपः। प्रसन्नाकारिषु सर्वोऽपि स्निह्यतीति भावः॥ २॥

अनुद्धतेति। पुनः अनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेन अन्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां पूतां शान्ताम् इति यावत्। "विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः। तन्वन्तं प्रकटयन्तम् आकृतिः एव अस्य चित्तशुद्धिं कथयति इत्यर्थः। पुनः माधुर्य्यं निसर्गसौम्यता विस्रम्भो विश्वासः। "समौ विस्रम्भविश्वासौ" इत्यमरः। तयोः विशेषम् अतिशयं भजतीति तथोक्तेन इङ्गितेन दर्शनेन एव कृता उपसम्भाषा सम्भाषणं येन तम् इव इति उत्प्रेक्षा। दृष्टिविशेषेणैव उपसम्भाषमाणमिव स्थितम् इत्यर्थः। काशिकायां तु "उपसम्भाषणमुपसान्त्वनम्" इति भासनादिसूत्रे॥ ३॥

২। সেই ব্যাসদেব সমগ্র প্রসাদসমৃদ্ধি ধারণ করিয়াছিলেন এবং লোকাতীত স্বীয় শরীর-কান্তি দ্বারা তিনি পরিচয়বিহীন ব্যক্তিগণেরও অন্তঃকরণে আকস্মিক স্নেহার্দ্রভাব সংলগ্ন করিয়া দিতেছিলেন।

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा
फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री ।
तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा
वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः ॥ ५ ॥
अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां
सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः ।

अन्वयः। अनाप्तपुण्योपचयैः दुरापा फलस्य सवित्री निर्धूतरजाः एषा भवद्दर्शनसम्पत् वीतबलाहकायाः दिवः वृष्टेः तुल्या (भवति)। वाच्य—दुरापया सवित्र्या निर्धूतरजसा अनया...सम्पदा तुल्यया (भूयते) ॥ ५

धर्मेति। पुनः धर्म्मं निबध्नन्ति इति धर्मनिबन्धिनीनाम् अग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकानाम् एनःप्रणुदाम् अघच्छिदां, क्विप्। श्रुतीनां वेदानाम् "श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः" इत्यमरः। प्रसूतिं प्रभवं सुखेन उपविष्टं मुनिं तदभ्यागमने तस्य मुनेरागमने हेतुं कारणं परीप्सुः जिज्ञासुः आप्नोतेः सन्नन्तात् उप्रत्ययः। "आप्ज्ञप्यृधामीत्" इतीकारः। "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपः। आबभाषे उवाच ॥ ४ ॥

अनाप्तेति। अनाप्तपुण्योपचयैः अकृतपुण्यसंग्रहैः दुरापा दुर्लभा फलस्य सवित्री श्रेयस्करीत्यर्थः। निर्धूतरजा हृतरजोगुणा। एकत्र रजो धूलिः अन्यत्र गुणः। निरस्तधूलिः। "रजोरजोगुणे धूलौ परागार्त्तवयोरपि" इति शाश्वतः। एषा भवद्दर्शनसम्पत् सम्पत्तिः लाभ इति यावत्। सम्पदादिभ्यः क्विपो भावार्थत्वात्। वीतबलाहकायाः गतमेघायाः दिव आकाशस्य सम्बन्धिन्या वृष्टेः तुल्या इति उपमालङ्कारः। अनभ्रवृष्टिवत् अतर्कितोपपन्नं भवद्दर्शनं सर्वथा कस्यचित् श्रेयसो निदानम् इत्यर्थः। वारि वहतीति बलाहकः। पृषोदरादित्वात् साधुः ॥ ५ ॥

৩। প্রশান্ত আকৃতি দ্বারাই তিনি তদীয় চিত্তবৃত্তির পবিত্রতা জ্ঞাপন করিয়াছিলেন এবং তাঁহার স্বাভাবিক নিরতিশয় স্নিগ্ধ ও বিশ্বস্ত দৃষ্টিই যেন তাঁহার প্রতিসম্ভাষণ সম্পাদন করিয়াছিল।

৪। অগ্নিহোত্রাদি ধর্ম্মপ্রতিপাদিকা পাপনাশিনী শ্রুতিসংহতির প্রবর্ত্তক সেই ঋষি বেদব্যাস সুখে উপবেশন করিলে ধর্ম্মনন্দন যুধিষ্ঠির তাঁহার আগমনের কারণ জানিতে অভিলাষী হইয়া তাঁহাকে বলিলেন।

৫। আপনার দর্শনলাভ শ্রেয়স্কর ও রজোবিনাশক; যাহারা পুণ্যসঞ্চয় করে নাই, তাহাদের পক্ষে ইহা দুর্ঘট; মেঘশূন্য আকাশ হইতে বৃষ্টিপাতের ন্যায় সহসা আপনার এই দর্শনলাভ কোন মঙ্গলেরই নিদানস্বরূপ হইবে।

आ संसृतेरस्मि जगत्सु जात-
स्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥
श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि
श्रेयः परिस्तौति तनोति कीर्त्तिम्।
सन्दर्शनं लोकगुरोरमोघं
तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ॥ ७ ॥

अन्वयः। अद्य क्रतूनां क्रियाः कामदुघाः, सम्प्रति भूमिदेवाः सत्याशिषः (भवन्ति), यत् त्वयि आगते आ संसृतेः जगत्सु बहुमानपात्रं जातः अस्मि। वाच्य—क्रियाभिः कामदुघाभिः, भूमिदेवैः सत्याशीर्भिः (भूयते), (मया) बहुमानपात्रेण जातेन भूयते ॥ ६

अन्वयः। आत्मयोनेः इव लोकगुरोः तव अमोघं सन्दर्शनं श्रियं विकर्षति, अघानि अपहन्ति श्रेयः परिस्तौति, कीर्त्तिं तनोति (किं बहुना) किं न धत्ते। वाच्य—अमोघेन दर्शनेन श्रीः विकृष्यते, अपहन्यन्ते, परिस्तूयते, कीर्त्तिः तन्यते, किं न धीयते ॥ ७

अद्येति। अद्य क्रतूनां क्रिया अनुष्ठानानि। कामान् दुहन्ति इति कामदुघाः फलदा इत्यर्थः। "दुहः कब्घश्च" इति कप्प्रत्ययो घादेशश्च। सम्प्रति अद्य भूमिदेवाः ब्राह्मणाः। "द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाड़वाः। विप्रश्च ब्राह्मणः" इत्यमरः। सत्याशिषो जाताः। ब्राह्मणाशिषोऽद्य फलिता इत्यर्थः। यत् यतः कारणात् त्वयि आगते सति त्वदागमनेन निमित्तेन इत्यर्थः। अस्मि इत्यहमर्थेऽव्ययम्। "अस्मीत्यस्मदर्थानुवादेऽपि" इति गणव्याख्याने। "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये" इति प्रयोगाच्च। आ संसृतेः आ संसारात् यावत् संसारम् इत्यर्थः, अभिविधावाङ्, विकल्पादसमासः। जगत्सु बहुमानपात्रं बहु-योग्यताभाजनं जातः। सकलसत्कर्मफलभूतं त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यता इति भावः ॥ ६ ॥

श्रियमिति। आत्मयोनेः ब्रह्मण इव लोकगुरोः तव अमोघम् अविफलं सन्दर्शनं श्रियं विकर्षति आकृष्य ददाति। अघानि दुःखानि अपहन्ति। "अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्" इत्यमरः। श्रेयः पुरुषार्थं परिस्तौति स्रवति। परिस्रौ इति पाठेऽपि स एवार्थः। कीर्त्तिं च तनोति किं बहुना किं न धत्ते? किं न करोति? सर्वं करोतीत्यर्थः। ॥ ७ ॥

৬। আপনার আগমনে এখন যাগক্রিয়াসকল ও বিপ্রগণের আশীর্ব্বাদরাশি সফল হইল; যেহেতু আমি আজ চিরদিনের জন্য সমস্ত জগতে বহুসম্মানভাজন হইলাম।

৭। লোকগুরু ব্রহ্মার ন্যায় আপনার এই অমোঘ দর্শন সমৃদ্ধিকে আকর্ষণ করিয়া প্রদান করে,

श्रीतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे
ननिर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः।
समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं
त्वत्सन्निधावुच्छ्वसितीव चेतः॥ ८॥

निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्व-
मस्मास्वधीनं किमु निःस्पृहाणाम्।
तथापि कल्याणकरीं गिरं ते
मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति॥ ९॥

অন্বয়:। শ্রীতন্ময়ূখে হিমদ্যুতৌ অপি ননিবৃ'তং, মে চক্ষু: ত্বত্‌সন্নিধৌ নির্বৃতিম্ এতি। (তথা) চেত: সমুজ্ঝিতজ্ঞাতিবিয়োগখেদং (সত্) সমুচ্ছ্বসিতি ইব। বাচ্য—ননিবৃ'তেন, চক্ষুষা নির্বৃতি: ঈয়তে...খেদেন চেতসা উচ্ছ্বস্যতে ইব॥ ৮

অন্বয়:। প্রশ্নকুতূহলিত্বং নিরাস্পদং নি:স্পৃহাণাম্ অস্মাসু অধীনম্ কিমু? তথাপি কল্যাণকরীং তে গিরং শ্রোতুমিচ্ছা মাং মুখরীকরোতি। বাচ্য—প্রশ্নকুতূহলিত্বেন নিরাস্পদেন (ভূয়তে) অধীনেন কেন (ভূয়তে) ইচ্ছয়া অহং মুখরীক্রিয়ে॥ ৯

শ্রীতদিতি। হে ভগবন্! শ্রীতন্ময়ূখে সুধাস্রাবিকরে হিমদ্যুতৌ ইন্দৌ অপি বিষয়ে ননিবৃ'তম্। নঞর্থস্য নশব্দস্য সুপ্‌সুপেতি সমাস:। মে চক্ষু: ত্বত্‌সন্নিধৌ নিবৃ'তিং সুখমেতি। তথা চেতশ্চ সমুজ্ঝিতজ্ঞাতিবিয়োগখেদং ত্যক্তবন্ধুবিরহদু:খং সমুচ্ছ্বসিতীব অনুরোধেন প্রাণিতি ইব ইতি উত্‌প্রেক্ষা। পূর্বার্দ্ধে তু নিবৃ'তিকারণে সত্যপি ইন্দৌ অনিবৃ'তিকথনাত্ বিশেষোক্তি:। তদুক্তম্—"তত্‌সামগ্র্যামনিবৃ'ত্তির্বিশেষোক্তির্নিগদ্যতে" ইতি॥ ৮॥

নিরাস্পদমিতি। প্রশ্নকুতূহলিত্বং নিরাস্পদম্ ত্বদাগমনপ্রয়োজনপ্রশ্নো নিরাস্পদ ইত্যর্থ:। "আস্পদং প্রতিষ্ঠায়াম্" ইতি নিপাত:। প্রশ্নানবকাশে হেতুমাহ—নি:স্পৃহাণাম্। যুষ্মত্‌সদৃশানাম্ ইত্যর্থ:। অস্মাসু অধীনম্ আয়ত্তং কিমু? ন কিঞ্চিত্ অস্মত্তো লভ্যমিত্যর্থ:। আধারত্ববিবক্ষায়াং সপ্তমী। তথাপি কল্যাণকরীম্ অস্মদ্ধিতৈকহেতুকম্ ইত্যর্থ:। নিস্পৃহত্বে: পারার্থ্যা-

কলুষরাশি বিনাশ করে, পুরুষার্থ অর্পণ করে, কীর্ত্তি বিস্তার করে; অধিক কি আপনার দর্শনে না করিতে পারে, এরূপ কি আছে?

৮। সুধাবর্ষী শশধরের দর্শনেও আমার যে নয়ন তৃপ্ত হয় না, আপনার সন্নিধানে সে নিবৃ'তি লাভ করিতেছে। হে ভগবন্! আমার হৃদয় বান্ধবগণের বিরহবেদনা পরিত্যাগ করিয়া যেন সর্ব্বথা সজীব হইয়া উঠিয়াছে।

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं
मन: समाधाय जयोपपत्तौ ।
उदारचेता गिरमित्युदारां
द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १० ॥

चिचीषतां जन्मवतामलघ्वीं
यशोऽवतंसामुभयत्र भूतिम् ।
अभ्यर्हिता बन्धुषु तुल्यरूपा
वृत्तिर्विशेषेण तपोधनानाम् ॥ ११ ॥

अन्वय:। इति उक्तिविशेषरम्यम् उक्तवान् उदारचेता: नरेन्द्रः द्वैपायनेन जयोपपत्तौ मन: समाधाय इति (वक्ष्यमाणां) उदारां गिरम् अभिदधे। वाचा—इति उक्तवन्तम् उदारचेतसं नरेन्द्रं द्वैपायन: अभिदधौ ॥ १०

अन्वय:। अलघ्वीं यशोऽवतंसाम् उभयत्र भूतिं चिचीषतां जन्मवतां बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्ति:

दिति भाव:। "कृञो हेतु" इति टप्रत्यये ङीप्। अतस्ते गिरं श्रोतुमिच्छा मां मुखं वाक् अस्य अस्तीति मुखरो निरन्तरभाषी। रप्रकरणे "खमुखकुञ्जेभ्यो रो वक्तव्य:" इति र:। "दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ" इत्यमर:। तत: च्विप्रत्यय:। मुखरीकरोति व्यापारयति इत्यर्थ:। निस्पृहस्य अपि ते वाक्यम् अस्मद्धितकरत्वात् श्रोतव्यमिति भाव: ॥ ८ ॥

इतीति। इति इत्थम् उक्तिविशेषरम्यम् उक्तिवैचित्र्यचारु यथा तथा उक्तवान्। उदारचेता महामना नरेन्द्रो द्वैपायनेन व्यासेन द्वीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायन: स एव द्वैपायन:। "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थेऽण्प्रत्यय:, नापत्यार्थे "नडादिभ्य: फक्" तेष्वेव पाठात् बाधितार्थत्वाच्च। जयोपपत्तौ मन: समाधाय जयसिद्धिम् अपेक्ष्य इत्यर्थ:। इति वक्ष्यमाणप्रकाराम् उदाराम् अर्थवतीं गिरम् अभिदधे उक्त:। दुहादित्वात् अप्रधाने कर्म्मणि लिट्। "प्रधानकर्म्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्म्मणाम्। अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्म्मण:" इति वचनात् ॥१०॥

৯। আপনার নিকট আগমন প্রয়োজন জিজ্ঞাসা নিষ্ফল; কেননা, আপনাদের মত নিঃস্পৃহ-মহাত্মগণের প্রয়োজনীয় বস্তু আমাদের অধীনতায় কি আছে? তথাপি আপনার কল্যাণকর বাক্য শুনিবার অভিলাষই আমাকে বাক্‌পল করিয়া তুলিতেছে।

১০। মহামনা মহীপাল এইরূপ বৈচিত্র্যযুক্ত চারু বাক্য বলিলে দ্বৈপায়ন বেদব্যাস জয়প্রাপ্তির উপায় চিন্তা করিয়া তাঁহাকে এইরূপ বক্ষ্যমাণ অর্থসমন্বিত বাক্য বলিতে লাগিলেন।

तथापि निघ्नं नृप तावकीनैः
प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः।
वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां
भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः॥ १२॥
सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः
सुयोधनं वा न गुणैरतीताः।

अभ्यर्हिता, तपोधनानां तु विशेषेण (अभ्यर्हिता)। वाच्य—तुल्यरूपया वृत्त्या अभ्यर्हितया (भूयते)॥ ११

अन्वयः। तथापि हे नृप! तावकीनैः गुणौघैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं निघ्नम्। वीतस्पृहाणां मुक्तिभाजाम् अपि भव्येषु पक्षपाताः भवन्ति। वाच्य:—प्रह्वीकृतेन हृदयेन निघ्नेन। पक्षपातैः (भूयते)॥ १२

आदौ तावत् तस्य माध्यस्थ्यभङ्गदोषं युग्मेन परिहरति—चिचीषतामिति। अलघ्वीं गुर्वीम्। "वोतो गुणवचनात्" इति ङीष्। यशोऽवतंसां कीर्त्तिभूषणाम् उभयत्र इह च अमुत्र च भूतिं श्रेयः चिचीषतां चेतुं सङ्ग्रहीतुमिच्छतां चिनोतेः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः। जन्मवतां शरीरिणां बन्धुषु विषये तुल्यरूपा एकविधा वृत्तिः व्यवहारः अभ्यर्हिता उचिता। तपोधनानां तु अस्मत्सदृशानां विशेषेण नियमेन अभ्यर्हिता उचिता॥ ११॥

तथापीति। तथापि तुल्यवृत्तौ चित्तेऽपि हे नृप! तावकीनैः त्वदीयैः। "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च" इति खञ्प्रत्ययः। "तवकममकावेकवचने" इति तवकादेशः। गुणौघैः प्रह्वीकृतम् आवर्जितं मे हृदयं निघ्नं त्वदायत्तम्। "अधीनो निघ्न आयत्तः" इत्यमरः। ननु निःस्पृहस्य कोऽयं पक्षपात इत्यत्र आह—वीतेति। वीतस्पृहाणां विरक्तानां मुक्तिभाजां मुमुक्षूणाम् अपीत्यर्थः। भवन्तीति भव्याः साधवः। "भव्यगेय" इत्यादिना कर्त्तरि निपातः। तेषु पक्षपाताः स्नेहाः भवन्ति। न तु साध्वनुग्रहो महतां माध्यस्थ्यभञ्जक इति भावः॥ १२॥

১১। ইহ ও পরত্র কীর্ত্তিভূষিত অনুত্তম ঐশ্বর্য্যসঞ্চয়ে অভিলাষী শরীরিগণের বন্ধুবর্গের প্রতি সমান ব্যবহারই করা উচিত; তাহাতে আবার মাদৃশ তপস্বিজনের বন্ধুগণসম্বন্ধে সেই তুল্যরূপ ব্যবহার একান্তই কর্ত্তব্য বলিয়া নির্ণীত।' কিন্তু হে নৃপ! আমার চিত্ত তুল্যবৃত্তিসম্পন্ন অর্থাৎ সর্ব্বত্র ভেদদৃষ্টিবিরহিত হইলেও তোমার গুণনিচয়ে বাধ্য হইয়া তোমারই অধীন হইয়াছে; যেহেতু বিষয়বিরক্ত মুক্তিভাগী ব্যক্তিগণও সাধুদিগের প্রতিই স্নেহপ্রবণ হইয়া থাকেন।

यस्त्यक्तवान् व: स वृथा बलाद्वा
मोहं विधत्ते विषयाभिलाष: ॥ १३ ॥
जहातु नैनं कथमर्थसिद्धि:
संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते य:।
असाधुयोगा हि जयान्तराया:
प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ १४ ॥

अन्वय:। यूयं तस्य राज्ञ: सुता: न किमु? सुयोधनं वा गुणैरतीता: न? य: व: वृथा त्यक्तवान् विषयाभिलाष: स बलात् मोहं विधत्ते ॥ वाच्य—युष्माभि: सुतै: न किमु (भूयते)? न सुयोधन: अतीत:, येन यूयं त्यक्ता: तं न विषयाभिलाषेण मोह: धीयते ॥ १३

अन्वय:। एनं धृतराष्ट्रम् अर्थसिद्धि: कथं न जहातु? य: संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते। हि असाधुयोगा: जयान्तराया, प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ वाच्य—अर्थसिद्ध्या एष न हीयतां, येन स्थीयते, असाधुयोगै: जयान्तरायै: पदै: (भूयते) ॥ १४

अथ नृपस्य गुणवत्तां प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुश्चेष्टाम् उद्घाटयति—सुता इति। यूयं तस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुता: पुत्रा: न किमु? अपि तु सुता एवेत्यर्थ:। गुणै: शान्तिदानदाक्षिण्यादिभि: सुयोधनं न अतीता: न अतिक्रान्ता: वा? अतीता एवेत्यर्थ:। कर्त्तरि क्त:। असुतत्वम् अगुणत्वं च त्यागे हेतु:, युष्मासु तन्नास्ति इत्यर्थ:। उपालम्भे कारणमाह—य इति। य: धृतराष्ट्र: वो युष्मान् वृथा निष्कारणमेव त्यक्तवान्, यदि वयं सुता: गुणाधिकाश्च, तर्हि कथम् अत्याक्षीत् तत्राह—बलादिति। स विषयाभिलाषो भोगतृष्णा बलाद्वा बलात्कारादिव। "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्व:। मोहम् अविवेकं विधत्ते विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चिद्युष्मत्त्यागहेतु: अस्ति इत्यर्थ:। अत्र कार्य्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास: ॥ १३ ॥

अथ राज्ञ उत्साहवर्द्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति—जहात्विति। एनं धृतराष्ट्रम् अर्थसिद्धि: कथं न जहातु? जहातु एव इत्यर्थ:। "प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च" इति प्राप्तकाले लोट्। तस्य हानिकाल: प्राप्त इत्यर्थ:। कुत:? यो धृतराष्ट्र: संशय्य सन्दिह्य कर्णादिषु तिष्ठते। कर्णादीन्

১৩। তোমরা কি সেই রাজা ধৃতরাষ্ট্রের পুত্র (পুত্রবৎ স্নেহাস্পদ) নহ? (অবশ্যই তাঁহার পুত্রবৎ স্নেহাস্পদ), শমদমদাক্ষিণ্যাদি গুণে তোমরা সুযোধনকে কি অতিক্রম কর নাই? (নিশ্চয়ই করিয়াছ); তবে যে তিনি বিনা কারণে তোমাদিগকে ত্যাগ করিয়াছেন, ইহার হেতু এই যে, বিষয়লালসা তাঁহাকে যেন বলপূর্ব্বক মোহিত করিয়াছে।

पथश्च्युतायां समितौ रिपूणां
धर्म्म्यां दधानेन धुरं चिराय।
त्वया विपत्स्वप्यविपत्तिरम्य-
माविष्कृतं प्रेमपरं गुणेषु ॥ १५ ॥
विधाय विध्वंसमनात्मनीनं
शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन।

अन्वयः। रिपूणां समितौ पथश्च्युतायां चिराय धर्म्म्यां धुरं दधानेन त्वया विपत्सु अपि अविपत्तिरम्यं गुणेषु परं प्रेम आविष्कृतम्॥ वाच्य—दधानः त्वम् आविष्कृतवान्॥ १५

दुर्मन्त्रिणः सन्दिग्धार्थे निर्णेतृत्वेन अवलम्बते इत्यर्थः। "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इति स्थेयाख्यायाम् आत्मनेपदम्। तिष्ठतेऽस्मिन्निति स्थेयो विवादपदनिर्णेता। तथाहि असाधुयोगा दुर्जनसंसर्गा जयान्तरायाः जयविघातकाः। किञ्च प्रमाथिनीनाम् उन्मूलनशीलानां विपदां पदानि स्थानानि। "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः। न केवलं जयघातिनः किं तु अनर्थकारिणश्च इत्यर्थः। धृतराष्ट्रोऽपि दुर्जनविधेयत्वाद् विनङ्क्ष्यतीति भावः॥ १४॥

एवं शत्रोः अनर्थं सूचयित्वा राज्ञोऽर्थसिद्धिं सूचयति—पथ इति। रिपूणां समितौ सभायाम्। "सभासमितिसंसदः" इत्यमरः। पथश्च्युतायां मार्गाद्भ्रष्टायाम्। दुरात्मनो दुःशासनस्य स्त्रीग्रहणसाहसम् अङ्गीकृतवत्याम् इत्यर्थः। चिराय धर्म्म्यां धर्मात् अनपेताम्। "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत्प्रत्ययः। धुरं भारं दधानेन कृच्छ्रेष्वपि धर्मात् अचलता इत्यर्थः। त्वया विपत्स्वपि अविपत्ति अविनाशि अतएव रम्यं गुणेषु शान्त्यादिषु विषये परम् उत्कृष्टं प्रेम आविष्कृतं प्रकटीकृतम्। दुःसहमपि सोढ़वता त्वया साधु कृतमिति भावः॥ १५॥

১৪। এই ধৃতরাষ্ট্রের অর্থসিদ্ধি দূরে চলিয়া যাইবে, কেননা ইনি কর্ত্তব্যবিষয়ে সন্দিহান হইলে কুমন্ত্রী কর্ণপ্রভৃতির পরামর্শ অবলম্বন করিয়া থাকেন। জানিও—দুর্জ্জনসংসর্গ জয়ের অন্তরায় এবং উন্মূলনকারিণী বিপদের আস্পদ।

১৫। শত্রুসভা ধর্ম্মপথ হইতে ভ্রষ্ট হইলে (যখন ভীষ্মপ্রভৃতি সভাবর্গ দুর্য্যোধনকৃত দ্রৌপদীর অপমানে প্রতিবাদ করিল না, তখন) তুমি ধর্ম্মপথে চির অবস্থান করিয়া বিপৎসময়েও অবিনশ্বর রম্য, শমাদি গুণ-বিষয়ে অত্যন্ত অনুরাগ প্রকটিত করিয়াছ।

प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः
कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ॥ १६ ॥
लभ्या धरित्री तव विक्रमेण
ज्यायांश्च वीर्य्यास्त्रबलैर्विपक्षः ।
अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः
प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः ॥ १७ ॥

अन्वयः। शमैकवृत्तेः भवतः छलेन अनात्मनीनं विध्वंसं विधाय प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः ते (तव) विद्विषः कृतोपकारा इव (जाताः) ॥ वाच्य—...सारैः विद्विड्भिः कृतोपकारैः इव ॥ १६

अन्वयः। तव (त्वया) धरित्री विक्रमेण लभ्या, विपक्षश्च वीर्य्यास्त्रबलैः ज्यायान्, अतः प्रकर्षाय विधिः विधेयः, हि रणे जयश्रीः प्रकर्षपरतन्त्रा ॥ वाच्य—त्वं धरित्रीं लभेथाः, विपक्षेण ज्यायसा, (भूयते) विधिं विदध्याः (त्वं) जयश्रिया प्रकर्षपरतन्त्रया (भूयते) ॥ १७

विधायेति। किञ्च शम एव एका मुख्या वृत्तिर्यस्य तस्य अपरोपतापिनः भवतः छलेन कपटेन आत्मने हितः आत्मनीनः स न भवतीति अनात्मनीनः स्वस्य एव अनर्थहेतुरित्यर्थः तम्। "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः" इति खप्रत्ययः। विध्वंसम् अपकारं विधाय कृत्वा प्रकाशितः प्रख्यापितः त्वन्मतिशीलयोः तव प्रज्ञास्वभावयोः सारः प्रकर्षो यैः ते तथोक्ताः। ते तव विद्विषः कृतोपकारा इव उपकृतवन्त इव जाता इति शेषः। अपकारोऽपि उपकाराय एव संवृत्तः, यदेषां दौर्जन्यं युष्मत्सौजन्यं च जगति सुव्यक्तम् आसीदित्यर्थः। विद्यमानस्यापि सुजनस्य चन्दनदारुण इव गुणाः परिभव एव प्रचुरीभवन्तीति भावः ॥ १६ ॥

अथ प्रयोजनान्तरमाह—लभ्येति। तव त्वया इत्यर्थः। "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी। धरित्री विक्रमेण लभ्या प्राप्तव्या। न च सुलभ्या तं विना इत्यर्थः। विपक्षश्च शत्रुरपि वीर्य्यं शौर्य्यम् अस्त्राणि आग्नेयादीनि बलानि सैन्यानि तैः ज्यायान् प्रशस्यतरः अधिकतर इति यावत्। ज्येष्ठस्य "ज्यायादीयसः" इति ज्यादेशः। अतः प्रकर्षाय आधिक्याय विधिः उपायो विधेयः कर्त्तव्यः। कुतः? हि यस्मात् रणे जयश्रीः प्रकर्षतन्त्रा प्रकर्षप्रधाना उत्कर्षायत्ता इत्यर्थः। "तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते" इत्यमरः। बलिन एव जयो न तु दुर्बलस्य इति भावः ॥ १७ ॥

১৬। শমই তোমার একমাত্র শ্রেষ্ঠ অবলম্বন, এ হেন তোমার অপকার করিতে গিয়া শত্রুগণ আপনাদেরই অনর্থ ঘটাইয়াছে; তাহারা তোমার প্রজ্ঞা ও স্বভাবের প্রকর্ষ প্রখ্যাত করিয়া দিয়া তোমার উপকারই যেন করিয়াছে।

त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां
हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः।
वीर्य्यावधूतः स्म तदा विवेद
प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम्॥ १८॥

यस्मिन्ननैश्वर्य्यकृतव्यलीकः
पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि।
धुन्वन् धनुः कस्य रणे न कुर्य्या-
न्मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः॥ १९॥

अन्वयः। (यदा) त्रिःसप्तकृत्वः जगतीपतीनां हन्ता गुरुः सः जामदग्न्यः; यस्य वीर्य्यावधूतः तदा गुणानां प्रकर्षम् आधारवशं विवेद स्म॥ वाच्य—हन्त्रा गुरुणा तेन जामदग्न्येन वीर्य्यावधूतेन प्रकर्षः आधारवशः विविदे॥ १८

अथ "त्रिः" इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षज्यायस्त्वं वर्णयति—त्रिःसप्तेति। त्रिरावृत्तान् सप्त वारान् त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिकृत्वः इत्यर्थः। त्रिःसप्तशब्दयोः सुप्सुपेति समासः। "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" इति कृत्वसुच् प्रत्ययः। जगतीपतीनां महीपतीनां हन्ता नाशकः गुरुः अस्त्रविद्योपदेष्टा सः प्रसिद्ध इत्यर्थः। अतएव यच्छब्दानपेक्षत्वम्। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—"प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते" इति। जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः। "गर्गादिभ्यो यञ्" इति यञ् प्रत्ययः। यस्य भीष्मस्य वीर्य्यावधूतो विक्रमाभिभूतः अम्बिकास्वयंवरे इत्यर्थः। तदा भङ्गप्राप्तिसमये गुणानां शौर्य्यादीनां प्रकर्षम् अतिशयं वीर्य्यातिशयम् आधारवशम् आश्रयाधीनं विवेद जज्ञे स्म। स्वविद्यायाः स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मात् अपि प्रकर्षाधानदर्शनादिति भावः। "स्म पादपूरणे भूतेऽर्थे च" इति॥ १८॥

১৭। তোমাকে বিক্রম দ্বারাই ধরিত্রী লাভ করিতে হইবে; কিন্তু তোমার শত্রু এখন শৌর্য্য, আগ্নেয়াদি অস্ত্র ও সৈন্য-সমৃদ্ধিতে অতীব শ্রেষ্ঠতা লাভ করিয়াছে; অতএব তোমাকে এখন শৌর্য্যাদিবিষয়ে প্রকর্ষলাভার্থ উপায় অবলম্বন করিতে হইবে; যেহেতু যুদ্ধে জয়শ্রী বলবান্ ব্যক্তিরই অধীন হইয়া থাকে।

১৮। যিনি একবিংশতি বার ক্ষত্রিয়গণের ধ্বংসসাধন করিয়াছিলেন, যিনি অস্ত্রবিদ্যার প্রসিদ্ধ উপদেষ্টা, সেই জমদগ্নিনন্দন পরশুরাম, অম্বিকাস্বয়ংবরে স্বীয় শিষ্য ভীষ্মের বিক্রমে পরাভূত হইয়া, বুঝিয়াছিলেন যে, শৌর্য্যাদি গুণের উৎকর্ষ সৎপাত্রেরই আয়ত্ত হইয়া থাকে।

सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः
सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः ?
परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वं
जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निम् ॥ २० ॥

अन्वयः । यस्मिन् अनैश्वर्य्यकृतव्यलीकः अन्तकः अपि पराभवं प्राप्तः इव, सः भीष्मः रणे धनुः धुन्वन् कस्य मनः भयैकप्रवणं न कुर्य्यात् । वाच्य—...व्यलीकेन अन्तकेन प्राप्तः पराभव इव, तेन भीष्मेण धुन्वता न क्रियेत ॥ १९

अन्वयः । आजौ इषुसंहतीः सृजन्तं कोपज्वलितम् (अतएव) परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वं जगत् जिघत्सन्तम् अन्तवह्निम् इव गुरुं (द्रोणं) वः कः सहेत ? वाच्य—सृजन् ज्वलितः...जिह्वः ...सन् अन्तवह्निः इव गुरुः केन सह्येत ॥ २०

यस्मिन्निति । यस्मिन् भीष्मे विषये अनीश्वरस्य भावोऽनैश्वर्य्यम् असामर्थ्यम् । "नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्" इति विकल्पान्नञःपूर्वपदवृद्ध्यभावः । तेन कृतव्यलीको जनितवैलक्ष्यः । "दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्" इति यादवः । अन्तकोऽपि यमोऽपि पराभवं प्राप्त इव, भीष्मस्य इच्छामरणत्वात् अन्तकोऽपि पराजित इव आस्ते किमुत अन्य इति भावः । स भीष्मो रणे धनुर्धुन्वन् कस्य मनो भयैकप्रवणं भये एकप्रवणम् एकोन्मुखं, शिवभागवतवत् समासः । न कुर्य्यात् ? सर्वस्य अपि मनसि भयं कुर्य्यादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

सृजन्तमिति । आजौ रणे इषुसंहतीर्बाणसङ्घान् सृजन्तं वर्षन्तं कोपज्वलितम् अतएव परिस्फुरन्त्यो लोलाश्च शिखाग्राणि एव जिह्वा यस्य तं तथोक्तं जगत् लोकं जिघत्सन्तम् अत्तम् इच्छन्तम् । अदेः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः । "लुङ्सनोर्घस्लृ" इति घस्लृ आदेशः । अन्तवह्निं कालाग्निम् इव स्थितं गुरुं द्रोणं वो युष्माकं मध्ये कः सहेत ? सोढुं शक्नुयात् न कोऽपीत्यर्थः । "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ् ॥ २० ॥

১৯। অন্যের কথা কি বলিব, যমও যাঁহার নিকট অসামর্থ্যবশতঃ লজ্জা প্রাপ্ত হইয়া পরাভূত ব্যক্তির ন্যায় অবস্থান করিতেছেন, সেই ভীষ্ম রণক্ষেত্রে কার্ম্মুক কম্পিত করিলে কাহার মনে না ভীতি উৎপাদন করেন ?

২০। যিনি যুদ্ধে অজস্র বাণজাল বর্ষণ করেন, চঞ্চল শিখারূপ জিহ্বা সমুজ্জ্বল, জগদ্‌গ্রাসে সমুদ্যত প্রলয়ানলের ন্যায় ক্রোধপ্রজ্বলিত দ্রোণাচার্য্যকে রণে তোমাদিগের মধ্যে কে সহ্য করিতে পারে ?

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्य्यं
राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।
असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु
जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥ २१ ॥

यया समासादितसाधनेन
सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।
एते दुरापं समवाप्य वीर्य्यम्
उन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२ ॥

अन्वयः । संरम्भनिरस्तधैर्य्यम् आराधितजामदग्न्यं राधेयं निरीक्ष्य मृत्योः अपि असंस्तुतेषु भयेषु प्रसभं पक्षपातः जायेत ॥ वाच्य—पक्षपातेन ॥ २१

अन्वयः । यया सुदुश्चरां तपस्याम् आचरता समासादितसाधनेन कपिकेतनेन दुरापं वीर्य्यं समवाप्य एते (भीष्मादयः) उन्मूलितारः । हे नृप ! महत्त्वयोगाय महामहिम्नां देवतानाम् आरा-

निरीक्ष्येति । संरम्भेण कोपेन निरस्तं त्याजितं धैर्य्यं निर्विकारचित्तत्वं येन तं तथोक्तम् । आटोपेन एव परधैर्य्यापहारिणम् इत्यर्थः । आराधितजामदग्न्यं शुश्रूषितभार्गवं जामदग्न्यात् अधिगतास्त्ररहस्यमित्यर्थः । राधेयं राधासुतं कर्णम् । "स्त्रीभ्यो ढक्" । निरीक्ष्य मृत्योरपि असंस्तुतेषु अपरिचितेषु । "संस्तवः स्यात्परिचयः" इत्यमरः । भयेषु प्रसभं पक्षपातः परिचयो जायेत । मृत्युरपि अस्मात् बिभीयात् किमुत अन्य इति भावः । सम्भावनायां लिङ् । अत्र जनिक्रियापेक्षया समानकर्त्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियापेक्षया तत्सम्भवात् निरीक्ष्येति ल्यप्निर्देशः समर्थनीयः । 'प्रधानोपसर्जनभावस्त्वप्रयोजकः" इति व्यक्तिविवेककारः । अत्र भयसम्बन्धरहितस्य मृत्योः भयसम्बन्धाभिधानात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥ २१ ॥

अथ अनन्तरं करणीयम् आगमनप्रयोजनस्य गुह्यं नाह—ययेति । यया विद्यया करणेन सुदुश्चराम् अतिदुष्करां तपस्यां तपश्चर्य्याम्, "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः" इति क्यङ् । "अप्रत्ययात्" इति स्त्रियाम् अप्रत्ययः । आचरता । पशुपतिं प्रति तपः कुर्वता इत्यर्थः । अतएव समा-

২১। যিনি কোপযুক্ত আকার দ্বারাই পরের ধৈর্য্য অপহরণ করেন, পরশুরামের শুশ্রূষা করিয়া যিনি সমস্ত অস্ত্ররহস্য শিক্ষা করিয়াছেন, সেই রাধাসুত কর্ণকে নিরীক্ষণ করিলে কখনও যে ভয় উপস্থিত হয় নাই, ঐরূপ অপরিচিত ভয়ে যমরাজও মহা ব্যাকুল হইয়া থাকেন।

महत्त्वयोगाय महामहिम्ना-
माराधनीं तां नृप देवतानाम् ।
दातुं प्रदानोचित भूरिधाम्नीम्
उपागत: सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥

इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति
प्रमाणयन् वाक्यमजातशत्रो: ।
प्रसेदिवांसं तमुपाससाद
वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णु: ॥२४ ॥

धनीं भूरिधाम्नीं तां विद्यां सिद्धिम् इव हे प्रदानोचित ! दातुम् उपागत: अस्मि (अहम्) ॥ वाच्य—(यया) आचरन्…साधन: कपिकेतन: एतान् उन्मूलयिता ॥ (उपागतेन भूयते मया) ॥ २२—२३

अन्वय:। इति उक्तवन्तं प्रसेदिवांसं तं (मुनिं) जिष्णु: 'व्रज' 'साधय' इति अजातशत्रो: वाक्यं प्रमाणयन् अन्ते वसन् इव विनयेन उपाससाद ॥ वाच्य—जिष्णुना प्रमाणयता अन्ते वसता इव उक्तवान् प्रसेदिवान् स: मुनि: उपसेदे ॥ २४

सादितं प्राप्तं साधनं पाशुपतास्त्ररूपं येन तेन कपि: हनूमान् केतनं चिह्नं यस्य तेन अर्ज्जुनेन इत्यर्थ: । दुरापम् अन्यस्य दुर्लभं वीर्य्यं तेज: समवाप्य एते पूर्व्वोक्ता भीष्मादय: उन्मूलिताः उन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलयतेर्णिजन्तात् कर्म्मणि लृट् । अत्र चिण्वदिड्भागमेऽपि तस्य असिद्धवद्भावात् इति असिद्धत्वात् "णेरनिटि" इति णिलोप:, तन्निमित्तस्य एव "अनिटि" इति निषेधात् । उक्तञ्च—"चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती" इति ॥ २२ ॥

महत्त्वेति । नृप ! महत्त्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महामहिम्नां महानुभावानां देवतानाम् इन्द्रादीनाम् आराध्यते अनयेति आराधनीं तां प्रसादयित्रीम् इत्यर्थ: । करणे ल्युट् ङीप् । भूरिधाम्नीं महाप्रभावाम् । "धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयो:" इति विश्व: । "अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्" इति वा ङीप् । विद्याम् ऐन्द्रमन्त्ररूपां सिद्धिं साक्षात्कार्य्यसिद्धिम् इव इति विद्याया: अमोघत्वोक्ति: । हे प्रदानोचित ! दानपात्र ! प्रभूतफलभोक्तृत्वात् अस्य पात्रत्वोक्ति: । दातुम् उपागतोऽस्मि ॥ २३ ॥

২২—২৩। হে দানোচিতপাত্র নৃপ! কপিধ্বজ অর্জ্জুন যে বিদ্যাদ্বারা পশুপতির অতিদুষ্কর তপশ্চরণ করিয়া পাশুপতাস্ত্র লাভ করত এই ভীষ্মাদি বীরগণের উচ্ছেদ সাধন করিবেন, উৎকর্ষলাভের জন্য মহৈশ্বর্য্যসম্পন্ন ইন্দ্রাদি দেবগণেরও আরাধ্যা মহাপ্রভাবশালিনী সাক্ষাৎসিদ্ধির ন্যায় সেই বিদ্যা দান করিব বলিয়া আমি সমাগত হইয়াছি।

निर्याय विद्याथ दिनादिरम्यात्-
विम्बादिवार्कस्य मुखात् महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणावदाता
दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ॥ २५ ॥

योगञ्च तं योग्यतमाय तस्मै
तपःप्रभावाद्वितताार सद्यः ।
येनाऽस्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे
समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥ २६ ॥

अन्वयः । अथ वह्निकणावदाता विद्या दिनादिरम्यात् अर्कस्य विम्बादिव महर्षेः मुखात् निर्याय दीप्तिः स्फुरत् पद्मम् इव पार्थाननम् अभिपेदे ॥ वाच्या—दातया विद्यया दीप्तया ॥ २५

अन्वयः । (स.) योग्यतमाय तस्मै तं योगं च तपःप्रभावात् सद्यः विततार । येन योगेन तत्त्वेषु तत्र अवभासे कृते अस्य चक्षुः चिराय समुन्मिमील इव । तेन स योगः वितेरे । चक्षुषा—... समुन्मिमीले । २६

इतीति । उक्तवन्तं प्रसेदिवांसं प्रसन्नम् । "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुः । तं मुनिं जिष्णुः जयशीलोऽर्जुनः । "ग्लाजिस्थश्च" इति ग्स्नु-प्रत्ययः । व्रज साधय अनुतिष्ठ इति एवंरूपम् अजातशत्रोः धर्म्मराजस्य स्वयम् अविद्वेषणशीलत्वात् इयं संज्ञा । वाक्यं प्रमाणयन् तदादिष्टः सन्नित्यर्थः । अन्ते वसन् छात्र इव । "छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये" इत्यमरः । विनयेन अनौद्धत्येन उपाससाद समीपं प्राप ॥ २४ ॥

निर्यायेति । अथ वह्निकणावदाता स्फुलिङ्गवत् उज्ज्वला देवतासान्निध्यादिति भावः । विद्या ऐन्द्रमन्त्ररूपा दिनादिरम्यात् अर्कस्य प्रभातभास्करस्य विम्बादिव महर्षेः व्यासस्य मुखात् निर्याय निर्गत्य, समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । दीप्तिः अर्कदीधितिः स्फुरद् विकसत् पद्ममिव । पार्थाननम् अर्जुनस्य मुखम् अभिपेदे प्रविष्टा ॥ २५ ॥

২৪। সেই প্রসন্নাত্মা ঋষি বেদব্যাস এইরূপ বলিলে 'জয়শীল অর্জ্জুন যাও, সাধন কর' অজাতশত্রু ধর্ম্মরাজের এই আদেশবাণী গ্রহণ করিয়া শিষ্যের ন্যায় বিনয়সহকারে ঋষির সমীপে উপনীত হইলেন।

২৫। অনন্তর প্রভাতরমণীয় দিবাকরের প্রতিবিম্ব হইতে প্রদীপ্ত কিরণ যেরূপ বিকসিত পদ্মে প্রবেশ করে, তদ্রূপ সেই মহর্ষির মুখ হইতে অগ্নিস্ফুলিঙ্গবৎ ঐন্দ্রমন্ত্ররূপিণী মহাবিদ্যা বহির্গত হইয়া অর্জ্জুনের আননে প্রবেশ করিল।

आकारमाशंसितभूरिलाभं
दधानमन्त:करणानुरूपम् ।
नियोजयिष्यन् विजयोदये तं
तप:समाधौ मुनिरित्युवाच ॥ २७ ॥
अनेन योगेन विवृद्धतेजा
निजां परस्मै पदवीमयच्छन् ।

अन्वय: । आशंसितभूरिलाभम् अन्त:करणानुरूपम् आकारं दधानं तं (अर्ज्जुनं) मुनि: विजयोदये तप:समाधौ नियोजयिष्यन् इति उवाच ॥ वाच्य—नियोजयिष्यता मुनिना दधत् (स:) ऊचे ॥२७

योगं चेति । [स:] योग्यतमाय अर्हतमाय तस्मै पार्थाय तं वक्ष्यमाणमहिमानं योगं ध्यानविधिं च । "योग: सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमर: । तप:प्रभावात् सद्यो वितताार ददौ, चिरकालग्राह्यमपीति भाव: । येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिमहदादिषु । तथाच—"मूलप्रकृति: महान् अहङ्कारो मनश्च, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि" इति चतुर्विंशतितत्त्वानि । तत्र अवभास साक्षात्कारे कृते सति अस्य अर्जुनस्य चक्षु: अक्षि चिराय समुन्मिमीलेव उन्मिषितमिव इत्युत्प्रेक्षा । तदा तस्य कोऽपि महान् अखिलाज्ञानभञ्जन: तत्त्वावभास: चिरात् अन्धस्य दृष्टिलाभ इव अभवदिति भाव: ॥ २६ ॥

आकारमिति । आशंसित आख्यातो भूरिलाभो अनेकश्रेय:प्राप्ति: येन तं तथोक्तं महाभाग्यसूचकम् इत्यर्थ: । अन्त:करणशब्देन तद्वृत्तिरुत्साहो लक्ष्यते । तदनुरूपं तदनुकूलम् उत्साहानुगुणव्यापारक्षमम् इत्यर्थ: । आकारं मूर्त्तिं दधानं तम् अर्जुनं मुनिर्विजयोदये विजयफलके तप:समाधौ तपोनियमे । "समाधिर्नियमे ध्याने मौने | नीवाके च | चैव समर्थने" इति विश्व: । नियोजयिष्यन् नियोजयितुम् इच्छन्नित्यर्थ: । "लृट् शेषे च" इति लृट् । "लृट: सद्वा" इति सत्प्रत्यय: । इति वक्ष्यमाणम् उवाच ॥ २७ ॥

২৬। ঋষি তখন তপঃপ্রভাবে সেই যোগ্যতম অর্জ্জুনকে ধ্যানবিধি প্রদান করিলেন। সেই ধ্যানের এমনই প্রভাব যে, ধ্যানবলে প্রকৃতি-মহদাদি চতুর্ব্বিংশতি তত্ত্বের সাক্ষাৎকার সত্ত্বেও অর্জ্জুনের নয়ন যেন বহুসময় উন্মীলিত হইয়াই রহিল।

২৭। অর্জ্জুন মহাসৌভাগ্যসূচক, উৎসাহানুরূপ কার্য্যক্ষম আকৃতি ধারণ করিয়াছিলেন। মুনি তাঁহাকে বিজয়প্রাপ্তির জন্য তপঃসমাধিতে নিযুক্ত করিবার অভিলাষে বক্ষ্যমাণ বাক্য বলিয়াছিলেন।

समाचराचारमुपात्तशस्त्रो
जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥
करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि
प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।
शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं त-
मेष क्षणान्नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ॥ २९ ॥
इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसूनुं
महर्षिणा तेन तिरोबभूवे ।
तं राजराजानुचरोऽस्य साक्षात्
प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥ ३० ॥

अन्वयः। अनेन योगेन विवृद्धतेजा निजां पदवीं परस्मै अयच्छन् उपात्तशस्त्रः सन् (त्वं) जपोपवासाभिषवैः मुनीनां आचारं समाचर ॥ वाच्य—विवृद्धतेजसा अयच्छता उपात्तशस्त्रेण (त्वया) आचारः समाचर्य्यताम् ॥ २८

अन्वयः। यत्र शिलोच्चये गोत्रभिदः प्रसत्तये सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे चारुशिलोच्चयं तं शिलोच्चयं त्वाम् एष गुह्यकः क्षणात् नेष्यति ॥ वाच्य—करिष्यन्तं (त्वया) अनेन गुह्यकेन त्वं नेष्यसे ॥२९

अनेन इति। अनेन स्वोपदिष्टेन योगेन विवृद्धतेजाः निजां पदवीं परस्मै अयच्छन् परस्य प्रवेशम् अयच्छन्नित्यर्थः। उपात्तशस्त्रो निगृहीतायुधः सन्। हे अर्जुन! जपोपवासाभिषवैः स्वाध्यायानशनस्नानैः मुनीनाम् आचारं समाचर अनुतिष्ठ ॥ १८ ॥

क्षेत्रविशेषे तपःसिद्धिरित्याशयेन तं निदर्शयन्नाह—करिष्यसे इति। यत्र शिलोच्चये गोत्रभिदः इन्द्रस्य प्रसत्तये प्रसादाय सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे। चारुशिलोच्चयं रम्यशिखरं तं शिलोच्चयं गिरिम् इन्द्रकीलरूपम्। "अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः" इत्यमरः। त्वाम् एष गुह्यको यक्षः। अनन्तरम् एव अस्य पुरःप्रादुर्भावात् एष इति निर्देशः। क्षणात् नेष्यति प्रापयिष्यति ॥ २९ ॥

২৮। (মুনি বলিলেন—হে অর্জ্জুন।) আমি তোমাকে যে যোগ উপদেশ করিলাম, তুমি ইহা দ্বারা তেজীয়ান্ হইয়া নিজ পথে অপরের প্রবেশে বাধা দিয়া অস্ত্র গ্রহণপূর্ব্বক জপ, উপবাস ও স্নানাদি মুনিবৃত্তি আচরণ কর।

২৯। তুমি পর্ব্বতপক্ষচ্ছেদী ইন্দ্রের প্রসাদলাভার্থ, যে মনোরমশিখর ইন্দ্রকীল পর্ব্বতে সুদুষ্কর তপস্যা করিবে, এই গুহ্যক তোমাকে ক্ষণকালমধ্যে সেই স্থানে লইয়া যাইবে।

कृतानतिर्व्याहृतसान्त्ववादे
जातस्पृहः पुण्यजनः स जिष्णौ।
इयाय सख्याविव सम्प्रसादं
विश्वासयत्याशु सतां हि योगः॥ ३१॥
अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्
विहीयमानानुदयाय तेन।

अन्वयः। इति महेन्द्रसूनुं ब्रुवाणेन तेन महर्षिणा तिरोबभूवे। राजराजानुचरः अस्य (मुनेः) साक्षात् आदेशम् इव तम् प्रदेशम् अधितष्ठौ॥ वाच्य—ब्रुवाणः स महर्षिः तिरोबभूव। राजराजानुचरेण साक्षात् आदेश इव सः प्रदेशः अधितष्ठे॥ ३०

अन्वयः। स पुण्यजनः कृतानतिः जातस्पृहः व्याहृतसान्त्ववादे जिष्णौ सख्यौ इव सम्प्रसादम् इयाय। हि सतां योगः आशु विश्वासयति॥ वाच्य—पुण्यजनेन तेन कृतानतिना जातस्पृहेण सम्प्रसाद ईये, योगेन विश्वास्यते॥ ३१

इतीति। इति इत्थं महेन्द्रसूनुम् अर्जुनं ब्रुवाणेन उक्तवता। "वर्त्तमानसामीप्ये" इति भूते वर्त्तमानवत् प्रत्ययः, तिरोधानस्य अविलम्बसूचनार्थः। तेन महर्षिणा व्यासेन तिरोबभूवे अन्तर्दधे। भावे लिट्। राजराजो यक्षराजः। "राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः" इति विश्वः। तस्य अनुचरः पूर्वोक्तयक्षः अस्य मुनेः आदेशं साक्षात् इव तं प्रदेशम् अर्जुनाधिष्ठितस्थानम् अधितष्ठौ प्राप्त इत्यर्थः। "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति षत्वम्॥ ३०॥

कृतेति। स पुण्यजनो यक्षः कृतानतिः कृतप्रणामः। जातस्पृहो जाता स्पृहा आकाङ्क्षा यस्य तथा सन्। व्याहृतः उक्तः सान्त्ववादः प्रियवचनं येन तस्मिन्। "व्याहार उक्तिर्लपितम्" इत्यमरः। जिष्णौ अर्जुने जातस्पृहः जातानुरागः सन् सख्यौ सुहृदि इव। "अथ मित्रं सखा सुहृत्" इत्यमरः। सम्प्रसादं विश्रम्भम् इयाय प्राप। तथाहि—सतां साधूनां योगः सङ्गतिः आशु विश्वासयति विश्वासं जनयति हि। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ३१॥

৩০। ঋষিবর ব্যাসদেব মহেন্দ্রনন্দন অর্জ্জুনকে এইরূপ বলিতে বলিতে অন্তর্হিত হইলেন, যক্ষানুচর গুহ্যকও সেই ঋষির মূর্ত্তিমান্ আদেশের ন্যায় অর্জ্জুনের সমীপে আসিয়া উপস্থিত হইল।

৩১। সেই যক্ষ সস্পৃহ হইয়া প্রিয়ভাষী জয়শীল অর্জ্জুনের নিকট প্রণত হইল এবং বন্ধুজনের ন্যায় অর্জ্জুনের প্রতি অনুরক্ত হইয়া বিশ্বাসস্থাপন করিল। (ইহা উপযুক্তই হইয়াছিল, কেননা) সাধুসঙ্গতি আশুই বিশ্বাস জন্মাইয়া থাকে।

बृहद्द्युतीन् दुःखकृतात्मलाभं
तमः शनैः पाण्डुसुतान् प्रपेदे ॥ ३२ ॥

असंशयालोचितकार्य्यनुन्नः
प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः।
तुल्याद्विभागादिव तन्मनोभि-
र्दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेने ॥ ३३ ॥

अन्वयः। अथ उष्णभासा उदयाय विहीयमानान् बृहद्द्युतीन् सुमेरुकुञ्जान् इव तेन विहीयमानान् पाण्डुसुतान् दुःखकृतात्मलाभं तमः शनैः प्रपेदे। वाच्य—...लाभेन तमसा सुमेरुकुञ्जाः विहीयमाना बृहद्द्युतयः पाण्डुसुताः प्रपेदिरे ॥ ३२

अन्वयः। असंशयालोचितकार्य्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः सः दुःखातिभारः अपि तन्मनोभिः तुल्यात् विभागात् इव लघुः मेने॥ वाच्य—नुन्नं विभज्यमान...भारं लघुं तन्मनांसि मेनिरे ॥ ३३

अथेति। अथ उष्णभासा सूर्य्येण उदयाय पुनः उद्गमाय विहीयमानान् त्यज्यमानान् इति तमःप्राप्तिकारणोक्तिः बृहद्द्युतीन् सौवर्णत्वात् दीप्यमानान् इत्यर्थः। इति तमसः सङ्कोचकारणोक्तिः। सुमेरुकुञ्जान् इव अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्णत्वद्योतनार्थं, तेन अर्जुनेन उदयाय श्रेयसे विहीयमानान् बृहद्द्युतीन् अनेकबुद्धिप्रकाशान्। पूर्ववद्विशेषणद्वयस्य प्रयोजनम् अनुसन्धेयम्। पाण्डुसुतान् चतुर इति शेषः। दुःखेन कृच्छ्रेण कृतः उपपादितः आत्मलाभः उत्पत्तिः यस्य तत् तथोक्तम् तेषां विवेकित्वात् कथञ्चिद्विलम्बोदयम् इत्यर्थः। तमः शोकः अन्धकारश्च। "तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे" इत्युभयत्रापि विश्वः। शनैः मन्दं प्रपेदे तेषां विवेकित्वाद् भीतभीतमिवेति भावः। अत्र तमःशब्दस्य श्लिष्टत्वात् श्लेषानुप्राणिता इयम् उपमा ॥ ३२ ॥

असंशयेति। असंशयम् असन्दिग्धं यथा तथा आलोचितं विविचितं यत् कार्य्यं तेन नुन्नो निरस्त इति लघुत्वहेतूक्तिः। "नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्" इति निष्ठानत्वम्। कार्य्यगौरवम् आलोच्य निरस्त इत्यर्थः। तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्त्रा। समानीय पुनः आकृष्य विभज्यमानः

৩২। সূর্য্যকর্ত্তৃক পরিত্যক্ত সুমেরুর সমুজ্জ্বল কুঞ্জসমূহে অন্ধকার আসিয়া যেমন ক্রমে অল্প অল্প পরিমাণে প্রবেশ করে, তেমন বিজয়লাভার্থ মধ্যম পাণ্ডব অর্জ্জুন যাত্রা করিলে তদীয় বিরহজনিত শোক কথঞ্চিৎ আত্মসত্তা লাভ করিয়া বিবেকসম্পন্ন অপর পাণ্ডবচতুষ্টয়ে ধীরে ধীরে আশ্রয় করিল।

धैर्य्येण विश्वास्यतया महर्षे-
स्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः।
वीर्य्यञ्च विद्वत्सु सुते मघोनः
स तेषु न स्थानमवाप शोकः॥ ३४ ॥
तान् भूरिधाम्नश्चतुरोऽपि दूरं
विहाय यामानिव वासरस्य।

अन्वयः। धैर्य्येण महर्षेः विश्वास्यतया अरातिप्रभवात् तीव्रात् मन्योः मघोनः सुते शौर्य्यं च विद्वत्सु तेषु स शोकः स्थानं न अवाप॥ वाच्य—तेन शोकेन न अवापि॥ ३४

समशोकभागी क्रियमाणः तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वं भवतीति भावः। स पूर्वोक्तो दुःखम् एव अतिभारोऽपि अतिभारभूतम् अपि दुःखमित्यर्थः। तन्मनोभिः तेषां चतुर्णां पार्थानां मनोभिः तुल्यात् विभागादिव पूर्वोक्तात् प्रेमकृतात् समविभागात् इवेत्यर्थः। वस्तुतस्तु विवेकात् एवेति भावः। पुनर्विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थमनुवादाददोषः। लघुर्मेने अमानि। यथा एकोऽनेकधा विभज्य बहुभिरुह्यमानो महान् अपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः॥ ३३॥

अथैवं प्रेम्णा आकृष्यमाणम् अपि शोकं विवेको निर्जिगायेत्याह—धैर्य्येणेति। धैर्य्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन तथा महर्षेर्व्यासस्य प्रवर्त्तकस्य इति शेषः। विश्वास्यतया श्रद्धेयवचनत्वेन इत्यर्थः अरातिप्रभवात् अरातिहेतुकात् तीव्रात् दुःसहात् मन्योः क्रोधाद्धेतोः तथा अर्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेत्वन्तरं विशेषणमुखेनाह—मघोनः सुते अर्जुने वीर्य्यं च। "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। विद्वत्सु ज्ञातवत्सु इति यावत्। "विदेः शतुर्वसुः" इति वैकल्पिको वस्वादेशः। तेषु पार्थेषु स शोकः स्थानं स्थितिं न अवाप न प्राप॥ ३४॥

৩৩। যুধিষ্ঠিরাদি পাণ্ডবচতুষ্টয়ের চিত্তচতুষ্টয় নিঃসংশয়রূপে কার্য্যগৌরব আলোচনা করিয়া শোকভার দূর করিয়াছিল বটে; কিন্তু ভ্রাতৃস্নেহবশতঃ পুনরায় সেই দুর্ব্বহ শোকভার টানিয়া আনিয়া তাহাকে বিভক্ত করিয়া লইল; শোকভার দুঃসহ হইলেও তুল্যরূপে [চতুর্দ্ধা] বিভক্ত হওয়ায় সকলের মনেই লঘু বলিয়া অনুভূত হইল।

৩৪। সেই পাণ্ডবচতুষ্টয়ের স্বাভাবিক ধৈর্য্য, এই ব্যাপারে প্রবর্ত্তক মহর্ষি বেদব্যাসের বাক্যে বিশ্বাস, শত্রুর কার্য্যে জাত তীব্র ক্রোধ ও ইন্দ্রনন্দন অর্জ্জুনের শৌর্য্যে আস্থা স্থাপনবশতঃ সেই ভ্রাতৃবিরহ শোক তাঁহাদের চিত্তে স্থানলাভ করিল না।

एकौघभूतं तदशर्म कृष्णां
विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५ ॥

तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे
पर्य्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः।
अगुढ़भावापि विलोकने सा
न लोचने मीलयितुं विषेहे ॥ ३६ ॥

अन्वयः। तत् अशर्म्म भूरिधाम्नः चतुरः तान् अपि वासरस्य (भूरिधाम्नः) यामान् इव दूरं विहाय एकौघभूतं (सत्) [कृष्णां] विभावरीं ध्वान्तमिव कृष्णां प्रपेदे॥ वाच्य—तेन अशर्म्मणा एकौघभूतेन सता ध्वान्तेन विभावरी इव कृष्णा प्रपेदे॥ ३५

अन्वयः। सा (द्रौपदी) विलोकने अगूढभावा अपि मङ्गलभङ्गभीरुः (सती) पर्य्यश्रुणी तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे लोचने मीलयितुं न विषेहे॥ वाच्य—तया द्रौपद्या अगूढभावया मङ्गलभङ्गभीर्वा (सत्या) विषेहे। (सकर्म्मकत्वे विषेह्यते)॥ ३६

तानिति। तत् पार्थत्यागजं [वत्] शर्म सुखम्। "शर्मशातसुखानि च" इत्यमरः। तद्विरुद्धम् अशर्म दुःखम्। "नञ्" इति नञ्समासः। भूरिधाम्नः तेजस्विन इति हानिहेतुत्वोक्तिः। चतुरः तान् पार्थान् अपि वासरस्य भूरिधाम्नः चतुरोऽपि यामान् प्रहरान् इव। दूरं विहाय त्यक्त्वा एकौघभूतम् एकराशिभूतं सत्। "श्रेण्यादयः कृतादिभिः" इत्यर्थे कर्म्मधारयः। "श्रेण्यादिराकृतिगणः" इति शाकटायनः। कृष्णां विभावरीं कृष्णपक्षरात्रिं ध्वान्तमिव। कृष्णां द्रौपदीं प्रपेदे प्राप॥ ३५

तुषारेति। सा द्रौपदी विलोकने अर्जुनावलोकने अगूढ़भावा अगूढ़ाभिप्राया स्फुटाभिलाषिणी इति यावत्, अपि। "भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु" इति वैजयन्ती। मङ्गलभङ्गभीरुः मङ्गलहानेः भीता सती पर्य्यश्रुणी परिगताश्रुके वाष्पाप्लुते एत्यर्थः। अतएव तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे हिमबिन्दुसहिते इन्दीवरसन्निभे इति उपमालङ्कारः। लोचने मीलयितुं न विषेहे न शशाक। अश्रुणोः इष्टयात्रकत्वेऽपि तन्निपातस्य अमङ्गलत्वात् तन्निर्वर्त्तकं मीलनं सा न चकार इत्यर्थः॥ ३६॥

৩৫। অন্ধকার যেরূপ প্রকাশমান দিবসীয় প্রহরচতুষ্টয় অতিক্রমপূর্ব্বক একরাশিভূত কৃষ্ণপক্ষরজনীকে আশ্রয় করে, অর্জ্জুনের অদর্শনজনিত দুঃখও তদ্রূপ সেই মহাতেজঃসম্পন্ন পার্থচতুষ্টয়কে পরিত্যাগ করিয়া দ্রৌপদীর চিত্তে উপস্থিত হইল।

৩৬। অর্জ্জুনকে অবলোকন করিবার জন্য দ্রৌপদীর অভিলাষ প্রকাশ পাইলেও তিনি

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं
रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।
मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं
जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ ३७ ॥
धैर्य्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
निरुद्धवाष्पोदयसन्नकण्ठ-
मुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥

अन्वयः । इन्द्रसूनुः अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं दृष्टिविलोभि रामार्पितं दृष्टं मनःप्रसादाञ्जलिना पाथेयमिव निकामं जग्राह ॥ वाच्य—इन्द्रसूनुना जगृहे ॥३७

अन्वयः । वन्यद्विपेन निदाघसिन्धुः इव धैर्य्यावसादेन हृतप्रसादा राजपुत्री (द्रौपदी) निरुद्धवाष्पोदयसन्नकण्ठं कृच्छ्रात् इति उवाच ॥ वाच्य—निदाघसिन्ध्वा हृतप्रसादया राजपुत्र्या ऊचे ॥ ३८

अकृत्रिमेति । इन्द्रसूनुः अर्जुनः क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः । "ड्वितः क्त्रिः" इति क्त्रिः । "क्त्रेर्म्मप्नित्यम्" इति मप्प्रत्ययः । तद्विरुद्धं प्रेमैव रसः । अकृत्रिमेण प्रेमरसेन अभिरामम् । दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिप्रियम् इत्यर्थः, दृष्टं दर्शनम् । "नपुंसके भावे क्तः" मनःप्रसादः प्रसन्नं मन इत्यर्थः । सोऽञ्जलिरिव इति उपमितसमासः । तेन मनःप्रसादाञ्जलिना पथि साधु पाथेयं सम्बलमिव । "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" । निकामम् अतिशयेन जग्राह । रामार्पितं पाथेयं पथि क्षेमाय भवति इति आगमः ॥ ३७ ॥

धैर्य्येति । वन्यद्विपेन वन्यग्रहणम् उच्छृङ्खलत्वद्योतनार्थं, निदाघसिन्धुः ग्रीष्मनदी इव, निदाघग्रहणं दौर्बल्यद्योतनार्थं, धैर्य्यावसादेन धैर्य्यभ्रंशेन करणे हृतप्रसादा हृतनैर्म्मल्या क्षोभं गमिता इत्यर्थः । राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी, अतः क्षात्रयुक्तम् एव वक्ष्यति इति भावः । निरुद्धवाष्पोदयं संरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हीनकण्ठस्वरम् । अथ तयोः उभयोः कृतबहुव्रीह्योः क्रियाविशेषणयोः विशेषणसमासः । कृच्छ्रात् कथञ्चिदिति वक्ष्यमाणम् उवाच ॥ ३८ ॥

অমঙ্গলভয়ে তাহার তুষারাকুলিত ইন্দীবরসন্নিভ বাষ্পবারিপরিপূর্ণ নয়নদ্বয় উন্মীলন করিতে সমর্থ হইলেন না।

৩৭। ইন্দ্রনন্দন অর্জুন সেই অকৃত্রিম প্রেমরসাভিরাম দৃষ্টিপ্রিয় রমণীদৃষ্টি প্রসন্নচিত্তে অঞ্জলিদ্বারা পাথেয়ের ন্যায় পর্য্যাপ্তরূপে গ্রহণ করিলেন।

मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते
सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् ।
आधिद्विषामा तपसां प्रसिद्धे-
रस्मद्विना मा भृशमुन्मनीभूः ॥ ३९ ॥

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्त्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां
समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥ ४० ॥

अन्वयः। पङ्कभूते द्विषच्छद्मनि मग्नां सम्भावनां भूतिम् इव उद्धरिष्यन् आधिद्विषाम् तपसां प्रसिद्धेः आ अस्मद्विना भृशम् मा उन्मनीभूः ॥ वाच्य—उद्धरिष्यता (त्वया) मा उन्मनीभावि ॥ ३९

अन्वयः। यशः अधिगन्तुं सुखलिप्सया वा, मनुष्यसंख्याम् अतिवर्त्तितुं वा अभियोगभाजां निरुत्सुकानां सिद्धिः समुत्सुका इव अङ्कम् उपैति ॥ वाच्य—सिद्ध्या समुत्सुकया इव अङ्कः उपेयते ॥ ४०

मग्नामिति। पङ्कभूते पङ्कोपमिते। "भूपं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः" इति विश्वः। द्विषच्छद्मनि शत्रुकपटे मग्नां दुरुद्धराम् इत्यर्थः। सम्भावनां योग्यतां गौरवम् इति यावत्। भूतिं सम्पदमिव। "भूतिर्भस्मनि सम्पदि" इत्यमरः। उद्धरिष्यन् उद्धारकः त्वम् एव इति शेषः। आधिद्विषां दुःखच्छिदां तपसाम् आ प्रसिद्धेः सम्यक् सिद्धिपर्य्यन्तम् अस्मद्विना अस्माभिर्विना इत्यर्थः। "पृथग्विना" इत्यादिना विकल्पात् पञ्चमी। भृशं मा उन्मनीभूः अस्मद्विरहाद् दुर्मना मा भूरित्यर्थः। दौर्मनस्यस्य तपःपरिपन्थित्वात् इति भावः। "माङि" इति आशीरर्थे लुङ्। "माङ्योगे" इत्यडागमप्रतिषेधः। अनुन्मना उन्मनाः सम्पद्यमानः उन्मनी अभूततद्भावे च्विः। "अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च" इति मकारलोपः। "अस्य च्वौ" इतीकारः ॥ ३९ ॥

अथ अनौत्सुक्यदार्ढ्यार्थं तस्य सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह—यश इति।

৩৮। বন্যহস্তী দ্বারা নিদাঘনদী যেরূপ ক্ষুব্ধ হয়, তদ্রূপ ধৈর্য্যচ্যুতিবশতঃ ক্ষুব্ধা রাজনন্দিনী দ্রৌপদী অতিকষ্টে রোদন সংরুদ্ধ করিয়া ক্ষীণকণ্ঠে বক্ষ্যমাণ বাক্য বলিলেন।

৩৯। শত্রুকৃত পঙ্কোপম কাপট্যে মগ্ন গৌরব-সম্পদের আপনিই উদ্ধারকর্ত্তা, (কিন্তু) দুঃখনাশক তপস্যার সিদ্ধি না হওয়া পর্য্যন্ত আপনি আমাদের জন্য উৎকণ্ঠিত হইবেন না। কেননা অধৈর্য্যই তপস্যার পরম শত্রু।

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं
क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोज: ।
तेजस्विताया विजयैकवृत्ते-
र्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥४१
व्रीडानतैराप्तजनोपनीत:
संशय्य कृच्छ्रेण नृपै: प्रपन्न: ।

अन्वय: । विधात्रा लोकं गोप्तुं विहितस्य क्षत्रस्य जैत्रं ओज: (तदेव) वसु मुष्णन् विजयैकवृत्ते: तेजस्विताया: प्रियं प्राणम् इव अभिमानं निघ्नन् ॥ वाच्य—मुष्णता, निघ्नता ॥ ४१

यश: अधिगन्तुं कीर्त्तिं लब्धुम् इत्यर्थ: । सुखस्य लिप्सया लब्धुमिच्छया वा । मनुष्यसंख्यां मनुष्यगणनाम् अतिवर्त्तितुम् अतिक्रमितुम् अमानुषं कर्म्म कर्त्तुं वा इत्यर्थ: । अभियोगभाजाम् अभिनिवेशवतां निरुत्सुकानाम् अनुत्सुकानाम् अदुर्मनायमानानाम् इत्यर्थ: । सिद्धि: पूर्वोक्तयश:सुखाद्यर्थ-सिद्धि: समुत्सुका इव अनुरक्तकान्ता इव अङ्कम् अन्तिकम् उपैति । तस्मात् अस्मद्विरहदु:खम् त्वा तप:सिद्धे: सोढ़व्यम् इति भाव: ॥ ४० ॥

अथ अस्य मन्यूद्दीपनद्वारा तप:प्रवृत्तिं प्रथयितुम् अरिनिकारं ताव-च्चतुर्भि: उद्घाटयति—लोकमिति । विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजाते: सम्बन्धि । जयनशीलं जेतृ तदेव जैत्रम् । जेतृ-शब्दात् तृजन्तात् "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थे अणप्रत्यय: । ओजो बलं दीप्तिर्वा । "ओजो बले च दीप्तौ च" इति विश्व: । तदेव वसु धनमिति रूपकालङ्कार: । मुष्णन् अपहरन् अरिनिकृतस्य कुत: क्षात्रं तेज इति भाव: । किञ्च विजयैकवृत्ते: विजयैकजीविताया: । "क्षत्रियस्य विजितव्यम्" इति स्मरणात् इति भाव: । "वृत्तिर्वर्त्तनजीवने" इत्यमर: । तेजस्विताया: तेजस्विनाम् इत्यर्थ: । तेज:प्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो निर्देश: । प्रियं प्राणम् इव प्राणसमम् इत्यर्थ: । अभिमानम् अहङ्कारं निघ्नन् खण्डयन् तेजस्विनां प्राणहानिप्राया मानहानिरिति भाव: ॥ ४१ ॥

৪০। যশোলাভার্থ অথবা সুখলাভের জন্য কিংবা অমানুষিক কর্ম্ম করিবার জন্য অভিনিবিষ্ট উদ্বেগশূন্য মানবগণের অভীষ্টসিদ্ধি অনুরক্তা কান্তার ন্যায় ক্রোড়ে আসিয়া উপস্থিত হয়।

৪১। বিধাতা লোকরক্ষার্থ যে ক্ষত্রিয়জাতির সৃষ্টি করিয়াছেন; আপনি সেই ক্ষত্রিয়জাতির জয়শীল বলরূপ ধন বিনাশপূর্ব্বক, বিজয়ই যাঁহাদের জীবিকা, সেই তেজস্বী ক্ষত্রিয়দিগের প্রিয় প্রাণতুল্য অভিমান বিনষ্ট করিতেছেন।

वितानभूतं विततं पृथिव्यां
यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥४२॥
वीर्य्यावदानेषु कृतावमर्ष-
स्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् ।
कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीना-
मर्कत्विषामह्न इवावशेषः ॥ ४३ ॥

अन्वयः । आप्तजनोपनीतः (तथापि) संशय्य व्रीडानतैः नृपैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः पृथिव्यां वितानभूतं दिग्विकीर्णं विततं यशः समूहन् इव ॥ वाच्य—आप्तजनोपनीतेन प्रपन्नेन समूहता इव ॥ ४२ ॥

अन्वयः । वीर्य्यावदानेषु कृतावमर्षः (अतएव) सम्प्रतीतिम् अभूताम् इव तन्वन् अह्नः अवशेषः अर्कत्विषाम् इव आयतीनां प्रयामक्षयं कुर्वन् ॥ वाच्य—कृतावमर्षेण तन्वता, अवशेषेण कुर्वता ॥ ४३

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेषु अपि न त्याज्यम् इति आह—व्रीडेति । पुनश्च आप्तजनोपनीतः आप्तजनेन उपनीतः प्रापितः आवित इत्यर्थः । तथापि संशय्य सन्दिह्य असम्भावितबुद्ध्या इति भावः । व्रीडानतैः जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणात् इति भावः । नृपैः देशान्तरस्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः प्राप्तः, आप्तोक्तत्वात् कथञ्चित् विश्वस्त इत्यर्थः । यः शृण्वताम् अपि दुःसहः किमुत अनुभवताम् इति भावः । इत्येषा पूर्वेषां व्याख्या । अन्यथा अपि व्याख्यायते—आप्तजनोपनीतः ज्ञातिकृतः संशय्य कथम् इदम् अन्याय्यम् उपेक्ष्यम् इति विचार्य्य व्रीडानतैः जुगुप्सितकर्म्मदर्शनात् इति भावः । नृपैः सभास्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः अङ्गीकृतः । गोत्रकलहेषु मध्यस्थैः उदासितव्यम् इति बुद्ध्या उपेक्षित इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि प्रपन्न इत्यत्र आप्तजनोपनीतत्वस्य पदार्थभूतस्य विशेषणगतया हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पृथिव्यां वितानभूतम् उल्लोचोपमितम् । यद्वा वितानभूतं वितानसमम् उल्लोचतुल्यम् । "युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु" इत्यमरः । "अस्त्री वितानमुल्लोच" इत्यमरः । दिग्विकीर्णं दिगन्तलग्नं वितानमपि दिगन्तलग्नम् इति भावः । विततं प्रथितं यशः समूहन् इव सङ्कोचयन् इव इति उत्प्रेक्षा । अरातिपरिभूतस्य कुतः कीर्त्तिरिति भावः ॥ ४२ ॥

वीर्य्येति । पुनश्च वीर्य्याणि एव अवदानानि तेषु कृतावमर्षः कृता-

৪২। সভাস্থিত রাজগণ সুযোধনাদির অনুষ্ঠিত মদীয় কেশাকর্ষণরূপ নিন্দিত কর্ম্ম দর্শনে এই এই অন্যায্য কার্য্য জ্ঞাতিজনকৃত বিবেচনা করিয়া লজ্জায় অধোবদন হইয়া অতিকষ্টে উপেক্ষা করিলেও সেই পরিভব পৃথিবীর বিতানভূত দিগন্তলগ্ন ভবদীয় যশ যেন সঙ্কুচিত করিতেছে।

प्रसह्य योऽस्मासु परै: प्रयुक्त:
स्मर्त्तुं न शक्य: किमुताधिकर्त्तुम्।
नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्र:
स त्वद्‌विना मे हृदयं निकार: ॥४४

इति कलापकम्।

अन्वय:। परै: अस्मासु प्रसह्य प्रयुक्त: य: (निकार:) स्मर्त्तुं न शक्य:, अधिकर्त्तुं किम उत? स: निकार: आर्द्र: सन् त्वद्‌विना उपशुष्यत् मे हृदयं नवीकरिष्यति ॥ वाच्य—युक्त न येन न शक्येन (भूयते) तेन निकारेण आर्द्रेण नवीक्रियते।

स्कन्दन:। पुराकृतपराक्रमोद्भूतानि अपि प्रमृजन् इत्यर्थ:। "अवदानं कर्म्म वृत्तम्" इत्यमर:। अतएव सम्प्रतीतिं ख्यातिम्। "प्रतीते प्रथिताख्यानवित्तविज्ञातविश्रुता:" इत्यमर:। अभूतान् अविद्यमानान् इति उत्प्रेक्षा। सतोऽपि असत्त्वम् उत्प्रेक्ष्यते। तन्वन् कुर्वन्। पुनश्च अह्न: अवशेष: दिनान्त: अर्कत्विषाम् इव आयतीनाम् उत्तरकालानां प्रयामक्षयं दैर्घ्यनाशं कुर्वन् इति श्रौती पूर्णा इयम् उपमा। अरिनिराकृतस्य कुतश्चिरावस्थानम् इति भाव: ॥ ४३ ॥

प्रसह्येति। पुनश्च परै: शत्रुभि: अस्मासु प्रसह्य प्रयुक्त: आचरित: य: निकार: परिभव: केशाकर्षणरूप: स्मर्त्तुं न शक्य:, अधिकर्त्तुम् अनुभवितुं किमुत? यस्य स्मरणमपि दु:सहम् अनुभवस्तु सुतरां दु:सह इति किमुत वक्तव्यम् इत्यर्थ:। स निकार: त्वद्‌विना त्वया विना। "पृथग्विना" इत्यादिना पञ्चमी। आर्द्र: सन् कुतश्चित् अभिभू[ता] तात् पुराणप्रहार इव त्वद्विरहदु:खात् पुन: नवीकरिष्यति नवीभविष्यति इत्यर्थ:। उपशुष्यत् त्वया विना शुष्कम् इति भाव:। दु:खस्तम्भनं शोषपदार्थ: मे हृदयं नवीकरिष्यति आर्द्रीकरिष्यति व्रणम् इव इति भाव:। दु:खितस्य पुन: दु:खोपचय: प्रशान्तप्रायमपि दु:खहेतुं पुनरुद्घाटयति इत्यर्थ:। अत्र शोषादिविशेषणसाम्यात् व्रणाद्यप्रस्तुतार्थप्रतीति: समासोक्तिरलङ्कार: ॥ ४४ ॥

৪৩। এই অরিপরাভব আপনাদের পূর্ব্বকৃত শৌর্য্যবীর্য্যের কার্য্যসকল বিলোপ করিয়া কখনও যেন কোন কীর্ত্তি হয় নাই, এরূপ ঘটাইতেছে এবং দিবসের শেষভাগ যেরূপ সূর্য্যকিরণের দীর্ঘতা বিনাশ করে, তদ্রূপ উত্তরকালের খর্ব্বতা সাধন করিতেছে।

৪৪। শত্রুগণ আমাদের প্রতি বলপূর্ব্বক কেশাকর্ষণরূপ যে অসদাচরণ করিয়াছে, তাহা স্মরণ করিতেও পারা যায় না, অনুভব যে কিরূপ দুঃসহ তদ্বিষয়ে আর কি বক্তব্য? সম্প্রতি ভবদীয়

प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसह्यं
दन्तीव दन्तव्यसनाद्विकारम्।
द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः
शरद्घनाकीर्ण इवादिरह्नः॥ ४५॥
सव्रीड़मन्दैरिव निष्क्रियत्वात्
नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः।
यशःक्षयक्षीणजलार्णवाभ-
स्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः॥४६॥

अन्वयः। अभिमानव्यसनात् दन्तव्यसनात् दन्ती इव (त्वं) असह्यं विकारं प्राप्तः। द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः (अतएव) शरद्घनाकीर्णः अह्नः आदिः इव (स्थितः)॥ वाच्य—दन्तिना इव (त्वया) असह्यो विकारः प्राप्तः।...तेजसा...कीर्णेन आदिना (स्थितम्)॥ ४५॥

अन्वयः। निष्क्रियत्वात् सव्रीडमन्दैः इव अस्त्रैः अत्यर्थं न अवभासमानः। यशः क्षयक्षीणजलार्णवाभः त्वम् अन्यम् आकारम् अभिपन्नः इव॥ वाच्य—...मानेन...भेन त्वया अन्यः आकारः अभिपन्नः॥ ४६

पुनः प्रकारान्तरेण मन्युम् उद्दीपयति—"प्राप्तः" इत्यादिभिः त्रिभिः। अत्र वक्ष्यमाणप्रत्यभिज्ञानहेतुभिः धनञ्जयं विशिनष्टि। अभिमानस्य व्यसनात् भ्रंशात्। "व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे" इत्यमरः। दन्तव्यसनात् दन्तभङ्गात् दन्ती इव असह्यं विकारं वैरूप्यं प्राप्तः। अतो न प्रत्यभिज्ञायते इति भावः। एवम् उत्तरत्रापि अनुसन्धेयम्। पुनश्च द्विषत्प्रतापेन शत्रुतेजसा अन्तरितं तिरस्कृतम् उरु तेजः प्रतापो यस्य स तथोक्तः। अतएव शरद्घनाकीर्णः शरन्मेघाच्छन्नः अह्नः आदिः प्रत्यूषः इव स्थितः। तद्वत् एव अप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः। मध्याह्नस्तु मेघावरणेऽपि च कथञ्चित् प्रत्यभिज्ञायत एव इति अतिशयेन उक्तम् आदिरिति॥ ४५

सव्रीड़ेति। पुनश्च निष्क्रियत्वात् अर्थक्रियाशून्यत्वात् सव्रीड़मन्दैः इव सव्रीड़ैः अतएव मन्दैः अपटुभिः इव स्थितैः इति उत्प्रेक्षा। "मूढ़ाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः" इत्यमरः। अस्त्रैः अत्यर्थं न अवभासमानः न

বিরহে সেই পরিভব পুনরায় নূতন হইয়া আমার শুষ্ক হৃদয়কে আবার নূতন ব্যথাগ্রস্ত করিয়া তুলিতেছে।

৪৫—৪৬। শত্রুগণের তেজে তোমার বিপুল তেজ আচ্ছাদিত হইয়াছে, তাই তুমি শরৎকালীন জলদাচ্ছন্ন প্রত্যুষের ন্যায় অবস্থান করিতেছ। এবং অভিমানচ্যুতিবশতঃ দন্তভগ্ন দন্তীর ন্যায় অসহ্য

दु:शासनामर्षरजोविकीर्णै-

रेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः।

केशैः कदर्थीकृतवीर्य्यसार:

कच्चित् स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥४७॥

॥ विशेषकम् ॥

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां य-

स्तत् कार्मुकं कर्म्मसु यस्य शक्तिः।

अन्वय:। दु:शासनामर्षरजोविकीर्णै: (अतएव) विनाथै: इव भाग्यनाथै: एभि: (परिदृश्यमानै:) केशै: कदर्थीकृतवीर्य्यसार: स: त्वम् एव धनञ्जय: असि कच्चित्॥ वाच्य—···सारेण त्वया धनञ्जयेन भूयते॥ ४७

प्रकाशमान: पूर्वं तु नैवम् इति भाव:। किन्तु यश:क्षयात् हेतो: क्षीणजल: य: अर्णव: तदाभ: तत्सदृश: त्वम् अन्यम् आकारम् अभिपन्न: प्राप्त: इव स्थित: इव इति उत्प्रेक्षा। तस्य क्षीणजलार्णवाभ: इति उपमासंसृष्टि: ॥४६

दु:शासनेति। पुनश्च दु:शासनस्य कर्त्तु: आमर्ष: आमर्षणम् आकर्षणं स: एव रजः धूलि: मालिन्यहेतुत्वात् इति भाव:। तेन विकीर्णै: विक्षिप्तै: अतएव विनाथै: इव स्थितवतां युष्माकम् असत्त्वप्रायत्वात् अनाथै: इव स्थितै: इति उत्प्रेक्षा। अन्यथा कथम् इयं दुर्दशा इति भाव:। किन्तु भाग्यनाथै: दैवमात्रशरणै:। अन्यथा स्वरूपम् अपि लुप्येत इति भाव:। एभि: परिदृश्यमानै: असंयमितै: इति भाव:। केशै: शिरोरुहै: कुत्सित: अर्थ: वस्तु कदर्थ:। "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमर:। "को: कत्तत्पुरुषेऽचि" इति कुशब्दस्य कदादेश:। कदर्थीकृतौ गर्ह्यार्थीकृतौ वीर्य्यसारौ शौर्य्यबले यस्य स: तथोक्त:। इत्थं पूर्वविलक्षण: त्वं स एव धनञ्जय: असि कच्चित्? "कच्चित्कामप्रवेदने" इत्यमर:। स एव चेत् त्वं नैवमस्मान् उपेक्षसे इति भाव: ॥ ४७ ॥

বিকার প্রাপ্ত হইয়াছে। আর সম্প্রতি কোন কার্য্য না থাকায় লজ্জিত ও দুর্ভাগ্যের ন্যায় অবস্থিত অস্ত্রশস্ত্রসকলে তুমি পূর্ব্ববৎ নিরতিশয় দীপ্যমান হইতেছ না, কিন্তু কীর্ত্তিক্ষয়হেতু ক্ষীণজল জলাশয়ের ন্যায় অন্যরূপ আকার যেন ধারণ করিয়াছ। মদীয় অনাথবৎ অবস্থিত, দৈবমাত্রশরণাপন্ন, এই অসংযত কেশকলাপ দ্বারা তিরস্কৃত-শৌর্য্যবীর্য্য তুমিই কি সেই অর্জ্জুন?

वहन् द्वयीं यद्यफलेऽर्थजाते
करोत्यसंस्काग्हतामिवोक्तिम् ॥४८॥
वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषा
भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः-
समानदुःखा इव नस्त्वदीयाः
सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ॥ ४९ ॥

अन्वयः। यः सतां त्राणसहः सः क्षत्रियः, यस्य कर्म्मसु शक्तिः, तत् कार्म्मुकम्; द्वयीम् उक्तिम् अफले अर्थजाते वहन् असंस्कारहतामिव करोति ॥ वाच्य—येन त्राणसहेन तेन क्षत्रियेण (भूयते) शक्त्या (भूयते) तेन कार्म्मुकेण (भूयते) वहता हता क्रियते ॥ ४८

अन्वयः। हे पार्थ! वी.ीजसः सन्निधिमात्रशेषाः भवत्कृतां भूतिम् अपेक्षमाणाः त्वदीयाः गुणा समानदुःखाः इव नः सरूपतां भजन्ते ॥ वाच्य—वीतौजोभिः···ग्रेषैः अपेक्षमाणैः त्वदीयैः गुणैः समानदुःखैः इव सरूपता भज्यते ॥ ४९

अथाप्युपेक्षणे दोषमाह—स इति। क्षतात् त्रायते इति क्षत्रं क्षत्रियकुलम्। "सुपि" इति योगविभागात् कप्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य अन्त्यलोपः। अथवा क्षदिति क्विबन्तोपपदात् कप्रत्ययः। क्षत्रे जातः क्षत्रियः। "क्षत्राद्घः" इति घप्रत्ययः। कर्म्मणे प्रभवति इति कार्म्मुकम्। "कर्म्मण उकञ्" इति उकञ्प्रत्ययः। एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते यः सतां साधूनां सहते इति सहः पचाद्यच्। यः त्राणस्य सहः त्राणसहो रक्षणक्षमः स एव क्षत्रियशब्दवाच्यः। तथा यस्य कार्म्मुकस्य कर्म्मसु रणक्रियासु शक्तिः अस्तीति शेषः। तदेव कार्म्मुकशब्दवाच्यम्। अत्रैव एतौ शब्दौ मुख्यौ न अन्यत्र इत्यर्थः। एवं स्थिते द्वयीं द्विविधाम् उक्तिं द्वौ इमौ क्षत्रियकार्म्मुकशब्दौ इत्यर्थः। अफले पूर्वोक्तावयवार्थशून्ये अर्थजाते स्वाभिधेयसामान्यजातिमात्रे इत्यर्थः। "जातं जातौघजन्मसु" इति विश्वः। वहन् वर्त्तयन् असंस्कारहताम् अव्युत्पत्तिदूषिताम् इव करोति इति उत्प्रेक्षा। तस्मात् त्वम् अस्मद्रक्षणेन उक्तदोषात् आत्मानं मोचयस्व इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

৪৭। যিনি সাধুগণের রক্ষণক্ষম, তিনিই ক্ষত্রিয়পদবাচ্য; আর যে কার্ম্মুকের সমরসামর্থ্য বিদ্যমান, সেই কার্ম্মুকই কার্ম্মুক। (এ অবস্থায়) যে পুরুষ ক্ষত্রিয় কর্ত্তব্য না করিয়া ক্ষত্রিয় ও কার্ম্মুক এই শব্দ দুইটীকে পূর্ব্বোক্ত ব্যুৎপত্তিলভ্য অর্থশূন্য ক্ষত্রিয়ত্ব ও কার্ম্মুকত্ব এই জাতিমাত্র অর্থে পরিণত করেন, তিনি ঐ শব্দ দুইটীকে অব্যুৎপত্তিদোষে দুষ্ট করিয়া থাকেন।

आक्षिप्यमाणं रिपुभि: प्रमादा-
न्नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम् ।
त्वां धूरियं योग्यतयाधिरूढ़ा
दीप्त्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥५०॥
करोति य: सर्वजनातिरिक्तां
सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभि: ।

अन्वय:। प्रमादात् रिपुभि: आक्षिप्यमाणं नागै: आलूनसटं मृगेन्द्रम् इव त्वाम् इयं धू: तिग्मरश्मिं दीप्त्या दिनश्री: इव योग्यतया अधिरूढ़ा ॥ वाच्य—आक्षिप्यमाण: आलूनसट: मृगेन्द्र इव त्वम् अनया धुरा तिग्मरश्मि: दिनश्रिया अधिरूढ़: ॥ ५०

अथ त्वद्गुणा अपि नोज्जीवयेयुरित्याह—वीतेति। हे पार्थ! वीतौजस: निष्प्रभा: सन्निधिमात्रशेषा: सत्तामात्रावशिष्टा: भवत्कृतां भवता करिष्यमाणाम्, "आशंसायां भूतवच्च" इति भूतवत्प्रत्यय:। भूतिम् अभ्युदयम् अपेक्षमाणा: त्वदीया: गुणा: समानदु:खा समदु:खभाज: इव न: अस्माकं सरूपतां वीतौजस्त्वादिसाधर्म्यं भजन्ते इति उपमा, सा च समानदु:खा इव इति उत्प्रेक्षया वीतौजस्त्वादिसम्भावितया अनुप्राणिता इति अनुसन्धेयम् ॥ ४८ ॥

तथापि ममैव कोऽयं भार: इत्यत आह—आक्षिप्येति। प्रमादात् प्रज्ञाहीनत्वात् न तु दौर्बल्यात् इति भाव:। रिपुभि: आक्षिप्यमाणम् अधिक्षिप्यमाणम् अतएव प्रमादात् नागै: गजै:। "ग्रहभाहिगजा नागा:" इति वैजयन्ती। आलूनसटम् आक्षिप्तकेशरम्। "सटा जटाकेसरयो:" इति विश्व:। मृगेन्द्रं सिंहम् इव स्थितं त्वाम् इयं धू: कार्य्यभार: तिग्मरश्मिं सूर्य्यं दीप्त्या दिनश्री: इव योग्यतया निर्वाहकतया। अधिरूढ़ा आरूढ़वती। कर्त्तरि क्त:। त्वदधीना इत्यर्थ: ॥ ५० ॥

৪৮। হে পার্থ। স্বস্বসত্তামাত্রে পর্য্যবসিত ভবদীয় নিষ্প্রভ গুণনিচয় তুল্যদুঃখভাগী হইয়াই যেন আপনার অভ্যুদয়লাভের অপেক্ষা করিয়া আমাদিগের সারূপ্য গ্রহণ করিতেছে।

৫০। রিপুগণ প্রমাদবশে আপনাকে অভিভূত করিয়াছে; সুতরাং গজগণ প্রমাদক্রমে সিংহকে অভিভূত করিয়া তদীয় কেশরজাল বিক্ষিপ্ত করিলে তাহার যেরূপ অবস্থা হয়, আপনারও সেই অবস্থা হইয়া দাঁড়াইয়াছে। দিনশ্রী যেমন দীপ্তি নিমিত্ত সূর্য্যের শরণাপন্ন হয়, তেমনি এই কার্য্যভারও যোগ্যতাহেতু এক্ষণ আপনাকেই আশ্রয় করিতেছে।

संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे
न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥ ५१ ॥
प्रियेषु यैः पार्थ विनोपपत्ते-
र्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।
तव प्रयातस्य जयाय तेषां
क्रियादघानां मघवा विघातम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः । यः सर्वजनातिरिक्तां सम्भावनां क्रियाभिः अर्थवतीं करोति संसत्सु पुरुषाधिकारे जाते (सति) पूरणी संख्या तं न समुपैति ।[1] वाच्य—येन सर्वजनातिरिक्ता सम्भावना क्रियाभिः अर्थवती क्रियते, पूरण्या संख्यया स न समुपेयते ॥ ५१

अन्वयः । हे पार्थ ! प्रियेषु उपपत्तेर्विना यैः विचिन्त्यमानैः चेतः क्लममेति जयाय प्रयातस्य तव तेषाम् अघानां मघवा विघातं क्रियात् ॥ वाच्य—चेतसा क्लम ईयते मघाना विघातः क्रियेत ॥ ५२

पूर्वं निर्व्यवसायस्य "स क्षत्रियः" इत्यादिना दोष उक्तः, सम्प्रति व्यवसायिनो गुणमाह—करोतीति । यः पुमान् अशेषजनात् इतरजनात् अतिरिक्ताम् अधिकां सर्वातिशायिनीम् इत्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां क्रियाभिः चरितैः अर्थवतीं सफलां करोति । तं पुमांसं संसत्सु सभासु । "सभासमितिसंसदः" इत्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणनाप्रस्तावे जाते सति, पूर्य्यते अनेन इति पूरणी संख्या द्वित्वादिसंख्या न समुपैति न गच्छति, अद्वितीयो भवति इत्यर्थः । तस्मात् असाधारणलाभाय त्वया अपि महानुत्साहः आस्थेय इति भावः ॥ ५१ ॥

अथ द्वाभ्यां सुलभविपक्षस्य प्रोषितस्य अर्जुनस्य कर्त्तव्यम् उपदिशति—प्रियेषु इति । हे पार्थ ! प्रियेषु अस्मासु विषये उपपत्तेः कारणात् विना एव विचिन्त्यमानैः अकस्मात् एव आशङ्क्यमानैः यैः अघैः चेतः क्लमं खेदम् एति । जयाय प्रजातस्य तव सम्बन्धिनां तेषाम् अघानां व्यसनानाम् । "दुःखैनोव्यसनेष्वघम्" इत्यमरः । मघवा इन्द्रः यः अस्माभिः उपास्यते इति भावः । विघातं निवारणं क्रियात् करोतु । आशिषि लिङ् । तस्मात् अस्मच्चिन्तया न चेतः खेदयितव्यं जयार्थिना त्वया । अन्यथा तदसम्भवात् इति भावः ॥ ५२ ॥

৫১। যে জন সর্ব্বাতিশায়িনী যোগ্যতাকে ক্রিয়ার দ্বারা সফল করিয়া তুলে, সভাক্ষেত্রে পুরুষগণনার প্রস্তাব উপস্থিত হইলে, পূরণী অর্থাৎ দ্বিত্বাদি সংখ্যা তাহাকে প্রাপ্ত হয় না, অর্থাৎ সেই ব্যক্তি অদ্বিতীয় হইয়া থাকে।

मा गास्चिरायैकचर: प्रमादं
वसन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे।
मात्सर्य्यरागोपहतात्मनां हि
स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥ ५३ ॥

तदाशु कुर्वन् वचनं महर्षे-
र्मनोरथान् न: सफलीकुरुष्व।
प्रत्यागतं त्वाऽस्मि कृतार्थमेव
स्तनोपपीडं परिरब्धुकामा ॥ ५४ ॥

अन्वय:। (त्वं) असम्बाधशिवे अपि देशे चिराय एकचर: वसन् प्रमादं मा गा:। मात्सर्य्यरागोपहतात्मनां मानसानि साधुषु अपि स्खलन्ति हि॥ वाच्य—एकचरेण वसता प्रमाद: मा गायि, मानसै: स्खल्यते॥ ५३ ॥

अन्वय:। तत् त्वं महर्षेर्वचनम् आशु कुर्वन् न: मनोरथान् सफलीकुरुष्व। (किञ्च अहं) कृतार्थं प्रत्यागतं त्वा स्तनोपपीडं परिरब्धुकामा अस्मि॥ वाच्य—महर्षेर्वचनं कुर्वता मनोरथा: सफलीक्रियन्तां परिरब्धुकामया भूयते॥ ५४ ॥

मा गा। असम्बाध: असङ्कट: विजन इत्यर्थ:। "सङ्कटं ना तु सम्बाध:" इत्यमर:। शिव: निर्बाध:, द्वयो: अन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षायां विशेषणसमास:। अस्मिन् असम्बाधशिवे अपि देशे चिराय चिरम् एकश्चासौ चरश्चेति एकचर: एकाकी वसन् प्रमादं दौर्बल्यं मा गा:। "इणो गा लुङि" इति गादेश:। ननु निस्पृहस्य मम अकिञ्चित्कर: प्रमाद इति वाच्यम् इति आशङ्काह—मात्सर्य्येति। मत्सर: एव मात्सर्य्यं, द्वेष: राग: स्नेह: ताभ्याम् उपहतात्मनां रागद्वेषदूषितस्वभावानां मानसानि मनांसि साधुषु सज्जनेषु अपि विषये स्खलन्ति विकुर्वते हि। अत्र प्रमादनिषेधलब्धा-प्रमादरूपकारणेन अर्थप्राप्तिरूपकार्य्यस्य व्यतिरेककारणसमर्थनात् वैधर्म्येण कार्य्यकारणसमर्थनरूप: अर्थान्तरन्यास:॥ ५३ ॥

৫২। হে পার্থ! কারণ না থাকিলেও প্রিয়জনে বিঘ্নপাতের আশঙ্কায় তোমার চিত্ত খেদ প্রাপ্ত হইতেছে, তুমি জয়ার্থ প্রয়াণ করিলে দেবরাজ তোমার সেই সকল আশঙ্কিত বিঘ্ন নিবারণ করিবেন।

৫৩। যদিও সঙ্কটশূন্য মঙ্গলময় দেশেই তোমাকে বহুদিন একাকী বাস করিতে হইবে, তথাচ তুমি দৌর্ব্বল্য আশ্রয় করিও না। কেননা রাগদ্বেষদূষিতস্বভাব ব্যক্তিদিগের চিত্ত সাধুজনেও স্খলিত হইয়া থাকে।

उदीरितां तामिति याज्ञसेन्या
नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम्।
आसाद्य वाचं स भृशं दिदीपे
काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः॥ ५५ ॥
अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः
पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः।
बभार रम्योऽपि वपुः स भीषणं
गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम्॥५६॥

अन्वयः। सः याज्ञसेन्या इति उदीरितां नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकारां तां वाचम् आसाद्य उदीचीं काष्ठां तिग्मरश्मिरिव भृशं दिदीपे॥ वाच्य—तेन तिग्मरश्मिना इव दिदीपे॥ ५५॥

तदिति। तत् तस्मात् कारणात्, आशु शीघ्रं महर्षेः वचनं कुर्वन् इत्यर्थः। नः अस्माकं मनोरथान् सफलीकुरुष्व अरिनिर्य्यातनेन अस्मान् प्रतिष्ठापय इत्यर्थः। प्रार्थनायां लोट्। किञ्च कृतार्थं कृतकृत्यं प्रत्यागतम् एव त्वा त्वाम्। "त्वामौ द्वितीयायाः" इति त्वादेशः। स्तनयोः उपपीड्य इति स्तनोपपीडम्। "सप्तम्यां चोपपीड़रुधकर्षः" इति णमुल्। परिरब्धुं कामः यस्याः सा परिरब्धुकामा अस्मि। आलिङ्गितुम् इच्छामि इत्यर्थः। "तुङ्‌काममनसोरपि" इति मकारलोपः। प्राक् कार्य्यसिद्धेः प्रमदालिङ्गनम् अपि न प्रीतिप्रदमिति भावः॥ ५४॥

उदीरितामिति। सः अर्जुनः इति इत्थं यज्ञसेनस्य अपत्येन स्त्रिया याज्ञसेन्या द्रौपद्या उदीरिताम् उक्ताम्। नवीकृतः पुनः उद्घाटनेन तथा प्रत्याशितः अतएव उदग्राहितः मनसि निधापितश्च विप्रकारः परिभवः यया सा तां वाचम् आसाद्य आकर्ण्य इत्यर्थः। उदीचीं काष्ठां दिशम् "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः। तिग्मरश्मिः इव भृशं दिदीपे जज्वाल चुक्रोध इत्यर्थः॥ ५५॥

৫৪। অতএব তুমি মহর্ষির বচন পালন (অর্থাৎ তপস্যা করিয়া) আমাদের সমস্ত মনোরথ সফল কর। তুমি কৃতকার্য্য হইয়া আসিলেই আমি স্তনোপপীড়ন করিয়া তোমায় আলিঙ্গন করিতে ইচ্ছা করি।

৫৫। দ্রুপদনন্দিনী অর্জ্জুনকে এই যে সকল কথা কহিলেন, ইহাতে অর্জ্জুনের মনে জ্ঞাতিকৃত সেই পরাভব যেন নবীকৃত হইয়া উঠিল, তিনি সেই সকল কথা শ্রবণ করিয়া উত্তরদিগবলম্বী দিবাকরের ন্যায় দেদীপ্যমান হইতে লাগিলেন।

अविलङ्घ्यविकर्षणं परैः
प्रथितज्यारवकर्म्म कार्मुकम्।
अगतावरिदृष्टिगोचरं
शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७ ॥

अन्वयः। अथ विद्विषः पुरः अभिपश्यन्निव तथा पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः स रम्योऽपि आभिचारिकीं क्रियां गतः मन्त्र इव भीषणं वपुः बभार ॥ वाच्य—विद्विषः अभिपश्यता इव स्थितेन पुरोधसारोपितहेतिसंहतिना तेन रम्येण सतापि आभिचारिकीं क्रियां गतेन मन्त्रेणेव भीषणं वपुः बभ्रे ॥ ५६ ॥

अन्वयः। [अर्जुनः] परैः अविलङ्घ्यविकर्षणं प्रथितज्यारवकर्म्म कार्मुकं तथा अरिदृष्टिगोचरम् अगतौ शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी उद्वहन् ॥ वाच्य—महेषुधी उद्वहता अर्जुनेन ॥ ५७ ॥

अथेति। अथ विद्विषः शत्रून् पुरः अभिपश्यन् इव स्थितः तथा पुरोधसा धौम्येन आरोपिता समन्त्रं समाहिता हेतिसंहतिः आयुधकलापः यस्य सः तथोक्तः। "हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुधे" इति वैजयन्ती। सोऽर्जुनः रम्यः सौम्यः सन् अपि। अभिचारः परहिंसा प्रयोजनं यस्याः सा आभिचारिकी। "तदस्य प्रयोजनम्" इति ठक्। तां क्रियां गतः अभिचारकर्म्मणि नियुक्तः इत्यर्थः। मन्त्रः इव, रम्यः प्रकृत्या रमणीयः। भीषयते इति भीषणम्। नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः। वपुः बभार। प्रशान्तो मन्त्रः प्रयोगभेदात् इव सोऽपि अवस्थाभेदात् भीषणः बभूव इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

उक्तम् आयुधारोपणं विवृण्वन् प्रस्थानम् आह त्रिभिः—अविलङ्घ्येति। परैः शत्रुभिः अविलङ्घ्यम् अनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत्, अमोघाकर्षणम् इत्यर्थः। किं च प्रथितः ज्यारवः गुणध्वनिः कर्म बाणमोचनादिकं च यस्य तत् कार्मुकं च उद्वहन् इति अन्वयः। तथा अरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथम् अगतौ, आहवेषु अनिवर्त्तित्वात् अस्य इति भावः। निर्गतः त्रिंशतः अङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः खड्गः। डप्रत्यये सङ्ख्यायाः तत्पुरुषस्य उपसंख्यानात् समासान्तः। तेन शितेन तीक्ष्णेन युक्तः इति शितनिस्त्रिंशयुजौ। "सत्सूद्विष" इत्यादिना क्विप्। महेषुधी महानिषङ्गौ इषवः धीयन्ते अनयोः इति विग्रहः। "कर्मण्यधिकरणे च" इति किप्रत्ययः। "तूणोपा-

৫৬। অনন্তর অর্জ্জুন সম্মুখেই যেন শত্রুদিগকে দেখিতে লাগিলেন; পুরোহিত ধৌম্য তাঁহার আয়ুধসমূহ সমন্ত্রক সমাহিত করিয়া দিলেন। তিনি সৌম্যাকৃতি হইয়াও অভিচার-ক্রিয়াগত মন্ত্রের ন্যায় ভীষণ বপুঃ ধারণ করিলেন।

यशसेव तिरोदधत् मुहु-
र्महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।
कवचं च सरत्नमुद्वहन्
ज्वलितज्योतिरिवान्तरं दिवः ॥ ५८ ॥
अलकाधिपभृत्यदर्शितं
शिवमुर्वीधरवर्त्म सम्प्रयान् ।
हृदयानि समाविवेश स
क्षणमुद्बाष्पदृशां तपोभृताम् ॥ ५९ ॥

॥ विशेषकम् ॥

अन्वयः। गोत्रभिदायुधक्षतीः महसा यशसेव मुहुः तिरोदधत्, तथा सरत्नं ज्वलितज्योतिः दिवः अन्तरमिव कवचं उद्वहन्—(परेणान्वयः) ॥ वाच्य—तिरोदधता—कवचं उद्वहता (अर्ज्जुनेन) ॥ ५८ ॥

अन्वयः। अलकाधिपभृत्यदर्शितं शिवम् उर्व्वीधरवर्त्म सम्प्रयान् सः क्षणम् उद्बाष्पदृशां तपोभृतां हृदयानि समाविवेश ॥ वाच्य—उर्व्वीधरवर्त्म सम्प्रयाता तेन हृदयानि समाविविशिरे ॥ ५९ ॥

सङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः। तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः" इत्यमरः ॥ ५७ ॥

यशसेति। किं च। गोत्रभिद इन्द्रस्य आयुधक्षतीः वज्रप्रहाररन्ध्राणि खाण्डवदाहसम्भवादिति भावः। महसा स्वकान्त्या यशसा इव मूर्त्तया कीर्त्या इव मुहुः तिरोदधत् आच्छादयन्। सरत्नं रत्नसहितम् अतएव ज्वलितज्योतिः दीप्ततारकम्। "ज्योतिस्ताराग्निभा ज्वाला दृक्पुत्रार्थधरासु च" इति वैजयन्ती। दिवः अन्तरं नभोमध्यम् इव अवस्थितम्। "अन्तरं परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि। छिद्रे मध्ये प्रकाशे च" इति वैजयन्ती। कवचं च उद्वहन् ॥ ५८ ॥

अलकेति। सः अर्ज्जुनः अलकाधिपभृत्येन यक्षेण दर्शितम्, अतः शिवं निर्बाधम् उर्वीधरवर्त्म हिमवन्मार्गं प्रति सम्प्रयान् प्रगच्छन्। क्षणम् उद्-

৫৭। শত্রুগণ যাহার আকর্ষণ অতিক্রম করিতে পারে নাই এবং যাহার জ্যারব ও কর্ম্ম চিরপ্রথিত, এ হেন কার্ম্মুক, তথা শত্রুর দৃষ্টিপথাতীত তীক্ষ্ণ খড়্গান্বিত মহানিষঙ্গদ্বয় অর্জ্জুন ধারণ করিলেন।

৫৮। ইন্দ্র খাণ্ডবদাহনকালে অর্জ্জুনের গাত্রে বজ্র প্রহার করিয়াছিলেন, সেই প্রহার-জনিত রন্ধ্রগুলি অর্জ্জুন এক্ষণে মূর্ত্তিমতী কীর্ত্তির ন্যায় স্বীয় প্রভায় তিরোহিত করিলেন। এবং বিবিধ রত্নখচিত এক কবচ ধারণ করিলেন। ঐ কবচ উদ্দীপ্ততারক নভোমধ্যবৎ প্রতিভাত হইতে লাগিল।

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः
सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने ।
प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं
भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ॥६०॥

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये
महाकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अन्वयः । अथ आशाः दिव्यं दुन्दुभिध्वानम् अनुजगुः, व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितेने । अनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः स्फुरन्तीं भुवं प्रियं कथयिष्यन् इव आलिलिङ्ग ॥ वाच्य—आशाभिः दिव्यः दुन्दुभिध्वानः अनुजगे । सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितेने, अनिभृतवेलावीचिबाहुना पयोधिना स्फुरन्ती प्रियं कथयिष्यता आलिलिङ्गे ॥ ६० ॥

बाष्पदृशां वियोगदुःखात् साश्रुनेत्राणां तपोभृतां द्वैतवननिवासिनां तपस्विनां हृदयानि समाविवेश खेदयामास इत्यर्थः । संपूर्वस्य विशतेः खेदार्थत्वम् अवधेयम् ॥ ५९ ॥

अनुजगुरिति । अथ आशाः दिशः । दिवि भवं दिव्यम् । "दिगादिभ्यो यत् ।" दुन्दुभिध्वानम् अनुजगुः अनुदध्वनुः । अनुगायतेर्लिट् । व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितेने । पुष्पवृष्टिः च अजनिष्ट इत्यर्थः । किंच अनिभृताः चञ्चला वेलायां कूले या वीचयः ताः एव बाहवः यस्य सः तथोक्तः । "वेला कूलविकारयोः" इति शाश्वतः । पयोधिः स्फुरन्तीम् उल्लसन्तीं हर्षात् स्पन्दमानां च भुवं प्रियम् इष्टं भारावतारणरूपं कथयिष्यन् इव कथयितुमिव इत्यर्थः । "लृट् शेषे च" इति चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां लृट् । आलिलिङ्ग । सर्वं च इदं शिवं दैवकार्य्यप्रवृत्तत्वात् अस्य इति भावः । अत्र विशेषणमात्रसाम्यात् अप्रस्तुतस्य गम्यत्वात् समासोक्तिरलङ्कारः । तत्र च अप्रस्तुतयोः भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां नायकाभ्यां भेदे अभेदलक्षणातिशयोक्तिवशात् आलिङ्गनोक्तिः इति रहस्यम् ।

৫৯। অর্জ্জুন যক্ষ-প্রদর্শিত নিষ্কণ্টক হিমালয়পথে অগ্রসর হইতে লাগিলেন, তাঁহার বিয়োগদুঃখে দ্বৈতবনবাসী তপস্বীরা ক্ষণেকের তরে সাশ্রুনেত্র হইলেন। অর্জ্জুন তাঁহাদের হৃদয় খেদান্বিত করিয়া চলিলেন।

चतुर्थः सर्गः ।

ततः स कूजत्कलहंसमेखलां
सपाकशस्याहितपाण्डुतागुणाम् ।
उपाससादोपजनं जनप्रियः
प्रियामिवासादितयौवनां भुवम् ॥ १ ॥

अन्वयः। ततः जनप्रियः सः कलहंसमेखलां सपाकशस्याहितपाण्डुतागुणाम् आसादितयौवनां प्रियाम् इव भुवम् उपजनम् उपाससाद ॥ वाच्य—जनप्रियेण तेन कलहंसमेखला सपाकशस्याहितपाण्डुतागुणा प्रिया इव आसादितयौवना भूः उपासेदे ॥ १ ॥

एवम् अतिशयोक्त्यनुप्राणिता समासोक्तिः। प्रियकथनात् स्ने इवत् जीवयति तदङ्गभावं भजते इति उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर इति विवेचनीयम् ॥ ६० ॥
इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-विरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तत इति। ततः प्रस्थानानन्तरं जनप्रियः सः अर्जुनः कलहंसाः मेखलाः इव इति उपमितसमासः। अन्यत्र कलहंसाः इव मेखलाः इति विशेषण-समासः। कूजन्तो कलहंसमेखला यस्याः ताम्। सह पाकेन वर्त्तन्ते इति सपाकानि शस्यानि, तैः शस्यैः आहितः सम्पादितः पाण्डुता एव गुणः यस्याः तां भुवम् आसादितयौवनां प्राप्तयौवनां प्रियाम् इव उपजनं जनसमीपे अन्यत्र सखीसमक्षम्। समीपार्थे अव्ययीभावः। उपाससाद उपगतवान्। उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

৬০। দিক্সমূহে দিব্য দুন্দুভিধ্বনি হইতে লাগিল। দিব্য পুষ্পবৃষ্টিপাতে আকাশে অপূর্ব্ব শোভা বিস্তারিত হইল। বেলাসংলগ্ন চঞ্চল বীচিরূপ বাহুশালী পয়োনিধি হর্ষোল্লসিতা ধরণীকে যেন ভারাবতরণরূপ প্রিয়বার্ত্তা বিজ্ঞাপন করতই আলিঙ্গন করিতে লাগিল।

তৃতীয় সর্গ সমাপ্ত ॥ ৩

১। অনন্তর জনপ্রিয় অর্জ্জুন কূজনতৎপর কলহংসরূপ মেখলান্বিতা, পরিপক্ক শস্য জন্য পাণ্ডুবর্ণা পৃথিবীকে সখীজনসমক্ষে কূজননিরত কলহংসবৎ মেখলামণ্ডিতা যুবতী রমণীর ন্যায় জনগণ সমীপে প্রাপ্ত হইলেন।

विनम्रशालिप्रसवौघशालिनी-
रपेतपङ्काः ससरोरुहाम्भसः ।
ननन्द पश्यन्नुपसीम स स्थली-
रुपायनीभूतशरद्गुणश्रियः ॥ २ ॥
निरीक्ष्यमाणा इव विस्मयाकुलैः
सरोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।
हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमाः
मनोऽस्य जह्रुः शफरीविवृत्तयः ॥ ३ ॥

अन्वयः । विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः अपेतपङ्काः ससरोरुहाम्भसः उपायनीभूतशरद्गुणश्रियः उपसीम स्थलीः पश्यन् ननन्द ॥ वाच्य—तेन स्थलीः पश्यता ननन्दे ॥ २ ॥

अन्वयः । विस्मयाकुलैः उन्मीलितपद्मलोचनैः सरोभिः निरीक्ष्यमाणा इव हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमाः शफरीविवृत्तयः अस्य मनः जह्रुः ॥ वाच्य—निरीक्ष्यमाणाभिरिव हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमाभिः शफरीविवृत्तिभिः मनः जह्रे ॥ ३ ॥

विनम्रेति । सः अर्जुनः विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः अवनतशालिफलस्तोमशोभिनीः अपेतपङ्काः निष्पङ्काः ससरोरुहाणि अम्भांसि यासु ताः तथोक्ताः । उपायनीभूताः अर्जुनं प्रति उपहारीभूताः शरद्गुणश्रियः पूर्वोक्ताः शरद्धर्मसम्पदः यासु ताः । उपसीम ग्रामसीमासु, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः, समासान्तविधेः अनित्यत्वात् "अनश्च" इति समासान्तो न भवति । केचित् तु "अप्यन्येषां कठिनवपुषां दुर्गमे ग्रामसीम्नि" इत्यादौ नपुंसकप्रयोगदर्शनात् "नपुंसकादन्यतरस्याम्" इति विकल्पात् साधुः इति आहुः । स्थलीः अकृत्रिमाः भुवः । "जनपद" इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । पश्यन् ननन्द जहर्ष । अत्र शरद्गुणेषु तादात्म्येन आरोप्यमाणस्य उपायनस्य प्रकृते नन्दनक्रियोपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः ॥ २ ॥

निरीक्ष्यमाणा इति । विस्मयाकुलैः आश्चर्यरसाविष्टैः अतएव उन्मीलितानि पद्मानि एव लोचनानि येषां तैः सरोभिरम्भोभिः निरीक्ष्यमाणाः इव स्थिता हृतः प्रियादृष्टिविलासानां विभ्रमः शोभा याभिः ताः तथोक्ताः

২। অর্জ্জুন দেখিলেন—গ্রামসমূহের প্রান্তে প্রান্তে অবস্থিত ভূখণ্ডসকল বিনম্র কলম ফলে সুশোভিত হইয়া রহিয়াছে; তাহাতে কর্দ্দম কিছুই নাই; জল যেখানে যাহা আছে তাহা পদ্ম-পরিশোভিত; যেন শরৎকালের গুণসম্পত্তিই নিজের প্রতি উপহারীভূত দেখিয়া তিনি আনন্দিত হইলেন।

तुतोष पश्यन् कलमस्य सोऽधिकं
सवारिजे वारिणि रामणीयकम् ।
सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितुं
प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसङ्गमे ॥ ४ ॥

नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ।
अवाप्तकिञ्जल्कविभेदमुच्चकै-
र्विवृत्तपाठीनपराहतं पयः ॥ ५ ॥

अन्वय। स सवारिजे वारिणि कलमस्य रामणीयकं पश्यन् अधिकं तुतोष। तथाहि सुदुर्लभे अनुरूपसङ्गमे (सति) प्रकर्षलक्ष्मीं अभिनन्दितुं कः न अर्हति॥ वाच्य—तेन कलमस्य रामणीयकं पश्यता अधिकं तुतुषे। केन प्रकर्षलक्ष्मीः अभिनन्दितुं नार्ह्यते॥ ४॥

अन्वयः। आविष्कृतफेनसन्तति अवाप्तकिञ्जल्कविभेदं उच्चकैः विवृत्तपाठीनपराहतं पयः तस्य स्थलपद्मिनीगतं वितर्कं नुनोद॥ वाच्य—आविष्कृतफेनसन्तातिना अवाप्तकिञ्जल्कविभेदेन विवृत्तपाठीन-पराहतेन पयसा स्थलपद्मिनीगतो वितर्कः नुनुदे॥ ५॥

इति मनोहरणे हेतूक्तिः। "विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायां च" इति वैजयन्ती। शफरीविवृत्तयः प्रोष्ठीस्फुरितानि अस्य अर्जुनस्य मनः जह्रुः॥ ३॥

तुतोषेति। सः अर्जुनः सवारिजे वारिणि कलमस्य शालिविशेषस्य "शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी" इत्यमरः। रमणीयस्य भावः रामणीयकम्। "योपधाद्गुरूपोत्तमाद् वुञ्" तत् पश्यन् अधिकं तुतोष, अनुरूपसङ्गमात् इति भावः। तथाहि सुदुर्लभे अनुरूपसङ्गमे योग्यसमागमे लब्धे सति इति शेषः, प्रकर्षलक्ष्मीं योग्यसमागमननिमित्ताम् उत्कर्षसम्पदम् अभिनन्दितुं स्तोतुं कः न अर्हति? सर्वः अपि अभिनन्दति एव इत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः॥ ४॥

नुनोदेति। आविष्कृता प्रकटीकृता फेनसन्ततिः डिण्डीरसमूहः यस्य तथोक्तम्। "डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः" इत्यमरः। अवाप्तः किञ्जल्क-

৩। স্থানে স্থানে সরোবরজলে শফরীকুল স্ফুরিত হইতেছিল। বিস্ময়াবেশে সরোবরেরা যেন তাহাদের পদ্মনেত্র উন্মীলিত করিয়া তাহা দেখিতেছিল। ঐ শফরীস্ফুরণ প্রণয়িনীর দৃষ্টিবিলাসবিভ্রম হরণ করিতেছিল। তাহাতে অর্জ্জুনের মন হরণ করিল।

৪। অর্জ্জুন পদ্মপূর্ণ জলে কলমধান্যের রমণীয়তা দেখিয়া অধিক পরিতুষ্ট হইলেন। বস্তুতঃ দুর্লভ যোগ্যসমাগম লব্ধ হইলে উৎকর্ষশ্রীর অভিনন্দন কে না করিয়া থাকে?

क्षतोर्म्मिरेखं शिथिलत्वमायता
शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा ।
निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषितां
तरङ्गितं चौमविपाण्डु सैकतम् ॥ ६ ॥
मनोरमं प्रापितमन्तरं भ्रुवो-
रलङ्कृतं केसररेणुनाऽणुना ।
अलक्तताम्राधरपल्लवश्रिया
समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः । शिथिलत्वम् आयता. शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा क्षतोर्म्मिरेखं तरङ्गितं चौमविपाण्डु समुद्रयोषितां सैकतं निरीक्ष्य सः रेमे ॥ वाच्य—तेन...निरीक्ष्य रेमे ॥ ६ ॥
अन्वयः । पाण्डाः सुतेन अणुना केसररेणुना अलङ्कृत मनोरम भ्रुवोरन्तरं प्रापितं बन्धुजीवकम्

विभेदः केसरापगमः येन तत् तथोक्तम् । कुतः ? उच्चकैः उच्चकं यथा तथा विवृत्तेन लुठितेन पाठीनेन मत्स्यविशेषेण पराहतं ताडितम् । "सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः" इत्यमरः । पयः कर्त्तृ । तस्य अर्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतं तद्गोचरम् इत्यर्थः । वितर्कं संशयं नुनोद चिच्छेद । पाठीनपराहत्या किञ्जल्कापायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशङ्का निवृत्ता इत्यर्थः । अत्र निश्चयोत्तरसन्देहालङ्कारः ॥ ५ ॥

क्षतेति । सः अर्जुनः शिथिलत्वम् आयता गच्छता दिने दिने चीयमाणेन इत्यर्थः । अतएव शनैः शनैः शान्तरयेण अन्यथा ऊर्म्मिरेखानुदयात् इति भावः । वारिणा क्षताः ऊर्म्मयः पर्वाण्येव रेखाः राजयः यस्य तत् तथोक्तं तरङ्गा अस्य सञ्जाताः तरङ्गितं भङ्गिमत् । "तदस्य सञ्जातम्" इति इतच् । तत् चौमं दुकूलं तद्वत् विपाण्डु शुभ्रम् इति उपमालङ्कारः । समुद्रयोषितां नदीनां सिकता अस्य अस्तीति सैकतं पुलिनम् । "सिकताशर्कराभ्यां च" इति अण्प्रत्ययः । "तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्" इत्यमरः । निरीक्ष्य रेमे तुतोष ॥ ६ ॥

৫। কোথাও জলে ফেনপুঞ্জ ভাসিতেছিল; কিঞ্জল্কাপগম ঘটিয়াছিল; সেই জল পাঠীনমৎস্যের বিপরীত পরিবর্ত্তনে পরাহত হইয়া অর্জ্জুনের স্থলপদ্মিনীগত সংশয় অপনোদন করিয়াছিল।

৬। অর্জ্জুন দেখিলেন—শুভ্র, ভঙ্গিমযুত ক্ষৌম দুকূলবৎ নদীপুলিন দিয়া দিনে ক্ষীয়মাণ—সুতরাং শনৈঃ শনৈঃ শান্তবেগ বারিদ্বারা উর্ম্মিরেখা ধারণ করিয়াছে; দেখিয়া তিনি তুষ্ট হইলেন।

नवातपालोहितमाहितं मुहु-
र्महानिवेशौ परितः पयोधरौ ।
चकासयन्तीमरविन्दजं रजः
परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्पता ॥ ८ ॥

कपोलसंश्लेषि विलोचनत्विषा
विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम् ।
सुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां
निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ९ ॥

॥ विशेषकम् ॥

अलक्तताम्राधरपल्लवश्रिया समानयन्तीमिव महानिवेशौ पयोधरौ परितः मुहुः आहितं नवातपालोहितम् अरविन्दजं रजः सर्पता परिश्रमाम्भःपुलकेन चकासयन्तीं कपोलसंश्लेषि अवतंसकोत्पलं विलोचनत्विषा विभूषयन्तीं कलमस्य गोपिकां निरीक्ष्य शरदः कृतार्थता मेने ॥ वाच्य—पाण्डोः सुतः कृतार्थता मेने ॥ ७—९ ॥

ततः त्रिभिः शालिगोप्त्रीं वर्णयति—मनोरमामिति । अणुना सूक्ष्मेण केसरेषु किञ्जल्केषु । "किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । यः रेणुः परागः तेन अलङ्कृतम् अतएव मनः रमयति इति मनोरमम् । 'कर्मण्यण्' इत्यण् । भ्रुवोः अन्तरं प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितं बन्धुजीवकं बन्धुकपुष्पम् । "बन्धूको बन्धुजीवकः" इत्यमरः । अलक्तताम्रस्य लाक्षारागरक्तस्य अधरपल्लवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समीकुर्वतीम् इव साम्यपरीक्षां कुर्वतीम् इव इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ॥

नवेति । महान् निवेशः स्थानं ययोः तौ महानिवेशौ पीवरौ इत्यर्थः । पयोधरौ परितः स्तनयोः समन्तात् इत्यर्थः । "अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि" इति द्वितीया । मुहुः आहितं निक्षिप्तं नवातपालोहितं बालातपताम्रम् अरविन्दजं रजः परागं सर्पता प्रसरता परिश्रमाम्भःपुलकेन स्वेदोद्भेदेन पुलकेन चकासयन्तीं शोभयन्तीं, चकास्तेर्ण्यन्तात् शतरि ङीप् । अलङ्करणं कुर्वतीम् । तत्र अपि विकृतता इति भावः ॥ ८ ॥

कपोलेति । पुनः कपोलसंश्लेषि यदवतंसकोत्पलं कर्णोत्पलं तद्विलो-

৭—৯। কোথাও কোন শালিরক্ষিকা রমণী সূক্ষ্ম সূক্ষ্ম কেসররেণুদ্বারা সমলঙ্কৃত মনোরম ভ্রূমধ্যগত বন্ধুকপুষ্পকে লাক্ষারাগরক্ত স্বীয় অধরপল্লবের শোভার সহিত যেন সমান করিয়াই

उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम्।
तमुत्सुकाश्चक्रुरवेक्षणोत्सुकं
गवां गणाः प्रस्नुतपीवरौधसः॥ १०

अन्वयः। पश्चिमरात्रिगोचरात् उपारताः जवेन गां पतितुम् अपारयन्तः प्रस्नुतपीवरौधसः उत्सुकाः गवां गणाः तम् अवेक्षणोत्सुकं चक्रुः॥ वाच्य—उपारतैः अपारयद्भिः प्रस्नुतपीवरौधोभिः उत्सुकैः गवां गणैः सः अवेक्षणोत्सुकः चक्रे ॥ १० ॥

चनत्विषा विभूषयन्तीम् आभरणस्य अपि आभरणम् इति भावः। कलमं गोपायति इति गोपिकां शालिगोप्त्रीं ण्वुल्प्रत्ययः। निरीक्ष्य पाण्डोः सुतेन अर्जुनेन शरदः कृतार्थाया भावः कृतार्थता साफल्यम्। शरदः स्वगुणसम्पत्तिविनियोगलाभात् इति भावः। "त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः"। मेने अमानि। मन्यतेः कर्म्मणि लिट्॥ ९॥

उपारता इति। पश्चिमा च असौ रात्रिश्च इति विशेषणसमासः। अपररात्रः इत्यर्थः। "पूर्वा दिक् पश्चिमं नभः" इत्यादिवत् एकदेशिशब्दस्य एकदेशशब्दसामानाधिकरण्यात् एकदेशे पर्य्यवसानं न तु पश्चिमः रात्रेः इति एकदेशिसमासः। तद्विधायके पूर्वापरादिसूत्रे पश्चिमशब्दाग्रहणात् अतएव "अहःसर्वैकदेश:" इत्यादिना न समासान्तोऽपि तस्य अपि पूर्वापरादिसूत्रोक्तसमासविषयत्वात् इति। प्रकाशवर्षस्तु एकदेशिसमासम् एव आश्रित्य समासान्तमाह; तत् मृग्यम्। गावः चरन्ति अत्र इति गोचरः गवां जग्धिस्थानं वनम्। पश्चिमरात्रौ यः गोचरः तस्मात् उपारताः संनिवृत्ताः जवेन गां भुवं पतितुं धावितुम् अपारयन्तः अशक्नुवन्तः प्रस्नुतपीवरौधसः वत्सस्मरणात् स्रवत्पीनाः। "ऊधस्तु क्लीबमापीनम्" इत्यमरः। "ऊधसोऽनङ्" इति स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम् इति नियमात् न अनङादेशः। उत्सुकाः वत्सेषु उत्कण्ठिताः गवां गणाः तम् अर्जुनम् अवेक्षणात्मकं दर्शनलालसं चक्रुः। "स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्युभयत्र अपि अमरः। अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, "स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनम्" इति लक्षणात्॥ १०॥

তুলিয়াছে; পীবর পয়োধরযুগের চারিদিকে নবাতপালোহিত পদ্মপরাগ নিক্ষিপ্ত হইয়াছে; প্রসর্পিত স্বেদকণা পুলকভরে সেই পরাগকে সে শোভাময় করিয়াছে; তাহার নয়নের শোভায় সে তাহার কপোলসংশ্লিষ্ট অবতংস-পদ্মের শোভা সম্পাদন করিতেছে। ইহা দেখিয়া পাণ্ডুনন্দন শরতের কৃতার্থতাই মনে করিলেন।

परीतमुक्षापजये जयश्रिया
नदन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरोधसम्।
ददर्श पुष्टिं दधतं स शारदीं
सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम्॥ ११॥

विमुच्यमानैरपि तस्य मन्थरं
गवां हिमानीविशदैः कदम्बकैः।
शरन्नदीनां पुलिनैः कुतूहलं
गलद्दुकूलैर्जघनैरिवादधे॥ १२॥

अन्वयः। उक्षापजये जयश्रिया परीतम् उच्चैः नदन्तं क्षतसिन्धुरोधसं शारदीं पुष्टिं दधतं गवाम् अधिपं सविग्रहं दर्पमिव स ददर्श॥ वाच्य—तेन जयश्रिया परीतः उच्चैः नदन् क्षतसिन्धुरोधसा पुष्टिं दधत् गवामधिपः सविग्रहः दर्प इव ददृशे॥ ११॥

अन्वयः। हिमानीविशदैः गवां कदम्बकैः मन्थरं विमुच्यमानैः शरन्नदीनां पुलिनैः गलद्दुकूलैः जघनैरिव तस्य कुतूहलम् आदधे॥ वाच्य—गवां कदम्बकैः विमुच्यमानानि पुलिनैः गलद्दुकूलानि जघनानीव कुतूहलम् आदधुः॥ १२॥

परीतमिति। सः अर्जुनः उक्षापजये उक्षान्तरभङ्गे सति जयश्रिया परितः वेष्टितम् उच्चैः नदन्तं क्षतसिन्धुरोधसं रुग्णसरित्तटं शरदि भवां शारदीं पुष्टिम् अवयवोपचयं दधतं गवाम् अधिपं महोक्षं सविग्रहं मूर्त्तिमन्तम्। "कायो देहः क्लीवपुंसोः शरीरं वर्ष्म विग्रहः" इत्यमरः। दर्पम् इव इति उत्प्रेक्षा। ददर्श॥ ११॥

विमुच्यमानैरिति। हिमानीविशदैः हिमसङ्घातशुभ्रैः। "हिमानी हिमसंहतिः" इत्यमरः। 'इन्द्रवरुण" इत्यादिना ङीष्। तत्सन्नियोगात् आनुगागमश्च। गवां कदम्बकैः कर्त्तृभिः। "कदम्बकं समूहे स्त्रीफले पुष्पविशेषके" इत्यमरः। मन्थरं मन्दं विमुच्यमानैः अपि किमुत अवि-

১০। গোগণ শেবরাত্রের বিচরণ স্থান হইতে প্রত্যাবর্ত্তন করিতে গিয়া বেগে ভূ-পথে ধাবিত হইতে পারিতেছিল না; বৎস স্মরণে তাহাদের পীবর স্তনমণ্ডল হইতে ক্ষীরক্ষরণ হইতেছিল, তাহারা স্ব স্ব বৎসের প্রতি উৎকণ্ঠিত ছিল। এহেন গোগণ অর্জ্জুনকে দর্শনোৎসুক করিয়া তুলিয়াছিল।

১১। অর্জ্জুন দেখিলেন—একটা বড় বৃষ অন্য একটা বৃষকে হারাইয়া দিয়া জয়শ্রী লাভ করত উচ্চনাদ করিতে করিতে নদী তট খুঁড়িয়া শরৎকালোচিত শরীরপুষ্টিধারণপূর্ব্বক মূর্ত্তিমান্ দর্পের ন্যায় বিরাজ করিতেছে।

गतान् पशूनां सहजन्मबन्धुतां
गृहाश्रयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः।
ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः
कृतानुकारानिव गोभिरार्जवे ॥ १३ ॥

परिभ्रमन्मूर्द्धजषट्पदाकुलैः
स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः।
मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितै-
र्नवातपामृष्टसरोजचारुभिः ॥ १४ ॥

अन्वयः। पाण्डवः पशूनां सहजन्मबन्धुतां गतान् गृहाश्रयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः आर्ज्जवे गोभिः कृतानुकारान् इव गोपान् उपधेनु ददर्श ॥ वाच्य—पाण्डवेन ··बन्धुना गताः...बिभ्रतः···कृतानुकारा इव गोपाः ददृशिरे ॥ १३ ॥

अन्वयः। परिभ्रमन्मूर्द्धजषट्पदाकुलैः स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः नवा-

मुच्यमानैरिति भावः। शरन्नदीनां सम्बन्धिभिः। शरद्ग्रहणं प्रावृड्-निवृत्त्यर्थं, तत्र पुलिनादर्शनात् इति भावः। पुलिनैः कर्त्तृभिः गलद्दुकूलैः जघनैः इव तस्य अर्ज्जुनस्य कुतूहलं कौतुकम् आदधे आहितम् ॥ १२ ॥

गतानिति। पाण्डवः अर्जुनः पशूनां गवां सह जन्म येषां ते सहजन्मानः सोदराः ते एव बन्धवः तेषां भावः तत्ता तां गतान् पशुषु सोदराभिमानवतः इत्यर्थः। गृहाश्रयं गृहविषयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः वनेषु गृहाभिमानिन इत्यर्थः। आर्जवे ऋजुत्वे विधेयत्वे, गोभिः पशुभिः, कृतानुकारान् अनुकृतावस्थितान् इव इति उत्प्रेक्षा। ततः विधेयान् इत्यर्थः। गाः पाति इति गोपाः गोपालकाः। "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः। तान् उपधेनु धेनुसमीपे, सामीप्यार्थे अव्ययीभावः। ददर्श। अत्र उत्प्रेक्षानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्भिः वल्लवीः नर्त्तकीसाम्येन वर्णयति—परिभ्रमन्निति।

১২। শরতের সমুদয় নদী পুলিন হইতে তুষারশুভ্র গোসমূহ ধীরে ধীরে সরিয়া গিয়াছে, তাহাতে সেই পুলিনসকল যেন উত্তোলিত-বসন জঘনসমূহের ন্যায় অর্জ্জুনের কুতূহল উৎপাদন করিতেছিল।

১৩। অর্জ্জুন দেখিলেন—ধেনুগণসমীপে কতকগুলি গোপ অবস্থান করিতেছে, ঐ সকল গোপ-গোসমূহে সোদরাভিমানী এবং বনেই গৃহাভিমানশালী; তাহাদের এতই সারল্য যে, তাহাতে যেন তাহারা গোগণেরই অবস্থার অনুকরণ করিতেছিল।

निबद्धनिश्वासविकम्पिताधरा
लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः ।
व्यपोढपार्श्वैरपवर्त्तितत्रिका
विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५ ॥

व्रजाजिरेष्वम्बुदनादशङ्किनीः
शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः ।
मुहुः प्रणुन्नेषु मथां विवर्त्तनै-
र्नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम् ॥ १६ ॥

तपामृष्टसरोजचारुभिः मुखैः निबद्धनिश्वासविकम्पिताधरा प्रस्फुरितैकपल्लवा लताः इव, व्यपोढपार्श्वैः पाणिविहारहारिभिः विकर्षणैः अपवर्त्तितत्रिका। व्रजाजिरेषु अम्बुदनादशङ्किनीः शिख-

मूर्द्धजाः षट्पदा इव इति उपमितसमासः। सरोजचारुभिः इति उपमानुसारात्। परिभ्रमद्भिः चलद्भिः मूर्द्धजैः षट्पदैः आकुलानि तैः दन्ताः केसराः इव इति पूर्ववत् समासः। स्मितोदयेन आदर्शिताः ईषत् प्रकाशिताः। दन्तकेसराः येषां तैः तथोक्तैः चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः चञ्चलकनककर्णवेष्टनप्रभानुलिप्तैः अतएव नवातपामृष्टं बालातपस्पृष्टं यत् सरोजं तद्वत् चारुभिः मुखैः उपलक्षिताः ॥ १४ ॥

निबद्धेति। निबद्धेन अनुरुद्धेन निश्वासेन विकम्पिताः अधराः यासां ताः तथोक्ताः अतएव प्रस्फुरितैकपल्लवाः प्रचलितैकपल्लवा इत्यर्थः, "क्वचित् सङ्ख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वोपमार्थत्वं सप्तपर्णादिवत्" इति कैयटः। लता इव स्थिताः दैवात् एकपल्लवस्फुरणस्य अपि लोके सम्भवात् उपमा इव इयं न उत्प्रेक्षा। किञ्च व्यपोढानि विपरीतानि पार्श्वानि येषु तैः पाणिविहारहारिभिः पाणिविक्षेपमनोहरैः। "अङ्गहाराऽङ्गविक्षेप" इत्यमरः। विकर्षणैः मन्थगुणकर्षणैः अपवर्त्तितत्रिकाः सुस्खलितनितम्बाः यद्यपि "पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्" इत्यमरः, तथापि अत्र नितम्बः लक्ष्यते तन्नैकट्यात् इति भावः ॥ १५ ॥

व्रजेति। व्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेषु। अधिकरणे सप्तमी। "व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु" इति विश्वः। अम्बुदनादशङ्किनीः गर्ज्जितभ्रमवतीः इति

১৪—১৭। অর্জ্জুন দেখিলেন,—কতিপয় বল্লবী মন্থন কার্য্যে ব্যাপৃত। তাহাদের মুখমণ্ডল পরিচলিত কেশরূপ অলিকুলে সমাকুলিত, ঈষৎ হাস্যবিকাশে উহাদের দশনরূপ কেশর ঈষৎ

स मन्थरावल्गितपीवरस्तनीः
परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं नोपरराम वल्लवी-
रभिप्रनृत्ता इव वारयोषितः ॥ १७ ॥

कलापकम् ॥

शिखण्डिना योषितः उन्मदयन्तश्च मथा विवर्त्तनैः मुहुः प्रणुन्नेषु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरं नदत्सु सत्सु मन्थरावल्गितपीवरस्तनीः परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः वल्लवीः अभिप्रनृत्ताः वारयोषित इव सः निरीक्षितुं न उपरराम ॥ वाच्य—तेन न उपरेमे ॥ १४—१७ ॥

भ्रान्तिमदलङ्कारः । शिखण्डिनां योषितः मयूरीः । योषिद्ग्रहणं मौग्ध्यातिशयार्थम् । उन्मदयन्तः उन्मदाः कुर्वन्तः । "तत्करोति" इति ण्यन्तात् शतृप्रत्ययः । मथां मन्थनदण्डानाम् । "वैशाखमन्थमन्थन-मन्थानो मन्थदण्डके" इत्यमरः । विवर्त्तनैः परिभ्रमणैः मुहुः प्रणुन्नेषु कम्पितेषु इति स्वभावोक्तिः । कुम्भेषु कलसेषु मृदङ्गवत् मन्थरम् ईषन्नदत्सु स्वनवत्सु सत्सु इति लाप्य [वाद्य]साम्योक्तिः । भावलक्षणे सप्तमीयम् ॥ १६ ॥

स इति । मन्थरं मन्दम् आवल्गिताः चञ्चलाः पीवराः स्तनाः यासां ताः तथोक्ताः । "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीष् । परिश्रमेण क्लान्तानि ग्लानानि विलोचनोत्पलानि यासां ताः तथोक्ताः । वल्लवीः गोपीः । "गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः" इत्यमरः । अभिप्रनृत्ताः नृत्यन्तीः । "गत्यर्थाकर्म्मक" इत्यादिना कर्त्तरि क्तः । "मतिबुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च" इति चकाराद्वर्त्तमानार्थत्वम् । वारयोषितः वेश्या इव । "वारस्त्री गणिका वेश्या" इत्यमरः । सः अर्जुनः निरीक्षितुम् । ईक्षतेः तुमुन् । न उपरराम न विरमति स्म । "उपाच्च" "विभाषाकर्म्मकात्" इति परस्मैपदम् । अत्र चतुःश्लोक्याम् उपमास्वभावोक्त्योः संसृष्टिः ॥ १७ ॥

প্রকাশিত, এবং চঞ্চল কুণ্ডলরশ্মির দ্বারা উহারা রঞ্জিত; সুতরাং বালাতপ-স্পৃষ্ট সরোজসমূহের ন্যায়ই ঐ সকল বল্লবীমুখ মনোজ্ঞ। বল্লবীরা শ্বাস রুদ্ধ করিতেছিল; তাই তাহাদের অধরদেশ বিকম্পিত হইতেছিল। সুতরাং প্রস্ফুরিতৈকপল্লবা লতার ন্যায়ই তাহাদের শোভা হইয়াছিল। তাঁহারা যে সুন্দর পাণিবিক্ষেপ সহকারে মন্থন রজ্জু আকর্ষণ বিকর্ষণ করিতেছিল, তাহাতে তাহাদের পার্শ্বদেশের বিবর্ত্তন হইতেছিল এবং নিতম্বদেশ দুলিতেছিল। তাহাদের মন্থনদণ্ডবিবর্ত্তনে দুগ্ধকুম্ভসকল বারংবার কম্পিত হইয়া মৃদঙ্গবৎ মন্থরধ্বনি করিতেছিল, তাহাতে গোষ্ঠপ্রাঙ্গণস্থ ময়ূরীরা উন্মাদিত হইয়াছিল। গোপীদিগের পীবরস্তন কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ চঞ্চল হইতেছিল, এবং

पपात पूर्वां जहतो विजिह्मता
वृषोपभुक्तान्तिकशस्यसम्पदः।
रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान्
प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान् पथः॥ १८॥

जनैरुपग्राममनिन्द्यकर्म्मभि-
र्विविक्तभावेङ्गितभूषणैर्वृताः।
भृशं ददर्शाश्रममण्डपोपमाः
सपुष्पहासाः स निवेशवीरुधः॥ १९॥

अन्वयः। सः पूर्वां विजिह्मतां जहतः वृषोपभुक्तान्तिकशस्यसम्पदः रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान् प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान् पथः पपात॥ वाच्य—तेन जिह्मता जहतः...सम्पदः...कर्द्दमा...पृथक्कृताः पन्थानः पेतिरे॥ १८॥

अन्वयः। सः उपग्रामम् अनिन्द्यकर्म्मभिः विविक्तभावेङ्गितभूषणैः वृताः आश्रममण्डपोपमाः सपुष्पहासाः निवेशवीरुधः भृशं ददर्श॥ वाच्य—तेन...निवेशवीरुध' ददृशिरे॥ १८॥

पपातेति। सः अर्जुनः पूर्वां प्रावृषेण्यां विजिह्मतां वक्रतां जहतः त्यजतः। शरदि निष्पङ्कत्वेन समरेखया एव सुगमत्वात् इति भावः। जहातेः शतृप्रत्ययः। वृषोपभुक्तान्तिकशस्यसम्पदः वृषभचर्वितप्रान्तशस्यसमृद्धीन्। "सुकृते वृषभे वृषः" इत्यमरः। सीमन्ताः इव सीमन्ताः चक्राङ्कपङ्क्तयः सीमन्तवन्तः कृताः सीमन्तिताः। मत्वन्तात् "तत्करोति" इति णिचि क्तः, णाविष्ठवद्भावान्मतुपो लुक्। रथाङ्गैः चक्रैः सीमन्तिताः सान्द्राः कर्दमाः घनीभूताः पङ्काः येषु तान् प्रसक्तसम्पातेन सन्ततसञ्चारेण पृथक्कृतान् पथः मार्गान् पपात जगाम इति स्वभावोक्तिः॥ १८॥

जनैरिति। स अर्जुनः उपग्रामं ग्रामेषु, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। अनिन्द्यकर्म्मभिः। अनिषिद्धवृत्तिभिः वृत्तिश्च एकत्र कृष्यादिः, अन्यत्र शिलोञ्छादिः। विविक्तानि एकाग्राणि, भावः अभिप्रायः, इङ्गितं चेष्टा, भूषणम्

শ্রমভরে তাহাদের নয়নোৎপলসকল ক্লান্ত হইয়াছিল। অর্জ্জুন ঐ সকল বল্লবীদিগকে নর্ত্তনরতা বারবনিতাদিগের ন্যায় অবিরত দর্শন করিতে লাগিলেন।

১৮। পথসকল পূর্ব্ব বক্রতা পরিত্যাগ করিয়া শরতে সরল হইয়াছে; বৃষগণ পথের প্রান্তভাগের শস্যসকল খাইয়া ফেলিয়াছে; রথচক্রের চলনে পথের সীমন্তীকৃত কর্দ্দমসকল ঘনীভূত হইয়াছে; এবং সদা সঞ্চারে সমস্ত পথই পৃথক্‌কৃত হইয়াছে। অর্জ্জুন এহেন পথে যাইতে লাগিলেন।

ततः स सम्प्रेच्य शरद्गुणश्रियं
शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषम् ।
उवाच यक्षस्तमनोदितोऽपि गां
न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ॥ २० ॥

इयं शिवाया नियतेरिवायतिः
कृतार्थयन्ती जगतः फलैः क्रियाः ।
जयश्रियं पार्थ पृथूकरोतु ते
शरत् प्रसन्नाम्बुरनम्बुवारिदा ॥२१॥

अन्वयः। ततः स यक्षः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेच्य शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषं तम् अनोदितोऽपि गाम् उवाच। तथाहि इङ्गितज्ञः अवसरे न अवसीदति॥ वाच्य—तेन यक्षेण शरद्गुणालोकनलोलचक्षुः सः अनोदितेनापि गाम ऊचे। इङ्गितज्ञेन न अवसद्यते ॥ २० ॥

अलङ्कारस्य येषां तथोक्तैः जनैः वृताः अधिष्ठिता इत्यर्थः। अतएव आश्रमेषु मुनिस्थानेषु ये मण्डपाः तदुपमाः। "मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः" इत्यमरः। सपुष्पहासाः पुष्पविकाशसहिताः। "तेन सह" इत्यादिना बहुव्रीहिः। निवेशवीरुधः गृहगुल्मिनीः। "वीरुधो वल्लिगुल्मिन्यौ" इति वैजयन्ती। भृशं सादरं ददर्श। उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

तत इति। ततः स पूर्वोक्तः यक्षः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेच्य दर्शनीयां वर्णनीयां च विचार्य इत्यर्थः। शरद्गुणालोकने लोलचक्षुषं सतृष्णदृष्टिम्। "लोलश्चलसतृष्णयोः" इत्यमरः। तम् अर्जुनम् अनोदितः अपि अपृष्टः अपि गां वाचम् उवाच। तथाहि इङ्गितज्ञः भावज्ञः। "इङ्गितं हृद्गतो भावः" इति विश्वः। अवसरे उक्तियोग्ये काले न अवसीदति न वाचं यच्छति। "नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्" इति निषेधस्तु अनाकाङ्क्षितोक्तिविषय इति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

১৯। অর্জ্জুন গ্রামে গ্রামে প্রস্ফুট পুষ্পযুত বহু গৃহগুল্মিনী সাদরে দেখিতে লাগিলেন। দেখিলেন,—যাহাদের কর্ম্ম অগর্হিত এবং ভাব, ইঙ্গিত ও ভূষণ সকল বিবিক্ত, এহেন জনগণকর্ত্তৃক ঐ সকল গৃহগুল্মিনী অধিষ্ঠিত; সুতরাং উহারা আশ্রমস্থানস্থিত মণ্ডপনিচয়ের ন্যায়ই প্রতিভাত।

২০। অনন্তর সেই অর্জ্জুনসমভিব্যাহারী যক্ষ শরদ্গুণশ্রী অবলোকন করিয়া শরদ্গুণদর্শনে লোলদৃষ্টি অর্জ্জুনকে অপৃষ্ট হইয়াও কথা বলিতে লাগিল। বস্তুত ইঙ্গিতজ্ঞ ব্যক্তি কখন কথনোচিতকালে কথা না বলিয়া থাকে না।

उपैति शस्यं परिणामरम्यता
नदीरनौद्धत्यमपङ्कता महीम्।
नवैर्गुणैः सम्प्रति संस्तवस्थिरं
तिरोहितं प्रेम घनागमश्रियः॥ २२॥
पतन्ति नास्मिन् विशदाः पतत्रिणो
धृतेन्द्रचापा न पयोदपङ्क्तयः।

अन्वयः। हे पार्थ! शिवायाः नियतेः आयतिरिव जगतः क्रियाः फलैः कृतार्थयन्ती प्रसन्नाम्बुः अनम्बुवारिदा इयं शरत् ते जयश्रियं पृथक्करोतु॥ वाच्य—आयत्या इव कृतार्थयन्त्या प्रसन्नाम्बुः अनम्बुवारिदया अनया शरदा जयश्रीः पृथक्क्रियताम्॥ २१॥

अन्वयः। परिणामरम्यता शस्यम् उपैति, अनौद्धत्यं नदीः उपैति, अपङ्कता महीम् उपैति। तथाहि सम्प्रति नवैः गुणैः संस्तवस्थिरमपि घनागमश्रियः प्रेम तिरोहितम्॥ वाच्य—शस्यं परिणामरम्यतया नदी अनौद्धत्येन मही अपङ्कतया उपेयते। नवाः गुणाः प्रेम तिरोहितवन्तः॥ २२॥

इयमिति। हे पार्थ! शिवायाः कल्याणकारिण्याः नियतेः। "दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः" इत्यमरः। शुभावहदैवस्य आयतिः फलदानकालः सा एव जगतः क्रियाः कृष्यादिकर्माणि फलैः लाभैः। "लाभनिष्पत्तियोगेषु बीजभावे धने फलम्" इति वैजयन्ती। कृतार्थयन्ती सफलयन्ती प्रसन्नाम्बुः निर्मलोदका अनम्बुवारिदा निर्जलमेघा, अनेन विशेषणद्वयेन द्यावापृथिव्योः आनुकूल्यं सूचयति। इयं शरत् ते जयश्रियं पृथक्करोतु। आशीरर्थे लोट्॥ २१॥

उपैतीति। शस्यं व्रीह्यादिकं परिणामेन परिपाकेन या रम्यता सा(कर्त्री) उपैति। नदीः अनौद्धत्यं गम्यरूपत्वम् (कर्त्तृ) उपैति। महीम् अपङ्कता निष्पङ्कत्वम् (कर्त्री) उपैति। तथाहि सम्प्रति नवैः गुणैः पूर्वोक्तैः शरद्धर्मैः संस्तवेन परिचयेन स्थिरं दृढम् अपि घनागमश्रियः प्रावृड्लक्ष्म्याः सम्बन्धि तद्विषयम् इत्यर्थः, प्रेम तिरोहितं निरर्थकं कृतम् इत्यर्थः। गुणतन्त्राः प्रेमाणः न परिचयतन्त्रा इति भावः। वास्तवालङ्कारः॥ २२॥

२१। [যক্ষ কহিল] হে পার্থ। এই যে কল্যাণকারিণী নিয়তির ফলদানকালের ন্যায় ফলদ্বারা জগতের কৃষ্যাদি-কর্ম্ম-নির্ব্বাহকারিণী নির্ম্মলোদকা নির্জ্জলমেঘা শরৎ, ইনি তোমার জয়শ্রী বৃদ্ধি করুন।

২২। শস্যকে—পরিপাকরম্যতা, নদীসকলকে—অনুদ্ধতভাব, মহীকে—পঙ্কহীনতা প্রাপ্ত হইতেছে। বস্তুতঃ সম্প্রতি নবীন শরদ্গুণরাশি, ঘনাগমলক্ষ্মীর প্রেম পূর্ব্বপরিচয়ে সুদৃঢ় হইলেও তাহা নিষ্ফল (নাকচ) করিয়া দিতেছে।

तथापि पुष्णाति नभः श्रियं परां
न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम् ॥ २३ ॥
विपाण्डुभिर्म्लानतया पयोधरै-
श्च्युताचिराभागुणहेमदामभिः ।
इयं कदम्बानिलभर्त्तुरत्यये
न दिग्वधूनां कृशता न राजते ॥२४॥

अन्वयः । अस्मिन् विशदाः पतत्रिणः न पतन्ति धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्क्तयः च न पतन्ति । तथापि नभः परां श्रियं पुष्णाति । तथाहि रम्यं (वस्तु) आहार्यं गुणं न अपेक्षते ॥ वाच्य—विशदैः पतत्रिभिः न पत्यते, धृतेन्द्रचापाभिः पयोदपङ्क्तिभिः न पत्यते । नभसा परा श्रीः पुष्यते । रम्येण आहार्यो गुणो न अपेक्ष्यते ॥ २३ ॥

अन्वयः । कदम्बानिलभर्त्तुरत्यये म्लानतया विपाण्डुभिः च्युताचिराभागुणहेमदामभिः पयोधरैः दिग्वधूनाम् इयं कृशता न राजते न ॥ वाच्य—अनया कृशतया न राज्यते न ॥ २४ ॥

पतन्तीति । अस्मिन् नभसि विशदाः पतत्रिणः बलाकाः न पतन्ति न प्रसरन्ति, धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्क्तयश्च न पतन्ति । तथापि शोभाकारणाभावेऽपि नभः परां श्रियं शोभां पुष्णाति । तथाहि रम्यं स्वभावसुन्दरं वस्तु आहार्यम् आरोप्यमाणं गुणं न अपेक्षते । तत्र स्वभावस्य एव समर्थत्वात् इति भावः । अत्र अर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

विपाण्डुभिरिति । कदम्बानिलशब्देन वर्षर्तुः उपलक्ष्यते । स एव भर्त्ता तस्य अत्यये विरहे म्लानतया निर्जलतया दुर्बलतया च विपाण्डुभिः च्युतानि रहितानि अचिराभा विद्युत् तस्या गुणा एव हेमदामानि सुवर्णसूत्राभरणानि येभ्यः तैः पयोधरैः अम्भोदैः, अन्यत्र स्तनैः उपलक्षितानाम् । "स्तनाम्भोदौ पयोधरौ" इति वैजयन्ती । दिश एव वध्वः तासाम् इयं कृशता न राजते इति न, किन्तु राजत एव भर्त्तृवियुक्तत्वात् । "आर्त्तार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा" इति स्मरणात् इति भावः । सामान्यतः प्रसक्तम् अराजनं कार्श्यस्य एकेन नञानूद्य द्वितीयेन निषेधति । यथाह वामनः—"सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ" इति । अत्र रूपकालङ्कारः स्फुट एव ॥ २४ ॥

২৩। শারদ আকাশে বলাকাশ্রেণী উড়িতেছে না; ইন্দ্রধনু লইয়া মেঘরাজিও উঠিতেছে না, তথাপি আকাশ পরমশোভা ধারণ করিতেছে। ফলতঃ যাহা স্বভাবরম্য বস্তু, তাহা কখন আহার্য্য গুণের অপেক্ষা করে না।

২৪। বর্ষাঋতুরূপ পতির বিরহে দিগঙ্গনাগণ পরিম্লান হওয়ায় পয়োধরসকল পাণ্ডুরতা ধারণ-

विहाय वाञ्छामुदिते मदात्यया-
दरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः।
श्रुतिः श्रयत्युन्मदहंसनिःस्वनं
गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः॥२५॥

अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गतां
गता विपाकेन फलस्य शालयः।
विकासि वप्राम्भसि गन्धसूचितं
नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम्॥२६॥

अन्वयः। मदात्ययात् अरक्तकण्ठस्य शिखण्डिनः उदिते रुते वाञ्छां विहाय श्रुतिः उन्मदहंसनिःस्वनं श्रयति। तथाहि प्रियत्वे गुणाः अधिकृताः, संस्तवः न॥ वाच्य—श्रुत्या उन्मदहंसनिःस्वनः श्रीयते। गुणैः अधिकृतं न संस्तवेन॥ २५॥

अन्वयः। अमी पृथुस्तम्बभृतः फलस्य विपाकेन पिशङ्गतां गताः, शालयः वप्राम्भसि विकासि गन्धसूचितम् असितोत्पलं निघ्रातुमिव नमन्ति॥ वाच्य—अमीभिः पृथुस्तम्बभृद्भिः…पिशङ्गतां गतैः शालिभिः …नम्यते॥ २६॥

विहायेति। मदात्ययात् मदक्षयात् अरक्तकण्ठस्य अश्राव्यकण्ठस्य कण्ठशब्देनात्र तद्गतः स्वरः लक्ष्यते, शिखण्डिनः मयूरस्य सम्बन्धिनि उदिते उच्चैःस्वरे रुते कूजिते वाञ्छां विहाय श्रुतिः श्रोत्रम्। "कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः" इत्यमरः। उन्मदहंसनिःस्वनं मत्तमरालकूजितं श्रयति भजते। ननु अकाण्डे परिचितपरिहारेण अपरिचिते कथं प्रीत्युदयः इत्याशङ्क्य अर्थान्तरं न्यस्यति—गुणा इति। प्रीणाति इति प्रियः। "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कप्रत्ययः। प्रियत्वे प्रीतिकरत्वे गुणाः अधिकृताः नियुक्ताः संस्तवः परिचयः न अधिकृतः न समर्थः, प्रेमाधाने गुणवत्त्वं प्रयोजकं न परिचय इत्यर्थः॥ २५॥

अमी इति। अमी पृथून् स्तम्बान् गुच्छान् बिभ्रति पृथुस्तम्बभृतः।

করিয়াছে; বিদ্যাদ্গুণরূপ হেমদামরাজি তাহা হইতে বিচ্যুত হইয়াছে। এই কারণে ঐ সকল দিগঙ্গনার কৃশতাই প্রকাশ পাইতেছে।

২৫। মদাপগমে অশ্রাব্যস্বর ময়ূরের উচ্চারিত উচ্চ কূজনে স্পৃহা পরিত্যাগ করিয়া শ্রোত্র এক্ষণে মত্তমরালকূজনের আশ্রয় লইতেছে। বস্তুতঃ প্রীতিব্যাপারে গুণসমূহেরই অধিকার; কিন্তু পরিচয়ের নহে। অর্থাৎ ময়ূরের কণ্ঠস্বর পূর্ব্বপরিচিত বটে, কিন্তু শরতে তাহা নির্গুণ বলিয়া অশ্রাব্য। অধুনা অপরিচিত হইলেও মত্ত মরালস্বরই গুণযুক্ত বলিয়া শ্রাব্য।

मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा
विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया ।
पयः स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं
द्रुतं धनुःखण्डमिवाहिविद्विषः ॥२७॥

विपाण्डुसंव्यानमिवानिलोद्धतं
निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः ।
अनाविलोन्मीलितबाणचक्षुषः
सपुष्पहासा वनराजियोषितः ॥ २८ ॥

अन्वयः । मृणालिनीनां त्विषा अनुरञ्जितम अम्भोजपलाशशोभया विभिन्नं स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं द्रुतम् अहिविद्विषः धनुःखण्डमिव स्थितं पयः, विपाण्डु अनिलोद्धतं सप्तपलाशजं रजः निरुन्धतीः

"स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः" इत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन परिणामेन पिशङ्गतां गताः शालयः व्रीहिविशेषाः । वप्राम्भसि केदारोदके । "पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्" इत्यमरः । विकसति इति विकासि विकसितं गन्धेन सूचितं ज्ञापितम् असितोत्पलं निघ्रातुम् आघ्रातुम् इव नमन्ति । "निध्यातुमिव" इति पाठे द्रष्टुम् इत्यर्थः । निर्वर्णयितुं वा । "निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्" इत्यमरः । अत्र फलभारात् नमनस्य निघ्राणफलकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते इति फलोत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिः कलापकमाह—मृणालिनीनामिति । मृणालिनीनां पद्मलतानां त्विषा हरिद्वर्णेन अनुरञ्जितं तद्वर्णताम् आपादितम् इत्यर्थः । तथा अम्भोजपलाशशोभया पद्मदलकान्त्या आरुण्येन इत्यर्थः । विभिन्नं मिश्रितम् । तथा स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं स्फुरद्भिः कलमाग्रैः पिङ्गलीकृतम् इत्थं नानावर्णत्वात् द्रुतं विगलितं पलायितम् अहिविद्विषः वृत्रघ्नतः इन्द्रस्य "सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः" इति वैजयन्ती । धनुःखण्डम् इव स्थितम् । "नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य" इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । पयः वप्राम्भः अपदिश्य व्याजीकृत्य धावताम् इत्यागामिना सम्बन्धः । अत्र धनुःखण्डस्य द्रुतस्य लोके अप्रसिद्धत्वात् उत्प्रेक्षा इयम्, न उपमा ॥ २७ ॥

*

২৬। এই সকল পৃথুগুচ্ছধারী ফলপাক-পিশঙ্গ শালি কেদারজলে বিকসিত গন্ধসূচিত নীলোৎপলের আঘ্রাণ লইবার জন্যই যেন নত হইয়া পড়িয়াছে।

২৭—৩০। এ সময়ের জল মৃণালিনীসমূহের প্রভাপুঞ্জে অনুরঞ্জিত হইয়াছে। পদ্মপলাশের

अदीपितं वैद्युतजातवेदसा
सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपम्।
ततान्तरं सान्तरवारिशीकरैः
शिवं नभोवर्त्म सरोजवायुभिः ॥ २९ ॥

सितच्छदानामपदिश्य धावतां
रुतैरमीषां ग्रथिताः पतत्त्रिणाम्।
प्रकुर्वते वारिदरोधनिर्गताः
परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३० ॥

अनाविलोन्मीलितबाणचक्षुषः सपुष्पहासा वनराजियोषितः वैद्युतजातवेदसा अदीपितं सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातप सान्तरवारिशीकरैः ततान्तरं सरोजवायुभिः शिवं नभोवर्त्म च अपदिश्य धावताम् अमीषां सितच्छदानां पतत्त्रिणां रुतैः ग्रथिताः वारिदरोधनिर्गताः अमलाः दिशः परस्परालाप प्रकुर्वते इव ॥ वाच्य—......ग्रथिताभिः वारिदरोधनिर्गताभिः अमलाभिः दिग्भिः परस्परालाप इव प्रक्रियते ॥ २७—३० ॥

विपाण्डुमिति। विपाण्डु शुभ्रम् अनिलोद्धतम् अनिलोत्क्षिप्तम्। सप्त सप्त पलाशानि पत्राणि पर्वसु येषां ते वृक्षाः सप्तपलाशाः। क्वचित् संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् इति उक्तम्। तेषां पुष्पाणि सप्तपलाशानि। "द्विहीनं प्रसवे सर्वम्" इत्यमरः। "फले लुक्" इत्यणो लुक्। तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागं संव्यानम् उत्तरीयम् इव। "संव्यानमुत्तरीयं च" इत्यमरः। निरुन्धतीः निवारयन्तीः प्रावृतवतीः इति यावत्। अनाविलानि अकलुषाणि उन्मीलितानि च बाणानि नीलसैरेयकाणि चक्षूंषि इव यासां ताः तथोक्ताः। "नीलस्त्वर्थगलो दासी बाण ओदनपाक्यपि" इति धन्वन्तरिः। पुष्पाणि हासा इव तैः सह वर्त्तन्ते इति सपुष्पहासाः। वनराजयः योषित इव वनराजियोषितः ताः अपदिश्य इति अन्वयः। अत्र संव्यानम् इव इति उपमा एव अन्यत्र उपमितसमासे लिङ्गम्। यथा काचित् केनचित् कामुकेन आक्षिप्तं स्तनांशुकं निरुन्धे तद्वत् इति भावः ॥ २८ ॥

अदीपितमिति। वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निना अदीपितम् अप्रकाशितम्, विद्युत्प्रकाशस्य दृष्टिविघातकत्वात् तद्राहित्यं गुण इति भावः।

শোভাসহ মিশিয়া গিয়াছে। এবং উজ্জ্বল কলমাগ্রভাগদ্বারা পিঙ্গলীকৃত হইয়াছে। এইরূপে উহা নানাবর্ণ বলিয়া বিগলিত ইন্দ্রচাপখণ্ডের ন্যায়ই বিরাজ করিতেছে। পুষ্পহাস্যযুক্ত বনরাজিরমণীরা

॥ कलापकम् ॥

विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाः
शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः।
असक्तमूधांसि पयः क्षरन्त्यमू-
रुपायनानीव नयन्ति धेनवः॥ ३१॥

अन्वयः। विहारभूमेरभिघोषम् उत्सुकाः च्युतयूथपङ्क्तयः अमूः धेनवः असक्तं पयः क्षरन्ति ऊधांसि शरीरजेभ्यः उपायनानीव नयन्ति॥ वाच्य—उत्सुकाभिः च्युतयूथपङ्क्तिभिः अमूभिः धेनुभिः पयः क्षरन्ति, ऊधांसि उपायनानीव नीयन्ते॥ ३१॥

सिताम्बुदानां च्छेदैः खण्डैः तिरोहितातपम्। न दृष्टिबाधा नापि आतपबाधः इति भावः। सान्तरवारिशीकरैः विरलाम्बुकणैः ततान्तरं व्योममध्यं सरोजवायुभिः शिवं रम्यं नभोवर्त्म च अपदिश्य इति। स्वभावोक्तिः अलङ्कारः॥ २८॥

सितेति। अपदिश्य धावताम् इति पूर्वश्लोकद्वयोक्तं पयःप्रभृतिकम् उद्दिश्य धावताम् अमीषां सितच्छदानां पतत्रिणां हंसानाम्। "हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः" इत्यमरः। रुतैः शब्दैः ग्रथिताः दृब्धाः। "ग्रथितं गुम्फितं दृब्धम्" इत्यमरः। वारिदरोधनिर्गताः मेघोपरोधनिर्मुक्ताः अतएव अमलाः प्रसन्नाः दिशः परस्परालापं प्रकुर्वते इव दिष्ट्या मेघोपरोधनिर्मुक्ताः चिरात् उच्छ्वसिताः इति हंसकूजितव्याजेन परस्परम् आलपन्ति इव इति उत्प्रेक्षा॥ ३०॥

विहारेति। विहारभूमेः अपरगात्रगोचरात् इत्यर्थः। आगच्छन्त्यः इति शेषः। अभिघोषम् उत्सुकाः व्रजं प्रति उत्कण्ठिताः, वत्सप्रेम्णा इति भावः। "घोष आभीरपल्ली स्यात्" इत्यमरः। च्युता त्रुटिता यूथानां कुलानां पङ्क्तिः श्रेणीबन्धः यासां ताः तथोक्ताः। "सजातीयैः कुलं यूथम्" इत्यमरः। अमूः धेनवः असक्तम् अप्रतिबन्धं पयः क्षीरं क्षरन्ति स्रवन्ति। वत्सस्मरणात् प्रस्रवन्ति इत्यर्थः। क्षरतः शतृप्रत्ययः। ऊधांसि शरीरजेभ्यः अपत्येभ्यः उपायनानि इव अतितोषकारीणि इव इति उत्प्रेक्षा। नयन्ति

স্বচ্ছ বাণপুষ্পরূপ নেত্র উন্মীলিত করিয়া যেন অনিলচালিত ধবলসপ্তপর্ণপরাগরূপ উত্তরীয় বস্ত্র ধারণ করিয়াছে। নভোমার্গের অভ্যন্তর বিরল জলকণাসমূহে ব্যাপ্ত হইয়াছে। আকাশপথে বৈদ্যুতাগ্নির প্রকাশ এখন আর নাই, শুভ্র মেঘখণ্ডে উহার আতপচ্ছটা তিরোহিত হইয়াছে। এবং কমলসম্পৃক্ত অনিলদ্বারা উহা রমণীয় হইয়া উঠিয়াছে। এই সকলের উদ্দেশেই ঐ মরালকুল ধাবিত হইতেছে। উহাদের ধ্বনিগুম্ফিত মেঘরোধরহিত প্রসন্ন দিক্‌সমূহ যেন পরস্পর আলাপ-আপ্যায়নই করিতেছে।

जगत्प्रसूतिर्जगदेकपावनी
व्रजोपकण्ठं तनयैरुपेयुषी।
द्युतिं समग्रां समितिर्गवामसा-
वुपैति मन्त्रैरिव संहिताहुतिः॥ ३२॥

कृतावधानं जितबर्हिणध्वनौ
सुरक्तगोपीजनगीतनिःस्वने।
इदं जिघत्सामपहाय भूयसीं
न शस्यमभ्येति मृगीकदम्बकम्॥ ३३॥

अन्वयः। जगत्प्रसूतिः जगदेकपावनी तनयैः व्रजोपकण्ठम् उपेयुषी असौ गवां समितिः मन्त्रैः संहिताहुतिरिव समग्रां द्युतिम् उपैति॥ वाच्य——…प्रसूत्या…पावन्या…उपेयुष्या अमुया गवां समित्या संहिताहुत्येव समग्रा द्युतिः उपेयते॥ ३२॥

अन्वयः। जितबर्हिणध्वनौ सुरक्तगोपीजनगीतनिःस्वने कृतावधानम् इदं मृगीकदम्बक भूयसीं जिघत्सां अपहाय शस्यं न अभ्येति॥ वाच्य——…कृतावधानेन अनेन मृगीकदम्बकेन… शस्यं न अभीयते॥ ३३॥

प्रापयन्ति। यथा लोके कुतश्चित् प्रवासात् एत्य मातरः किञ्चित् खाद्यम् आनयन्ति तद्वत् इति भावः॥ ३१॥

जगदिति। जगत्प्रसूतिः जगत्कारणम् आज्यादिहविर्द्वारेण इति भावः। जगताम् एकपावनी मुख्यशोधनी व्रजोपकण्ठं गोष्ठान्तिकम्। "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इति द्वितीया। "उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्राः" इत्यमरः। तनयैः वत्सैः उपेयुषी सङ्गता। "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इति क्वसुप्रत्ययान्तः निपातः। "उगितश्च" इति ङीप्। असौ गवां समितिः संहतिः। मन्त्रैः ऋगयजुरादिभिः। "मन्त्रो ऋगादिगुह्योक्तिः" इति वैजयन्ती। संहिता योजिता आहुतिः इव, समग्रां द्युतिम् उपैति। आहुतिः अपि जगत्प्रसूतिः जगदेकपावनी च। "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति स्मरणात् इति भावः॥ ३२॥

৩১। কতকগুলি ধেনু শেষরাত্রির বিচরণস্থান হইতে ব্রজাভিমুখগমনে উৎকণ্ঠিত হইয়া যূথভ্রষ্ট হইয়াছে। তাহাদের আপান (স্তন) সকল অবাধে ক্ষীর ক্ষরণ করিতেছে। তাহারা যেন ঐ সকল আপান আপনাদের অপত্যদিগের উপহারের জন্যই আনয়ন করিয়াছে।

৩২। ঐ গাভীসকল জগতের কারণ এবং একমাত্র পাবক, উহারা বৎসগণসহ গোষ্ঠান্তিকে উপনীত হইয়া মন্ত্রযোজিত আহুতির ন্যায় পরম দ্যুতি প্রাপ্ত হইল।

असावनास्थापरयावधीरितः
सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।
उपैति शुष्यन् कलमः सहाम्भसा
मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम् ॥ ३४ ॥

अमी समुद्भूतसरोजरेणुना
हृता हृतासारकणेन वायुना ।

अन्वयः । शिरसा नमन्नपि अनास्थापरया सरोरुहिण्या अवधीरितः अम्भसा सह शुष्यन् असौ कलमः मनोभुवा तप्त इव अभिपाण्डुताम् उपैति ॥ वाच्य—नमतापि अवधीरितेन शुष्यता अमुना कलमेन तप्तेनेव अभिपाण्डुता उपेयते ॥ ३४ ॥

कृतेति । जितबर्हिणध्वनौ केकानुकारिणि इत्यर्थः । एतेन षड्ज-स्वरप्रायं गायन्ति इति गम्यते । यथाह मातङ्गः—"षड्जं मयूरो वदति" इति । गाः पान्ति इति गोपाः तेषां भार्याः गोप्यः "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः । "पुंयोगादाख्यायाम्" इति ङीष् । ता एव जनः सुरक्तः मधुरकण्ठः यः गोपीजनः वल्लवीजनः तस्य गीतनिःस्वने गाने कृतावधानम् एकाग्रचित्तम् इदं पुरोवर्त्ति मृगीकदम्बकं कर्त्तृ भूयसीम् अतिमहतीं जिघत्साम् अत्तुम् इच्छाम् । अदेः सन्नन्तात् अप्रत्ययः । "लुङ्सनोर्घस्लृ" इति घस्लादेशः । अपहाय हित्वा शस्यं न अभ्येति न उपैति । गीता-सक्त्या क्षुधाम् अपि न गणयति इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

असाविति । शिरसा अग्रेण मूर्ध्ना नमन् प्रणमन् अपि अनास्था-परया अनादरपरया सरोरुहिण्या अवधीरितः, अवज्ञातः, अम्भसा सहचर-भूतेन इति भावः । शुष्यन् असौ कलमः शालिविशेषः मनोभुवा तप्त इव कामार्त्त इव अभिपाण्डुताम् उपैति । अत्र अनास्थापरया इति प्रकृत-सरोरुहिणीविशेषणसामर्थ्यात् अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतिः समासोक्तिः, उत्तिष्ठ-मानायाः सरोरुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया शुद्धभेदे अपि अभेदलक्षणा-तिशयोक्तिमहिम्ना अवधीरणक्रियासम्बन्धात् निर्वहन्ती मनोभुवा तप्त इव इति उत्प्रेक्षानिर्वाहिका इति अतिशयोक्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥

৩৩। এই সম্মুখস্থ মৃগীগণ মধুরকণ্ঠ গোপীজনের ময়ূরকণ্ঠজয়ী গীতরবে একাগ্রচিত্ত হইয়াছে। উহারা ভূয়সী ভক্ষণেচ্ছা পরিত্যাগপূর্ব্বক শস্যাভিমুখে আর যাইতেছে না।

৩৪। ঐ কলম শিরোভাগ দ্বারা প্রণত হইলেও অনাদরিণী সরোজিনীকর্ত্তৃক অবজ্ঞাত হইয়া সহচরস্বরূপ সলিলসহ শুকাইতে শুকাইতে কামার্ত্তবৎ একান্ত পাণ্ডুভাব প্রাপ্ত হইয়াছে।

उपागमे दुश्चरिता इवापदां
गतिं न निश्चेतुमलं शिलीमुखाः ॥ ३५ ॥
मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः
शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य बिभ्रती ।
शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला
धनुःश्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥ ३६ ॥
इति कथयति तत्र नातिदूरा-
दथ ददृशे पिहितोष्णरश्मिबिम्बः ।

अन्वयः। समुद्धृतसरोजरेणुना हृतासारकणेन वायुना हृतः अमी शिलीमुखाः आपदाम् उपागमे दुश्चरिता इव गतिं निश्चेतुं न अलम् ॥ वाच्य—...हृतैः अमीभिः शिलीमुखैः दुश्चरितैः इव न अलम ॥ ३५ ॥

अन्वयः। विद्रुमभङ्गलोहितैः मुखैः पिशङ्गीः कलमस्य शिखाः बिभ्रती असौ व्यक्तशिरीषकोमला शुकावलिः गोत्रभिदः धनुःश्रियम् अनुगच्छति। वाच्य—...शिखाः बिभ्रत्या...कोमलया अमुया शुकावल्या धनुःश्रीः अनुगम्यते ॥ ३६ ॥

अमी इति। समुद्धृतसरोजरेणुना इति सौरभ्योक्तिः। हृतासारकणेन उपात्ताम्बुकणेन इति शैत्योक्तिः। "धारासम्पात आसारः" इत्यमरः। वायुना हृताः आकृष्टाः अमी शिलीमुखाः भृङ्गाः। आपदाम् उपागमे राजादिभयागमे दुश्चरिताः दुष्टकर्माणः चौरादयः इव। गम्यते इति गतिं गन्तव्यदेशम्। "देशोपायगमे गतिः" इति वैजयन्ती। निश्चेतुं न अलं न समर्थाः। एकत्र वायोः सार्वत्रिकत्वेन उपादानात् अनिश्चयात् अन्यत्र भयान्धत्वात् इति भावः ॥ ३५ ॥

मुखैरिति। विद्रुमभङ्गलोहितैः मुखैः पिशङ्गीः पिशङ्गवर्णाः कलमस्य शिखाः शाल्यग्राणि बिभ्रती व्यक्तशिरीषकोमला विकसितशिरीषसवर्णा असौ शुकावलिः गोत्रभिदः इन्द्रस्य धनुषः श्रियम् अनुगच्छति अनुकरोति, नानावर्णत्वात् इन्द्रधनुः इव आभाति इति उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

৩৫। ঐ সকল ভৃঙ্গ পদ্মপরাগবাহী জলকণহারী বায়ুকর্তৃক আকৃষ্ট হইয়া রাজাদিভয় উপস্থিত হইলে দুষ্কর্ম্মা চৌরাদির ন্যায় আপন গন্তব্য দেশ নিশ্চয় করিতে সমর্থ হইতেছে না।

৩৬। ফুল্ল শিরীষবৎ কোমলাকৃতি শুকাবলী বিদ্রুমভঙ্গবৎ লোহিতবর্ণ মুখদ্বারা পিশঙ্গ কলমশিখা ধারণ করত ইন্দ্রধনুর শোভার অনুকরণ করিতেছে।

विगलितजलभारशुक्लभासां
निचय इवाम्बुमुचां नगाधिराजः ॥ ३७ ॥

तमतनुवनराजिश्यामितोपत्यकान्तं
नगमुपरि हिमानीगौरमासाद्य जिष्णुः ।
व्यपगतमदरागस्यानुसस्मार लक्ष्मी-
मसितमधरवासो बिभ्रतः सीरपाणेः ॥ ३८ ॥

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
शरद्वर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अन्वयः । अथ तत्र इति कथयति सति नातिदूरात् पिहितोष्णरश्मिबिम्बः नगाधिराजः विगलितजलभारशुक्लभासाम् अम्बुमुचां निचय इव ददृशे ॥ वाच्य—(अर्जुनः)...रश्मिबिम्बं नगाधिराजम् अम्बुमुचां निचयमिव ददर्श ॥ ३७ ॥

अन्वयः । जिष्णुः अतनुभिः वनराजिभिः श्यामितोपत्यकान्तम् उपरि हिमानीगौरं तं नगम् आसाद्य व्यपगतमदरागस्य असितम् अधरवासः बिभ्रतः सीरपाणेः लक्ष्मीम् अनुसस्मार ॥ वाच्य—जिष्णुना लक्ष्मीः अनुसस्मरे ॥ ३८ ॥

इतीति । अथ तत्र तस्मिन् पूर्वोक्ते यक्षे इति इत्थं कथयति सति न अतिदूरात् अनतिदूरात् ईषद्दूरे इत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपा इति समासः । पिहितोष्णरश्मिबिम्बः तिरोहितार्कमण्डलः इति औन्नत्योक्तिः । नगाधिराजः हिमाद्रिः विगलितः जलभारः येषां ते तथोक्ताः । अतएव शुक्लभासः । द्वयोः अन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षया विशेषणसमासः । तेषां विगलितजलभारशुक्लभासां शुभ्राणाम् अम्बुमुचां निचय इव मेघवृन्दम् इव ददृशे दृष्टः ॥ ३७ ॥

तमिति । जिष्णुः अर्जुनः अतनुभिः महतीभिः वनराजिभिः श्यामिताः श्यामलाः उपत्यकान्ताः आसन्नभूमिप्रदेशाः यस्य तं तथोक्तम् । "उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका" इत्यमरः । "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इति त्यकन्प्रत्ययः । उपरि हिमानीभिः हिमसङ्घातैः गौरं शुभ्रं नगं हिमाद्रिम् आसाद्य व्यपगतः निवृत्तः मदरागः यस्य तस्य । असितं

৩৭। যক্ষ এই সকল কথা বলিতে আরম্ভ করিলে, অর্জ্জুন অনতিদূরে সূর্য্যবিম্বাচ্ছাদী নগাধিরাজ হিমালয়কে দেখিতে পাইলেন। দেখিলেন—জলভারাপগমে শুক্লবর্ণ মেঘজালের ন্যায়ই উহা প্রতিভাত হইতেছে।

पञ्चमः सर्गः ।

—:०:—

अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो
रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं
समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥ १ ॥

अन्वयः । अथ स मेरुमहीभृतः जयाय नु रभसया दिगन्तदिदृक्षया नु नभः विलङ्घयितुं वा समुदितम् उच्छ्रितं हिमाचलम् अभिययौ ॥ वाच्य—तेन समुदितः उच्छ्रितः हिमाचलः अभिययें ॥ १ ॥

नीलम् अधरवासः उत्तरीयं बिभ्रतः धृतवतः, सीरं हलं पाणौ यस्य तस्य सीरपाणेः हलायुधस्य । "हलायुधः । नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली । सङ्कर्षणः सीरपाणिः" इत्यमरः । "सप्तमी विशेषणे" इति ज्ञापकात् व्यधिकरणपदः बहुव्रीहिः । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ स्तः" इति सप्तम्याः परनिपातः । लक्ष्मीं शोभाम् अनुसस्मार स्मृतवान् । अत्र सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य स्मरणात् स्मरणालङ्कारः । "सदृशं सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्यते तत् स्मरणम्" इति विद्याधरः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

———

अथ हिमवद्वर्णनम् आरभते तत्र पञ्चदशभिः कुलकम् आह—अथेति । अथ अनन्तरं सः अर्जुनः मेरुमहीभृतः हेमाद्रेः जयाय नु जयार्थं वा । नुशब्दः अत्र वितर्के । "नु पृच्छायां वितर्के च" इत्यमरः । रभसः

৩৮। দীর্ঘ দীর্ঘ বনরাজিদ্বারা নগাধিরাজের আসন্ন ভূভাগসকল শ্যামল শোভা ধারণ করিয়াছে; উপরে হিমস্তোম অবস্থিত হওয়ায় উহা গৌরবর্ণ হইয়াছে। অর্জ্জুন এ হেন পর্ব্বত প্রাপ্ত হইয়া মদরাগবিরহিত নীলাম্বরধারী হলায়ুধের শোভা স্মরণ করিলেন।

চতুর্থ সর্গ সমাপ্ত ॥

तपनमण्डलदीपितमेकत:
सततनैशतमोवृतमन्यत: ।
हसितभिन्नतमिस्रचयं पुर:
शिवमिवानुगतं गजचर्मणा ॥ २ ॥

क्षितिनभ:सुरलोकनिवासिभि:
कृतनिकेतमदृष्टपरस्परै: ।

अन्वय: । एकत: तपनमण्डलदीपितम् अन्यत: सततनैशतमोवृतम्, (अत:) पुर: हसितभिन्नतमिस्रचयं गजचर्मणा अनुगतं शिवमिव (स्थितम्) ॥ २ ॥ इममारभ्य पञ्चदशश्लोकं यावत् हिमालयविशेषणं सर्वं द्वितीयान्तपदं वाचान्तरं प्रथमाविभक्त्या समाधेयम् ।

वेग: । "रभसो वेगहर्षयो:" इति वैजयन्तीविश्वप्रकाशौ । तद्वत्या रभसया अतीवोत्कण्ठतया इति यावत् । अर्शआदित्वात् अच्प्रत्यय: । दिगन्तानां दिदृक्षया नु द्रष्टुमिच्छया वा नभ: अन्तरिक्षं विलङ्घयितुं नु अतिक्रमितुं वा समुदितं समुत्पतितम् इव स्थितम् इत्यर्थ: । कुत: ? उच्छ्रितम् उन्नतं हिमस्य अचलं हिमाचलम् अभिययौ । अत्र अभियोतितानेकफलविशिष्टौन्नत्यगुणनिमित्तोदितादिक्रियोत्प्रेक्षा, सा च व्यञ्जकाप्रयोगात् प्रतीयमाना इति संक्षेप: । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्—"द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तपनेति । पुन: एकत: एकस्मिन् भागे । सार्वविभक्तिक: तसि: । तपनमण्डलेन दीपितं प्रकाशितम्, अन्यत: अन्यस्मिन् भागे सततेन अनिषिद्धेन नैशेन निशिभवेन तमसा वृतम् । एकत्र अह्ना रात्र्या च, अन्यत्र सङ्गतम् इत्यर्थ: । अतएव पुर: अग्रे हसितेन अट्टहासेन भिन्नतमिस्रचयं निरस्ततम:स्तोमं तथा गजचर्मणा अनुगतं पश्चाद् व्याप्तम् । "पश्चात्सादृश्ययोरनु" इत्यमर: । शिवम् इव स्थितम् । तपनतेज:प्रसार: अपि अस्य कारण इव कुत्रचित् परिसमाप्यते इति महत्त्वातिशयोक्ति: ॥ २ ॥

১। অনন্তর অর্জুন সেই হিমাচলাভিমুখে গমন করিলেন। ঐ সমুন্নত হিমাচল কি মেরুমহীধরকে জয় করিবার নিমিত্ত কিংবা বেগাতিশয়ে দিগ্‌দিগন্ত দেখিবার নিমিত্ত অথবা উহা কি নভোদেশ অতিক্রম করিবার নিমিত্তই উৎপতিতবৎ অবস্থিত ?

২। উহার এক অংশ—সৌরকরনিকরে সমুদ্দীপিত, অন্য অংশ সতত নৈশান্ধকারে সমাবৃত ; সুতরাং অট্টহাস্যদ্বারা সম্মুখস্থ তমঃস্তোমনিরসনকারী গজচর্ম্মানুগত শিবের ন্যায়ই উহা অবস্থিত।

प्रथयितुं विभुतामभिनिर्मितं
प्रतिनिधिं जगतामिव शम्भुना ॥ ३ ॥
भुजगराजसितेन नभःश्रिता
कनकराजिविराजितसानुना ।
समुदितं निचयेन तडित्वतीं
लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४ ॥

अन्वयः। अदृष्टपरस्परैः चितिनभःसुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतम्, (अतः) शम्भुना विभुतां प्रथयितुम् अभिनिर्मितं जगतां प्रतिनिधिमिव (स्थितम्) ॥ ३ ॥

अन्वयः। भुजगराजसितेन नभःश्रिता कनकराजिविराजितसानुना, (अतः) तडित्वतीम् शरदम्बुदसंहतिं लघयता निचयेन समुदितम् ॥ ४ ॥

क्षितीति। परस्परे अन्योन्ये। "कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः" इति वक्तव्यत्वात् परशब्दस्य द्विर्भावः। "समासवच्च बहुलम्" "यदा न समासवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य" इति वक्तव्यत्वात् प्रथमैकवचनम् सुः, कस्कादित्वात् विसर्जनीयस्य सत्वम्, बहुवचनञ्च अन्योन्यशब्दवत्। यथा माघे —"अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त" इति। अदृष्टाः परस्परे यैः ते अदृष्टपरस्पराः तैः तथोक्तैः। क्षितौ नभसि सुरलोके च निवसन्ति इति तैः तथोक्तैः भूर्भुवःस्वर्लोकवासिभिः इत्यर्थः। कृतनिकेतं कृतास्पदम् अतएव शम्भुना विभुतां स्वसामर्थ्यं प्रथयितुम् अभिनिर्मितं जगतां प्रतिनिधिं प्रतिकृतिम् इव स्थितम् इति उत्प्रेक्षा। "प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात्" इत्यमरः। त्रैलोक्यस्यावरोपमम् अपरिच्छेद्यं च इति भावः॥ ३ ॥

भुजगेति। पुनश्च भुजगराजसितेन शेषाहिधवलेन नभःश्रिता गगनस्पृशा कनकस्य राजिभिः रेखाभिः विराजिताः सानवः यस्य तेन तथोक्तेन अतएव तडित्वतीं शरदम्बुदसंहतिं शरन्मेघचयं लघयता लघूकुर्वता तत्तुल्येन इत्यर्थः। अतएव उपमालङ्कारः। निचयेन शिखरसमुच्चयेन समुदितं समुन्नतम्। निचयेनेति। यद्यपि निचयशब्दः शिखरस्यावाचकस्तथापि पर्वतवर्णनप्रकरणोक्तत्वात् पाषाणनिचयः शृङ्गवाची भवितुमर्हति। यथा

৩। পরস্পর পরস্পরের অদৃষ্ট হইয়া ভূলোক, অন্তরিক্ষলোক ও সুরলোকবাসীরা ঐ হিমালয়ে বাস করিতেছেন; সুতরাং স্বসামর্থ্য প্রকটিত করিবার জন্যই শম্ভু যেন উহাকে জগতের প্রতিনিধিরূপে নির্ম্মাণ করিয়াছেন।

मणिमयूखचयांशुकभासुराः
सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः।
दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः
पुर इवोदितपुष्पवना भुवः॥ ५॥

अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभि-
र्विरहितैरचिरद्युतितेजसा।
उदितपक्षमिवायतनिःस्वनैः
पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः॥ ॥६

अन्वयः। मणिमयूखचयांशुकभासुराः सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः उच्चशिलान्तरगोपुराः उदित-पुष्पवनाः (अत.) पुरः इव भुवः दधतम्॥ ५॥

अन्वयः। अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः अचिरद्युतितेजसा विरहितैः आयतनिःस्वनैः पृथु-नितम्बविलम्बिभिः अम्बुदैः उदितपक्षमिव॥ ६॥

"कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इति कूटशब्दः समूहापरपर्यायः। अतएव लक्षणाश्रयणीया। अतएवावाच्यवचनं न दोषः॥ ४॥

मणीति। पुनः मणिमयूखचयाः अंशुकानि इव पटकाण्डादीनि इव तैः भासुराः सुरवधूभिः परिभुक्ताः लताः गृहा इव यासु ताः तथोक्ताः। उच्चानि शिलान्तराणि शिलामध्यानि गोपुराणि पुरद्वाराणि इव यासु ताः उदितानि ऊर्जितानि पुष्पाणां वनानि यासु ताः, अतएव पुरः इव नगराणि इव स्थिताः भुवः दधतम्॥ ५॥

अविरतेति। पुनश्च अविरतम् अविच्छिन्नम् उज्झितं वारि यैः तैः अविरतोज्झितवारयः अवृष्टिमन्त इत्यर्थः। अतएव विपाण्डवस्तैः अवि-रतोज्झितवारिविपाण्डुभिः। अतएव हिमवत्पक्षत्वं सम्भवति इति भावः। अचिरद्युतितेजसा विरहितैः विद्युत्तेजोरहितैः। आयतनिःस्वनैः प्रशान्त-

৪। উহার গগনস্পর্শী শিখরসকল ভুজগরাজের ন্যায় শুভ্র এবং সানুদেশ কনকপংক্তি দ্বারা বিরাজিত; সুতরাং উহারা তড়িৎজড়িত শারদ অম্বুদনিচয়ের ন্যায়ই প্রতিভাত। ঈদৃশ শিখরসমুচ্চয়ে ঐ হিমাচল সমুন্নত।

৫। ঐ হিমাচল নগরনিচয়বৎ নানা ভূভাগ ধারণ করিতেছে। ঐ সকল নগরোপম ভূভাগ মণিময়ূখ-পুঞ্জরূপ অংশুকসমূহে সমুজ্জ্বল; সুরাঙ্গনাগণ ঐ সকল স্থানের লতাগৃহ সকল উপভোগ করিতেছে; উচ্চ উচ্চ শিলান্তর বিবিধ গোপুরবৎ প্রতিভাত হইতেছে; অনেক সুসমৃদ্ধ পুষ্পবন ঐ সমুদায় স্থানে শোভা পাইতেছে।

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः
समवतारसमैरसमैस्तटैः ।
विविधकामहिता महिताम्भसः
स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥ ७ ॥
नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां
द्युतिमतां निकरेण महाश्मनाम् ।
विहितसान्ध्यमयूखमिव क्वचित्
निचितकाञ्चनभित्तिषु सानुषु ॥ ८ ॥

अन्वयः । आकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैः असमैः तटैः (उपलक्षिताः) महिताम्भसः विविधकामहिताः स्फुटसरोजवनाः नदीः दधतम् ॥ ७ ॥

गर्जितैश्च, अन्यथा पक्षत्वहानिः स्यात् इति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिः महाकटकसङ्गिभिः । "कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः" इत्यमरः । अम्बुदैः उदितपक्षं सञ्जातपक्षम् इव स्थितम् । प्राक् छिन्नपक्षस्य अपि हिमाद्रेः धवलाम्बुदसम्बन्धात् पुनः पक्षोत्थानम् उत्प्रेक्ष्यते ॥ ६ ॥

दधतमिति । पुनश्च आकरः खनिः एषाम् अस्ति योनित्वेन इति आकरिभिः आकरजैः । "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्" इत्यमरः । करिभिः गजैः कर्त्तृभिः क्षतैः व्रणैः समवतारेषु तीर्थेषु समैः अविषमैः असमैः असदृशैः अनुपमैः इत्यर्थः । तटैः उपलक्षिताः, तथा महिताम्भसः श्लाघ्योदकाः अतएव विविधेभ्यः कामेभ्यः अवगाहनाद्युपभोगेभ्यः हिताः अनुकूलाः । "चतुर्थी तदर्थ" इत्यादिना समासः । स्फुटानि विकसितानि सरोजवनानि यासु ताः जवनाः वेगवतीः । "जुचंक्रम्य" इत्यादिना युच् । नदीः दधतम् । यमकप्रवृत्त्यनुप्रासभेदत्वात् यमकालङ्कारः । अर्थालङ्कारस्तु अभ्युच्चयः तस्य अतिदुष्करत्वात् रसपोषः अपि न आद्रियते । तदुक्तम्—"प्रायशो यमके चित्रे रसपुष्टिर्न मृग्यते" ॥ ७ ॥

६। হিমাদ্রির বিপুল নিতম্ব-বিম্ব-বিলম্বিত অম্বুদাবলী অবিরত বারি বর্ষণ করিয়া পাণ্ডুবর্ণ হইয়াছে, উহাতে বিদ্যুৎপ্রভা নাই; মেঘগর্জ্জন নাই : সুতরাং ঐ সকল অম্বুধর দ্বারা হিমাদ্রি যেন সঞ্জাতপক্ষ বলিয়াই বোধ হইতেছিল।

৭। হিমালয় স্ফুট পদ্মবনান্বিত বেগবতী বহু নদী ধারণ করিতেছে। ঐ সকল নদীর তট আকরজাত করিগণকর্ত্তৃক ক্ষতবিক্ষত, উহার কোথাও তীর্থব্যাপারে সম এবং কোথাও বা অসম; উহার জল অতি উত্তম, সুতরাং অবগাহনাদি উপভোগ ব্যাপারের একান্ত অনুকূল।

पृथुकदम्बकदम्बकराजितं
ग्रथितमालतमालवनाकुलम्।
लघुतुषारतुषारजलश्च्युतं
धृतसदानसदाननदन्तिनम्॥ ९॥

रहितरत्नचयान्न शिलोच्चया-
नपलताभवना न दरीभुवः।

अन्वयः। नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां द्युतिमता महाश्मनां निकरेण क्वचित् निचितकाञ्चनभित्तिषु सानुषु विहितसान्ध्यमयूखमिव॥ ८॥

अन्वयः। श्लोकोऽयं सान्वयो विरचितः॥ ९॥

नवेति। पुनश्च नवानि विनिद्राणि विकसितानि च यानि जपाकुसुमानि ताम्रपुष्पिकाकुसुमानि तेषां त्विष इव त्विषः येषां ते तेषाम् “ओड्रपुष्पं जपापुष्पं रूपिका ताम्रपुष्पिका” इति वाग्भटः। द्युतिमतां महाश्मनां मणीनां पद्मरागाणाम् इत्यर्थः विशेषणसामर्थ्यात्। निकरेण समूहेन हेतुना क्वचित् निचिताः सङ्कटिताः काञ्चनभित्तयः येषु तेषु सानुषु विहिताः सान्ध्याः सन्ध्यायां भवाः मयूखाः यस्मिन् तम् इव स्थितम्। काञ्चनभित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसरात् उदितसन्ध्याराग इव भाति इति उत्प्रेक्षा॥ ८॥

पृथ्विति। पुनश्च पृथुभिः कदम्बकदम्बकैः नीपकुसुमसमूहैः स्तवकैः राजितम्। “कदम्बमाहुः सिद्धार्थे नीपे च निकुरम्बके” इति उभयत्रापि विश्वः। ग्रथितमालैः बद्धपङ्क्तिभिः तमालवनैः तापिच्छवनैः आकुलम् आकीर्णम्। “कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि” इत्यमरः। लघुतुषारम् अल्पशीकरं यत् तुषारजलं हिमोदकं तत् श्च्योतति वर्षति तं तथोक्तम्। “तुषारौ हिमशीकरौ” इति शाश्वतः। “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति क्विप्। सदानाः समदाः सदाननाः शोभनाननाश्च ये दन्तिनः ते धृताः येन तं तथोक्तम्॥ ९॥

৮। হিমালয়ে কত দ্যুতিশালী মহামণি আছে, তাহাদের কান্তি নবোন্মীলিত তাম্রপুষ্পিকা-কুসুমের কান্তির ন্যায়; ঐ সকল মহামণিপুঞ্জে হিমাদ্রির সানুদেশস্থ কাঞ্চনভিত্তিগুলি কচিৎ কচিৎ পরিব্যাপ্ত হওয়ায় তাহাতে যেন সন্ধ্যাকালীন ময়ূখমালাই প্রতিভাত হইতেছে।

৯। হিমালয় বহুল নীপকুসুমস্তবকে বিরাজিত; পংক্তিবদ্ধ তমালবনসমূহে সমাকীর্ণ, উহা হইতে বিন্দু বিন্দু হিমোদক বর্ষিত হইতেছে। মদজলবর্ষী প্রশস্তমুখ মাতঙ্গগণ উহাতে বিচরণ করিতেছে।

विपुलिनाम्बुरुहा न सरिद्वधू-
रकुसुमान् दधतं न महीरुहः ॥ १० ॥
व्यथितसिन्धुमनीरशनैः शनै-
रमरलोकवधूजघनैर्घनैः ।
फणभृतामभितो विततं ततं
दयितरम्यलताबकुलैः कुलैः ॥ ११ ॥

अन्वयः । रहितरत्नचयान् शिलोच्चयान् न, अपलताभवना दरीभुवः न, विपुलिनाम्बुरुहाः सरिद्वधूः न (तथा) अकुसुमान् महीरुहः न दधतम् ॥ १० ॥

अन्वयः । अनीरशनैः घनैः अमरलोकवधूजघनैः शनैः व्यथितसिन्धुं दयितरम्यलताबकुलैः फणभृतां कुलैः अभितः ततं तथा विततम् ॥ ११ ॥

रहितेति । पुनश्च रहितरत्नचयान् रहितः परित्यक्तः रत्नचयः यैः तान् रत्नराशिरहितान् शिलोच्चयान् शिखराणि न दधतम्, अपलताभवनाः लतागृहरहिताः दरीभुवः गुहाप्रदेशान् न दधतम् । "दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा" इत्यमरः । विगतानि पुलिनानि अम्बुरुहाणि च यासां ताः सरितः वध्वः इव ताः सरिद्वधूः न दधतम् । अत्र सरितां वध्वौपम्यात् पुलिनानामम्बुरुहाणाञ्च वदनजघनौपम्यं गम्यते । अकुसुमान् महीरुहः वृक्षान् न दधतम्, किन्तु रत्नादिसम्पन्नान् एव शिलोच्चयादीन् दधतम् इत्यर्थः । महाविभाषया नात्र नञ्समासः ॥ १० ॥

व्यथितेति । पुनश्च अनीरशनैः अनिर्मेखलैः सरशनैरित्यर्थः । घनैः निविडैः अमरलोकवधूजघनैः शनैः मन्दं मन्दं व्यथितसिन्धुं क्षोभितनदीकम्, अयम् अपरः स्वर्ग इति भावः । दयिताः प्रियाः रम्याः लताः वीरुधः बकुलाः केसराश्च येषां तैः तथोक्तैः । "विशारदो मद्यगन्धो बकुलः स च केसरः" इति वैद्यके । फणभृतां सर्पाणां कुलैः अभितः ततं व्याप्तं तथा विततं विस्तृतम् ॥ ११ ॥

১০। হিমালয় যে সকল শিখর ধারণ করে, তৎসমুদয় রত্নরাশিবিরহিত নহে; উহার গুহাগুলি লতাগৃহ-বিরহিত নহে; তত্রত্য সরিদ্বধূগণ পুলিন ও পদ্মবর্জ্জিত নহে; আর তথাকার মহীরুহগণও কুসুমহীন নহে। ফলে হিমালয়ধৃত সমস্ত শিখরই রত্নরাশিযুক্ত, সকল গুহাই লতাগৃহশালী, সকল নদীই পুলিন ও পদ্মসম্পন্ন এবং সকল বৃক্ষই কুসুমশোভিত।

১১। অমরনারীগণের মেখলাশূন্যশোভিত ঘন জঘন দ্বারা হিমাদ্রির সরিৎপ্রবাহ মন্দ মন্দ ক্ষুভিত হইতেছে; রম্য বল্লী ও বকুল যাহাদের প্রিয়, ঐ রূপ ফণধরগণে উহার চারিদিক্ পরিব্যাপ্ত রহিয়াছে।

ससुरचापमनेकमणिप्रभै-
रपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः।
अविचलं शिखरैरुपबिभ्रतं
ध्वनितसूचितमम्बुमुचां चयम् ॥ १२ ॥

विकचवारिरुहं दधतं सरः
सकलहंसगणं शुचिमानसम्।
शिवमगात्मजया च कृतेर्ष्यया
सकलहं सगणं शुचिमानसम् ॥ १३ ॥

अन्वयः। अनेकमणिप्रभैः हिमपाण्डुभिः ससुरचापम् अपपयोविशदम् अविचलं ध्वनितसूचितम् अम्बुमुचां चयं बिभ्रतम् ॥ १२ ॥

अन्वयः। विकचवारिरुहं सकलहंसगणं शुचि (निर्मलं) मानसं सरः दधतं कृतेर्ष्यया अगात्मजया सकलहं सगणं शुचिमानसं शिवञ्च (दधतम्) ॥ १३ ॥

ससुरेति। अनेका विचित्रा मणिप्रभा येषां तैः तथोक्तैः, हिमेन पाण्डुभिः शिखरैः कृत्वा ससुरचापं सेन्द्रचापम् अपपयो निर्जलः अतएव विशदश्च तम् अपपयोविशदम् अविचलं दैवात् निश्चलं च, अतः शिखरशङ्का अस्य अभूत् इत्यर्थः। किन्तु ध्वनितेन गर्जितेन सूचितं ज्ञापितम् अम्बुमुचां चयम् अविरतम् उपबिभ्रतम्। अत्र किल कविकल्पितसादृश्यात् शिखरमेघसन्देहो भिन्ननिश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ १२ ॥

विकचेति। पुनश्च विकचवारिरुहं नित्यविकसितारविन्दम् इत्यर्थः वृत्तिसामर्थ्यात्। कलहंसगणैः सह वर्त्तते इति सकलहंसगणम्। "कादम्बः कलहंसः स्यात्" इत्यमरः। यद्वा सकलाः सर्वे हंसगणा यस्मिन् तत् तथोक्तम्। शुचि नित्यनिर्मलं मानसं मानसाख्यं सरः दधतम्। किञ्च कृतेर्ष्यया कुतश्चित् निमित्तात् कुपितया इत्यर्थः। अगात्मजया पार्वत्या सकलहं सविवादम्। सगणं सप्रमथम्। "गणाः प्रमथसङ्घौघाः" इति वैजयन्ती। शुचिमानसम् अविद्याविनिर्मुक्तचित्तं शिवं च दधतम्। एतेन सकलशैलवैलक्षण्यमस्य उक्तम् ॥ १३ ॥

১২। হিমালয় বহু মেঘ ধারণ করিতেছে; ঐ সকল মেঘ তত্রত্য বহু বিচিত্র মণিপ্রভামণ্ডিত হিমপাণ্ডুর শিখরসমূহে যেন ইন্দ্রচাপান্বিত বলিয়া মনে হইতেছে। উহাতে জল নাই; কাজেই উহা স্বচ্ছ—প্রায় সর্ব্বদাই নিশ্চলভাবে অবস্থিত; কিন্তু গর্জ্জনেই জ্ঞাপিত।

১৩। হিমালয়ে মানস সরোবর আছে; ঐ সরোবর কলহংসকুলে শোভিত ও নিত্য নির্ম্মল।

ग्रहविमानगणानभितो दिवं
ज्वलयतौषधिजेन कृशानुना।
मुहुरनुस्मरयन्तमनुक्षपं
त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः॥ १४ ॥

विततशीकरराशिभिरुच्छ्रितै-
रुपलरोधविवर्त्तिभिरम्बुभिः।
दधतमुन्नतसानुसमुद्धतां
धृतसितव्यजनामिव जाह्नवीम्॥ १५ ॥

॥ कुलकम्॥

अन्वयः। दिवम् अभितः ग्रहविमानगणान् ज्वलयता औषधिजेन कृशानुना अनुक्षपम् उमापति-सेविनः त्रिपुरदाहं मुहुः अनुस्मरयन्तम्॥ १४॥

अन्वयः। विततशीकरराशिभिः उच्छ्रितैः उपलरोधविवर्त्तिभिः अम्बुभिः धृतसितव्यजनाम् उन्नत-सानुसमुद्धतां जाह्नवीम् इव दधतम्॥ १५॥

ग्रहेति। दिवम् अभितः दिवः अभिमुखम्। "अभितः परितः" इत्यादिना द्वितीया। ग्रहाः चन्द्रादयः विमानानि देवयानानि च। "व्योमयानं विमानोऽस्त्री" इत्यमरः। तेषां गणान् ज्वलयता प्रदीपयता। "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः। औषधिजेन तृणविशेषजन्येन कृशानुना वह्निना क्षत्वा अनुक्षपं प्रतिक्षपम्। वीप्सायाम् अव्ययीभावः। उमापतिसेविनः प्रमथा-दीन्। "गतिबुद्धि" इत्यादिना द्विकर्मत्वम्। त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरम्। "तद्धितार्थ" इत्यादिना समासः। "पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति स्त्रीलिङ्गप्रतिषेधः। तस्य दाहं त्रिपुरदाहं मुहुः अनुस्मर-यन्तम्। ननु "अधीगर्थ" इत्यादिना दाहम् इत्यत्र षष्ठी किं न स्यात्, तस्याः शेषार्थे विधानात् शेषत्वस्य अविवक्षितत्वात्। अत्र 'कविसम्मत-सादृश्यात् स्मृतिः' इति स्मरणालङ्कारः॥ १४॥

विततेति। विततशीकरराशिभिः विस्तृतशीकरपुञ्जैः उच्छ्रितैः

প্রমথগণ তথায় নিত্য বিরাজমান এবং (সময়বিশেষে) কোন কারণে কুপিতা পার্ব্বতীর সহিত কথন কথন কলহপরায়ণ অবিদ্যাবিনির্ম্মুক্তচিত্ত শিব তথায় অবস্থান করেন।

১৪। হিমালয়ে বিবিধ ওষধি আছে। ঐ সকল ওষধিজাত অগ্নি স্বর্গভূমির চতুর্দ্দিক্স্থিত গ্রহ ও বিমানশ্রেণী উদ্দীপিত করিতেছে; অতএব হিমালয় যেন প্রতিরাত্রে প্রমথদিগকে ত্রিপুরদাহ ব্যাপার বার বার স্মরণ করাইয়া দিতেছে।

अनुचरेण धनाधिपतेरथो
नगविलोकनविस्मितमानसः ।
स जगदे वचनं प्रियमादरा-
न्मुखरतावसरे हि विराजते ॥ १६ ॥

अलमेष विलोकितः प्रजानां
सहसा सन्ततिमंहसां विहन्तुम् ।
घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन्
हिमगौरैरचलाधिपः शिरोभिः ॥ १७ ॥

अन्वय। अथो (अथ) धनाधिपतेरनुचरेण नगविलोकनविस्मितमानसः सः आदरात् प्रियं वचनं जगदे। वाच्य—अनुचरः नगविलोकनविस्मितमानसं तं प्रियं वचनं जगाद ॥ १६ ॥

अन्वय। हिमगौरैः शिरोभिः घनवर्त्म सहस्रधा कुर्वन् इव एष अचलाधिपः विलोकितः प्रजानाम् अंहसां सन्ततिं सहसा विहन्तुम् अलम्। वाच्य—कुर्वता एतेन अचलाधिपेन विलोकितेन अलम्भूयते ॥ १७ ॥

उत्पातितैः। कुतः? उपलरोधेन विवर्त्तिभिः अम्बुभिः हेतुभिः धृतसितव्यजनाम् इव गृहीतामलचामराम् इव स्थिताम् इति उत्प्रेक्षा। उन्नतमानुषु समुद्गतां वहन्तीं जाह्नवीं गङ्गां दधतम् ॥ १५ ॥

अनुचरेणेति। अथो अनन्तरम्। "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः। धनाधिपतेरनुचरेण यक्षेण नगविलोकनेन विस्मितमानसः सः अर्जुनः। आदरात् प्रियं वचनं जगदे गदितः। ब्रुवर्थस्य दुहादित्वात् प्रधाने कर्मणि लिट्। अपृष्टपरिभाषणदोषं परिहरति—मुखरतेति। मुखरता वाचालत्वम् अपृष्टपरिभाषित्वम् इति यावत्। अवसरे श्रोतुराकाङ्क्षासमये विराजते हि। आकाङ्क्षितम् अपृष्टोऽपि ब्रूयात् इति भावः ॥ १६ ॥

अलमिति। हिमेन गौरैः शुभ्रैः शिरोभिः शिखरैः घनवर्त्म खं सहस्रधा

১৫। হিমালয়ের সমুন্নত সানুদেশ দিয়া গঙ্গা প্রবাহিত হইতেছেন, তদীয় অম্বুরাশি উপলরোধে বিবর্ত্তিত হইয়া বিস্তৃতভাবে শীকর প্রসারণ করত উৎপতিত হওয়ায় ঐ গঙ্গা যেন নির্ম্মল চামরধারিণী বলিয়াই প্রতিভাত হয়েন।

১৬। অর্জ্জুন হিমাদ্রিদর্শনে বিস্মিতচিত্ত হইয়াছিলেন। অনন্তর যক্ষ সাদরে তাঁহাকে প্রিয়বাক্য বলিল। বস্তুতঃ বাক্যপটুতা শ্রোতার আকাঙ্ক্ষিত কালেই শোভা পায়।

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः
सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।
अमुमतिविपिनं वेद दिग्व्यापिनं
पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ १८ ॥

रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहै-
रुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः ।
नयति सन्ततमुत्सुकतामयं
धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ॥ १९ ॥

अन्वयः । इह असुतरम् अन्तरं दुरधिगमैः किञ्चिदेव सततं वर्णयन्ति, (किन्तु) अति विपिनं दिग्व्यापिनम् अमुं परं पुरुषम् इव परं पद्मयोनिः वेद । वाच्य—किञ्चिदेव वर्ण्यते । अति-विपिनः दिग्व्यापी असौ परः पुरुष इव पद्मयोनिना विविदे अथवा विदाञ्चक्रे ॥ १८ ॥

अन्वयः । अयं रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैः उपलसज्जलजैः जलराशिभिः उपकान्तं धृतिमतीः अपि स्त्रियः सन्ततमुत्सुकतां नयति । वाच्य—अनेन धृतिमत्यः स्त्रियः उत्सुकतां नीयन्ते ॥ १९ ॥

कुर्वन् विपाटयन् इव इति उत्प्रेक्षा । एषः अचलाधिपः हिमवान् विलोकितः दृष्टमात्र एव प्रजानाम् अंहसां सन्ततिं पापसङ्घातं सहसा विहन्तुम् अलं समर्थः । "पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" इति तुमुन् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । "पर्यन्ते यौ तथैव शेषं चौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्" इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

इहेति । इह अस्मिन् पर्वते सुतरं न भवति इति असुतरं दुस्तरम् इत्यर्थः । तरतेः खल्प्रत्ययः । अन्तरं मध्यभागं पुरुषे तु अन्तरं तत्त्वं दुरधिगमैः दुरारोहैः अन्यत्र दुर्ग्रहैः दुःखेन अधिगन्तुम् अशक्यैः आगमैः अन्यत्र पुराणादिभिः "पुराणेऽप्यागमो वृद्धे" इति रुद्रः । किञ्चित् एव सततं वर्णयन्ति । न तु कदाचित् प्रत्यक्षेणापि निःशेषं ज्ञातुम् अशक्यत्वात् इति भावः । किन्तु अतिविपिनम् अतिगहनं दिग्व्यापिनम् उभयत्रापि समम् । अमुं गिरिं परं पुरुषं परमात्मानम् इव परं केवलम् । "परमव्ययमिच्छन्ति केवले" इति विश्वः । पद्मयोनिः ब्रह्मा एव वेद न अन्य इत्यर्थः । "विदो लटो वा" इति णलादेशः । अत्र उपमायमकयोः संसृष्टिः । क्षमावृत्तम् । "तुरगरसयतिर्नौ भरौ गः क्षमा" ॥ १८ ॥

১৭। ঐ অচলাধিপ তুষারশুভ্র শিখরসমূহদ্বারা মেঘপথ যেন সহস্রধা বিদীর্ণ করিতেছে। ইহা অবলোকিত হওয়ামাত্রই জনগণের পাপপুঞ্জ বিনাশ করিতে সমর্থ।

১৮। (বিচক্ষণগণ) দুরধিগম পুরাণাদির সাহায্যে এই পর্ব্বতের সদা দুস্তর অভ্যন্তরতত্ত্ব কিঞ্চিন্মাত্রই বর্ণন করিয়া থাকেন। কিন্তু এই অতিগহন দিগ্ব্যাপ্ত পর্ব্বতকে পদ্মযোনি ব্রহ্মাই কেবল পরম পুরুষবৎ অবগত আছেন।

सुलभैः सदा नयवताऽयवता
निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ।
अमुना धनैः क्षितिभृताऽतिभृता
समतीत्य भाति जगती जगती ॥ २० ॥

अन्वयः । नयवता अयवता सदा सुलभैः निधिगुह्यकाधिपरमैः धनैः अमुना क्षितिभृता अतिभृता जगती जगती समतीत्य भाति । वाच्य—अतिभृतया जगत्या जगत्या भाव्यते ॥ २० ॥

रुचिरपल्लवेति । अयं गिरिः । रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषां ते तथाभूताः लतागृहाः येषु ते: तथोक्तैः उपलसज्जलजैः शोभितकमलैर्जल-राशिभिः सरोभिः करणैः उपकान्तं कान्तसमीपे धृतिमतीः धैर्यवतीरपि समीपस्थान् अपि प्रियान् न गणयन्तीः, मानिनीरित्यर्थः । स्त्रियः सततम् उत्सुकतां नयति तासां मानग्रन्थिं शिथिलयति इत्यर्थः । अथवा उप-कान्तं धृतिमतीः तुष्टिमतीरपि सुरतप्रान्ता अपि पुनः उत्सुकतां नयति इत्यर्थः । उभयत्रापि उद्दीपकत्वातिशयोक्तिः । वृत्तम् उक्तम् ॥१९॥

सुलभैरिति । नयवता नीतिमता अयवता भाग्यवता च सदा सुलभैः न अन्यैः इत्यर्थः । "अयः शुभावहो विधिः" इत्यमरः । निधीनां महा-पद्मादीनाम् । "अस्त्री पद्मः महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव" इत्यमरः । गुह्यकानां च अधिपं कुबेरं रमयन्ति इति तथोक्ताः । "कर्मण्यण्" । परमैः उत्कृष्टैः धनैः करणैः अमुना क्षितिभृता हिमाद्रिणा हेतुना अतिभृता पूर्णा सती जगती महती मही जगती स्वर्गपातालल्लोका समतीत्य अतिक्रम्य भाति । अमानुषैरपि दुर्लभाः सम्पदः अत्र सन्त्यवन्ति इति भावः । अत्र धनाधिपतेरिति पदार्थस्य विशे-षणगत्या जगदतिक्रमणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गं तस्य यमकेन संसृष्टिः । प्रमिताक्षरा वृत्तम्—"प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता" इति लक्षणात् ॥ २० ॥

১৯। এ হিমালয়োপরি পদ্মপরিশোভিত প্রভূত সরোবর আছে। ঐ সকল সরোবরের তীরে তীরে সুন্দর সুন্দর পুষ্পপল্লবশালী লতাগৃহসকল বিরাজ করিতেছে। হিমাদ্রি তথাবিধ সরোবর-সমূহ দ্বারা প্রান্ত-সমাগাগতা অতিধীরা রমণীদিগকেও সতত উৎসুক করিয়া তুলিয়াছে।

২০। নীতিমান্ ও ভাগ্যশালীদিগের সদা সুলভ—নিধি ও গুহ্যকদিগের অধিপতি কুবেরের প্রীতিকর উত্তম উত্তম ধনরাশিদ্বারা এই জগতী ঐ ক্ষিতিধর পরিপূর্ণ হইয়া স্বর্গ ও পাতাললোক অতিক্রম-পূর্বক প্রতিভাত হইতেছে।

अखिलमिदममुष्य गौरीगुरो-
स्त्रिभुवनमपि नैति मन्ये तुलाम्।
अधिवसति सदा यदेनं जनै-
रविदितविभवो भवानीपतिः॥ २१ ॥

वीतजन्मजरसं परं शुचि
ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम्।
आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः॥ २२ ॥

अन्वयः। अमुष्य गौरीगुरोः इदम् अखिलं त्रिभुवनम् अपि तुलां न एति इति मन्ये। यत् जनैः अविदितविभवः भवानीपतिः सदा एनम् अधिवसति। वाच्य- एतेन अखिलेन त्रिभुवनेन तुला न ईयते। अविदितविभवेन भवानीपतिना एष अध्युष्यते ॥ २१ ॥

अन्वयः। वीतजन्मजरसं ब्रह्मणः परं शुचि पदम् उपैतुम् इच्छताम् आगमात् इव तमोऽपहात् इव भवच्छिदः मतयः सम्भवन्ति। वाच्य—भवच्छिद्भिः मतिभिः सम्भूयते ॥ २२ ॥

अखिलमिति। अमुष्य गौरीगुरोः हिमवतः इदम् अखिलं त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् अपि। "तद्धितार्थ" इत्यादिना समासः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः। तुलां साम्यं न एतीति मन्ये। यत् यतः जनैः अविदितविभवः अज्ञातमहिमा भवानीपतिः शिवः सदा एनं गिरिम् अधिवसति अस्मिन् वसति इत्यर्थः। "उपान्वध्याङ्वस" इति कर्मत्वम्। अतोऽयं धर्मक्षेत्रम् इति भावः। प्रभावृत्तम्—"स्वरशरविरतिर्नौ सगौ प्रभा" इति लक्षणात् ॥ २१ ॥

वीतेति। वीते निवृत्ते जन्मजरसौ यस्य तत् वीतजन्मजरसम्। "जराया जरसन्यतरस्याम्" इति जरसादेशः। अत्र तदन्तविधिविशिष्टत्वात् परत्वेन स्यादेशबाधकत्वाच्च। तथाहि—"टाङसिङसामिनात्स्याः" इति स्यादेशबाधनात्। "परत्वाज्जरसादेशं बभाषे भाष्यकृत् स्वयम्" "सूत्रकारमते यत्तु ज्ञापकात् परबाधनम्। भवेत् तदपि टाङस्योर्न पुनर्ङसि सम्भवेत्। मतद्वयेऽपि तत्तुल्यं ङसि यत्पूर्वबाधनम्। परत्वाज्जरसादेशस्तत् स्यात् स्यादेशबाधनात्। ज्ञापकस्त्वात्र टाङस्योर्यावादेशाविनादिति।

২১। আমি মনে করি, এই অখিল ত্রিভুবনও ঐ হিমালয়ের সমান নহে। কেননা, জনগণ যাঁহার মাহাত্ম্যাপবিজ্ঞানে অসমর্থ, সেই ভবানীপতি সর্ব্বদা এখানেই বাস করেন।

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारागा
रागायाते निपतितपुष्पापीडाः।
पीड़ाभाजः कुसुमचिताः साशंसं
शंसन्त्यस्मिन् सुरतविशेषं शय्याः॥ २३॥

अन्वयः। अस्मिन् सचरणलाक्षारागाः निपतितपुष्पापीडाः पीडाभाजः कुसुमचिताः दिव्यस्त्रीणां शय्याः रागायाते साशंसं सुरतविशेषं शंसन्ति॥ वाच्य—"लाक्षारागाभिः पुष्पापीडाभिः पीडाभाग्भिः कुसुमचिताभिः शय्याभिः साशंसं सुरतविशेषः शस्यते॥ २३॥

ईकारदीर्घयोस्तत्र वैयर्थ्यं तत्त्वं तौ विना। एते सवर्णदीर्घे च रूपसिद्धिरेविष्यतः। अर्थसूत्राद्वरत्यागाद्वक्तुं तज्ज्ञापकं फणी। स्वातन्त्र्याज्जरमादेशं जगौ पूर्वस्य बाधनात्। समग्रं नयप्रपञ्चम् भाष्यकैयटयोः स्फुटः॥" एवञ्च यदत्र जरम इति कैश्चित् पाठान्तरकल्पनं तत् अज्ञानविजृम्भितम् एव। ब्रह्मणः परमात्मनः सम्बन्धि परम् उत्कृष्टं शुचि निष्कलङ्कम्। पद्यते इति पदं स्थानं तादात्म्यलक्षणम्, मुक्तिम् इत्यर्थः। उपैतुं प्राप्तुम् इच्छतां मुमुक्षूणाम् आगमात् शास्त्रात् इव। तमः अपघ्नन्ति इति तमोऽपहात् अविद्यानिवर्त्तकात्। "अपे क्लेशतमसोः" इति डप्रत्ययः। इतः अस्मात् गिरेः, भवं छिन्दन्ति इति भवच्छिदः संसारनिवर्त्तकाः। "सत् सूद्विष" इत्यादिना क्विप्। मतयः तत्त्वज्ञानानि सम्भवन्ति उत्पद्यन्ते। तीर्थविशेषस्यापि ज्ञानोपपादकत्वात् इत्याशयः। न च केवलमियं भोगभूमिः, किन्तु मुक्तिक्षेत्रम् अपीति तात्पर्यार्थः। रथोद्धतावृत्तम्। तल्लक्षणम्—"रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति॥ २२॥

दिव्येति। अस्मिन् गिरौ। चरणलाक्षारागैः सह वर्त्तन्ते याः तथोक्ताः, धेनुकपुरुषायितादिबन्धेषु स्त्रियाः पादतलस्याधःस्पर्शात् तद्रागाङ्किताः इत्यर्थः। निपतिताः व्यानतकरणे स्त्रीणाम् अधोमुखत्वात् भ्रष्टाः पुष्पापीड़ाः कुसुमशेखराः यासु ताः तथोक्ताः। "शिखास्वापीड़शेखरौ" इत्यमरः। पीड़ाभाजः विमर्दभाजः भङ्गिमत्य इत्यर्थः। भ्रमरप्रेङ्खोलितादौ सर्वतः कटीपरिभ्रमणसम्भवादिति भावः। कुसुमैः चिताः कुसुमचिताः कुसुमव्याप्ताः।

২২। যথায় জন্ম নাই, জরা নাই, এ হেন পরম পবিত্র ব্রহ্মপদ পাইবার অভিলাষী জনের—আগমনের ন্যায় এই তমোহর গিরি হইতে সংসারচ্ছেদকর তত্ত্বজ্ঞান প্রাদুর্ভূত হইয়া থাকে।

২৩। এই হিমালয়ে সুরস্ত্রীগণের বহু শয্যা রহিয়াছে, ঐ সকল কুসুমাস্তৃত শয্যা স্ত্রীগণের অলক্তপদতলস্পর্শে রাগরঞ্জিত, পতিতপুষ্প শেখরযুত ও মর্দ্দিত হইয়া আছে। উহারা রাগোদ্রিক্ত অবস্থায় উৎকৃষ্ট সুরতবিশেষই খ্যাপন করিতেছে।

गुणसम्पदा समधिगम्य परं
महिमानमत्र महिते जगताम्।
नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ
विरमन्ति न ज्वलितुमोषधयः॥ २४॥

अन्वयः। जगतां महिते अत्र हिमवति ओषधयः नयशालिनि अधिपतौ श्रियः इव गुणसम्पदा परं महिमानं समधिगम्य ज्वलितुं न विरमन्ति॥ वाच्य—ओषधिभिः श्रीभिरिव न विरम्यते॥ २४॥

इभमार्जारादिकरणेषु स्तनभुजाद्यवयवानां शय्यातलस्थायित्वात् मार्दवाय कुसुमाचिताः कुसुमास्तृताः दिव्यस्त्रीणां सम्बन्धिन्यः इत्यर्थः। शेरते आसु इति शय्याः तल्पानि। "संज्ञायां समजनिषद" इत्यादिना क्यप्। रागायातेः रागोद्रेके सति यः साशंसः सतृष्णः सुरतविशेषः तम्, जातावेकवचनम्; सुरतविशेषान् इत्यर्थः। शंसन्ति सूचयन्ति विज्ञापयन्ति इत्यर्थः। अत्र लाक्षारागादिपदार्थानां सुरतविशेषशंसनं प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः यमकेन संसृज्यते। जलधरमालावृत्तम् "भ्यौ स्मौ चेत् स्याज्जलधरमाला ख्याता" इति लक्षणात्। धेनुकादिबन्धलक्षणं तु रतिरहस्ये—"न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरूढवल्लभा। अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदूर्ध्वं प्रिये॥ १॥ स्त्रेच्छया भ्रमति वल्लभेऽपि या योषिदाचरति वल्लभायितम्। आनतं करभितं यदि प्रिया स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः॥ २॥ तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः स्याद्वृषादिपशुसंस्थितिस्थितः। चक्रवद्भ्रमति कुञ्चिताङ्गिका भ्रामरं न जघनं समुद्धतं॥ ३॥ पर्वतः करिपरिभ्रमो यदि प्रश्नपूर्वमिदमुक्तमूर्जितम्। भूगतस्तनयुगास्यमस्तकामुन्नतस्फिचमधोमुखीं स्त्रियम्॥ ४॥ क्रामति स्वकरकृष्टमेहने वल्लभे करिरतं तदुच्यते॥" "प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्पर्शिमुखोरसि। उन्नतायाः स्त्रियाः कट्यां मार्जारकरणं विदुः॥" इति ग्रन्थान्तरे। ["कान्तोत्पीड़ा भ्यौ स्मौ" इति वृत्तम्]॥ २३॥

गुणेति। जगतां महिते जगद्भिः पूजिते पूज्यमाने। "मतिबुद्धि" इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति षष्ठी। अत्र हिमवति ओषधयः तृणज्योतींषि नयशालिनि अधिपतौ नीतिसम्पन्ने राज्ञि श्रियः सम्पदः इव गुणसम्पदा तेजगुणसम्पत्त्या अन्यत्र सन्ध्यादिगुणसम्पदा। परं

२४। নয়নিষ্ঠ নরাধিপে যেমন সম্পদ্‌রাশি, তদ্রূপ এই জগৎপূজিত হিমালয়ে ওষধি সকল গুণসম্পদে একান্ত সমৃদ্ধ হইয়া অনবরত প্রজ্বলিত হইতেছে।

कुररीगणः कृतरवस्तरवः
कुसुमानताः सकमलं कमलम्।
इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
करिणां मुदे सनलदानलदाः॥ २५॥

साहश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धै-
रामोदं मदजलसेकजं दधानः।
एतस्मिन् मदयति कोकिलानकाले
लीनालिः सुरकरिणां कपोलकाषः॥ २६॥

अन्वयः। इह कुररीगणः कृतरवः तरवः कुसुमानताः, कमलं सकमलं वरणावरणाः सनलदानलदाः सिन्धवः करिणां मुदे (भवन्ति)। वाच्य—कुररीगणेन कृतरवेण तरुभिः कुसुमानतैः कमलेन सकमलेन वरणावरणाभिः सनलदानलदाभिः सिन्धुभिः (भूयते)॥ २५॥

अन्वयः। एतस्मिन् अपनिद्रचूतगन्धैः साहश्यं गतं मदजलसेकजम् आमोदं दधानः (अत) लीनालिः सुरकरिणां कपोलकाषः अकाले कोकिलान् मदयति। वाच्य—आमोदं दधानेन लीनालिना सुरकरिणां कपोलकाषेण कोकिलाः माद्यन्ते॥ २६॥

दह्यमानम्, उभयत्रापि प्रकाशसामर्थ्यं समधिगम्य ज्वलितुं प्रकाशितुं न विरमन्ति अविरतं ज्वलन्ति इत्यर्थः। अन्यत्र रात्रावेवेति भावः॥ २४।

कुररीति। इह अद्रौ कुररीगणः उत्क्रोशसङ्घः। "उत्क्रोशकुररौ समौ" इत्यमरः। कृतरवः कृतारवः तरवः कुसुमैः आनताः कमलं जलं सकमलं सपद्मम्। "कमलं जलपद्मयोः" इति विश्वः। यद्वा कं जलम् अमलमत्यन्तं सपद्मं वर्त्तते। "कं जले शिरसि च" इत्यमरः। किञ्च वरणाः द्रुमाः आवरणं यासां ताः वरणावरणाः। "वरणो वरुणः सेतु-स्तिक्तशाकः कुमारकः" इत्यमरः। सनलदाः सोशीराः। "मूलेऽस्योशीर-मस्त्रियाम्। अभयं नलदं सेव्यम्" इत्यमरः। अनलं सन्तापं द्यन्ति खण्डयन्ति शमयन्ति इति अनलदाः। सनलदाश्च ताः अनलदाः सिन्धवः नद्यः करिणां मुदे भवन्ति इति शेषः। न कुत्रापि उक्तवैपरीत्यम् इति भावः॥ २५॥

साहश्यमिति। एतस्मिन् पर्वते अपनिद्रचूतगन्धैः साहश्यं गतं फुल्लाम्र-

২৫। এই পর্ব্বতে কুররীগণ কলরব করিতেছে; তরুগণ কুসুমভরে আনত হইয়াছে, জল পদ্ম পরিশোভিত রহিয়াছে; দ্রুমাবরণশালী সিন্ধুগণ উশীরসমন্বিত ও সন্তাপহর হইয়া করিগণের প্রীতিজনক হইতেছে।

২৬। এই পর্ব্বতে সুরকরিগণের কপোলঘর্ষণের স্থান—দ্রুমস্কন্ধাদি করিগণের মদজল-সেক-জন্য

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं
चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम्।
मता फणवतोऽवतो रसपरा
परास्तवसुधा सुधाधिवसति॥ २७॥

अन्वयः। सनाकवनितं नितम्बरुचिरं सुनिनदैः नदैः वृतम् अमुम् अवतः फणवतः (नागराजस्य) मता रसपरा परास्तवसुधा सुधा चिरम् अधिवसति॥ वाच्या—मतया रसपरया परास्तवसुधया सुधया अध्युष्यते॥ २७॥

पुष्पगन्धसदृशं मदजलसेकजम् आमोदं परिमलं दधानः जिघ्राणः। अतएव लीनालिः संसक्तभृङ्गः सुरकरिणां कष्यते अनेन इति कषः। कपोलानां कषः कषणस्थानं द्रुमस्कन्धादि। अकाले वसन्तातिरिक्ते काले अपि कोकिलान् मदयति। "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः। अत्र वसन्तरूपकारणाभावेऽपि मदाख्यकार्योत्पत्तिकथनात् विभावनालङ्कारः। तदुक्तम्—"कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना" इति। सा च चूतगन्धैः सादृश्यम् इति उपमया आमोदं दधान इति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन च अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते। किञ्च कोकिलानां मदगन्धे चूतगन्धभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते। प्रहर्षिणीवृत्तम्। "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात्॥ २६॥

सनाकेति। पुनश्च सनाकवनितं साप्सरस्कं नितम्बैः कटकैः रुचिरम्। सुनिनदैः सुघोषैः नदैः प्रवाहैः वृतम् अमुम् अमुष्मिन् गिरौ इत्यर्थः। "उपान्वध्याङ्वसः" इति कर्मत्वम्। अवतोऽधोलोकरक्षकस्य फणवतः नागराजस्य मता इष्टा। "मतिबुद्धि" इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः। तद्योगात् षष्ठी। रसेन स्वादेन परा उत्कृष्टा। परास्तवसुधा त्यक्तभूलोका सुधा अमृतं चिरम् अधिवसति। अतः अन्यत्र भूमण्डले कुत्रापि सुधा नास्ति इत्यर्थः। मेरुप्रतिभटः अयं गिरिः इति भावः। अत्र प्रस्तुतविशेषणसामर्थ्यात् अप्रस्तुतमेरुप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः, स च यमकेन संसृज्यते। जलोद्धतगतिर्वृत्तम्—"रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः" इति लक्षणात्॥ २७॥

প্রফুল্লচূতগন্ধবৎ পরিমল ধারণ করিতেছে, সুতরাং উহাকে অলিকুল লীন আছে। উহা বসন্তেতর কালেও কোকিলদিগকে মাতাইয়া তুলিয়াছে।

২৭। ঐ হিমালয় অপ্সরোগণযুক্ত, নিতম্বশোভিত ও সুনিনদশালী নদনিচয়ে পরিব্যাপ্ত; অধোলোক-রক্ষক নাগরাজ উহাকে ধারণ করিয়াছেন। সেই নাগরাজের অভীষ্ট রসোৎকৃষ্ট সুধা ভূলোক ত্যাগ করিয়া চিরকাল এই হিমালয়ে বিরাজ করিতেছে।

श्रीमल्लताभवनमोषधयः प्रदीपाः
शय्या नवानि हरिचन्दनपल्लवानि ।
अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाताः
स्मर्त्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥ २८ ॥

ईशार्थमम्भसि चिराय तपश्चरन्त्या
यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः ।
आलम्बताग्रकरमत्र भवो भवान्याः
श्च्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना करेण ॥ २९ ॥

अन्वयः । अस्मिन् श्रीमल्लताभवनम् ओषधयः प्रदीपाः नवानि हरिचन्दनपल्लवानि शय्याः रतिश्रमनुदः सरोजवाताश्च सुरसुन्दरीभ्यः दिवः स्मर्त्तुं न दिशन्ति । वाच्य—लताभवनेन ओषधिभिः प्रदीपैः नवैः हरिचन्दनपल्लवैः शय्याभिः रतिश्रमनुद्भिः सरोजवातैः स्मर्त्तुं न दिश्यते ॥ २८ ॥

अन्वयः । ईशार्थं चिराय अम्भसि तपः चरन्त्याः (अतः) यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः भवान्याः अग्रकरं भवः श्च्योतन्निदाघसलिलेन करेण अत्र आलम्बत ॥ वाच्य—भवेन अग्रकरः आलम्ब्यत ॥ २९ ॥

श्रीमदिति । अस्मिन् अद्रौ श्रीमत् समृद्धिमत् लता एव भवनम्, ओषधयः तृणज्योतींषि एव प्रदीपाः नवानि हरिचन्दनपल्लवानि सुरतरुकिसलयानि एव शय्याः । "हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षे सुरपादपे" इति विश्वः । रतिश्रमनुदः सुरतश्रमहारिणः सरोजवाताश्च सुरसुन्दरीभ्यः । क्रियाग्रहणात् चतुर्थी । दिवः दिवम् । "अधीगर्थ" इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । स्मर्त्तुं न दिशन्ति । विस्मारयन्ति इत्यर्थः । स्वर्गादपि अतिरिच्यते असौ इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धे रूपकत्रयं स्फुटम् एव ॥ २८ ॥

ईशार्थमिति । ईशाय अतिशयाय यथा तथा इति क्रियाविशेषणम् । "अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ।" चिराय चिरम् अम्भसि तपः चरन्त्याः अतएव यादोविलङ्घनविलोलविलोचनाया जल-

२৮। এখানে সুসমৃদ্ধ লতারাজিই ভবন, তৃণজ্যোতিঃসমূহই প্রদীপ, নবীন, হরিচন্দনপল্লবই শয্যা; এই সকল এবং রতিশ্রমাপহারী সরোজবায়ু, ইহারা সুরসুন্দরীদিগকে আর স্বর্গ স্মরণ করাইতেছে না।

২৯। ভবানী ভবদেবকে পাইবার জন্যই বহু দিন জলমধ্যে থাকিয়া তপস্যা করিয়াছিলেন; তৎকালে জলজন্তুগণের বিঘট্টনে তাঁহার নয়ন চঞ্চল হইতেছিল। তখন ভবদেব স্বীয় স্বেদজলস্রাবী করাঙ্গুলির অগ্রভাগদ্বারা এইখানেই ভবানীর কর গ্রহণ করিয়াছিলেন।

येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा
देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे।
व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः
खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥३०॥

अन्वयः। देवासुरैः येन अपविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा अम्बुनिधिः अमृतं ममन्थे। अहिपतेः व्यावर्त्तनैः आहिताङ्कः अयं मन्दराद्रिः खं व्यालिखन् इव विभाति॥ वाच्य—देवासुराः अपविद्धसलिलं स्फुटनागसद्मानम् अम्बुनिधिम् अमृतं ममन्थुः। आहिताङ्केन अनेन मन्दराद्रिणा खं व्यालिखता इव विभायते॥ ३०॥

जन्तुविघट्टितचकितत्तरायाः तपसः अपि अधिकं दृष्ट्वा एव विलोभयन्त्याः इति भावः "यादांसि जलजन्तवः" इत्यमरः। भवान्याः भवपत्न्याः प्रयोगकालापेक्षः अयं निर्देशः। "इन्द्रवरुणभव" इत्यादिना ङीष् आनुगागमश्च। करैकदेशस्यापि करत्वात् अग्रश्चासौ करश्चेति समानाधिकरणसमासः। अतएव वामनः—"हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्" इति। तम् अग्रकरं भवः शिवः अपीतात्रिदशापगासलिलाङ्गुलिना स्रवत्स्वेदाङ्गुलिना इति सात्त्विकोदयोक्तिः। करेण अत्र गिरौ आलम्बत गृहीतवान्। अत्र अतीतवृत्तान्तस्य प्रत्यक्षवत् अभिधानात् भाविकालङ्कारः। "अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षवदलक्षिते। अत्यद्भुतार्थकार्थत्वाद्भाविकं तदुदाहृतम्॥" इति लक्षणात्। वसन्ततिलकावृत्तम्—"उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः" इति लक्षणात्॥ २९॥

येनेति। देवाश्च असुराश्च तैः देवासुरैः। "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति नैकवद्भावः। एषां यतः कादाचित्क एव विरोधः न गोव्याघ्रादिवत् शाश्वतिक इति आहुः। येन मन्दराद्रिणा मन्थदण्डीकृतेन इति भावः। अपविद्धसलिलः क्षिप्तजलः अतएव स्फुटं नागसद्म पातालं यस्मिन् सः अम्बुनिधिः अमृतं ममन्थे मथितः। मथ्नातेर्द्विकर्मकत्वात् दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लिट्। अहिपतेः मन्थगुणीकृतस्य वासुकेरित्यर्थः। "मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्" इति भारतवचनात्। व्यावर्त्तनैः वेष्टनैः आहिताङ्कः कृतचिह्नः सः अयं मन्दराद्रिः

৩০। সুরাসুরগণ জলধিতে অমৃত মন্থন করিয়াছিলেন। তৎকালে মন্দরাদ্রিদ্বারা জলধির জল ক্ষিপ্ত হইয়াছিল, কাজেই নাগলোক স্পষ্টতঃ প্রকাশ পাইয়াছিল। তখন মন্থনগুণীকৃত বাসুকির বেষ্টনে কৃতচিহ্ন হইয়া ঐ মন্দরাদ্রি যেন আকাশ উল্লেখন করতই বিভাত হইয়াছিল।

नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मेरुस्रै-
रानीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः।
ज्योत्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसश्येनी
मध्येऽप्यह्नः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ॥ ३१ ॥

दधत इव विलासशालि नृत्यं
मृदु पतता पवनेन कम्पितानि।
इह ललितविलासिनीजनभ्रू-
गतिकुटिलेषु पयःसु पङ्कजानि ॥ ३२ ॥

अन्वयः। इह अशिशिररश्मेः उस्रैः उच्छ्रायं नीता आनीलाभैः रत्नैः विरचितपरभागा हंसश्येनी स्फटिकरजतभित्तिच्छाया मध्याह्ने अपि मुहुः ज्योत्स्नाशङ्कां वितरति। वाच्य—नीतया विरचितपरभागया हंसश्येन्या स्फटिकरजतभित्तिच्छायया ज्योत्स्नाशङ्का वितीर्यते ॥ ३१ ॥

अन्वयः। इह मृदु पतता पवनेन कम्पितानि पङ्कजानि ललितविलासिनीजनभ्रूगतिकुटिलेषु पयःसु विलासशालि नृत्यं दधत इव। वाच्य—कम्पितैः पङ्कजैः विलासशालि नृत्यं धार्यत ॥ ३२ ॥

रसम् आकाशं आलिखन् व्यापाटयन् इव विभाति। अत्र आकाशस्याभेदा-त्मकेन आलिखनेन उत्प्रेक्षणात् अनुपात्तगुणानिमित्ता क्रियास्वरूपा उत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

नीतेति। इह अद्रौ अशिशिररश्मेः उष्णांशोः उस्रैः मयूखैः सङ्क्रान्तैः इत्यर्थः। नीतोच्छ्रायम् उच्छ्रायं नीता विस्तारिता इत्यर्थः। तथा आनीलाभैः असितप्रभैः रत्नैः इन्द्रनीलैः विरचितपरभागा तत्सन्निधानात् लब्धोत्कर्षा इत्यर्थः। हंस इव श्येनी श्वेतवर्णा "विशदश्वेतपाण्डराः" इत्यमरः। "वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः" इति श्येतशब्दात् ङीप्। तकारस्य च नकारः। स्फटिकानां रजतानां च भित्तयः तासां छाया कान्तिः। अह्नः मध्ये मध्याह्ने अपि इत्यर्थः। मुहुः ज्योत्स्नाशङ्कां ज्योत्स्नाभ्रान्तिं वितरति। ज्योत्स्नाकृतं भ्रान्तिं जनयति इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३१ ॥

दधत इति। इह अद्रौ मृदु पतता मन्दं वहता पवनेन। कम्पितानि

৩১। এই পর্ব্বতে হংসের ন্যায় শুভ্রবর্ণ স্ফটিক ও রজতভিত্তির কান্তিপুঞ্জ প্রতিফলিত সূর্য্যকিরণে বিস্তারিত এবং নীলকান্তি রত্নিচয়ের নৈকট্যবশে উৎকর্ষপ্রাপ্ত হইয়াও মধ্যাহ্ন কালেও বারংবার জ্যোৎস্নাশঙ্কা জন্মাইতেছে।

৩২। এই পর্ব্বতে পঙ্কজকুল মৃদু পবনে কম্পিত হইয়া সুন্দরী বিলাসিনীজনের ভ্রূগতিবৎ কুটিল জলে যেন বিলাসসহকারে নৃত্য করিতেছে।

अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलील-
मावद्धवेपथुरधीरविलोचनायाः।
विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः॥ ३३॥

क्रामद्भिर्घनपदवीमनेकसङ्ख्यै-
स्तेजोभिः शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः।
उस्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तेः
पर्यस्यन्निह निचयः सहस्रसङ्ख्याम्॥ ३४॥

अन्वयः। अस्मिन् पिनाकभृता अधीरविलोचनायाः ईश्वरायाः आवद्धवेपथुः विन्यस्तमङ्गलमहौषधिः पाणिः स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण अगृह्यत। वाच्य—पिनाकभृत् आवद्धवेपथुं विन्यस्तमङ्गलमहौषधिं पाणिम् अगृह्णात्॥ ३३॥

अन्वयः। घनपदवीं क्रामद्भिः अनेकसंख्यैः शुचिमणिजन्मभिः तेजोभिः विभिन्नः (अतः) पर्यस्यन् इह सप्तसप्तेः उस्राणां निचयः सहस्रसंख्यां व्यभिचरति इव॥ वाच्य—विभिन्नेन पर्यस्यता उस्राणां निचयेन सहस्रसंख्या व्यभिचर्यते॥ ३४॥

पङ्कजानि ललितविलासिनीजनस्य भ्रूगतिवत् कुटिलेषु ईषत्तरङ्गितेषु इत्यर्थः, पयःसु विलासशालि नृत्यं दधत इव सविलासं नृत्यन्ति इव इति उत्प्रेक्षा। पुष्पिताग्रा वृत्तम्॥ ३२॥

अस्मिन्निति। अस्मिन् अद्रौ पिनाकभृता शिवेन अधीरविलोचनायाः चकितदृष्टेः उरगदर्शनादिति भावः। ईश्वरायाः गौर्य्याः। "स्थेशभास" इत्यादिना वरच्। पुंयोगविवक्षाभावात् न ङीष्। आवद्धवेपथुः प्राप्तकम्प इति सात्त्विकोक्तिः। "ट्वितोऽथुच्" इति अथुच्प्रत्ययः। विन्यस्ता मङ्गलमहौषधिः यवाङ्कुरादिः यस्मिन् सः पाणिः स्रस्तः गलितः उरग एव प्रतिसरः कौतुकसूत्रं यस्य तेन। "आहुः प्रतिसरो हस्तसूत्रे माल्ये च मण्डने" इति विश्वः। करेण सलीलम् अगृह्यत इति देवस्य पार्वतीपरिणयनवर्णनम्। ईशार्थम् इत्यत्र तु अनुग्रहमात्रोक्तिरिति अपौनरुक्त्यम्। भाविकम् एव अलङ्कारः॥ ३३॥

क्रामद्भिरिति। घनपदवीम् आकाशं क्रामद्भिः व्यश्नुवानैः अनेक-

৩৩। এই পর্ব্বতেই পিনাকপাণি চকিতনয়না গৌরীর মঙ্গলমহৌষধিযুক্ত কম্পান্বিতকর লীলাসহকারে গ্রহণ করিয়াছিলেন। গ্রহণকালে তদীয় করের সর্পরূপ কৌতুকসূত্র স্রস্ত হইয়াছিল।

व्यधत्त यस्मिन् पुरमुच्चगोपुरं
पुरां विजेतुर्धृतये धनाधिपः।
स एष कैलास उपान्तसर्पिणः
करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः॥ ३५॥
नानारत्नज्योतिषां सन्निपाते-
ष्वच्छन्नेष्वन्तःसानु वप्रान्तरेषु।

अन्वयः। यस्मिन् धनाधिपः पुरां विजेतुः धृतये उच्चगोपुरं पुरं व्यधत्त। स एषः कैलासः उपान्तसर्पिणः विवस्वतः अकालास्तमयं करोति। वाच्य—धनाधिपेन उच्चगोपुरं पुरं व्यधीयत। तेन एतेन कैलासेन अस्तमयः क्रियते॥ ३५॥

संख्यः। परःसहस्रैरित्यर्थः। क्वचित् "अनेकवर्णैः" इति पाठस्तु प्रामादिक एव वैयर्थ्यात् व्याघाताच्च इति। शुचिमणिभ्यः स्फटिकेभ्यः जन्म येषां तैः। "जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणोऽपीष्यते" इति वामनः। तेजोभिः विभिन्नः मिश्रः अतएव पर्य्यस्यन् प्रसर्पन् इह अद्रौ सप्तसप्तेः सवितुः उस्राणां किरणानां निचयः निकरः। सहस्रम् इति संख्या सहस्रसंख्या तां स्वनियताम् इति शेषः। व्यभिचरति अतिक्रामति इति उत्प्रेक्षा॥ ३४॥

व्यधत्तेति। यस्मिन् कैलासे धनाधिपः कुबेरः पुरां विजेतुः शिवस्य धृतये सन्तोषाय उच्चगोपुरम् उन्नतपुरद्वारम्। "पुरद्वारन्तु गोपुरम्" इत्यमरः। पुरम् अलकाख्यां पुरीं व्यधत्त निर्मितवान् तत्सखित्वात् इति भावः। सः एषः कैलासः उपान्तसर्पिणः प्रान्तचारिणः विवस्वतः सूर्य्यस्य अकाले प्रसिद्धेतरकाले अस्तमयं करोति इव इति उत्प्रेक्षा। वस्तुतस्तु तत्कारणाभावात् व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या उत्प्रेक्षा। सा च उपान्तवर्त्तितया असम्बन्धे सम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्युत्थापिता इति विवेकः। अस्तम् इति मकारान्तम् अव्ययम्। तस्य पचाद्यजन्तेन अयशब्देन षष्ठीसमासः। वंशस्थं वृत्तम् उक्तम्॥ ३५॥

৩৪। স্বচ্ছ স্ফটিকজাত সহস্র সহস্র তেজ আকাশে পরিব্যাপ্ত হইয়াছে। ঐ সকল তেজে সম্মিশ্রিত—সুতরাং প্রসর্পিত হইয়া এ পর্ব্বতে সবিতার কিরণপুঞ্জ সহস্র সংখ্যাকেও অতিক্রম করিয়াছে।

৩৫। যে কৈলাসে পুরারির সন্তোষের জন্য কুবের উচ্চ গোপুরান্বিত পুরী নির্ম্মাণ করাইয়াছিলেন, এই সেই ধাম কৈলাসপ্রান্তচারী দিবাকরের আকালিক অস্ত বিধান করিতেছে।

बद्धां बद्धां भित्तिशङ्काममुष्मि-
न्नावानावान् मातरिश्वा निहन्ति ॥ ३६ ॥
रम्या नवद्युतिरपैति न शाद्वलेभ्यः
श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि ।
अस्मिन् विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां
शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥ ३७ ॥

अन्वयः । अमुष्मिन् अन्तःसानु नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैः छन्नेषु वप्रान्तरेषु बद्धां बद्धां भित्तिशङ्काम् आवान् आवान् मातरिश्वा निहन्ति । वाच्य—आवाता आवाता मातरिश्वना बद्धा बद्धा भित्तिशङ्का निहन्यते ॥ ३६ ॥

अन्वयः । अस्मिन् शाद्वलेभ्यः रम्या नवद्युतिः न अपैति, नलिनीवनानि अनुदिनं श्यामीभवन्ति, विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां शाखाभृतां पल्लवानि न परिणमन्ति । वाच्य—रम्यया नवद्युत्या न अपेयते । नलिनीवनैः श्यामीभूयते, पल्लवैः परिणम्यते ॥ ३७ ॥

नानेति । अमुष्मिन् कैलासे अन्तःसानु सानुषु इत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैः व्यतिकरैः छन्नेषु छादितेषु । "वा दान्तशान्त" इत्यादिना निपातः । वप्रान्तरेषु कटकान्तरेषु बद्धां बद्धामभीक्ष्णबद्धाम् । दृढोत्पादिताम् इत्यर्थः । "नित्यवीप्सयोः" इति नित्यार्थे द्विर्भावः । "नित्यमभीक्ष्णम्" इति काशिका । एकपदं चैतत् । भित्तिशङ्कां भित्तिः इति सन्देहम् आवान् आवान् अभीक्ष्णम् आपतन् । आङ्पूर्वात् वाधातोः शतृप्रत्ययः । द्विर्भावादि पूर्ववत् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छति इति मातरिश्वा वायुः । कनिन्प्रत्ययः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति अलुक् । निहन्ति निवर्त्तयति । वायुसञ्चारात् भित्त्यभावः अवधार्य्यते इत्यर्थः । अतः निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ॥ ३६ ॥

रम्येति । अस्मिन् अद्रौ । शादाः शष्पाणि सन्ति एषु इति शाद्वलाः तेभ्यः । "शाद्वलः शादहरिते" इत्यमरः । "नडशादाड्ड्वलच्" । रम्या नवा द्युतिः न अपैति, किन्तु नित्या इत्यर्थः । नलिनीवनानि अनुदिनं सर्व्वदा श्यामीभवन्ति, न कदाचित् पाण्डुरीभवन्ति इत्यर्थः । विचित्रकुसुमस्तवकैः आचितानां व्याप्तानां शाखाभृतां तरूणां पल्लवानि न परिणमन्ति न जीर्णानि भवन्ति इत्यर्थः, सर्वदा नूतनानि एव वर्त्तन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्य

৩৬। এই কৈলাসে সানুদেশে বিবিধ রত্নজ্যোতির সমবায়ে বপ্রান্তর সকল সমাচ্ছাদিত হওয়ায় সতত ভিত্তিশঙ্কা জন্মিতেছে ; কিন্তু পুনঃ পুনঃ পবনপাতে সেই ভিত্তিশঙ্কা নিরস্ত করিতেছে।

परिसरविषयेषु लीढमुक्ता
हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः।
इह नवशुककोमला मणीनां
रविकरसंवलिताः फलन्ति भासः॥ ३८॥

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मा-
दुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः।
वात्याभिर्वियति विवर्त्तितः समन्ता-
दाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम्॥ ३९॥

अन्वयः। इह परिसरविषयेषु मृगीभिः हरिततृणोद्गमशङ्कया लीढमुक्ताः नवशुककोमलाः मणीनां भासः रविकरसंवलिताः फलन्ति। वाच्य—लीढमुक्ताभिः नवशुककोमलाभिः भाभिः रविकरसंवलिताभिः फल्यते॥ ३८॥

अन्वयः। वात्याभिः अमुष्मात् उत्फुल्लस्थलनलिनीवनात् उद्धूतः वियति समन्तात् विवर्त्तितः सरसिजसम्भवः परागः कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् आधत्ते। वाच्य—उद्धूतेन विवर्त्तितेन सरसिजसम्भवेन परागेण कनकमयातपत्रलक्ष्मीः आधीयते॥ ३९॥

एवं तत्तद्वस्तुगतकान्तिस्थैर्य्यरूपकार्य्यस्य वर्णनात् प्रस्तुतम् इव कारणं कश्चित् असाधारणः कैलासस्य महिमा अवगम्यते इति पर्य्यायोक्तिरलङ्कारः। तदुक्तम्—"कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतं कार्य्यवर्णनात्। प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धस्तत्पर्य्यायोक्तमुच्यते" इति॥ ३७॥

परिसरेति। इह अद्रौ परिसरविषयेषु पर्य्यन्तदेशेषु। "विषयो देशे" इति निपातः। मृगीभिः हरिततृणोद्गमशङ्कया नीलतृणाङ्कुरभ्रान्त्या इति भ्रान्तिमदलङ्कारः। लीढाः पूर्वम् आस्वादिताः पश्चात् मुक्ताः लीढमुक्ताः, दग्धप्ररूढः इत्यादिवत् "पूर्वकाल" इत्यादिना समानाधिकरणसमासः। नवशुककोमलाः शुकसवर्णा इत्यर्थः। मणीनां मरकतमणीनां भासः रविकरैः संवलिताः मिश्रिताः सत्यः फलन्ति सम्मूर्च्छन्ति। वर्द्धन्ते इति यावत्॥ ३८॥

৩৭। এই পর্ব্বতে শাদ্বলসমূহের রম্য নবদ্যুতি অপগত হয় না; সমস্ত নলিনীবন অনুদিন শ্যামশোভাই ধারণ করে। বিচিত্র কুসুম-ব্যাপ্ত মহীরুহগণের পল্লবসকলও কখনই জীর্ণ হয় না।

৩৮। এ পর্ব্বতের পর্য্যন্তদেশে মৃগীগণ নীলবর্ণ তৃণাঙ্কুরভ্রমে অগ্রে আস্বাদন করিয়াছে, পরে পরিত্যাগ করিয়াছে, এ হেন নবশুকনিভ কোমল মরকতমণির কান্তিপুঞ্জ দিবাকরের করনিকরে মিশ্রিত হইয়া বর্দ্ধিত হইতেছে।

इह सनियमयोः सुरापगाया-
मुषसि सयावकसव्यपाटरेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥ ४० ॥

अन्वयः । इह उषसि सुरापगायां सयावकसव्यपादरेखा विषमपदा विवर्त्तनेषु पदवी सनियमयोः शिवयोः शरीरयोगं कथयति । वाच्य—पादरेखया विषमपदया'''पदव्या शरीरयोगः कथ्यते ॥ ४० ॥

उत्फुल्लेति । वात्याभिः वातसमूहैः "वातादिभ्यो यत्" इति यत्प्रत्ययः । अमुष्मात् दृश्यमानात् उत्फुल्लस्थलनलिनीवनात् जलपतितस्य परागस्य उत्थानासम्भवात् स्थलग्रहणम् । उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानात् निष्ठालत्वम् । उद्धूतः उत्थापितः वियति समन्तात् विवर्त्तितः परिमण्डलितः । अन्तराले तु दण्डायमान एवेति भावः । सरसिजसम्भवः पद्मोद्भवः परागः । रूढ्यभिप्रायेण अत्र सरसिजशब्दप्रयोगः द्रष्टव्यः । कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् आधत्ते अनुकरोति । अत्र परागस्य आतपत्रलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशीं लक्ष्मीम् इति प्रतिबिम्बेन आक्षेपात् असम्भविधर्म्मसम्बन्धा इयं निदर्शना । तदुक्तम्— "असम्भवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥" इति ॥ ३९ ॥

इहेति । इह अद्रौ उषसि प्रभाते सुरापगायां लक्षणया तत्कच्छे सयावका सालक्तका सव्यपादस्य रेखा वामचरणमुद्रा यस्यां सा । "यावोऽलक्तो द्रुमामयः" इत्यमरः । यथा विषमाणि महदल्पानि पदानि यस्यां सा विवर्त्तनेषु प्रदक्षिणक्रियासु पदवी शिवयोः प्रदक्षिणपद्धतिरित्यर्थः । सनियमयोः सन्ध्यायां प्रणमतोरित्यर्थः । शिवा च शिवश्च तयोः शिवयोः उमाशङ्करयोः । "पुमान् स्त्रिया" इति एकशेषः । शरीरयोगम् अर्द्धाङ्गसङ्घटनारूपं कथयति । सनियमयोः इति नियमविषये अपि विरहासहौ इह विहरतः शिवौ इति भावः । अत्र पदवीविशेषणपदार्थयोः कथनं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ४० ॥

৩৯। এই উৎফুল্ল স্থলপদ্মবন হইতে পদ্মপরাগ বায়ুবশে উত্থিত ও আকাশের চারিদিকে পরিমণ্ডলিত হইয়া কনকময় আতপত্রের শোভা সম্পাদন করিতেছে।

৪০। এই পর্ব্বতে প্রভাতে সুরনদীর কচ্ছদেশে নিয়মনিষ্ঠ শিব-শিবার অলক্তাক্ত বামপদশালী সম-বিষম প্রদক্ষিণপদ্ধতি তাঁহাদের অর্দ্ধাঙ্গসংঘটনরূপ শরীরসংযোগ প্রকাশ করিতেছে।

सम्मूर्च्छतां रजतभित्तिमयूखजालै-
रालोलपादपलतान्तरनिर्गतानाम्।
घर्म्मद्युतेरिह मुहुः पटलानि धाम्ना-
मादर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति॥ ४१ ॥

शुक्लैर्मयूखनिचयैः परिवीतमूर्त्ति-
र्वप्राभिघातपरिमण्डलितोरुदेहः।
शृङ्गाण्यमुष्य भजते गणभर्त्तुरुक्षा
कुर्वन् वधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्काम् ॥४२॥

अन्वयः। इह रजतभित्तिमयूखजालैः सम्मूर्च्छताम् आलोलपादपलतान्तरनिर्गतानां घर्म्मद्युतेः धाम्नाम आदर्शमण्डलनिभानि पटलानि समुल्लसन्ति। वाच्य—धाम्नाम आदर्शमण्डलनिभैः पटलैः समुल्लस्यते ॥ ४१ ॥

अन्वयः। शुक्लैः मयूखनिचयैः परिवीतमूर्त्तिः वप्राभिघातपरिमण्डलितोरुदेहः गणभर्त्तुः उक्षा वधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्कां कुर्वन् अमुष्य शृङ्गाणि भजते। वाच्य—परिवीतमूर्त्तिना...उरुदेहेन उक्षणा शशाङ्कशङ्कां कुर्वता शृङ्गाणि भज्यन्ते ॥ ४२ ॥

सम्मूर्च्छतामिति। इह अद्रौ रजतभित्तिमयूखजालैः सम्मूर्च्छतां बहुलीभवताम् आलोलानां पादपलतानां तरुशाखानाम् अन्तरेषु रन्ध्रेषु निर्गतानां प्रसृतानां घर्म्मद्युतेः उष्णांशोः धाम्नां तेजसाम् आदर्शमण्डलनिभानि दर्पणबिम्बसदृशानि इति उपमालङ्कारः। पटलानि मण्डलानि मुहुः वारं वारं समुल्लसन्ति पुनः पुनः स्फुरन्ति न तु सातत्येन लतानाम् आलोलत्वाभावात्। तच्च नान्यत्र मृत्पाषाणादिप्रायाणां सम्भवति इति भावः॥ ४१ ॥

शुक्लैरिति। शुक्लैः मयूखनिचयैः शुभ्रकिरणसमूहैः परिवीतमूर्त्तिः व्याप्तदेहः। वप्राभिघातेन वप्रक्रीड़या परिमण्डलितः वर्त्तुलीकृतः उरुदेहः बृहच्छरीरं यस्य तथोक्तः गणभर्त्तुः प्रमथनाथस्य उक्षा वृषभः। "उक्षानड्वान्-बलीवर्द्द ऋषभो वृषभो वृषः" इत्यमरः। वधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्कां चन्द्रभ्रान्तिं कुर्वन् तेषां मौग्ध्यादिति भावः। अमुष्य अद्रेः शृङ्गाणि भजते सेवते। अत्र शङ्काशब्दस्य सन्देहार्थत्वे सन्देहालङ्कारः। भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलङ्कारः। यथा इच्छसि तथा अस्तु। स च उक्तविशेषणोत्थेन काव्यलिङ्गेन अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्य्यते॥ ४२ ॥

৪১। এ পর্ব্বতে সূর্য্যের দর্পণবিম্বপ্রতিম তেজোরাশি রজতভিত্তির ময়ূখমালায় বহুলীভূত, তথা চঞ্চল পাদপলতার রন্ধ্রপথে নির্গত হইয়া বারংবার সমুল্লসিত হইতেছে।

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि
क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले ।
खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः
पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखरमणिरुचः ॥ ४३ ॥

स्नपितनवलतातरुप्रवालै-
रमृतलवस्रुतिशालिभिर्मयूखैः ।
सततमसितयामिनीषु शम्भो-
रमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा ॥ ४४ ॥

अन्वयः । इह विविधाः शिखरमणिरुचः सम्प्रति लघुनि क्षीणपयसि भिदाम् उपेयुषि जलधरपटले कथमपि शनकैः लब्धजन्म खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुः पूरयितुं विभवः भवन्ति । वाच्य— विविधाभिः शिखरमणिरुग्भिः विभुभिः भूयते ॥ ४३ ॥

अन्वयः । इह शम्भोः इन्दुलेखा स्नपितनवलतातरुप्रवालैः अमृतलवस्रुतिशालिभिः मयूखैः सततम् असितयामिनीषु अपि वनान्तम् अमलयति । वाच्य—इन्दुलेखया वनान्तम् अमलयते ॥ ४४ ॥

सम्प्रतीति । इह अद्रौ विविधाः नानावर्णाः शिखरमणिरुचः सम्प्रति शरदि इत्यर्थः । लघुनि अगुरुणि कुतः क्षीणपयसि अतएव भिदां भेदम् । "षिद्भिदादिभ्योऽङ्"इति अङ्प्रत्ययः । उपेयुषि गते जलधरपटले मेघमण्डले कथम् अपि शनकैः लब्धजन्म उत्पन्नम् इत्यर्थः । अतएव खण्डितविग्रहं छिन्नस्वरूपं बलभिदः इन्द्रस्य धनुः पूरयितुं विभवः समर्थाः भवन्ति । अत्र इन्द्रधनुषः मणिरुचीनाम् असम्बन्धे सम्बन्धकथनात् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः । वंशपत्रपतितं वृत्तम् । "दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगैः" इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥

स्नपितेति । इह अद्रौ शम्भोः इन्दुलेखा स्नपितानि नवानि लतानां तरूणां च प्रवालानि यैः तैः । अमृतलवस्रुत्या अमृतबिन्दुनिःस्यन्देन शालन्ते ये तैः मयूखैः सततं सर्वकालम् असितयामिनीषु कृष्णपक्षरात्रिषु

৪২। প্রমথনাথের বৃষভের দেহ শুভ্র কিরণপুঞ্জে পরিব্যাপ্ত; উহার বৃহৎ বপু বপ্রাভিঘাতে বর্তুলীকৃত; ঐ বৃষভ বধূজনের মনে শশাঙ্কশঙ্কা উৎপাদন করিয়া ঐ গিরির শৃঙ্গ হইতে শৃঙ্গান্তরে বিচরণ করিতেছে।

৪৩। বর্তমান শরৎকালে ক্ষীণজল হইয়া ছোট ছোট মেঘগুলি ভিন্ন ভিন্ন হইয়া যাইতেছে; উহাতে ইন্দ্রধনু অস্পষ্টভাবে কথঞ্চিৎ উৎপন্ন ও খণ্ডিত হইতেছে, (পরন্তু) এই পর্বতস্থিত নানাবর্ণ শিখরমণিপ্রভা ঐ ধনুর আকৃতিপূরণে সমর্থ হইতেছে।

क्षिपति योऽनुवनं विततां बृहद्-
बृहतिकामिव रौचनिकीं रुचम्।
अयमनेकहिरण्मयकन्दर-
स्तव पितुर्दयितो जगतीधरः॥ ४५ ॥

सक्तिं जवादपनयत्यनिले लतानां
वैरोचनैर्द्विगुणिताः सहसा मयूखैः।
रोधोभुवां मुहुरमुत्र हिरण्मयीनां
भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥४६॥

अन्वयः। यः अनुवनं विततां रौचनिकीं रुचं बृहद्बृहतिकाम् इव क्षिपति, अनेकहिरण्मयकन्दरः अयं तव पितुः दयितः जगतीधरः। वाच्य—येन वितता रौचनिकी रुक् बृहद्बृहतिकेव क्षिप्यते, अनेकहिरण्मयकन्दरेण अनेन दयितेन जगतीधरेण (भूयते)॥ ४५ ॥

अन्वयः। अमुत्र अनिले जवात् लतानां सक्तिम् अपनयति (सति) सहसा वैरोचनैः मयूखैः द्विगुणिताः हिरण्मयीनां रोधोभुवां भासः मुहुः तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति। वाच्य—द्विगुणिताभिः तडिद्विलसितानि विडम्ब्यन्ते ॥ ४६ ॥

अपि वनान्तम् अमलयति धवलयति। अन्यत्र न एतदस्ति इति व्यतिरेकः व्यज्यते ॥ ४४ ॥

क्षिपतीति। अथ यः अद्रिः अनुवनं विततां रौचनिकीं रुचं सौवर्णीम् इत्यर्थः। रोचनया रक्तां रौचनिकीम्। "लाक्षारोचनशकलकर्दमाट्ठक्" इति ठक्। टिड्ढाणञ्" इत्यादिना ङीप्। उत्प्रेक्षते। बृहद्बृहतिकां महोत्तरासङ्गम् इव। "द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा" इत्यमरः। क्षिपति प्रसारयति। अनेकाः हिरण्मय्यः यस्य सः। हिरण्मयशब्दः "दाण्डिनायन" इत्यादिना निपातनात् साधुः। अयं पुरोवर्त्ती गिरिः इत्यर्थः। तव पितुः इन्द्रस्य दयितः प्रियः जगत्याः धरः जगतीधरः। यस्ते गन्तव्य इन्द्रकीलाख्य इत्यर्थः॥ ४५ ॥

सक्तिमिति। अमुत्र अमुष्मिन् अद्रौ अनिले जवात् झटिति लतानां

৪৪। এ পর্ব্বতে শম্ভুর শিরঃস্থিত চন্দ্রলেখা ময়ূখমালায় সতত কৃষ্ণপক্ষীয় রাত্রিকালেও বনান্তভূমি ধবলিত করিতেছে; ঐ ময়ূখমালায় তরুলতাবাজির নব প্রবাল সকল ধৌত হইতেছে, আর বিন্দু বিন্দু অমৃত ক্ষরণ করিয়া শোভা পাইতেছে।

৪৫। যে পর্ব্বতে প্রতি বনে বৃহৎ উত্তরীয় বস্ত্রের ন্যায় স্বর্ণকান্তি ছড়াইয়া দিতেছে, বহু হিরণ্ময় কন্দরশালী—তোমার পিতার প্রিয় সেই ঐ পর্ব্বত অবস্থিত।

कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः
क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः।
इह मदस्नपितैरनुमीयते
सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः॥ ४७॥

जलदजालघनैरसिताश्मनाम्
उपहतप्रचयेह मरीचिभिः।
भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा
तिमिरसंवलितेव विवस्वतः॥ ४८॥

अन्वयः। इह कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः मदस्नपितैः हरिचन्दनैः सुरगजस्य गतम् अनुमीयते॥ वाच्य—गतम् अनुमान्ति (पर्वतचारिणो जनाः)॥ ४७॥

अन्वयः। इह जलदजालघनैः असिताश्मना मरीचिभिः उपहतप्रचया (अतः) अदीपितकन्दरा विवस्वतः दीप्तिः तिमिरैः संवलिता इव भवति॥ वाच्य—उपहतप्रचयया अदीपितकन्दरया दीप्त्या संवलितयेव भूयते॥ ४८॥

सक्तिम् अन्योऽन्यसङ्गम् अपनयति सति सहसा हठात् वैरोचनैः सावित्रैः मयूखैः द्विगुणिताः द्विरावृत्ताः कृता द्विगुणिताः। "गुणस्त्वावृत्ति-शब्दादिष्विन्द्रियामुख्यतन्तुषु" इति वैजयन्ती। हिरण्मयीनां हिरण्य-विकाराणाम्। "दाण्डिनायन" इत्यादिना निपातनात् साधुः। रोधोभुवां भासः मुहुः तड़िद्विलसितानि विड़म्बयन्ति अनुकुर्वन्ति इत्यर्थः। उपमा-लङ्कारः॥ ४६॥

कषणेति। इह अद्रौ कषणेन कण्डूयनेन यः कम्पः तेन निरस्ताः महाहयः महासर्पाः येभ्यः तैः। क्षणं विमत्तमतङ्गजवर्जितैः मत्तमतङ्गज-रहितैः, कुतः? मदस्नपितैः ऐरावतमदसिक्तैः इत्यर्थः। "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः। हरिचन्दनैः चन्दनद्रुमैः सुरगजस्य ऐरावतस्य गतं प्राप्तिः अनुमीयते। हरिचन्दनविशेषणैः काव्यलिङ्गम् उन्नेयम्॥ ४७॥

৪৬। এ পর্ব্বতে বেগে বায়ু বহিয়া লতাজালের পরস্পর সঙ্গ ঘুচাইয়া দিতেছে; সুতরাং হিরণ্ময়ী তটভূমির দীপ্তিচ্ছটা হঠাৎ রবিকরযোগে দ্বিগুণিত হওয়া বিদ্যুদ্বিস্ফুরণের অনুকরণ করিতেছে।

৪৭। এ পর্ব্বতে যে সকল চন্দনতরু আছে, গজগণ্ডকণ্ডূয়নকম্পনে মহাসর্প সকল তাহা হইতে চলিয়া গিয়াছে; ঐরাবতের মদজলে সিক্ত ঐ সকল চন্দনতরুতলে মত্তমাতঙ্গগণ আর এক্ষণে উপস্থিত নাই; সুতরাং ঐ সকল চন্দনতরু দ্বারা এখানে ঐরাবতের আগমন অনুমিত হইতেছে।

भव्यो भवन्नपि मुनेरिह शासनेन
क्षात्रे स्थितः पथि तपस्य हतप्रमादः ।
प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि
श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनाऽन्तरायैः ॥४९॥
मा भूवन्नपथहृत [हरा] स्तवेन्द्रियाश्वाः
सन्तापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ।

अन्वयः । इह भव्यो भवन् अपि मुनेः शासनेन क्षात्रे पथि स्थितः हतप्रमादः (सन्) त्वं तपस्य, हि प्रायेण हितार्थकरे विधौ सत्यपि अन्तरायैः विना श्रेयांसि लब्धुम् असुखानि ॥ वाच्य—भव्येन भवतापि पथि स्थितेन हतप्रमादेन सता त्वया तपस्यतां श्रेयांसि: लब्धुम् असुखैर्भूयते ॥ ४९ ॥

जलदेति । इह अस्मिन् अद्रौ जलदजालघनैः मेघवृन्दसान्द्रैः असिताश्मनाम् इन्द्रनीलानां मरीचिभिः दीधितिभिः । "भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्" इत्यमरः । उपहतप्रचया विघट्टितसङ्घाता अतएव अदीपितकन्दरा अप्रकाशितगह्वरा विवस्वतः दीप्तिः तिमिरैः संवलिता संहता व्यामिश्रिता इव भवति इति उत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

भव्य इति । इह अद्रौ भव्यः शान्तः भवन् अपि मुनेः व्यासस्य शासनेन इन्द्राराधनरूपेण क्षात्रे पथि क्षत्रियमार्गे स्थितः गृहीतशस्त्र एव इत्यर्थः । हतप्रमादः अप्रमत्तः सन् तपस्य तपश्चर्य्यां कुरु । तपस्य इति "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः" इति क्यङ् । तदन्ताद्धातोर्लोट् । न च सर्वभूतहितकारिणः मे प्रमादः किं करिष्यतीति विश्वसितव्यम् इति अर्थान्तरन्यासेन आह—प्रायेणेति । हि यस्मात् बाहुल्येन । "प्रायो वयस्यनशने मृतौ बाहुल्यतुल्ययोः" इति हेमचन्द्रः । हितम् अर्थं करोतीति तस्मिन् हितार्थकरे विधौ व्यापारे सति अन्तरायैः विघ्नैः विना श्रेयांसि लब्धुम् असुखानि अशक्यानि इत्यर्थः । अतएव "शकधृष" इत्यादिना समानकर्त्तृकेषु तुमुन् । अकारणवैरिणः सर्वत्र सर्व्वस्यापि सन्ति इति भावः ॥ ४९ ॥

৪৮। এ পর্ব্বতে ইন্দ্রনীলমণিসমূহের মেঘসান্দ্র মরীচিনিচয়ে দিবাকরের কিরণনিকর উপহত হওয়ায় গিরিগহ্বর আলোকিত হইতেছে না ; ঐ দিবাকরের আলোক যেন তিমিররাশিতে মিশ্রিত হইয়াই বিরাজ করিতেছে।

৪৯। তুমি শান্তপ্রকৃতি হইলেও ব্যাসমুনির আদেশে ক্ষত্রোচিত পথে অর্থাৎ শস্ত্রপাণি হইয়া অপ্রমত্তভাবে তপস্যা কর। বস্তুতঃ হিতার্থকর ব্যাপার হইলেও বিনা বিঘ্নে মঙ্গললাভ করা যায় না। ভাবার্থ এই যে, সর্ব্বত্রই সকলের অহেতুক শত্রু বিদ্যমান, অতএব সাবধানে তপস্যা কর্ত্তব্য।

रक्षन्तस्तपसि बलञ्च लोकपाला:
कल्याणीमधिकफलां क्रियां क्रियासु:॥ ५० ॥
इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियार्हे
धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुत: प्रदध्यौ
संधत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोग:॥ ५१ ॥

अन्वय:। तव इन्द्रियाश्वा: ते अपथहृत: [अपथहरा:] मा भूवन् सन्तापे सति शिव: शिवां प्रसक्तिं दिशतु। लोकपाला: तपसि बलं रक्षन्त: कल्याणीं क्रियाम् अधिकफलां क्रियासु:॥ वाच्य—इन्द्रियाश्वै: अपथहृद्भि: [अपथहरै:] मा भावि, शिवेन शिवा प्रसक्ति: दिश्यताम्। लोकपालै: बलं रक्षद्भि: कल्याणी क्रिया अधिकफला क्रियेष्ट॥ ५० ॥

अन्वय:। प्रियार्हे राजराजभृत्ये इति हितं प्रियम् उक्त्वा सपदि स्वं धाम गतवति (सति) पृथासुत: सोत्कण्ठं किम् अपि प्रदध्यौ। हि सद्वियोग: भृशम् अरतिं संधत्ते॥ वाच्य—पृथासुतेन किमपि प्रदध्ये, सद्वियोगेन अरति: सधीयते॥ ५१ ॥

मा भूवन्निति। तव इन्द्रियाणि एव अश्वा: ते अपथेन हरन्ति इति अपथहृतो [अपथहरा:] मा भूवन् त्वाम् अपथं मा नैषु: इत्यर्थ:। [अपपूर्वकहृञ: कर्त्तरि क्विप् अच् वा पाठभेदात्]। "माङि लुङ्" इति आशीरर्थे लुङ्। सन्तापे तप:क्लेशे सति शिव: शिवां साधीयसीं प्रसक्तिं प्रवृत्तिम् उत्साहं दिशतु। किञ्चेति चार्थ:। लोकपाला: इन्द्रादय: तपसि विषये बलं शक्तिं रक्षन्त: वर्द्धयन्त: सन्त: कल्याणीं क्रियाम् अनुष्ठानम् अधिकफलां साध्वीं क्रियासु: कुर्वन्तु। करोते: आशिषि लोट्॥ ५० ॥

इतीति। प्रियार्हे राजराजभृत्ये इति पूर्वोक्तम्। हितं प्रिय वचनम् इति शेष:। उक्त्वा सपदि स्वं स्वकीयं धाम स्थानं गतवति सति, पृथासुत: अर्जुन: सोत्कण्ठं सौत्सुक्यं किम् अपि प्रदध्यौ चिन्तयामास। तथाहि—सद्वियोग: सुजनवियोग: भृशम् अरतिं व्यथां संधत्ते करोति इत्यर्थ:। अर्थान्तरन्यास:॥ ५१ ॥

৫০। তোমার ইন্দ্রিয়রূপ অশ্বগণ যেন অপথে পদার্পণ করে না; ক্লেশ উপস্থিত হইলে শিব তোমায় প্রবল উৎসাহ প্রদান করুন। লোকপালগণ তোমার তপঃশক্তি বর্দ্ধিত করিয়া কল্যাণময়ী ক্রিয়াকে অধিক ফলদাত্রী করুন।

৫১। প্রেমাস্পদ কুবেরানুচর এইরূপ হিত এবং প্রিয় বাক্য বলিয়া সহসা স্বস্থানে প্রস্থান করিলে, পৃথানন্দন অর্জ্জুন উৎকণ্ঠা সহকারে কি যেন চিন্তা করিতে লাগিলেন। বস্তুতঃ সুজনবিয়োগ একান্তই দুঃখোৎপাদন করিয়া থাকে।

तमनतिशयनीयं सर्वतः सारयोगा-
दविरहितमनेकेनाङ्कभाजा फलेन ।
अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसाशंसितं सः
स्वमिव पुरुषकारं शैलमभ्याससाद ॥ ५२ ॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये हिमवद्वर्णनं नाम
पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अन्वयः । अकृशलक्ष्मीः सः अर्जुनः सर्वतः सारयोगात् अनतिशयनीयम् अनेकेन अङ्कभाजा फलेन अविरहितम् अकृशं चेतसा आशंसितं तं शैलं स्वं पुरुषकारमिव अभ्याससाद ॥ वाच्य—अकृशलक्ष्म्या तेन अर्जुनेन अनतिशयनीयः अविरहितः अकृशः आशंसितः शैलः स्वः पुरुषकार इव अभ्याससादे ॥ ५२ ॥

तमिति । अकृशाः पूर्णाः लक्ष्म्यः शोभाः यस्य सः अकृशलक्ष्मीः इति बहुवचनाश्रितः बहुव्रीहिः । एवञ्च "उरःप्रभृतिभ्यश्च" इति कप्प्रत्ययानवकाशः तत्र लक्ष्मीशब्दस्य एकवचनान्तपाठात् । नापि "नद्यृतश्च" इत्यस्य अवकाशः उरःप्रभृतिपाठसामर्थ्यादेव । शेषिकस्तु वैभाषिक इति अविरोधः । सः अर्जुनः सर्वतः सर्वत्र सारयोगात् उत्कृष्टबलप्रयोगात् । "सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबे वरे त्रिषु" इति उभयत्रापि अमरः । अनतिशयनीयम् अनतिक्रमणीयम् अनेकेन बहुना अङ्कभाजा समीपं गतेन शीघ्रभाविना इति यावत् । फलेन कार्य्यसिद्ध्या अविरहितम् अशून्यं कार्य्यसिद्धेरवश्यं साधकम् इत्यर्थः । अकृशम् अतनुं चेतसा आशंसितं प्राप्तुम् इष्टं शैलम् इन्द्रकीलं स्वम् आत्मीयं पुरुषस्य कारः कर्म तं पुरुषकारम् उक्तविशेषणविशिष्टं पौरुषम् इव अभ्याससाद अधिष्ठितवान् । मालिनीवृत्तम ॥५२

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
पञ्चमः सर्गः ॥ ५

৫২। পূর্ণশোভাসম্পন্ন সেই অর্জ্জুন স্বীয় সুস্পষ্ট পুরুষকারবৎ বিপুল ইন্দ্রকীল পর্ব্বতে অধিষ্ঠান করিলেন। ঐ পর্ব্বত সর্ব্বথা বলপ্রয়োগ করিলেও অনতিক্রমণীয়; অচিরভাবী বহুফলে উহা পরিপূর্ণ, অর্জ্জুন উহাকে পাইবার জন্য বহুদিন হইতে মনে মনে আকাঙ্ক্ষা করিতেছিলেন।

षष्ठः सर्गः ।

रुचिराकृतिः कनकसानुमथो
परमः पुमानिव पतिं पतताम् ।
धृतसत्पथस्त्रिपथगामभितः
स तमारुरोह पुरुहूतसुतः ॥ १ ॥

तमनिन्द्यवन्दिन इवेन्द्रसुतं
विहितालिनिक्वणजयध्वनयः ।
पवनेरिताकुलविजिह्मशिखा
जगतीरुहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २ ॥

रुचिराकृतिरिति । अथो आसादनानन्तरं रुचिराकृतिः सौम्यविग्रहः । धृतसत्पथः अवलम्बितसन्मार्गः आकारानुरूपगुणवान् इत्यर्थः । "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" इति सामुद्रिकाः, उपमाने अपि समानम् एतत् । सः पुरुहूतसुतः अर्जुनः, कनकस्य विकाराः सानवो यस्य तं कनकसानुम् । गरुड़मात्रव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् एतत् । "समुदाये विकारषष्ठ्योश्च" इति बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च । तम् इन्द्रकीलं परमः पुमान् विष्णुः पततां पक्षिणां पतिं गरुड़म् इव । त्रिभिः पथिभिः गच्छतीति त्रिपथगा भागीरथी । "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः, उपपदसमासः उत्तरपदसमासश्च । ताम् अभितः अभिमुखम् आरुरोह । "समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः" इत्यमरः । प्रमिताक्षरावृत्तम् । "प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ अस्य कार्य्यसिद्धिनिमित्तानि सूचयन् मार्गं वर्णयति—तमिति । विहिताः अलिनिक्वणाः जयध्वनयः इव यैः ते तथोक्ताः । पवनेरिताः पवनेन वायुना नुन्नाः अतएव आकुलाः लोलाः विजिह्माः वक्राश्च शिखाः अग्राणि येषां ते तथोक्ताः । "शिखा ज्वाला केकिमौल्योः शिखाशाखाग्रमौलिषु" इति वैजयन्ती । जगतीरुहः भूरुहः । क्विप् । अनिन्द्याः अनवद्याः ये वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ते इव तम् इन्द्रसुतम् अर्जुनं कुसुमैः अवचकरुः अभिववृषुः इत्यर्थः । "ऋच्छत्यृताम्" इति गुणः । अत्र किरतेर्व्ष्यर्थत्वात् कुसु-

अवधूतपङ्कजपरागकणा-
स्तनुजाह्नवीसलिलवीचिभिदः ।
परिरेभिरेऽभिमुखमेत्य सुखाः
सुहृदः सखायमिव तं मरुतः ॥३॥

उदितोपलस्खलनसंवलिताः
स्फुटहंससारसविरावयुजः ।
मुदमस्य माङ्गलिकतूर्य्यकृतां
ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४ ॥

अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ
निचये पुरः सुरसरित्पयसाम् ।

मानां करणत्वं विक्षेपार्थत्वे तु कर्मत्वमेव। यथा "कटाक्षान् वामा किरति" इति दृश्यते च धातूनामर्थभेदात् कारकव्यत्ययः। यथा सिञ्चतेः क्षरणार्द्रीकरणयोः अर्थयोः द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वकरणत्वे। यथा—"मेघोऽमृतं सिञ्चति गौः पयश्च।" "सिञ्चतीवामृतैर्वपुः" इति। अत्र वाक्ये समासगतयोरुपमयोः साध्यसाधनभावात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २ ॥

अवधूतेति। अवधूताः प्रसारिताः पङ्कजपरागकणाः यैः तैः ते तथोक्ताः इति सौरभ्योक्तिः। तनूः जाह्नव्याः सलिलवीचीः भिन्दन्ति इति तथोक्ताः इति शैत्योक्तिः। सुखयन्ति इति सुखाः 'पचाद्यच्'सुखस्पर्शाः इति मान्द्योक्तिः। मरुतः वाताः तम् अर्जुनं सुहृदः सखायम् इव अभिमुखम् एत्य आगत्य परिरेभिरे आलिङ्गितवन्तः ॥ ३ ॥

उदितेति। उदितोपलेषु उन्नतपाषाणेषु स्खलनेन प्रतिघातेन संवलिताः चूर्णिताः अत: तूर्य्यघोष इव घुमघुमायमाना इत्यर्थः। स्फुटैः हंसानां सारसानां च विरावैः युज्यन्ते इति तथोक्ताः। क्विप्। अनुवप्रम् अपाम् अन्तः पतन्तीनाम् इति शेषः। ध्वनयः अस्य अर्जुनस्य मङ्गलं प्रयोजनम् एषां ते माङ्गलिकाः, "प्रयोजनम्" इति ठञ्। तैः तूर्य्यैः कृतां मुदं हर्षं प्रतेनुः। अत्र अन्यस्य अन्यकार्य्यकरणासम्भवात् तूर्य्यकृतमुत्सदृशीं मुदम् इति प्रतिबिम्बेन आक्षेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥ ४ ॥

स ददर्श वेतसवनाचरितां
प्रणतिं बलीयसि समृद्धिकरीम् ॥५॥
प्रबभूव नालमवलोकयितुं
परितः सरोजरजसाऽरुणितम्।
सरिदुत्तरीयमिव संहतिमत्
स तरङ्गरङ्गि कलहंसकुलम् ॥ ६ ॥
दधति क्षतीः परिणतद्विरदे
मुदितालियोषिति मदस्रुतिभिः।
अधिकां स रोधसि बबन्ध धृतिं
महते रुजन्नपि गुणाय महान् ॥७॥

अवरुग्णेति। सः अर्जुनः पुरः अग्र अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ भग्नोन्नतदेवदारुद्रुमे बलीयसि बलवत्तरे। मत्वन्तात् ईयसुनि "विन्मतोर्लुक्" इति मतुपो लुक्। सुरसरित्प्रयसां निचये पूरे विषये वेतसवनेन वाणीरवनेन आचरिताम्। "अथ वेतसे रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानीरवञ्जुला" इत्यमरः। समृद्धिकरीं श्रेयस्करीं लोके यथा दृष्टाम् इत्यर्थः। प्रणतिं ददर्श। या सर्वलोकदृष्टान्तभूता इति भावः॥ ५ ॥

प्रबभूवेति। सः अर्जुनः परितः सरोजरजसा कमलरेणुना अरुणितं पाटलितम् उत्तरीयं च कुसुमादिना अरुणितं भवति संहतिमत् नीरन्ध्रं तरङ्गरङ्गि वारितरङ्गशोभि सरिदुत्तरीयं स्तनांशुकम् इव स्थितं कलहंसकुलं कादम्बकुलम् अवलोकयितुम् अलम् अत्यर्थं न प्रबभूव न शशाक। तत्सौन्दर्य्योद्वेलत्वात् इति भावः॥ ६ ॥

दधतीति। सः अर्जुनः क्षतीः क्षतानि दधति धारयति। कुतः? परिणताः तिर्य्यग्दन्तप्रहारिणः द्विरदाः यस्मिन् तस्मिन्। "तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः" इति हलायुधः। मदस्रुतिभिः मुदितालियोषिति रोधसि अधिकां धृतिं प्रीतिं बबन्ध निश्चलीकृतवान् इत्यर्थः। तथाहि— महान् जनः रुजन् पीड़यन् अपि महते गुणाय उत्कर्षाय भवति महत्कृता पीड़ा अपि शुभावहा एव इत्यर्थः। तत् युक्तं गजरुग्णस्य अपि रोधसः प्रीतिकरत्वम् इति भावः॥ ७ ॥

अनुहेमवप्रमरुणैः समतां
गतसूर्मिभिः सहचरं पृथुभिः ।
स रथाङ्गनामवनितां करुणै-
रनुबध्नतीमभिननन्द रुतैः ॥ ८ ॥

सितवाजिने निजगदू रुचय-
श्चलवीचिरागरचनापटवः ।
मणिजालमम्भसि निमग्नमपि
स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः ॥ ९ ॥

उपलाहतोद्धततरङ्गधृतं
जविना विधूतविततं मरुता ।
स ददर्श केतकशिखाविशदं
सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् ॥ १० ॥

अन्विति । सः अर्जुनः अनुहेमवप्रं कनकसानुसमीपे । समीपार्थे अव्ययीभावः । अरुणैः कनककान्त्युपरञ्जनादिति भावः । पृथुभिः ऊर्मिभिः समतां तुल्यरूपतां गतम् । सादृश्यात् दुर्विवेच्यम् इति भावः । सह-भूतं सहचरं प्रियम्, सहशब्दस्य पचाद्यजन्तेन चरशब्देन समासः । करुणैः दीनैः रुतैः कूजितैः अनुबध्नतीम् अन्विष्यन्तीं रथाङ्गनामवनितां चक्रवाकीम् अभिननन्द । प्रकृष्टप्रेमदर्शनात् कस्य न आनन्द इति भावः । अत्र तावत् ऊर्मीणां स्वधावल्यत्यागेन आरुण्यस्वीकारात् तद्गुणालङ्कारः । "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयात् ।" इति लक्षणात् । तन्मूला च इयं चक्रवाक्याः स्वकान्ते तरङ्गभ्रान्तिरिति तद्गुणभ्रान्तिमतोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ८ ॥

सितवाजिन इति । चलवीचीनां रागः रञ्जनं वर्णान्तरापादनं तस्य रचना क्रिया तत्र पटवः समर्थाः रुचयः प्रभाः अम्भसि निमग्नम् अपि मणिजालं स्वाश्रयभूतम् इति भावः । मनोगतं स्फुरितं रोषादिविकारम् आकृतयो भ्रूभङ्गादिवाह्यविकारा इव सितवाजिने अर्जुनाय निजगदुः ज्ञापयामासु-रित्यर्थः । आकृत्या हि मनोगतं विचक्षणा जानन्ति इति भावः ॥ ९ ॥

उपलेति । उपलैः आहताः अतएव उद्धताश्च ये तरङ्गाः तैः धृतं

बहु बर्हिचन्द्रकनिभं विदधे
धृतिमस्य दानपयसां पटलम् ।
अवगाढमीक्षितुमिवेभपतिं
विकसद्विलोचनशतं सरितः ॥ ११ ॥

प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी
पुलिने सरोरुहदृशा ददृशे ।
पतदच्छमौक्तिकमणिप्रकरा
गलदश्रुबिन्दुरिव शुक्तिवधूः ॥ १२ ॥

शुचिरप्सु विद्रुमलताविटप-
स्तनुसान्द्रफेनलवसंवलितः ।
स्मरदायिनः स्मरयति स्म भृशं
दयिताधरस्य दशनांशुभृतः ॥ १३ ॥

निर्गमरोधात् इत्यर्थः । जविना वेगवता मरुता वातेन विधुतं विततं च केतकस्य शिखाग्रं तद्वत् विशदम् अपां फेनं डिण्डीरम् । "डिण्डीरोऽब्धिकफः फेन" इत्यमरः । सरितः प्रहासम् अट्टहासम् इव इति उत्प्रेक्षा । सः अर्जुनः ददर्श ॥ १० ॥

बह्विति । बर्हिचन्द्रकनिभं मयूरमेचकसदृशम् । "समौ चन्द्रकमेचकौ" इत्यमरः । बहु अनेकधा दानपयसां पटलम् । जातावेकवचनम् । बहवः मदाम्बुबिन्दव इत्यर्थः । अवगाढम् अन्तःप्रविष्टम् । गाहेः कर्त्तरि क्तः । इभपतिम् ईक्षितुं विकसत् उन्मिषत् सरितः विलोचनशतम् इव इति उत्प्रेक्षा । अस्य अर्जुनस्य धृतिं प्रीतिं विदधे चकार ॥ ११ ॥

प्रतिबोधेति । प्रतिबोधः स्फुटनं निद्रापगमश्च तत्र यत् जृम्भणम् उच्छूनता जृम्भा च तेन विभिन्नमुखी विश्लिष्टाग्रा, विवृतास्या च । अतएव पतन् प्रसरन् अच्छः मौक्तिकमणीनां प्रकरः स्तोमः यस्याः सा तथोक्ता अतएव गलदश्रुबिन्दुः इव स्थिता इति उत्प्रेक्षा । शुक्तिः वधूः इव शुक्तिवधूः पुलिने शयनीये इव इति भावः । सरोरुहदृशा अर्जुनेन ददृशे दृष्टा । अत्र प्रतिबोधादिविश्लिष्टपदोपात्तानां प्रकृतानां शुक्तिवध्वोश्च उपमारूपकयोः साधकबाधकाभावात् सन्देहसङ्करः । तत्सापेक्षा च अश्रुगलनोत्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गिभावः ॥ १२ ॥

उपलभ्य चञ्चलतरङ्गधृतं
मदगन्धमुत्थितवतां पयसः ।
प्रतिदन्तिनामिव स सम्बुबुधे
करियादसामभिमुखान् करिणः ॥ १४ ॥

स जगाम विस्मयमुदीक्ष्य पुरः
सहसा समुत्पिपतिषोः फणिनः ।
प्रहितं दिवि प्रजविभिः श्वसितैः
शरदभ्रविभ्रममपां पटलम् ॥ १५ ॥

स ततार सैकतवतीरभितः
शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः ।
ललिताः सखीरिव बृहज्जघनाः
सुरनिम्नगामुपयतीः सरितः ॥ १६ ॥

शुचिरिति । अप्सु शुचिः स्वच्छः तनुना सान्द्रेण च फेनस्य लवेन शकलेन संवलितः सङ्गतः विद्रुमलतायाः विटपः पल्लवः । "विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः" इति विश्वः । स्मरदायिनः कामोद्दीपकस्य दशनांशुभृतः दन्तकान्तिकलितस्य दयिताधरस्य इत्यर्थः । "अधीगर्थ" इत्यादिना षष्ठी । भृशं स्मरयति स्म । "लट् स्मे" इति भूतार्थे लट् । "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । स्मरणालङ्कारः ॥ १३ ॥

उपलभ्येति । सः अर्जुनः चञ्चलतरङ्गैः धृतं तत्संक्रान्तम् इत्यर्थः । मदगन्धम् उपलभ्य आघ्राय पयसः उत्थितवतां रोषादिति शेषः । कर्य्या-कराणां यादसाम् । शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । प्रतिदन्तिनाम् इव अभिमुखान् अभियातान् इत्यर्थः । करिणः गजान् सम्बुबुधे ददर्श इत्यर्थः ॥१४॥

स इति । सः अर्जुनः पुरः अग्रे सहसा समुत्पिपतिषोः समुत्पतितुमिच्छोः । पतेः सन्नन्तात् उप्रत्ययः "तनिपतिदरिद्रादिभ्यः सन इड्वा वक्तव्यः" इति विकल्पात् इडागमः । फणिनः सर्पस्य प्रजविभिः अतिवेगवद्भिः श्वसितैः फूत्कारैः दिवि आकाशे प्रहितं प्रेरितं शरदभ्रस्य विभ्रमः इव विभ्रमः सौन्दर्य्यं यस्य तत् शुभ्रम् अभ्रव्यापकं च इत्यर्थः । अपां पटलं पुरः उदीक्ष्य विस्मयं जगाम । अत्र उपमानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १५ ॥

अधिरुह्य पुष्पभरनम्रशिखैः
परितः परिष्कृततलां तरुभिः ।
मनसः प्रसत्तिमिव मूर्ध्नि गिरेः
शुचिमाससाद स वनान्तभुवम् ॥ १७ ॥

अनुसानु पुष्पितलताविततिः
फलितोरुभूरुहविविक्तवनः ।
धृतिमाततान तनयस्य हरे-
स्तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८ ॥

प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धियं
दधतः पुरातनमुनेर्मुनिताम् ।

स इति । सः अर्जुनः सैकतवतीः पुलिनवतीः अभितः शफरीणां प्रोष्ठीनां परिस्फुरितानि एव चारवः दृशः यासां ताः । सुरनिम्नगां गङ्गाम् उपयतीः भजन्तीः । इणः शतुः उगित्वात् ङीप् । अतएव बृहज्जघनाः ललिताः सखीः इव स्थिताः सरितस्ततार अतिचक्राम ॥ १६ ॥

अधिरुह्येति । सः अर्जुनः अधिरुह्य अर्थात् गिरिम् इति शेषः । पुष्पभरेण नम्रशिखैः नताग्रैः तरुभिः परितः परिष्कृततलां भूषितस्वरूपाम् । "अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्" इत्यमरः । "संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे" इति सुडागमः । शुचि शुद्धाम् अतएव मनसः प्रसक्तिम् इव मूर्त्तं मनःप्रसादम् इव स्थितां तद्धेतौ तद्भावोत्प्रेक्षा । गिरेः मूर्ध्नि वनान्तभुवम् आससाद । अन्तःशब्दः स्वरूपवचनः । "अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके" इति वैजयन्ती ॥ १७ ॥

अनुसान्विति । अनुसानु प्रतिसानु । वीप्सार्थे अव्ययीभावः । पुष्पिताः सञ्जातपुष्पाः लताविततयः यस्मिन् सः फलिताः तरवो भूरुहाः येषु तानि विविक्तानि विजनानि पूतानि वा वनानि यस्मिन् सः तथोक्तः । "विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः । अचलः इन्द्रकीलः हरेस्तनयस्य अर्जुनस्य तपसे तपश्चर्यार्थम् अधिवस्तुम् अधिष्ठातुम् । तनिक्रियापेक्षया समानकर्त्तृकत्वात् तुमुन् । अचलां धृतिम् उत्साहम् आततान । अत्र अचलविशेषणपदार्थस्य धृतिकारणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

अप्रमादधावसुकरं न तपः
किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १९ ॥

शमयन् धृतेन्द्रियशमैकसुखः
शुचिभिर्गुणैरघमयं स तमः ।
प्रतिवासरं सुकृतिभिर्ववृधे
विमलः कलाभिरिव शीतरुचः ॥ २० ॥

अधरीचकार च विवेकगुणा-
दगुणेषु तस्य धियमस्तवतः ।
प्रतिघातिनीं विषयसङ्गरतिं
निरुपप्लवः शमसुखानुभवः ॥ २१ ॥

प्रणिधायेति। अथ तत्र अद्रौ विधिना योगशास्त्रानुसारेण धियं चित्तवृत्तिं प्रणिधाय ध्येयविषये धियं नियम्य। "नैर्गद" इत्यादिना णत्वम्। मुनितां दधतः तपस्यतः इत्यर्थः। पुरातनमुनेः अर्जुनस्य इत्यर्थः। असुकरं दुष्करं तपः श्रमं खेदं न आदधौ न चकार। तथाहि— आत्मवतां मनस्विनाम् अवसादकरम् अशान्तिजनकं किम् इव। न किञ्चित् इत्यर्थः। इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १९ ॥

शमयन्निति। धृतम् इन्द्रियशमः विषयव्यावृत्तिः एव एकं मुख्यं सुखम् आह्लादः येन सः तथोक्तः आत्मारामः इत्यर्थः। अन्यत्र धृतम् इन्द्रियाणां शमः सन्तापनिवर्त्तनम् एकम् अद्वितीयं सुखम् आह्लादश्च येन सः तथोक्तः। शुचिभिः निर्मलैः गुणैः मैत्र्यादिभिः, अन्यत्र कान्त्यादिभिः। अघमयं पापरूपं तमः अज्ञानम्, अन्यत्र अन्धकारं च शमयन् निवर्त्तयन्। विमलः अमलिनः पापरहितः शुभ्रः, अन्यत्र सः अर्जुनः प्रतिवासरं सुकृतिभिः सुकृतैः तपोभिः इत्यर्थः। स्त्रियां क्तिन्। कलाभिः शीतरुचिः चन्द्रः इव ववृधे ॥ २० ॥

अधरीचकारेति। किं च इति चार्थः। विवेकः तत्त्वावधारणं सः एव गुणः तस्मात् तेन हेतुना इत्यर्थः। "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" इति पञ्चमी। अगुणेषु कामक्रोधादिदोषेषु विषये। तद्विरोधेन नञ्समासः। धियं चित्तवृत्तिम् अस्तवतः निवारितवतः तस्य अर्जुनस्य निरुपप्लवः

मनसा जपैः प्रणतिभिः प्रयतः
समुपेयिवानधिपतिं न दिवः ।
सहजेतरौ जयशमौ दधती
बिभराम्बभूव युगपत् महसी ॥ २२ ॥
शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन्
कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः ।
उपमां ययावरुणदीधितिभिः
परिमृष्टमूर्द्धनि तमालतरौ ॥ २३ ॥
धृतहेतिरप्यधृतजिह्ममति-
श्चरितैर्मुनीनधरयन् शुचिभिः ।
रजयाञ्चकार विरजाः स मृगान्
कमिवेशते रमयितुं न गुणाः ॥ २४ ॥

निर्बाधः शमसुखानुभवः शान्त्यानन्दानुभवः प्रतिघातिनीं सोपप्लवां विषयसङ्गरतिं शब्दाद्युपभोगरुचिम् अधरीचकार विषयनिस्पृहं चकार इत्यर्थः । उत्कृष्टसुखलाभस्य अप्रकृष्टवैराग्यहेतुत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

मनसेति । प्रयतः अहिंसानिरतः मनसा ध्यानेन जपैः विशिष्टमन्त्राभ्यासैः प्रणतिभिः नमस्कारैः एवं मनोवाक्कायकर्मभिः दिवः अधिपतिम् इन्द्रं समुपेयिवान् उपसेदिवान् सः अर्जुनः सहजेतरौ नैसर्गिकागन्तुकौ जीयते अनेन इति जयः वीररसः । "एरच्" इति अच् । शम्यते अनेन इति शमः जयशमौ वीरशान्तिरसौ दधती पुष्णती तेजसी महसी युगपत् बिभराम्बभूव बभार । "भीह्रीभृहुवाम्" इति विकल्पात् आम्प्रत्ययः । अत्र युगपत् वीरशान्ताधिकरणत्वाभिधानात् अस्य लोकाद्भुतमहिमत्वं व्यज्यते ॥२२

शिरसेति । हरिन्मणिनिभः मरकतमणिश्यामः अभिषवणेन स्नानेन कृतजन्मनः जनिताः अतः पिशङ्गीः इति भावः । जटाः शिरसा वहन् सः अर्जुनः अरुणस्य अनूरोः दीधितिभिः परिमृष्टमूर्धनि व्याप्तशिरसि तमालतरौ उपमां तमालतरोः सादृश्यं ययौ इति आर्थी इयम् उपमा । तरोः औपम्याधिकरणत्वात् तदपेक्षया सप्तमी ॥ २३ ॥

धृतेति । धृतहेतिः धृतायुधः अपि अधृता जिह्मा मतिः कुटिलमतिः

अनुकूलपातिनमचण्डगतिं
किरता सुगन्धिमभितः पवनम्।
अवधीरितार्त्तवगुणं सुखतां
नयता रुचां निचयमंशुमतः॥ २५॥

नवपल्लवाञ्जलिभृतः प्रचये
बृहतस्तरून् गमयतावनतिम्।
स्तृणता तृणैः प्रतिनिशं मृदुभिः
शयनीयतामुपयतीं वसुधाम्॥ २६॥

पतितैरपेतजलदान् नभसः
पृषतैरपां शमयता च रजः।

येन सः शुचिभिः चरितैः मुनीन् अधरयन् तिरस्कुर्वन् वेषेण एव भीषणः न तु कर्मणा इति भावः। कुतः? विरजाः रजोगुणरहितः सः अर्जुनः मृगान् रजयाञ्चकार रञ्जयामास। "रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः" इति नलोपः। तथाहि—गुणाः दयादयः कम् इव रञ्जयितुं न ईशते कं वा वशीकर्त्तुं न शक्नुवन्ति इति भावः। शुद्धिः एव हि परं विश्वासबीजं परस्य न वेषः न अपि संस्तवः इति भावः॥ २४॥

अथ अस्य त्रिभिः तपःसिद्धिमाह—अनुकूलेत्यादिना। अनुकूलपातिनं न तु प्रतिकूलपातिनम् अचण्डगतिं मन्दगामिनं सुगन्धिम्। गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणेऽपि कवीनां निरङ्कुशत्वात् समासान्तः। अथवा केचित् आगन्तुकत्वे अपि एकवचनेन समासान्तम् इच्छन्ति। पवनम् अभितः किरता प्रवर्त्तयता इत्यर्थः। ऋतुः अस्य प्राप्तः आर्त्तवः। "ऋतोरण्" इत्यण् प्रत्ययः। सः च असौ गुणः तिग्मत्वरूपः सः अवधीरितः तिरस्कृतः यस्य तम् अंशुमतः रुचां निचयं सुखतां सुखस्पर्शतां नयता प्रापयता। नयतेर्हि कर्मकत्वम्।

नवेति। प्रचये पुष्पावचयप्रसङ्गे नवपल्लवा एव अञ्जलयः तान् बिभ्रतीति नम्रताम्। तथोक्तान् बृहतः उच्चान् तरून् अवनतिं गमयता। "गतिबुद्धि" इत्यादिना तरूणां कर्मत्वम्। प्रतिनिशं निशि निशि शयनीयताम् उपयतीं शयनस्थानीभूताम् इत्यर्थः। वसुधां मृदुभिः तृणैः स्तृणता आच्छादयता॥ २६॥

स दयालुनेव परिगाढ़कृशः
परिचर्य्ययानुजगृहे तपसा ॥ २७ ॥

महते फलाय तदवेक्ष्य शिवं
विकसन्निमित्तकुसुमं स पुरः ।
न जगाम विस्मयवशं वशिनां
न निहन्ति धैर्य्यमनुभावगुणः ॥ २८ ॥

तदभूरिवासरकृतैः सुकृतै-
रुपलभ्य वैभवमनन्यभवम् ।
उपतस्थुरास्थितविषादधियः
शतयज्वनो वनचरा वसतिम् ॥ २९ ॥

पतितैरिति । अपेतजलदात् निरभ्रात् नभसः पतितैः अपां पृषतैः जलबिन्दुभिः रजश्च शमयता तपसा कर्त्रा दयालुना इव इति उत्प्रेक्षा । दयालुत्वे हेतुं सूचयति—परिगाढ़कृशः अतिक्षीणः सः अर्जुनः परिचर्य्यया उक्तविधया शुश्रूषया अनुजगृहे अनुगृहीतः । अनुग्रहः अत्र सहकारित्वम् एव सर्व्वभूतानुकूल्यलिङ्गात् पचेलिमं तपः अस्य इति भावः । अस्य श्लोकत्रयस्य अपि एकवाक्यत्वात् उत्प्रेक्षा एव प्रधानालङ्कारः ॥ २७ ॥

महत इति । सः अर्जुनः महते फलाय श्रेयसे शस्याय च विकसत् पूर्वोक्तं शिवं निमित्तम् एव कुसुमं पुरः अग्रे अवेक्ष्य विस्मयवशं न जगाम । तथाहि—वशिनाम् अनुभाव एव गुणः सः च धैर्य्यं न निहन्ति विस्मयादिविकारं न जनयति इत्यर्थः । जनने वा तपः क्षीयेत । "तपः क्षरति विस्मयात्" इति स्मरणात् इति भावः ॥ २८ ॥

तदिति । सुकृतैः तपोभिः करणैः अभूरिभिः कतिपयैः एव वासरैः कृतं तत् पूर्वोक्तं वैभवम् अतः अन्यस्य न भवति इति अनन्यभवम् अन्यस्य असाध्यम् इत्यर्थः । पचाद्यजन्तोत्तरपदेन नञ्समासः । उपलभ्य निश्चित्य आस्थितविषादाः प्राप्तखेदाः धियः येषां ते वनचराः । "तत्पुरुषे कृति-बहुलम्" इति बहुलग्रहणात् लुक् । शतेन शतस्य वा मखानां यज्वनः शतक्रतोः । अत्र संख्येयविशेषलाभः यजिसन्निधानात् अवगन्तव्यः । "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः । "सुयजोर्ङ्वनिप्" । वसतिम् उपतस्थुः प्रापुः ॥ २९ ॥

विदिताः प्रविश्य विहितानतयः
शिथिलीकृतेऽधिकृतकृत्यविधौ।
अनपेतकालमभिरामकथाः
कथयाम्बभूवुरिति गोत्रभिदे॥ ३०॥

शुचिवल्कलवीतवपुरन्यतम-
स्तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः।
महते जयाय मघवन्ननघः
पुरुषस्तपस्यति तपन् जगतीम्॥ ३१॥

स बिभर्ति भीषणभुजङ्गभुजः
पृथु विद्विषां भयविधायि धनुः।
अमलेन तस्य धृतसच्चरिता-
श्चरितेन चातिशयिता मुनयः॥ ३२॥

विदिता इति। वनचराः इति अनुवर्त्तनीयम्। विदिताः ज्ञाताः अनुमतप्रवेशाः सन्तः इत्यर्थः। प्रविश्य विहितानतयः कृतप्रणामाः अधिकृतकृत्यस्य नियुक्तकर्मणः शैलरक्षणात्मकस्य विधौ अनुष्ठाने शिथिलीकृते सति अनपेतकालम् अनतिक्रान्तकालं यथा तथा गोत्रभिदे शक्राय इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अभिरामकथाः आव्यवाचः। "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च" इति अङ् प्रत्ययः। कथयाम्बभूव॥ ३०॥

शुचीति। शुचिना वल्केन वल्कलेन वीतम् आच्छादितं वपुः यस्य सः। तिमिरच्छिदां सूर्यादीनाम् अन्यतमः इव स्थितः इत्युत्प्रेक्षा। अनघः पुरुषः हे भगवन्! भवतः गिरौ इन्द्रकीले जगतीं भुवं तपन् तापयन् महते जयाय तपस्यति तपश्चरति। "कर्मणो रोमन्थ" इत्यादिना क्यङ् लट्॥ ३१॥

जयाय तपस्यति इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—स इति। भीषयेते इति भीषणौ। नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः। तौ च तौ इव भुजङ्गौ च तौ इव भुजौ यस्य सः तथोक्तः पुरुषः, विद्विषां भयविधायि पृथु धनुः बिभर्त्ति अतः जयार्थी इत्यर्थः। अमलेन तस्य पुरुषस्य चरितेन धृतानि यैः ते मुनयः अतिशयिताः अतिक्रान्ताः॥ ३२॥

मरुतः शिवा नवतृणा जगती
विमलं नभो रजसि वृष्टिरपाम् ।
गुणसम्पदानुगुणतां गमितः
कुरुतेऽस्य भक्तिमिव भूतगणः ॥ ३३ ॥

इतरेतरानभिभवेन मृगा-
स्तमुपासते गुरुमिवान्तसदः ।
विनमन्ति चास्य तरवः प्रचये
परवान् स तेन भवतीव नगः ॥ ३४ ॥

उरु सत्त्वमाह विपरिश्रमता
परमं वपुः प्रथयतीव जयम् ।
शमिनोऽपि तस्य नवसङ्गमने
विभुतानुषङ्गि भयमेति जनः ॥ ३५ ॥

अथ अस्य तपःसिद्धिं वर्णयति—मरुत इत्यादिना । मरुतः वाताः शिवाः सुखाः । जगती पृथ्वी नवतृणा शयनासनाद्यनुकूला इत्यर्थः । नभः विमलं नीहारादिरहितं रजसि सति अपां वृष्टिः भवतीति शेषः । किं बहुना, अस्य पुरुषस्य गुणसम्पदा अनुगुणताम् अनुकूलतां गमितः वशीकृतः इत्यर्थः । भूतगणः पृथिव्यादिपञ्चकं भक्तिं सेवां कुरुते इव इति उत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥

इतरेतरेति । किञ्च मृगाः पशवः तम् अन्ते अन्तिके सीदन्ति इति अन्तसदः अन्तेवासिनः । "सत्सूद्विष" इति क्विप् । गुरुम् इव इतरेतरेषाम् अनभिभवेन अद्रोहेण उपासते सेवन्ते । प्रचये पुष्पावचये तरवः अस्य विनमन्ति नम्रीभवन्ति इत्यर्थः । अस्य इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । किं बहुना, सः नगः इन्द्रकीलः अचलः इव तेन पुरुषेण परवान् पराधीनः सात्त्विकस्य अपि तत्र इव तस्य अतिशयः वर्त्तते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उर्विति । किञ्च विपरिश्रमता आयासे अपि श्रमराहित्यम् उरु महत् सत्त्वम् अन्तःसारम् आह दुर्बलस्य अश्रमजयासम्भवात् इति भावः । परमं वपुः जयं प्रथयति च आकारेण एव जिष्णुत्वं गम्यते इत्यर्थः । शमिनः शान्तस्य अपि तस्य नवसङ्गमने अपूर्वप्राप्तौ जनः विभुतायाः प्रभावस्य

ऋषिवंशजः स यदि दैत्यकुले
यदि वान्वये महति भूमिभृताम् ।
चरतस्तपस्तव वनेषु सहा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ॥३६॥

विगणय्य कारणमनेकगुणं
निजयाथवा कथितमल्पतया ।
असदप्यदः सहितुमर्हसि नः
क्व वनेचराः क्व निपुणा मतयः ॥३७॥

अधिगम्य गुह्यकगणादिति तत्
मनसः प्रियं प्रियसुतस्य तपः ।
निजुगोप हर्षमुदितं मघवा
नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि धियः ॥३८॥

अनुषङ्गि व्यापकं न तु हिंस्रकत्वानुषङ्गि इति भावः । भयम् एति । शास्त्रोद्भवं पराभवं गमयतीति भावः ॥ ३५ ॥

अथ ईदृशः असौ कः इति चेत् तत् न विद्मः इति आह—ऋषीति । सः पुरुषः ऋषिवंशजः वा इति शेषः काकुः वा । यदि वा दैत्यकुले जातः इति शेषः । यदि वा महति भूमिभृताम् अन्वये जातः । तव वनेषु तपः चरतः अस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुं वयं सहन्ते इति सहाः । पचाद्यच् । न सहाः स्म इति शेषः ॥ ३६ ॥

अपृष्टपरिभाषणापराधं परिहरन्ति—विगणय्येति । अनेकगुणं बहुफलं इन्द्रत्वाद्यनेकफलसाधकत्वेन योग्यम् इत्यर्थः । कारणं तपोरूपं विगणय्य विचार्य अथवा निजया नैसर्गिक्या अल्पतया बालिश्येन वा कथितं नः अस्माकम् अदः इदं वचनम् इत्यर्थः । असत् असाधु अपि सहितुं सोढुम् । "तीषसह" इत्यादिना विकल्पात् इडागमः । अर्हसि योग्यः असि । तर्हि सदैव किं न उक्तं तत्र आहुः । वनेचराः क्व ? निपुणाः मतयः विवेकबुद्धयः क्व ? न उभयं सङ्गच्छते इत्यर्थः । अज्ञानं न अपराध्यति इति भावः । अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ३७ ॥

अधिगम्येति । मघवा इन्द्रः इति पूर्वोक्तगुह्यकगणात् तत् मनसः

प्रणिधाय चित्तमथ भक्ततया
विदितेऽप्यपूर्व इव तत्र हरिः।
उपलब्धुमस्य नियमस्थिरतां
सुरसुन्दरीरिति वचोऽभिदधे ॥३९॥

सुकुमारमेकमणु मर्मभिदा-
मतिदूरगं युतममोघतया।
अविपक्षलक्ष्यमस्त्रमपरं कतमद्
विजयाय यूथमिव चित्तभुवः ॥४०॥

प्रियं प्रियसुतस्य अर्जुनस्य तपः अधिगम्य ज्ञात्वा। गुणापेक्षया मघवान-कर्तृकत्वात् ज्ञात्वानिर्देशः। उदितं तत् तपसः देवकार्यार्थत्वात् उत्पन्नं हर्षं निजुगोप गोपयामास। तथाहि -प्रभवतां प्रभूणां धियः नयवर्त्मगाः नीतिमार्गानुसारिण्यः हि। अन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

प्रणिधायेति। अथ हरिः इन्द्रः चित्तं प्रणिधाय विषयान्तरपरिहारेण आत्मनि अवस्थाप्य तत्र तस्मिन् अर्जुने भक्ततया विदिते अपि। उपलक्षणे तृतीया। अपूर्व इव अविदित इव इत्यर्थः। "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इति विकल्पात् न स्मिन्नादेशः। अस्य अर्जुनस्य नियमे स्थिरतां दार्ढ्यम् उपलब्धुं परीक्षितुम् इत्यर्थः। लोकज्ञतार्थम् इति भावः। सुरसुन्दरीः इति वक्ष्यमाणप्रकारं वचः अभिदधे ॥ ३९ ॥

सुकुमारमिति। मर्मभिदां मर्मच्छेदिनाम् अस्त्रान्तराणां मध्ये इत्यर्थः। "यतश्च निर्द्धारणम्" इति षष्ठी। अपरम् अन्यत् कतमत्। "वा बहूनां जाति-परिप्रश्ने डतमच्।" यूथम् इव सुकुमारं कोमलं न तु कठिनम्। अन्यत् तु कठिनं भवति। तथा एकं न बहु तत् तु भवति। तथा अणु सूक्ष्मं न स्थूलम् अलक्ष्यलक्ष्यवेधित्वादिति भावः। तत् तु लक्ष्यलक्ष्य-प्रवेशि। तथा अतिदूरगं दूरलक्ष्यभेदि तत् तु समीपलक्ष्यभेदि। तथा अमोघतया अमोघत्वगुणेन युतं युक्तं, न कदाचित् व्यभिचरति इति भावः। अन्यत् तु कदाचित् अपि लक्ष्यात् अपराध्यति। तथा अविपक्षम् असत्प्रतिकारम्। अन्यत् विद्यमानप्रतीकारम् अस्त्रं चित्तभुवः कामस्य। कर्त्तरि षष्ठी। विजयाय एतद्विशेषणविशिष्टमस्त्रम् अस्ति इति शेषः। न

भववीतये हतबृहत्तमसाम्
अवबोधवारि रजसः शमनम् ।
परिपीयमानमिव वोऽसकलै-
रवसादमेति नयनाञ्जलिभिः ॥४१॥

बहुधा गतां जगति भूतसृजा
कमनीयतां समभिहृत्य पुरा ।
उपपादिता विदधता भवतीः
सुरसद्मयानसुमुखी जनता ॥४२॥

तदुपेत्य विघ्नयत तस्य तपः
कृतिभिः कलासु सहिताः सचिवैः ।
हृतवीतरागमनसां ननु वः
सुखसङ्गिनं प्रति सुखावजितिः ॥४३॥

किञ्चित् अस्ति इत्यर्थः । अत्र उपमालङ्कारः । साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारश्च । तयोः उभयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४० ॥

असामर्थ्यशङ्कां परिहरति—भवेति । भववीतये संसारनिवृत्तये हतबृहत्तमसां निरस्तमहामोहानां योगिनां सम्बन्धि रजोगुणः रजोधूलिः इति श्लिष्टरूपकं, तस्य शमनं निवर्त्तकम् अवबोधः तत्त्वज्ञानम् एव वारि तत् वः युष्माकम् असकलैः असमग्रैः नयनानि एव अञ्जलयः तैः परिपीयमानम् इव इति उत्प्रेक्षा । अवसादं तपःक्षयम् एति । मुक्तान् अपि बध्नतीनां वः कथम् असामर्थ्यम् इति भावः । अत्र उत्प्रेक्षारूपकयोः सङ्करः ॥ ४१

बहुधेति । किञ्च पुरा जगति बहुधा गतां नानामुखेन विप्रकीर्णां कमनीयतां चन्द्राद्युपमानद्रव्यगतलावण्यं समभिहृत्य संगृह्य भवतीः विदधता सृजता भूतसृजा ब्रह्मणा जनता जनसमूहः । "ग्रामजन" इत्यादिना तल् । सुरसद्मयानसुमुखी स्वर्लोकयात्राप्रवणा उपपादिता कृता । स्वर्गस्य अपि यत्प्रसादात् सर्वलोकश्लाघ्यत्वं तासां वः कथम् असामर्थ्यम् इति भावः । अत्र अप्सरसां प्रकीर्णलावण्यसंग्रहासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः ॥ ४२ ॥

अविमृष्यमेतदभिलष्यति सः
द्विषतां वधेन विषयाभिरतिम् ।
भववीतये न हि तथा स विधिः
क्व शरासनं क्व च विमुक्तिपथः ॥४४॥

पृथुधाम्नि तत्र परिबोधि च मा
भवतीभिरन्यमुनिवद्विकृतिः ।
स्वयशांसि विक्रमवतामवतां
न वधूष्वघानि विमृषन्ति धियः ॥४५॥

अथ कार्य्यशक्तिमाह—तदिति। तत् तस्मात् समर्थत्वात् कलासु गीतवाद्यादिषु कृतिभिः कुशलैः सचिवैः गन्धर्वैः सहिताः उपेत्य गत्वा तस्य पुरुषस्य तपः विघ्नयत विघ्नवत् कुरुत विहत इत्यर्थः। विघ्नवच्छब्दात् मत्वन्तात् "तत्करोति" इति णिचि लोट्। णाविष्टवद्भावात् मतुपः लुक्। न च अत्र असामर्थ्यशङ्का कार्य्या इति अर्थान्तरन्यासेनाह—हृतेति! ननु सम्बोधने हे अप्सरसः! हृतानि वशीकृतानि वीतरागाणां निःस्पृहाणां मुमुक्षूणां मनांसि चित्तानि याभिः तासां वः युष्माकम् अप्सरसां सुखसङ्गिनं पुरुषं प्रति सुखाभिलाषिणं प्रति अवजितिः विजयः सुखा सुखसाध्या न तु दुष्करा खलु। तेन अयं सुखार्थ न मुमुक्षुः इति उक्तम्। अर्थान्तरन्यासः ॥४३॥

अथ सुखसङ्गित्वमाह—अविमृष्येति। हे अप्सरसः। सः पुरुषः द्विषतां शत्रूणां वधेन शत्रुहननद्वारा विषयाभिरतिं विषयसुखम् अभिलष्यति वाञ्छति। "वा भ्राश" इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः। एतद्विषयासक्तत्वम् अविमृष्यम् अविचार्य्यम्। अविमृष्यम् असन्दिग्धम्। "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इति क्यप्। भवतीभिर्न सन्देग्धव्यमित्यर्थः। हि यस्मात् सः विधिः "स बिभर्त्ति भीषणभुजङ्गभुजः" इत्यादिश्लोकोक्तः अनुष्ठानप्रकारः भववीतये संसारमुक्तये न भवति। कुतः इति आह—शरासनं धनुः क्व? विमुक्तेः पन्थाश्च क्व? द्वयं परस्परं विरुद्धम् इत्यर्थः। न खलु हिंसासाध्या मुक्तिः इति भावः। अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥४४॥

न च शापभयम् अपि सम्भाव्यं यस्मात् इति आह—पृथिति। पृथुधाम्नि महातेजसि तत्र तस्मिन् पुरुषविषये अन्यमुनिवत् अन्यस्मिन् मुनौ इव। "तत्र तस्येव" इति वतिप्रत्ययः। विकृतिः कोपनविकारश्च भव-

आशंसितापचितिचारु पुरः सुराणा-
मादेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्त्तुः ।
लेभे परां द्युतिममर्त्त्यवधूसमूहः
सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ॥४६॥
प्रणतिमथ विधाय प्रस्थिताः सद्मनस्ताः
स्तनभरनमिताङ्गीरङ्गनाः प्रीतिभाजः ।
अचलनलिनलक्ष्मीहारि नालं बभूव
स्तिमितममरभर्त्तुर्द्रष्टुमक्ष्णां सहस्रम् ॥४७॥

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
युवतिप्रस्थानं नाम षष्ठः सर्गः ॥६॥

तोभिः मा परिबोधि मा विज्ञायि मा शङ्कि इति यावत् । बुध्यतेः कर्मणि लुङ् माङ्योगात् आशीरर्थे अडागमाभावश्च । तथाहि—स्वयशांसि अवतां रक्षतां यशोधनानाम् इत्यर्थः । विक्रमवतां धियः चित्तानि वधूषु स्त्रीविषयेषु अघानि व्यसनानि । "दुःखैनोव्यसनेष्वघम्" इति वैजयन्ती । न विमृषन्ति । अर्थान्तरन्यासः । स्त्रीहिंसायाः शूराणां यशोहानिकरत्वात् न सर्वथा वो हिनस्ति स इत्यर्थः ।। ४५ ॥

आशंसितेति । अमर्त्त्यवधूसमूहः अप्सरसां गणः सुराणां पुरः अग्रे आशंसितापचितिभिः अपेक्षितसम्भावनाभिः चारु यथा तथा । "पूजार्च-योरपचितिः" इत्यमरः । अभिमुखं समक्षं भर्त्तुः स्वामिनः इति पूर्वोक्तम् आदेशं नियोगं समवाप्य परां द्युतिं लेभे । तथाहि—अधि-कृतस्य क्वचित् अधिकारे नियुक्तस्य सम्भावना स्वामिकृता पूजा तेजः कान्तिं तनोति ॥ ४६ ॥

प्रणतिमिति । अथ प्रणतिं विधाय सद्मनः इन्द्रभवनात् प्रस्थिताः प्रचलिताः स्तनभरैः नमितानि अङ्गानि यासां ताः । "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति ङीष् । प्रीतिभाजः स्वामिसम्भावनया सन्तुष्टाः ताः अङ्गनाः अचलनलिनानां स्थिरकमलानां लक्ष्मीः हरति इति तत् तथोक्तम् तद्वत् मनोहरम् इत्यर्थः । कुतः ? स्तिमितं विस्मयनिश्चलम् अमरभर्त्तुः अक्ष्णां

महत्त्वं कर्त्तृ द्रष्टुम् अलं समर्थं न बभूव । तासां सौन्दर्य्यसागरस्य उद्वेलत्वात् इति भावः । अत्र उपमालङ्कारः ॥ ४७॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

श्रीमद्भिः सरथगजैः सुराङ्गनानां
गुप्तानामथ सचिवैस्त्रिलोकभर्त्तुः ।
सम्मूर्च्छन्नलघुविमानरन्ध्रभिन्नः
प्रस्थानं समभिदधे मृदङ्गनादः ॥१॥

सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णात्
निर्याय ज्वलितरुचः पुरात् मघोनः ।
रामाणामुपरि विवस्वतः स्थितानां
नासेदे चरितगुणत्वमातपत्रैः ॥२॥

श्रीमद्भिरिति । अथ प्रस्थानानन्तरं श्रीमद्भिः शोभावद्भिः सह रथगजैः सरथगजाः तैः । "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः । त्रयाणां लोकानां भर्तुः त्रिलोकभर्त्तुः इन्द्रस्य । "तद्धितार्थ" इत्यादिना उत्तरपदसमासः । सचिवैः गन्धर्वैः गुप्तानां सुराङ्गनानां प्रस्थानं गमनम् अलघुषु महत्सु विमानरन्ध्रेषु विमानानां कुक्षिकुहरेषु भिन्नः प्रतिध्वानैः अनेकीभूतः अत एव संमूर्च्छन् व्याप्नुवन् मृदङ्गनादः समभिदधे आचख्यौ । पौरेभ्यः इति शेषः । अस्मिन् सर्गे प्रहर्षिणीवृत्तम् । "म्नौ जौ गः त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सोत्कण्ठैरिति । सोत्कण्ठैः अविचक्षणोत्सुकैः इत्यर्थः । अमरगणैः अनुप्रकीर्णात् अकीर्णात् ज्वलितरुचः दीप्तप्रभावात् मघोनः इन्द्रस्य पुरात् अमरावत्याः निर्याय निर्गत्य । यातेः क्त्वो ल्यप् । विवस्वतः उपरि स्थितानां

धूतानामभिमुखपातिभिः समीरै-
रायासादविशदलोचनोत्पलानाम्।
आनिन्ये मदजनितां श्रियं वधूना-
मुष्णांशुद्युतिजनितः कपोलरागः॥३॥

तिष्ठद्भिः कथमपि देवतानुभावा-
दाकृष्टैः प्रजविभिरायतं तुरङ्गैः।
नेमीनामसति विवर्त्तने रथौघै-
रासेदे नभसि विमानवत्प्रवृत्तिः॥४॥

कान्तानां कृतपुलकः स्तनाङ्गरागे
वक्त्रेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः।

रामाणाम् आतपात्त्रायन्ते इति आतपत्त्रैः। "सुपि" इति योगविभागात् कप्रत्ययः। चरितगुणत्वं न आसेदे न प्रापि। [आतपत्त्राणाम् आतपनिवारणाकरणात् इति भावः।] तासां सूर्य्योपरिस्थितत्वात् आतपासम्भवादिति भावः॥ २॥

धूतानामिति। अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवायुभिः धूतानाम् इति दुर्निमित्तसूचनम्। आयासात् गतिप्रयासात् अविशदलोचनोत्पलानां वधूनाम् उष्णांशुद्युतिजनितः आतपकृतः कपोलानां रागः पाटलत्वं मदेन जनितां श्रियं तत्सदृशीं श्रियम् इत्यर्थः। अतएव निदर्शनालङ्कारः। आनिन्ये आनीतवान् वधूः इति शेषः। आङ्पूर्वात् नयतेः कर्त्तरि लिट्। अकारानुबन्धत्वात् (पक्षे) आत्मनेपदम्॥ ३॥

तिष्ठद्भिरिति। कथम् अपि बाढ़म्। "कथमादौ तथाप्यन्ते यत्ने गौरवबाढ़योः" इति वैजयन्ती। देवतानाम् अनुभावात् तिष्ठद्भिः अपतद्भिः इत्यर्थः। रथविशेषणम् एतत्। प्रजविभिः वेगवद्भिः तुरङ्गैः आयतं दूरम् आकृष्टैः रथौघैः वियति आकाशे नेमीनां चक्रधाराणाम्। "चक्रधारा प्रधिर्नेमिः" इति यादवः। विवर्त्तने भ्रमणे असति विमानवत् विमानानाम् इव इति उपमा। "तत्र तस्येव" इति वतिप्रत्ययः। प्रवृत्तिः गतिः आसेदे प्राप्ता। सदेः कर्मणि लिट्॥ ४॥

कान्तानामिति। कान्तानां स्तनानाम् अङ्गरागे कृतपुलकः जनितो-

सम्पेदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषा
रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति ॥५॥

राजद्भिः पथि मरुतामभिन्नरूपैः
उल्कार्चिःस्फुटगतिभिर्ध्वजांशुकानाम्।
तेजोभिः कनकनिकाषराजिगौरैः
आयामः क्रियत इव स्म सातिरेकः ॥६॥

रामाणामवजितमाल्यसौकुमार्य्ये
सम्प्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य।
गन्धर्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये
कल्याणी विधिषु विचित्रता विधातुः ॥७॥

द्भेदः छतगोमात्रः इत्यर्थः। च्युताः प्रमृष्टाः तिलकाः येषां तेषां तेषु वक्त्रेषु मौक्तिकाभः श्रमसलिलोद्गमः स्वेदोद्भेदः विभूषा भूषणं सम्पेदे सम्पन्नः। कर्त्तरि लिट्। तथाहि— रम्याणां स्वभावसुन्दराणां विकृतिः अपि श्रियं तनोति। अतः स्वेदस्य अपि विभूषणत्वम् उपपद्यते इति भावः ॥ ५ ॥

राजद्भिरिति। मरुतां पथि आकाशे राजद्भिः दीप्यमानैः अभिन्नरूपैः अविच्छिन्नाकारैः अत एव उल्कानाम् अर्च्चींषि इव स्फुटगतीनि दीप्तमार्गाणि तैः कनकस्य निकाषः कषणं तस्य राजिः रेखा तद्वत् गौरैः अरुणैः। "गौरः पीतेऽरुणे श्वेते" इति विश्वः। ध्वजांशुकानां तेजोभिः पताकाकान्तिभिः आयामः तेषाम् एव दैर्घ्यं सातिरेकः सातिशयः क्रियते स्म इव कृतः इव दीर्घाः ध्वजपटाः स्वतेजःप्रसारेण दीर्घतमा इव लक्ष्यन्ते इति उत्प्रेक्षा। सा च उल्काद्युपमानुप्राणिता ॥ ६ ॥

रामाणामिति। माला एव माल्यं तस्य सौकुमार्य्यम् अवजितं येन तस्मिन् कुसुमात् अपि मनोहरे इत्यर्थः। रामाणां वपुषि आतपस्य। कृद्योगे कर्मणि षष्ठी। सहते इति सहः क्षमः। पचाद्यच। तस्य भावः सहत्वम्। तत् सम्प्राप्ते सति अधिगतविस्मयैः सम्प्राप्ताश्चर्य्यैः गन्धर्वैः विधातुः विधिषु सृष्टिषु कल्याणी साध्वी श्रेयसी उपकारकत्वात् इति भावः। विचित्रता नानाविधत्वं प्रतीये अवगता ज्ञाता प्रतिपूर्वात् इणः कर्म्मणि लिट् ॥ ७ ॥

सिन्दूरैः कृतरुचयः सहेमकक्ष्याः
स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः ।
सादृश्यं ययुररुणांशुरागभिन्नै-
र्वर्षद्भिः स्फुरितशतह्रदैः पयोदैः ॥ ८ ॥

अत्यर्थं दुरुपसदादुपेत्य दूरं
पर्य्यन्तादहिममयूखमण्डलस्य ।
आशानामुपरचितामिवैकवेणीं
रम्योर्मिं त्रिदशनदीं ययुर्बलानि ॥ ९ ॥

आमत्तभ्रमरकुलाकुलानि धुन्वन्
उद्धूतग्रथितरजांसि पङ्कजानि ।
कान्तानां गगननदीतरङ्गशीतः
सन्तापं विरमयति स्म मातरिश्वा ॥ १० ॥

सिन्दूरैरिति । सिन्दूरैः नागसम्भवाख्यैः रागद्रव्यविशेषैः । "सिन्दूरं नागसम्भवम्" इत्यमरः । कृतरुचयः अलङ्कृता इत्यर्थः । सह हेम्नः कक्ष्याभिः मध्यबन्धनैः सहेमकक्ष्याः । "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः । "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने" इत्यमरः । स्रोतोभिः सप्तभिः मदनाडीभिः । "करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युतिः" इति पालकाप्ये । करात् नासारन्ध्राभ्याम् इत्यर्थः । मदं क्षरन्तो वर्षन्तः त्रिदशगजाः अरुणस्य अर्कस्य अंशूनां रागेण आरुण्येन भिन्नैः संसृष्टैः वर्षद्भिः स्फुरितशतह्रदैः स्फुरिततडित्कैः पयोदैः सादृश्यं ययुः इति उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

अत्यर्थमिति । बलानि सैन्यानि अत्यर्थं दुरुपसदात् दुःसहात् अहिममयूखमण्डलस्य सूर्य्यबिम्बस्य पर्य्यन्तात् समीपात् दूरम् उपेत्य आगत्य आशानाम् उपरचितां गुम्फिताम् एकवेणीम् इव स्थिताम् इत्युत्प्रेक्षा । रम्याः ऊर्मयः तरङ्गाः भङ्गाश्च यस्याः तां त्रिदशनदीं मन्दाकिनीं ययुः प्रापुः ॥ ९ ॥

आमत्तेति । आमत्तैः भ्रमरकुलैः आकुलानि उद्धूतानि उत्थापितानि

सम्भिन्नैरभितुरगावगाहनेन
प्राप्योर्वीरनुपदवीं विमानपङ्क्तीः ।
तत्पूर्वं प्रतिविदधे सुरापगायाः
वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं पयोभिः ॥ ११ ॥

क्रान्तानां ग्रहचरितात् पथो रथाना-
मक्षाग्रक्षतसुरवेश्मवेदिकानाम् ।
निःसङ्गं प्रधिभिरुपाददे विवृत्तिः
सम्पीडक्षुभितजलेषु तोयदेषु ॥ १२ ॥

तप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः
प्रह्लादं सुरकरिणां घनाः क्षरन्तः ।

ग्रथितानि अन्योन्यसम्बद्धानि च रजांसि येषु तानि पङ्कजानि धुन्वन् कम्पयन् सुरभिः इत्यर्थः । गगननदीमरुत् शीतः मातरिश्वा वायुः कान्तानां सन्तापं विरमयति स्म शमयामास । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति इति मातर्याश्वयतीति चेति निरुक्तिः ॥ १०

सम्भिन्नैरिति । इभतुरगावगाहनेन हस्त्यश्वावलोडनेन सम्भिन्नैः संक्षुभितैः सुरापगायाः पयोभिः कर्त्तृभिः पदवीम् अनु पदव्याम् इत्यर्थः । "लक्षणेत्थम्भूत" इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । उर्वीः विपुलाः विमानपङ्क्तीः प्राप्य तत् एव पूर्वं तत्पूर्वम् इदं प्रथमं यथा तथा आकाशगङ्गायाः तटाभावात् इति भावः । वप्रान्तेषु रोधोभूमिषु स्खलितानि तैः विवर्त्तनं प्रत्यावृत्तिः वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं तटान्तस्खलनप्रतिवर्त्तनम् । "वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसोः" इति वैजयन्ती । प्रतिविदधे चक्रे इति अतिशयोक्तिः ॥ ११ ॥

क्रान्तानामिति । ग्रहैः सूर्य्यादिभिः चरितात् आश्रितात् । कर्म्मणि क्तः । पथः मार्गात् । क्रान्तानां निष्क्रान्तानाम् अक्षाः चक्राधाराः दारुविशेषाः तेषाम् अग्रैः क्षताः दारिताः सुरवेश्मवेदिकाः यैः तेषां रथानां प्रधिभिः नेमिभिः चक्रान्तैः । "चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्" इत्यमरः । सम्पीडेन नोदनेन क्षुभितानि जलानि येषां तेषु तोयदेषु निःसङ्गम् अप्रतिघातं यथा तथा विवृत्तिः परिभ्रमणम् उपाददे स्वीकृता इति अतिशयोक्तिः स्वभावोक्त्या संसृज्यते ॥ १२ ॥

युक्तानां खलु महतां परोपकारे
कल्याणी भवति रुजत्स्वपि प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥
संवाता मुहुरनिलेन नीयमाने
दिव्यस्त्रीजघनवरांशुके विवृत्तिम् ।
पर्य्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं
संजज्ञे युतकमिवान्तरीयमूर्व्वोः ॥ १४ ॥
प्रत्यार्द्रीकृततिलकास्तुषारपातैः
प्रह्लादं शमितपरिश्रमा दिशन्तः ।
कान्तानां बहुमतिमाययुः पयोदा
नाल्पीयान् बहु सुकृतं हिनस्ति दोषः ॥ १५ ॥

तप्तानामिति । विषाणभिन्नाः गजदन्तक्षताः । "विषाणं दन्तशृङ्गयोः" इति हलायुधः । अतएव क्षरन्तः स्रवन्तः घनाः तप्तानां सुरकरिणां प्रह्लादम् उपदधिरे उपचक्रिरे । तथाहि—परोपकारे युक्तानाम् आसक्तानां महतां सतां रुजत्सु अपि पीड़यत्सु अपि विषये कल्याणी हितकारिणी खलु प्रवृत्तिः व्यापारः भवति इति अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः । ततो युक्तं मेघानां गजदन्तक्षतानाम् अपि तदाह्लादकत्वम् इति भावः ॥ १३ ॥

संवातेति । संवाता संवहता । वातेर्गत्यर्थत्वात् शतृप्रत्ययः । अनिलेन कामिना इव इति भावः दिव्यस्त्रीणां जघनेषु वरं श्रेष्ठं यत् अंशुकं तस्मिन् विवृत्तिम् अपसारं मुहुः नीयमाने सति पर्य्यस्यत् प्रसर्पत् पृथु विशालं मणिमेखलांशुजालम् ऊर्व्वोः युतकं चलनाख्यम् इव । "युतकं संशये युग्मे यौतके चलनेऽपि च" इति विश्वः ।—अन्तरे भवम् अन्तरीयम् अधोऽंशुकम् । "गहादिभ्यश्च" इति छप्रत्ययः । अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके" इत्यमरः । संजज्ञे संजातम् । जनिधातोः कर्त्तरि लिट् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १४ ॥

प्रतीति । तुषारपातैः शीकरवर्षैः । "तुषारौ हिमशीकरौ" इति विश्वः । प्रत्यार्द्रीकृततिलकाः मार्जितविशेषकाः अपि शमितपरिश्रमाः प्रह्लादम् आनन्दं दिशन्तः पयोदाः कान्तानाम् । कर्त्तरि षष्ठी । बहुमतिं सम्मानम् आययुः । तथाहि—अल्पीयान् अल्पो दोषो बहु प्रभूतं सुकृतम् उपकारं न हिनस्ति न हन्ति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥१५॥

यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभे
विच्छेदं विपयसि वारिवाहजाले ।
आतेनुस्त्रिदशवधूजनाङ्गभाजां
सन्धानं सुरधनुषः प्रभा मणीनाम् ॥ १६ ॥

संसिद्धाविति करणीयसन्निबद्धै-
रालापैः पिपतिषतां विलङ्घ्य वीथीम् ।
आसेदे दशशतलोचनध्वजिन्या
जीमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः ॥ १७ ॥

आकीर्णा मुखनलिनैर्विलासिनीनाम्
उद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना ।

यातस्येति । ग्रथिततरङ्गं बद्धोर्मि यत् सैकतं तस्य आभा इव आभा यस्य तस्मिन् । विगतानि पयांसि यस्मात् तस्मिन् निर्जले । "शेषाद्विभाषा" इत्यादिना पाक्षिकत्वात् नञ्समासान्तः । उरःप्रभृतिपाठस्तु पयःशब्दस्य एकवचनान्तस्य एव इति न कश्चित् विरोधः । वारिवाहजाले मेघवृन्दे विच्छेदं त्रुटिं यातस्य सुरधनुषः इन्द्रचापस्य त्रिदशवधूजनाङ्गभाजां मणीनां तदङ्गसङ्गिविभूषामणीनाम् इत्यर्थः । प्रभाः कान्तयः सन्धानम् आतेनुः चक्रुः । अत्र आभरणप्रभाणाम् इन्द्रधनुःसन्धानासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥१६॥

संसिद्धाविति । संसिद्धौ कार्य्यसिद्धिविषये इति इत्थं भाविना प्रकारेण कर्त्तव्यम् इति करणीयं तेन सन्निबद्धैः संयोजितैः इत्यर्थः । आलापैः आभाषणैः उपलक्षितया । "स्यादाभाषणमालापः" इत्यमरः । दशशतानि संख्या येषु तानि लोचनानि यस्य सः सहस्रलोचन इत्यर्थः, तस्य ध्वजिन्या सेनया पिपतिषतां पक्षिणां वीथीं मार्गम् । "पितन्तो नभसङ्गमाः" इत्यमरः । "तनिपति" इत्यादिना विकल्पात् इड़ागमः । विलङ्घ्य जीमूतैः जीवस्य उदकस्य मूतः पटबन्धः येषां तैः । पृषोदरादित्वात् साधुः । अपिहितसानुः आच्छादिततटः उन्नतः इत्यर्थः । इन्द्रकीलः आसेदे प्राप्तः । सीदतेः कर्मणि लिट् ॥१७॥

सा तूर्य्यध्वनितगभीरमापतन्ती
भूभर्त्तुः शिरसि नभोनदीव रेजे ॥ १८ ॥

सेतुत्वं दधति पयोमुचां विताने
संरम्भादभिपततो रथान् जवेन
आनिन्युर्नियमितरश्मिभुग्नघोणाः
कृच्छ्रेण क्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः ॥ १९ ॥

माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्य्याः
पर्य्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ।
साद्दश्यं निलयननिष्प्रकम्पपक्षैः
आजग्मुर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैः ॥ २० ॥

आकीर्णेति । विलासिनीनां मुखनलिनैः । उपमितसमासः । आकीर्णा व्याप्ता उद्धूतानि ऊर्द्ध्वम् उत्क्षिप्तानि स्फुटानि असङ्कुचितानि । विशदातपत्राणि श्वेतच्छत्राणि फेना इव यस्याः तथोक्ता तूर्य्यध्वनितैः वाद्यघोषैः गभीरं यथा तथा भूभर्त्तुः इन्द्रकीलस्य शिरसि आपतन्ती सा सेना नभोनदी इव रेजे ॥ १८॥

सेतुत्वमिति । पयोमुचां विताने सेतुत्वं दधति सति संरम्भात् आटोपात् जवेन अभिपततः संवहन्दम् अधरीकृत्य धावतः इत्यर्थः । तथाभूतान् रथान् नियमितैः आकृष्टैः रश्मिभिः प्रग्रहैः भुग्नाः आकुञ्चिताः घोणाः प्रोथाः येषां तैः । "कुञ्चितं नतम् । आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रम्" इत्यमरः । "किरणप्रग्रहौ रश्मी" इत्यमरः । "घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्" इत्यमरः । अवनमन्ति इति अवनामिनः अवनतपृष्ठकायाः तुरङ्गाः कृच्छ्रेण महता प्रयत्नेन क्षितिम् आनिन्युः इति स्वभावोक्तिः ॥ १९ ॥

माहेन्द्रमिति । माहेन्द्रं नगम् अभितः इन्द्रकीलाभिमुखम् । "अभितः परितः" इत्यादिना द्वितीया । दिवः अन्तरिक्षात् पतन्तः अवतरन्तः पर्य्यन्तस्थिताः पार्श्वस्था जलदाः येषां ते करेणुवर्य्याः करेणुषु वर्य्याः श्रेष्ठाः इत्यर्थः । "न निर्द्धारणे" इति षष्ठीसमासनिषेधात् "सप्तमी" इति योगविभागात् सप्तमीसमासः निलयने स्थाने निष्प्रकम्पपक्षैः निश्चलपक्षैः जलनिधिशायिभिः नगेन्द्रैः मैनाकादिभिः साद्दश्यम् आजग्मुः इत्युपमा ॥२०॥

उत्सङ्गे समविषमे समं महाद्रेः
क्रान्तानां वियदभिपातलाघवेन ।
आ मूलादुपनदि सैकतेषु लेभे
सामग्र्यं खुरपदवी तुरङ्गमाणाम् ॥ २१ ॥
सध्वानं निपतितनिर्झरासु मन्द्रैः
सम्मूर्च्छन् प्रतिनिनदैरधित्यकासु ।
उद्ग्रीवैर्घनरवशङ्कया मयूरैः
सोत्कण्ठं ध्वनिरुपशुश्रुवे रथानाम् ॥ २२ ॥
सम्भिन्नामविरलपातिभिर्मयूखै-
र्नीलानां भृशमुपमेखलं मणीनाम् ।
विच्छिन्नामिव वनिता नभोऽन्तराले
वप्राम्भःस्रुतिमवलोकयाम्बभूवुः ॥ २३ ॥

उत्सङ्ग इति । महाद्रेः उत्सङ्गे मूर्ध्नि विषये यत् समविषमं समं च विषमं च निम्नोन्नतं तस्मिन् । द्वन्द्वैकवद्भावः । वियदभिपातलाघवेन गगनसञ्चारपाटवेन समम् एकरूपम् आरोहावरोहरहितम् इत्यर्थः । क्रान्तानां गच्छतां तुरङ्गमाणां खुरपदवी खुरपङ्क्तिः उपनदि नदीसमीपे । "अव्ययीभावश्च" इति नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वम् । सैकतेषु आमूलात् मूलम् आरभ्य आदित आरभ्य इति यावत् । समग्रस्य भावः सामग्र्यं साकल्यं,भावे ष्यञ्, लेभे । सैकतात् अन्यत्र निम्नेषु गगनचारिणा समप्रदेशवत् विषमेषु समखुरस्पर्शाभावात् विच्छिन्ना खुरसरणिः । सैकतेषु तु सर्वत्र समत्वात् अविच्छिन्ना इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सध्वानमिति । सध्वानं सशब्दं निपतिताः निर्झराः प्रवाहाः यासु तासु । "प्रवाहो निर्झरो झरः" इत्यमरः । अधित्यकासु नगोर्द्ध्वभूमिषु । "भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका" इत्यमरः । "उपाधिभ्याम्" इत्यादिना त्यकन्-प्रत्ययः । मन्द्रैः गम्भीरैः । "कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे" इत्यमरः । प्रतिनिनदैः प्रतिध्वानैः सम्मूर्च्छन् वर्द्धमानः रथानां ध्वनिः घनरवशङ्कया मेघगर्जितभ्रमेण इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । उद्ग्रीवैः मयूरैः सोत्कण्ठम् उपशुश्रुवे उपश्रुतः । शृणोतेः कर्म्मणि लिट् ॥ २२ ॥

आसन्नाद्विपपदवीमदानिलाय
क्रुध्यन्तो धियमवमत्य धूर्गतानाम् ।
सव्याजं निजकरिणीभिरात्तचित्ताः
प्रस्थानं सुरकरिणः कथञ्चिदीषुः ॥ २४ ॥

नीरन्ध्रं पथिषु रजो रथाङ्गनुन्नं
पर्य्यस्यन्नवसलिलारुणं वहन्ती ।
आतेने वनगहनानि वाहिनी सा
घर्मान्तक्षुभितजलेव जह्नुकन्या ॥ २५ ॥

सम्भिन्नामिति । अविरलपातिभिः निरन्तरप्रसारिभिः उपमेखलं मेखलातटेषु इत्यर्थः । "अथ मेखला श्रोणिस्थानेऽद्रिकटके कटिबन्धेऽसिबन्धने" · यादवः । नीलानां मणीनां मयूखैः भृशं सम्भिन्नाम् एकीभूताम् अतएव नभोऽन्तराले विच्छिन्नाम् इव स्थिताम् इति उत्प्रेक्षा । वप्राम्भःस्रुतिं वप्रोदकधारां वनिताः अवलोकयाम्बभूवुः । वप्राम्भःस्रुतेः स्वधवलिमत्यागेन इन्द्रनीलानां नीलिमस्वीकाररूपतद्गुणोत्थापिता विच्छेदोत्प्रेक्षा इति · योः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन च नैल्याविच्छेदभ्रमरूपो भ्रान्तिमान् व्यज्यते ॥ २३

आसन्नेति । धुरं गताः तेषां धूर्गतानां नियन्तॄणां धियम् अवमत्य अगणयित्वा अवज्ञाय इति यावत् । आसन्नायां द्विपपदव्यां वनगजमार्गे यः मदानिलः तस्मै क्रुध्यन्तः तं प्रति कुप्यन्तः । "क्रुधद्रुह" इत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । सव्याजं सकपटं निजकरिणीभिः आत्तचित्ताः आकृष्टचित्ताः सुरकरिणः देवनागाः प्रस्थानं गमनं कथञ्चित् कष्टेन ईषुः अभिलेषुः ॥ २४ ॥

नीरन्ध्रमिति । नीरन्ध्रं सान्द्रं पथिषु रथाङ्गैः चक्रैः नुन्नं प्रेरितम् । "नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूतविद्धक्षिप्तेरिताः समाः" इत्यमरः । पर्य्यस्यत् प्रसरत् नवसलिलम् इव अरुणं रजो वहन्ती सा वाहिनी सेना घर्मान्ते प्रावृषि क्षुभितजला कलुषोदका इत्यर्थः । जह्नुकन्या गङ्गा इव वनानि फलकुसुमप्रधानानि गहनानि जीर्णानि च तानि च तानि वनगहनानि आतेने व्यानशे । अत्र समासगतवाक्यगतोपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २५

सम्भोगक्षमगहनामथोपगङ्गं
बिभ्राणां ज्वलितमणीनि सैकतानि ।
अध्यूषुश्च्युतकुसुमाचितां सहाया
वृत्रारेरविरलशाद्वलां धरित्रीम् ॥ २६ ॥
भूभर्त्तुः समधिकमादधे तदोर्व्याः
श्रीमत्तां हरिसखवाहिनीनिवेशः ।
संसक्तौ किमसुलभं महोदयानाम्
उच्छ्रायं नयति यदृच्छयापि योगः ॥ २७ ॥
सामोदाः कुसुमतरुश्रियो विविक्ताः
सम्पत्तिः किसलयशालिनी लतानाम् ॥

सम्भोगेति । अथ वृत्रारेः शक्रस्य सहायाः सचिवाः गन्धर्वाः उपगङ्गं गङ्गासमीपे । अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वम् । सम्भोगक्षमगहनाम् उपभोगयोग्यवनां ज्वलिताः मणयो येषु तानि सैकतानि बिभ्राणाम् । भृञः कर्त्तरि लटः शानच् । च्युतैः स्वयंपतितैः कुसुमैः आचितां व्याप्ताम् अविरलाः सान्द्राः शाद्वलाः शादप्रायप्रदेशाः यस्यां सा तां धरित्रीम् अध्यूषुः अधितस्थुः । वसतेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । अत्र धरित्रीविशेषणार्थानाम् अधिवासहेतुत्वात् अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६

भूभर्त्तुरिति । तदा हरिसखवाहिनीनिवेशो गन्धर्वसेनाशिबिरम् । "निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्त्तितः" इति शाश्वतः । भूभर्त्तुः पर्वतस्य उर्व्याः समधिकं पूर्वस्मात् अभ्यधिकं यथा तथा श्रीमत्तां श्रियम् इत्यर्थः । आदधे जनयामास । तथाहि—महोदयानां महात्मनां संसक्तौ सम्यक्सम्बन्धे । "संभक्तौ" इति पाठे तु सम्यक्सेवायां किम् असुलभं ? न किञ्चित् दुर्लभम् इत्यर्थः । यतः यदृच्छया दैवात् योगः अपि उच्छ्रायम् उत्कर्षं नयति । अत्र प्रकृतयदृच्छया योगस्य उत्कर्षाभिधानादप्रकृतभक्तियोगस्य उत्कर्षाधायकत्वे कैमुतिकन्यायेन अर्थापत्तिरिति प्राकरणिकात् अप्राकरणिकस्यार्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—"एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा पतेत् । कैमुत्येन यतः सा स्यादर्थापत्तिरलङ्क्रिया ॥" इति ॥ २७

सामोदा इति । सामोदाःससौरभाः कुसुमप्रधानाः तरवः । शाक-

साफल्यं ययुरमराङ्गनोपभुक्ताः
सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम् ॥ २८ ॥

क्लान्तोऽपि त्रिदशवधूजनः पुरस्ता-
ल्लीनाहिश्वसितविलोलपल्लवानाम् ।
सेव्यानां हतविनयैरिवावृतानां
सम्पर्कं परिहरति स्म चन्दनानाम् ॥ २९ ॥

उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटा धरित्री-
मानीता विदितनयैः श्रमं विनेतुम् ।
आच्छिन्नद्रुमगहना युगान्तवातैः
पर्य्यस्ता गिरय इव द्विपा विरेजुः ॥ ३० ॥

पार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । तेषां श्रियः समृद्धयः विविक्ताः विजनप्रदेशाः । "विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः" इत्यमरः । किशलयशालिनी लतानां नवपल्लवयुतवल्लीनां सम्पत्तिः एताः अमराङ्गनोपभुक्ताः सत्यः साफल्यं ययुः । तथाहि—यया लक्ष्म्या कारणेन परेषाम् उपकुरुते लक्ष्मीवान् इति शेषः । सा लक्ष्मीः नान्येति भावः । परेषामित्यत्र "अनुकरोति भगवतो नारायणस्य" इत्यादिवत् क्रियायोगे हि सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥२८

क्लान्त इति । क्लान्तः अपि त्रिदशवधूजनः पुरस्तात्—अग्रे लीनानां संश्रितानाम् अहीनां श्वसितैः निःश्वासैः विलोलाः पल्लवाः येषां तेषां चन्दनानां सम्पर्कं हतविनयैः दुर्जनैः खलैः आवृतानां संवृतानां सेव्यानां प्रभूणां सम्पर्कम् इव परिहरति स्म । दुष्टवद्दुष्टसंसृष्टाः गुणाढ्या अपि त्याज्या इति भावः ॥ २९ ॥

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः आच्छिन्नाः ध्वजाः कुथाः आस्तरणानि कङ्कटाः तनुत्राणानि च येभ्यः ते । "प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः" इत्यमरः । विदितनयैः शिक्षाभिज्ञैः यन्तृभिः श्रमं विनेतुं क्लमम् अपनेतुं धरित्रीम् आनीताः निवेश्यमाना इत्यर्थः । द्विपाः युगान्तवातैः आच्छिन्नानि उद्धृतानि द्रुमाणां गहनानि वनानि येभ्यः ते पर्य्यस्ताः विपर्यासिताः गिरय इव विरेजुः शुशुभिरे ॥ ३० ॥

प्रस्थानश्रमजनितां विहाय निद्रा-
मामुक्ते गजपतिना सदानपङ्के ।
शय्यान्ते कुलमलिनां चणं विलीनं
संरम्भच्युतमिव शृङ्खलं चकाशे ॥ ३१ ॥

आयस्तः सुरसरिदोघरुद्धवर्त्मा
सम्प्राप्तुं वनगजदानगन्धि रोधः ।
मूर्द्धानं निहितशिताङ्कुशं विधुन्वन्
यन्तारं न विगणयाञ्चकार नागः ॥ ३२ ॥

आरोढ़ुः समवनतस्य पीतशेषे
साशङ्कं पयसि समीरिते करेण ।
सम्मार्ज्जन्नरुणमदस्रुतौ कपोलौ
सस्यन्दे मद इव शीकरः करेणोः ॥ ३३ ॥

प्रस्थानेति । गजपतिना प्रस्थानश्रमेण गमनक्लेशेन जनितां निद्रां विहाय आमुक्ते अतएव सदानपङ्के गजमदयुक्ते शय्यान्ते शयनीयप्रदेशे चणं विलीनं लग्नम् अलिनां कुलं संरम्भेण उत्थानसम्भ्रमेण च्युतं भ्रष्टं शृङ्खलं निगडम् इव इत्युत्प्रेचा । "अथ शृङ्खले । अन्दुको निगड़ोऽस्त्री स्यात्" इत्यमरः । चकाशे शुशुभे ॥३१॥

आयस्त इति । वनगजदानस्य गन्धः अस्य अस्ति इति तथोक्तं रोधः परकूलमित्यर्थः । सम्प्राप्तुं गन्तुम् आयस्तः उत्सुकः प्रयत्नं कुर्वाणः इत्यर्थः । "यसु प्रयत्ने" इति धातोः कर्त्तरि क्तः । किन्तु सुरसरिदोघेन गङ्गाप्रवाहेण रुद्धं वर्त्म यस्य सः । नागः गजः निहितः दत्तः शितः तीक्ष्णः अङ्कुशः यस्मिन् । "अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रिया" मित्यमरः । तं मूर्द्धानं विधुन्वन् रोषादिति भावः । यन्तारं न विगणयाञ्चकार न विगणयामास ॥३२॥

आरोढ़ुरिति । समवनतस्य जलपानार्थम् आनतपूर्वकायस्य करेणोः गजस्य । "करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे" इत्यमरः । करेण पीतस्य शेषे पयसि आरोढ़ुः हस्तिपकात् साशङ्कं सभयं समीरिते चिप्ते सति इत्यर्थः । शीकरः अम्बुकणः अरुणे मदस्रुती मदधारे ययोः तौ कपोलौ सम्मार्ज्जन्

आघ्राय क्षणमतितृष्यतापि रोषा-
दुत्तीरं निहितविवृत्तलोचनेन ।
सम्पृक्तं वनकरिणां मदाम्बुसेकै-
र्नाचेमे हिममपि वारि वारणेन ॥ ३४ ॥

प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः
क्रीड़न्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा ।
किञ्जल्कव्यवहिततामदानलेखै-
रुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥ ३५ ॥

आकीर्णं बलरजसा घनारुणेन
प्रक्षोभैः सपदि तरङ्गितं तटेषु ।
मातङ्गोन्मथितसरोजरेणुपिङ्गं
माञ्जिष्ठं वसनमिवाम्बु निर्बभासे ॥ ३६ ॥

प्रमृजन् । "मृजेरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धिर्वक्तव्या" इति वृद्धिः । मद इव सस्यन्दे सुस्राव । मदसम्पृक्तस्य रुदमाहण्यात् मदोपमा ॥ ३३ ॥

आघ्रायेति । अतितृष्यता अपि अति पिपासता अपि क्षणम् आघ्राय रोषात् उत्तीरं परतीरं । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । निहिते विवृत्ते घूर्णिते लोचने यस्य:तेन प्रतिगजदिदृक्षया इति भावः । वारणेन हिमं शीतलम् अपि वनकरिणां मदाम्बुसेकैः दानधाराभिः सम्पृक्तं वारि न आचेमे न पीतम् । "चमु अदने" इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ३४ ॥

प्रश्च्योतदिति । क्रीड़न्तः विहरन्तः गजपतयः निम्नगायाः गङ्गायाः पयांसि प्रश्च्योतद्भिः क्षरद्भिः मदैः सुरभीणि कृत्वा किञ्जल्कैः केसरैः व्यवहिताः तिरोहिताः ताम्राः ताम्रवर्णाः दानलेखाः मदराजयः येषु तैः अतएव सरसिजगन्धिभिः कपोलैः उपलक्षिताः सन्तः उत्तेरुः निर्जग्मुः । अत्र मदसरसिजगन्धयोः समयोः विनिमयोक्त्या समपरिवृत्तिरलङ्कारः । तेन गजानां निम्नगायाश्च परिमलव्यत्ययान्तरसंरम्भो व्यज्यते ॥३५ ॥

आकीर्णमिति । घनारुणेन सान्द्रलोहितेन । विशेषणसमासः । बलरजसा सेनापरागेण आकीर्णं सपदि प्रक्षोभैः आलोड़नैः तटेषु तीरेषु तरङ्गितं सञ्जाततरङ्गं तारकादित्वात् इतच् । यद्वा तरङ्गवत् कृतं मत्वन्तात्

श्रीमद्भिर्नियमितकन्धरापरान्तैः
संसक्तैरगुरुवनेषु साङ्गहारम् ।
सम्प्रापे निसृतमदाम्बुभिर्गजेन्द्रैः
प्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा ॥ ३७ ॥

निःशेषं प्रशमितरेणु वारणानां
स्रोतोभिर्मदजलमुज्झतामजस्रम् ।
आमोदं व्यवहितभूरिपुष्पगन्धो
भिन्नैलासुरभिमुवाह गन्धवाहः ॥ ३८ ॥

साद्दश्यं दधति गभीरमेघघोषै-
रुन्निद्रक्षुभितमृगाधिपश्रुतानि ।

"तत्करोति" इति णिचि कर्मणि क्तः, णाविष्ठवद्भावात् मतुपो लुक् । तथा मातङ्गैः उन्मथितानां लुलितानां सरोजानां रेणुभिः पिङ्गं पिशङ्गम् अम्बु, माञ्जिष्ठेन महारजनेन आरक्तं माञ्जिष्ठं वसनम् इव निर्बभासे । "तेन रक्तम्" इति अण् । "माञ्जिष्ठम्" इत्यत्र "कौशेयम्" इति वा पाठे 'कोशाड्-ढञ्, इति कोशशब्दात् ढञ् । "कौशेयं कृमिकोशोत्थम्" इत्यमरः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिरिति । श्रीमद्भिः शोभावद्भिः नियमिताः कन्धराः अपरान्ताः चरमपादाग्राणि च येषां तैः । "अपरः पश्चिमः पादः" इति वैजयन्ती । अगुरुवनेषु साङ्गहारं साङ्गविक्षेपं यथा तथा संसक्तैः निसृतानि प्रस्रुतानि मदाम्बूनि येषां तैः गजेन्द्रैः प्रस्यन्दिनः जलस्राविनः प्रचलिताः ये गण्डशैलाः च्युतोपलाः तेषां शोभा सम्प्रापे प्राप्ता । कर्मणि लिट् । "गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः" इत्यमरः । अत्र अन्यस्य अन्यशोभाप्राप्त्य-सम्भवात् तत्सदृशी शोभा इति प्रतिबिम्बत्वाक्षेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥ ३७ ॥

निःशेषमिति । गन्धं वहति इति गन्धवाहः वायुः । कर्मणि अण् । निःशेषं यथा तथा प्रशमितः रेणुः येन तत् मदजलं स्रोतोभिः मदनाडीभिः अजस्रम् उज्झतां वर्षतां वारणानां सम्बन्धिनं व्यवहितः । तिरस्कृतः भूरिः बहुलः पुष्पगन्धः येन सः भिन्नाः फुल्लाः एलाः । लताविशेषाः । "पृथ्वीका चन्द्रवालैला" इत्यमरः । तत्पुष्पाणि च एलाः । "पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले" इत्यमरः । भिन्नैलावत् सुरभिं सुगन्धिं घ्राणेन्द्रिय-तर्पणम् इत्युपमा । आमोदं परिमलम् उवाह वहति स्म ॥ ३८ ॥

आतेनुरुत्कितचकोरनीलकण्ठान्
कच्छान्तानमरमहेभबृंहितानि ॥ ३९ ॥

शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदाना-
मध्वश्रमातुरवधूजनसेवितानाम् ।
जज्ञे निवेशनविभागपरिष्कृतानां
लक्ष्मीः पुरोपवनजा वनपादपानाम् ॥ ४० ॥

इति * * * किरातार्जुनीये महाकाव्ये
सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

सादृश्यमिति । गर्भीरैः मेघघोषैः सान्द्रगर्जितैः सादृश्यं दधति इत्युपमा । दधातेः शतृप्रत्ययः "वा नपुंसकस्य" इति विकल्पान्नुमभावः । उन्निद्राः बृंहितश्रवणात् एव प्रबुद्धाः क्षुभिताः संरब्धाश्च ये मृगाधिपाः तैः श्रुतानि आकर्णितानि न तु प्रबुद्धान् इति भावः । अमरमहेभबृंहितानि महान्तश्च ते इभाः गजाश्च इति महेभाः अमराणां महेभाः तेषां बृंहितानि सुरगजगर्जितानि कच्छान्तान् अनूपप्रदेशान् । "जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः" इत्यमरः । चकिताः गर्जितशङ्कया सम्भ्रान्ताः चकोराः पक्षिविशेषाः नीलकण्ठाः मयूराश्च येषु तान् तथाभूतान् आतेनुः । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥३९

शाखेति । परिच्छाद्यते अनेन इति परिच्छदः परिकरः वसनाभरणादिः । "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति घप्रत्ययः, "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य" इति ह्रस्वत्वम् । शाखासु अवसक्ताः कमनीयाः परिच्छदाः येषां तेषाम् अध्वनि श्रमः तेन आतुरैः पीडितैः वधूजनैः संवितानां निवेशनविभागैः आवसतिकावच्छेदैः परिष्कृतानाम् अलङ्कृतानाम् । "संपर्युपेभ्यः" इत्यादिना सुट् । वनपादपानाम् अरण्यवृक्षाणां पुरे यत् उपवनं कृत्रिमवनं तत्र जाता पुरोपवनजा लक्ष्मीः शोभा जज्ञे जाता । अत्र अन्योन्यलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशी इति सादृश्याक्षेपात् असम्भवे तद्वस्तुसम्बन्धा इयं निदर्शना । वसन्ततिलकावृत्तम् । "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः" इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं
ज्वलन्मणि व्योमसदां सनातनम् ।
सुराङ्गना गोपतिचापगोपुरं
पुरं वनानां विजिहीर्षया जहुः ॥ १ ॥
यथायथं ताः सहिता नभश्चरैः
प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुधः ।
वनं विशन्त्यो वनजायतेक्षणाः
क्षणद्युतीनां दधुरेकरूपताम् ॥ २ ॥

अथेति । अथ निवेशनानन्तरं सुराङ्गनाः अप्सरसः स्वमायया स्वेच्छाविशेषेण कृतैः निर्मितैः मन्दिरैः उज्ज्वलं दीप्तं ज्वलन्तः मणयः यस्मिन् तत् व्योमसदां गन्धर्वाणां सनातनं सदातनम् । "सायंचिरम्" इत्यादिना भावार्थे ट्युप्रत्ययः । गौः वज्रं तत्पतिः इन्द्रः तच्चापवर्णानि यस्य तत् तथोक्तम् इत्युपमा । पुरं नगरं वनानां विजिहीर्षया वनानि विहर्त्तुम् इच्छया । कर्मणि षष्ठी, जहुः तत्यजुः । जहातेर्लिट् । अत्र ज्वलं ज्वलत् इति पुरं पुरम् इति च असकृद्व्यञ्जनद्वयावृत्त्या छेकानुप्रासः । अन्यत् तद्वैपरीत्यात् वृत्त्यनुप्रासः इति तयोः उपमायाश्च संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् । "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

यथायथमिति । यथायथं स्वकीयम् अनतिक्रम्य इत्यर्थः । "यथास्वं तु यथायथम्" इत्यमरः । नपुंसकनिपातनन्तु ह्रस्वार्थम् । नभश्चरैः गन्धर्वैः मेघैश्च सहिताः प्रभाभिः स्वदीप्तिभिः उद्भासिताः शैलवीरुधः याभिः ताः पूर्वोक्ताः वनजायतेक्षणाः पद्मलोचनाः स्त्रियः वनं विशन्त्यः क्षणं द्युतिः यासां तासां क्षणद्युतीनां विद्युताम् एकरूपतां समानरूपतां दधुः । मुहुः दूरान्तराले तासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वादिति भावः । श्लेषानुप्राणिता इयम् उपमा, श्लेषोऽयम् इति केचित् । उभयथा अपि अनुप्रासेन संसर्गः ॥ २ ॥

निवृत्तवृत्तोरुपयोधरक्लमः
प्रवृत्तनिर्ह्रादिविभूषणारवः।
नितम्बिनीनां भृशमादधे धृतिं
नभःप्रयाणादवनौ परिक्रमः॥ ३॥
घनानि कामं कुसुमानि बिभ्रतः
करप्रचेयानपहाय शाखिनः।
पुरोऽभिससे सुरसुन्दरीजनै-
र्यथोत्तरेच्छा हि गुणेषु कामिनः॥ ४॥
तनूरलक्ताकरुणपार्ष्णिपल्लवाः
स्फुरन्नखांशूत्करमञ्जरीभृतः।
विलासिनीबाहुलता वनालयो
विलेपनामोदहृताः सिषेविरे॥ ५॥

निवृत्तेति। निवृत्तः गतः वृत्तस्य वर्त्तुलस्य उरुपयोधरस्य क्लमः यस्मिन् सः पादप्रक्षेपेषु विश्रान्तिसम्भवादिति भावः। किञ्च प्रवृत्तः जातः निर्ह्रादिविभूषणानां नपुरादीनाम् आरवः यस्मिन् सः। अवनौ पृथिव्यां परिक्रमः सञ्चारः नितम्बिनीनां नभःप्रयाणात् भृशम् अधिकम्। "पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी। धृतिं सन्तोषम् आदधे। अत्र विशिष्टपरिक्रमस्य धृत्याधानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः॥ ३॥

घनानीति। घनानि सान्द्राणि न तु विरलानि करप्रचेयानि हस्त-ग्राह्याणि अनुच्चानि। "कृत्यैरधिकार्थवचने" इति तृतीयासमासः। कामं कुसुमानि बिभ्रतः नवकुसुमितान् शाखिनः तरून् अपहाय सुरसुन्दरी-जनैः पुरः अग्रे अभिससे अभिसृतम्। भावे लिट्। तथाहि—कामिनः गुणेषु अतिशयेषु विषये उत्तरम् उत्तरम्। वीप्सार्थे अव्ययीभावः। यथो-त्तरम् इच्छा येषां ते यथोत्तरेच्छाः उत्तरोत्तराभिलाषुकाः हि। अत्र परिकरोत्थापितः अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः॥ ४॥

तनूरिति। विलेपनामोदैः हृता आकृष्टाः वनालयः वनभृङ्गाः तनूः कृशाः अलक्तैः अरुणाः पाणय एव पल्लवाः यासां ताः स्फुरन्तः नखांशूनाम् उत्कराः पुञ्जा एव मञ्जर्यः ताः बिभ्रति इति तथोक्ताः। क्विप्। विला-

निपीयमानस्तवका शिलीमुखै-
रशोकयष्टिश्चलबालपल्लवा ।
विडम्बयन्ती ददृशे वधूजनै-
रमन्ददष्टौष्ठकरावधूननम् ॥ ६ ॥
करौ धुनाना नवपल्लवाकृती
वृथा कृथा मानिनि मा परिश्रमम् ।
उपेयुषी कल्पलताभिशङ्कया
कथं न्वितस्त्रस्यति षट्पदावलिः ॥ ७ ॥

मिनीनां बाहव एव लताः, ताः सिषेविरे । अत्र समस्तवस्तुविषयरूपकालङ्कारः, बाहवयवानां पल्लवादीनाम् अपि निरूपणात् इति ॥ ५ ॥

निपीयमानेति । शिलीमुखैः अलिभिः । "अलिबाणौ शिलीमुखौ" इत्यमरः । निपीयमानः स्तवकः गुच्छः यस्याः सा चलाः बालपल्लवाः यस्याः सा अत एव अमन्दं दृढं दष्टः ओष्ठः यस्मिन् तं करावधूननं करकम्पनं तत् विडम्बयन्ती । स्तवकपानेन ओष्ठदंशनं पल्लवचलनेन करावधूननं च अनुकुर्वती इत्यर्थः । धूञः ण्यन्तात् ल्युट् । णिचि धूञ्प्रीञो नुग् वक्तव्यः । अशोकयष्टिः अशोकशाखा इत्यर्थः वधूजनैः ददृशे दृष्टा । अत्र विडम्बयन्ती इति प्रस्तुताशोकशाखाविशेषणभूतोपमासहिम्ना अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतिः समासोक्तिः उत्तिष्ठमानया एव उपमया अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्य्यते ॥ ६ ॥

अथ कश्चित् अलिकुलाक्रान्तां काञ्चिदाह--कराविति । मानपरिहारेण मधुपाश्रयणं तु न कश्चित् बाध इति आशयेन सम्बोधयति—हे मानिनीति । नवपल्लवस्य आकृतिः इव आकृतिः ययोः इत्युपमा. तौ करौ धुनाना । धूञः क्रैयादिकात् कर्त्तरि लटः शानच् । वृथा व्यर्थं परिश्रमं मा कृथा मा कुरुष्व । करोतेः आशीरर्थे माङि लुङ् । वृथात्वे हेतुम् आह—कल्पलताभिशङ्कया कल्पवल्लीभ्रमेण इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । उपेयुषी उपगता षट्पदावलिः कथं नु इतः त्रस्यति बिभेति न त्रस्यति इव इत्यर्थः । "वा भ्राश" इत्यादिना विकल्पेन श्यन्प्रत्ययः । अत्र कान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकार्य्यस्य षट्पदावलेः कल्पवल्लीभ्रमनिबन्धनविश्वासरूपकारणसमर्थनात् कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः भ्रान्तिमता अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णः सन् उपमया संसृज्यते ॥ ७ ॥

जहीहि कोपं दयितोऽनुगम्यतां
पुरानुशेते तव चञ्चलं मनः ।
इति प्रियं काञ्चिदुपैतुमिच्छतीं
पुरोऽनुनिन्ये निपुणः सखीजनः ॥ ८ ॥

समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः
परिक्वणत्सारसपङ्क्तिमेखलैः ।
प्रतीरदेशैः स्वकलत्रचारुभि-
र्विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः ॥ ९ ॥

विदूरपातेन भिदामुपेयुष-
श्च्युताः प्रवाहादभितः प्रसारिणः ।
प्रियाङ्कशीताः शुचिमौक्तिकत्विषो
वनप्रहासा इव वारिबिन्दवः ॥ १० ॥

अथ काचित् सखी काञ्चित् प्रणयकुपिताम् आह—जहीहीति । प्रियम् उपैतुं स्वयम् एव अनुसर्त्तुम् इच्छतीम् । "आच्छीनद्योर्नुम्" इति विकल्पात् नुमभावः । काञ्चित् नायिकां निपुणः चित्तज्ञः सखीजनः कोपं जहीहि त्यज । "आ च हौ" इति विकल्पात् इकारादेशः । दयितः अनुगम्यताम् अनुस्रियताम् । उभयथापि प्रार्थनायां लोट् । अन्यथा चञ्चलम् अस्थिरं तव मनः पुरा अनुशेते अग्रे अनुशयिष्यते अनुतप्स्यते इत्यर्थः । "यावत् पुरानिपातयोर्लट्" इति लट् । इति अनेन प्रकारेण पुरः पूर्वम् एव अनुनिन्ये प्रसादयामास ॥८॥

अथ चतुर्भिः श्लोकैः कलापकम् आह—समुन्नतैरिति । समुन्नतैः काशानि अश्ववालकुसुमानि तानि दुकूलानि इव तैः शालन्ते इति तथोक्तैः । सारसपङ्क्तयः मेखलाः इव ताः परिक्वणन्त्यः येषु ते तैः स्वेषां कलत्राणि श्रोण्यः तद्वत् चारवः तैः । "कलत्रं श्रोणिभार्ययोः" इत्यमरः । प्रतीरदेशैः विभूषिताः तटप्रदेशैः भूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः वननद्यः इत्यर्थः । अत्र तीरादीनां कलत्राद्यौपम्योपमेयत्वात् योषिच्छब्दसामर्थ्याच्च नदीनां योषिदौपम्यं गम्यते ॥९॥

विदूरेति । विदूरपातेन भिदां भेदम् । "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" ।

सखीजनं प्रेमगुरूकृतादरं
निरीक्षमाणा इव नम्रमूर्त्तयः ।
स्थिरद्विरेफाञ्जनशारितोदरै-
र्विसारिभिः पुष्पविलोचनैर्लताः ॥ ११ ॥
उपेयुषीणां बृहतीरधित्यका
मनांसि जह्रुः सुरराजयोषिताम् ।
कपोलकाषैः करिणां मदारुणै-
रुपाहितश्यामरुचश्च चन्दनाः ॥ १२ ॥
॥ कलापकम् ॥
स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणां
विलोभ्यमानाः प्रसवेन शाखिनाम् ।

उपेयुषः उपगतात् प्रवाहात् च्युताः, अतएव अभितः प्रसारिणः प्रसपन्तः इति प्रियायाः अङ्कः उत्सङ्गः इव शीताः शीतलाः शुचीनां मौक्तिकानां त्विष इव त्विषः येषां ते । किञ्च वनस्य प्रहासा इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । वारि-बिन्दवश्च । अत्र उपमयोः उभयोः उत्प्रेक्षायाश्च संसृष्टिः ॥ १० ॥

सखीति । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ येषां ते द्विरेफाः भ्रमरशब्देन तदर्थो लक्ष्यते । "द्व्यक्षरं मासमिति विदधाति" इति भाष्यकारः । स्थिराः निश्चलाः द्विरेफा एव अञ्जनानि तैः, शारितानि शबलीकृतानि उदराणि येषां तैः । "शारः शबलवातयोः" इति विश्वः । विसारिभिः विस्तृतैः पुष्पाणि एव विलोचनानि तैः प्रेम्णा गुरूकृतः आदरो यस्मिन् कर्म्मणि तत् । तथा सखीजनं निरीक्षमाणाः पश्यन्त इव स्थिताः । कुतः ? नम्रमूर्त्तयः अवनताङ्गयः लताश्च । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥११॥

उपेयुषीणामिति । मदेन अरुणैः अव्यक्तरागैः । "अव्यक्तरागस्त्वरुणः" इत्यमरः । करिणां कपोलानां काषैः कषणैः उपाहितश्यामरुचः जनित-कृष्णवर्णाः इति तद्भूषणालङ्कारः । चन्दनाः मलयजाः "गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । बृहतीः अधित्यकाः ऊर्द्ध्वभूमीः उपे-युषीणां सुरराजयोषितां मनांसि जह्रुः । अत्र चतुःश्लोक्या नद्यादीनां विशिष्टानाम् एव अप्सरोमनोहरणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् उन्नेयम् ॥१२॥

नभश्चराणामुपकर्त्तुमिच्छतां
प्रियाणि चक्रुः प्रणयेन योषितः॥ १३ ॥

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी
विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता।
न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं
लिलेख वाष्पाकुललोचना भुवम्॥ १४ ॥

प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्मुखी
निबद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया।
समादधे नांशुकमाहितं वृथा
विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम्॥ १५ ॥

स्वगोचर इति। चित्तहारिणा मनोहरेण शाखिनां प्रसवेन पुष्पजातेन विलोभ्यमानाः आकृष्यमाणाः योषितः स्वगोचरे स्वविषये। स्वकरप्रचेये सति अपि इत्यर्थः। प्रसवे इति शेषः। उपकर्त्तुं परिचरितुम् इच्छतां नभश्चराणां गन्धर्वाणां प्रणयेन सहायहेतुना प्रियाणि चक्रुः। स्वकरग्राह्यम् अपि प्रसवं स्वकान्तप्रियार्थं तद्दाप्यमानम् एव अग्रहीषुः इत्यर्थः॥ १३ ॥

प्रयच्छतेति। कुसुमानि प्रयच्छता ददता दयितेन उच्चैः उच्चैस्तरां विपक्षगोत्रं सपत्नीनामधेयं लम्भिता प्रापिता तन्नाम्ना आहूता इत्यर्थः। "नाम गोत्रं कुलं गोत्रम्" इति शाश्वतः। मानिनी अतएव न किञ्चित् ऊचे। कर्त्तरि लिट्। किन्तु केवलं वाष्पाकुललोचना सती चरणेन भुवं लिलेख। गोत्रस्खलनजनितेर्ष्यानिमित्तनिर्वेदादिति भावः। मानिनी अतएव न किञ्चित् ऊचे इति उक्तम्। तदुक्तं दशरूपके—तत्त्वाज्ञानापदीर्ष्यादेनिर्वेदः स्वावमानना। तत्र चिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता" इति॥ १४ ॥

प्रिय इति। वाचं यच्छति ददति समालपति इत्यर्थः। दाणः शतृप्रत्ययः। "पाघ्रा" इत्यादिना यच्छादेशः। प्रिये निबद्धदृष्टिः अतएव उन्मुखी शिथिलः श्लथः आकुलः चलितश्च तादृशः उच्चयो नीवीबन्धः यस्याः सा। "नारीकट्यंशुकग्रन्थौ नीविः स्यादुच्चयोऽप्यथ" इति मार्त्तण्डः। अपरा अन्या स्त्री अंशुकं न समादधे न बबन्ध। रागपारवश्यादिति भावः। पुष्पेषु वृथा व्यर्थम्। आहितम् आरोपितम् अस्थाने प्रसारितम् इत्यर्थः।

सलीलमासक्तलतान्तभूषणं
समासजन्त्या कुसुमावतंसकम् ।
स्तनोपपीड़ं नुनुदे नितम्बिना
घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तया ॥ १६ ॥

कलत्रभारेण विलोलनीविना
गलद्दुकूलस्तनशालिनोरसा ।
बलिव्यपायस्फुटरोमराजिना
निरायतत्वादुदरेण ताम्यता ॥ १७ ॥

विलम्बमानाकुलकेशपाशया
कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया ।

पाणिपल्लवं च न विवेद। प्रियासक्तचित्तत्वात् इति भावः। एषा च प्रगल्भा नायिका। "पाणिपल्लवम्" इत्यत्र अन्यतरसाधकप्रमाणाभावात् उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ॥ १५ ॥

सलीलमिति। आसक्ताः लतान्ताः पल्लवाः भूषणं यस्य तत् पल्लवैः सह ग्रथितम् इत्यर्थः। कुसुमावतंसकं पुष्पशेखरं कान्तदत्तम् इति भावः। सलीलं सविलासं समासजन्त्या शिरसि प्रणिदधत्या। "दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" इति नलोपः। कान्तया कश्चित् स्तनाभ्याम् उपपीड्य इति स्तनोपपीड़म्। "सप्तम्याञ्च" इत्यादिना णमुल् प्रत्ययः। नितम्बिना। प्रशंसायाम् इनिः। घनेन निविड़ेन जघनेन। "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः" इत्यमरः। नुनुदे नुन्नः अंशुकातिरेकादिति भावः। एषा च प्रगल्भा एव ॥ १६ ॥

अथ युग्मेन आह— कलत्रेति। विलोलनीविना गात्रोन्नमनात् विश्लिष्ट-वस्त्रग्रन्थिना कलत्रभारेण श्रोणिभारेण "कलत्रं श्रोणिभार्य्ययोः" इत्यमरः। तथा गलत् स्रंसमानं दुकूलं याभ्यां ताभ्यां स्तनाभ्यां शालते इति तथोक्तेन उरसा। तथा वलिव्यपायेन भङ्गिनिवृत्त्या स्फुटा रोमराजिः यस्मिन् तेन निरायतत्वात् अपसारितत्वात् ताम्यता तनूभवता उदरेण च उपलक्षितया स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १७ ॥

विलम्बमानेति। विलम्बमानः विस्रंसमानः आकुलः विलुलितश्च

तरुप्रसूनान्यपदिश्य सादरं
मनोऽधिनाथस्य मनः समाददे ॥ १८ ॥
॥ युग्मम् ॥

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥ १९ ॥

इमान्यमूनीत्यपवर्जिते शनै-
र्यथाभिरामं कुसुमाग्रपल्लवे ।
विहाय निःसारतयेव भूरुहान्
पदं वनश्रीर्वनितासु सन्दधे ॥ २० ॥

केशपाशः यस्याः तया आविष्कृतबाहुमूलया दर्शितकचप्रदेशया कयाचित् कान्तया तरुप्रसूनानि अपदिश्य प्रसूनग्रहणं व्याजीकृत्य इत्यर्थः। "व्याजोपदेशो लक्ष्यं च" इत्यमरः। सादरं साभिलाषं मनोऽधिनाथस्य प्रियस्य मनः समाददे आचकृषे। कर्मणि लिट्। सर्वाङ्गसौष्ठवदर्शनात् सद्योलग्नं प्रियमनः तत्र इति भावः। अत्र प्रियमनोहरणहेतुभिः कान्ताविशेषणपदार्थैः काव्यलिङ्गम् उत्तिष्ठमानं स्वभावोक्त्या सह अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्य्यते ॥ १८ ॥

व्यपोहितुमिति। उन्नतौ च पीवरौ च स्तनौ यस्याः सा उन्नतपीवरस्तनी। "स्वाङ्गाच्च" इत्यादिना ङीष्। काचित् लोचनतः स्वनेत्रात् पुष्पजं रजः परागं मुखानिलैः फूत्कारमारुतैः व्यपोहितुम् अपनेतुं अपारयन्तं किल अशक्नुवन्तं किल इति अलीके। वस्तुतः तदास्यस्पर्शलोभात् अपारयन्तम् इत्यर्थः। प्रियम् उन्मनाः उत्सुका सती अतएव पयोधरेण उरसि जघान। तत्कपटपरिज्ञानजन्यात् औत्सुक्यादिति भावः। हननस्थानत्वात् उरसि इति सप्तमी। इयञ्च प्रगल्भा एव ॥ १९ ॥

इमानीति। यथाभिरामम्। वीप्सायाम् अव्ययीभावः। कुसुमानि अग्रपल्लवानि च कुसुमाग्रपल्लवं तस्मिन्। 'जातिः अप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावात् नपुंसकत्वम्। इमानि अमूनि इति इत्थं निर्देशपूर्वकम् इत्यर्थः। इदमदसौ सन्निकृष्टविप्रकृष्टार्थौ। शनैः अपवर्जिते अपचिते सति वनश्रीः निःसारतया एव इति हेतूत्प्रेक्षा। भूरुहान् तरून् विहाय वनितासु पदं

प्रवालभङ्गारुणपाणिपल्लवः
परागपाण्डूकृतपीवरस्तनः ।
महीरुहः पुष्पसुगन्धिराददे
वपुर्गुणोच्छ्रायमिवाङ्गनाजनः ॥ २१ ॥

वरोरुभिर्वारणहस्तपीवरै-
श्चिराय खिन्नान् नवपल्लवश्रियः ।
समेऽपि यातुं चरणाननीश्वरा-
न्मदादिव प्रस्खलतः पदे पदे ॥ २२ ॥

विसारिकाञ्चीमणिरश्मिलब्धया
मनोहरोच्छ्रायनितम्बशोभया ।

सन्दधे । अत्र वनितागतायाः पुष्पप्रसाधनसम्भाव्यमानायाः लक्ष्म्याः विषय-भूतायाः निगरणेन विषयेण वनश्रियः वनितागतत्वोत्प्रेक्षया सम्बन्धे असम्बन्धरूपा भेदेऽभेदरूपा वा अतिशयोक्तिरलङ्कारः । "विषयस्यानुपादानात् विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कविप्रौढोक्तिजीविता ॥" इति लक्षणात् उत्प्रेक्षाङ्गत्वमस्याः ॥ २० ॥

प्रवालेति । प्रवालभङ्गेन पल्लववलयेन अरुणः पाणिपल्लवः यस्य तद्भ्रम-रञ्जनात् इत्यर्थः । परागेण पुष्परजसा पाण्डूकृतौ पीवरौ स्तनौ यस्य सः पुष्पैः सुगन्धिः सुरभिः अङ्गनाजनः महीरुहः वृक्षजातात् वपुर्गुणस्य स्वदेह-गुणस्य उच्छ्रायः पाणिपल्लवारुण्यादेः यः उत्कर्षः तम् आददे लब्धवान् इव इति उत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु स्वाभाविक एव प्रवालभङ्गादिभिः अभिव्यज्यते इति भावः । "उत्कृष्टः श्राय उच्छ्राये" इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तु उपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः, "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" इति प्रतिषेधात् ॥ २१ ॥

पञ्चभिः कुलकम् आह—वरोरुभिरित्यादिभिः । अनुसानु सानुषु यत् वर्त्म ततः सकाशात् गुरुणा खेदेन मन्थरम् अलसं विनिर्यतीनां निर्गच्छ-न्तीनां सुराङ्गनानां सम्बन्धिभिः वारणहस्तपीवरैः करिकरस्थूलैः वराश्च ते ऊरवश्च इति तैः चिराय खिन्नान् । किञ्च नवपल्लवानां श्रीः इव श्रीः येषां तान् तद्वत् मृदून् इत्यर्थः । अतएव समे समस्थले अपि किं विषम इति भावः । यातुं गन्तुम् अनीश्वरान् अशक्तान् अतएव मदात् इव पदे पदे । वीप्सायां द्विर्भावः । प्रस्खलतः चरणान् । मदात् इव इति उपमा ॥ २२ ॥

स्थितानि जित्वा नवसैकतद्युतिं
श्रमातिरिक्तैर्जघनानि गौरवैः ॥ २३ ॥

समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलै-
रुपाहितश्रोण्युपनीवि नाभिभिः ।
दधन्ति मध्येषु वलीविभङ्गिषु
स्तनातिभारादुदराणि नम्रताम् ॥ २४ ॥

समानकान्तीनि तुषारभूषणैः
सरोरुहैरस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः ।
चितानि घर्माम्बुकणैः समन्ततो
मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च ॥ २५ ॥

विसारीति ॥ विसारिभिः काञ्चीमणिरश्मिभिः लब्धया तज्जनितया इत्यर्थः, मनोहरः उच्छ्रायः उत्सेधः येषां तेषां नितम्बानां शोभया करणेन नवसैकतानां द्युतिं शोभां जित्वा स्थितानि तत्तुल्यानि इत्यर्थः । अतएव उपमालङ्कारः । श्रमेण अतिरिक्तैः अतिशयितैः गौरवैः गुरुत्वैः उपलक्षितानि नितरां भारायमाणानि इत्यर्थः । जघनानि च । उच्छ्रायः व्याख्यातः ॥ २३ ॥

समुच्छ्वसदिति । समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैः उल्लसत्कमलमुकुलैः इव मुग्धैः इति उपमा । नाभिभिः प्रतारिकाख्यैः । "अथ नाभिस्तु जन्त्वङ्गे यस्य संज्ञा प्रतारिका" इति केशवः । पुंलिङ्गतायां तु कविः एव प्रमाणम् । उपनीवि नीविसमीपे उपाहितश्रोणि जनितशोभानि तथा वलीविभङ्गिषु ऊर्मिमत्सु मध्येषु जघनस्थलेषु स्तनातिभारात् नम्रतां दधन्ति बिभ्राणानि । "वा नपुंसकस्य" इति विकल्पे नुमागमः । उदराणि च ॥ २४ ॥

समानेति । किञ्च घर्माम्बुकणैः स्वेदोदकबिन्दुभिः समन्ततः चितानि व्याप्तानि अनुत्फुल्लविलोचनानि अविकसदक्षीणि अतएव तुषारभूषणैः शीकरपरिवृतैः । "तुषारौ हिमशीकरौ" इत्यमरः । अस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः अविकचदलावलिभिः । "व्याकोशविकचस्फुटाः" इत्यमरः । सरोरुहैः समानकान्तीनि । इति उपमा । मुखानि च ॥ २५ ॥

विनिर्य्यतीनां गुरुखेदमन्थरं
सुराङ्गनानामनुसानु वर्त्म नः।
सविस्मयं रूपयतो नभश्चरान्
विवेश तत्पूर्वमिवेक्षणादरः॥ २६॥

॥ कुलकम् ॥

अथ स्फुरन्मीनविधूतपङ्कजा
विपङ्कतीरस्खलितोर्म्मिसंहतिः।
पयोऽवगाढं कलहंसनादिनी
समाजुहावेव वधूः सुरापगा॥ २७॥

प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान्
विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः।
ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकर-
स्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः॥ २८॥

विनिर्य्यतीनामिति। सविस्मयं रूपयतः पूर्वोक्तचरणादीनि वर्णयतः नभश्चरान् गन्धर्वान् तत् पूर्वम् इव तत् तत्र प्रथमं यथा इति उत्प्रेक्षा। ईक्षणादरः आलोकनकौतुकं विवेश। पूर्वार्द्धं व्याख्यातम्। अत्र कुलके स्वभावोक्तिः उत्प्रेक्षाङ्गम्॥ २६॥

सम्प्रति सलिलक्रीड़ावर्णनम् आरभते—अथेति। अथ पुष्पावचयानन्तरं स्फुरद्भिः चलद्भिः मीनैः विधूतपङ्कजा इति सद्दशत्वात् मुखवीक्षणोक्तिः। विपङ्कं पङ्करहितं विहारयोग्यम् इति यावत्। तत्र तीरे स्खलिता विचलिता ऊर्मिसंहतिः यस्याः सा इति हस्तसंज्ञोक्तिः। कलहंसनादिनी कादम्बशब्दवती इति वाग्व्यापारोक्तिः। अतएव सुरापगा गङ्गा वधूः अप्सरसः पयः अवगाढम् अवगाहितुम्। गाहेः उदित्त्वात् इड्विकल्पः। समाजुहाव इव आकारयामास इव इति उत्प्रेक्षा। "हूतिराकारणाह्वानम्" इत्यमरः। ह्वयतेर्लिट्। "अभ्यस्तस्य च" इति सम्प्रसारणम्॥ २७॥

प्रशान्तेति। प्रशान्तघर्माभिभवः प्रशान्तोष्णबाधः। "वा दान्तशान्त" इत्यादिना निपातनात् साधुः। शनैः विवान् मन्दं वहन्। वातेः शतृ-

गतैः सहावैः कलहंसविक्रमं
कलत्रभारैः पुलिनं नितम्बिभिः ।
मुखैः सरोजानि च दीर्घलोचनैः
सुरस्त्रियः साम्यगुणान्निरासिरे ॥ २९ ॥

विभिन्नपर्य्यन्तगमीनपङ्क्तयः
पुरो विगाढ़ाः सखिभिर्मरुत्वतः ।
कथञ्चिदापः सुरसुन्दरीजनैः
सभीतिभिस्तत्प्रथमं प्रपेदिरे ॥ ३० ॥

विगाढ़मात्रे रमणीभिरम्भसि
प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः ।

प्रत्ययः । परिमृष्टपङ्कजः । पद्मगन्धी इत्यर्थः । आत्तशीकरः । कुतः ? तरङ्ग-मालानाम् अन्तरे मध्ये गोचरः स्थानं यस्य सः अनिलः विलासिनीभ्यः भुजावलम्बनं ददौ इव इति उत्प्रेक्षा । विशिष्टवायुसम्पर्कात् तथा उच्छ्‌वसुः इत्यर्थः ॥ २८ ॥

गतैरिति । सुरस्त्रियः अप्सरसः सहावैः सविलासैः गतैः गतिभिः । नपुंसके भावे क्तः । कलहंसानां विक्रमं गतिं विलासविधुरम् इति शेषः । तथा नितम्बिभिः प्रशस्तनितम्बैः कलत्रभारैः जघनभारैः पुलिनं नितम्ब-भारशून्यम् इत्यर्थः, तथा दीर्घलोचनैः मुखैः सरोजानि च अलोचनानि इति शेषः । साम्यगुणात् समानगुणत्वात् निरासिरे निरस्तवत्यः । गुणवद-गुणयोः कुतः साम्यम् इति भावः । अस्यतेः कर्त्तरि लिट् । “उपसर्गादस्य-त्यूह्योर्वा” इति विकल्पात् आत्मनेपदम् ॥ २९ ॥

विभिन्न इति । विभिन्नाः विच्युतसङ्घाताः पर्य्यन्तगाः प्रान्तगताः मीनानां पङ्क्तयः यासां ताः । कुतः ? मरुत्वतः सखिभिः इन्द्रस्य सचिवैः गन्धर्वैः पुरः पूर्व्वं विगाढ़ाः प्रविष्टाः तासां विश्वासार्थं गर्त्तग्राहादिपरीक्षार्थं च इति भावः । सभीतिभिः अप्रविष्टविषयत्वात् सभयैः । ‘विषादिभिः’ इति पाठे अपि अयम् एव अर्थो लक्ष्यः । सुरसुन्दरीजनैः तदेव अवगाहनं प्रथमं यथा तथा अतएव कथञ्चित् भयात् कृच्छ्रेण आपः प्रपेदिरे जगाहिरे ॥ ३० ॥

विभिद्यमाना विससार सारसान्
उदस्य तीरेषु तरङ्गसंहतिः ॥ ३१ ॥

शिलाघनैर्नाकसदामुरःस्थलै-
र्बृहन्निवेशैश्च वधूपयोधरैः ।
तटाभिनीतेन विभिन्नवीचिना
रुषेव भेजे कलुषत्वमम्भसा ॥ ३२ ॥

विधूतकेशाः परिलोलितस्रजः
सुराङ्गनानां प्रविलुप्तचन्दनाः ।
अतिप्रसङ्गाद्विहितागसो मुहुः
प्रकम्पमीयुः सभया इवोर्मयः ॥ ३३ ॥

विगाढेति । प्रयत्नेन संवाह्निताः संचारिताः पीवराः स्थूलाः ऊरवः याभिः ताभिः रमणीभिः अम्भसि विगाढमात्रे प्रविष्टे एव सति । सुप्सुपा इति समासः । "मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे" इत्यमरः । विभिद्यमाना स्वयं विशीर्य्यमाणा । कर्म्मकर्त्तरि शानच् । तरङ्गसंहतिः तीरेषु सारसान् पक्षिविशेषान् । "सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः" इति यादवः । यद्वा सारसान् हंसान् । "चक्राङ्गः सारसो हंसः" इति शब्दार्णवे । उदस्य उत्सार्य्य विससार विसस्तार ॥ ३१ ॥

शिलेति । शिलावद्घनैः कठिनैः नाकसदां गन्धर्वाणाम् उरःस्थलैः बृहन्निवेशैः महासंस्थानैः अतिस्थूलैः इत्यर्थः । वधूपयोधरैश्च तटम् अभितः नीतेन प्रापितेन अतएव विभिन्नवीचिना भग्नोर्म्मिणा अम्भसा कर्त्रा रुषा इव । इति हेतूत्प्रेक्षा । कलुषत्वम् आविलत्वम् अन्तःक्षोभश्च ध्वन्यते भेजे । कर्म्मणि लिट् । यथा कश्चित् मृदुस्वभावः केनचित् कठिनादिना साङ्गभङ्गं ताड़यित्वा निष्कासितः क्षुभ्यति तद्वदिति भावः कलुषत्वम् इत्यत्र वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायः । अन्यथा शुद्धवाच्यस्य आविलत्वस्य रोषहेतुकत्वात् उत्प्रेक्षानुत्थानादिति ॥ ३२ ॥

विधूतेति । विधूताः विक्षिप्ताः केशाः यैः ते परिलोलिताः विलोलिताः स्रजः यैः ते प्रविलुप्तचन्दनाः प्रमृष्टाङ्गरागाः अतिप्रसङ्गात् अविच्छेदात् सुराङ्गनानां विहितागसः कृतमण्डनखण्डनरूपापराधाः अतएव ऊर्मयः

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणा-
स्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये ।
हृतस्य शेषानिव कुङ्कुमस्य तान्
विकत्थनीयान् दधुरन्यथा स्त्रियः ।। ३४ ।।

सरोजपत्रे नु विलीनषट्पदे
विलोलदृष्टेः स्विदमू विलोचने ।
शिरोरुहाः स्वित् नतपक्ष्मसन्तते-
र्द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥ ३५ ॥

अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं
मुखं स्विदेतद् विकसत् नु पङ्कजम् ।

तरङ्गाः । सभया इव स्त्रीभ्यः भीता इव मुहुः प्रकम्पम् ईयुः । स्वाभाविकस्य कम्पस्य भयहेतुकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते । यद्वा सुराङ्गनानां विधूतकेशा इत्यादियोजना । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । स्त्रीसङ्ग्रहण-साहसम् अपराधः भयं तु राजादिभ्य इति ॥ ३३ ॥

विपक्षेति । विपक्षस्य सपत्नीजनस्य चित्तानाम् उन्मथनाः व्यथकाः इत्यर्थः । बहुलग्रहणात् कर्त्तरि ल्युट् । ये नखव्रणाः नखक्षतानि । "व्रणोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । विभ्रमस्य सौन्दर्य्यस्य मण्डनम् । तादर्थ्ये अपि अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः, न तु चतुर्थीसमासः, यूपदार्वादिवत् प्रकृतिविकाराभावादिति । तेन कुङ्कुमलेपादिना तिरोहिताः छन्नाः हृतस्य क्षालितस्य कुङ्कुमस्य व्यञ्जकत्वेन शेषान् इव अवशिष्टलेशान् इव स्थितान् इति उत्प्रेक्षा । विकत्थनीयान् भर्त्तृवाल्लभ्यस्य व्यञ्जकत्वेन श्लाघनीयान् तान् नखव्रणान् स्त्रियः अन्यथा दधुः इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ युग्मेन आह—सरोजेत्यादिना । अमू पुरोवर्त्तिनी विलीनषट्पदे संसक्तभृङ्गे सकनीनिकत्वम् अक्ष्णोः अर्थसिद्धम् इति उपमानं विशिष्यते । सरोजपत्रे नु । यद्वा विलोलदृष्टेः चञ्चलाक्ष्या विलोचने स्वित् । नुस्विच्छब्दौ वितर्के । किञ्च नतपक्ष्मसन्ततेः चञ्चलाक्ष्याः शिरोरुहाः स्वित् निशब्दं नीरवं च तत् निश्चलं च तत् द्विरेफवृन्दं नु ॥ ३५॥

अगूढेति । किञ्च अगूढहासं व्यक्तस्मितं तेन स्फुटाः दन्ताः केसराः

इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं
विदाम्बभूवुः सुचिरेण योषितः ॥ ३६ ॥
॥ युग्मम् ॥

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधा-
वुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥ ३७ ॥

असंशयं न्यस्तमुपान्तरक्ततां
यदेव रोद्धुं रमणीभिरञ्जनम् ।
हृतेऽपि तस्मिन् सलिलेन शुक्लतां
निरास रागो नयनेषु न प्रियम् ॥ ३८ ॥

इव दन्तकेसराः यस्य तत् मुखं स्वित् ? यद्वा विकसत्पङ्कजं नु ! इति इत्थम् संशयेन इति शेषः । नलिनीवने प्रलीनां निगूढ़ां सखीं योषितः सुचिरेण अतिविलम्बात् विदाम्बभूवुः विविदुः निश्चिक्युः इत्यर्थः । "उषविदजागृभ्यो-ऽन्यतरस्याम्" इति विकल्पात् आम्प्रत्ययः । अत्र युग्मे निश्चयान्त-सन्देहालङ्कारः ॥ ३६ ॥

प्रियेणेति । काचित् प्रियेण सङ्ग्रथ्य स्वयम् एव रचयित्वा विपक्षसन्निधौ सपत्नीजनसमक्षं पीवरस्तने वक्षसि उपाहितां स्रजं मालां जलाविलाम् मृदिताम् अपि इत्यर्थः । तां न विजहौ न तत्याज । न च निर्गुणायां तत्र का प्रीतिः ? इति वाच्यम् इति अर्थान्तरन्यासेन आह । गुणाः प्रेम्णि वसन्ति वस्तुनि न वसन्ति हि । यत् प्रेमास्पदं तत् एव गुणवत् अन्यत् तु गुणवत् अपि निर्गुणम् एव । प्रेम तु न वस्तुपरीक्षाम् अपेक्षते इति भावः ॥ ३७ ॥

असंशयमिति । स्त्रीणां नेत्रशोभार्थम् अञ्जनधारणम् अम्बुविहारोपगमात् रक्तवर्णत्वं च अक्ष्णां ततः शुक्लत्वतिरोधानं च निश्चितम् इति उत्प्रेक्ष्यते । रमणीभिः यत् अञ्जनं न्यस्तं तत् इति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । तत् अञ्जनम् उपान्तयोः रक्ततां रोद्धुं प्रतिबन्धुम् एव न्यस्तं न तु शोभार्थम् इत्यर्थः । अन्यथा रागाभिव्याप्त्या शुक्लत्वतिरोधानं स्यादित्यर्थः ; असं-

द्युतिं वहन्तो वनितावतंसका
हृता: प्रलोभादिव वेगिभिर्जलैः।
उपप्लुतास्तत्क्षणशोचनीयतां
च्युताधिकाराः सचिवा इवाययुः ॥३९॥

विपत्त्रलेखा निरलक्तकाधराः
निरञ्जनाक्षीरपि बिभ्रतीः श्रियम्।
निरीक्ष्य रामा बुबुधे नभश्चरै-
रलङ्कृतं तद्वपुषैव मण्डनम् ॥४०॥

शयम् इति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकं संशयस्यापि अभाव: न अत्र संशय: अस्ति इत्यर्थ:। अर्थाभावे अव्ययीभाव:। कुत: एतत् इति चेत्? यत: तस्मिन् अञ्जने सलिलेन हृते क्षालिते सति अपि राग: पूर्व्वोक्त एव उपान्तरक्तता किन्तु प्रतिबन्धाभावात् अभित: व्याप्य इति आशय:। नयनेषु शुक्लतां निरास निरस्तवान्। अस्यते: लिट्। श्रियं शोभां तु न निरास अत: शुक्लत्वविरोधिरागनिरोधार्थम् एव इदम् अञ्जनं स्यात् न तु शोभार्थं तस्या: तदभावे अपि सद्भावात् इत्यर्थ:। अञ्जनापगमे अपि तन्नयनानां राग एव अलङ्कार: अभूत् इति भाव:। अत्र अञ्जनन्यासम् अन्यत् तस्य शोभार्थत्व-निषेधेन रागरोधार्थत्वोत्प्रेक्षणमुदितम्। उत्तरार्द्धे तस्य एव समर्थनात्। एवमुपान्तरक्ततां रोद्धुं यत् अञ्जनं न्यस्तम् इति एकान्वये विध्यनुवाद-विरोध: स्यात् ॥ ३८ ॥

द्युतिमिति। द्युतिं शोभां तेजश्च वहन्त: वेगिभि: जविभि: जलै: जडै: अज्ञैश्च डलयोरभेदात्। "जलं गोकवले नीरे ह्रीवेरे च जडेऽन्यवत्" इति विश्व:। प्रलोभात् मोहात्। हृता: गृहीता: उपप्लुता: मृदिता:। यद्वा कर्त्तरि क्त:। प्लवमाना इत्यर्थ:। अन्यत्र धनग्रहणबन्धनादिना पीड़िता: वनितावतंसका: च्युताधिकारा: भ्रष्टाधिकारा: सचिवा इव तत्क्षणं शोचनीयताम् आययु: प्रापु: ॥ ३९ ॥

विपत्रेति। विगता: पत्त्रलेखा: तिलकविशेषा: यासां ता: विपत्त्रलेखा: निरलक्तका: क्षालितरागा: अधरा: यासां ता:। निरञ्जनानि अक्षीणि यासां ता: निरञ्जनाक्षी: अपि। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो: स्वाङ्गात् षच् "षिद्गौरादि-भ्यश्च" इति ङीप। तथापि श्रियं बिभ्रती: शोभाकारणाभावे अपि

तथा न पूर्व्वं कृतभूषणादरः
प्रियानुरागेण विलासिनीजनः ।
यथा जलार्द्रो नखमण्डनश्रिया
ददाह दृष्टीश्च विपक्षयोषिताम् ॥४१॥

शुभाननाः साम्बुरुहेषु भीरवो
विलोलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु ।
नितान्तगौर्य्यो हृतकुङ्कुमेष्वलं
न लेभिरे ताः परभागमूर्मिषु ॥४२॥

शोभमाना इति। विभावनालङ्कारः। रामाः निरीक्ष्य नभश्चरैः गन्धर्वैः तासां वपुषा एव मण्डनम् अलङ्कृतं न तु मण्डनेन तद्वपुः इति अक्षरार्थः। इति बुबुधे ज्ञातम्। कर्मणि लिट्। स्वभावरमणीयानां किम् अलङ्करणैः? इति भावः॥ ४०॥

तथेति। विलासिनीजनः पूर्व्वं जलविहारात् प्राक् प्रियानुरागेण कृतः भूषणेषु आदरः आसक्तिः येन सः अनुरक्तप्रियत्वात् सम्यक् प्रसाधितः सन् अपि इत्यर्थः। प्रियस्य अनुरागेण च विपक्षयोषितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षूंषि तथा न ददाह न दुःखीचकार। यथा जलार्द्रः सन् नखशब्देन नखक्षतानि लक्ष्यन्ते तानि एव मण्डनं तस्य श्रिया तत्कृतशोभया इत्यर्थः। विपक्षयोषितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षूंषि यथा ददाह तापयामास। मण्डनान्तरात् अपि नखमण्डनानुरागात् अपि च तदनुभाव एव सपत्नीनां दुःखहेतुरिति भावः। जलार्द्रः ददाह इति विरुद्धकार्य्योत्पत्तिरूपः विषमालङ्कारः। "विरुद्धकार्य्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्। विरूपघटना वा स्याद् विषमालङ्कृतिस्त्रिधा" इति लक्षणात्॥ ४१॥

शुभेति। शुभाननाः विलोलहाराः नितान्तगौर्य्यः अरुणाङ्गाः "गौरोऽरुणे सिते पीते" इति वैजयन्ती। भीरवः ताः स्त्रियः साम्बुरुहेषु चलाः फेनपङ्क्तयः येषु तेषु हृतानि कुङ्कुमानि यैः तेषु कुङ्कुमसङ्क्रमारुणेषु इत्यर्थः। ऊर्मिषु विषयेषु अलम् अत्यर्थं परभागं गुणोत्कर्षं लेभिरे। 'परभागो गुणोत्कर्षः' इति यादवः। तासाम् ऊर्मीणां च अरुणत्वादिगुणसाम्यात् न कश्चित् विशेषः लक्ष्यते इत्यर्थः। अतएव सामान्यालङ्कारः। "सामान्यं गुणसाम्येन तत्र वस्त्वन्तरैकता" इति लक्षणात्। शुभाननत्वसाम्बुरुहत्वादुभय-

क्रूदाम्भसि व्यस्तवधूकराहते
रवं मृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति ।
मुहु: स्तनैस्तालसमं समाददे
मनोरमं नृत्यमिव प्रवेपितम् ॥४३॥

श्रिया हसद्भि: कमलानि सस्मितै-
रलङ्कृताम्बु: प्रतिमागतैर्मुखै: ।
कृतानुकूल्या सुरराजयोषितां
प्रसादसाफल्यमवाप जाह्नवी ॥४४॥

विशेषणानां क्रमेण उभयस्मिन् समन्वयात् यथासंख्यालङ्कारश्च । "यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयात्" इति काव्यप्रकाशे लक्षणात् । अनयो: अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर: ॥ ४२ ॥

क्रूडेति । व्यस्ताभ्यां विपर्य्यासिताभ्यां वधूकराभ्याम् आहते एकेन करेण उत्साय्य अन्येन ताड़िते इत्यर्थ: । क्रूदाम्भसि मृदङ्गध्वनिवत् धीरं गम्भीरं रवम् उज्झति सति तथा ध्वनति सति इत्यर्थ: । मुहु: स्तनै: ताल: गीतवाद्यनृत्यानां कालपरिच्छेद: । "ताल: कालक्रियामानम्" इत्यमर: । तस्य समम् अनुरूपं मनोरमं नृत्यम् इव प्रवेपितं प्रकम्पितम् । भावे क्त: । समाददे स्वीकृतम् । उपमालङ्कार: ॥ ४३ ॥

श्रियेति । श्रिया शोभया कमलानि हसद्भि: कमलसदृशै: इत्यर्थ: । "हसतीर्ष्यत्यसूयति" इति दण्डिना सदृशपर्य्यायपरा उक्ता: । सस्मितै: प्रतिमागतै: प्रतिबिम्बगतै: इत्यर्थ: । "प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा" इत्यमर: । मुखै: अलङ्कृतानि अम्बूनि यस्या: सा । किञ्च सुरराजयोषितां कृतम् आनुकूल्यं विहाराद्युपकार: यया सा इत्थं योषिद्भि: उपकृता स्वयं च तासाम् उपचिकीर्षु: जाह्नवी गङ्गा प्रसादस्य स्वच्छत्वस्य साफल्यम् । अर्थ-गौरववत् षष्ठीसमासनिर्वाह: । अवाप अप्रसन्नाम्भसि विहारबिम्बग्रहणयो-रसम्भवात् इत्यर्थ: । स्वच्छा एव हि परै: उपक्रियन्ते स्वयं च उपकुर्वते तेषाम् इति भाव: । "कृतानुकारा" इति पाठे अनुकार: अनुकूलकरणम् उपकार: इत्येवं व्याख्येयम् । अत्र जाह्नवीविशेषणपदार्थस्य साफल्यं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कार: ॥ ४४ ॥

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः
सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः
सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥४५॥

भयादिवाश्लिष्य झषाहतेऽम्भसि
प्रियं मुदानन्दयति स्म मानिनी।
अकृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनो
हरन्ति रामाः कृतकैरपीहितैः ॥४६॥

तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलै-
रपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः।
ययुर्वधूनां वदनानि तुल्यतां
द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः ॥४७॥

परीति। परितः स्फुरद्भिः विवर्त्तमानैः मीनैः विघट्टिताः ऊरवः यासां ता अतएव त्रासविलोलदृष्टयः भयविक्रमनेत्राः कम्पितपाणिपल्लवाश्च सुराङ्गनाः सखीजनस्य अपि विलोकनीयताम् उपाययुः। किमुत प्रियजनस्य इति भावः। स्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ ४५॥

भयादिति। मानिनी दुर्लभस्वयंग्रहणा इति भावः। अम्भसि जले झषेण मत्स्येन आहते सति। "पृथुरोमा झषो मत्स्यः" इत्यमरः। भयात् इव वस्तुतस्तु न तथा इति भावः। किन्तु मुदा औत्सुक्येन एव आश्लिष्य प्रियम् आनन्दयति स्म। तथाहि—रामाः स्त्रियः अकृत्रिमः अनारोपितः यः प्रेम एव रसः तेन आहितैः जनितैः कृतकैः कृत्रिमैः अपि इत्यर्थः। ईहितैः चेष्टितैः मनः हरन्ति। आरोपितम् अपि भयं प्रेममूलत्वात् मनोहरं बभूव इत्यर्थः। अत्र अल्पानुभावेन भयेन सहजरागनिगूहनात् मीलनालङ्कारः। "मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्" इति लक्षणान्तरसम्भवात् अर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते॥ ४६॥

तिरोहितेति। अपां विगाहात् नितान्तम् आकुलैः विकीर्णैः प्रसारिभिः आयतैः अलकैः केशैः तिरोहितान्तानि छन्नप्रान्तानि वधूनां वदनानि द्विरेफ-

करौ धुनाना नवपल्लवाकृती
पयस्यगाधे किल जातसम्भ्रमा।
सखीषु निर्वाच्यमधार्ष्ट्यदूषितं
प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप मानिनी॥ ४८॥

प्रियैः सलीलं करवारिवारितः
प्रवृद्धनिःश्वासविकम्पितस्तनः।
सविभ्रमाधूतकराग्रपल्लवो
यथार्थतामाप विलासिनीजनः॥ ४९॥

वृन्दैः अन्तरितानि छन्नानि सरोरुहाणि तैः सरोरुहैः तुल्यतां ययुः इति उपमालङ्कारः॥ ४७॥

कराविति। मानिनी पयसि अगाधे सति किल इति अलीके, मज्जनभयात् इव इत्यर्थः। जातसम्भ्रमा उत्पन्नभया अतएव नवपल्लवाकृती करौ धुनाना कम्पयन्ती। धुनोतेः क्र्यादिकात् कर्त्तरि लटः शानच्। सखीषु विषये निर्वाच्यम् अवाच्यम् अनिन्द्यम् इत्यर्थः। धार्ष्ट्यदूषितम् न भवति इति अधार्ष्ट्यदूषितः तं वस्तुतः रागमूलम् अपि भयमूलत्वारोपात् इति भावः। प्रियाङ्गसंश्लेषम् अवाप। अत्रापि तुल्याङ्केन भयेन आगन्तुकेन सहजानुरागनिगूहनात् मीलनालङ्कारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—"समानलक्षणं वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते। निजेनागन्तुना वापि तन्मीलनमुदाहृतम्"॥ ४८॥

प्रियैरिति। प्रियैः कामिभिः सलीलं करवारिभिः अञ्जलिजलैः वारितः अवरुद्धः सिक्त इत्यर्थः। प्रवृद्धैः सन्ततैः निश्वासैः विकम्पितौ कम्पितौ स्तनौ यस्य सः। सविभ्रमं सविलासम् आधूतानि कराग्रपल्लवानि पाणिपल्लवानि येन सः। विलसनशीला विलासिनी। "वौ कषलसकत्थस्रम्भः" इति घिनुण्प्रत्ययः। सा एव जनः। जातौ एकवचनम्। यथार्थताम् आप उक्तरीत्या अनेकविलासवत्तया यथार्थनामकत्वम् अवाप इत्यर्थः। क्वचित् गम्यमानार्थस्य नाम्नः न प्रयोगः, यथा माघे—"चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः" इति। क्वचित् प्रयुज्यते च, यथा रघुवंशे—"परन्तपो नाम यथार्थनामा" इति। नैषधेऽपि—"स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः" इति। स्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ ४९॥

उदस्य धैर्य्यं दयितेन सादरं
प्रसादितायाः करवारिवारितम् ।
मुखं निमीलन्नयनं नतभ्रुवः
श्रियं सपत्नीवदनादिवाददे ॥ ५०

विहस्य पाणौ विधृते धृताम्भसि
प्रियेण वध्वा मदनार्द्रचेतसः ।
सखीव काञ्ची पयसा घनीकृता
बभार वीतोच्चयबन्धमंशुकम् ॥ ५१ ॥

निरञ्जने साचिविलोकितं दृशा-
वयावकं वेपथुरोष्ठपल्लवम् ।
नतभ्रुवो मण्डयति स्म विग्रहे
बलिक्रिया चातिलकं तदास्पदम् ॥ ५२ ॥

उदस्येति । दयितेन धैर्य्यं काठिन्यम् उदस्य अपनीय अनुनीय इत्यर्थः सादरं यथा तथा प्रसादितायाः सौमनस्यं गमितायाः नतभ्रुवः स्त्रियाः सम्बन्धि करवारिभिः वारितम् अवरुद्धम् अतएव निमीलती नयने यस्य तन्मुखं सपत्नीवदनात् इव श्रियम् आददे जग्राह । तदानीं तद्वदनस्य निःश्रीकत्वात् तदीयश्रीग्रहणम् उत्प्रेक्ष्यते ॥ ५० ॥

विहस्येति । धृताम्भसि प्रियसेचनार्थं गृहीतजले पाणौ अञ्जलौ इत्यर्थः । प्रियेण विहस्य विधृते अवलम्बिते सति अतएव मदनार्द्रचेतसः मदनपरवशायाः इत्यर्थः । वध्वाः सम्बन्धि वीतोच्चयबन्धं मुक्तनीविग्रन्थि स्रंसमानम् इत्यर्थः । अंशुकं पयसा घनीकृता काञ्ची सखी इव बभार जग्राह । स्त्रीणां किल स्त्रीषु एव आयत्तं लज्जारक्षणम् इति भावः ॥ ५१ ॥

निरञ्जने इति । नतभ्रुवः अङ्गनायाः विग्रहे वपुषि निरञ्जने निर्धौतकज्जले दृशौ विलोचने कर्म साचिविलोकितं तिर्य्यक् ईक्षणं कर्त्तृ मण्डयति स्म । "तिर्य्यगर्थे साचि तिरः" इत्यमरः । अयावकं क्षालितलाक्षारागम् ओष्ठपल्लवं वेपथुः कम्पः मण्डयति स्म । "ट्वितोऽथुच्" इति अथुच् प्रत्ययः । अतिलकं तिलकरहितं तदास्पदतिलकस्थानं ललाटम् । "आस्पदं प्रति-

निमीलदाकेकरलोलचक्षुषां
प्रियोपकण्ठं कृतगात्रवेपथुः ।
निमज्जतीनां श्वसितोद्धतस्तनः
श्रमो नु तासां मदनो नु पप्रथे ॥ ५३ ॥

प्रियेण सिक्ता चरमं विपक्षत-
श्चुकोप काचित् न तुतोष सान्त्वनैः ।
जनस्य रूढप्रणयस्य चेतसः
किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते ॥ ५४ ॥

इत्थं विहृत्य वनिताभिरुदस्यमानं
पीनस्तनोरुजघनस्थलशालिनीभिः ।

ञायाम्" इति निपातः। वलिक्रिया रेखाबन्धश्च मण्डयति स्म। तदा निरलङ्कारस्य अङ्गनाशरीरस्य तच्छरीरविकारैः एव अलङ्कारः समजनि इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

निमीलदिति। प्रियोपकण्ठं प्रियसमीपे। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। निमज्जतीनां विगाहमानानाम् अतएव निमीलन्ति निमिषन्ति आकेकराणि आकेकरवन्ति लोलानि चक्षूंषि यासां तासाम्। आकेकरलक्षणं तु नृत्य-विलासे—"दृष्टिराकेकरा किञ्चित् स्फुटापाङ्गे प्रसारिता। मीलितार्द्ध-पुटा लोके ताराव्यावर्त्तनोत्तरा" इति। तासां स्त्रीणां कृतः गात्राणां वेपथुः कम्पः येन सः श्वसितैः निःश्वासैः उद्धतौ उत्पतितौ स्तनौ येन स श्रमः खेदः नु मदनः नु पप्रथे प्रादुर्बभूव ? निमज्जनप्रियसन्निधानरूपोभयकारण-सम्भवात् नेत्रनिमीलनगात्रकम्पनिःश्वासधारणाच्च सन्देहः, स एव अलङ्कारः ॥ ५३ ॥

प्रियेणेति। काचित् प्रियेण विपक्षतः सपत्नीतः चरमं पश्चात् सिक्ता सती चुकोप। "पृष्ठन्तु चरमं तनोः" इत्यमरः। सान्त्वनैः अनुनयैः न तुतोष। तथाहि—रूढप्रणयस्य गाढप्रेम्णः जनस्य सम्बन्धी चेतसः मनसः अमर्षः प्रकोपः किम् अपि कुतः अपि हेतोः अनुनये सति भृशायते गाढो भवति। "भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः" इति क्यङ्। अन्यत्र शान्तिहेतुः अनु-नयः अत्र प्रकोपाय एव भवति, तत्र कारणं तु न ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

उत्सर्पितोर्मिचयलङ्घिततीरदेश-
मौत्सुक्यनुन्नमिव वारि पुरः प्रतस्थे ॥ ५५ ॥

तीरान्तराणि मिथुनानि रथाङ्गनाम्नां
नीत्वा विलोलितसरोजवनश्रियस्ताः ।
संरेजिरे सुरसरिज्जलधौतहारा-
स्तारावितानतरला इव यामवत्यः ॥ ५६ ॥

संक्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं
विच्छिन्नभूषणमणिप्रकरांशुचित्रम् ।
बद्धोर्मि नाकवनितापरिभुक्तमुक्तं
सिन्धोर्बभार सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥५७॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये
महाकाव्ये सुराङ्गनाविहारो नामाष्टमः सर्गः ॥८॥

इत्थमिति । पीनैः स्तनैः ऊरुभिः जघनस्थलैश्च शालन्ते इति तथोक्ताभिः इति सलिलनोदनसामर्थ्योक्तिः । स्थलस्य साक्षात् अप्राण्यङ्गत्वात् न द्वन्द्वैकवद्भावः । वनिताभिः इत्थं विहृत्य उदस्यमानं नुद्यमानम् उत्सर्पितैः उपरिभावं प्रापितैः ऊर्मिचयैः लङ्घितः तीरदेशः येन तत् वारि । औत्सुक्यं विहारासहिष्णुत्वं तेन नुन्नं प्रेरितम् इव इति उत्प्रेक्षा । "नुदविद" इत्यादिना निष्ठानत्वम् । पुरः अग्रे प्रतस्थे स्वजनवत् इति भावः ॥ ५५ ॥

तीरान्तराणीति । रथाङ्गनाम्नां मिथुनानि चक्रवाकद्वन्द्वानि अन्यानि तीराणि तीरान्तराणि नीत्वा नियोज्य इत्यर्थः । अविहितलक्षणः तत्पुरुषः मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः । विलोलिताः विलुलिताः सरोजवनश्रियः याभिः ताः सुरसरिज्जलैः धौतहाराः क्षालितमुक्तावलयः ताः स्त्रियः तारावितानैः उडुगणैः तरलाः भासुराः । "तरलो भासुरे हारे चञ्चलेऽपि" इति वैजयन्ती । यामवत्यः रात्रय इव संरेजिरे शुशुभिरे ॥ ५६ ॥

संक्रान्तेति । संक्रान्तैः चन्दनरसैः मलयजद्रवैः आहितः वर्णभेदः रूपान्तरं यस्य तत् । विच्छिन्नानि त्रुटितानि यानि विभूषणानि तेषां ये

नवमः सर्गः ।

—·(*)·—

वीक्ष्य रन्तुमनसः सुरनारी-
रात्तचित्रपरिधानविभूषाः ।
तत्प्रियार्थमिव यातुमथास्तं
भानुमानुपपयोधि ललम्बे ॥ १ ॥
मध्यमोपलनिभे लसदंशा-
वेकतश्च्युतिमुपेयुषि भानौ

मणिप्रकराः मणिगणाः तेषाम् अंशुभिः चित्रं नानावर्णम् । बद्धोर्मितरलं तरङ्गितं नाकवनिताभिः परिभुक्तमुक्तं पूर्वं परिभुक्तं पश्चात् मुक्तम् । "पूर्वकाल" इत्यादिना तत्पुरुषः । सिन्धोः गङ्गायाः सलिलम् । शेरते अत्र इति शयनीयं तल्पम् । बहुलग्रहणात् साधु । तस्य लक्ष्मीं बभार । अतएव निदर्शनालङ्कारः । लक्षणं तु उक्तम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायाम्
अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

वीक्ष्येति । अथ जलक्रीडानन्तरं भानुमान् अंशुमान् सूर्यः आत्तचित्रपरिधानविभूषाः स्वीकृतविविधवस्त्राभरणाः सुरतसन्नाहं वहतीः इत्यर्थः । अत एव रन्तुमनसः । "समानकर्तृकेषु तुमुन्" । "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि" इति मकारलोपः । सुरनारीः वीक्ष्य । तासां प्रियार्थं तत्प्रियार्थम् इव अवसरदानरूपं प्रियं कर्तुम् इव इत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षा इयम् । अस्तम् अदर्शनम् मकारान्तम् अव्ययम् एतत् । यातुं प्राप्तुम् उपपयोधि पयोधिसमीपे ललम्बे सस्रंसे । अस्मिन् सर्गे स्वागतावृत्तम् । "स्वागतेति रनभाद् गुरुयुग्मम्" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

द्यौरुवाह परिवृत्तिविलोलां
हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥ २ ॥

अंशुपाणिभिरतीव पिपासुः
पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा ।
क्षीबतामिव गतः क्षितिमेष्यन्
लोहितं वपुरुवाह पतङ्गः ॥ ३ ॥

गम्यतामुपगते नयनानां
लोहितायति सहस्रमरीचौ ।
आससाद विरहय्य धरित्रीं
चक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥ ४ ॥

मध्येति। मध्यमोपलनिभे नायकमणिसदृशे। "निभसङ्काशनीकाशप्रतिरूपोपमादयः" इत्यमरः। "शर्करायां दृषत्पुत्रे [स्त्रियां प्रोक्ताः] पुंस्य-श्मन्युपलो मणौ" इति वैजयन्ती। लसदंशौ प्रसरद्रश्मौ भानौ एकतः एकस्मिन् भागे च्युतिं स्रस्तताम् उपेयुषि प्राप्ते सति द्यौः परिवृत्त्या मध्याक्रातिक्रमेण विलोलां गलरोम् अन्यत्र गात्रस्य तिर्य्यक् आवृत्त्या मुहुः चलन्तीं वासरलक्ष्मीं हारयष्टिं मुक्तावलीम् इव उवाह वहति स्म ॥ २ ॥

अंशुपाणिभिरिति। पतङ्गः सूर्य्यः। "पतङ्गः पक्षिसूर्य्ययोः" इत्यमरः। अतीव निर्भरम्। "अत्यतीव च निर्भरे" इत्यमरः। पातुम् इच्छुः पिपासुः तृषितः सन्। पिबतेः सन्नन्तात् उप्रत्ययः। अंशवः एव पाणयः तैः पद्मेषु जातं पद्मजं मधु मद्यं व। मध्विति श्लिष्टं रूपकम्। मकरन्दमयम् इत्यर्थः। "मधु मद्ये पुष्परसे" इत्यमरः। भृशम् अत्यन्तं रसयित्वा आस्वाद्य क्षीबतां मत्तत्वं गते इव इति उत्प्रेक्षा। "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः" इत्यमरः। क्षितिम् एष्यन् गमिष्यन् लोहितं रक्तं वपुः उवाह। यथा मत्तः क्षीबतया क्षितौ लुण्ठति रज्यते च तद्वदिति भावः। सूर्य्यस्य क्षितिविलयनम् अस्तमयः इति आगमः। अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३ ॥

गम्यतामिति। सहस्रमरीचौ सूर्य्ये। लोहितो भवतीति लोहितायति। "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्।" "वा क्यषः" इति परस्मैपदे शतृ-

मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वः
पश्चिमे नभसि सम्भृतसान्द्रः
सामि मज्जति रवौ न विरेजे
खिन्नजिह्म इव रश्मिसमूहः ॥ ५ ॥

कान्तदूत्य इव कुङ्कुमताम्राः
सायमण्डलमभि त्वरयन्त्यः।
सादरं ददृशिरे वनिताभिः
सौधजालपतिता रविभासः ॥ ६ ॥

प्रत्ययः। अतएव नयनानां गम्यताम् उपगते दर्शनीयतां प्राप्ते सति अभितापः धरित्रीं विरहय्य विहाय। "ल्यपि लघुपूर्व्वात्" इति अयादेशः। चक्रवाकहृदयानि आससाद प्राप। अत्र धरित्र्याः यादृशः तीव्रार्ककरकृतसन्तापः तादृक्चक्रवाकहृदयेषु विरहसन्तापः सञ्जात इति परमार्थः। परन्तु तदुपक्रमानन्तरम् एतस्याविर्भावात् स एव अत्र संक्रान्त इति अभेदाध्यवसायेन उपदेशः। अतएव भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥ ४ ॥

मुक्तेति। रवौ सामि मज्जति अर्द्धास्तमिते सति। "सामि त्वर्द्धे जुगुप्सायाम्" इत्यमरः। मुक्तं त्यक्तप्रायं मूलम् आश्रयभूतः रविः। अन्यत्र स्वामी। येन सः अतएव लघुः अल्पकश्च मुक्तमूललघुः उज्झितपूर्वः त्यक्तपूर्वदिक्कः। अन्यत्र त्यक्तपूर्वजनः। पश्चिमे नभसि पश्चिमनभोभागे। अन्यत्र क्वचित् नीचस्थले। सम्भृतः संहतः सन् अतएव सान्द्रश्च रश्मिसमूहः आश्रितजनश्च ध्वन्यते। दुःखेन खिन्नः सन् जिह्मो दीन इव न विरेजे। अत्र मुक्तत्वादिप्रस्तुतविशेषणसाम्यात् अप्रस्तुताश्रितजनप्रतीतेः समासोक्तिः। तत्र वाच्यस्य रश्मिसमूहस्य अचेतनस्यापि प्रतीयमानेन चेतनेन अभेदाभिधानात् दुःखितत्वाद्युत्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

कान्तेति। कुङ्कुमवत् कुङ्कुमेन वा ताम्राः सायस्य सायंकालस्य। "सायं साये प्रगे प्रातः" इत्यमरः। यत् मण्डनं तत् अभि तत्-उद्दिश्य त्वरयन्त्यः त्वरां कारयन्त्यः सौधानां जालैः गवाक्षैः पतिताः प्रविष्टाः। "जालं गवाक्ष आनाय' इति वैजयन्ती। रविभासः सूर्य्यरश्मयः कान्तानां प्रेयसां दूत्य

अग्रसानुषु नितान्तपिशङ्गै-
र्भूरुहाम् मृदुकरैरवलम्ब्य ।
अस्तशैलगहनं नु विवस्वान्
आविवेश जलधिं नु महीं नु ॥ ७ ॥

आकुलश्चलपतत्रिकुलानाम्
आरवैरनुदितौषसरागः ।
आययावहरिदश्वविपाण्डु-
स्तुल्यतां दिनमुखेन दिनान्तः ॥ ८ ॥

इव वनिताभिः सादरं यथा तथा ददृशिरे दृष्टाः । सायन्तनार्कभासां प्रियसमागमसूचकत्वादेव दूत्य इव तासु स्त्रीणामादरोऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अग्रेति । विवस्वान् सूर्य्यः अग्रे अस्तशैलशिखरे ये सानवः तेषु ये भूरुहाः तान् नितान्तपिशङ्गैः अत्यन्तारुणैः मृदुभिः करैः इव करैः अंशुहस्तैः इति श्लिष्टरूपकम् । "बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः । यद्वा करैः मृदु श्लथम् अवलम्ब्य अस्तः इति शैलः अस्तशैलः । "अस्तस्तु चरमक्ष्माभृत्" इत्यमरः । तस्य गहनं काननं नु, आविवेश । तपनस्य पतनसन्देह एव दृष्टः । पतनं तु क्व च अस्य तत् न ज्ञायते शीघ्रगमनात् इत्यर्थः । अत्र तपने तपनस्य आरोप्यमाणस्य गहनाद्यनेकविषयत्वेन सन्देहालङ्कारः । उत्प्रेक्षा इति केचित् ॥ ७ ॥

आकुल इति । चलानां कुलायेभ्यः कुलायान् प्रति चलतां पतत्रिकुलानाम् आरवैः शब्दैः आकुलः व्याप्तः । अनुदितशब्देन अभावमात्रम्, उषःशब्देन सन्ध्यामात्रं च विवक्षितं उषसि भवः औषसः । "सन्धिवेला" इत्यादिना योगविभागात् अण्प्रत्ययः, अन्यथा कालात् ठञ् स्यात् । तथा च अनुदितौषसराग इति अविद्यमानसन्ध्याराग इत्यर्थः । एकत्र अपगमात् अन्यत्र अनुदयात् च इति भावः । अहरिदश्वः अविद्यमानसूर्य्यः एकत्र अनुदयात् अन्यत्र अस्तमयात् च इति भावः । अतएव विपाण्डुः तिमिरानुदयात् इति शेषः । दिनान्तः सायंकालः दिनमुखेन प्रातःकालेन तुल्यताम् आययौ तद्वत् बभूव इत्यर्थः । अतएव उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

आस्थितः स्थगितवारिदपङ्क्त्या
सन्ध्यया गगनपश्चिमभागः।
सोर्मिविद्रुमवितानविभासा
रञ्जितस्य जलधेः श्रियमूहे ॥ ९ ॥

प्राञ्जलावपि जने नतमूर्ध्नि
प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा।
सन्ध्ययानुविदधे विरमन्त्या
चापलेन सुजनेतरमैत्री ॥ १० ॥

औषसातपभयादपलीनं
वासरच्छविविरामपटीयः।
सन्निपत्य शनकैरिव निम्नात्
अन्धकारमुदवाप समानि ॥ ११ ॥

आस्थित इति। स्थगितवारिदपङ्क्त्या विहितमेघवृन्दया सन्ध्यया आस्थितः आक्रान्तः व्याप्तः गगनपश्चिमभाग। सोर्मिः ऊर्मिसंक्रान्ता इत्यर्थः तया विद्रुमवितानविभासा प्रवालप्रकरकान्त्या रञ्जितस्य स्वसावर्ण्यम् आपादितस्य जलधेः श्रियम् ऊहे सन्ध्यायाः रक्तवर्णत्वादिति भावः। वहतेः कर्त्तरि लिट्। तत्सदृशीं श्रियमुवाहेत्यर्थः। अत एव निदर्शनालङ्कारः॥ ९॥

प्राञ्जलाविति। प्रबद्धः अञ्जलिः येन तस्मिन् प्राञ्जलौ बद्धाञ्जलौ। "तौ युतावञ्जलिः पुमान्" इत्यमरः। प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः वोत्तरपदलोपश्च। नतमूर्ध्नि नमस्कुर्वाणे तत्प्रवणं तत्र सन्ध्यायामेव आहितं चेतः यस्य तस्मिन् एवंविधे अपि जने विषये प्रेम हित्वा विहाय विरमन्त्या निवर्त्तमानया। "व्याङ्परिभ्यो रमः" इति परस्मैपदम्। सन्ध्यया चापलेन अस्थैर्य्येण। युवादित्वात् अण्प्रत्ययः। सुजनात् इतरः दुर्जनः तस्य मैत्री सख्यम् अनुविदधे अनुचक्रे। कर्मणि लिट्। यथा दुर्जनमैत्री स्निह्यन्तमपि जहाति तद्वत् सन्ध्यापि सेवमानं जनम् अहासीत् इत्यर्थः। मित्रस्य कर्म मैत्री। अणन्तात् ङीप्। अत्र सन्ध्यादुर्जनमैत्र्योः चापलं समानधर्मः अनुविधानम् अत एव अर्थरूपेण इयमुपमा॥ १०॥

औषसेति। औषसात् प्राभातिकात् आतपात् भयं तस्मात् इव इति

एकतामिव गतस्य विवेकः
कस्यचिन्न महतोऽप्युपलेभे ।
भास्वता निदधिरे भुवनानाम्
आत्मनीव पतितेन विशेषाः ॥ १२ ॥

इच्छतां सह वधूभिरभेदं
यामिनीविरहिणां विहगानाम् ।
आपुरेव मिथुनानि वियोगं
लङ्घ्यते न खलु कालनियोगः ॥ १३ ॥

यच्छति प्रतिमुखं दयितायै
वाचमन्तिकगतेऽपि शकुन्तौ ।

उत्प्रेक्षा । अपलीनं क्वचित् गूढं वासरच्छदैः आतपस्य विरामात् हेतोः पटीयः प्रभविष्णुतरम् अन्धं करोति इति अन्धकारं ध्वान्तम् । "अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्" इत्यमरः । अथ सन्ध्यापगमनानन्तरं शनैः मन्दं मन्दं निम्नात् सन्निपत्य आगत्य समानि समस्थलानि उदवाप व्यानशे । अत्र प्रस्तुतान्धकारविशेषणसाम्यात् अप्रस्तुतार्थप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । उत्प्रेक्षालङ्कृतः स्यात् ॥ ११ ॥

एकतामिति । एकताम् अभेदं गतस्य इव तमोव्याप्त्या तथा प्रतीतिः इयम् उत्प्रेक्षा । महतः शैलादेः अपि कस्यचित् कस्यापि पदार्थस्य विवेकः भेदः न उपलेभे न गृहीतः । अत एव उत्प्रेक्ष्यते पतितेन अस्तमितेन भास्वता सूर्येण । "भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व" इत्यमरः । भुवनानां भुवनस्थपदार्थानामित्यर्थः । विशेषाः भूधरादिभेदाः आत्मनि स्वस्मिन् एव निदधिरे इव निहिता इव । कथमन्यथा न उपलभ्येरन् इत्यर्थः । अत्र उत्प्रेक्षयोः सजातीययोः सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १२ ॥

इच्छतामिति । वधूभिः स्वकामिनीभिः सह अभेदम् अवियोगम् इच्छतां तथा सङ्कल्पवतामपीत्यर्थः । यामिनीषु विरहिणां नियतवियोगानामित्यर्थः । ग्रहेः आवश्यके अर्थे णिनिः, यद्वा निन्दायाम् इनिः । तेषां विहगानां चक्रवाकाणामित्यर्थः । मिथुनानि वियोगम् आपुः एव । न तु न आपुः । इति अयोगव्यवच्छेदः तथाहि कालनियोगो दैवाज्ञा न लङ्घ्यते खलु । दुर्वार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नीयते स्म नतिमुज्झितहर्षं
पङ्कजं मुखमिवाम्बुरुहिण्या ॥ १४ ॥
रञ्जिता नु विविधास्तरुशैलाः
नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री
संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥ १५ ॥

यच्छतीति । शकुन्तौ चक्रवाकपक्षिणि सामान्यस्य प्राकरणिकविशेष-पर्य्यवसानात् । "शकुन्तपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः" इत्यमरः । अन्तिक-गते समीपस्थे अपि दयितायै चक्रवाक्यै प्रतिमुखम् अभिमुखं यथा तथा वाचं यच्छति वाचम् एव ददाने सति न तु सङ्गच्छमाने सति इत्यर्थः । "पाघ्राध्मा" इत्यादिना दाणः यच्छादेशः । अम्बुरुहिण्या नलिन्या उज्झितहर्षं चक्रवाक-दुर्दशादर्शनादिव त्यक्तविकासं पङ्कजं मुखमिव नतिं नम्रत्वं नीयते स्म नीतम् । "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्" इति नयतेः द्विकर्मक-त्वात् प्रधाने कर्मणि लिट् । प्रायेण दुःखदर्शनात् स्त्रियः खिद्यन्ते विशेषेण विरहदर्शनात् इति भावः । अत्र पङ्कजावनतेः चक्रवाकविक्रोशानन्तर्य्यात् तद्धेतुकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते । तच्च मुखोपमा इयम् अम्बुरुहिण्या कामिनीसाम्यं गमयन्त्या निरूह्यत इति उपमोत्प्रेक्षयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । व्यञ्जकाद्य-प्रयोगात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

रञ्जिता इति । तिमिरेण अन्धकारेण विविधाः तरवः शैलाश्च रञ्जिताः स्वसावर्ण्यम् आपादिताः नु ? अन्यथा कथमेषां नीलाढ्यत्वमिति भावः । तथा गगनं नामितं नु ? आभूतलात् इति शेषः । "मितां ह्रस्वः" इत्यत्र वाशब्दानुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् न ह्रस्वः । यद्वा, गगनं स्थगितम् आच्छादितं नु ? उभयत्र अपि तमसाहृतत्वात् न दृश्यते इति भावः । तथा धरित्री विषमेषु निम्नोन्नतेषु पूरिता समीकृता नु ? अन्यथा तद्विवेकः कथं न स्यात् ? इति भावः । ककुभः दिशश्च संहृताः नु लुप्ताः किम् ? "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः । कथम् अन्यथा न दृश्यन्ते इति भावः । अत्र तिमिरे तरुशैलाद्यनेकविषयरञ्जकत्वादिकम् आरोप्य सन्दिग्ध इति सन्देहालङ्कारः । अनेन नुशब्दस्य सम्भावनाद्योतकत्वम् अत्रोत्प्रेक्षाप्रकारमिति अलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ १५ ॥

रात्रिरागमलिनानि विकाशं
पङ्कजानि रहयन्ति विहाय।
स्पष्टतारकमियाय नभःश्रीः
वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः॥ १६ ॥

व्यानशे शशधरेण विमुक्तः
केतकीकुसुमकेसरपाण्डुः।
चूर्णमुष्टिरिव लम्भितकान्तिः
वासवस्य दिशमंशुसमूहः॥ १७ ॥

उज्झती शुचमिवाशु तमिस्राम्
अन्तिकं व्रजति तारकराजे।
दिक्प्रसादगुणमण्डनमूहे
रश्मिहासविशदं मुखमैन्द्री॥ १८ ॥

रात्रीति। श्रीः शोभा कर्त्री रात्रेः सन्ध्यायाः रागेण स्वच्छायोपरञ्जनेन मलिनानि अत एव विकाशं रहयन्ति त्यजन्ति। रहयतेः त्यागार्थात् शतृप्रत्ययः। पङ्कजानि विहाय त्यक्त्वा स्पष्टतारकं नभः खम् इयाय प्राप तथाहि सर्वः जनः निरापदि निर्बाधस्थले वस्तुं स्थातुम्। "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" इति इट्प्रतिषेधः। घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारिणीति वचनात्। इच्छति॥ १६ ॥

अस्तादिसन्ध्यान्तं वर्णयित्वा चन्द्रोदयवर्णनम् आरभते। व्यानशे इति। शशधरेण चन्द्रेण विमुक्तः क्षिप्तः केतकीकुसुमकेसरः इव पाण्डुः लम्भिता प्रापिता कान्तिः यस्य सः अंशुसमूहः रश्मिसमूहः चूर्णस्य कर्पूरक्षोदस्य मुष्टिः इव। मुष्टिशब्दस्य द्विलिङ्गत्वे अपि अत्र पुंलिङ्गता एव ग्राह्या। उपमेयानुसारात्। वासवस्य इन्द्रस्य दिशं प्राचीं व्यानशे व्याप। अनेन निशानिशाकरयोः नायिकानायकौपम्यं गम्यते॥ १७ ॥

उज्झतीति। इन्द्रस्य इयम् ऐन्द्री दिक् प्राची तारकराजे नक्षत्रनाथे। "कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकापि च" इति विश्वः। अन्तिकं समीपं व्रजति सति। आशु तमिस्राम् अन्धतमसम्। "तमिस्रा स्त्री ध्वान्तनिशि निश्यन्धतमसे न ना" इति वैजयन्ती। शुचम् इव विरहदुःखमिव इत्यर्थः।

नीलनीरजनिभे हिमगौरं
शैलरुद्धवपुषः सितरश्मेः ।
खे रराज निपतत्करजालं
वारिधेः पयसि गाङ्गमिवाम्भः ॥ १९ ॥

द्यां निरुन्धदतिनीलघनाभं
ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात् ।
क्षिप्यमाणमसितेतरभासा
शम्भुनेव करिचर्म चकासे ॥ २० ॥

अन्तिकान्तिकगतेन्दुविसृष्टे
जिह्मतां जहति दीधितिजाले ।
निःसृतस्तिमिरभारनिरोधात्
उच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥ २१ ॥

उज्झन्ती विजहती प्रसादः नैर्मल्यम् एव गुणः सः एव मण्डनं यस्य तत् । रश्मयः हास इव तेन विशदं मुखम् इव मुखम् अग्रभागम् । श्लिष्टोपमेयम् । ऊहे वहति स्म । अत्र दिक्चन्द्रयोः नायिकानायकौपम्यं गम्यते ॥ १८ ॥

नीलेति । शैलरुद्धवपुषः उदयगिरितिरोहितमण्डलस्य सितरश्मेः इन्दोः सम्बन्धि नीलनीरजनिभे श्यामकमलतुल्ये खे आकाशे निपतत् प्रसरत् । हिमवत् गौरं शुभ्रं करजालं अंशुसमूहः वारिधेः पयसि निपतत् गाङ्गम् अम्भ इव रराज । उपमाने अपि विशेषणं योज्यम् ॥ १९ ॥

द्यामिति । द्यां निरुन्धत् आकाशम् आवृण्वत् अतिनीलघनाभं मेचकम् । उद्यताः कराः अंशवः हस्ताश्च यस्य तेन । असिताभ्य इतराः शुभ्राः भासः यस्य तेन चन्द्रेण पुरस्तात् प्राच्याम् अग्रे च क्षिप्यमाणं नुद्यमानं ध्वान्तं शम्भुना क्षिप्यमाणं करिचर्म इव चकासे । उपमाने अपि विशेषणानि योज्यानि ॥ २० ॥

अन्तिकेति । अन्तिकान्तिके अतिसमीपे । "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सुपः लुक् । अन्तिकान्तिकगतेन इन्दुना विसृष्टे मुक्ते दीधितिजाले किरणसमूहे जिह्मतां सङ्कोचं जहति त्यजति सति

लेखया विमलविद्रुमभासा
सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे ।
दंष्ट्रया कनकटङ्कपिशङ्ग्या
मण्डलम्भुव इवादिवराहः ॥ २२ ॥

दीपयन्नथ नभः किरणौघैः
कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः ।
हेमकुम्भ इव पूर्वपयोधेः
उन्ममज्ज शनकैस्तुहिनांशुः ॥ २३ ॥

उद्गतेन्दुमविभिन्नतमिस्रां
पश्यति स्म रजनीमवितृप्तः ।
व्यंशुकस्फुटमुखीमतिजिह्मां
व्रीडया नववधूमिव लोकः ॥ २४ ॥

तिमिरभारैः तमःस्तोमैः निरोधात् उपरोधात् निःसृतः निर्गतः दिगन्तः उच्छ्वसन् प्राणन् एव रराज इति उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१ ॥

लेखयेति । इन्दुः विमलविद्रुमभासा स्वच्छप्रवालसवर्णया लेखया कलया सन्ततं सान्द्रं तिमिरम् आदिवराहः कनकस्य टङ्कः शिलाभेदकं शस्त्रम् । "टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यमरः । तद्वत् पिशङ्ग्या लोहितवर्णया । पिषङ्गा-दुपसंख्यानम्" इति ङीप् । दंष्ट्रया भुवः मण्डलम् इव उदासे उच्चिक्षिपे । अस्यतेः कर्त्तरि लिट् । सोपसर्गात् अस्यतेः आत्मनेपदं विकल्पात् ॥ २२ ॥

दीपयन्निति । अथ उदयानन्तरं किरणौघैः नभः दीपयन् प्रकाशयन् कुङ्कुमेन अरुणः यः पयोधरः कुचः तद्वत् गौरः अरुणः उदयरागात् इति भावः । तुहिनांशुः इन्दुः शनकैः पूर्वपयोधेः पूर्वसागरात् हेम्नः कुम्भ इव उन्ममज्ज उज्जगाम इति उत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

उद्गतेन्दुमिति । लोकः जनः । "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः । उद्गतेन्दुम् उदितचन्द्राम् अविभिन्नतमिस्राम् अनिःशेषितध्वान्तां रजनीं व्यंशुकम् अपनीतावगुण्ठनम् अत एव स्फुटं दृश्यमानं मुखं यस्याः सा तां तथापि व्रीडया अतिजिह्मां वक्रां नववधूं नवोढाम् । "वधूर्नवोढयोषायां

न प्रसादमुचितं गमिता द्यौः
नोद्धृतं तिमिरमद्रिवनेभ्यः ।
दिङ्मुखेषु न च धाम विकीर्णं
भूषितैव रजनी हिमभासा ॥ २५ ॥

मानिनीजनविलोचनपातान्
उष्णबाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।
मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं
भीत भीत इव शीतमयूखः ॥ २६ ॥

श्लिष्यतः प्रियवधूरुपकण्ठं
तारकास्ततकरस्य हिमांशोः ।
उद्वमन्निभिरराज समन्तात्
अङ्गराग इव लोहितरागः ॥ २७ ॥

स्वरूपाभाव्यङ्गनासु च" इति धरणिः। स्त्रियम् इव अविद्यम: सन् पश्यति स्म ॥ २४ ॥

नेति। हिमभासा चन्द्रेण द्यौः आकाशम् उचितम् योग्यं प्रसादं न गमिता। अद्रयः वनानि च तेभ्यः तिमिरं न उद्धृतं न उत्सारितं, दिशां मुखेषु धाम तेजश्च न विकीर्णं न पर्य्यस्तम्। तथापि रजनी भूषिता एव किमुत उक्तगुणसम्पत्तौ इति भावः। अत्र प्रसाधनकारणाभावे अपि तत्कार्य्य-भूषणोक्त्या विभावनालङ्कारः ॥ २५ ॥

मानिनीति। उदितः शीतमयूखः उष्णेन विरहतप्तेन बाष्पेण कलुषान् आविलान् मानिनीजनस्य कलहान्तरितनायिकाजनस्य विलोचनपातान् मानभङ्गजनितरोषेण भीषणान् इति भावः। "कोपात् कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विता। कलहान्तरिता प्रोक्ता नायिका नयशालिभिः ॥" इति दशरूपके। प्रतिगृह्णन् स्वीकुर्वन् अपराधस्य अपरिहार्य्यत्वात् इति भावः। अतएव भीतभीतः भीतप्रकारः इव इति उत्प्रेक्षा। मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् उभयत्रापि "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात् सुलोपः। खम् आकाशं प्रययौ ॥ २६ ॥

श्लिष्यत इति। तताः प्रसारिताः कराः एव कराः अंशुहस्ता येन तस्य

प्रेरितः शशधरेण करौघः
संहृतान्यपि नुनोद तमांसि ।
क्षीरसिन्धुरिव मन्दरभिन्नः
काननान्यविरलोच्चतरूणि ॥ २८ ॥

शारतां गमितया शशिपादैः
छायया विटपिनां प्रतिपेदे ।
न्यस्तशुक्लबलिचित्रतलाभिः
तुल्यता वसतिवेश्ममहीभिः ॥ २९ ॥

आतपे धृतिमता सह वध्वा
यामिनीविरहिणा विहगेन ।

तमस्करस्य तारका एव प्रियवधूः उपकण्ठम् अन्तिके कण्ठे वा । अत्यन्त-संयोगे द्वितीया । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । श्लिष्यतः प्रत्यासीदतः आलिङ्गतश्च हिमांशोः सम्बन्धी समन्तात् उद्गमन् उत्सर्पन् अर्थान्तरत्वात् अकर्म्मकत्वम् । "धातोरर्थान्तरे वृत्ते" इति वचनात् । लोहितरागः अरुणप्रभः अङ्गराग इव अभिरराज । आलिङ्गनात् रागः गलति इति प्रसिद्धिः । अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २७ ॥

प्रेरित इति । शशधरेण चन्द्रेण प्रेरितः, विसृष्टः करौघः संहृतानि सान्द्राणि अपि तमांसि मन्दरेण मन्दराचलेन भिन्नः नुन्नः क्षीरसिन्धुः अविरलाः सान्द्राः उच्चाः उन्नताश्च तरवः येषु तानि काननानि इव नुनोद चिक्षेप दूरीचकार ॥ २८ ॥

शारतामिति । शशिपादैः चन्द्ररश्मिभिः । "पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्य्यांशाः" इत्यमरः । शारतां शबलतां गमितया । "शारः शबलपीतयोः" इति विश्वः । विटपिनां तरूणां छायया न्यस्तैः निक्षिप्तैः शुक्लबलिभिः श्वेत-पुष्पाद्युपहारैः चित्राणि तलानि उपरिभागाः यासां ताभिः । "करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्" इत्यमरः । वसतिवेश्ममहीभिः निवास-गृहभूमिभिः तुल्यता साम्यं प्रतिपेदे प्राप्ता । कर्म्मणि लिट् । आर्थीय-मुपमा ॥ २९ ॥

आतप इति । आतपे दुःखकरे अपि इति भावः । वध्वा चक्रवाक्या

सेहिरे न किरणा हिमरश्मे-
र्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ ३० ॥

गन्धमुद्धतरजःकणवाही
विक्षिपन् विकसतां कुमुदानाम्।
आदुधाव परिलीनविहङ्गा
यामिनीमरुदपां वनराजीः ॥ ३१ ॥

संविधातुमभिषेकमुदासे
मन्मथस्य लसदंशुजलौघः।
यामिनीवनितया ततचिह्नः
सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥ ३२ ॥

सह अतएव धृतिमता मन्तोषवता यामिनीषु विरहिणा नियतविरहेण अतएव विहगेन चक्रवाकेण हिमरश्मेः चन्द्रस्य किरणा न सेहिरे। तथाहि —दुःखिते सञ्जातदुःखे मनसि सर्वं मनोहरम् अपीति भावः। असह्यं सोढुम् अशक्यम्। "शकिसहोश्च" इति यत्प्रत्ययः। पूर्व्वं तु "आतपाः" इति पेठुः। तत्र वध्वा सह आतपाः अपि सेहिरे। तद्विरहिणा तु शशि-किरणाः अपि न सेहिरे इति योज्यम्। फलन्तु समानम् ॥ ३० ॥

गन्धमिति। अपां कणवाही। योग्यान्वये व्यवधानम् अपि सोढव्यम्। विकसतां कुमुदानां गन्धं सौरभम् उद्धतं रजः परागः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा। "शेषाद्विभाषा" इति विकल्पात् न कप्। विक्षिपन् विकिरन् इत्थं शिशिरः सुरभिः यामिनीमरुत् रात्रिवायुः परितः लीनाः शयिताः विहङ्गाः यासु ताः वनराजीः आदुधाव ईषत् कम्पयामास। विहङ्गशय-नाविरोधेन वनराजिः किञ्चित् कम्पिता इत्यर्थः। "आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ" इत्यमरः। यथा कश्चित् कामिनीं गन्धोदकादिना सिञ्चन् आकर्षति तद्वदिति भावः ॥ ३१ ॥

संविधातुमिति। यामिनी वनिता इव तया रात्रिरूपया कान्तया मन्मथस्य अभिषेकं त्रिभुवनजैत्रयात्राभिषेकं संविधातुं सम्यक् कर्त्तुम् अंशवः जलानीव तेषाम् ओघः पूरः लसन् यस्मिन् सः। ततचिह्नः स्फुटलाञ्छनः इन्दुः सोत्पलः रजतकुम्भ इव उदासे उत्क्षिप्तः। अस्यतेः कर्मणि लिट्।

ओजसापि खलु नूनमनूनं
नासहायमुपयाति जयश्रीः ।
यद्विभुः शशिमयूखसखः स-
न्नाददे विजयि चापमनङ्गः ॥ ३३ ॥

सद्मनां विरचनाहितशोभै-
रागतप्रियकथैरपि दूत्यम् ।
सन्निकृष्टरतिभिः सुरदारै-
र्भूषितैरपि विभूषणमीषे ॥ ३४ ॥

न स्रजो रुरुचिरे रमणीभ्य-
श्चन्दनानि विरहे मदिरा वा ।
साधनेषु हि रतेरुपधत्ते
रम्यतां प्रियसमागम एव ॥ ३५ ॥

अत्र संविधातुम् इति तुमुना प्रतीयमानोत्प्रेक्षया अनुप्राणितः अयमुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३२ ॥

ओजसेति । ओजसा अनूनं सम्पूर्णम् अपि असहायं सहायरहितं पुरुषम् इति शेषः । जयश्रीः न उपयाति खलु नूनम् । कुतः ? यदि अस्मात् विभुः समर्थः अपि अनङ्गः शशिमयूखानां सखा सहचरः तथोक्तः ससहायः सन् इत्यर्थः । विजयि विजयशीलम् । "जिदृक्षि" इत्यादिना इनप्रत्ययः । चापम् आददे । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥

इत्थम् उद्दीपनसामग्रीम् उपवर्ण्य संप्रति तत्कार्य्यभूतं रतिवर्णनम् आरभते—सद्मनामित्यादि । सन्निकृष्टरतिभिः आसन्नसुरतोत्सवैः अतएव सुरदारैः सुरवधूभिः आहितशोभैः प्रागेव विहितकेलिगृहमण्डनैः अपि पुनः सद्मनां केलिगृहाणां विरचना मण्डनम् ईषे अभिलेषे । ईषे: कर्मणि लिट् । आगतप्रियकथैः प्राप्तप्रियजनवृत्तान्तैः अपि दूतस्य कर्म दूत्यं दूतीव्यापारः ईषे । "वा दूतवणिग्भ्याञ्च" इति दूतस्य भावकर्मणोर्यप्रत्ययः । तथा भूषितैः अपि विभूषणं प्रसाधनम् ईषे । औत्सुक्यातिरेकादिति भावः ॥ ३४ ॥

नेति । विरहे वियोगावस्थायां स्रजः माल्यानि चन्दनानि गन्धाः मदिराः मद्यानि वा रमणीभ्यः । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदानत्वात्

प्रस्थिताभिरधिनाथनिवासं
ध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः ।
मानिनीभिरपहस्तितधैर्य्यः
सादयन्नपि मदोऽवललम्बे ॥ ३६ ॥

कान्तवेश्म बहु सन्दिशतीभि-
र्यातमेव रतये रमणीभिः ।
मन्मथेन परिलुप्तमतीनां
प्रायशः स्खलितमप्युपकारि ॥ ३७ ॥

आशु कान्तमभिसारितवत्या
योषितः पुलकरुद्धकपोलम् ।

चतुर्थी । न रुरुचिरे न रोचन्ते स्म । हि यस्मात् प्रियसमागम एव रतेः साधनेषु स्रगादिषु रम्यतां मनोहरत्वं रुचिकरत्वमिति यावत् उपधत्ते आदत्ते । तदभावात् अरुचिः युक्तैवेत्यर्थः । अतएव वैधर्म्यात् कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः । रम्यन्ते एष्विति रम्याणि "पोरदुपधात्" इति यत्प्रत्ययः । "कृत्यलुटो बहुलम्" इति बहुलग्रहणात् अधिकरणार्थः ॥ ३५ ॥

प्रस्थिताभिरिति । अधिनाथनिवासं प्रियगृहं प्रति प्रस्थिताभिः प्रचलिताभिः ध्वंसितानि खण्डितानि प्रियसखीवचनानि स्वयं प्रस्थानं लाघवाय इत्येवंरूपाणि याभिः ताभिः मानिनीभिः कोपनाभिः । "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये" इति लक्षणात् । अपहस्तितं निरस्तं धैर्य्यं येन सः तथा सादयन् मानं शरीरञ्च कर्षयन् अपि सदोषः अपीत्यर्थः । मदः अवललम्बे स्वीकृतः । अज्ञानव्याजेन लाघवापह्नवसौकर्य्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

कान्तेति । रतये सुरताय बहु सन्दिशतीभिः अनेकं वाचिकं कथयन्तीभिः सन्देशव्यसनात् गन्तव्यम् अपि अजानतीभिरित्यर्थः । रमणीभिः कान्तवेश्म यातं प्राप्तमेव न तु मध्ये मार्गात् निवृत्तम् इत्यर्थः । तथाहि—मन्मथेन परिलुप्तमतीनां स्खलितं विरुद्धाचरणमपि प्रायशः उपकारि भवति ॥ ३७ ॥

आश्विति । आशु कान्तम् अभिसारितवत्याः अभिगतवत्याः । स्वार्थे

निर्जिगाय मुखमिन्दुमखण्डं
खण्डपत्रतिलकाकृति कान्त्या ॥३८॥

उच्यतां स वचनीयमशेषं
नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।
आनयैनमनुनीय कथं वा
विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥ ३९ ॥

किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं
कः प्रिये सुभगमानिनि मानः ।
योषितामिति कथासु समेतैः
कामिभिर्बहुरसा धृतिरूहे ॥ ४० ॥

॥ युग्मम् ॥

णिच् । योषितः सम्बन्धि पुलकैः रुद्धौ आवृतौ कपोलौ यस्य तत् । खण्डा प्रमृष्टा पत्राणां पत्रलेखानां तिलकस्य च आकृतिः सन्निवेशः यस्य तत्, तथोक्तं मुखं कान्त्याखण्डं पूर्णमिन्दुं निर्जिगाय जयति स्म । आर्थीय-मुपमा । "जयति द्वेष्टि" इति दण्डिना सादृश्यार्थेषु गणनात् ॥ ३८ ॥

अथ युग्मेन सखीनायिकासंवादमाह—उच्यतामिति । तत्र नायिका आह—स धूर्त्तः अशेषम् अखिलं वचनीयं वक्तव्यम् उच्यतां, निःशङ्कम् उपालभ्यताम् इत्यर्थः । ब्रूञो दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लोट् । अथ सखी आह—हे सखि ! ईश्वरे भर्त्तरि नायके विषये परुषता पारुष्यं न साध्वी न हिता । अथ नायिका आह—हे सखि ! तर्हि एनम् अनुनीय सान्त्वयित्वा आनय । पुनः सखी आह—विप्रियाणि जनयन् अप्रियाणि कुर्वन् स कथं वा अनुनेयः अनुनयार्हः ॥ ३९ ॥

किमिति । पुनर्नायिका आह—तर्हि गतेन तं प्रति गमनेन किं कः अर्थ इत्यर्थः । कुतः ? उपैतुं गन्तुं न युक्तं हि । पुनः सखी आह—हे सुभगमानिनि ! सौन्दर्य्यमानिनि ! सुभगम् आत्मानं मन्यते इति "आत्ममाने खश्च" इति चकारात् णिनिप्रत्ययः । तस्मिन् प्रिये विषये कः मानः ? मानो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । यद्वा नहि इत्यादि सखीवाक्यम् । तत्र न हि इत्येकं वाक्यं तद्युक्तं सखीत्यर्थः । हे सखि ! किन्तु उपैतुं

योषितः पुलकरोधि दधत्या
घर्मवारि नवसङ्गमजन्म ।
कान्तवक्षसि बभूव पतन्त्या
मण्डनं लुलितमण्डनतैव ॥ ४१ ॥

शीधुपानविधुरासु निगृह्णन्
मानमाशु शिथिलीकृतलज्जः ।
सङ्गतासु दयितैरुपलेभे
कामिनीषु मदनो नु मदो नु ॥४२॥

द्वारि चक्षुरधिपाणि कपोलौ
जीवितं त्वयि कुतः कलहोऽस्याः ।
कामिनामिति वचः पुनरुक्तं
प्रीतये नवनवत्वमियाय ॥ ४३ ॥

युक्तम् । कुतः ? सुभगमानिनि प्रिये कः मानः तादृग्जनस्य दुर्लभत्वादिति भावः । इत्येवंरूपासु योषितां कथासु विषये समेतैः समीपम् आगत्य आकर्णयद्भिरित्यर्थः । कामिभिः बहुरसा अनेकस्वादा धृतिः सन्तोषः ऊहे ऊढा । अत्र रौच्यौत्सुक्यनिर्वेदाद्यनेकभावशाबल्यपरिपूर्णकान्ताकथाकर्णनात् उत्तरोत्तरम् अपूर्वहृदयानन्दनिष्यन्दम् आनन्दसन्दोहम् अविन्दन् इत्यर्थः । प्रायेण अत्र प्रौढाः कलहान्तरिताश्च नायिकाः ॥ ४० ॥

योषित इति । पुलकरोधि रोमाञ्चव्यापि नवसङ्गमेन जन्म यस्य तत् घर्मवारि स्वेदोदकं दधत्या इति सात्त्विकोक्तिः । कान्तवक्षसि पतन्त्याः इति औत्सुक्योक्तिः । योषितः या ललितमण्डनता उत्सृष्टप्रसाधनत्वम् । भावे तल् । सैव मण्डनं बभूव । तादृशफलत्वात् तस्येति भावः ॥ ४१ ॥

शीध्विति । शिरते अनेन इति शीधु पक्वेक्षुरसविकारः मद्यविशेषः तस्य पानेन विधुरासु विमूढासु तथा दयितैः सङ्गतासु स्वयंप्राप्तासु च कामिनीषु अतिमानवतीषु आशु मानं कोपं निगृह्णन् निवर्त्तयन् शिथिलीकृता लज्जा येन स मदनः नु ? मदः नु उपलेभे लब्धते स्म इत्यर्थः। प्रियसमागमशीधुपानरूपोभयकारणाभङ्गात् उभयथा माननिग्रहाद्यनुभावसाधारण्याच्च सन्देहः स एव अलङ्कारः ॥ ४२ ॥

साचि लोचनयुगं नमयन्ती
रुन्धती दयितवक्षसि पातम् ।
सुभ्रुवो जनयति स्म विभूषां
सङ्गतावुपरराम च लज्जा ॥ ४४ ॥

सव्यलीकमवधीरितखिन्नं
प्रस्थितं सपदि कोपपदेन ।
योषितः सुहृदिव स्म रुणद्धि
प्राणनाथमभिबाष्पनिपातः ॥ ४५ ॥

शङ्किताय कृतबाष्पनिपाताम्
ईर्ष्यया विमुखितां दयिताय ।

ह्रारीति । ह्रारि त्वदागमनमार्गे एव चक्षुरिति औत्सुक्योक्तिः । अधिपाणि पाणौ करे कपोलौ इति चिन्तोक्तिः । किं बहुना, जीवितं त्वयि त्वदधीनं त्वां विना न जीवति इत्यर्थः । इति गाढानुरागोक्तिः । अतोऽस्याः कलहः विग्रहः कुतः ? इत्येवं कामिनीनां प्रीतये पुनरुक्तं पुनःपुनः उच्यमानं वचः दूतीवाक्यं नवनवत्वं नवप्रकारत्वम् अपूर्व्ववद्भावम् इयाय । प्रकारार्थे द्विर्भावः कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । कान्तानुरागप्रकटनात् कामिनः प्रहृष्यन्ति इति भावः । कलहान्तरितेयम् ॥ ४३ ॥

साचीति । लोचनयुगं साचि तिर्य्यक् नमयन्ती प्रिये तिर्य्यक् पातयन्ती न तु ह्रिया इत्यर्थः । दयितवक्षसि पातं रुन्धती इष्टम् अपि प्रतिबध्नती लज्जा सुभ्रुवः नायिकायाः विभूषां शोभां जनयति स्म । सङ्गतौ सुरतप्रसङ्गे सति उपरराम च । एवं यतः तदा चाभूषणं [न दूषणम्] एवेति भावः । "विभाषाकर्मकात्" इति परस्मैपदम् ॥ ४४ ॥

सव्यलीकमिति । सव्यलीकं सापराधम् अतएव अवधीरितः अवज्ञातः सन् खिन्नः तम् । "पूर्वकाल" इत्यादिना तत्पुरुषः । सपदि कोपस्य पदेन व्याजेन प्रस्थितं निर्गच्छन्तं प्राणनाथं प्रियं योषितः सम्बन्धि अभिबाष्पनिपातः आभिमुख्येन अश्रुमोचः सुहृत् इव रुणद्धि स्म रुरोध । बाष्पपातस्य मन्युमोचलिङ्गतया प्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात् सुहृदौपम्यम् । इयम् अधीरा खण्डिता । "ज्ञातेऽन्यासङ्गिनि पत्यौ खण्डितेर्ष्याकषायिता । अधीरास्तु विमुञ्चन्ती विज्ञेया चात्र नायिका ॥" इति दशरूपके ॥ ४५ ॥

मानिनीमभिमुखाहितचित्तां
शंसति स्म घनरोमविभेदः ॥ ४६ ॥

लोलदृष्टि वदनं दयिताया-
श्चुम्बति प्रियतमे रभसेन ।
व्रीड़या सह विनीवि नितम्बा-
दंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥ ४७ ॥

क्रीतया गलितनीवि निरस्यन्
अन्तरीयमवलम्बितकाञ्चि ।
मण्डलीकृतपृथुस्तनभारं
सस्वजे दयितया हृदयेशः ॥ ४८ ॥

शङ्कितायेति । शङ्किताय नायकाय अविश्वस्ताय दयिताय ईर्ष्यया विमुखितां विमुखीकृताम् अतएव कृतबाष्पनिपातां मानिनीं घनरोमविभेदः सान्द्रपुलकोदयः अभिमुखम् आहितं चित्तं यया तां निष्कोपामित्यर्थः । शंसति स्म व्यनक्ति स्म इत्यर्थः । अन्यथा सात्त्विकानुदयादिति भावः । अत्रापि पूर्वोक्तैव नायिका ॥ ४६ ॥

अथ सम्भोगशृङ्गारमाह—स आन्तरः बाह्यश्च तत्रापि बाह्यरतमाह—लोलेति । प्रियतमे लोलदृष्टि चञ्चलेक्षणं दयितायाः वदनं रभसेन बलात्कारेण चुम्बति सति विनीवि निर्गतबन्धनम् अंशुकं नितम्बात् व्रीड़या सह शिथिलताम् उपपेदे उभयम् अपि शिथिलम् आसीत् इत्यर्थः । अत्र व्रीड़ांशुकरूपसम्बन्धिभेदभिन्नवृत्तिस्त्रंसनरूपशैथिल्यस्य अभेदाध्यवसायनिबन्धनातिशयोक्तिमूलः सहोक्तिविशेषोऽलङ्कारः । अतएव व्रीडांशुकौपम्यञ्च कल्प्यम् । अत्र वात्स्यायनः—"बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् । द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाकारेण कल्पितम् ।" इति ॥ ४७ ॥

क्रीतयेति । गलितनीवि गलितबन्धनं तथापि अवलम्बिता काञ्ची येन तत् काञ्चीलग्नमित्यर्थः । तदन्तरीयम् अधोंऽशुकम् । "अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके" इत्यमरः । निरस्यन् आक्षिपन् हृदयेशः प्रियः क्रीतया वस्त्रापगमात् लज्जितया । क्रीधातोः कर्त्तरि क्तः । दयितया

आहता नखपदैः परिरम्भा-
श्चुम्बितानि घनदन्तनिपातैः।
सौकुमार्य्यगुणसम्भृतकीर्त्ति-
र्वाम एव सुरतेष्वपि कामः ॥ ४९ ॥

पाणिपल्लवविधूननमन्तः
सीत्कृतानि नयनार्द्धनिमेषाः।
योषितां रहसि गद्गदवाचा-
मस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५० ॥

मण्डलीकृतः वर्त्तुलीकृतः पृथुः स्तनभारः यस्मिन् कर्म्मणि तत् यथा तथा गाढ़म् इत्यर्थः। सस्वजे आश्लिष्टः, प्रियदृष्टेः प्रतिबन्धार्थमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

आहता इति। परिरम्भा आलिङ्गनानि नखपदैर्हेतुभिः आहता अभिमताः। हेतौ इति तृतीया। तथा चुम्बितानि चुम्बनानि घनदन्तनिपातैः गाढदन्तक्षतैः हेतुभिः आहतानि इति लिङ्गविपरिणामः। सुरतसुखोद्दीपकत्वात् नखदन्तक्षतपूर्वकेषु आलिङ्गनचुम्बनेषु आदरः संवृत्त इत्यर्थः। ननु सुकुमारे कामतन्त्रे कथं पीड़ाकरेषु आदर इति न वाच्यम् इति आह—सौकुमार्य्यम् एव गुणः तेन सम्भृतकीर्त्तिः लब्धयशाः कामः सुरतेषु सम्भोगेषु अपि न केवलं विप्रलम्भेषु इति भावः। वामः क्रूर एव सुकुमारः काम इति वादमात्रम्। वस्तुतस्तु पीडयन् एव सुखम् आवहति इति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४९ ॥

अथ आभ्यन्तरं रतमाह—पाणीति। रहसि एकान्ते इति विश्रम्भातिशयोक्तिः। गद्गदवाचां स्खलद्गिरां योषितां सम्बन्धीनि पाणिपल्लवयो र्विधूननं कम्पनम् अन्तःसीत्कृतानि सीत्काराः। एतेन कुट्टमिताख्यो भाव उक्तः। "अधरपीड़नादौ सुखेऽपि दुःखवदुपचारः कुट्टमितम्" इति लक्षणात्। नयनानाम् अर्द्धनिमेषाः अर्द्धनिमीलितानि। रहसि एकान्ते गद्गदवाचां योषितामिति विशेषणसामर्थ्यात् गद्गदकण्ठत्वं च इति एतानि मदनस्य अस्त्रताम् उपययुः अस्त्रवत् पुंसाम् उद्दीपनानि आसन् इत्यर्थः। अत्र सीत्काराद्यनिमेषादिना सुखपारवश्यं व्यज्यते। तदुक्तं रतिरहस्ये— "स्रस्तता वपुषि मीलनं दृशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम्। श्लेषयेत् स्वजघनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गतलज्जिताकुला ॥" इति ॥ ५० ॥

पातुमाहितरतीन्यभिलेषु-
स्तर्षयन्त्यपुनरुक्तरसानि ।
सस्मितानि वदनानि वधूनां
सोत्पलानि च मधूनि युवानः ॥५१॥

कान्तसङ्गमपराजितमन्यौ
वारुणीरसनशान्तविवादे ।
मानिनीजन उपाहितसन्धौ
सन्दधे धनुषि नेषुमनङ्गः ॥ ५२ ॥

कुप्यताशु भवतानतचित्ताः
कोपितांश्च वरिवस्यत यूनः ।
इत्यनेक उपदेश इव स्म
स्वाद्यते युवतिभिर्मधुवारः ॥ ५३ ॥

अथ मधुपानवर्णनमारभते—पातुमित्यादिना । युवानः आहितरतीनि वर्द्धितरागाणि अतएव अपुनरुक्तरसानि पुनःपुनः पानेनापि अपूर्वस्वादानि अतएव तर्षयन्ति तृष्णोत्पादकानि अतृप्तिकराणीत्यर्थः । सस्मितानि वधूनां वदनानि सोत्पलानि मधूनि च पातुमभिलेषुः इच्छन्ति स्म । अत्र प्रस्तुतानामिव वदनानां मधूनां च पानक्रियौपम्यस्य गम्यत्वात् केवलं प्राकरणिकविषयतया तुल्ययोगितालङ्कारः । "प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥" इति लक्षणात् ॥ ५१ ॥

कान्तेति । कान्तसङ्गमेन पराजितमन्यौ त्यक्तरोषे तदवधिकत्वात् तस्येति भावः । किञ्च वारुणीरसनेन मध्वास्वादेन शान्तः विवादः वाक्कलहादिः यस्य तस्मिन्, अतः उपाहितसन्धौ प्रियैः सह कृतसन्धाने मानिनीजने विषये अनङ्गः धनुषि इषुं न सन्दधे सन्धानं नाकरोत् । सिद्धसाध्ये साधनवैयर्थ्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

कुप्यतेति । यूनः प्रियान् कुप्यत यूनां कोपं जनयत । नात "क्रुधद्रुह" इत्यादिना यूनां सम्प्रदानत्वे चतुर्थी, तस्य "यं प्रति कोपः" इति नियमात् । अत्र कोपस्तावत् कृत्रिम इति । आशु आनतचित्ताः अनुकूलचित्ताः भवत ।

भर्तृभिः प्रणयसम्भ्रमदत्तां
वारुणीमतिरसां रसयित्वा।
ह्रीविमोहविरहादुपलेभे
पाटवं नु हृदयं नु वधूभिः॥ ५४॥

स्वादितः स्वयमथैधितमानं
लम्भितः प्रियतमैः सह पीतः।
आसवः प्रतिपदं प्रमदानां
नैकरूपरसतामिव भेजे॥ ५५॥

किञ्च कोपितास्तान् वरिवस्यत परिचरत। "नमो वरिवश्चित्रङः क्यच्" इति क्यच्। वरिवसः परिचर्य्यायामित्यर्थे तस्य नियमश्च। इत्येवम् अनेकः अनेकप्रकारः यः उपदेशः प्रवर्त्तकवाक्यं स इव मधुवारः मधुपानावृत्तिः। "मधुवारा मधुक्रमा" इत्यमरः। युवतिभिः स्वाद्यते स्म। मधुवारस्य कोपादिकार्य्यप्रवर्त्तकत्वसाम्यात् उपदेश इवेति उत्प्रेक्षा। अनियताः खलु मत्तचेष्टा इति भावः॥ ५३॥

भर्त्तृभिरिति। भर्त्तृभिः प्रणयसम्भ्रमाभ्यां प्रेमादराभ्यां दत्ताम्। "संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि" इति विश्वः। अतएव अतिरसाम् अधिकस्वादां वारुणीं वरुणात्मजाम्। "सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा" इत्यमरः। रसयित्वा आस्वाद्य वधूभिः ह्रीविमोहविरहात् मदेन लज्जाजाड्यापगमात् हेतोः पाटवं पटुत्वं नु हृदयं ज्ञानविशेषं नु उपलेभे? अतएव हृदयस्य तत्कार्य्यज्ञानसामर्थ्यात् हृदयमेव प्रागसत् पश्चात् लब्धमिति सन्देहः। अन्यथा कथं प्रियं प्रति वक्रोक्त्याद्यर्थेषु प्रवृत्तिरिति भावः। सन्देहालङ्कारः॥ ५४॥

स्वादित इति। स्वयं स्वादितः आदौ स्वयमेव आदाय पीतः, अथ अनन्तरं प्रियतमैः एधितमानं वर्द्धितबहुसम्मानं यथा तथा लम्भितः ग्राहितः स्वहस्तेन प्रापित इत्यर्थः। ततः प्रियतमैः सह पीतः, युगपदेकपात्रेण पीत इत्यर्थः। आसवः प्रमदानां प्रतिपदं प्रतिक्षणं न एकरूपरसतामनेकविधस्वादुत्वम्। नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। नञ्समासे नलोपः स्यात्। भेजे इव प्राप इव। प्रायेण उपचारविशेषाद् भोज्येषु रसविशेषः स्यादिति भावः। आस्वादनादिपदार्थानाम् अनेकरसताप्राप्तिहेतुत्वात्

भ्रूविलाससुभगाननुकर्तुं
विभ्रमानिव वधूनयनानाम्।
आददे मृदुविलोलपलाशै-
रुत्पलैश्चषकवीचिषु कम्पः ॥ ५६ ॥

ओष्ठपल्लवविदंशरुचीनां
हृद्यतामुपययौ रमणानाम्।
फुल्ललोचनविलोलसरोजै-
रङ्गनास्यचषकैर्मधुवारः ॥ ५७ ॥

प्राप्यते गुणवतापि गुणानां
व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः।
तत्तथा हि दयितानानदत्तं
व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ ५८ ॥

काव्यलिङ्गं तावदेकं स्वादनादीनाम् अनेकधर्माणाम् एकस्मिन् एव सर्व्वक्रमेण सम्बन्धात् पर्य्यायभेदश्च, तयोश्च संसृष्टयोः अनेकरसत्वोत्प्रेक्षा-वीजत्वात् तया सह अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५५ ॥

भ्रूविलासेति। भ्रूविलासैः सुभगान् सुन्दरान् वधूनयनानां विभ्रमान् अनुकर्त्तुं तैः आत्मानं समीकर्त्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षार्थत्वात्। मृदुविलोल-पलाशैः ईषच्चञ्चलदलैः उत्पलैः चषकेषु याः वीचयः मधूर्मयः तासु यः कम्पः सः आददे स्वीकृतः न तु स्वकम्पः तस्य विलोलविशेषणेनैव उक्तत्वात् तत्स्वी-कारस्य तद्योग एव। पूर्वं नेत्रमात्रसाम्यभाजाम् उत्पलानां कम्पमान-वीचियोगात् सभ्रूविलासनेत्रसाम्यं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ओष्ठेति। ओष्ठ एव पल्लवः तस्य विदंशे दंशने रुचिः अभिलाषः येषां तेषां मुखसुरापानमिषेण अधरं पिपासतामित्यर्थः। रमणानां फुल्लानि लोचनानि एव विलोलसरोजानि येषु तैः अङ्गनास्यानि एव चषकाणि पानपात्राणि। "चषकोऽस्त्री पानपात्रम्" इत्यमरः। तैः मधुवारः मधुपानवृत्तिः हृद्यतां हृदयप्रियताम् उपययौ। "हृदयस्य प्रियः" इति यत्-प्रत्ययः। "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" इति हृद्भावः। रमणविशेषणार्थ-हेतुककाव्यलिङ्गसङ्कीर्णरूपकालङ्कारः ॥ ५७ ॥

वीच्य रत्नचषकेष्वतिरिक्तां
कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् ।
जज्ञिरे बहुमताः प्रमदाना-
मोष्ठयावकनुदो मधुवाराः ॥ ५९ ॥

लोचनाधरकृताहृतरागा
वासिताननविशेषितगन्धा ।
वारुणी परगुणात्मगुणानां
व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने ॥ ६० ॥

प्राप्यत इति। गुणवतापि आश्रयवशेन गुणानां विशेषः प्रकर्षः प्राप्यते व्यक्तं तत् तथा यदुक्तं तथैवेत्यर्थः। हि यस्मात् दयितायाः आननेन करणेन दत्तं मधु रसातिशयेन स्वादुप्रकर्षेण कर्त्रा व्यानशे व्याप्तम्। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५८ ॥

वीच्येति। रत्नचषकेषु स्फटिकादिमणिपात्रेषु अतिरिक्तां यावकापगमात् पूर्वाभ्यधिकां कान्तस्य यत् दन्तपदमण्डनं तस्य लक्ष्मीं शोभां प्रतिबिम्बितामिति शेषः। वीच्य ओष्ठयावकनुदः अधरलाक्षारागहारिणः मधुवाराः मधुपानाभ्यासाः प्रमदानां बहुमताः अभिमताः। वर्त्तमाने क्तः तद्योगात् षष्ठी। जज्ञिरे जाताः। तेषां प्रियानुरागचिह्नप्रकाशकत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

मधुपानात् विलोचनेषु रागोत्पत्तिः अधरेभ्यश्च लाक्षारागनिवृत्तिः मध्वाननयोश्च अन्योन्यगन्धसंक्रान्तिरिति स्थिते सति उत्प्रेक्ष्यते—लोचनेति। लोचने च अधरश्च लोचनाधरम्। "समुद्राभ्राद्घः" इति व्यभिचारज्ञापकात् नात्राधरशब्दस्य पूर्वनिपातः। कृतश्चासौ आहृतश्च इति विशेषणसमासः। लोचनाधरस्य कृताहृतः रागः यया सा तथोक्ता। लोचनयोः कृतरागा अधरात् आ समन्तात् हृतरागा चेत्यर्थः। षष्ठ्याश्च अर्थसम्बन्धात् सामान्यस्य योग्यविशेषे पर्य्यवसाननियमेन अधिकरणापादानार्थयोराक्षेपात्। तथाच अधरलोचनगुणयोः रागतद्विरहयोः स्थानपरिवृत्तिं कृतवतीत्यर्थः। तथा वासितेन स्वगन्धसंक्रान्तिसुरभितेन आननेन विशेषितः अतिशयितः गन्धो यस्याः सा। यद्वा वासितानना चासौ अर्थात् आननेनैव विशेषितगन्धा चेति कृतबहु-

तुल्यरूपमसितोत्पलमक्ष्णोः
कर्णगं निरुपकारि विदित्वा ।
योषितः सुहृदिव प्रविभेजे
लम्भितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥ ६१ ॥

क्षीणयावकरसोऽप्यतिपानैः
कान्तदन्तपदलम्भित[सम्भृत]शोभः

व्रीहिविशेषणसमासः। उभयथापि आननसंक्रान्तस्वगन्धा स्वसंक्रान्ताननगन्धा चेत्यर्थः। एवम्भूता वारुणी मदिरा परगुणात्मगुणानां परयोः लोचनाधरयोः गुणौ च परस्य आननस्य गुणः आत्मनः वारुण्याः गुणश्च परगुणात्मगुणाः तेषां परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने विस्तारयामास। चित्तेन प्रामादिकी वस्तुपरिवृत्तिर्व्यत्ययः। बुद्धिपूर्व्वा वस्तुपरिवृत्तिस्तु विनिमयः। अत्र तन्त्रोच्चरितस्य परगुणशब्दस्य आवृत्त्या परगुणौ च परगुणात्मगुणौ चेति विग्रहः कथञ्चित् अगत्या सोढव्यः। उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिवत्। तथाचायमर्थः—परगुणयोः अधरलोचनगुणयोः रागतद्विरहयोर्व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने? तथा परगुणात्मगुणयोराननगन्धात्मगन्धयोश्च व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने? अन्यथा कथम् अन्यस्मिन् अन्यधर्मोपलम्भः सम्भवतीति भावः। अत्र लोचनाधररागयोस्तदभावयोर्वा भेदे अपि अभेदाध्यवसायात् ऐकत्ववाचो युक्तिः, तस्मात् तन्मूलातिशयोक्त्यनुप्राणिता चेयं व्यत्ययविनिमययोरन्यतरकरणोत्प्रेक्षा इति संक्षेपः। सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात्। नुशब्दस्तु संशये ॥ ६० ॥

तुल्येति। अक्ष्णोस्तुल्यरूपम् अक्षितुल्याकृति योषितः कर्णगं कर्णावतंसीकृतम् असितोत्पलं निरुपकारि अनुपकारकं विदित्वा ज्ञात्वा तत्कार्य्यशोभायाः कर्णान्तविश्रान्तेन अक्ष्णा एव कृतत्वादिति भावः। मदरागः सुहृत् इव उत्पलस्य बन्धुरिव अनिष्टवारकत्वादिति भावः। लम्भितेक्षणरुचिः आहितनयनकान्तिः सन् प्रविभेजे वर्णान्तरापादनेन प्रविभक्तवान्। सवैलक्षण्यकरात् अक्ष्णः व्यावर्त्तयामास। ततः विच्छित्तिकरत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥

आययावतितरामिव वध्वाः
सान्द्रतामधरपल्लवरागः ॥६२॥

रागकान्तनयनेषु नितान्तं
विद्रुमारुणकपोलतलेषु ।
सर्वगापि ददृशे वनितानां
दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रीः ॥ ६३ ॥

बद्धकोपविकृतीरपि रामा-
श्चारुताभिमततामुपनिन्ये ।
वश्यतां मधुमदो दयिताना-
मात्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६४ ॥

क्षीणेति । अतिपानैः क्षीणयावकरसः क्षीणलाक्षारागोऽपि कान्तस्य दयितस्य दन्तपदेन दन्तक्षतेन सम्भृता शोभा यस्य सः वध्वा अधरपल्लवरागः अतितराम् अतिमात्रम् । अतिशब्दात् तरप्प्रत्यये "किमेत्तिङव्यय" इत्यादिना आम्प्रत्ययः । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इति अव्ययसंज्ञा । सान्द्रतां घनत्वम् । आययौ इव प्रियोपभोगचिह्नमण्डितानां कामिन्यवयवानां किम् अन्यैः मण्डनैरिति भावः । तत्र क्षीणस्यापि सान्द्रता इति विरोधात् कान्तदन्तेत्यादिविशेषणगत्या सान्द्रत्वे हेतूक्त्या काव्यलिङ्गं तत्सङ्कीर्णा उत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

रागेति । वनितानां सर्वगा अपि सर्वाङ्गगता अपि । "अन्तात्यन्त" इत्यादिना डः । मदश्रीः रागेण कान्तानि नयनानि येषु तेषु विद्रुमवत् अरुणानि कपोलतलानि येषु तेषु मुखेषु दर्पणेषु इव नितान्तं ददृशे, तेषां नयनादिनैर्मल्येन रागाभिव्यक्तिसम्भवादिति भावः । अत्र मदश्रीः सर्वगतापि मुखेषु इव ददृशे इति विरोधः । तस्य मुखविशेषणैः समाधानात् काव्यलिङ्गानुप्राणितो विरोधवदाभासोऽलङ्कारः । स च उपमया संसृज्यते ॥६३॥

बद्धेति । बद्धा कोपेन विकृतिः याभिः ताः तथाभूताः अपि रामाः कर्म्म चारुता तासां सौन्दर्य्यं कर्त्री अभिमततां प्रियवाल्लभ्यम् उपनिन्ये । सौन्दर्य्यं हि विकृतिम् अपि रोचयते इति भावः । मधुमदः दयितानां वश्यतां विधेयत्वम् उपनिन्ये । तथाहि—सर्वः आत्मवर्गहितम् इच्छति अतः

वाससां शिथिलतामुपनाभि
ह्रीनिरासमपदे कुपितानि ।
योषितां विदधती गुणपक्षे
निर्ममार्ज मदिरा वचनीयम् ॥६५॥

भर्तृषूपसखि निक्षिपतीना-
मात्मनो मधुमदोद्यमितानाम् ।
व्रीड़या विफलता वनितानां
न स्थितं न विगतं हृदयेषु ॥६६॥

रुन्धती नयनवाक्यविकाशं
सादितोभयकरा परिरम्भे ।

चारुता स्त्रीत्वात् स्त्रीणाम् उपचकार। मधुमदस्तु पुंस्त्वात् पुंसाम् इति युक्तमित्यर्थः। अत्र विकृता अपि अभिमताः कुपिताः अपि वश्याः इति विरोधस्य चारुतामदाभ्यां समाधानात् उभयथापि विरोधाभासो भवन् अर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ६४ ॥

वाससामिति। उपनाभि नाभिसमीपे वाससां शिथिलतां ह्रीनिरासं लज्जात्यागम् अपदे कुपितानि अस्थानकोपांश्च गुणपक्षे गुणकोटौ विदधती निवेशयन्ती, दोषान् अपि एतान् गुणान् कुर्वतीत्यर्थः। मदिरा अपि योषितां वचनीयम्। "न नाभिं दर्शयेत्" इति शास्त्रनिषिद्धाचरणनिन्दां निर्ममार्ज। तथा दोषाणामपि वस्त्रशैथिल्यादीनां तदानीं गुणत्वात् न कश्चित् वचनीयावकाश इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

भर्तृष्विति। उपसखि सखीसमीपे। समीपार्थे अव्ययीभावः। आत्मनः स्वदेहान्। "आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि" इति वैजयन्ती। भर्तृषु निक्षिपतीनां निपातयन्तीनां भर्तृणामुपरि पतन्तीनामित्यर्थः। "आच्छीनद्योर्नुम्" इति विकल्पात् नुमभावः। कुतः? मधुमदेन उद्यमितानां प्रेरितानां न तु स्वेच्छया इति भावः। वनितानाम् अनुरक्तस्त्रीणाम्। "वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति" इति विश्वः। हृदयेषु विफलया, अनुचिताचरणादिति भावः। व्रीड़या न स्थितं न विगतम्। वैफल्यात् तस्याः मदोपाधिकत्वाच्चेति भावः। अतएव न उभयनिषेध-विरोधः ॥ ६६ ॥

व्रीड़ितस्य ललितं युवतीनां
क्षीबता बहुगुणैरनुजह्रे ॥ ६७ ॥

योषिदुद्धतमनोभवरागा
मानवत्यपि ययौ दयिताङ्कम् ।
कारयत्यनिभृता गुणदोषे
वारुणी खलु रहस्यविभेदम् ॥६८॥

आहिते नु मधुना मधुरत्वे
चेष्टितस्य गमिते नु विकाशम् ।
आबभौ नव इवोद्धतरागः
कामिनीष्ववसरः कुसुमेषोः ॥ ६९ ॥

रुन्धतीति। नयनानां वाक्यानां च विकाशं प्रागल्भ्यं रुन्धती प्रतिबध्नती। तथा परिरम्भे आलिङ्गने सादितौ स्तम्भितौ उभौ करौ यया सा युवतीनां सम्बन्धिनी क्षीबता मत्तता। कर्त्तरि क्तः। अनुपसर्गात् "फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" इति निपातनात् साधुः। क्षीबा मत्ता तस्याः भावः क्षीबता। त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। बहुगुणैर्दृष्टिमङ्कोचादिभिः व्रीडितस्य व्रीडायाः। भावे क्तः। ललितं विलासम् अनुजह्रे अनुचक्रे। कर्त्तरि लिट्। व्रीडाकार्य्यकरत्वात् व्रीडानुकरणम् इति उपमालङ्कारः ॥ ६७ ॥

योषिदिति। उद्धतः उत्कटः मनोभवेन यो रागः प्रीतिः सः यस्याः सा योषित् मानवती अपि दयितस्य अङ्कं ययौ। यतः मानात् रागः बलीयान् इति भावः। लाघवदोषं परिहरति—कारयतीति। अनिभृता चपला न कार्य्यकारिणीत्यर्थः। वारुणी मदिरा गुणेषु दोषेषु च विषये। सर्व्वोऽपि द्वन्द्वः विभाषया एकवद् भवति। रहस्यविभेदं रहस्यभङ्गं कारयति खलु। बलात् निगूहितौ अपि गुणदोषौ प्रकाशयतीत्यर्थः। यतोऽतिगूढरागप्रकटनं प्रकटमानत्यागश्च प्रमत्तायाः न लाघवम् आवहति, अबुद्धिपूर्व्वकत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

आहित इति। मधुना मद्येन चेष्टितस्य रतिव्यापारस्य मधुरत्वे माधुर्य्ये आहिते नु? सम्पादिते नु? प्रागसत्येव मनोहरत्वे सम्प्रति उत्पादिते वा। विकाशं गमिते नु प्राक् सत्येव माधुर्य्ये प्रकर्षं प्रापिते वा। उद्धतरागः

मा गमन्मदविमूढधियो नः
प्रोज्झ्य रन्तुमिति शङ्कितनाथाः ।
योषितो न मदिरां भृशमीषुः
प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥ ७० ॥

चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं
मन्मथो मधुमदः शशिभासः ।
सङ्गमश्च दयितैः स्म नयन्ति
प्रेम कामपि भुवं प्रमदानाम् ॥७१॥

उद्रिक्तरागः । अत एव कुसुमेषोः कामिनीषु अवसरः प्रवेशः नव इव आविर्भा नित्यसन्निहितोऽपि मदनः कामिनीषु मदकृततात्कालिकचेष्टामाधुर्य्याद्-रागोद्रेके सति अपूर्ववत् उद्दीप्तः अभूदित्यर्थः । संशयानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा॥६८

मा गमन्निति । शङ्कितनाथाः अविश्वस्तपुरुषाः योषितः मदेन विमूढ-धियः स्तब्धबुद्धयो नः अस्मान् प्रोज्झ्य विसृज्य । प्रपूर्वात् उज्झतेः समासे अनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । रन्तुं मा गमन् न गच्छन्तु इति मनीषयेति शेषः । गमेर्माङि लुङ्, "न माङ्योगे" इति अडागमप्रतिषेधः । मदिरां भृशम् अतिमात्रं न ईषुः न इच्छन्ति स्म, किन्तु भर्तृवियोगभयात् ईषदेव पपु-रित्यर्थः । तथाहि—प्रेम स्नेहः अपदे अस्थाने अपि भयानि अनिष्टानि पश्यति उत्प्रेक्षते, शङ्कते इति यावत् । शङ्काहेतौ प्रेम्णि कर्तृत्वोपचारः ॥७०

चित्तेति । चित्तस्य निर्वृतिविधायि सुखकरं विविक्तं रहः । "विविक्तं रहसि स्मृतम्" इति विश्वः । मन्मथः मधुमदः मद्यमदः शशिभासः चन्द्रिकाः दयितैः सह सङ्गमश्च । "वृद्धो यूना" इति निर्देशात् सहशब्दा-प्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया । एतानि प्रमदानां स्त्रीणां प्रेम वियोगासह-त्वावस्थासम्भोगं कामपि भुवं काञ्चित् दशां नयन्ति स्म । रत्यवस्थामपि अतिक्रम्य शृङ्गारावस्थां क्रीड़ामयीं निन्युरित्यर्थः । "प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः प्रेम रतिस्तथा । शृङ्गारश्चेति सम्भोगः सप्तावस्थः प्रकीर्त्तितः ॥" इत्युक्तं रसरत्नाकरे । "प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ताप्यभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात् स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया । तद्वियोगासहं प्रेम रति-स्तत्सहवर्त्तनम् । शृङ्गारस्तत्समं क्रीड़ा सम्भोगः सप्तधा क्रमः ॥" इति ॥ ७१

धार्ष्ट्यलङ्घितयथोचितभूमौ
निर्दयं विलुलितालकमाल्ये ।
मानिनीरतिविधौ कुसुमेषु-
र्मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥ ७२ ॥

शीधुपानविधुरेषु वधूनां
निघ्नतामुपगतेषु वपुःषु ।
ईहितं रतिरसाहितभावं
वीतलक्ष्यमपि कामिषु रेजे ॥ ७३ ॥

अन्योन्यरक्तमनसामथ बिभ्रतीनां
चेतोभुवो हरिसखाप्सरसां निदेशम् ।
वैबोधिकध्वनिविभावितपश्चिमार्द्धा
सा संहृतेव परिवृत्तिमियाय रात्रिः ॥ ७४ ॥

क्रीड़ावस्थामाह—धार्ष्ट्येति । धार्ष्ट्येन प्रागल्भ्येन लङ्घिता अतिक्रान्ता यथोचिता योग्या भूमिः मर्य्यादा यस्मिन् तथोक्ते । चुम्बनताड़नमणितसीत्कारपुरुषायितादौ स्वयम् उच्छृङ्खलवृत्तिरिति भावः । निर्दयं यथा तथा विलुलितानि आकर्षणाकुलितानि अलकमाल्यानि च यस्मिन् तस्मिन् मानिनीरतिविधौ स्त्रीसुरते कुसुमेषुः कामः मत्तमत्तः मत्तप्रकार इव विभ्रमं विजृम्भणम् आप प्राप । मत्तः किं न करोतीति भावः । कारयितरि कर्त्तृत्वोपचारात् उत्प्रेक्षा ॥ ७२ ॥

शीध्विति । शीधुपानेन मद्यपानेन विधुरेषु विह्वलेषु । "मैरेयमासवः शीधुः" इत्यमरः । अत एव वपुःषु अङ्गेषु निघ्नतां प्रियपराधीनतामुपगतेषु सत्सु । "अधीनो निघ्न आयत्तः" इत्यमरः । वधूनां सम्बन्धिनि रतिरसे सुरतरसास्वादे आहितभावं दत्तचित्तं कामिषु विषये ईहितं चुम्बनताड़नादिचेष्टितं वीतलक्ष्यं निर्विषयम्, अस्थानकृतमपीत्यर्थः । रेजे । रागिणां स्खलितम् अपि शोभते इति भावः । विरोधालङ्कारः ॥ ७३ ॥

अन्योन्येति । अथ हरिसखाः इन्द्रसचिवाः गन्धर्वाः तेषाम् अप्सरसां च अन्योन्यरक्तमनसां परस्परानुरक्तचित्तानां चेतोभुवः कामस्य निदेशम् आज्ञां बिभ्रतीनां स्मरविधेयानां, तासु रममाणास्विव इत्यर्थः । "षष्ठी

निद्राविनोदितनितान्तरतिक्लमाना-
मायामिमङ्गलनिनादविबोधितानाम् ।
रामासु भाविविरहाकुलितासु यूनां
तत्पूर्वतामिव समादधिरे रतानि ॥७५॥

कान्ताजनं सुरतखेदनिमीलिताक्षं
संवाहितुं समुपयानिव मन्दमन्दम् ।
हर्म्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धा-
नाविश्चकार रजनीपरिवृत्तिवायुः ॥७६॥

चानादरे" इति षष्ठी। विबोधः प्रबोधनं शीलम् एषां ते वैबोधिकाः वैतालिकाः। "शीलम्" इति ठक्। तेषां ध्वनिभिः मङ्गलरवैः विभावितः अभ्यूहितः ज्ञातः पश्चिमार्द्धः चरमभागो यस्याः सा तथोक्ता, सा रात्रिः संहृता संक्षिप्ता इवेति उत्प्रेक्षा। सुखिनां भूयानपि कालः लघीयानिव भवतीति भावः। परिवृत्तिं विवृत्तिम् इयाय प्रभातकल्पा अभूदित्यर्थः ॥७४॥

निद्रेति। निद्रया विनोदितः अपनीतः नितान्तम् अत्यर्थं यः रत्याः क्लमः सः येषां तेषाम् आयामिभिः आयामवद्भिः दीर्घैः मङ्गलनिनादैः वैबोधिकध्वनिभिः विबोधितानां यूनां रामासु। "सुन्दरी रमणी रामा" इत्यमरः। भाविविरहेण आकुलितासु सतीषु रतानि तान्येव पूर्वाणि प्रथमानि तत्पूर्वाणि तेषां भावः तत्पूर्वता ताम्। भावे तल्प्रत्ययः। समादधिरे प्रापुः इवेत्युत्प्रेक्षा। आद्यसुरतवत् आदरात् प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः। यदुत्तरकालं दुर्लभं तत् अतितृष्णया अनुभूयते इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

कान्तेति। सुरतखेदेन निमीलितानि अक्षीणि येन तं कान्ताजनं स्त्रीसमूहं संवाहितुं सेवितुम् इव, खेदापनोदार्थम् अङ्गमर्दनं कर्त्तुमिवेत्यर्थः। "संवाहनं वाहनेऽपि नरादेरङ्गमर्द्दने" इति विश्वः। "वाहृ प्रयत्ने" इति धातोः अण्यन्तात् तुमुन्। अन्यथा णिज्ग्रहणे संवाहयितुमिति स्यात्। मन्दमन्दं मन्दप्रकारम्। "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावे कर्म्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्। समुपयान् गच्छन् रजनीपरिवृत्तिवायुः निशावसानमरुत्, हर्म्येषु माल्यानि च मदिरा च परिभोगः विमर्दश्च तेषां गन्धान् आविश्चकार बहिः प्रसारयामास इत्यर्थः। अत्र

आमोदवासितचलाधरपल्लवेषु
निद्राकषायितविपाटललोचनेषु ।
व्यामृष्टपत्रतिलकेषु विलासिनीनां
शोभां बबन्ध वदनेषु मदावशेषः ॥७७॥

गतवति नखलेखालक्ष्यतामङ्गरागे
समददयितपीताताम्रबिम्बाधराणाम् ।
विरहविधुरमिष्टा सत्सखीवाङ्गनानां
हृदयमवललम्बे रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः ॥ ७८ ॥

इति * * * सुरसुन्दरीसम्भोगवर्णनं नाम
नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

संवाहितुमिव इत्युत्प्रेक्षा। मान्द्यगुणमूलत्वात् गुणनिमित्तक्रियाफला उत्प्रेक्षा ॥ ७६ ॥

आमोदेति। आमोदेन मद्यगन्धेन वासिताः सुरभिताः चलाः दष्टमुक्तत्वात् स्फुरन्तश्च अधरपल्लवाः येषु तेषु, निद्रया काषायितानि अपटूकृतानि विपाटलानि लोचनानि येषु तेषु। "कषायस्तुवरे न स्त्री निर्य्यासे रञ्जकादिके। सुरभावपटौ रक्ते सन्दरे लवणेऽपि च ॥" इति केशवः। व्यामृष्टानि प्रमृष्टानि पत्राणि तिलकाश्च येषां तेषु, विलासिनीनां वदनेषु मदावशेषः शोभां बबन्ध। मण्डनान्तरापाये मदशेष एव मण्डनं बभूव इत्यर्थः। स्त्रीणां मद एव विभूषणमिति भावः ॥ ७७ ॥

गतवतीति। अङ्गरागे अङ्गविलेपने नखरेखासु नखपदेषु लक्ष्यतां दृश्यतां गतवति सति विमर्दात तन्मात्रावशेषे सतीत्यर्थः। किञ्च बिम्बतुल्याः अधराः बिम्बाधराः। "शाकपार्थिवादित्वात् मध्यमपदलोपो समानाधिकरणसमासः" इति वामनः। समदैः दयितैः पीताः पीड़िताः अत एव अतिपीड़नात् आताम्राः आ समन्तात् रक्ताः बिम्बाधराः यासां तासाम् अङ्गनानां सम्बन्धि विरहेण आह्निकेन वियोगेन विधुरं विह्वलं हृदयं रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः नखपदादिशोभा इत्यर्थः। इष्टा आप्ता सत्सखीव निपुण-

सहचरी इव अवललम्बे धारयामास। प्रियसम्भोगचिह्नशोभा स्पष्टा बभूव इत्यर्थः। प्रियोपभोगचिह्नशोभावलोकनलालसाः कथं विरहं सहन्ते इत्यर्थः। श्रुतिपूर्णोपमालङ्कारः। मालिनीवृत्तम्। लक्षणं तु उक्तम्॥ ७८

इति किरातार्जुनीयकाव्यस्य नवमसर्गव्याख्या समाप्ता॥ ९

दशमः सर्गः।

—:०:—

अथ परिमलजामवाप्य लक्ष्मी-
मवयवदीपितमण्डनश्रियस्ताः।
वसतिमभिविहाय रम्यहावाः
सुरपतिसूनुविलोभनाय जग्मुः॥१॥
द्रुतपदमभियातुमिच्छतीनां
गगनपरिक्रमलाघवेन तासाम्।

अथ आगन्तुकसहजशोभासम्पन्नतया समग्रसाधनाः स्त्रियः मुनिमनः-प्रलोभनार्थं प्रागच्छन् इत्याह—अथेति। अथ प्रभाते परिमलजां सम्भोग-सम्भूतां लक्ष्मीं शोभामवाप्य। "सम्भोगः स्यात् परिमले" इति वैज-यन्ती। सम्भोगात् स्त्रियः शोभन्ते इति भावः। एतेन आगन्तुकशोभा-सम्पत्तिः उक्ता। अत एव सुरतादिवर्णनस्य प्रस्तुतोपयोगित्वं च उक्तम्। अथ सहजशोभासम्पत्तिमाह—अवयवेति। अवयवैः स्तनादिभिः दीपिता मण्डिता च मण्डनश्रीः प्रसाधनशोभा याभिः ताः। रम्यहावाः मनोहरविलासाः ताः स्त्रियः। "हावो विलासश्चेष्टायाम्" इति विश्वः। वसतिं शिविरम् अभिविहाय सर्वतः त्यक्त्वा सुरपतिसूनोः अर्जुनस्य विलो-भनाय जग्मुः। अत्र अवयवदीपकतया प्रसिद्धस्य मण्डनस्य तद्दीप्तत्वा-सम्बन्धे अपि सम्बन्धाभिधानात् अवयवसौन्दर्यातिशयद्योतनार्थत्वात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः। अस्मिन् सर्गे पुष्पिताग्रावृत्तम्। "अयुजि न युग-रेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणात्॥ १

अवनिषु चरणैः पृथुस्तनीना-
मलघुनितम्बतया चिरं निषेदे ॥ २ ॥

निहितसरसयावकैर्बभासे
चरणतलैः कृतपद्धतिर्वधूनाम् ।
अविरलविततेव शक्रगोपै-
ररुणितनीलतृणोलपा धरित्री ॥ ३ ॥

ध्वनिरगविवरेषु नूपुराणां
पृथुरशनागुणशिञ्जितानुयातः ।
प्रतिरववितती वनानि चक्रे
मुखरसमुत्सुकहंससारसानि ॥ ४ ॥

द्रुतेति। गगनपरिक्रमलाघवेन गगनगमनवेगेन द्रुतपदं यथा तथा अभियातुं गन्तुम् इच्छतीनां पृथुस्तनीनां तासाम् अप्सरसाम् अलघुनितम्बतया न लघवः नितम्बाः यासां तासां भावः तत्ता तया, स्थूलनितम्बतया चरणैः अवनिषु चिरं निषेदे स्थितम्। अभ्यासपाटवेन मनसा त्वरमाणानाम् अपि तासां स्तनजघनभारात् चरणाः न उत्तस्थुरित्यर्थः ॥ २ ॥

निहितेति। निहिताः आरोपिताः सरसयावकाः सान्द्रलाक्षारागाः येषु तैः, वधूनां चरणतलैः चरणन्यासैः कृतपद्धतिः कृतमार्गरेखा। अत एव अरुणिताः अरुणीकृताः नीलाः तृणोलपाः तृणानि दूर्व्वादीनि उलपाः वल्वजाख्याः तृणविशेषाश्च यस्याः सा। "उलपा वल्वजाः प्रोक्ताः" इति हलायुधः। "उलपा उशीरतृणानि" इति क्षीरस्वामी। ब्राह्मणपरिव्राजकवत् उलपानां पृथग् निर्देशः। धरित्री शक्रगोपैः इन्द्रगोपाख्यैः कीटकैः। "इन्द्रगोपस्त्वग्निरजः" इति हेमः। अविरलं निरन्तरं यथा तथा वितता व्याप्ता इवेत्युत्प्रेक्षा बभासे ॥ ३ ॥

ध्वनिरिति। अगविवरेषु नगरन्ध्रेषु गुहासु इत्यर्थः। प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः विततः सम्मूर्च्छितः पृथुभिः रशनागुणानां शिञ्जितैः स्वनितैः अनुयातः अनुगतः मिलित इति यावत्। [अश्नोतेयुच्, रशादेशश्च। रशना काञ्ची तालव्यशकारवानयम्। जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवानिति सिद्धान्तः। "काञ्ची सप्तकी रशना तथा" इत्यमरः।]

अवचयपरिभोगवन्ति हिंस्रैः
सहचरितान्यमृगाणि काननानि।
अभिदधुरभितो मुनिं वधूभ्यः
समुदितसाध्वसविक्लवञ्च चेतः ॥ ५ ॥

नृपतिमुनिपरिग्रहेण सा भूः
सुरसचिवाप्सरसां जहार तेजः।
उपहितपरमप्रभावधाम्नां
न हि जयिनां तपसामलङ्घ्यमस्ति ॥ ६ ॥

"स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम्" इत्यमरः। नूपुराणां ध्वनिभिः ध्वानैः वनानि मुखराः शब्दायमानाः समुत्सुकाः उत्कण्ठिताः हंसाः सारसाश्च येषां तानि चक्रे। अत्र हंसादिषु मुखरसमुत्सुकीकरणरूपेण वस्तुना तेषां नूपुरादिध्वनौ सादृश्यात् हंससारसान्तरकूजितभ्रान्तिप्रतीतेः भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ४ ॥

अवचयेति। अवचयः पुष्पफलादिच्छेदनम्। परिभोगः उपभोगः। तद्वन्ति हिंस्राः घातुकाः व्याघ्रादयः। "शरारुर्घातुको हिंस्र" इत्यमरः। तैः सहचरिताः सहचरन्तः। कर्त्तरि क्तः। "मतिबुद्धि" इत्यादिसूत्रेण चकारात् सुप्तशयितादिवत् वर्त्तमानार्थता। अन्ये हिंस्रेतरे मृगा हरिणादयः येषु तानि सहचरितानि अमृगाणि काननानि। तथा समुदितेन साध्वसेन विक्लवं विवशं चेतश्च वधूभ्यः। "क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्" इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी। अभितः मुनिम् अभिदधुः आसन्नं सूचयामासुरित्यर्थः। अवयवादिलिङ्गचतुष्टयेन आसन्नः मुनिरिति अन्वमीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नृपतिमुनिपरिग्रहेणेति। सा भूः नृपतिरेव मुनिः तस्य परिग्रहेण अधिष्ठानेन हेतुना सुरसचिवानां गन्धर्वाणाम् अप्सरसां च तेजः जहार। तदाश्रमप्रवेशादेव निस्तेजस्काः अभूवन् इत्यर्थः। ननु कथं मानुषेण तेजसा मानुषं तेजो निरस्तमित्याशङ्क्याह—हि यस्मात्, उपहिते आहिते परमे प्रभावधाम्नी सामर्थ्यतेजसी येषां तेषां जयिनां जयशीलानाम्। "महताम्" इति पाठे महताम् उत्कटानां तपसाम् अलङ्घ्यं न अस्ति। किमपि असाध्यं न अस्तीति भावः ॥ ६ ॥

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः
शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः ।
क्षितिषु ददृशिरे पदानि जिष्णो-
रुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥ ७ ॥

अतिशयितवनान्तरद्युतीनां
फलकुसुमावचयेऽपि तद्विधानाम् ।
ऋतुरिव तरुवीरुधां समूहा
युवतिजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः ॥ ८ ॥

मृदितकिसलयः सुराङ्गनानां
ससलिलवल्कलभारभुग्नशाखः ।
बहुमतिमधिकां ययावशोकः
परिजनतापि गुणाय सद्गुणानाम् ॥९॥

सचकितमिति । विस्मयाकुलाभिः ताभिः स्त्रीभिः कर्त्रीभिः शुचयः सिकताः यासु तासु, पादरेखाभिव्यक्तियोग्यासु इत्यर्थः । क्षितिषु उपहितानि विन्यस्तानि केतुरथाङ्गलाञ्छनानि रेखास्वरूपध्वजचक्राणि एव चिह्नानि येषु तानि अत एव अतिमानुषाणि जिष्णोः अर्जुनस्य पदानि सचकितमिव सभयमिव यथा तथा ददृशिरे दृष्टानि । अद्भुतवस्तुदर्शनात् भयविस्मयौ भवत इति भावः ॥ ७ ॥

अतिशयितेति । अतिशयिता अतिक्रान्ता वनान्तराणां द्युतिः याभिः तासाम् । कुतः ? फलानां कुसुमानाञ्च अवचयेऽपि लवनेऽपि सा एव विधा प्रकारः यासां तद्विधानाम् । तथैव समग्राणामित्यर्थः । तरूणां वीरुधाञ्च समूहया लिङ्गेन युवतिजनैः मुनिप्रभावः ऋतुः इव जगृहे निश्चितः, कारणतया इति शेषः । उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

मृदितेति । ससलिलम् आर्द्रं यत् वल्कलं तदेव भारः तेन भग्नशाखः नम्रशाखः "वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्" इत्यमरः । अत एव मृदितकिसलयः विलुलितपल्लवः । "क्वचिन्न" इति प्रतिषेधात् न मृदेर्गुणः । अशोकः वृक्षविशेषः सुराङ्गनानाम् अप्सरसां सम्बन्धिनीम् अधिकां बहुमतिं तत्कर्त्तृकसम्मानं सज्जनसेवी धन्योऽयमिति ययौ प्राप । ननु सेवकेषु

यमनियमकृशीकृतस्थिराङ्गः
परिददृशे विधृतायुधः स ताभिः ।
अनुपमशमदीप्ततागरीयान्
कृतपदपङ्क्तिरथर्वणेव वेदः ॥ १० ॥

शशधर इव लोचनाभिरामै-
र्गगनविसारिभिरंशुभिः परीतः ।
शिखरनिचयमेकसानुसद्मा
सकलमिवापि दधन्महीधरस्य ॥ ११ ॥

सुरसरिति परन्तपोऽधिगच्छन्
विधृतपिशङ्गबृहज्जटाकलापः ।
हविरिव विततः शिखासमूहैः
समभिलषन्नुपवेदि जातवेदाः ॥ १२ ॥

का श्लाघा इत्यत आह—परीति । महद्गुणानां महतां परिजनतापि अनुचरत्वमपि । भावे तल् । गुणाय उत्कर्षाय भवतीति शेषः । एतेन तासां मुनेः प्रभावदर्शनादेव तत्पारवश्यं गम्यते ॥ ९ ॥

यमेति । यमः देशकालाद्यनपेक्षया शुद्धिहेतुः अहिंसादिः, नियमः तदपेक्षया शुद्धिहेतुः तपःस्वाध्यायादिः, ताभ्यां कृशीकृतान्यपि स्थिराणि दृढान्यङ्गानि यस्य सः । विधृतायुधः धृतशस्त्रः अत एव तपः चात्रयुक्तः सः अर्जुनः शमः शान्तिः अभ्युदयकाण्डे दीप्तता उग्रता अभिचारकाण्डे, ताभ्यामनुपमाभ्यां गरीयान् उदग्रः । अथर्वणा वशिष्ठेन कृता रचिता पदानां पङ्क्तिः आनुपूर्वी यस्य सः, वेदः चतुर्थवेद इत्यर्थः । अथर्वणस्तु मन्त्रोद्धारो वशिष्ठकृत इत्यागमः । स इव ताभिः स्त्रीभिः परिददृशे दृष्टः ॥ १० ॥

अथ चतुर्भिस्तमेव विशिनष्टि—शशधरेत्यादिभिः । शशधरः चन्द्र इव लोचनाभिरामैः नेत्राह्लादकरैः गगनविसारिभिः अंशुभिः तेजोभिः परीतः व्याप्तः । अम्बरवदेकं सानु सद्म यस्य सः, एकदेशस्थोऽपीत्यर्थः । महीधरस्य इन्द्रकीलस्य सकलं शिखरनिचयमपि दधत् आवृण्वन् इवेति उत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

सदृशमतनुमाकृतेः प्रयत्नं
तदनुगुणामपरैः क्रियामलङ्घ्याम्।
दधदलघु तपः क्रियानुरूपं
विजयवतीञ्च तपःसमां समृद्धिम् ॥१३॥

चिरनियमकृशोऽपि शैलसारः
शमनिरतोऽपि दुरासदः प्रकृत्या।
ससचिव इव निर्जनेऽपि तिष्ठन्
मुनिरपि तुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्त्तुः ॥१४॥

सुरेति। पुनः सुरसरिदिति गङ्गाकूले परन्तपः अधिगच्छन् अर्जयन्, फलाभिलाषेणेति शेषः। छविः समभिलषन् इति उपमानविशेषणसामर्थ्यात्। तथा विधृतः पिशङ्गबृहज्जटाकलापो येन सः। अत एव उपवेदि वेद्याम्। विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। शिखासमूहैः ज्वालाजालैः वितत: विस्तृतः छविः आज्यादिकं समभिलषन्। जातं वेदः हिरण्यं भोज्यं कर्मफलम् इति यावत्, यस्मादिति जातवेदाः वह्निरिव स्थितः ॥ १२ ॥

सदृशमिति। पुनराकृतेः वपुषः। "आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि" इति विश्वः। सदृशं तुल्यम् अतनुं महान्तं प्रयत्नम् उद्योगं दधत् तथा तदनुगुणां प्रयत्नानुकूलाम् अपरैः अन्यैः अलङ्घ्या कर्त्तुम् अशक्यामित्यर्थः। क्रियां व्यापारं दधत्। तथा क्रियानुरूपम् क्रियागुणम् अलघु गुरु तपो दधत्। तथा विजयवतीं सर्वोत्कर्षवतीं विजयफलां वा तपःक्रियानुरूपां तपःसमां समृद्धिम् ऐश्वर्य्यं दधत्। अत्र पूर्व्वं प्रति उत्तरस्य विशेषणतया स्थापनात् एकावल्यलङ्कारः। "यथा पूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापनमेकावली" इति सर्वस्वसूत्रात् ॥ १३ ॥

चिरनियमेति। पुनश्च चिरनियमेन दीर्घकालतपसा कृशः क्षीणाङ्गोऽपि शैलसारः। उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः। शमे निरतोऽपि प्रकृत्या स्वभावेन दुरासदः दुर्धर्षः। निर्जने विजने देशे तिष्ठन्नपि ससचिवः सपरिवारः इव। किञ्च मुनिरपि ऐश्वर्य्यरहितोऽपीत्यर्थः। त्रयाणां लोकानां भर्त्तुः इन्द्रस्य। "तद्धितार्थ" इत्यादिना उत्तरपदसमासः। तुल्यरुचिः समानतेजाः। अपिशब्दः सर्वत्र विरोधद्योतनार्थः। स च मुनेरतर्क्य-

तनुमवजितलोकसारधाम्नीं
त्रिभुवनगुप्तिसहां विलोकयन्त्यः ।
अवययुरमरस्त्रियोऽस्य यत्नं
विजयफले विफलं तपोऽधिकारे ॥ १५ ॥

मुनिदनुतनयान् विलोभ्य सद्यः
प्रतनुबलान्यधितिष्ठतस्तपांसि ।
अलघुनि बहु मेनिरे च ताः स्वं
कुलिशभृता विहितं पदे नियोगम् ॥ १६ ॥

अथ कृतकविलोभनं विधित्सौ
युवतिजने हरिसूनुदर्शनेन ।

सत्त्विमत्वेन निरस्त इति विरोधालङ्कारः । "विरोधाभासत्वं विरोधः" इति सूत्रात् ॥ १४ ॥

तनुमिति । अवजितं तिरस्कृतं लोकानां सारधाम्नो सत्त्वतेजसी यया ताम् । "अन उपधा" इत्यादिना ङीप् । त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । "तद्धितार्थ" इत्यादिना समाहारार्थे तत्पुरुषः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तस्य गुप्तौ रक्षणे सहां समर्थाम् । पचाद्यच् । तनुं मूर्त्तिं विलोकयन्त्यः अमरस्त्रियः अप्सरसः विजयफले विजयार्थे तपोऽधिकारे तपोऽनुष्ठाने अस्य अर्जुनस्य यत्नं विफलम् अवययुः मेनिरे । त्रैलोक्याधिपत्यादिमहाफलसाधनसमर्थस्य तुच्छफलाभिलाषः मत्तमातङ्गमांसभोगोचितस्य कण्ठीरवस्य जीर्णतृणचर्वणोत्कण्ठा इव न शोभामावहतीति भावः । अत्र विशिष्टतनुविलोकनस्य स्त्रीविशेषणवैफल्यज्ञानहेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १५ ॥

मुनीति । प्रतनुबलानि अनुत्कृष्टसाराणि तपांसि अधितिष्ठतः अनुतिष्ठतः मुनीन् दनुतनयान् दानवांश्च सद्यस्तत्क्षणमेव विलोभ्य आकृष्य चिरात् कुलिशभृता शक्रेण अलघुनि महति पदे स्थाने विहितं दत्तं स्वं स्वकीयं नियोगम् अधिकारं ताः स्त्रियः बहु यथा तथा मेनिरे । निकृष्टपदवर्त्तिनाम् उत्कृष्टपदलाभो महान् । बहुमानमूलमिति भावः । विलोभ्य मेनिरे इति अन्वयः । यद्वा विलोभ्य लोभं कारयित्वा विहितं शक्रेणेति अन्वयात् समानकर्त्तृकत्वनिर्वाहः ॥ १६ ॥

प्रसभमवततार चित्तजन्मा
हरति मनो मधुरा हि यौवनश्रीः ॥ १७ ॥

सपदि हरिसखैर्वधूनिदेशात्
ध्वनितमनोरमवल्लकीमृदङ्गैः ।
युगपदृतुगणस्य सन्निधानं
वियति वने च यथायथं वितेने ॥ १८ ॥

सजलजलधरं नभो विरेजे
विवृतिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम् ।
व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने
जलगुरुभिस्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥ १९ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं कृतकविलोभनं कृत्रिमं विलोभनं विवित्सू विधातुमिच्छू । विपूर्वाद्दधातेः सन्नन्तात् उप्रत्ययः । युवतिजने हरिसूनोः अर्जुनस्य दर्शनेन चित्तजन्मा कामः प्रसभं बलात् अवततार । देवतत्परं वञ्चयितुम् आगतस्य मोहो भवति, यतः स्वयं मुनिवञ्चनप्रवृत्ताः स्त्रियः तेन वञ्चिता इत्यर्थः । युक्तञ्चैतत् । हि यस्मात् मधुरा मनोहरा यौवनश्रीः मनो हरति, बलादिति शेषः ॥ १७ ॥

सपदीति । सपदि वधूनां निदेशात् नियोगात् ध्वनिताः नादिताः मनोरमाः वल्लक्यः वीणाः मृदङ्गाश्च यैः तैः हरिसखैः गन्धर्वैः वियति आकाशे वने च युगपत् ऋतुगणस्य ऋतुषट्कस्य सन्निधानम् आविर्भावः यथायथं यथास्वम्, असङ्करेण इत्यर्थः । "यथास्वं तु यथायथम्" इति निपातः । वितेने वितस्तरे । उद्दीपनसामग्री सम्पादिता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ वर्षाक्रमेण ऋतून् वर्णयति—सजलेत्यादि । सजलाः जलधराः यस्मिन्, तन्नभो विरेजे । तडितः लता इव तासां रुचिः प्रभा विवृतिं विजृम्भणम् इयाय । तथा व्यवहितरतिविग्रहैः दूरीकृतरतिप्रकल्पितप्रणयकलहैः जलगुरुभिः, जलभारात् गम्भीरैरित्यर्थः । स्तनितैः गर्जितैः दिगन्तरेषु वितेने विततैरभावि । भावे लिट् । अकर्मकत्वं वैवक्षिकम् । अत एव दिगन्तरेष्विति अधिकरणत्वेन प्रयोगः, अन्यथा कर्मत्वमेव स्याद् ॥ १९ ॥

परिसुरपतिसूनुधाम सद्यः
समुपदधन्मुकुलानि मालतीनाम् ।
विरलमपजहार बद्धबिन्दुः
सरजसतामवनेरपां निपातः ॥ २० ॥

प्रतिदिशमभिगच्छताभिमृष्टः
ककुभविकाससुगन्धिनानिलेन ।
नव इव विबभौ सचित्तजन्मा
गतधृतिराकुलितश्च जीवलोकः ॥ २१ ॥

व्यथितमपि भृशं मनो हरन्ती
परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा ।
परभृतयुवतिः स्वनं वितेने
नवनवयोजितकण्ठरागरम्यम् ॥ २२ ॥

परीति । परिसुरपतिसूनुधाम अर्जुनाश्रमं प्रति । परीति लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयस्य योगात् द्वितीया ; यद्वा वर्जनार्थस्य तस्यात्र विरोधात् विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । तथाच सुरपतिसूनुधाम्नीत्यर्थः । सद्यः मालतीनां जातीलतानाम् । "सुमना मालती जातिः" इत्यमरः । मुकुलानि समुपदधत जनयन् । विरलं यथा तथा बद्धबिन्दुः अपां निपातः वृष्टिः अवनेः सम्बन्धिनीं सरजसतां सरजस्कत्वम् । "अचतुर" इत्यादिसूत्रेण साकल्यार्थे अव्ययीभावः । "समासान्तनिपातश्च बहुव्रीह्यर्थस्तु लक्ष्यते ।" अव्ययीभावदर्शनन्तु प्रायिकमिति केचित् । अपजहार धूलिं शमयामास इत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रतिदिशमिति । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । यथार्थे अव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वात् समासान्तनिपातः । अभिगच्छता संगता ककुभानि अर्जुनकुसुमानि । "इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः" इत्यमरः । तेषां विकासेन सुगन्धिना मनोज्ञगन्धेन । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं प्रायिकम् । अनिलेन अभिमृष्टः अत एव सचित्तजन्मा कामाक्रान्त इत्यर्थः । अत एव गतधृतिः गतधैर्य्यः आकुलितः क्षोभितश्च, रतिं प्रतीति भावः । एवम्भूतः जीवलोकः नव इव अवस्थान्तरप्राप्त्या अपूर्व इव विबभौ भाति स्म । इति उत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥

अभिभवति मनः कदम्बवायौ
मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे ।
जन इव न धृतेश्चचाल जिष्णु-
र्न हि महतां सुकरः समाधिभङ्गः ॥२३॥

धृतबिसवलयावलिर्वहन्ती
कुमुदवनैकदुकूलमात्तबाणा ।
शरदमलतले सरोजपाणौ
घनसमयेन वधूरिवाललम्बे ॥ २४ ॥

व्यथितमिति । व्यथितं दुःखितमपि मनो भृशं हरन्ती, किमुत सुखितमिति भावः । जम्ब्वाः फलं जम्बुः । "वाहतञ्च फले जम्बा, जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्" इत्यमरः । "जम्ब्वा वा', इति अणाभावपक्षे अञि "फले लुक्" इति लुक् । "लुक् तद्धितलुकि" इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । जम्बु च तत् फलञ्चेति सामान्यविशेषयोः सह निर्देशः । यद्वा जम्ब्वाः फलमिति विग्रहः । "इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य" इति ह्रस्वः । तस्य परिणतस्य उपभोगेन हृष्टा । अत एव परभृतयुवतिः कोकिलाङ्गना नवनवं नवप्रकारं यथा तथा योजितेन सम्पादितेन कण्ठरागेण कण्ठमाधुर्येण रम्यं सौम्यमित्यर्थः । स्वनं स्वरं वितेने । वर्षासु अपि मधुराः स्वराः कोकिलाया इति प्रसिद्धिः ॥ २२ ॥

अभिभवतीति । कदम्बवायौ कदम्बसम्बन्धिनि मारुते मदमधुरे शिखण्डिनां निनादे च मनः अभिभवति अभिहरति सति जिष्णुः जयनशीलः अर्जुनः जनः पृथगजन इव धृतेः धैर्यान्न चचाल ; वर्षा अपि तदुद्दीपनाय न शेकुरित्यर्थः । हि यस्मात् महतां समाधिभङ्गः न सुकरः । न केनापि कर्त्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

धृतेति । बिसानि वलयानीव तेषामावलिः धृता यया सा । कुमुदवनमेकं मुख्यं दुकूलमिव तद् वहन्ती । आत्ता गृहीता बाणा नीलझिण्टी यया सा आत्तबाणा धृतशरा च । "गृह्णीयात् क्षत्रियः शरम्" इति स्मरणात् । "बाणोक्ता नीलझिण्टी च" इति वैजयन्ती । शरद्वधूः जाया इव घनसमयेन वर्षर्त्तुना वरेणेति शेषः । अमलतले निर्मलतले सरोजं पाणिरिव तस्मिन् आललम्बे जगृहे । कर्मणि लिट् । वधूवरसमागमवदृतुसन्धिः अशोभत इत्यर्थः । अत्र "आत्तबाणा" इति झिण्टी-

समदशिखिरुतानि हंसनादैः
कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या ।
श्रियमतिशयिनीं समेत्य जग्मु-
र्गुणमहतां महते गुणाय योगः ॥ २५॥

सरजसमपहाय केतकीनां
प्रसवमुपान्तिकनीपरेणुकीर्णम् ।
प्रियमधुरसनानि षट्पदाली
मलिनयति स्म विनीलबन्धनानि ॥२६॥

गरयोः बाणयोः अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिरुपमाङ्गमिति अनयोः सङ्करः ॥ २४ ॥

अथ ऋतुसन्धिं वर्णयति—समदेति । समदशिखिरुतानि मत्तमयूरकूजितानि हंसनादैः समेत्य तथा कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या कदम्बपुष्पसम्पदा समेत्य अतिशयिनीम् अतिशयवतीं श्रियं जग्मुः, तथाहि—गुणमहतां गुणाधिकानां योगः परस्परसमागमः महते गुणाय उत्कर्षाय भवतीति शेषः । अत्र त्रिपाद्यां समालङ्कारः । "सा समालङ्कृतिर्योग्यवस्तुनो रुभयोरपि" इति लक्षणात् । सोऽपि चतुर्थेन अर्थान्तरन्यासेन स्वसमर्थकेन अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ २५ ॥

सरजसमिति । प्रियमधुः इष्टमकरन्दः । नात्र कप्समासान्तः "पुंलिङ्गोत्तरपदो बहुव्रीहिः" इति केचित् । नपुंसकलिङ्गस्य एव मधुशब्दस्य उरःप्रभृतिषु पाठात् । "मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्द्धर्चादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधुः ॥" इति अभिधानात् । षट्पदाली षट्पदावलिः उपान्तिके यानि नीपानि कदम्बकुसुमानि तेषां रेणुभिः परागैः कीर्णं व्याप्तं, किन्तु स्वतोऽपि सह रजसा सरजसं न तु अरजस्कमिति भावः । साकल्ये अव्ययीभावः । "अचतुर" इत्यादिना निपातः । केतकीनां प्रसवं पुष्पमपहाय विनीलबन्धनानि नलिनवृन्तानि असनानि प्रियकपुष्पाणि मकरन्दभरितानीति शेषः । "सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः" इत्यमरः । मलिनयति स्म । यथा वृन्तात् अन्यत्रापि मालिन्यं स्यात्, तथा मधुलोभात् छादयामास इत्यर्थः । न हि मध्वासक्तः [मधुलाभे] असति विभूतिषु आसज्जतीति भावः ॥ २६ ॥

मुकुलितमतिशय्य बन्धुजीवं
धृतजलबिन्दुषु शाद्वलस्थलीषु ।
अविरलवपुषः सुरेन्द्रगोपा
विकचपलाशचयश्रियं समीयुः ॥ २७ ॥

अविरलफलिनीवनप्रसूनः
कुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाहः ।
गुणमसमयजं चिराय लेभे
विरलतुषारकणस्तुषारकालः ॥ २८ ॥

निचयिनि लवलीलताविकाशे
जनयति लोध्रसमीरणे च हर्षम् ।
विकृतिमुपययौ न पाण्डुसूनु-
श्चलति नयान्न जिगीषतां हि चेतः ॥२९॥

मुकुलितमिति । धृताः जलबिन्दवः यासु तासु शाद्वलस्थलीषु शाद्वलहरितप्रदेशेषु अविरलवपुषः स्थूलमूर्त्तयः सुरेन्द्रगोपाः कीटविशेषाः मुकुलितं मुकुलीकृतं बन्धुजीवं बन्धुजीवकुसुमकुलमित्यर्थः । "बन्धुको बन्धुजीवकः" इत्यमरः । अतिशय्यातिक्रम्य विकचपलाशचयः विकसितकिंशुकराशिः । "पलाशे किंशुकः पर्णः" इत्यमरः । तस्य श्रियं तत्सदृशीं श्रियमित्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । समीयुः प्रापुः ॥ २७ ॥

अथ हेमन्तवर्णनमाह—अविरलेति । अविरलानि घनानि फलिनीवनानां प्रियङ्गुवनानां प्रसूनानि यस्मिन् सः । "प्रियङ्गुः फलिनी फली" इत्यमरः । कुसुमितैः कुन्दैः माघ्यकुसुमैः सुगन्धिः गन्धवाहः यस्मिन् सः । "माघ्यं कुन्दम्" इत्यमरः । शैशिराणामपि कुन्दानां हेमन्ते प्रादुर्भावात् अविरोधः । विरलतुषारकण इति प्रारम्भोक्तिः । तुषारकालः हेमन्तः चिराय असमयजम् अकालसम्भवं गुणमुत्कर्षं लेभे ॥ २८ ॥

निचयिनीति निचयिनि उपचयवति लवलीलतानां विकाशे पुष्पविजृम्भणे तथा लोध्रसमीरणे च हर्षं प्रसादं चोत्कण्ठां जनयति सति पाण्डुसूनुः विकृतिं न उपययौ । कुतः ? हि यस्मात् जिगीषतां जेतु-

कतिपयसहकारपुष्परम्य-
स्तनुतुहिनोऽल्पविनिद्रसिन्धु(न्दु)वारः ।
सुरभिमुखहिमागमान्तशंसी
समुपययौ शिशिरः स्मरैकबन्धुः ॥ ३० ॥

कुसुमनगवनान्युपैतुकामा
किसलयिनीमवलम्ब्य चूतयष्टिम् ।
क्वणदलिकुलनूपुरा निरासे
नलिनवनेषु पदं वसन्तलक्ष्मीः ॥ ३१ ॥

मिच्छतां चेतः नयात् नीतिः न चलति । न हि क्रोधाक्रान्ते चेतसि शृङ्गार-रसस्य विकाशः, तद्विरुद्धत्वात् रोषस्येति भावः ॥ २९ ॥

कतिपयेति । कतिपयैरेव सहकारपुष्पैः चूतकुसुमैः रम्यः । न तु वसन्तवत् समग्रैः, नापि हेमन्तवत् तद्रहितैरिति भावः । तनुतुहिनः अल्पहिमः, न तु हेमन्तवत् बहुतुहिनः, नापि वसन्तवत् विरलतुहिन इति भावः । अल्पानि कतिपयानि विनिद्राणि सिन्धु[न्दु]वाराणि विकसित-सिन्धुवारकुसुमानि यस्मिन् सः । अत्रापि सहकारवत् अभिप्रायो द्रष्टव्यः । "सिन्धु[न्दु]वारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि" इत्यमरः । इत्थं सुरभिमुखं वसन्तप्रारम्भं हिमागमान्तं हेमन्तावसानञ्च शंसति सूचयतीति सः तथोक्तः । स्मरस्य एकबन्धुः सहकारी उभयत्र धर्मसम्पत्तेरिति भावः । शिशिरः समुपययौ ॥ ३० ॥

अथ वसन्तप्रादुर्भावमाह—कुसुमेति । कुसुमप्रधानानां नगानां वृक्षाणां कुन्दानां नगा वृक्षा वा तेषां वनानि उपैतुम् आरोढुं कामः यस्याः सा । "शैलवृक्षौ नगावगौ" इत्यमरः । "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि" इति मकारलोपः । वसन्तलक्ष्मीः किसलयिनीं पल्लविनीं चूतयष्टिं चूतशाखामिवेति भावः । अवलम्ब्य अवष्टभ्य, अन्यथा आरोढुमशक्यत्वादिति भावः क्वणत् शिञ्जमानं शब्दायमानम् अलिकुलं नूपुरमिव यस्याः सा तथोक्ता सती । "क्वणदलिकुलनूपुरम्" इत्यपि पाठः । अन्यत्र अलिकुलवत् नूपुरं नलिनवनेषु पदं निरासे निदधे । तेषु प्रथमं प्रादुरासीदित्यर्थः । "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा" इति

विकसितकुसुमाधरं हसन्तीं
कुरवकराजिवधूं विलोकयन्तम् ।
ददृशुरिव सुराङ्गना निषण्णं
सशरमनङ्गमशोकपल्लवेषु ॥ ३२ ॥

मुहुरनुपतता विधूयमानं
विरचितसंहति दक्षिणानिलेन ।
अलिकुलमलकाकृति प्रपेदे
नलिनमुखान्तविसर्पि पङ्कजिन्याः ॥३३॥

श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठे
नवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती ।
मधुसुरभिणि षट्पदेन पुष्पे
मुख इव शाललतावधूश्चुचुम्बे ॥३४॥

वचनात् आत्मनेपदम् । अत्र प्रक्रान्तवसन्तलक्ष्मीविशेषणसामर्थ्यात् अप्रस्तुतनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३१ ॥

विकसितेति । विकसितः विश्लिष्टः कुसुममेवाधरो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा हसन्तीं स्मयमानां कुरवकराजिरेव वधूः तां विलोकयन्तः कामुकतयेति भावः । अत एव अशोकपल्लवेषु पल्लवसंस्तरेषु निषण्णं स्थितमित्यर्थः । रिरंसयेति शेषः । सशरं नित्यविजयित्वादिति भावः । इत्थं शृङ्गारवीरयोरेकाधिकरणभूतम् अनङ्गं सुराङ्गनाः ददृशुरिवेति उत्प्रेक्षा । अशोकाद्यवलोकनात् मदनसाक्षात्कारादिव महान् मनःक्षोभः तासाम् आसीदित्यर्थः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ३२ ॥

मुहुरिति । अनुपतता अनुधावता दक्षिणानिलेन मलयमारुतेन मुहुर्विधूयमानं कम्पितम् अत एव विरचिता संहतिर्येन, तत्सम्भूतमित्यर्थः । पङ्कजिन्याः यत् नलिनं मुखमिव तस्य अन्तविसर्पि प्रान्तचारि अलिकुलं कर्त्तृ अलकाकृतिम् अलकसादृश्यं प्रपेदे ॥ ३३ ॥

श्वसनेति । षट्पदेन शाललता सर्जतरुशाखा वधूरिव शाललता-

प्रभवति न तदा परो विजेतुं
भवति जितेन्द्रियता यदात्मरक्षा ।
अवजितभुवनस्तथाहि लेभे
सिततुरगे विजयं न पुष्पमासः ॥ ३५ ॥

कथमिव तव सम्मतिर्भवित्री
सममृतुभिर्मुनिनावधीरितस्य ।
इति विरचितमल्लिकाविकाशः
स्मयत इव स्म मधुं निदाघकालः ॥३६॥

वधूः । "प्राकारग्रहयोः शालः शालः सर्ज्जतरुः स्मृतः" इति शाश्वतः । श्वसनेन वायुना निःश्वासेन च चलितः पल्लवः अधरोष्ठ इव यत्र तस्मिन् । "ओत्वोष्ठयोः समासे वा" इति पररूपं वक्तव्यम् । मधुना मकरन्देन मद्येन च सुरभिणि पुष्पे मुखे इव नवं यथा तथा निह्नितर्ष्यं कृतकोपमिवेति क्रियाविशेषणम् । तथा अवधूनयन्ती कम्पयन्ती । "धूञ्प्रीञोर्नुग् वक्तव्यः" इति णिचि नुमागमः । चुचुम्बे चुम्बिता । अत्र श्वसनशब्दार्थमधुशब्दार्थयोश्च श्लेषभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः । सा च उपमाङ्गमित्यनयोः सङ्करः ॥ ३४ ॥

प्रभवतीति । परः शत्रुस्तदा तस्मिन् काले विजेतुं न प्रभवति न शक्नोति । यदा जितेन्द्रियता इन्द्रियजयित्वम् आत्मरक्षा भवति विद्यते । तथाहि—अवजितभुवनः त्रैलोक्यविजयी पुष्पमासो वसन्तः सिततुरगे अर्जुने विषये विजयं न लेभे । अतो जितेन्द्रिया दुर्जया इत्यर्थः । विशेषेण सामान्यार्थसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अथ ग्रीष्मं वर्णयति—कथमिति । विरचितमल्लिकाविकाशः निदाघकालः ग्रीष्मः ऋतुभिः वर्षादिभिः समं मुनिना अवधीरितस्य तिरस्कृतस्य तव सम्मतिः लोके योग्यत्वेन अनुमतिः मान्यत्वं कथमिव भवित्री ? न सम्मानः कथञ्चित् भविष्यतीत्यर्थः । इति इत्थं मधुर्वसन्तः "चैत्रे दैत्ये वसन्ते च जीवे काके मधुः स्मृतः" इति विश्वः । स्मयते स्म इव जहास किम् ? इति उत्प्रेक्षा । "लट् स्मे" इति भूतार्थे लट् । प्रहासस्य शुभ्रत्वेन प्रसिद्धेर्मल्लिकाविकाशे हासत्वाध्यवसायः । अत्र ऋतुभिः सममवधीरितस्य इत्यत्र अभेदाध्यवसायमूला सहोक्तिरलङ्कारः । सम्बन्धि-

बलवदपि बलं मिथो विरोधि
प्रभवति नैव विपक्षनिर्जयाय ।
भुवनपरिभवी न यत्तदानीं
तमृतुगणः क्षणमुन्मनीचकार ॥ ३७ ॥

श्रुतिसुखमुपवीणितं सहायै-
रविरललाञ्छनहारिणश्च कालाः ।
अविहितहरिसूनुविक्रियाणि
त्रिदशवधूषु मनोभवं वितेनुः ॥ ३८ ॥

भेदभिन्नस्य अवधीरणस्य अभिन्नतया अध्यवसायात् तदेव अवधीरणम-सम्मतिद्वारा स्मयोत्प्रेक्षेति अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३६ ॥

बलवदिति । बलवत् प्रबलमपि प्रकृष्टगामि इति यावत् । मिथो विरोधि परस्परस्पर्द्धि बलं सैन्यम् । "वरूथिनी बलं सैन्यम्" इत्यमरः । विपक्षनिर्जयाय शत्रुविजयाय । "तुमर्थाच्च" इत्यादिना चतुर्थी । शत्रून् जेतुमित्यर्थः न प्रभवति न शक्नोति एव । कुतः ? यत् यस्मात् कारणात् भुवनानां परिभवी जेता अपि । "जिदृक्षि" इत्यादिना इनिप्रत्ययः । ऋतुगणः तदानीं तम् अर्जुनं क्षणमपि न उन्मनीचकार अनुन्मनसम् उन्मनसं न चकार । "अरुर्मनश्चक्षुः" इत्यादिना अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः सलोपश्च । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

एवं तटस्थस्य उद्दीपनसामग्री विफला इत्युक्तम् । सम्प्रति विपरीता जातेत्याह—श्रुतीति । सहायैः तासां सहचरैः गन्धर्वैः कृतमिति शेषः । "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः, कर्त्तरि तृतीया । श्रुतिसुखं श्रोत्रमधुरम् उपवीणितं वीणया उपगानम् "सत्यापपाश" इत्यादिना वीणाशब्दात् णिजन्तात् भावे क्तः । अविरलैः भूयोभिर्लाञ्छनैः पूर्वोक्तैः फलकुसुमादिभिश्चिह्नैः हारिणः मनोहराः कालाः वसन्तादि-ऋतवः अविहिता अकृता हरिसूनोरर्जुनस्य विक्रिया मनोविकृतिर्यैः तानि तथाभूतानि सन्ति, "नपुंसकमनपुंसक" इत्यादिना नपुंसकैकशेषः । त्रिदशवधूषु मनोभवं वितेनुः विस्तारयामासुः । सः अयं परप्रहारार्थम् उद्यतमायुधं स्वात्मानमेव प्रहरतीति, न्यायवत् जात इति भावः । अत्र मुनिविक्रियार्थं स्त्रीणां विक्रियारूपानर्थोत्पत्तिकथनात् द्वितीयो विषमाल-

न दलति निचये तथोत्पलानां
न च विषमच्छदगुच्छयूथिकासु ।
अभिरतिमुपलेभिरे यथासां
हरितनयावयवेषु लोचनानि ॥ ३९ ॥

मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः
समुपययुः कमनीयतागुणेन ।
मदनमुपदधे स एव तासां
दुरधिगमा हि मतिः प्रयोजनानाम् ॥ ४० ॥

प्रकृतमनुससार नाभिनेयं
प्रविकसदङ्गुलि पाणिपल्लवं वा ।
प्रथममुपहितं विलासि चक्षुः
सिततुरगे न चचाल नर्त्तकीनाम् ॥ ४१ ॥

ङ्कारः । तथाच सूत्रम्—"विरूपकार्य्यानर्थयोरुत्पत्तिरूपसंघटनाद्विषमा-लङ्कारः" इति ॥ ३८ ॥

तटस्थवत् आलम्बनगणोऽपि विपरीतोऽभूदिति श्लोकद्वयेनाह—नेत्यादि । आसां लोचनानि हरितनयावयवेषु यथा दलति विकसति उत्पलानां निचये अभिरतिं न उपलेभिरे न प्रापुः । तथा विषमच्छदगुच्छाः सप्तपर्णस्तवकाः यूथिकामल्लिकाश्च तासु अभिरतिं न उपलेभिरे । "सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः" इत्यमरः । तथा रमणीयत्वात् तदवयवानामित्यर्थ इति चक्षुःप्रीतिरुक्ता ॥ ३९ ॥

अथ मनःसङ्गं सूचयति—मुनिमिति । याः स्त्रियः कमनीयता सौन्दर्य्यमेव गुणः तेन मुनिम् अर्जुनम् अभिमुखतां निनीषवः नेतुम् इच्छवः समुपययुः । तासां स्त्रीणां सः मुनिरेव मदनम् उपदधे जनयामास । तथाहि—प्रयोजनानाम् उद्देश्यानां गतिः परिणतिः दुरधिगमा हि दुर्ज्ञेया खलु । अतः क्वचित् भवति क्वचित् न भवतीति भावः ॥४०॥

अथासाम् अनुरागमेव कार्य्यतः प्रपञ्चयति—प्रकृतमिति । विलासि सविलासं नर्त्तकीनां सम्बन्धि । "शिल्पिनि ष्वुन्" इति ष्वुन्प्रत्ययः "नृतिखनिरञ्जिभ्य एव" इति नियमः । चक्षुः कर्त्तृ प्रकृतं प्रक्रान्तम्

अभिनयमनसः सुराङ्गनाया
निहितमलक्तकवर्त्तनाभिताम्रम् ।
चरणमभिपपात षट्पदाली
धृतनवलोहितपङ्कजाभिशङ्का ॥ ४२ ॥

अविरलमलसेषु नर्त्तकीनां
द्रुतपरिषिक्तमलक्तकं पदेषु ।
सवपुषमिव चित्तरागमूहु-
र्नमितशिखानि कदम्बकेसराणि ॥४३॥

नृपसुतमभितः समन्मथायाः
परिजनगात्रतिरोहिताङ्गयष्टेः ।

अभिनेयम् अभिनेतव्यं रसभावादिव्यञ्जकं न अनुससार । तद्दूषणं तदाम्-गुख्येनैव दृष्टिप्रयोगनियमादिति भावः। तथा प्रविकसदङ्गुलि पाणि-पल्लवं वा न अनुससार। स च दोषः "यतो हस्तस्ततो दृष्टिः" इति नियमादिति भावः। पल्लवोऽस्त्री किसलयम्" इत्यमरः। "वा स्याद्वि-कल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इति विश्वः। किन्तु प्रथमं प्रवेश एव सिततुरगे अर्जुने उपहितं सत् न चचाल तत्रैव लग्नं तस्थौ। रागात्तेन किञ्चित् करणीयमनुसन्धेयमिति भावः ॥ ४१ ॥

अभिनयेति। अभिनयः रसभावादिव्यञ्जकचेष्टाविशेषः। "व्यञ्जका-भिनयौ समौ" इत्यमरः। तत्र मनो यस्याः तस्याः व्यासङ्गात् भङ्गापातम् अजानन्त्या इत्यर्थः। सुराङ्गनायाः सम्बन्धि अलक्तकवर्त्तनेन लाक्षारस-रञ्जनेन अभिताम्रं निहितं चरणं न्यस्तं षट्पदाली कर्त्री धृता नवलोहित-पङ्कजानामभिशङ्का प्रत्यग्रकोकनदभ्रमो यया सा अभिपपात अभिधावति स्म। अत्र षट्पदाल्याः स्त्रीचरणे पङ्कजभ्रमाभिधानात् भ्रान्तिमदलङ्कारः, तेन च उपमा व्यज्यते इति अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ॥ ४२ ॥

अविरलमिति। नमितशिखानि नर्त्तकीपादपीडनात् नमिताग्राणि कदम्बकेसराणि रङ्गपूजादत्तानीति शेषः। अविरलं सान्द्रं यथा तथा द्रुतं रागोष्मणा विगलितम् अत एव परिषिक्तं नर्त्तकीनाम् अलसेषु पदेषु पाद-न्यासेषु अलक्तकं लाक्षारागं सवपुषं मूर्त्तिमन्तं चित्तरागम् उत्कण्ठतया-बहिर्निःसृतं मुनिविषयकं रागमिवेति उत्प्रेक्षा। ऊहुर्वहन्ति स्म ॥ ४३ ॥

स्फुटमभिलषितं बभूव वध्वा
वदति हि संवृतिरेव कामितानि ॥४४॥

अभिमुनि सहसा हृते परस्या
घनमरुता जघनांशुकैकदेशे।
चकितमवसनोरु सत्रपायाः
प्रतियुवतीरपि विस्मयं निनाय ॥४५॥

धृतबिसवलये निधाय पाणौ
मुखमधिरूषितपाण्डुगण्डलेखम्।
नृपसुतमपरा स्मराभितापा-
दमधुमदालसलोचनं निदध्यौ ॥ ४६ ॥

अथासां शृङ्गारचेष्टां कथयति—नृपेति। नृपसुतम् अर्जुनम् अभितः सम्मुखं परिजनस्य सखीजनस्य गाढेन तिरोहिता लज्जया साकारगोपनाय अन्तर्हिता अङ्गयष्टिः यस्याः सा तस्याः समन्मथायाः वध्वाः अभिलषितं मुनिं प्रति अनुरागः स्फुटं बभूव। न च संव्रियमाणस्य अभिव्यक्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् इति आह—यतः संवृतिः सम्यक् गोपनमेव कामितानि अनुरागान्। कामयतेर्भावे क्तः। वदति हि प्रकटयति इत्यर्थः। अयम् अनुरागस्य स्वभावः उक्तः, यया चेष्टया रागः संव्रियते स एव अस्य प्रकाशिकेति भावः॥ ४४॥

अभिमुनीति। अभिमुनि मुनिसमक्षं घनेन मरुता जवनांशुकस्य एकदेशे सहसा हृते सति सत्रपायाः सलज्जायाः परस्याः सम्बन्धि अवसना निरावरणौ ऊरू यस्मिन् तत् चकितं भयसंभ्रमः प्रतियुवतीरपि सपत्नीरपि विस्मयं निनाय। किमुत अन्यजनमिति अपिशब्दार्थः। न तु मुनिमित्याशयः॥ ४५॥

धृतेति। अपरा स्त्री स्मराभितापाद्धेतोः धृतानि बिसानि एव वलयानि येन तस्मिन् पाणौ अधिरूषितं चन्दनादिचर्चितं पाण्डु गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तत् मुखं निधाय आरोप्य अमधुमदे मधुमदरहिते तथापि अलसे लोचने यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा तं नृपसुतं निदध्यौ पश्यति स्म। "निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्" इत्यमरः॥ ४६॥

सखि दयितमिहानयेति सा मां
प्रहितवती कुसुमेषुणाभितप्ता ।
हृदयमहृदया न नाम पूर्वं
भवदुपकण्ठमुपागतं विवेद ॥ ४७ ॥

चिरमपि कलितान्यपारयन्त्या
परिगदितुं परिशुष्यता मुखेन ।
गतघृण गमितानि सत्सखीनां
नयनयुगैः सममार्द्रतां मनांसि ॥४८॥

अचकमत सपल्लवां धरित्रीं
मृदुसुरभिं विरहय्य पुष्पशय्याम् ।

अथ पञ्चभिर्मुनिं प्रति दूतीवाक्यमाह—सखीति । कुसुमेषुणा कामेन अभितप्ता पीड़िता सा नायिका, हे सखि ! दयितं मुनिम् इह आनय इति मां प्रहितवती भवदन्तिकं प्रेषितवती । किन्तु अविमृश्यकारिणीय-मित्याह—हृदयमिति । अहृदया असमन्का तस्याः तदङ्गत्वादिति भावः । अत एव सा पूर्वं प्रागेव भवदुपकण्ठं त्वत्समीपम् उपागतं हृदयं मनः न विवेद । नाम सम्भावनायाम् । अतो मत्प्रेषणं व्यर्थं तस्य अन्तरङ्गत्वाद् बहिरङ्गस्य दुर्बलत्वादिति भावः । एतेन मनःसङ्ग उक्तः । चक्षुःप्रीतिस्तु प्रागेव सर्वासाम् उक्ता इति न पृथक् उच्यते ॥ ४७ ॥

"दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पा जागरः कृशता रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश" इति । तत्राद्यम् अवस्थाद्वयम् अभ्यधायि । सम्प्रति काचित् क्रमशेषपि छेदेन सूच्यते—चिरमिति । चिरं कलितानि अपि सन्देशार्थबुद्ध्या योजितानि अपि वचनानीति शेषः । परिशुष्यता मुखेनेति जागरोक्तिः । परिगदितुम् अपारयन्त्या अशक्नुवत्या तया । हे गतघृण ! अद्यापि तां न अनुकम्पसे इति भावः । सत्सखीनां मनांसि नयनयुगैः समम् आर्द्रतां गमितानि उपचयं गमितानीत्यर्थः । शोकबाष्पाभ्यामिति भावः । अत्र सखीशोकोक्त्या मूर्च्छावस्था सूच्यते । अत्र शोकबाष्परूप-कारणभेदात् प्रतियोगिभेदाच्च आर्द्रत्वभेदेऽपि अभेदाध्यवसायः । तन्मूला च इयं नयनयुगैः सममिति सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ४८ ॥

भृशमरतिमवाप्य तत्र चास्या-
स्तव सुखशीतमुपैतुमङ्कमिच्छा ॥४९॥
तदनघ तनुरस्तु सा सकामा
व्रजति पुरा हि परासुतां त्वदर्थे ।
पुनरपि सुलभं तपोऽनुरागी
युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ॥५०॥
जहिहि कठिनतां प्रयच्छ वाचं
ननु करुणामृदु मानसं मुनीनाम् ।

अचकमतेति । किं वाच्यं तेत्याह—सा स्त्री मृद्वी सुरभिश्च या तां मृदुसुरभिं पुष्पशय्यां विरहय्य विहाय सपल्लवां धरित्रीम् अचकमत ऐच्छत् । तस्याः ततोऽपि शीतलत्वादिति भावः । कमेर्णिङन्तात् लुङ् । "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्" इति द्विर्भाव इति केचित् । तन्न अचीकमत इति प्रसङ्गात् । अतो णिङभावपक्षे "कमेश्चङ् वक्तव्यः" इति वक्तव्यात् चङि रूपमेतत् । अस्या नायिकायास्तत्र धरित्र्यामपि भृशम् अरतिं दुःखम् अवाप्य सुखयति इति सुखः शीतः शीतलश्च तं सुख-शीतलं तव अङ्कम् उत्सङ्गम् उपैतुम् इच्छा, वर्त्तते इति शेषः । अस्याश्च शीत-लत्वं कथितम्, अत्र अरतिजागरौ सुव्यक्तौ इति अस्या नायिकायाः क्रमेण पुष्पशय्याद्यनेकाधारसम्बन्धकथनात् प्रथमः पर्य्यायालङ्कारः । तदुक्तम्— "क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्त्तते यदि । एकस्मिन्नथवानेकं पर्य्यायालङ्कृति-र्द्विधा ॥" इति लक्षणात् ॥ ४९ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् तस्याः दुःखस्थत्वात् हेतोः । हे अनघ ! निष्पाप ! तनुः कृशा इति कार्श्यावस्थाकथनम् । सा नायिका सकामा सफलमनोरथा अस्तु । हि यस्मात् त्वमेव अर्थः प्रयोजनं वस्तु वा तस्मिन् त्वदर्थे निमित्ते, सतीति शेषः । त्वाम् उद्दिश्य इत्यर्थः । परासुतां निष्प्राणत्वं पुरा व्रजति व्रजिष्यति, मरिष्यतीत्यर्थः । तथाच ते अनिमित्त-हत्यया अनघत्वव्याघातः स्यादिति भावः । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । इदञ्च दशमावस्थाप्रदर्शनम् । न च तपोनिष्ठत्वात् भेतव्यमित्याह—पुनरिति । पुनरपि पश्चादपि । "पुनरप्रथमे भेदे" इति विश्वः । तपः सुलभम् अनुरागी अनुरूपः योग्यश्च युवतिजनस्तु न आप्यते न लभ्यते खलु ॥ ५० ॥

उपगतमवधीरयन्त्यभव्याः
स निपुणमेत्य कयाचिदेवमूचे ॥५१॥

सललितचलितत्रिकाभिरामाः
शिरसिजसंयमनाकुलैकपाणिः ।
सुरपतितनयेऽपरा निरासे
मनसिजजैत्रशरं विलोचनार्द्धम् ॥५२॥

एवं प्रलोभितस्यापि मुनेर्मौनं न भग्नमित्याह—जहिहीति । कठिनतां निःस्पृहतां जहिहि त्यज इत्यर्थः । जहातेः "आ च हौ" इतीकारः । वाचं प्रयच्छ सन्धत्स्व इत्यर्थः । मुनीनां मानसं मनः करुणामृदु ननु दयार्द्रं खलु । "स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः । किन्तु अभव्या निर्भाग्या उपगतं प्राप्तं, विषयमिति शेषः । अवधीरयन्ति अवमन्यन्ते । एवमुक्तप्रकारेण सः अर्जुनः कयाचित् एत्य समीपम् आगत्य निपुणं चतुरं यथा स्यात् तथा ऊचे उक्तः । नायिकया दूतीं प्रति वचनम् उक्तं तया दूत्या च मुनिं प्रत्युक्तं कथितमित्यर्थः । अत्र पञ्चश्लोक्यां विप्रलम्भशृङ्गारस्य औत्सुक्यनाम्ना व्यभिचारिभावस्य च अपुनरुक्तिः । अनौचित्येन नायिकायाः प्रवृत्तेराभासत्वमनुसन्धेयम् । तदुक्तम्—"एकत्र चेदनुरागस्तिर्यङ् म्लेच्छगतोऽपि वा । योषितां बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥" इति तन्निबन्धनात् ऊर्जस्वलमलङ्कारः । तथाच सूत्रम्—"रसभेदतदाभासतत्प्रशमानां निबन्धनेन रसवत्प्रेय ऊर्जस्वलम्" इति । समाहितातिरसबन्धे रसवदलङ्कारः । भावनिबन्धे प्रेयोऽलङ्कारः । रसभावनिबन्धे तूर्जस्वलालङ्कारः । तत् प्रशमनिबन्धने समाहितालङ्कार इति सूत्रार्थः ॥ ५१ ॥

सललितेति । सललितं सविलासं यथा तथा चलितेन विवर्त्तितेन त्रिकेण कटिभागेन । "पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्" इत्यमरः । अभिरामाः शिरसि जाताः शिरसिजाः । "सप्तम्यां जनेर्डः ।" "अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" इति अलुक् । "उपपदमतिङ्" इति समासः । एतेन मनसिजो व्याख्यातः । तेषां संयमने बन्धने आकुलः व्यग्रः एकः पाणिः यस्याः सा, परा स्त्री सुरपतितनये अर्जुने जैता इव जैत्रः । जैतृशब्दात् तृजन्तात् "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति अण्प्रत्ययः । मनसिजस्य जैत्रः शरः तथाभूतं विलोचनस्य अर्द्धम् एकदेशं कटाक्षमित्यर्थः । निरासे विससर्ज ॥ ५२ ॥

कुसुमितमवलम्ब्य चूतमुच्चै-
स्तनुरिभकुम्भपृथुस्तनानताङ्गी।
तदभिमुखमनङ्गचापयष्टि-
र्विसृतगुणेवं समुन्ननाम काचित् ॥५३॥

सरभसमवलम्ब्य नीलमन्या
विगलितनीवि विलोलमन्तरीयम्।
अभिपतितुमनाःससाध्वसेव
च्युतरशनागुणसन्दितावतस्थे ॥५४॥

यदि मनसि शमः किमङ्ग चापं
शठ विषयास्तव वल्लभा न मुक्तिः।
भवतु दिशति नान्यकामिनीभ्य-
स्तव हृदये हृदयेश्वरावकाशम् ॥५५॥

कुसुमितेति। इभकुम्भवत् पृथुभ्यां स्तनाभ्याम् आनतम् अङ्गं यस्याः सा। "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च" इति ङीष्। काचित् तनुः तन्वी। "वोतो गुणवचनात्" इति विकल्पात् न ङीष्। कुसुमितम् उच्चैरुन्नतं चूतम् अवलम्ब्य। अत एव चूतलतायोगात् विसृता गुणा यस्याः सा। "विसृतं विस्तृतं ततम्"। "मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः" इति चामरः। अनङ्ग-चापयष्टिरिव आकृष्टमुक्ता इति भावः। तदभिमुखं समुन्ननाम समुज्ज-जृम्भे अङ्गभङ्गं चकार इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सरभसमिति। अन्या अपरा विगलितनीवि श्लथबन्धनम् अत एव विलोलं स्थानचलितं नील्या रक्तं नीलम्। "नील्या अन् वक्तव्यः" इति अन्प्रत्ययः। अन्तरीयं परिधानम् अवलम्ब्य हस्तेन गृहीत्वा सरभसं सत्वरम् अभिपतितुं मनो यस्याः सा। अपगन्तुम् उद्युक्ताः इत्यर्थः। तथापि ससाध्वसा इव न तु वस्तुतः ससाध्वसा किन्तु च्युतेन गलितेन रशनागुणेन सन्दिता बद्धा सती अवतस्थे स्थिता। "बद्धे सन्दानितं मूतमुद्दितं सन्दितं सितम्" इत्यमरः। कर्म्मणि क्तः। "द्यतिस्यतिमास्थाम्" इत्याकारः ॥ ५४

काचिद् युग्मेनाह—यदीत्यादि। तव मनसि शमः शान्तिः यदि अस्तीति शेषः। अङ्ग! भोः! चापं किं, किमर्थमित्यर्थः। किन्तु हे

इति विषमितचक्षुषाभिधाय
स्फुरदधरोष्ठमसूयया कयाचित्।
अगणितगुरुमानलज्जयासौ
स्वयमुरसि श्रवणोत्पलेन जघ्ने ॥५६॥

सविनयमपराभिसृत्य साचि
स्मितसुभगैकलसत्कपोललक्ष्मीः।
श्रवणनियमितेन तं निदध्यौ
सकलमिवासकलेन लोचनेन ॥५७॥

करुणमभिहितं त्रपा निरस्ता
तदभिमुखञ्च किमुक्तमश्रु ताभिः।

शठ ! हे वञ्चक ! तव विषयाः शब्दादयः वल्लभाः प्रियाः, न तु मुक्तिः। तदेव द्रढयितुमाह—भवतु को दोष इति शेषः। यद्यहं रागी तर्हि किमिति भवतीः न गणयामि इति शङ्कां निवारयति। तव हृदये मनसि हृदयेश्वरा काचित् तव प्रेयसी अन्यकामिनीभ्यः स्वान्तरेभ्यः अवकाशं न दिशति न प्रयच्छति। स्वान्तरासक्त्या न अस्मान् गणयसि न तु वैराग्यात् तदर्थमेव अयं ते सकलः प्रयासः इत्यर्थः॥ ५५॥

इतीति। इति इत्थम् असूयया मत्सरेण स्फुरन् अधरोष्ठो यस्मिन् कर्म्मणि तथा अभिधाय उक्त्वा विषमितचक्षुषा कुटिलीकृतदृष्ट्या अगणिताः गुरवः आचार्य्यादयः मानः अभिमानः लज्जा च यया तया कयाचिदसौ मुनिरुरसि स्वयं स्वहस्तेनैव श्रवणोत्पलेन जघ्ने हतः॥ ५६॥

सविनयमिति। अपरा सविनयम् अनौद्धत्येन साचि तिर्य्यगभिसृत्य समीपं गत्वा स्मितेन मन्दहासेन सुभगैकस्य लसतः कपोलस्य लक्ष्मीः यस्याः सा इति। बहुवचनपदान्तरो बहुव्रीहिः। अन्यथा कप्रत्ययः स्यादित्युक्तं प्राक्। श्रवणनियमितेन कर्णान्तप्रापितेन रूढप्रसारणं तावदायतेनेत्यर्थः। असकलेन असम्पूर्णेन कटाक्षेणेति यावत्, लोचनेन तं मुनिं धनञ्जयम्। सकलमिव समग्रप्रायं यथा तथा निदध्यौ पश्यति स्म। कटाक्षेणैव गाढम् अद्राक्षीदित्यर्थः। एषु श्लोकेषु भावाभासनिबन्धनत्वात् ऊर्जस्वलालङ्कारः। औत्सुक्यमत्र भावः। आभासत्वञ्च अस्य विरक्तमुनौ अनौचित्यादित्युक्तं प्रागेवेति॥ ५७॥

प्रकुपितमभिसारणेऽनुनेतुं
प्रियमियती ह्यबलाजनस्य भूमिः॥५८॥

असकलनयनेक्षितानि लज्जा
गतमलसं परिपाण्डुता विषादः।
इति विविधमियाय तासु भूषां
प्रभवति मण्डयितुं वधूरनङ्गः॥५९॥

अलसपदमनोरमं प्रकृत्या
जितकलहंसवधूगति प्रयातम्।
स्थितमुरुजघनस्थलातिभारा-
दुदितपरिश्रमजिह्मितेक्षणं वा॥ ६० ॥

अथ तासां मुनिविलोभनमुपसंहरति—करणमिति। ताभिः स्त्रीभिः तदभिमुखं मुनिसमक्षं करणं दानम् अभिहितम् उक्तम्। तथा निरस्ता लज्जा त्यक्ता। किं बहुना अस्तु च विसृष्टम्। ततः परं न किञ्चिद् विधेयमासीदिति भावः। कुतः? हि यस्मात् अबलाजनस्य अभिसारणे समागमविषये प्रकुपितम् अननुकूलं प्रियम् अनुनेतुम् अनुकूलयितुम् इयती भूमिरिति एतावती सीमा साधनानां परमावधिरिति भावः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ ५८॥

अथासामनुरागदार्ढ्यं निगमयति—असकलेति। असकलनयनेक्षितानि नयनार्धविलोकितानि लज्जालसं गतं मन्दगमनं परिपाण्डुता पाण्डुवर्णत्वं विषादः इष्टानवाप्तिनिमित्तश्चेतोभङ्गः इत्येवंप्रकारं विविधं नानाविचेष्टितम्। "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्यादिना नपुंसकैकशेषत्वम्। तासु भूषाम् इयायेति भावप्राधान्येन योज्यम्। तथाहि—अनङ्गो मदनः वधूः मण्डयितुं प्रभवति सर्वावस्थासु इति भावः। अतः तासाम् अनङ्गभूषितानाम् अखिलं भूषणमेवेति भावः॥ ५९॥

इदानीम् एतासां त्रिभिर्मुनिविलोभने प्रयासवैफल्यमाह—अलसेति। वधूनां सम्बन्धि प्रकृत्या अलसैः पदैः मनोरमं मनोज्ञम् अत एव जिता कलहंसवधूनां गतिर्येन तत् प्रयातं गमनम्। भावे क्तः। तथा ऊरुणः अतिविपुलस्य जघनस्थलस्य अतिभारादतिगौरवात् उदितपरिश्रमेण उद्गत-

भृशकुसुमशरेषुपातमोहा-
दनवसितार्थपदाकुलोऽभिलापः।
अधिकविततलोचनं वधूना-
मयुगपदुन्नमितभ्रु वीक्षितञ्च ॥६१॥

रुचिकरमपि नार्थवद् बभूव
स्तिमितसमाधिशुचौ पृथातनूजे।
ज्वलयति महतां मनांस्यमर्षे
न हि लभतेऽवसरं सुखाभिलाषः ॥६२॥

विशेषकम्।

स्वयं संराध्यैवं शतमखमखण्डेन तपसा
परोच्छित्त्या लभ्यामभिलषति लक्ष्मीं हरिसुते

श्रमेण जिह्मितं ग्लपितं ईक्षणं यस्मिन् तत् स्थितं वा स्थितिश्च। सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये। "वा समुच्चय एवार्थे उपमानविकल्पयोः" इति हैमः ॥ ६० ॥

भृशेति। तथा भृशेन गाढ़ेन कुसुमशरस्य कामस्य इषोर्निपातेन यो मोहः मूर्च्छा तस्मात् हेतोः अनवसितार्थैः अस्फुटोच्चारणात् अनवधारिताभिधेयैः पदैः सुप्तिङन्तादिभिः क्षुभितशब्दैः आकुलः सङ्कीर्णः अभिलापः वाक्यप्रयोगश्च अधिकं विततं विस्तृतं लोचनं यस्मिन् तत् अयुगपत् पर्य्यायेण उन्नमिते भ्रुवौ यस्मिन् तत् तथोक्तम्। "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वः। वीक्षितं वीक्षणञ्च ॥ ६१ ॥

रुचिकरमिति। पूर्वोक्तं रुचिकरं स्पृहाजनकमपि। "रुचिः कान्त्यर्च्चिषोर्भासि स्त्रियां शोभास्पृहार्थयोः" इति वैजयन्ती। स्तिमितेन स्थिरेण समाधिना तपोयोगेन शुचौ शुद्धे निर्विकारे चेतसीत्यर्थः। पृथातनूजे अर्जुने विषये अर्थवत् सप्रयोजनं न बभूव। तथाहि—महतां धीराणां मनांसि अमर्षे क्रोधे ज्वलयति सति सुखाभिलाषः अवसरम् अवकाशं न लभते रौद्रस्य शृङ्गारविरोधित्वादिति भावः। अत्र विशेषके अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ६२ ॥

मनोभिः सोद्वेगैः प्रणयविहतिध्वस्तरुचयः
सगन्धर्वा धाम त्रिदशवनिता स्वं प्रति ययुः ॥ ६३ ॥

इति * * * अर्ज्जुनविलोभनप्रत्याख्यानो
नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

स्वयमिति। एवं हरिसुते अर्ज्जुने स्वयम् अखण्डेन अविलुप्तेन तपसा शतमखम् इन्द्रं संराध्य प्रीणयित्वा परोच्छित्त्या शत्रुवधेन लभ्यां साध्यां लक्ष्मीं राजलक्ष्मीमभिलषति सति सोद्वेगैः कार्य्यसिद्ध्यभावात् सनिर्वेदैर्मनोभिः उपलक्षिताः। किञ्च, प्रणयविहत्या प्रार्थनाभङ्गेन ध्वस्तरुचयो नष्टकान्तयः सगन्धर्वाः गन्धर्वसहिताः त्रिदशवनिताः स्वं धाम स्वस्थानं प्रतिययुः। शिखरिणीवृत्तमेतत्। "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

इति किरातार्ज्जुनीयमहाकाव्यस्य दशमसर्गव्याख्या समाप्ता ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

—:०:—

अथामर्षान्निसर्गाच्च जितेन्द्रियतया तया ।
आजगामाश्रमं जिष्णोः प्रतीतः पाकशासनः ॥ १ ॥

मुनिरूपोऽनुरूपेण सूनुना ददृशे पुरः ।
द्राघीयसा वयोऽतीतः परिक्लान्तः किलाध्वना ॥ २ ॥

अन्वयः । अथ पाकशासनः तया अमर्षात् निसर्गात् च जितेन्द्रियतया प्रतीतः सन् जिष्णोः आश्रमम् आजगाम । वाच्यः—पाकशासनेन प्रतीतेन सता आश्रमः आजग्मे ॥ १ ॥

अन्वयः । अनुरूपेण सूनुना वयोऽतीतः मुनिरूपः सः द्राघीयसा अध्वना परिक्लान्तः किल पुरः ददृशे वाच्यः—अनुरूपः सूनुः वयोऽतीतं परिक्लान्तं मुनिरूपं तं ददर्श ॥ २ ॥

अथेति । अथ अप्सरसां प्रतिप्रयाणानन्तरम् । पाको नाम कश्चित् राक्षसः तस्य शासन इन्द्रः । नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । तया अप्सरोमुखात् श्रुतया अमर्षात् द्विषद्द्वेषात् निसर्गाच्च या जितेन्द्रियता तया आगन्तुकानागन्तुकोभयविधहेतुकया प्रतीतः हृष्टः सन् । "ख्यातो हृष्टे प्रतीते" इत्यमरः । जिष्णोः अर्जुनस्य । "जिष्णुः शक्रे धनञ्जये" इत्यमरः । आश्रममाजगाम । अत्र अमर्षनिसर्गयोः जितेन्द्रियताहेतुकं रुचिकरमपीति काव्यलिङ्गं स्फुटमवगम्यते ॥ १ ॥

किमिन्द्रः मुनिरूपेणैवाजगाम इत्याह—मुनिरूपेति । मुनेः रूपमिव रूपं यस्य सः मुनिरूपः मुनिवेशधारीत्यर्थः । सः इन्द्रः अनुरूपेण दर्शनप्रदानयोग्येनेत्यर्थः । सूनुना पुत्रेण अर्जुनेन पुरः अग्रे ददृशे दृष्टः । कथम्भूतः ? वयो यौवनादिकम् अतीतः वृद्धः । "द्वितीयाश्रित" इत्यादिना द्वितीयासमासः । द्राघीयसा अतिदीर्घेण । "प्रियस्थिर" इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः । अध्वना अध्वगमनेनेत्यर्थः । परिक्लान्तः परिश्रान्तः । किलेत्यलीके । "किल सम्भाव्यवार्तयोः । हेतुरुच्योरलीके च" इति हेमचन्द्रः । वृद्धः इव दूराध्वश्रान्त इव स्थित इत्यर्थः । "इव" इति पाठे स्पष्टार्थः ॥ २ ॥

১। অনন্তর পাকদানবনিহন্তা ইন্দ্র অপ্সরোগণের মুখে অর্জ্জুনের স্বভাবতঃ ও শত্রুপক্ষের প্রতি বিদ্বেষবশতঃ সমুদ্ভূত সেই জিতেন্দ্রিয়তা শ্রবণে সন্তুষ্ট হইয়া তদীয় আশ্রমে আগমন করিলেন।

जटानां कीर्णया केशैः संहत्या परितः सितैः।
पृक्तयेन्दुकरैरह्नः पर्य्यन्त इव सन्ध्यया॥ ३॥
विशदभ्रूयुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः।
प्रालेयावततिम्लानपलाशाब्ज इव ह्रदः॥ ४॥
आसक्तभरनीकाशैरङ्गैः परिकृशैरपि।
आद्यूनः सद्गृहिण्येव प्रायो यष्ट्यावलम्बितः॥ ५॥

अन्वयः। परितः सितैः केशैः कीर्णया जटानां संहत्या (उपलक्षितः) (सुतरां) इन्दुकरैः पृक्तया सन्ध्यया (उपलक्षितः) अह्नः पर्य्यन्त इव (स्थितः)॥ वाच्य— संहत्या (उपलक्षितेन) …सन्ध्यया (उपलक्षितेन) अह्नः पर्य्यन्तेन इव (स्थितम्)॥ ३॥

अन्वयः। विशदभ्रूयुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः (सः) प्रालेयावततिम्लानपलाशाब्जः ह्रद इव (स्थितः)। वाच्य—वलितापाङ्गलोचनेन (तेन)·· म्लानपलाशाब्जेन ह्रदेन इव (स्थितम्)॥४॥

अन्वयः। परिकृशैरपि आसक्तभरनीकाशैः अङ्गैः (उपलक्षितः) (सुतरां) आद्यूनः सद्गृहिण्या इव प्रायः यष्ट्या अवलम्बितः। वाच्य—…अङ्गैः (उपलक्षितेन)··यष्ट्या अवलम्बितेन (स्थितम्)॥ ५॥

अथ चतुर्भिरिन्द्रं विशिनष्टि—जटानामिति। परितः सितैः केशैः कीर्णया व्याप्तया जटानां संहत्या समूहेन उपलक्षितः। अत एव इन्दुकरैः इन्दुकिरणैः पृक्तया युक्तया सन्ध्यया उपलक्षितः अह्नः पर्य्यन्तः दिनान्त इव स्थितः। तस्यापि परिणतरूपत्वाद् वृद्धोपमानत्वं, जटानां संहत्यं तुरक्तत्वात् सन्ध्यासाम्यम्॥ ३॥

विशदेति। पुनश्च विशदेन पलितपाण्डुरेण भ्रूयुगेन छन्ने वलितापाङ्गे वलिमत्प्रान्ते लोचने यस्य सः तथोक्तः। "अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ" इत्यमरः। पामादित्वात् लोमादिसूत्रेण वलच्प्रत्ययः। प्रालेयावतत्या हिमसंहत्या म्लानपलाशानि क्लान्तदलानि अब्जानि यस्मिन् सः ह्रद इव स्थितः॥ ४॥

आसक्तेति। पुनश्च परिकृशैः परिक्षीणैरपि आसक्तभरनीकाशैः भाराक्रान्तसदृशैः सभारवद्गुरुभवद्भिरित्यर्थः। "इकः काशे" इति दीर्घः।

२। তদীয় অনুরূপ পুত্র অর্জ্জুন দেখিলেন,—এক মুনিবেশধারী বৃদ্ধ যেন দীর্ঘ পথপর্য্যটনে পরিশ্রান্ত হইয়া আসিতেছেন।

৩। তাঁহার জটাপটল চতুর্দ্দিকে শুভ্র কেশে পরিব্যাপ্ত। সুতরাং ইন্দুকিরণসংযুক্ত সন্ধ্যা-রাগশোভিত দিবাবসানের ন্যায় তিনি প্রতিভাত।

৪। তাঁহার বলিতাপাঙ্গ লোচনদ্বয় পলিত পাণ্ডুর ভ্রূযুগলে সমাচ্ছন্ন; সুতরাং হিমস্তোমপরিম্লানদল কমলশোভিত হ্রদের ন্যায় তিনি অবস্থিত।

গূঢ়োঽপি বপুষা রাজন্ ধাম্না লোকাভিভাবিনা।
অংশুমানিব তন্বভ্রপটলচ্ছন্নবিগ্রহঃ ॥ ৬ ॥
জরতীমপি বিভ্রাণস্তনুমপ্রাকৃতাকৃতিঃ।
চকারাক্রান্তলক্ষ্মীকঃ সসাধ্বসমিবাশ্রমম্ ॥ ৭ ॥

অন্বয়ঃ। বপুষা গূঢ়োঽপি তন্বভ্রপটলচ্ছন্নবিগ্রহঃ অংশুমান্ ইব লোকাভিভাবিনা ধাম্না রাজন্ (দদৃশে)। বাচ্য—গূঢ়মপি ছন্নবিগ্রহং অংশুমন্তমিব রাজন্তং (দদর্শ)॥ ৬॥

অন্বয়ঃ। জরতীং তনুং বিভ্রাণোঽপি অপ্রাকৃতাকৃতিঃ সঃ আক্রান্তলক্ষ্মীকঃ সন্ আশ্রমং সসাধ্বসমিব চকার॥ বাচ্য— বিভ্রাণেনাপি অপ্রাকৃতাকৃতিনা তেন আক্রান্তলক্ষ্মীকেণ (সতা) আশ্রমঃ সসাধ্বস ইব চক্রে॥ ৭॥

অঙ্গৈঃ উপলক্ষিতঃ কার্শ্যাৎ লঘূনি অপি স্বাঙ্গানি স্বয়ং বোঢ়ুমসমর্থ ইত্যর্থঃ। অত এব আদূনঃ ঔদরিকঃ। "আদূনঃ স্যাদৌদরিকে বিজিগীষাবিবর্জ্জিতে" ইত্যমরঃ। আঙ্পূর্ব্বাৎ দীব্যতেঃ ক্তঃ। "চ্ছ্বোঃ শূড়নুনাসিকে চ" ইতি ঊড়াদেশঃ। "দিবোঽবিজিগীষায়াম্" ইতি নিষ্ঠানত্বম্। সদ্‌গৃহিণ্যা অনুকূলকলত্রেণেব প্রায়ঃ প্রাচুর্য্যেণ যষ্ট্যা অবলম্বনদণ্ডেন অবলম্বিতঃ ধারিতঃ, ন তু স্বশক্ত্যা ইতি ভাবঃ॥ ৫॥

গূঢ় ইতি। বপুষা গূঢ়োঽপি প্রচ্ছন্নরূপোঽপীত্যর্থঃ। প্রকৃত্যাদিভ্য উপসংখ্যানাৎ তৃতীয়া। তন্বভ্রপটলচ্ছন্নবিগ্রহঃ স্তোকাভ্রবৃন্দান্তরিতমূর্ত্তিঃ অংশুমান্ ইব লোকাভিভাবিনা লোকব্যাপিনা ধাম্না তেজসা "ধাম রশ্মৌ গৃহে দেহে স্থানে জন্মপ্রভাবয়োঃ" ইতি হেমচন্দ্রঃ। রাজন্ দীপ্যমানঃ দদৃশে ইতি পূর্ব্বেণ সম্বন্ধঃ॥ ৬॥

জরতীমিতি। জরতীং জীর্ণাম্। "জীনো জীর্ণো জরন্নপি" ইত্যমরঃ। জীর্য্যতেরতীতার্থে শতৃপ্রত্যয়ঃ। "উগিতশ্চ" ইতি ঙীপ্। তনুং শরীরং বিভ্রাণঃ দধৎ অপি অপ্রাকৃতা অলোকসামান্যা আকৃতির্মূর্ত্তির্যস্য সঃ ইন্দ্রঃ আক্রান্তা অভিভূতা লক্ষ্মীঃ আশ্রমশোভা যেন স আক্রান্তলক্ষ্মীকঃ। অত্র "উরঃপ্রভৃতিভ্যঃ কপ্" ইতি নিত্যকবাশ্রয়ণাৎ। একবচনোত্তরপদস্যৈব লক্ষ্মীশব্দস্যোরঃপ্রভৃতিষু পাঠাৎ "শেষাদ্বিভাষা" ইতি বিকল্পাশ্রয়ণে তু

৫। তাঁহার সর্ব্বাঙ্গ অত্যন্ত ক্ষীণ হইলেও ভারাক্রান্তবৎ প্রতীত হইতেছিল। ঔদরিক ব্যক্তি যেমন সুশীলা পত্নীকে অবলম্বন করিয়া চলিয়া থাকে, তেমনি তিনি যষ্টির উপর সম্পূর্ণ ভর করিয়া আসিতেছেন।

৬। তিনি প্রচ্ছন্নমূর্ত্তি হইলেও অল্প অল্প মেঘখণ্ডে সমাবৃতমূর্ত্তি সূর্য্যের ন্যায় লোকব্যাপী তেজঃপুঞ্জে দীপ্যমান হইতেছিলেন।

अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे ।
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः ॥८॥
आतिथेयीमथासाद्य सुतादपचितिं हरिः ।
विश्रम्य विष्टरे नाम व्याजहारेति भारतीम् ॥९॥
त्वया साधु समारम्भि नवे वयसि यत्तपः ।
ह्रियते विषयैः प्रायो वर्षीयानपि मादृशः ॥ १० ॥

अन्वयः । पृथासूनुः तम् अभितः स्नेहेन परितस्तरे, बन्धौ अविज्ञाते हि बलात् मनः प्रह्लादते । वाच्य—पृथासूनुना परितस्तरे मनसा प्रह्लाद्यते ॥ ८ ॥

अन्वयः । अथ हरिः सुतात् आतिथेयीम् अपचितिम् आसाद्य विष्टरे विश्रम्य नाम इति भारतीं व्याजहार । वाच्य—हरिणा इति भारती व्याजह्रे ॥ ९ ॥

बहुवचनोत्तरपद इति विवेकः । आश्रमं समाध्वसमिव चकार । तेजस्विदर्शनात् भयं भवति, तत्तु न दुःखजनकं तस्य अमानुषत्वादिति सूचयितुमिवशब्दः ॥ ७ ॥

अभित इति । पृथासूनुः अर्जुनः तम् इन्द्रम् अभितः तं प्रति स्नेहेन परितस्तरे । तद्गोचरेण प्रेम्णा पर्य्यावृतः । स्तृणातेः कर्म्मणि लिट् । "ऋतश्च संयोगादेर्गुणः" इति गुणः । ननु अज्ञातसम्बन्धविशेषस्य तस्य इन्द्रे कथं स्नेहोदय इत्यत आह—अविज्ञात इति । बन्धौ सुहृदि अविज्ञातेऽपि बन्धुरयमिति अज्ञातेऽपि बलात् बान्धवसत्तावशादेव मनः प्रह्लादते हि, स्निह्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

आतिथेयीमिति । अथ हरिः इन्द्रः सुतात् अर्जुनात् आतिथेयीम् अतिथिषु साध्वीम् । "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ।" अपचितिं पूजाम् आसाद्य प्राप्य । "पूजा नमस्यापचितिः" इत्यमरः । विष्टरे आसने । "ऋदोरप्" इति स्तृणातेरप्प्रत्ययः । "वृक्षासनयोर्विष्टरः" इति षत्वम् । विश्रम्य नाम विश्रम्य किल श्रमम् अपनीय इत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारां भारतीं व्याजहार उक्तवान् । "व्याहार उक्तिर्लपितम्" इत्यमरः ॥ ९ ॥

৭। তিনি জীর্ণতনু ধারণ করিলেও তাঁহার আকৃতি অলোকসামান্য; তিনি আশ্রমশোভা অভিভূত করিয়া আশ্রম-প্রদেশ যেন ভীত চকিত করিয়া তুলিলেন।

৮। অর্জ্জুন সেই প্রচ্ছন্নমূর্ত্তি ইন্দ্রের প্রতি স্নেহপরিপ্লুত হইলেন। বস্তুতঃ বন্ধুজনকে সম্যক্ চিনিতে না পারিলেও বন্ধুত্ববশেই মন প্রহ্লাদিত হইয়া উঠে।

৯। অনন্তর দেবরাজ পুত্রের নিকট অতিথিজনোচিত পূজা পাইয়া আসনে উপবেশনপূর্ব্বক বক্ষ্যমাণ বাক্য বলিতে লাগিলেন।

श्रेयसीं तव सम्प्राप्ता गुणसम्पदमाकृतिः ।
सुलभा रम्यता लोके दुर्लभं हि गुणार्जनम् ॥ ११ ॥

शरदम्बुधरच्छाया-गत्वर्य्यो यौवनश्रियः ।
आपातरम्या विषयाः पर्य्यन्तपरितापिनः ॥ १२ ॥

अन्वयः। त्वया साधु समारम्भि, यत् नवे वयसि तपः (चर्य्यते), तथाहि—मादृशः वर्षीयान् अपि प्रायः विषयैः ह्रियते ॥ वाच्य—त्वं साधु समारम्भाः, (तपश्चरसि) मादृशं वर्षीयांसं विषयाः हरन्ति ॥ १०

अन्वयः। तव आकृतिः श्रेयसीं गुणसम्पदं सम्प्राप्ता, लोके रम्यता सुलभा, हि, गुणार्ज्जनं दुर्लभम्। वाच्य—आकृत्या श्रेयसी गुणसम्पत् सम्प्राप्ता। रम्यतया सुलभया (भूयते), गुणार्ज्जनेन दुर्लभेन (भूयते) ॥ ११ ॥

अन्वयः। यौवनश्रियः शरदम्बुधरच्छाया गत्वर्य्यः, विषयाः आपातरम्याः पर्य्यन्तपरितापिनः। वाच्य—यौवनश्रीभिः शरदम्बुधरच्छाया—गत्वरीभिः (भूयते) विषयैः आपातरम्यैः—पर्य्यन्तपरितापिभिः (भूयते) ॥१२॥

अथ प्रथमं तावत् मुनिवदेन मुमुक्षुं प्रत्याह—त्वयेति। त्वया साधु समारम्भि सम्यक् उपक्रान्तम्। रभेः कर्म्मणि लुङ्। कुतः? यत् यस्मात् नवे वयसि यौवने तपश्चर्य्यते इति शेषः। तथाहि—अहम् इव दृश्यते असौ मादृशो वर्षीयान् अतिवृद्धोऽपि। "प्रियस्थिर" इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः। प्रायो विषयैर्ह्रियते आकृष्यते, किमु भवादृशो युवीयानिति भावः ॥ १० ॥

अथ एवमनारम्भे तव स्वाकारलाभोऽपि विफलः स्यादित्याशयेनाह—श्रेयसीमिति। तव आकृतिः मूर्त्तिः रम्या इति शेषः। श्रेयसीं श्रेष्ठां गुणसम्पदं तपःसमारम्भरूपां सम्प्राप्ता, अतो न निष्फला इति भावः। न च स्वाकाराः गुणाढ्याश्च कियन्तो न सन्तीति वाच्यमित्याह—लोक इति। लोके रम्यता रम्याकारता सुलभा हि, गुणार्जनं गुणसम्पादनं दुर्लभम्। त्वयि तूभयं सम्पद्यत इति हेम्नः परमामोद इति भावः ॥ ११ ॥

यदुक्तं "त्वया साधु समारम्भि" इति तदेवं साधुत्वं संसारनिःसारताख्यापनाय युग्मेन उपपादयति—शरदिति। यौवनश्रियस्तावत् शरदम्बुधरच्छाया इव गत्वर्य्यश्चञ्चलाः। "गत्वरश्च" इति क्वरबन्तो निपातः।

১০। তুমি এই নবীন বয়সেই তপশ্চর্য্যায় নিবিষ্ট হইয়াছ, সুতরাং তোমার এ উদ্যম প্রশংসনীয়। বলিতে কি,—আমাদের ন্যায় অতিবৃদ্ধ ব্যক্তিও প্রায় বিষয়জালে সমাকৃষ্ট হইয়া থাকে।

১১। তোমার রমণীয় আকৃতি উত্তম গুণসম্পদভাজন হইয়াছে (ইহা অতি আনন্দের বিষয়)। বস্তুতঃ লোকে রম্যতা সুলভ, কিন্তু গুণার্জ্জন সুলভ নহে—দুর্লভ। ফল কথা, তোমাতে রম্যতা ও গুণসম্পত্তি উভয়ই বিদ্যমান। ইহাত' সোণায় সোহাগা।

अन्तकः पर्य्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।
इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ॥ १३ ॥
चित्तवानसि कल्याणी यत्त्वां मतिरुपस्थिता ।
विरुद्धः केवलं वेषः [शः] सन्देहयति मे मनः ॥१४॥

अन्वयः। सन्ततापदः जन्मिनः अन्तकः पर्य्यवस्थाता इति (हेतोः) त्याज्ये भवे भव्यो जनः मुक्तौ उत्तिष्ठते। वाच्य—अन्तकेन पर्य्यवस्थात्रा (भूयते) भव्येन जनेन उत्थीयते ॥ १३ ॥

अन्वयः। (त्वं) चित्तवान् असि, यत् त्वां कल्याणी मतिः उपस्थिता। किन्तु केवलं विरुद्धः वेषः मे मनः सन्देहयति। वाच्य—त्वया चित्तवता भूयते, कल्याण्या मत्या त्वम् उपस्थितः। विरुद्धेन वेशेन मनः सन्दिह्यते ॥ १४ ॥

"टिड्ढाणञ्" इत्यादिना ङीप्। विषयाः शब्दादयस्तु आपातरम्याः तत्कालरमणीयाः। "तदात्वे पात आपातः" इति वैजयन्ती। पर्य्यन्ते अवसाने परितापयन्ति दुःखं कुर्वन्तीति तथोक्ताः ॥ १२ ॥

अन्तक इति। किञ्च सन्तताः अनवच्छिन्ना आपदः क्लेशाः यस्य तस्य जन्मिनः प्राणिनः। "प्राणी तु चेतनो जन्मी" इत्यमरः। व्रीह्यादित्वात् इनिः। अन्तकः मृत्युः। पर्य्यवस्थाता प्रतिरोद्धा। प्रथमं तावत् जन्मिनः जन्मदुःखमेव दुस्तरं ततो जातस्य जीवनमपि सततं दुःखसम्भिन्नतया विषयुक्तान्नप्रायं तदपि मृत्युग्रस्तमिति। सः अयं "काकमांसं शुनोच्छिष्टं [दुर्गन्धं क्रमिसङ्कुलम्। म्लेच्छपक्वं सुरासिक्तं] स्वल्पं तदपि दुर्लभम्" इति न्यायादिति भावः। इत्युक्तहेतोस्त्याज्ये भवे संसारे भवतीति भव्यः योग्यः जनः भवादृश इति शेषः। "भव्यं सुखे शुभे चापि भेद्यवद्योग्यभाविनोः" इति विश्वः। "भव्यगेय" इत्यादिना कर्त्तरि निपातः। मुक्तौ मोक्षे उत्तिष्ठते उद्युक्तो भवति। "उदोऽनूर्द्ध्वकर्म्मणि" इति आत्मनेपदम् ॥ १३ ॥

सम्प्रति प्रशंसापूर्वकं स्वाभिसन्धिं दर्शयति—चित्तवानिति। चित्तवान् प्रशस्तचित्तः असि। प्रशंसायां मतुप्। कुतः? यतः त्वां कल्याणी साध्वी "बह्वादिभ्यश्च" इति ङीप्। मतिः उपस्थिता सङ्गता। किन्तु केवलम् एकं यथा तथा विरुद्धो वेषः मे मनः सन्देहयति संशययुक्तं करोति।

১২। যৌবনশ্রী শারদ জলদশ্রীর ন্যায় চঞ্চল, বিষয়সকল আপাতরম্য—কিন্তু পরিশেষে পরিতাপজনক।

১৩। প্রাণিমাত্রই (সংসারে জন্মাবধি) নিয়ত ক্লেশভোগী, মৃত্যু প্রাণিমাত্রেরই প্রতিরোধকর্ত্তা; তাই এই ত্যাজ্য সংসারে যোগ্য ব্যক্তি মোক্ষবিষয়ে উদ্যম করিয়া থাকেন।

युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया।
तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले॥ १५॥
प्रपित्सोः किन्तु ते मुक्तिं निस्पृहस्य कलेवरे।
महेषुधी धनुर्भीमं भूतानामनभिद्रुहः॥ १६॥

अन्वयः। युयुत्सुना इव त्वया किम् इदं कवचम् आमुक्तम्? हि तपस्विनः केवलाजिनवल्कले वसते। वाच्य—युयुत्सुरिव त्वं किम् इदं कवचम् आमुक्तवान्? तपस्विभिः केवलाजिनवल्कले वस्येते॥ १५॥

अन्वयः। किञ्च मुक्तिं प्रपित्सोः कलेवरे निःस्पृहस्य भूतानाम् अनभिद्रुहः ते महेषुधी भीमं

यद्वा वेषः केवलं वेष एव इत्यर्थः। "केवलः कृत्स्न एके च" "केवलं चावधारिते" इति चोभयत्रापि शाश्वतः॥ १४॥

वेषविरोधमेवाह—युयुत्सुनेति युयुत्सुना इव योद्धुम् इच्छुना इव त्वया। युधेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। किमिदं कवचं चर्म आमुक्तम् अर्पितम्, तत्र को विरोध इत्यत्राह—हि यस्मात् तपस्विनः केवले एके कवचाद्यसहचरिते इति यावत् ते च ते अजिनवल्कले च। "निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः" इत्यमरः। वसते आच्छादयन्ति। अतस्तपस्विनस्ते कवचधारणं विरुद्धमित्यर्थः॥ १५॥

प्रपित्सोरिति। किञ्च मुक्तिं प्रपित्सोः प्राप्तुमिच्छोः। "सनि मीमा"-इत्यादिना इसादेशः। अत्र "लोपोऽभ्यासस्य" इति अभ्यासलोपः। अतो मुमुक्षुत्वादेव कलेवरे शरीरे निःस्पृहस्य गतस्पृहस्य निःस्पृहस्य अतो न आत्मरक्षार्थं धनुर्धारणं युक्तमित्यर्थः। नापि परहिंसार्थमित्याह—भूतानां जन्तूनाम्। "क्ष्मादौ जन्तौ च भूतानि" इति वैजयन्ती। "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" इति कर्मसंज्ञायाम्। "कर्त्तृकर्मणोः कृति" इति कर्त्तरि षष्ठी। अनभिद्रुहः अहिंसकस्य। "सत्सूद्विष" इत्यादिना क्विप्। ते तव महेषुधी महानिषङ्गौ भीमं त्रासजनकं धनुश्च न समर्थयते शममित्युत्तरेणान्वयः। समर्थयते इति वचनविपरिणामः कार्य्यः॥ १६॥

১৪। তুমি প্রশস্তচিত্ত; যে হেতু তোমার কল্যাণদায়িনী মতি জন্মিয়াছে। কিন্তু কেবল এই বিরুদ্ধ বেশ আমার মনে সন্দেহ সঞ্চার করিতেছে।

১৫। যুযুৎসু ব্যক্তির ন্যায় তুমি গাত্রে কি এ চর্ম্ম লইয়াছ? দেখ,—তপস্বী জনেরা কেবল অজিন ও বল্কলই ধারণ করিয়া থাকেন।

১৬।১৭। আরও এক কথা,—তুমি মুমুক্ষু, সুতরাং কলেবরে তোমার স্পৃহা নাই; প্রাণিহিংসায়ও তোমার প্রবৃত্তি থাকিতে পারে না। এ অবস্থায় তোমার ঐ দুই মহেষুধি, ভয়ঙ্কর ধনু

भयङ्करः प्राणभृतां मृत्योर्भुज इवापरः।
असिस्तव तपस्थस्य न समर्थयते शमम्॥ १७॥

युग्मम्।

अयमत्रभवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः।
क्रोधलक्ष्म क्षमावन्तः क्वायुधं क्व तपोधनाः॥ १८॥

धनुश्च तथा मृत्योः अपरः भुज इव प्राणभृतां भयङ्करः असिः तपस्थस्य तव शमं न समर्थयते। वाच्य—महेषुधिभ्यां भीमेन तथा भयङ्करेण असिना शमो न समर्थ्यते॥ १६—१७॥

अन्वयः। अत्रभवान् अरातिषु जयम् अभिलाषुकः नूनं, क्रोधलक्ष्म आयुधं क्व, क्षमावन्तः तपोधनाः क्व? वाच्य—अत्रभवता जयमभिलाषुकेण (भूयते) क्रोधलक्ष्मणा आयुधेन (भूयते) क्षमावद्भिः तपोधनैः (भूयते)॥ १८॥

भयङ्कर इति। तथा मृत्योरपरो भुज इव प्राणभृतां प्राणिनां भयङ्करः। "मेघर्त्तिभयेषु कृञः" इति खच्प्रत्ययः। "अरुर्द्विष" इत्यादिना मुमागमः। असिः खड्गः, तपसि तिष्ठति इति तपस्थः तपश्चरन् इत्यर्थः। "सुपि स्थः" इति कप्रत्ययः। तस्य तव शमं शान्तिं न समर्थयते न सम्भावयति। किं शान्तस्य शस्त्रेणेति भावः॥ १७॥

ननु अशान्तस्य किं तपसा इत्याशङ्क्य जयार्थमित्याह—जयमिति। अत्रभवान् पूज्य इत्यर्थः। "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति प्रथमार्थे प्राग्दिशीयस्त्रल्प्रत्ययः। सुप्सुपा इति समासः। "त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि" इति यादवः। अरातिषु शत्रुषु विषये जयमभिलाषुकः जयमिच्छुः। "लषपत" इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः। "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। नूनमिति निश्चयः। "नूनं तर्केऽपि निश्चये" इत्यमरः। क्रोधस्य लक्ष्म कोपस्य लिङ्गम् आयुधं क्व? क्षमावन्तः शान्ता तपोधनाः क्व? क्रोधशान्त्योर्विरोधात् तत्कार्य्ययोः शस्त्रतपसोरपि एकत्र असङ्गतिश्च शस्त्रिणः ते तपो जयार्थं न तु मोक्षार्थमिति निश्चय इत्यर्थः॥ १८॥

এবং মৃত্যুর দ্বিতীয় ভুজের ন্যায় প্রাণিগণের ভয়ঙ্কর খড়্গ—তপোনিরত তোমার শান্তি সমর্থন করিতেছে না।

১৮। তুমি নিশ্চয়ই শত্রুজয়ে অভিলাষী; (অন্যথা) কোথায় বা কোপচিহ্ন আয়ুধ। আর কোথায়ই বা ক্ষমাশীল তপোধনগণ। ফল কথা, তুমি শস্ত্রধারী, তোমার এ তপস্যা শত্রুজয়ার্থ—মোক্ষার্থ নহে।

यः करोति वधोदर्का निःश्रेयसकरीः क्रियाः।
ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः स मूढ़ः पङ्कयत्यपः ॥१९॥
मूलं दोषस्य हिंसादेरर्थकामौ स्म मा पुषः।
तौ हि तत्त्वावबोधस्य दुरुच्छेदावुपप्लवौ ॥ २० ॥

अन्वयः। यः निःश्रेयसकरीः क्रियाः वधोदर्काः करोति मूढ़ः सः ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः अपः पङ्कयति। वाच्य—येन निःश्रेयसकर्य्यः क्रियाः वधोदर्काः क्रियन्ते मूढ़ेन तेन—आपः पङ्क्यन्ते ॥ १९ ॥

अन्वयः। (त्वं) हिंसादेः दोषस्य मूलम् अर्थकामौ मा स्म पुषः। हि तौ तत्त्वावबोधस्य दुरुच्छेदौ उपप्लवौ। वाच्य—(त्वया) मूलम् अर्थकामौ मा स्म पुष्यातां, ताभ्यां दुरुच्छेदाभ्याम् उपप्लवाभ्यां (भूयते) ॥ २० ॥

तपसो जयार्थत्वे दोषमाह—य इति। यः पुमान् निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसं मुक्तिः। "अचतुर" इत्यादिना समासान्तो निपातः। "मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्रेयसामृतम्।" इत्यमरः। निःश्रेयसं कुर्वन्तीति निःश्रेयसकरोः निःश्रेयसहेतूनित्यर्थः। "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" इति हेत्वर्थे टप्रत्ययः। टित्वात् ङोप्। क्रियाः तपोदानादिकर्माणि वधोदर्काः हिंसाफलकाः करोति। "उदर्कः फलमुत्तरम्" इत्यमरः। अत एव मूढ़ः सः पुमान् ग्लानिरेव दोषः तं छिन्दन्तीति ग्लानिदोषच्छिदः पिपासाहारिणीः। क्विप्। स्वच्छाः निर्मलाः अपः पङ्कयति पङ्कवतीः करोति। "णाविष्ठवद्भावे विन्मतोर्लुक्" इति मतुपो लुक्। महाफलसाधनस्य तपसः तुच्छफलैः विनियोगः स्वच्छाम्बुनः पङ्कसङ्करवत् प्रेक्षावद्भिर्गर्हित इत्यर्थः। अत्र "यत्तपसो वधोदर्कीकरणं तन्निर्मलस्य पयसः पङ्कसङ्करीकरणम्" इति वाक्यार्थान्तरमारोप्य प्रतिबिम्बकरणाक्षेपात् असम्भववस्तुसम्बन्धात् वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥

ननु अर्थकामयोरपि मोक्षवत् पुरुषार्थत्वात् तपसस्तदर्थत्वे को दोषः तत्राह—मूलमिति। हिंसादेरिति। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। आदिशब्दात् अनृतस्तेयादीनां संग्रहः। दोषस्य अवगुणस्य मूलं कारणभूतौ। "स्त्रीकामा धनकामाश्च किं न कुर्वन्ति पातकम्" इति भावः। अर्थकामौ मा स्म पुषः नोपचिनुष्व। "स्मोत्तरे लुङ् च" इति लुङ्। "पुषादि" इत्यादिना च्लेरङादेशः। हि यस्मात् तौ अर्थकामौ तत्त्वावबोधस्य तत्त्व-

১৯। যে মুক্তিকরী ক্রিয়াকে হিংসাফলের উৎপাদিকা করিয়া তুলে, সেই মূঢ় ব্যক্তি গ্লানিরূপ দোষনাশক নির্ম্মল জলকে পঙ্কযুক্ত করিয়া থাকে।

अभिद्रोहेण भूतानामर्जयन् गत्वरीः श्रियः।
उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम् ॥ २१ ॥
या गम्याः सत्सहायानां यासु खेदो भयं यतः।
तासां किं यन्न दुःखाय विपदामिव सम्पदाम् ॥ २२ ॥

अन्वयः। भूतानाम् अभिद्रोहेण गत्वरीः श्रियः अर्ज्जयन् (जनः) उदन्वान् सिन्धूनाम् इव आपदां पात्रताम् एति। वाच्य—गत्वरीः श्रियः अर्ज्जयता (जनेन) उदन्वता इव पात्रता ईयते ॥ २१ ॥

अन्वयः। याः सत्सहायानां गम्याः यासु खेदः यतः भयं विपदाम् इव तासां सम्पदां न किं (अस्ति) यत् न दुःखाय (भवति)। वाच्य—...येन दुःखाय न (भूयते) ॥ २१ ॥

ज्ञानस्य मोक्षसाधनस्येति शेषः। दुरुच्छेदौ दुर्वारौ उपप्लवौ हिंसादिप्रवर्त्तकत्वात् अन्तकौ, अतः पुरुषार्थपरिपन्थिनौ एतौ न पुरुषार्थौ इत्यर्थः ॥ २० ॥

मुक्तिप्रतिबन्धकत्वात् अपुरुषार्थौ अर्थकामौ इत्युक्तं, तत्र अर्थस्य दुःखैकनिदानत्वादपि अपुरुषार्थत्वमिति पञ्चभिः प्रपञ्चयति—अभिद्रोहेणेत्यादि। भूतानाम् अभिद्रोहेण हिंसया गत्वरीः अस्थिराः श्रियः सम्पदः अर्जयन् जनः। उदकम् अस्तीति उदन्वान् उदधिः। "उदन्वानुदधौ च" इति निपातनात् साधुः। सिन्धूनां नदीनामिव आपदां विपदां पात्रतां मूलत्वम् एति ॥ २१ ॥

आपत्पात्रतामेव व्यनक्ति—या इति। याः सम्पदः सत्सहायानां विद्यमानसाधनानामेव पुंसां गम्याः साध्याः, विपदोऽपि सत्सहायानामेव गम्याः निस्तीर्य्या इत्यर्थः। "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी। यासु सतीषु खेदः रक्षणादिक्लेशः विपत्सु स्वत एवेति विशेषः। यतो याभ्यः सम्पद्भ्यः भयम् अनेकार्थमूलत्वादिति भावः। विपद्भ्यस्तु स्वरूपत एवेति भावः। किं बहुना, विपदामिव तासां सम्पदां सम्बन्धि न किम् अस्तीति शेषः। यत् दुःखाय न भवति सर्वं दुःखावहमेवेति भावः। यदाहुः—"अर्थानामर्जने दुःखमर्ज्जितानाञ्च रक्षणे। नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥" इति। अतो हेया इति भावः। अत्र यत् न दुःखाय इत्युत्तरवाक्यस्य यच्छब्दसामर्थ्यात् तासां किमिति पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं न अपेक्षते तदेतत् काव्यप्रकाशे स्पष्टम् ॥ २२ ॥

२०। তুমি হিংসাদি দোষের মূলীভূত অর্থ ও কাম পোষণ করিও না। কারণ ঐ দুইটীই তত্ত্বজ্ঞানোদয়ের দুরন্ত প্রতিবন্ধক।

২১। যে প্রাণী প্রাণিহিংসা দ্বারা চঞ্চল সম্পদ্ অর্জ্জন করে, উদধি যেমন নদীদিগের আশ্রয় হয়, তেমনি সে আপদ্রাশির পাত্র হইয়া থাকে।

दुरासदानरीनुग्रान् धृतेर्विश्वासजन्मनः।
भोगान् भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्न दुर्लभा ॥ २३ ॥
नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते।
आसक्तास्तास्वमी मूढा वामशीला हि जन्तवः ॥ २४ ॥

अन्वयः। दुरासदान् विश्वासजन्मनः धृतेः उग्रान् अरीन् भोगान् आहेयान् भोगान् इव अध्यास्य आपत् न दुर्लभा। वाच्य—आपदा दुर्लभया न (भूयते)॥ २३॥

अन्वयः। श्रियः जातु अन्तरज्ञाः न (अतः) आसां प्रियैः न भूयते। तासु मूढाः अमी आसक्ताः जन्तवः वामशीलाः हि। वाच्य—श्रीभिः अन्तरज्ञाभिः न (भूयते) प्रियाः न भवन्ति। अमीभिः मूढैः आसक्तैः जन्तुभिः वामशीलैः (भूयते)॥ २४॥

दुरासदानिति। किञ्च दुरासदान् दुष्प्रापान् विश्वासात् जन्म यस्याः तस्याः। जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। धृतेः सन्तोषस्य उग्रान् अरीन् धनिकस्य सर्वत्र अनाश्वाससम्भवाद्विस्रम्भसुखभञ्जकानित्यर्थः। भुजयन्ते इति भोगान् धनानि आहेयान् अहिषु भवान्। "दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्" इति ढञ्। भोगान् फणान् इव। "भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयोरपि" इति उभयत्रापि विश्वः। अध्यास्य अधिष्ठाय आपत् विपत् न दुर्लभा। आशीविषमुखमिव नैष्कृन्तमिव भोगिनं पुमांसं बलात् आपदवस्कन्दतीत्यर्थः॥ २३॥

इतोऽपि श्रियो हेया इत्याह—नेति। श्रियः सम्पदः जातु कदाचित् अन्तरज्ञाः नीचानीचविशेषाभिज्ञा न भवन्ति। अतएव आसां श्रियां प्रियैर्न भूयते। न ताः कुत्रापि अनुरज्यन्तीत्यर्थः। नन्वयं स्त्रीदोषः पुरुषदोषो वा इति चेत्, तत्राह—मूढाः अमी जनाः तासु अननुरक्तासु अपि स्त्रीषु आसक्ताः स्त्रीषु इव स्त्रीषु अननुरक्तासु अनुरागः पुंसामेवायं दोष इत्यर्थः। किमर्थं तर्हि तासु एव सर्वेषामासक्तिरित्यर्थान्तरं न्यस्यति—वामेति। जन्तवो वामशीला वक्रस्वभावा हि। स्वभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः॥ २४॥

२२। যাহারা সৎসহায়সম্পন্ন পুরুষগণের প্রাপ্য (পক্ষে নিস্তার্য) যাহাদের বিদ্যমানতায় খেদ (রক্ষণাদি ক্লেশ, পক্ষে অর্থাৎ অবিদ্যমানতায় স্বতই দুঃখ) উপস্থিত হয়। এবং যাহাদের হইতে ভয় (নানা অনর্থের মূল বলিয়া) জন্মিয়া থাকে, তাদৃশ বিপদ্‌রাশির ন্যায় সম্পদ্‌রাশির এমন কি না আছে, যাহা না দুঃখের নিমিত্ত হয় ?

২৩। যাহা দুষ্প্রাপ্য এবং যাহা বিশ্বাসজনিত সন্তোষের প্রধান অরি অর্থাৎ বিশ্রম্ভ-সুখের মহান্ প্রতিবন্ধক, ফণিফণার ন্যায় সেই ভোগ উপভোগ করিলে বিপৎপ্রাপ্তি সহজেই হইয়া থাকে।

कोऽपवादः स्तुतिपदे यदशीलेषु चञ्चलाः।
साधुवृत्तानपि क्षुद्रा विक्षिपन्त्येव सम्पदः॥ २५॥
कृतवानन्यदेहेषु कर्त्ता च विधुरं मनः।
अप्रियैरिव संयोगो विप्रयोगः प्रियैः सह॥ २६॥
शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः।
विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे॥ २७॥

अन्वयः। यत् सम्पदः अशीलेषु चञ्चला (अतः) स्तुतिपदे कः अपवादः? किन्तु क्षुद्राः साधुवृत्तान् अपि विक्षिपन्ति। वाच्य—सम्पद्भिः चञ्चलाभिः (भूयते) क्षुद्राभिः साधुवृत्ता अपि विक्षिप्यन्ते॥ २५॥

अन्वयः। अप्रियैः संयोगः इव प्रियैः सह विप्रयोगः, अन्यदेहेषु मनः विधुरं कृतवान् कर्त्ता च। वाच्य—संयोगेन विप्रयोगेन मनः विधुरं कृतं कर्त्तव्यञ्च॥ २६॥

यदुक्तम् "नान्तरज्ञाः श्रियः" इति तदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—क इति। यत् सम्पदः अशीलेषु दुःशीलेषु विषये न तद्विरुद्धमुच्यते यच्चञ्चला इति। अतः स्तुतिपदे स्तुतिविषये तत्र कः अपवादः का निन्दा? किन्तु क्षुद्राः सम्पदः साधुवृत्तानपि विक्षिपन्ति एव जहति एव। तदेव तासां निन्दास्पदमित्यर्थः। तस्मात् अर्थो न पुरुषार्थ इति सन्दर्भार्थः॥ २५॥

ननु नार्थमहमर्थये किन्तु वीरधर्ममनुपालयन् वैरनिर्यातनमिच्छामीति आशङ्क्य तदपि परपीड़ात्मकत्वादयुक्तमिति श्लोकचतुष्टयेनाचष्टे—कृतवानिति। तत्र आत्मदृष्टान्तेनैव परपीड़ातो निवर्त्तितव्यमित्याशयेनाह—अप्रियैः अनिष्टवस्तुभिः संयोग इव प्रियैः इष्टवस्तुभिः सह विप्रयोगः विरहः अन्यदेहेषु स्वस्य एव देहान्तरेषु अतीतानागतेषु इति शेषः। मनो विधुरं दुःखितं कृतवान् कर्त्ता करिष्यति च। भविष्ये लुट्। तद्वर्त्तमाने च अनुभूयत इति शेषः। इष्टनाशो दुःखहेतुरिति सर्वत्रापि त्रैकालिकसिद्धमिति श्लोकार्थः॥ २६॥

২৪। লক্ষ্মী (সম্পদ্) কদাচ উত্তম অধম বিবেচনা করে না; কেহই লক্ষ্মীর প্রিয় হইবার নহে; তথাচ এই মূঢ় লোকেরা সেই অননুরক্ত লক্ষ্মীতেই অনুরক্ত, বস্তুতঃ জনগণ কুটিলস্বভাবই বটে।

২৫। সম্পদ্‌রাশি দুঃশীল জনে যে চঞ্চল হইয়া থাকে, এ চাঞ্চল্য বিরুদ্ধ নহে; কেন না, তাহারা তো চঞ্চলই; অতএব সম্পদের প্রশংসাব্যাপারে নিন্দার বিষয় কি? কিন্তু ক্ষুদ্র সম্পদ্‌রাশি যে সাধুশীল ব্যক্তিদিগকেও পরিত্যাগ করিয়া যায়, ইহাই তাহাদের নিন্দার বিষয়

২৬। অপ্রিয়সমাগমের ন্যায় প্রিয়বিরহ নিজের দেহান্তরেও মনকে দুঃখিত করিয়া থাকে এবং ভবিষ্যতেও করে।

तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः।
तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा॥ २८॥
युक्तः प्रमाद्यसि हितादपेतः परितप्यसे।
यदि नेष्टात्मनः पीड़ा मा सञ्जि भवता जने॥२९॥

अन्वयः। प्रियसमागमे सति शून्यम् आकीर्णताम् एति, व्यसनम् उत्सवैः तुल्यं, विप्रलम्भः अपि लाभाय (भवति)। वाच्य—शून्येन आकीर्णता ईयते,—व्यसनेन...तुल्येन तथा विप्रलम्भेन (भूयते)॥२७।

अन्वयः। यदा इष्टेन रहितः, तदा रम्याणि अपि अरम्याणि, प्रियाः असवः अपि शल्यम्, (किञ्च तदा) सबन्धुः सन् अपि एकाकी। वाच्य—इष्टेन रहितेन (भूयते) रम्यैः अपि अरम्यैः (भूयते) सबन्धुना अपि एकाकिना (भूयते)॥ २८॥

अन्वयः। युक्तः सन् प्रमाद्यसि, हितात् अपेतः परितप्यसे, आत्मनः पीड़ा न इष्टा यदि तर्हि भवता जने (अपि) मा सञ्जि। वाच्य—युक्तेन प्रमाद्यते, अपेतेन परितप्यते, भवान् तां पीड़ां मा सञ्जत्॥ २९॥

सम्प्रति इष्टसमागमस्य सुखहेतुत्वमाह—शून्यमिति। प्रियसमागमे इष्टजनसंयोगे सति शून्यं रिक्तमपि आकीर्णतां सम्पूर्णतामिति सम्पद्ग्रम् इव प्रतीयते इत्यर्थः। व्यसनं विपत् अपि उत्सवैस्तुल्यम् "व्यसनं विपदि भ्रंशे" इत्यमरः। विप्रलम्भो वञ्चना प्रतारणमिति यावत्, सः अपि लाभाय। किं बहुना, प्रियसङ्गतस्य सर्वावस्थासु अपि सुखमेवेत्यर्थः॥ २७॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रियवियोगस्य दुःखहेतुत्वमाह—तदेति। तदा रम्याणि अपि अरम्याणि अमनोहराणि भवन्ति। किं बहुना, प्रिया असवः प्राणा अपि शल्यं शल्यवदसह्याः भवन्तीत्यर्थः। किञ्च तदा सबन्धुः सन् अपि एकाकी असहाय एव। "एकादाकिनिच्चासहाये" इति आकिनिच्प्रत्ययः। कदा इत्याकाङ्क्षायामाह—यदा इष्टेन रहितो भवति तदा सर्वमसह्यमिति॥ २८॥

युक्त इति। किञ्च युक्तः हितेनेति शेषः। हितेन इष्टेन युक्तः सन् प्रमाद्यसि प्रकर्षेण माद्यसि हृष्यसि। हितात् अपेतः परितप्यसे परितप्तो भवसि। तपेर्दैवादिकात् कर्त्तरि लट्। सत्यमेवं ततः किमतः आह—यदीति। पीड़ा आत्मनः स्वस्य च न इष्टा यदि तर्हि भवता जने

२७। ইষ্টজনের সমাগমে শূন্য—সম্পূর্ণতা প্রাপ্ত হয়, বিপদ্—উৎসবের সমান হইয়া থাকে এবং বিপ্রলম্ভও লাভনিমিত্তক হইয়া দাঁড়ায়।

২৮। যখন ইষ্টজনের সহিত বিযুক্ত হওয়া যায়, তখন রম্যও অরম্য হয় এবং বন্ধুযুক্ত থাকিলেও একাকী থাকার ন্যায় বোধ হইয়া থাকে।

जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम्।
भवान्मा स्म वधीन्न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः॥३०

विजहीहि रणोत्साहं मा तपः साधु नीनशः।
उच्छेदं जन्मनः कर्त्तुमेधि शान्तस्तपोधन॥ ३१॥

अन्वयः। अस्य जन्मिनः स्थितिं लक्ष्मीम् इव चलाचलां विद्वान् भवान् न्याय्यं मास्म वधीत्, हि साधवः न्यायाधाराः (भवन्ति)। वाच्य—स्थितिं लक्ष्मीमिव चलाचलां विदुषा भवता न्याय्यं मा घानि साधुभिः न्यायाधारैः (भूयते) ॥ ३० ॥

अन्वयः। हे तपोधन! त्वं रणोत्साहं विजहीहि, साधु तपः मा नीनशः (किन्तु) जन्मनः उच्छेदं कर्त्तुं शान्तः एधि। वाच्य—त्वया रणोत्साहः हीयतां, साधु तपः मा नाशि" शान्तेन भूयताम् ॥ ३१ ॥

परस्मिन्नपि मा सञ्जि न सञ्जयताम्। सञ्जतेर्णयन्तात् कर्म्मणि लुङ्। आत्म-दृष्टान्तेन परपीड़ातो निवर्त्तितव्यमित्यर्थः, पीड़ायाः परात्मनोः समत्वात्॥२९

अथ देहास्थैर्य्यश्रद्धया च परपीड़ा न कार्य्या इत्याह—जन्मिन इति। अस्य जन्मिनः उत्पत्तिधर्म्मिकस्य शरीरिणः। व्रीह्यादित्वादिनिः। स्थितिं लक्ष्मीमिव चलाचलां चञ्चलां जन्मिधर्म्मत्वादेव चञ्चलाम् अनित्यामित्यर्थः। चलतेः पचाद्यच् "चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्" इति द्विर्भावः अभ्यासस्य अगागमश्च। विद्वान् जानन् इत्यर्थः। "विदेः शतुर्वसु" इति वैकल्पिको वसुरादेशः। भवान् न्यायादनपेतं न्याय्यम्। "धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत्प्रत्ययः। मा स्म वधीत्, मा नाशयेत्यर्थः। "स्मोत्तरे लुङ् च" इति लुङ्। "लुङि च" इति हनो वधादेशः। "शेषे प्रथमः" इति प्रथमपुरुषः। हि यस्मात् साधवः न्यायाधाराः न्यायावलम्बाः। बहुव्रीहिः तत्पुरुषो वा। न्यायत्यागे वा। साधुत्वमेव न स्यादिति भावः। "न्यायाचाराः" इति पाठे न्यायमाचरन्तीति तथोक्ताः। कर्म्मणि अण्॥ ३०॥

तर्हि किं मे कर्त्तव्यम्, तत्राह—विजहीहीति। हे तपोधन! रणोत्साहं रणोद्योगम्। लोकोत्तरेषु कार्य्येषु स्थेयान् प्रयत्नः उत्साहः तं विजहीहि त्यज। "आ च हौ" इतीकारः। साधु समीचीनं निःश्रेयस्करत्वा

২৯। নিজে যখন প্রিয় জনের সহিত মিলিত হও তখন হৃষ্ট হইয়া থাক, আর যখন প্রিয়বিরহিত হও, তখন পরিতাপ ভোগ কর; সুতরাং যে পীড়া নিজের ঈপ্সিত নয়, তাহা তুমি পরের প্রতি প্রয়োগ করিও না।

৩০। এই উৎপত্তিধর্ম্মিক দেহধারীমাত্রেরই স্থিতি লক্ষ্মীর ন্যায় চঞ্চল জানিয়া তুমি ন্যায্য পথ হইতে বিচলিত হইও না; কেন না সাধুগণ ন্যায়াবলম্বনেই অবস্থিত।

जीयन्तां दुर्जया देहे रिपवश्चक्षुरादयः।
जितेषु ननु लोकोऽयं तेषु कृत्स्नस्त्वया जितः ॥३२॥
परवानर्थसंसिद्धौ नीचवृत्तिरपत्रपः।
अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरिवैति विधेयताम्॥ ३३ ॥

अन्वयः। (त्वया) दुर्जयाः चक्षुरादयः देहे (वर्त्तमानाः) रिपवः जीयन्तां, तेषु जितेषु (सत्सु) अयं कृत्स्नः लोकः जितः। वाच्य—(त्वं) दुर्जयान् चक्षुरादीन् रिपून् जय। अनेन कृत्स्नेन लोकेन जितेन (भूयते) ॥ ३२ ॥

अन्वयः। अर्थसंसिद्धौ परवान् नीचवृत्तिः अपत्रपः अविधेयेन्द्रियः पुमान् गौरिव पुंसां विधेयताम् एति। वाच्य—परवता नीचवृत्तिना अपत्रपेण अविधेयेन्द्रियेण पुंसा गवा इव विधेयता ईयते ॥ ३३ ॥

दिति भावः। तपः मा नीनशः न नाशय। नश्यतेर्ण्यन्तान्माङ्योगादाशिषि लुङ् अड़ागमनिषेधश्च। किन्तु जन्मनः उच्छेदं कर्त्तुं मोक्षं साधयितुमित्यर्थः। शान्तः एधि, विजिगीषानिवृत्तो भवेत्यर्थः। "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति धिः, "ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इतीत्वकार इति ॥ ३१ ॥

अथ सर्वथा मे विजयकण्डूतिर्न निवर्त्तते इत्याशङ्का तर्हि अन्तःशत्रुविजयेन विधीयतां तदपनोद इत्याह—जीयन्तामिति। दुर्जया अजय्याः चक्षुरादयः देहे वर्त्तमानाः रिपवः जीयन्तां, यस्मात् तेषु अन्तःशत्रुषु जितेषु सत्सु त्वया अयं कृत्स्नो लोको जितः। ननु किमुत अन्ये शत्रवः तदन्तर्गता इत्यर्थः। जितेन्द्रियस्य इन्द्रियार्थनिष्पृहस्य निर्भरवैरानुदयात् विजयव्यपदेशः ॥ ३२ ॥

अजितेन्द्रियस्य अनिष्टमाचष्टे—परवानिति। अर्थसंसिद्धौ अव्यवहारादिस्वार्थसाधने परवान् पराधीनः। "परतन्त्रः पराधीनः परवान्" इत्यमरः। नीचवृत्तिः कर्षणवहनादिनिकृष्टकर्मा, अपत्रपः निर्लज्जः, अविधेयेन्द्रियः अजितेन्द्रियः। पुमान् गौः बलीवर्द इव पुंसां विधेयतां यथोक्तकारितां प्रेष्यतामिति यावत्। "विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः" इत्यमरः। एति प्राप्नोति उपमालङ्कारोऽयम्। प्रकृताप्रकृतयोरर्थसाधर्म्यात् श्लेषे तु शब्दमात्रसाधर्म्यम् इति ॥ ३३ ॥

৩১। হে তপোধন! যুদ্ধোদ্যম পরিত্যাগ কর, এই মহতী তপস্যা নষ্ট করিও না; পরন্তু পুনর্জন্ম নাশের জন্য বিজিগীষাবিমুখ হইয়া থাক।

৩২। (যদি একান্তই জয়েচ্ছা হইয়া থাকে) তবে দেহস্থ দুর্জ্জয় চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয় রিপুদিগকে জয় কর, তাহাদিগকে জয় করিলেই এই সমগ্র লোক জয় করা হইবে।

৩৩। যে পুরুষ স্বার্থসাধনে পরাধীন, নীচবৃত্তি, নির্লজ্জ ও অজিতেন্দ্রিয়, তাহাকে (উল্লিখিত সকল বিশেষণবিশিষ্ট) বলীবর্দ্দের ন্যায় সমস্ত পুরুষের অধীন হইতে হয়।

श्वस्त्वया सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनी ।
इति स्वप्नोपमान्मत्वा कामान्मागास्तदङ्गताम् ॥ ३४ ॥
श्रद्धेया विप्रलब्धारः प्रिया विप्रियकारिणः ।
सुदुस्त्यजास्त्यजन्तोऽपि कामाः कष्टा हि शत्रवः ॥३५॥
विविक्तेऽस्मिन्नगे भूयः प्लाविते जह्नुकन्यया ।
प्रत्यासीदति मुक्तिस्त्वां पुरा मा भूरुदायुधः ॥ ३६ ॥

अन्वयः । अधुनातनी सुखसंवित्तिः श्वः त्वया स्मरणीया इति कामान् स्वप्नोपमान् मत्वा तदङ्गतां मा गाः । वाच्य—"सुखसंवित्तिं त्वं स्मरिष्यसि, तदङ्गता मा गायि ॥ ३४ ॥

अन्वयः । श्रद्धेयाः तथा विप्रलब्धारः तथा प्रियाः अपि विप्रियकारिणः त्यजन्तोऽपि सुदुस्त्यजाः कामाः कष्टाः शत्रवः हि । वाच्य—श्रद्धेयैः विप्रलब्धृभिः प्रियैः विप्रियकारिभिः त्यजद्भिः सुदुस्त्यजैः कामैः कष्टैः शत्रुभिः (भूयते) ॥ ३५ ॥

अन्वयः । विविक्ते जह्नुकन्यया भूयः प्लाविते अस्मिन् नगे त्वां मुक्तिः पुरा प्रत्यासीदति, उदायुधः मा भूः । वाच्य—मुक्त्या प्रत्यासीद्यते । उदायुधेन (त्वया) मा भावि ॥ ३६ ॥

न केवलं हिंसादिदोषमूलत्वात् विषयाणां हेयत्वं किन्तु अपारमार्थिकत्वादपीत्याह—श्व इति । अधुना भवा अधुनातनी इदानीन्तनी । "सायं चिरम्" इत्यादिना ट्यु प्रत्ययः । सुखसंवित्तिः सुखानुभवः श्वः परेऽहनि त्वया स्मरणीया न तु अनुभवनीया इति हेतोः । काम्यन्त इति कामाः विषयाः तान् स्वप्नोपमान् स्वप्नतुल्यान् मत्वा तात्त्विका निश्चित्य तदङ्गतां तच्छेषत्वं कामपरतन्त्रतां मा गा न गच्छ । "इणो गा लुङि" इति गादेशः ॥ ३४ ॥

इतोऽपि हेयाः कामा इत्याह—श्रद्धेया इति । श्रद्धातुमर्हाः श्रद्धेयाः विश्वसनीयाः तथा विप्रलब्धारः प्रतारकाः । विश्वासघातका इत्यर्थः । तथा प्रीणयन्तीति प्रियाः प्रीतिजनकाः । "इगुपध" इत्यादिना कप्रत्ययः । तथापि विप्रियकारिणः दुःखजननशीलाः । किञ्च त्यजन्तः अपि पुरुषं विहाय गच्छन्तोऽपि सुदुस्त्यजाः स्वयं तेन त्यक्तुमशक्याः कामाः विषयाः कष्टाः कुत्सिताः शत्रवो हि प्रसिद्धशत्रुः वैधर्म्यादिति भावः । अत्र श्रद्धेयत्वादीनां विप्रलम्भकत्वादीनाञ्च एकत्र विरोधः विषयस्वाभाव्येन समाधीयते इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । तेन च कामानां प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यं व्यतिरेकेण व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३५ ॥

৩৪। পূর্ব্ব দিন তুমি যে সুখানুভব কর, পর দিন তাহা তোমার স্মরণীয় হইয়া থাকে ; (অনুভব করিতে পার না) অতএব বিষয়সমূহকে স্বপ্নোপম মনে করিয়া তুমি তাহার অধীন হইও না।

৩৫। বিষয়সকল বিশ্বাসের পাত্র হইলেও প্রতারক, প্রীতিজনক হইলেও দুঃখজনক; উহারা পরিত্যাগ করিয়া গেলেও উহাদিগকে অতি যত্নেও ত্যাগ করা যায় না। এ হেন বিষয়রাশি কুৎসিৎ শত্রুমধ্যেই গ্রহণীয়।

व्याहृत्य मरुतां पत्याविति वाचमवस्थिते।
वचः प्रश्रयगम्भीरमथोवाच कपिध्वजः॥ ३७॥

प्रसादरम्यमोजस्वि गरीयो लाघवान्वितम्।
साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गतिनिराकुलम्॥ ३८॥

अन्वयः। मरुतां पत्यौ इति वाचं व्याहृत्य अवस्थिते अथ कपिध्वजः प्रश्रयगम्भीरं वचः उवाच।
वाच्य—कपिध्वजेन ऊचे॥ ३७॥

अन्वयः—प्रसादरम्यम् ओजस्वि गरीयः लाघवान्वितं साकाङ्क्षम् अनुपस्कारं विष्वग्गतिनिराकुलं
न्यायनिर्णीतसारत्वात् आगमे निरपेक्षम् इव अन्येषाम् अप्रकम्प्यतया आम्नायवचनोपमम् अन्यैः

तर्हि किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य उपसंहरन्नाह—विविक्त इति। विविक्ते विजने। "विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः" इत्यमरः। जह्नु-कन्यया गङ्गया भूयो भूयिष्ठं पुनःपुनर्वा। "भूयःपुनः पुनः स्यात् भूतार्थे पुनरव्ययम्" इति विश्वः। प्राविते सिक्ते, "पाविते" इति पाठे पवित्रीकृते इत्यर्थः। अस्मिन् नगे इन्द्रकीले त्वां मुक्तिः पुरा निकटे प्रत्यासीदति सन्निकृष्टा भविष्यतीत्यर्थः। "पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु" इति विश्वः। उदायुधः गृहीतशस्त्रः मा भूः शस्त्रं विमुञ्चेत्यर्थः॥ ३६॥

व्याहृत्येति। मरुतां पत्यौ देवेन्द्रे इति वाचं व्याहृत्य उक्त्वा अवस्थिते सति तूष्णीं स्थिते सति। अथ कपिध्वजः अर्जुनः प्रश्रयगम्भीरं विनयमधुरम्। "विनयप्रश्रयौ समौ" इति यादवः। वच उवाच उक्तवान्॥ ३७॥

किमुवाच इत्यपेक्षायां आदौ चतुर्भिः इन्द्रवाक्यमुपश्लोकयन् आह—प्रसादेति। प्रसादः अत्र प्रसिद्धार्थपदत्वं तेन रम्यम्। "प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते" इति लक्षणात्। ओजस्वि समासभूयिष्ठम्। "ओजः समासभूयस्त्वम्" इति शासनात्। गरीयः अर्थभूयस्त्वपरिगतं न तु शब्दाडम्बरमात्रमित्यर्थः। लाघवान्वितं विस्तरदोषरहितम्। साकाङ्क्षमाकाङ्क्षावत्पदकदम्बात्मकं न तु दशदाडिमादिवाक्यवदनाकाङ्क्षितमित्यर्थः। अनुपस्कारम् अध्याहारदोषरहितम्। विष्वग्गतिकृत् स्वार्थप्रतिपादकं न तु सावशेषार्थम्, अत एव निराकुलम् असङ्कीर्णार्थम्॥ ३८॥

৩৬। তপোধন! এই পুনঃপুনঃ স্বর্গগঙ্গাপয়ঃপ্লাবিত বিজন ইন্দ্রকীলপর্ব্বত-প্রদেশে অচিরেই মুক্তি তোমার নিকটস্থ হইবে, তুমি নিরস্ত্র হও।

৩৭। দেবরাজ এই কথা বলিয়া অবস্থান করিলে অর্জ্জুন বিনয় মধুরবচন বলিতে লাগিলেন।

৩৮—৪১। যে বক্তা এরূপ আশ্রয়সম্পন্ন নহেন, তাদৃশ কোন্ ব্যক্তি ঈদৃশ গুণসম্পন্ন প্রিয়বাক্য বলিতে পারেন? আপনার এ বাক্য—প্রসিদ্ধ পদ ও অর্থসম্পন্ন, সমাসবহুল, অর্থগৌরব-শালি, বিস্তৃতিদোষরহিত আকাঙ্ক্ষাযুক্ত পদকদম্বাত্মক, অধ্যাহারদোষবর্জ্জিত, সম্পূর্ণ অর্থপ্রতি-

न्यायनिर्णीतसारत्वान्निरपेक्षमिवागमे ।
अप्रकम्प्यतयान्येषामाम्नायवचनोपमम् ॥ ३९ ॥
अलङ्घ्यत्वाज्जनैरन्यैः क्षुभितोदन्वदूर्जितम् ।
औदार्य्यादर्थसम्पत्तेः शान्तं चित्तमृषेरिव ॥ ४० ॥
इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम् ।
व्याकुर्य्यात् कः प्रियं वाक्यं यो वक्ता नेदृगाशयः ॥ ४१ ॥

अलङ्घ्यत्वात् क्षुभितोदन्वदूर्ज्जितम् औदार्य्यात् अर्थसम्पत्तेः ऋषेः चित्तम् इव शान्तम्, इदम् ईदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनं प्रियं वाक्यं कः व्याकुर्य्यात् यः वक्ता ईदृगाशयः न । वाच्य—...वाक्यं येन व्याक्रियेत ॥ ३८—४१ ॥

न्यायेति । पुनः न्यायेन युक्त्या निर्णीतसारत्वात् निश्चितार्थत्वात् हेतोः आगमे शास्त्रे विषये निरपेक्षं स्वतन्त्रमिव युक्तिदार्ढ्यात् एवं प्रतीयते । वस्तुतस्तु शास्त्रसिद्धार्थमिवेति इवशब्दार्थः । किञ्च अन्येषां प्रतिवादिनाम् अप्रकम्प्यतया अनुमानादिभिः अबाध्यत्वात् अप्रत्याख्येयतया आम्नायवचनोपमं वेदवाक्यतुल्यम् इत्यर्थः ॥३९॥

अलङ्घ्यत्वादिति । अन्यैः जनैः अलङ्घ्यत्वात् अनुल्लङ्घनीयत्वात् क्षुभितोदन्वदूर्जितम् उद्वेलाम्भोधिगम्भीरम् औदार्य्यात् उक्तिविशेषत्वात् श्लाघ्यविशेषणत्वात् वा । तदुक्तं दण्डिना—"उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते । तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः । श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते ॥" इति । "अग्राम्यार्थत्वात्" इति केचित्, अन्यत्र त्यागित्वात् इत्यर्थः । अर्थसम्पत्तेः प्रयोजनसम्पत्तेः अन्यत्र अणिमादिसमृद्धेः ऋषेः मुनेः । चित्तम् इव शान्तं सौम्यम् ॥४०॥

इदमिति । इदम् ईदृग्गुणोपेतं यथोक्तगुणयुक्तम् । इदम् उपपदात् दृशेः क्विप् । "इदंकिमोरीशकी" इति ईशादेशः । लब्धे प्राप्ते अवसरसाधने कालोपायौ येन तत् प्रियं प्रीतिकरं वाक्यं कः वक्ता व्याकुर्य्यात् व्याहरेत्, यः वक्ता न ईदृगाशयः ईदृग्विवक्षावान् न भवति ईदृग्बुद्धिशाली न भवति इति शेषः । तस्य अर्थस्य वक्तुम् अशक्यत्वात् इति भावः ॥ ४१ ॥

পাদক ও সঙ্কীর্ণার্থ হীন, যুক্তি দ্বারা অর্থ নিশ্চয় করা হইয়াছে বলিয়া উহা শাস্ত্র বিষয়ে যেন স্বতন্ত্রবৎ প্রতীয়মান হইয়াছে; (বাস্তবিক কিন্তু উহার অর্থ শাস্ত্রসিদ্ধ) অপিচ কোন প্রতিবাদী অনুমানাদি দ্বারা বাধিত করিতে পারে না বলিয়া উহা যেন বেদবাক্য তুল্য অন্যের অলঙ্ঘ্য, তাই ঐ বাক্য ক্ষুভিত জলধিবৎ গম্ভীর, এবং ঔদার্য্য ও অর্থসম্পদে (ঋষিপক্ষে অণিমাদি সমৃদ্ধিহেতু) ঋষিচিত্তের ন্যায় শান্ত, উহা অবসরমতই পরিব্যক্ত ও উপায় প্রাপ্ত হইয়াছে।

न ज्ञातं तात यत्नस्य पौर्वापर्य्यममुष्य ते।
शासितुं येन मां धर्मं मुनिभिस्तुल्यमिच्छसि॥ ४२ ॥
अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेरपि।
व्रजत्यफलतामेव नयद्रुह इवेहितम्॥ ४३ ॥
श्रेयसोऽप्यस्य ते तात वचसो नास्मि भाजनम्।
नभसः स्फुटतारस्य रात्रेरिव विपर्य्ययः॥ ४४ ॥

अन्वयः। हे तात! अमुष्य यत्नस्य पौर्वापर्य्यं ते न ज्ञातं, येन मां मुनिभिः तुल्यं धर्मं शासितुं इच्छसि। वाच्य—पौर्वापर्य्यं त्वं न ज्ञातवान्, त्वया इष्यते॥ ४२॥

अन्वयः। अविज्ञातप्रबन्धस्य वाचस्पतेः अपि वचः नयद्रुहः ईहितम् इव अफलतां व्रजति। वाच्य—···वचसा···ईहितेन इव अफलता व्रज्यते॥ ४३॥

अन्वयः। हे तात! श्रेयसः अपि अस्य ते वचसः रात्रेः विपर्य्ययः स्फुटतारस्य नभसः इव भाजनं न अस्मि। वाच्य—··मया विपर्य्ययेण इव भाजनेन न भूयते॥ ४४॥

एवमिन्द्रवाक्यम् उपश्लोक्य नाहमस्य उपदेशस्य अधिकारी इति परिहरति—नेति। हे तात! अमुष्य यत्नस्य तपोरूपस्य अस्य मदीययोगस्य पूर्वं च अपरञ्च पूर्वापरे एव पौर्वापर्य्यं कारणं फलञ्च। चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः। ते तव न ज्ञातं त्वया न ज्ञायते इत्यर्थः। "मतिबुद्धि" इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः। तद्योगात् एव षष्ठी। कुतः? येन कारणेन मां मुनिभिः तुल्यं सदृशं धर्मं मोक्षधर्मं शासितुम् उपदेष्टुम् इच्छसि। शासिरयं दुहादित्वात् द्विकर्मको ज्ञेयः॥ ४२॥

अथ पौर्वापर्य्यम् अज्ञात्वा अपि उपदेशे दोषमाह—अविज्ञातेति। अविज्ञातः प्रबन्धः पूर्वापरसङ्गतिर्येन तस्य वाचस्पतेः बृहस्पतेः अपि। कस्कादित्वात् सः, अथवा "षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु" इति सकारः, एतस्मात् एव ज्ञापकात् "अलुक्" इति केचित्। वच उपदेशो नयद्रुहो नीतिविरुद्धकारिणः पुरुषस्य ईहितम् उद्योगः इव अफलतां निष्फलत्वं व्रजति एव गच्छति एव॥ ४३॥

ननु सदुपदेशस्य कुतः वैफल्यम् इति आशङ्क्य सः अपि अस्थाने प्रयुक्तश्चेत् ऊषरक्षेत्रे शालिबीजवत् विफल एव इत्याशयेनाह—

৪২। হে তাত। আপনি আমার এই প্রযত্নের পৌর্ব্বাপর্য্য জানেন না, তাই আমাকে মুনিজনোচিত মোক্ষধর্ম্ম উপদেশ করিতে অভিলাষী হইয়াছেন।

৪৩। কার্য্যের পূর্ব্বাপরসঙ্গতি জানা না থাকিলে বৃহস্পতির বাক্যও নীতিবিরোধী পুরুষের চেষ্টার ন্যায় বিফল হইয়া থাকে।

क्षत्रियस्तनयः पाण्डोरहं पार्थो धनञ्जयः।
स्थितः प्रास्तस्य दायादैर्भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासने ॥ ४५ ॥

अन्वयः। अहं क्षत्रियः पाण्डोस्तनयः पार्थः धनञ्जयः दायादैः प्रास्तस्य ज्येष्ठस्य भ्रातुः शासने स्थितः।
वाच्य—मया · धनञ्जयेन स्थितम् ॥ ४५ ॥

श्रेयस इति। हे तात! "पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते" इति। श्रेयसोऽपि हितार्थयोगात् प्रशस्ततरस्यापि अस्य ते तव वचसः हितोपदेशरूपस्य रात्रेः विपर्य्ययः दिवसः स्फुटतारस्य व्यक्ततारकस्य नभसः इव भाजनं पात्रं न अस्मि। अनधिकारित्वात् इति भावः। अत्र अह्नः नभोमात्रसम्बन्धसम्भवे अपि तारासम्बन्धासम्भवात् तद्विशिष्टनभःसम्बन्धविरोधात् युक्तं तारकितस्य नभसः न पात्रम् अहरिति ॥ ४४ ॥

कुतस्ते मोक्षोपदेशानधिकारित्वम्? किञ्च ते तपसः पौर्वापर्य्यं कथं न जाने इति आशङ्क्य तत् सर्वं स्वजात्यादिकथनपूर्वकं निरूपयति—क्षत्रिय इति। अहं क्षत्रियः क्षत्रियकुले जातः। तत्र अपि महाकुले प्रसूतः वीरसन्तानश्च इत्याह—पाण्डोस्तनय इति। तत्रापि कौन्तेयः अस्मि न माद्रेय इत्याह—पार्थ इति। पृथा कुन्ती तत्सुतः पार्थः। "तस्यापत्यम्" इत्यण्। अर्जुनः अहं महावीरश्च इत्याह। धनञ्जय इति। उत्तरकुरून् विजित्य धनाहरणात् धनञ्जयः अस्मि इत्यर्थः। धनञ्जय इति उक्ते शरीरस्थः वायुः सर्पविशेषो वा स्यात् तदर्थं पार्थः। गन्धर्वः अपि कश्चित् पृथासुतः अस्ति, तदर्थं पाण्डोः सुतः नैमिषारण्ये पाण्डुः विप्रः तत्पत्नी पृथा नाम काचित् ब्राह्मणी तत्पुत्रः अपि स्यात् तदर्थं क्षत्रिय इति। अथ एवं चेत् किमर्थं तर्हि तपस्यसि मोक्षार्थं वा किं न तपस्यसि? तत्राह—स्थित इति। दायं पैतृकं धनम् आददते इति दायादाः ज्ञातयः। "दायादौ ज्ञातिपुत्रयोः" इति। "विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः" इति च विश्वः। 'स्वामीश्वरा'दिसूत्रेण सोपसर्गात् अपि दायादेति कप्रत्ययान्तः निपातनात् साधुः। तैः प्रास्तस्य राज्यात् निरस्तस्य वैरिनिर्यातनार्थिन इत्यर्थः। ज्येष्ठस्य भ्रातुः युधिष्ठिरस्य। वृद्धशब्दात् इष्ठन्प्रत्ययः वृद्धस्य च ज्यादेशः। शासने निदेशे स्थितः तदाज्ञया तपस्यामि इत्यर्थः। अन्यथा मानहानिः सौभ्रात्रभङ्गः पूज्यपूजाव्यतिक्रमदोषश्च स्यात् इति भावः। अतएव हिंसे-

৪৪। হে তাত! আপনার বাক্য শ্রেয়স্কর হইলেও দিবস যেমন নক্ষত্ররাজিপরিপূরিত নভোমণ্ডলের ভাজন হইতে পারে না, তেমনি আমিও তাহার পাত্র হইতে পারিতেছি না। (কারণ আমি ওরূপ উপদেশ বাক্যের অনধিকারী)।

कृष्णद्वैपायनादेशात् बिभर्मि व्रतमीदृशम् ।
भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥ ४६ ॥
दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं वधूः ।
नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ४७ ॥

अन्वयः। (अहं) कृष्णद्वैपायनादेशात् ईदृशं व्रतं बिभर्मि, स्वाराध्यस्य मरुत्वतः भृशम् आराधने यत्तः। वाच्य—(मया) व्रतं भ्रियते···यत्तम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः। दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा (युधिष्ठिरेण) राज्यम् आत्मा वयं वधूः पणतां नीतानि। भवितव्यता ईदृशी नूनम्। वाच्य—दुरक्षान् दीव्यन् राजा राज्यम् आत्मानम् वधूम् अस्मान् पणतां नीतवान् ॥ ४७ ॥

केरसस्य रागद्वेषकषायितचेतसः कुतो मे मोक्षाधिकार इति तात्पर्य्यार्थः। साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः ॥ ४५ ॥

यदुक्तम् "विरुद्धः केवलं वेषः" इति तत्र उत्तरमाह—कृष्णेति। (द्वीपः अयनं जन्मभूमिः यस्य सः द्वीपायनः स एव द्वैपायनः व्यासः।) प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्प्रत्ययः। स एव (कृष्णवर्णत्वात् कृष्णद्वैपायनः।) तस्य आदेशात् उपदेशात् ईदृशं विरुद्धवेशमित्यर्थः। व्रतं तपोनियमं बिभर्मि धारयामि न तु स्वेच्छया इति भावः। अथ उपास्यां देवतामाह—भृशमिति। स्वाराध्यस्य सुखम् आराध्यस्य। प्रादिसमासः। "स्वाराधस्य" इति पाठे उपसृष्टात् खल्प्रत्ययः। मरुत्वतः इन्द्रस्य। भृशं सम्यक् आराधने यत्तः प्रयत्नवान् इत्यर्थः। तस्य क्षत्रियदैवतत्वात् इति भावः ॥ ४६ ॥

(ननु भवादृशभ्रातृसहायस्य महावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथम् अरिपरिभवप्राप्तिः?) इत्यत आह—दुरक्षानिति। दुरक्षान् कपटपाशकैरित्यर्थः। "दिवः कर्म च" इति करणे कर्मसंज्ञा। दीव्यता। "आहूतो न निवर्त्तेत द्यूतादपि रणादपि" इति शास्त्रात्। न तु व्यसनितया इति भावः। राज्ञा युधिष्ठिरेण राज्यं राष्ट्रम् आत्मा स्वयं वयं चत्वारः अनुजाः वधूः जाया द्रौपदी च पणतां ग्लहत्वम्। "पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते"

৪৫। আমি—ক্ষত্রিয়, পাণ্ডুনন্দন, কুন্তীগর্ভজাত, ধনঞ্জয়। অরিগণ-নির্বাসিত জ্যেষ্ঠ ভ্রাতা যুধিষ্ঠিরের নিদেশে অবস্থান করিতেছি ; অর্থাৎ তাঁহারই আজ্ঞায় তপস্যা করিতেছি।

৪৬। আমি কৃষ্ণদ্বৈপায়নের আদেশ অনুসারে এইরূপ ব্রত ধারণ করিতেছি :—সুখসমারাধ্য ইন্দ্রেরই সম্যক্ আরাধনা করিতে যত্নবান্ হইয়াছি।

तेनानुजसहायेन द्रौपद्या च मया विना।
भृशमायामियामासु यामिनीष्वभितप्यते॥ ४८॥
हृतोत्तरीयान् प्रसभं सभायामागतह्रियः।
मर्मच्छिदा नो वचसा निरतक्षन्नरातयः॥ ४९॥

अन्वयः। अनुजसहायेन तेन द्रौपद्या च मया विना आयामियामासु यामिनीषु भृशम् अभितप्यते। वाच्य—अनुजसहायः सः द्रौपदी अभितप्यते॥ ४८॥

अन्वयः। अरातयः सभायां प्रसभं हृतोत्तरीयान् (अतः) आगतह्रियः नः मर्मच्छिदा वचसा निरतक्षन्। वाच्य—अरातिभिः हृतोत्तरीया आगतह्रियः वयं निरतक्ष्यामहि॥ ४९॥

इत्यमरः। नीतानि सर्वं द्यूते राज्ञा हारितम् इत्यर्थः। नीतानि इति नपुंसकैकशेषः। नयतेः द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि क्तः। ननु सर्वज्ञस्य राज्ञः कथमियमविमृश्यकारिता तत्राह—भवितव्यता अनर्थानाम् अवश्यम्भाविता ईदृशी नूनं निश्चितं नात्र संशय इत्यर्थः। बुद्धिरपि भवितव्यतानुसारिण्येव न स्वतन्त्रा इत्यर्थः॥ ४७॥

ननु तथापि तवैव तेषु आसङ्गः न तेषां त्वयि तत्राह—तेनेति। अनुजाः पश्चाज्जाताः सहायाः यस्य तेन अनुजयुक्तेन इत्यर्थः। तुल्ययोगः सहायार्थः। तेन युधिष्ठिरेण द्रौपद्या च मया विना मद्विरहादित्यर्थः। आयामिनः दीर्घाः यामाः प्रहराः यासां ताः तासु। दुःखितस्य तथा भावादिति भावः। यामिनीषु अभितप्यते। भावे लट्। तेषु सद्वत् तेषाम् मयि अपि आसङ्गात् न वैराग्यावकाश इत्यर्थः॥ ४८॥

अथ वैरनिर्यातनस्य अवश्यम्भावद्योतनाय चतुर्भिः परापकृतिं दर्शयन् परनिकारान् वर्णयति—हृतेत्यादि। अरातयः शत्रवः सभायां प्रसभं बलात्कारेण हृतोत्तरीयान् अत एव आगतह्रियः सम्प्राप्तलज्जान्। नः अस्मान् मर्मच्छिदा मर्मच्छेदिना वचसा निरतक्षन् अशातयन्। वस्त्राद्यपहारवाक्पारुष्याभ्यां तथा व्यथयामासुरित्यर्थः। तक्षणशब्दसामर्थ्यात् वचसां वास्या औपम्यं गम्यते इति वस्तुना अलङ्कारध्वनिः॥ ४९॥

৪৭। রাজা যুধিষ্ঠির কপট অক্ষক্রীড়ায় আসক্ত হইয়া নিজ রাজ্য, নিজেকে, আমাদিগকে এবং সহধর্ম্মিণী দ্রৌপদীকে পণস্থানীয় করিয়াছিলেন, (ফলে দ্যূতে তিনি সকলই হারিয়াছেন) ভবিতব্যতা এইরূপই ছিল।

৪৮। অন্যান্য অনুজগণসহ আমার জ্যেষ্ঠ ভ্রাতা যুধিষ্ঠির এবং সহধর্ম্মিণী দ্রৌপদী আমার বিরহে এই দীর্ঘযামা যামিনীসমূহে অত্যন্ত দুঃখ পাইতেছেন।

उपाधत्त सपत्नेषु कृष्णाया गुरुसन्निधौ।
भावमानयने सत्याः सत्यङ्कारमिवान्तकः ॥ ५० ॥
तामैचन्त चणं सभ्या दुःशासनपुरःसराम्।
अभिसायार्कमावृत्तां छायामिव महातरोः ॥ ५१ ॥

अन्वयः। अन्तकः गुरुसन्निधौ सत्याः कृष्णायाः आनयने भावं सत्यङ्कारमिव सपत्नेषु उपाधत्त। वाच्य—अन्तकेन भावः सत्यङ्कार इव उपाधीयत ॥ ५० ॥

अन्वयः। दुःशासनपुरःसरां तां सभ्याः अभिसायार्कं (स्थितस्य) महातरोः आवृत्तां छायामिव चणम् ऐचन्त। वाच्य—सा सभ्यैः ऐच्यत ॥ ५१ ॥

अथ अतिदुःसहनिकारान्तरम् आह—उपाधत्तेति। अन्तकः मृत्युः गुरुसन्निधौ भीष्मद्रोणादिसमचम् एव सत्याः पतिव्रतायाः कृष्णाया द्रौपद्या आनयने केशाम्बरादिकर्षणे भावं चित्ताभिप्रायम् इतः परम् अनेन पाण्डवाभिभवेन एतान् स्वनगरं नेष्यामि इति एवम्भूतं सत्यङ्कारम् इव। क्रियते अनेन इति कारः। करणे घञ्। सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः सत्यापनं चिकीर्षितस्य कार्य्यस्य अवश्यं क्रियास्थापनार्थं परहस्ते यत् दीयते सः सत्यङ्कारः क्रियार्थी सत्यदार्थ्याय प्राग् दीयमानो मूल्यैकदेशश्च। "क्लीबे सात्यपनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम्" इत्यमरः। "कारे सत्यागदस्य" इति मुमागमः। तमिव सपत्नेषु उपाधत्त निहितवान्। तेषां विनाशकाले विपरीतबुद्धिमुत्पादितवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

केनेयमाकृष्टा सभ्यैः वा किं कृतम्? तत्राह—तामिति। दुःशासनः पुरःसरः यस्याः तां तथोक्तां दुःशासनेन सभां प्रति आकृष्यमाणाम् इत्यर्थः। "अनुपसर्ज्जनात्" इति न ङीप्। तां कृष्णाम्। सभायां साधवः सभ्याः। "सभाया यः" इति यप्रत्ययः। अभिसायार्कं दिनान्तसूर्य्याभिमुखं स्थितस्य इति शेषः। "सायो नाशदिनान्तयोः" इति विश्वः। लक्षणेनाभिप्रती चाभिमुखे"ति अव्ययीभावः। महातरोः सम्बन्धिनीम् आवृत्तां छायामिव तां कृष्णां चणम् ऐचन्त न चिरं जुगुप्सितत्वात्। नापि किञ्चित् व्याप्रियन्त माध्यस्थ्यभङ्गभयात्, ते तु अकिंवत एव साक्षित्वमात्रम्

৪৯। শত্রুগণ সভাক্ষেত্রে সবলে আমাদের উত্তরীয় বস্ত্র হরণ করিয়াছিল, তাহাতে লজ্জায় আমরা অবনত হইয়াছিলাম, তাহারা মর্ম্মচ্ছেদিবাক্যে আমাদিগকে ব্যথিত করিয়াছিল।

৫০। শত্রুগণ পতিব্রতা দ্রৌপদীকে ভীষ্ম দ্রোণাদি গুরুজনসন্নিধানে আনয়ন করিলে মৃত্যু যেন তাহাদের প্রতি সত্যঙ্কারবৎ মনোভাব ধারণ করিয়াছিল। অর্থাৎ ইহার পর আমিও ইহাদিগকে (কৌরবদিগকে) স্বনগরে আনয়ন করিব, মৃত্যু যেন তখন এইরূপই বাসনা গ্রহণ করিল।

अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः।
अरुध्येतामितीवास्या नयने बाष्पवारिणा ॥ ५२ ॥

सोढ़वान् नो दशामन्त्यां ज्यायानेव गुणप्रियः।
सुलभो हि द्विषां भङ्गो दुर्लभा सत्स्ववाच्यता ॥ ५३ ॥

अन्वयः। अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः ईक्षितैः तव किम्? इति इव बाष्पवारिणा अस्या नयने अरुध्येताम्। वाच्य—बाष्पवारि नयने अरुणत ॥ ५२ ॥

अन्वयः। गुणप्रियः ज्यायान् युधिष्ठिरः एव नः अन्त्यां दशां सोढ़वान्, द्विषां भङ्गः सुलभः, सत्सु अवाच्यता दुर्लभा। वाच्य—गुणप्रियेण ज्यायसा युधिष्ठिरेण अन्त्या दशा सोढ़ा ॥ ५३ ॥

आस्थिता इत्यर्थः। अत्र आकृष्यमाणायाः कृष्णायाः आक्रष्टारं प्रति पराङ्मुखत्वात् आवृत्तच्छायौपम्यम्। तथापि तां न मुञ्चति इति दुःशासनस्य तरुसाम्यम् ॥ ५१ ॥

अथास्याः तादात्मिकमयाथार्थ्यं वर्णयति—अयथार्थेति। अयथार्थाः मिथ्याभूताः क्रियारम्भाः पतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकर्मोद्योगाः येषां तैः ताम् अरक्षद्भिः इत्यर्थः तव सम्बन्धिभिः। पान्ति रक्षन्ति इति पतयः भर्त्तारः। "पातेर्डतिः" इति औणादिको डतिप्रत्ययः। तैः ईक्षितैः अवेक्षितैः किम्? न किञ्चित् फलम् अस्ति इत्यर्थः। इतीव इत्थं विचार्येव इत्युत्प्रेक्षा। बाष्पवारिणा अस्याः कृष्णायाः नयने अरुध्यताम् आवृत्ते। रुधेः कर्मणि लङ्। अशरणा रुरोदेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ननु भवद्भिः किमर्थमसमर्थैः इवोपेक्षितम् तत्राह—सोढ़वानिति। गुणाः प्रिया यस्य सः गुणप्रियः। "वा प्रियस्येति" परनिपातः। ज्यायान् अग्रजः युधिष्ठिरः एव, वृद्धशब्दात् ईयसुनि "ज्यादादीयसेति" आकारादेशः। नः अस्माकमन्ते भवामन्त्यां निकृष्टां दशामवस्थां सोढ़वान् न तु वयम्। किन्तु तदवरुद्धा इति भावः। ननु शत्रूपेक्षा महती अनर्थकारिणीत्याशङ्क्याह—सुलभेति। द्विषां विद्विषां भङ्गः सुलभः कालान्तरेऽपीति शेषः। सत्सु सज्जनेषु अवाच्यता अनिन्द्यता दुर्लभा, न तु शत्रूपेक्षा। हि प्रसिद्धौ। शत्रूपेक्षातः लोकापवाद एव बलवान् तस्योत्पन्नस्य पुनरप्रतिविधेयत्वात् स च समयोल्लङ्घने स्यादेवेति भावः ॥ ५३ ॥

৫১। সভ্যগণ দুঃশাসনের করাকৃষ্টা পশ্চাদ্‌গামিনী দ্রৌপদীকে দিনশেষে সূর্য্যাভিমুখস্থিত মহাতরুর আবর্ত্তিত ছায়ার ন্যায় ক্ষণকাল অবলোকন করিয়াছিল।

৫২। অনর্থক পতিনামধারী পতিগণকে নিরীক্ষণ করিয়া তোমার কি হইবে? ইহা আলোচনা করিয়াই যেন দ্রৌপদীর অশ্রুজল তদীয় নয়নদ্বয়কে আবৃত করিয়াছিল।

स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि स्वच्छान्याकुलितान्यपि ।
तोयानि तोयराशीनां मनांसि च मनस्विनाम् ॥ ५४

धार्त्तराष्ट्रैः सह प्रीतिर्वैरमस्मास्वसूयत ।
असन्मैत्री हि दोषाय कूलच्छायेव सेविता ॥ ५५ ॥

अन्वयः । तोयराशीनां तोयानि मनस्विनां मनांसि च स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि आकुलितानि अपि स्वच्छानि (भवन्ति) । वाच्य— + तोयैः + मनोभिश्च + भीरुभिः आकुलितैः स्वच्छैः (भूयते) ॥ ५४ ॥

अन्वयः । धार्त्तराष्ट्रैः सह प्रीतिः अस्मासु वैरम् असूयत । (यतः) असन्मैत्री कूलच्छाया इव सेविता दोषाय (भवति) । वाच्य—प्रीत्या वैरम् असूयत । असन्मैत्र्या सेवितया (भूयते) ॥ ५५ ॥

ननु शत्रुवधे राज्ञां कः नामापवादः प्रत्युत कीर्त्तिरेव इत्याशङ्क्य सत्यं स एव समयोल्लङ्घनकलङ्कितकीर्त्त्या महानिन्दानिदानम् इत्याशयेनाह—स्थितेति । तोयराशीनां समुद्राणां तोयानि मनस्विनां मनांसि च समानि भवन्ति । उभयं विशिनष्टि—स्थित्यतिक्रान्तेर्मर्य्यादोल्लङ्घनात् हेतोः भीरूणि अत एवाकुलितानि सङ्क्षोभितान्यपि स्वच्छानि अकलुषाणि न त्यजन्ते इत्यर्थः । मनस्वी अयं युधिष्ठिर इति भावः । अत्र तोयानां सामान्यतो मनस्विनां चाप्यकृतानामिव गुणतौल्यात् औपम्यस्य गम्यतया तुल्ययोगितालङ्कारः । गुणश्चात्र भीरुत्वं स्वच्छता च ॥ ५४ ॥

ननु अजातशत्रोः स्वजनवैरे किं कारणमिति ? आशङ्क्य असत्सौहार्दमेवेत्याह— धार्त्तराष्ट्रैरिति । धार्त्तराष्ट्रैः धृतराष्ट्रपुत्रैः सह प्रीतिः सौहार्दम् एव अस्मासु विषये वैरम् असूयत सूतवती । सूयतेः दैवादिकात् कर्त्तरि लङ् । ननु सौहार्दं वैरजनकं चेत् विप्रतिषिद्धम् तत्राह - असदिति । हि यस्मात् असन्मैत्री दुर्जनेन सङ्गतिः कूलस्य आसन्नपातस्य नदीतटस्य छाया इव सेविता श्रिता सती दोषाय अनर्थाय भवति न खलु दुर्जनः सुजनवत् मित्रद्रोहपातकं पश्यतीति भावः । उपमानुप्राणितः अयमर्थान्तरन्यासनामालङ्कारः ॥५५॥

৫৩। গুণপ্রিয় জ্যেষ্ঠ যুধিষ্ঠিরই আমাদের এই চরম দশা সহ্য করিয়াছিলেন। ফলে শত্রু দমন সুলভ অর্থাৎ কালান্তরেও হইতে পারে; কিন্তু সজ্জনসমাজে প্রতিষ্ঠা দুর্লভ। (অর্থাৎ লোকাপবাদ একবার হইলে আর তাহা অপনোদন করা যায় না।

৫৪। জলধিসমূহের জল আর মনস্বিগণের মন উভয়ই মর্য্যাদালঙ্ঘনে ভীরু, সুতরাং সঙ্ক্ষোভিত হইয়াও স্বচ্ছই থাকে।

৫৫। ধৃতরাষ্ট্রপুত্রদিগের সহিত সৌহার্দ্দই আমাদের প্রতি শত্রুতা উৎপাদন করিয়াছে। কেন না, আসন্নপতন নদীতটের ছায়ায় আশ্রয় লওয়ার ন্যায় দুর্জ্জনসঙ্গ গ্রহণ করিয়াও দোষনিমিত্ত হইয়া থাকে।

अपवादादभीतस्य समस्य गुणदोषयोः ।
असद्‌वृत्तेरहो वृत्तं दुर्विभावं विधेरिव ॥ ५६ ॥
ध्वंसेत हृदयं सद्यः परिभूतस्य मे परैः ।
यद्यमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लम्भयेत् ॥ ५७ ॥
अवधूयारिभिर्नीता हरिणैस्तुल्यवृत्तिताम् ।
अन्योऽन्यस्यापि जिह्रीमः किं पुनः सहवासिनाम् ॥ ५८

अन्वयः । अपवादात् अभीतस्य गुणदोषयोः समस्य असद्‌वृत्तेः वृत्तं विधेः वृत्तम् इव दुर्विभावम् (भवति)। वाच्य—वृत्तेन दुर्विभावेन (भूयते) ॥ ५६ ॥

अन्वयः । परैः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यः ध्वंसेत, यदि अमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लम्भयेत् । वाच्य—हृदयेन ध्वस्यते, अमर्षेण प्रतीकारः भुजालम्बः लम्भ्येत ॥ ५७ ॥

अन्वयः । अरिभिः अवधूय हरिणैः तुल्यवृत्तिता नीताः (वयं) अन्योऽन्यस्य अपि जिह्रीमः सहवासिनां किं पुनः ? वाच्य—तुल्यवृत्तितां नीतैः (अस्माभिः) ह्रीयते ॥ ५८ ॥

ननु आदावेव तेषां वृत्तम् अविज्ञाय कथं मैत्री कृता इति आशङ्क्य किं कुर्मः दुर्जनवृत्तं दुर्विज्ञेयमित्याह,—अपवादादिति । अपवादात् जनाक्रोशात् अभीतस्य अजुगुप्समानस्येत्यर्थः । गुणदोषयोः समस्य तुल्यबुद्धेः, निग्रहानुग्रहौ गुणदोषयोरननुरूपौ इत्यर्थः । विधौ अप्येतद्विशेषणं योज्यम् । असद्‌वृत्तेर्दुराचारस्य धूर्तस्य वृत्तम् इङ्गितं विधेः दैवस्य वृत्तमिव दुर्विभावं विभावयितुमशक्यम् । किन्तु कार्य्यैकसमधिगम्यमित्यर्थः । भवतेर्ण्यन्तात् कृच्छ्रार्थे खल्प्रत्ययः ॥ ५६ ॥

ननु एवं मानी कथं परिभूतो जीवसि तत्राह—ध्वंसेतेति । परैः शत्रुभिः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यो ध्वंसेत भ्रश्येदित्यर्थः । अमर्षः कर्त्ता प्रतीकारं प्रतिक्रियारूपं भुजालम्बं हस्तावलम्बनं न लम्भयेत् न ग्राहयेत् यदि हृदयेन इति शेषः । सत्यं जीवामि प्रतिविधित्सया न तु निर्लज्जतया इति भावः ॥ ५७ ॥

ननु तवैव कोऽयमभिमानः ? तत्राह—अवधूयेति । अरिभिः अवधूय परिभूय हरिणैः मृगैः तुल्यवृत्तितां तुल्यजीवनत्वं वन्याहारता-

৫৬। যাহার লোকাপবাদে ভয় নাই, দোষগুণে যাহার তুল্যবুদ্ধি, এ হেন ধূর্ত্ত জনের কার্য্য বিধাতার কার্য্যের ন্যায় অভাবনীয়।

৫৭। পরপরিভূত মদীয় হৃদয় সদ্যই ধ্বংস হইয়া যাইত; যদি অমর্ষ তাহাকে প্রতীকার স্বরূপ ভুজাবলম্বন গ্রহণ না করাইত।

शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसः ।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥५९॥

अलङ्घ्यं तत्तदुद्वीक्ष्य यद्यदुच्चैर्महीभृताम् ।
प्रियतां ज्यायसीं मा गान्महतां केन तुङ्गता ॥६०॥

अन्वयः। शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वात् लघीयसः मानहीनस्य जन्मिनः तृणस्य च गतिः समा (भवति)। वाच्य—समया गत्या (भूयते) ॥ ५९ ॥

अन्वयः। महीभृतां यत् उच्चैः तत् तत् अलङ्घ्यं उद्वीक्ष्य महतां तुङ्गता ज्यायसीं प्रियतां केन मा गात्? वाच्य—तुङ्गतया ज्यायसी प्रियता मा गायि ॥ ६० ॥

मित्यर्थः। नीताः प्रापिताः वयं पश्चापीति शेषः। अन्योऽन्यस्यापि जिह्नीमः लज्जामहे। सहवासिनां सहचारिणां किं पुनः? प्रागेव जिह्नीम इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः? क्रियायोगे सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तत्र वयं पश्चापि तुल्याभिमाना एव इदं तु मदेकसाध्यं कर्मेति मुनिशासनात् मयानुष्ठीयत इति भावः ॥ ५८ ॥

ननु तर्हि दुःखैकनिदानमन्तःशल्यमान एव त्यज्यतामित्याशङ्क्य तत्त्यागे दोषमाह—शक्तीति। शक्तिवैकल्येन उत्साहादिशक्तिवैधुर्येण अवष्टम्भ-सामर्थ्यविरहेण च नम्रस्य प्रह्वीभूतस्य विधेयभूतस्य च निःसारत्वात् दुर्बलत्वात् स्थिरांशरहितत्वाच्च "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः। लघीयसः गौरवहीनस्य नीरसस्येत्यर्थः। मानहीनस्य जन्मिनः जन्तोः। व्रीह्या-दित्वादिनिः। तृणस्य च गतिः अवस्था समेति मानहीनस्य तृणादपि निकृष्टत्वात् न त्याज्यो मान इति भावः। श्लेषालङ्कारोऽयं तदनुप्राणिता इयमुपमेति अनेकार्थदीपिकेति व्यज्यते ॥ ५९ ॥

मानत्यागे दोषमुक्त्वा तत्सद्भावे षड्भिर्गुणमाह—अलङ्घ्यमिति। महीभृतां पर्वतानां सम्बन्धि यद् यत् शृङ्गादिकम् उच्चैः उन्नतं तत् तत् अलङ्घ्यम् उद्वीक्ष्योत्प्रेक्ष्य तर्कयित्वा इति यावत्। महतां महात्मनां तुङ्गता मानोन्नत्यं ज्यायसीं प्रियतां प्रियत्वं केन हेतुना मा गात्? न केनापि प्रियत्वं गच्छत्येवेत्यर्थः। किन्तु तुङ्गत्वेनेत्यर्थः। आशिषि माङि लङ्।

৫৮। শত্রুগণ আমাদিগকে পরাস্ত করিয়া মৃগের সমান আমাদের জীবিকা বিধান করাইয়াছে। এ অবস্থায় আমরা যে নিজেরাই পরস্পর সহধর্মীদিগের নিকট লজ্জিত হইব, সে পক্ষে আর কথা কি?

৫৯। যে মানহীন পুরুষ উৎসাহাদি শক্তি নাই বলিয়া নম্র এবং দৌর্বল্য হেতু গৌরবহীন, তাহাদের এবং সামর্থ্যবিরহে অবনত অসার নীরস তৃণের অবস্থা সমান।

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः।
पुरुषस्तावदेवासौ यावन्मानात् न हीयते ॥६१॥

स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरःस्थिते।
नान्यामङ्गुलिमभ्येति सङ्ख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥६२॥

अन्वयः। तावत् एव लक्ष्म्या आश्रीयते, तावत् अस्य यशः स्थिरं (भवति) तावत् एव असौ पुरुषः यावत् मानात् न हीयते। वाच्य—लक्ष्मीः आश्रयति, यशसा स्थिरेण (भूयते), अमुना पुरुषेण (भूयते) ॥ ६१ ॥

अन्वयः। सः पुमान् अर्थवज्जन्मा, यस्य नाम्नि पुरःस्थिते (सति) सङ्ख्यायां उद्यता अङ्गुलिः अन्याम् अङ्गुलिं न अभ्येति। वाच्य—तेन पुंसा अर्थवज्जन्मना (भूयते) उद्यतया अङ्गुल्या अन्या अङ्गुलिः न अभीयते ॥ ६२ ॥

अटोऽपवादः। दैवादनिच्छतोऽपीच्छाम् उत्पादयति औषधवदित्यर्थः। आशंसनार्थं माशीःप्रयोगः। उद्दीच्येति समानकर्तृकत्वनिर्देशः क्वचित् प्रयोगदर्शनात् सोढ़व्यः। केचित् उद्दीच्यमिति पठन्ति। तत्र यत् यत् उच्चैः तत्तत् अलङ्घ्यम् अवलोकनीयं न च उल्लङ्घनीयमिति। अतो महताम् इत्यादि योजयन्ति ॥ ६० ॥

तावदिति। किञ्च तावदेवासौ लक्ष्म्या आश्रीयते। तावदस्य पुंसः यशः स्थिरम्। तावदेवासौ पुरुषः। पुरुषत्वेन गण्यत इत्यर्थः। यावत् मानात् अभिमानात् न हीयते न भ्रश्यति। मानहीनस्य न किञ्चित् शुभमस्ति इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

स इति। स पुमान् अर्थवज्जन्मा सार्थकजन्मा यस्य पुंसो नाम्नि पुरः अग्रे स्थिते सति संख्यायां पुरुषगणनाप्रस्तावे उद्यता गुणमधिकृत्य उन्नमिताङ्गुलिः अन्यां द्वितीयाम् अङ्गुलिम् उद्यतामिति शेषः। न अभ्येति न प्राप्नोति। अद्वितीयत्वात् अस्येत्यर्थः। एतन्मानरहितस्य न सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

৬০। পর্ব্বতসমূহের যাহা যাহা (শৃঙ্গাদি) উচ্চ, তৎসমুদায়ই অলঙ্ঘ্য; ইহা বুঝিয়া মহাত্মগণের মানৌন্নত্য কেন না অতি প্রিয় বস্তু হইবে ?

৬১। লক্ষ্মী ততদিনই পুরুষকে আশ্রয় করিয়া থাকেন, ততদিনই পুরুষের যশ স্থির থাকে, ততদিনই লোক পুরুষ পদবাচ্য হয়; যতদিন সে মানহীন না হয়।

৬২। যাহার নাম অগ্রে থাকিলে পুরুষগণনার সমুদ্যত অঙ্গুলি দ্বিতীয় অঙ্গুলিকে প্রাপ্ত না হয়, সেই পুরুষেরই জন্ম সার্থক।

दुरासदवनज्यायान् गम्यस्तुङ्गोऽपि भूधरः ।
न जहाति महौजस्कं मानप्रांशुमलङ्घ्यता ॥६३॥
गुरून् कुर्वन्ति ते वंश्यानन्वर्था तैर्वसुन्धरा ।
येषां यशांसि शुभ्राणि ह्रेपयन्तीन्दुमण्डलम् ॥६४॥
उदाहरणमाशीःषु प्रथमे ते मनस्विनाम् ।
शुष्केऽशनिरिवामर्षो यैररातिषु पात्यते ॥६५॥

अन्वयः। दुरासदवनज्यायान् तुङ्गः अपि भूधरः गम्यः. महौजस्कं मानप्रांशुं (पुरुषं) अलङ्घ्यता न जहाति। वाच्य—+ + +ज्यायसा तुङ्गेन भूधरेण गम्येन (भूयते) महौजस्कः मानप्रांशुः अलङ्घ्यतया न हीयते ॥ ६३ ॥

अन्वयः। ते (नराः) वंश्यान् गुरून् कुर्वन्ति, तैः वसुन्धरा अन्वर्था (भवति), येषां शुभ्राणि यशांसि इन्दुमण्डलं ह्रेपयन्ति। वाच्य—तैः नरैः वंश्या गुरवः क्रियन्ते, वसुन्धरया अन्वर्थया (भूयते) शुभ्रैः यशोभिः इन्दुमण्डलं ह्रेप्यते ॥ ६४ ॥

दुरासदेति। दुरासदैर्वनैः ज्यायान् प्रवृद्धः तथापि तुङ्गोऽपि भूधरः गम्यः गन्तुं शक्य एव। प्रसिद्धं च एतदिति भावः। महौजस्कं प्रतापसम्पन्नं मानप्रांशुं मानोन्नतं पुरुषमिति शेषः। अलङ्घ्यता न जहाति। कदाचित् मानी लङ्घयितुं शक्यते इत्यर्थः। गिरेरपि गरीयान् मानाधिक इति भावः। अत्रोपमानात् भूधरात् उपमेयस्य मानिनो धर्म्मान्तरसाम्ये लङ्घ्यत्वेन आधिक्यकथनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ६३ ॥

गुरूनिति। ते नराः वंश्यान् अन्वये भवान् गुरून् कुर्वन्ति प्रथयन्ति। स्वनाम्ना व्यपदेशयन्ति रघुदिलीपादिवदित्यर्थः। तैर्नरैः वसूनि धनानि धरतीति वसुन्धरा। "संज्ञायां भृतॄवृजि" इत्यादिना खच्प्रत्यये "खचि ह्रस्वः" इति ह्रस्वात् नुमागमश्च। अन्वर्था अनुगतार्था तेषां वसुभूतानां धारणादिति भावः। येषां शुभ्राणि यशांसि इन्दुमण्डलं ह्रेपयन्ति लज्जयन्ति यशसो निष्कलङ्कत्वादिति भावः। ईदृशं हि यशः मानमहत एव सम्भवतीति तात्पर्य्यार्थः। ह्रीधातोर्ण्यन्तात् लट्। "अर्त्तिह्री" इत्यादिना पुगागमः। अत्र ह्रेपणस्य सादृश्यपर्य्यवसानादुपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥

৬৩। দুর্গম অরণ্যে পরিবৃদ্ধ উন্নত ভূধরও লোকের গম্য হইয়া থাকে; কিন্তু যে প্রতাপশালী মানোন্নত পুরুষ, তাহাকে অলঙ্ঘ্যতা কখনও ত্যাগ করে না। অর্থাৎ মানী ব্যক্তিকে লঙ্ঘন করিতে কেহই সমর্থ নহে।

৬৪। যাহাদের শুভ্রযশোরাশি চন্দ্রমণ্ডলকে লজ্জা দেয়, সেই সকল নরই স্বীয় বংশধরদিগকে মহাপুরুষ করিয়া তুলে; এবং তাহাদের দ্বারাই বসুন্ধরা সার্থকনামা হয়।

न सुखं प्रार्थये नार्थमुदन्वद्वीचिचञ्चलम्।
नानित्यताशनेस्त्रस्यन् विविक्तं ब्रह्मणः पदम् ॥६६॥
प्रमार्ष्टुमयशःपङ्कमिच्छेयं छद्मना कृतम्।
वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः ॥६७॥

अन्वयः। ये: अमर्षः शुष्के अशनिः इव अरातिषु पात्यते मनस्विनां प्रथमे ते आशीःषु उदाहरणम्। वाच्य—ये अमर्षम् अशनिमिव पातयन्ति प्रथमैः तैः उदाहरणेन (भूयते) ॥ ६५ ॥

अन्वयः। उदन्वद्वीचिचञ्चलं सुखं न प्रार्थये, अर्थञ्च न प्रार्थये। (किञ्च) अनित्यताशनेः त्रस्यन् विविक्तं ब्रह्मणः पदं न प्रार्थये। वाच्य—मया सुखं न प्रार्थ्यते, अर्थश्च न प्रार्थ्यते, त्रस्यता विविक्तं पदं न प्रार्थ्यते ॥ ६६ ॥

अन्वयः। छद्मना कृतम् अयशःपङ्कं वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः प्रमार्ष्टुम् इच्छेयम्। वाच्य—मया इष्येत ॥ ६७ ॥

उदाहरणमिति। यैरमर्षः क्रोधः शुष्के नीरसे अशनिरिव अरातिषु विषये पात्यते प्रक्षिप्यते। मनस्विनां मानिनां प्रथमे अग्रेसराः ते आशीःषु पुरुषैरेवं भवितव्यमेवंरूपासु उदाहरणं भवतीति शेषः। रामादिवदुपमानं भवतीत्यर्थः। अतो न त्याज्यो मान इति सन्दर्भार्थः ॥६५॥

तदुक्तम् "अभिद्रोहेण भूतानाम्" इत्यादि तत्र युग्मेनोत्तरमाह— नेत्यादि। उदन्वद्वीचिरिव चञ्चलं समुद्रतरङ्गवदस्थिरं सुखं कामं न प्रार्थये न इच्छामि। तथा चञ्चलम् अर्थञ्च न प्रार्थये। किञ्च अनित्यता विनाशिता सैव अशनिः तस्मात् त्रस्यन् बिभ्यत्। "वा भ्राश" इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः। विविक्तं निर्बाधं ब्रह्मणः वेधसः आत्मनः पद्यते इति पदं स्थानम् ऐक्यलक्षणं मुक्तिञ्च न प्रार्थये। एतेन यदुक्तम् "उच्छेदं जन्मनः कर्त्तुम्" इत्यादिना तत् समाहितम् ॥ ६६ ॥

प्रमार्ष्टुमिति। किन्तु छद्मना कपटेन कृतं शत्रुभिरिति शेषः। अयशः एव पङ्कमिति रूपकालङ्कारः। वैधव्येन तापितानां दुःखीकृतानामरातिवनितानां लोचनाम्बुभिः प्रमार्ष्टुं क्षालयितुमिच्छेयम् अभिलषेयम्। इषिधातोर्लिङि रूपम्॥ वैरिनिर्य्यातनातिरिक्तं न किञ्चिदिच्छामीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

৬৫। যাহারা নীরস পদার্থে অশনিপাতনের ন্যায় অরাতিজনে অমর্ষক্ষেপ করে, তাহারাই মনস্বিগণের অগ্রণী এবং তাহারাই পুরুষকার বর্ণনার উদাহরণ স্থল।

৬৬। আমি জলধিজল-চঞ্চল সুখ চাহি না, অর্থ চাহি না, অপিচ অনিত্যতারূপ অশনি হইতে ভীত হইয়া অবাধ ব্রহ্মপদও চাহি না।

৬৭। আমি শত্রুকর্ত্তৃক কপটকৃত অযশোরূপ পঙ্ক—বৈধব্যতাপিত আরাতিবনিতাগণের নয়নাম্বু দ্বারা প্রক্ষালন করিতে ইচ্ছা করি।

अपहस्येऽथवा सद्भिः प्रमादो वास्तु मे धियः।
अस्थानविहितायासः कामं जिह्रेतु वा भवान् ॥६८॥
वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्य समुच्छेदेन विद्विषाम्।
निर्व्वाणमपि मन्येऽहमन्तरायं जयश्रियः ॥६९॥
अजन्मा पुरुषस्तावद्गतासुस्तृणमेव वा।
यावन्नेषुभिरादत्ते विलुप्तमरिभिर्यशः ॥७०॥

अन्वयः। अथवा सद्भिः (अहं) अपहस्ये, मे धियः प्रमादो वा अस्तु, भवान् अपि अस्थानविहितायासः (सन्) कामं जिह्रेतु। वाच्य—सन्तः (मां) अपहसन्ति, प्रमादेन भूयतां भवता विहितायासेन ह्रीयताम् ॥ ६८ ॥

अन्वयः। अहं विद्विषां समुच्छेदेन वंशलक्ष्मीम् अनुद्धृत्य निर्वाणम् अपि जयश्रियः अन्तरायं मन्ये। वाच्य—मया निर्वाणं अपि अन्तरायः मन्यते ॥ ६९ ॥

अन्वयः। पुरुषः यावत् अरिभिः विलुप्तं यशः इषुभिः न आदत्ते तावत् अजन्मा; गतासुः तृणमेव वा। वाच्य—पुरुषेण आदीयते, अजन्मना, गतासुना तृणेन वा (भूयते) ॥ ७० ॥

एवं तर्हि "यः करोति वधोदर्कां" इत्युक्तदोषः स्यात् इत्याशङ्कामङ्गीकृत्य ग्लानिर्न दोषायेति न्यायमाश्रित्य युक्त्यन्तरेणोत्तरमाह—अपहस्य इत्यादि। अथवा सद्भिः पण्डितैः अपहस्ये अपहसिष्ये इत्यर्थः। "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" इति भविष्यदर्थे लट्। ण्यन्तस्तु भ्रान्तः पाठः। मे धियः प्रमादोऽनवधानत्वं वा अस्तु। भवानपि अस्थाने अयोग्यविषये विहितः आयासः हितोपदेशप्रयासो येन सः तथोक्तः विफलप्रयत्नः सन् इत्यर्थः। कामं जिह्रेतु लज्जताम् ॥ ६८ ॥

वंशेति। अहं तु विद्विषां शत्रूणां समुच्छेदेन विनाशेन करणेन वंशलक्ष्मीम् अनुद्धृत्य अपुनरावर्त्तिं निर्वाणं मोक्षमपि जयश्रियः अन्तरायं विघ्नं मन्ये। न तु पुरुषार्थमित्यर्थः। किमुत अन्योत्सवादिकमिति भावः ॥ ६९ ॥

नन्वयं ते दुराग्रह इत्यत आह—अजन्मेति। पुरुषः यावत् अरिभिर्विलुप्तं संहृतं यशः इषुभिः न आदत्ते परिवर्धेन न प्रत्याहरति इत्यर्थः। तावदजन्मा अजातप्राय इत्यर्थः। ननु अजातोऽपि जननानन्तरमुपयुज्यते एवेति अरुच्या पक्षान्तरमाह—गतासुः मृत मृततुल्य

৬৮। সাধুগণ আমায় উপহাসই করুন, কিম্বা আমার বুদ্ধিমোহই উপস্থিত হইয়া থাকুক, অথবা অস্থানে প্রয়াস স্বীকার করিয়া আপনিই লজ্জিত হউন।

৬৯। আমি শত্রুবিনাশদ্বারা বংশলক্ষ্মীর উদ্ধার সাধন না করিয়া নির্ব্বাণকেও জয়শ্রীর অন্তরায় বলিয়া মনে করি।

अनिर्जयेन द्विषतां यस्यामर्षः प्रशाम्यति ।
पुरुषोक्तिः कथं तस्मिन् ब्रूहि त्वं हि तपोधन ॥७१॥

कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना ।
योऽङ्गीकृतगुणैः श्लाघ्यः सविस्मयमुदाहृतः ॥७२॥

अन्वयः । यस्य अमर्षः द्विषताम् अनिर्जयेन प्रशाम्यति, तस्मिन् पुरुषोक्तिः कथम् ? (हे तपोधन ।) त्वं हि ब्रूहि । वाच्य—अमर्षेण प्रशम्यते, पुरुषोक्त्या (भूयते), त्वया उच्यताम ॥ ७१ ॥

अन्वयः । जातिमात्रावलम्बिना पुरुषशब्देन कृतम्, अङ्गीकृतगुणैः यः श्लाघ्यः (सन्) सविस्मयम् उदाहृतः (भवति) । वाच्य—+ + श्लाघ्येन उदाहृतेन (भूयते) ॥ ७२ ॥

इत्यर्थः । मृतोऽपि प्राक् उपयुक्तवान् इति अरुच्याह—तृणमिवेति । तृणतुल्य इत्यर्थः । अकिञ्चित्करस्तु त्रैकाल्यानुपयोगात् जीवन्मृत इत्यर्थः । अतो नाहमाग्रहात् ब्रवीमि किन्तु वीरधर्ममनुपालयामीति भावः ॥ ७० ॥

सर्वथा वैरनिर्यातनं कर्त्तव्यमित्युक्तं तदकरणे पुरुषगुणानां हानिदोषमाह—अनिर्जयेनेति । यस्य अमर्षः क्रोधः द्विषतां शत्रूणामनिर्जयेन निर्जयं विना एव प्रशाम्यति । उपलक्षणे तृतीया । तस्मिन् पुरुषः इत्युक्तिः पुरुषशब्दः कथम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । प्रवर्त्तत इति शेषः । प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुरुषकारस्याभावादिति भावः । हे तपोधन ! त्वं हि त्वमेव ब्रूहि कथय । न च ते किञ्चित् अविदितमस्तीति भावः । "हि हेताववधारणे" इत्यमरः ॥ ७१ ॥

ननु पुरुषत्वजात्यैव पुरुषोक्तिप्रवृत्तेः किं पुरुषकारेण तत्राह—कृतमित्यादिद्वयेन । जातिमात्रावलम्बिना जातिमात्राभिधायिना पुरुषशब्देन कृतम् अलम् । न तेन किञ्चित् साध्यत इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीया इत्युक्तं प्राक् । कृतमिति निषेधार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते । सत्यं जातिमात्रेऽपि पुरुषशब्दः प्रवर्त्तते, परन्तु न असौ पुंसाम् आशास्यः । पश्वादिसाधारण्यादिति तात्पर्य्यार्थः । तर्हि कीदृक् श्लाघ्य इत्याशङ्क्याह—य इत्यादिना अर्धद्वयेन । अङ्गीकृतगुणैः गुणपक्षपातिभिः यः पुमान् श्लाघ्यः स्तुत्यः सन् सविस्मयं ससम्भ्रमम् उदाहृतः कथितः । पुंसा ईदृशेन भवितव्यमिति निदर्शितः ॥ ७२ ॥

৭০। পুরুষ যে পর্য্যন্ত শত্রুজনবিলুপ্ত যশ অস্ত্র দ্বারা প্রত্যানয়ন না করে, সে পর্য্যন্ত তাহাকে অজাতপ্রায়, মৃততুল্য এমন কি তৃণতুল্যই বলা যায়।

৭১। শত্রু জয় না করিয়া যাহার অমর্ষ প্রশমিত হয়, তাহাকে পুরুষ বলা যায় কিরূপে? হে তপোধন! আপনিই এ কথা বলুন।

ग्रसमानमिवौजांसि सदसा गौरवेरितम्।
नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान् पुमान् ॥৭৩॥

युग्मकम्।

यथाप्रतिज्ञं द्विषतां युधि प्रतिचिकीर्षया।
ममैवाध्येति नृपतिस्तृष्यन्निव जलाञ्जलेः ॥৭৪॥

अन्वयः। सदसा गौरवेरितं (सत्) ओजांसि ग्रसमानम् इव (स्थितं) यस्य पुनः नाम द्विषोऽपि अभिनन्दन्ति स पुमान् पुमान्। वाच्य—यत् नाम द्विषद्भिः अभिनन्द्यते, तेन पुंसा पुंसा (भूयते)॥ ৭৩॥

अन्वयः। नृपतिः यथाप्रतिज्ञं युधि द्विषतां प्रतिचिकीर्षया तृष्यन् जलाञ्जलेः एव मम इव अध्येति। वाच्य—नृपतिना तृष्यता अहमेव अधीये॥ ৭৪॥

ग्रसमानमिति। किञ्च सदसा सभया गौरवेण ईरितं कथाप्रसङ्गेषु गौरवपूर्वकमुच्चारितं सत् ओजांसि शृण्वतां तेजांसि ग्रसमानं गिलत् इव स्थितं यस्य पुंसः नाम द्विषोऽपि अभिनन्दन्ति अनुमोदन्ते। किमुत सुहृद इति भावः। स पुमान् पुमान् पुरुषत्वेन गण्यते इत्यर्थः। प्रथमः पुरुषशब्दः जातिवचनः, द्वितीयो गुणवचनः स एव श्लाघ्यः। अत्र पुमान् पुमान् इति तात्पर्य्यमात्रभेदभिन्नशब्दार्थपौनरुक्त्यलक्षणो लाटानुप्रासोऽलङ्कारः। तथाच सूत्रम्—"तात्पर्य्यभेदयुक्तो लाटानुप्रासः" इति॥ ৭৩॥

ननु सन्तु भीमादिषु तवैव अयं कोऽभिनिवेशः इत्यत आह—तथेति। नृपतिः युधिष्ठिरः यथाप्रतिज्ञं युधि द्विषतां प्रतिचिकीर्षया द्विषतः प्रतिकर्त्तुम् इच्छया प्रतिज्ञानुसारेणैव जिघांसयेत्यर्थः। तृष्यन् पिपासुः जलाञ्जलेरिव अध्येति इच्छति कार्य्यसिद्धेः मदायत्तत्वात् मामेव स्मरति अतः अयं मम अभिनिवेश इत्यर्थः। "अधीगर्थ" इत्यादिना कर्म्मणि षष्ठी॥ ৭৪॥

৭২। জাতিমাত্রপ্রকাশক পুরুষ শব্দের প্রয়োগ অনর্থক, (পরন্তু) যে পুরুষ গুণগ্রাহী ব্যক্তিগণের মুখে প্রশংসিত হইয়া সসম্ভ্রমে অভিহিত হন, (তিনিই প্রকৃত পুরুষ)।

৭৩। যাঁহার নাম সভ্যসমাজে গৌরবের সহিত উচ্চারিত হইয়া শ্রোতৃবর্গের তেজোরাশি অধঃকরণ করিয়া থাকে এবং শত্রুগণও যাহার নামখ্যাতির অনুমোদন করিয়া থাকে, সেই পুরুষই পুরুষ।

৭৪। তৃষিত ব্যক্তি যেমন জলাঞ্জলি ইচ্ছা করে, তেমনই নরপতি যুধিষ্ঠির প্রতিজ্ঞানুসারে সমরে শত্রু সংহারেচ্ছায় আমাকেই কেবল স্মরণ করিতেছেন।

स वंशस्यावदातस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनम् ।
कृच्छ्रेषु व्यर्थया यत्र भूयते भर्त्तुराज्ञया ॥७५ ॥
कथं वादीयतामर्वाङ् मुनिता धर्मरोधिनी ।
आश्रमानुक्रमः पूर्वैः स्मर्य्यते न व्यतिक्रमः ॥७६ ॥

अन्वयः । सः अवदातस्य वंशस्य शशाङ्कस्य इव लाञ्छनं यत्र कृच्छ्रेषु भर्त्तुः आज्ञया व्यर्थया भूयते । वाच्य—आज्ञा व्यर्था भवति ॥ ७५ ॥

अन्वयः । धर्मरोधिनी, अर्व्वाक् मुनिता कथं वा आदीयताम्, पूर्वैः आश्रमानुक्रमः स्मर्य्यते न व्यतिक्रमः (स्मर्य्यते)। वाच्य—···रोधिनीं मुनिताम् आददे । पूर्व्वे आश्रमानुक्रमं स्मरन्ति ॥ ७६ ॥

ननु युधिष्ठिरः स्वार्थं साधयति, त्वया च स्वार्थमात्रमनुसन्धीयतामित्यत आह—स इति । स नरोऽवदातस्य स्वच्छस्य वंशस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनं कलङ्कः । यत्र यस्मिन् पुरुषे कृच्छ्रेषु व्यसनेषु भर्त्तुः स्वामिनः आज्ञया व्यर्थया भूयते । भावे लट् । आपदि स्वार्थसाधकः कुलघातकः, तत् कथं स्वार्थनिष्ठकार्य्यता युक्तेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

यदुक्तम् 'विजहीहि रणोत्साहम्" इत्यादि, तत्रोत्तरमाह—कथमिति । धर्मरोधिनी धर्मविरोधिनी अर्वाक् गार्हस्थ्यात् प्रागेव मुनिता वानप्रस्थत्वं चतुर्थाश्रमता वा, वर्णप्रक्रमेण तस्य विधानात् "त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः" इति सूत्रकारवचनाच्च क्षत्रियस्यापि कैश्चिदिष्टत्वात् । तदेतत् सम्यक् विवेचितमस्माभिः रघुवंशसञ्जीवन्यां "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः" इत्यत्र । कथं वा आदीयतां मया कथं वा अङ्गीक्रियताम् ? सम्प्रश्ने लोट् । तथाहि—पूर्वैर्मन्वादिभिराश्रमानुक्रमः स्मर्य्यते, न तु व्यतिक्रमः । "ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" इति श्रुत्यनुसारादित्यर्थः । एतदपि 'चत्वार आश्रमाः" इत्येतत् पक्षमाश्रित्य उक्तम् । यदि चेत् वैराग्यं, तदा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वनाद्वेति व्युत्क्रमपक्षस्यापि श्रवणात् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७६ ॥

৭৫। বিপদে প্রভুর আজ্ঞা যে পুরুষে ব্যর্থ হইয়া যায়, সেই পুরুষ শশাঙ্কের কলঙ্কের ন্যায় বিমল বংশের কলঙ্কস্বরূপ।

৭৬। আমি গার্হস্থ্যধর্ম্মের পূর্ব্বে ধর্ম্মবিরোধী চতুর্থাশ্রম অঙ্গীকার কিরূপে করিব? মন্বাদি পূর্ব্বাচার্য্যগণ আশ্রমানুক্রমেরই উপদেশ করিয়া থাকেন; আশ্রম ব্যতিক্রমের নহে।

आसक्ता धूरियं रूढ़ा जननी दूरगा च मे ।
तिरस्करोति स्वातन्त्र्यं ज्यायांश्चाचारवान् नृपः ॥७७॥
स्वधर्ममनुरुन्धन्ते नातिक्रममरातिभिः ।
पलायन्ते कृतध्वंसा नाहवान्मानशालिनः ॥७८॥

अन्वयः । आसक्ता रूढ़ा इयं धूः दूरगा जननी च तथा नृपः अपि आचारवान् ज्यायान् मे स्वातन्त्र्यं तिरस्करोति । वाच्य—"अनया धुरा, दूरगया जनन्या नृपेण आचारवता ज्यायसा स्वातन्त्र्यं तिरस्क्रियते ॥ ७७ ॥

अन्वयः । मानशालिनः स्वधर्मं अनुरुन्धन्ते, अतिक्रमं न, (अनुरुन्धन्ते) अरातिभिः कृतध्वंसाः (सन्तः) आहवात् न पलायन्ते । वाच्य—मानशालिभिः स्वधर्मः अनुरुध्यते । कृतध्वंसैः न पलाय्यते ॥ ७८ ॥

"ननु भवान् गृहस्थ एव, तत्कथमर्वाङ्मुनित्वविरोधः ?" इत्याशङ्क्य, सत्यं गृहस्थोऽस्मि तथापि कृतनिखिलगृहस्थकर्त्तव्यस्यैव वानप्रस्थाधिकारो न गृहस्थमात्रस्य । न चाहमद्यापि कृतकृत्य इत्युत्तरमाह—आसक्तेति । आसक्ता लग्ना अवश्यं कर्त्तव्या इत्यर्थः । रूढ़ा प्रसिद्धा महती इत्यर्थः । इयं पूर्वोक्ता धूः वैरिनिर्य्यातनरूपा । दूरगा दूरवर्त्तिनी जननी च माता अपि । तथा नृपोऽपि आचारवान्, तपोधिक इत्यर्थः । तत्रापि ज्यायान् ज्येष्ठः नृपः युधिष्ठिरश्च मे मम स्वातन्त्र्यं स्वाच्छन्द्यं तिरस्करोति दूरीकरोति, आश्रमान्तरं प्रतिबध्नाति इत्यर्थः । तिरस्करोतीति प्रत्येकमभिसम्बध्यते, अन्यथा बहुवचनप्रसङ्गात् ॥ ७७ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति—स्वधर्ममिति । मानशालिनः स्वधर्मं क्षात्रधर्मम् अनुरुन्धन्ते अनुवर्त्तन्ते अतिक्रमं स्वधर्मातिक्रमं अनुरुन्धन्ते । ततः किमत आह—अरातिभिरिति । अरातिभिः कृतध्वंसाः कृतापकाराः सन्तः आहवात् न पलायन्ते, अयमेव स्वधर्मानुरोध इत्यर्थः । "उपसर्गस्यायतौ" इति रेफस्य लत्वम् । अत्र मनुः—"न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रधर्ममनुस्मरन्" इति । अत्र उत्तरवाक्यार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७८ ॥

৭৭। আমি এখনও কৃতকার্য্য হই নাই, এই অবশ্যকর্ত্তব্য শত্রুনির্য্যাতনের গুরুভার, আমার দূরবর্ত্তিনী জননী এবং আচারনিষ্ঠ ভ্রাতা রাজা যুধিষ্ঠির ইঁহারাই আমার স্বচ্ছন্দচারিতা দূরীকৃত করিয়াছেন।

৭৮। মানশালী ব্যক্তিগণ স্বধর্ম্মের অনুবর্ত্তন করেন; (কিন্তু) স্বধর্ম্মাতিক্রম করেন না। তাঁহারা অরাতিগণকর্ত্তৃক অপকৃত হইয়াও সমর হইতে পলায়ন করেন না।

विच्छिन्नाभ्रविलायं वा विलीये नगमूर्द्धनि ।
आराध्य वा सहस्राक्षमयश:शल्यमुद्धरे ॥৭৯॥

इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्यां
तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्त्ति: ।
अघोपघातं मघवा विभूत्यै
भवोद्भवाराधनमादिदेश ॥ ৮০ ॥

प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालै-
र्लोकत्रयेऽपि विहिताप्रतिवार्य्यवीर्य्य: ।

अन्वय: । (अहं) विच्छिन्नाभ्रविलायं नगमूर्द्धनि विलीये वा, वा सहस्राक्षम् आराध्य अयश:-शल्यम् उद्धरे । वाच्य— + + । मया अयश:शल्यम् उद्ध्रियते ॥ ৭৯ ॥

अन्वय: । मघवा इत्युक्तवन्तं तनूजम् आविष्कृतदिव्यमूर्त्ति: सन् दोर्भ्यां परिरभ्य विभूत्यै अघोपघातं भवोद्भवाराधनम् आदिदेश । वाच्य—मघोना आविष्कृतदिव्यमूर्त्तिना । + भवोद्भवाराधनम् आदिदिशे ॥ ৮০ ॥

किं बहुना ममायं निश्चय: श्रूयतामित्याह—विच्छिन्नेति । विच्छिन्नं वाताहतं यत् अभ्रं तदिव विलीय इति विच्छिन्नाभ्रविलायं यथा तथा, "उपमाने कर्म्मणि च" इति कर्त्तरि उपपदे णमुल् । नगमूर्द्धनि अस्मिन् गिरिशृङ्गे विलीये विशीर्य्ये वा, कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग: । यद्वा सहस्राक्षमिन्द्रमाराध्य अयश: एव शल्यं तत् उद्धरे उद्धरिष्यामि । न तु गत्यन्तरशङ्का इत्यर्थ: । वाशब्दो विकल्पे ॥ ৭৯ ॥

इतीति । मघवा इन्द्र: इतुयक्तवन्तं पुत्त्रमर्जुनम् आविष्कृता प्रकटिता दिव्यमूर्त्ति: निजरूपं येन स: तथोक्त: सन् दोर्भ्यां बाहुभ्यां परिरभ्य विभूत्यै श्रेयसे । उपहन्यते अनेनेत्युपघातं, करणे घञ् प्रत्यय:, अघानां दु:खानामुपघातं अघोपघातं, भव: संसार: तस्य उद्भव: कारणमिति भवोद्भव: शिव:, तस्य आराधनम् उपासनम् आदिदेश । शिवमुद्दिश्य तपश्चर इति आज्ञापयामास इत्यर्थ: ॥ ৮০ ॥

৭৯। হয় আমি ছিন্ন ভিন্ন অভ্রখণ্ডের ন্যায় শৈলশিখরে বিলয় পাইয়া যাইব, না হয় ইন্দ্রের আরাধনা করিয়া অকীর্ত্তিরূপ শল্য উৎপাটন করিব।

৮০। অর্জ্জুন এই কথা কহিলে, ইন্দ্র স্বীয় দিব্য মূর্ত্তি প্রকাশ করত তাঁহাকে আলিঙ্গন করিয়া স্বীয় শ্রেয়োনিমিত্ত দুঃখনাশক জগৎকারণ মহাদেবের আরাধনার আদেশ দিলেন।

लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशं परेषा-
मुच्चार्य्य वाचमिति तेन तिरोबभूवे ॥८१॥

इति इन्द्रसमागमो नामैकादशः सर्गः ॥११॥

द्वादशः सर्गः ।

अथ वासवस्य वचनेन
रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
क्लान्तिरहितमभिराधयितुं
विधिवत् तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥१॥

अन्वयः। पिनाकिनि प्रीते लोकपालैः सह मया लोकत्रये अपि विहितापतिवार्य्यवीर्य्यः (सन्) परेषां लक्ष्मीं भृशं समुत्सुकयिता असि, इति वाचं उच्चार्य्य तेन तिरोबभूवे। वाच्य—+ + + विहितापतिवार्य्यवीर्य्येण त्वया लक्ष्मीः समुत्सुकयितासि। सः तिरोबभूव ॥ ८१ ॥

अन्वयः। अथ रुचिरवदनः धनञ्जयः वासवस्य वचनेन त्रिलोचनं क्लान्तिरहितं (यथा तथा) अभिराधयितुं तपांसि विधिवत् विदधे। वाच्य···रुचिरवदनेन धनञ्जयेन तपांसि विदधिरे ॥ १ ॥

प्रीत इति। पिनाकिनि शिवे प्रीते सति लोकपालैः सह मया लोकत्रयेऽपि विहितं दत्तम् अप्रतिवार्य्यम् अनिवार्य्यं वीर्य्यं यस्य सः तथोक्तः सन् परेषां शत्रूणां लक्ष्मीं भृशं समुत्सुकयितासि समुत्सुकां त्वयि अनुरक्तां कर्त्तासि, पुनराहरिष्यसि इत्यर्थः। वीरभोग्याः सम्पद इति भावः। उत्सुक-शब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्तात् कर्त्तरि लुट्। इति वाचम् उच्चार्य्य तेन इन्द्रेण तिरोबभूवे अन्तर्दधे। भावे लिट् ॥ ८१ ॥

इति किरातार्जुनीये एकादशसर्गव्याख्या समाप्ता ॥ ११ ॥

अथेति। अथ इन्द्रतिरोधानानन्तरं रुचिरवदनः इन्द्रसाक्षात्कारसन्तोषात् प्रसन्नमुखः धनञ्जयः अर्जुनः वासवस्य वचनेन उपदेशेन त्रिलोचनं शिवं क्लान्तिरहितं यथा तथा अभिराधयितुं प्रसादयितुं तपांसि विधिवत् विध्युक्तं

৮১। পিনাকী প্রীত হইলে লোকপালগণসহ আমি তোমার এমন বীর্য্য বিধান করিয়া দিব, যাহা এই ত্রিলোকেও অপ্রতিহত হইবে, তুমি তদবস্থায় শত্রুলক্ষ্মীকে তোমার প্রতি একান্ত সমুৎসুক করিয়া তুলিবে, ইন্দ্র এই বলিয়া অন্তর্হিত হইলেন।

अभिरश्मिमालि विमलस्य
धृतजयधृतेरनाशुषः ।
तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः
प्रतिजग्मुरेकचरणं निषीदतः ॥२॥
वपुरिन्द्रियोपतपनेषु
सततमसुखेषु पाण्डवः ।
व्याप नगपतिरिव स्थिरतां
महतां हि धैर्य्यमविभाव्यवैभवम् ॥३॥

अन्वयः । अभिरश्मिमालि भुवि एकचरणं निषीदतः विमलस्य धृतजयधृतेः अनाशुषः तस्य बहुतिथाः तिथयः प्रतिजग्मुः । वाच्य—बहुतिथाभिः तिथिभिः प्रतिजग्मे ॥ २ ॥

अन्वयः । पाण्डवः सततं वपुरिन्द्रियोपतपनेषु असुखेषु नगपतिः इव स्थिरतां व्याप, (तथाहि) महतां धैर्य्यम् अविभाव्यवैभम् । वाच्य—पाण्डवेन नगपतिना इव स्थिरता व्यापे । धैर्य्येण अविभाव्यवैभवेन (भूयते) ॥ ३ ॥

यथाशास्त्रमित्यर्थः । "तदर्हम्" इति वतिप्रत्ययः । विदधे चक्रे । अस्मिन् सर्गे उद्गताछन्दः, "सजसादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकैरथोद्गता । त्र्यङ्घ्रिगतभनजला गयुताः सजसाजगौ चरणमेकतः पठेत् ॥" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अभिरश्मीति । अभिरश्मिमालि अभिसूर्य्यं सूर्य्याभिमुखं भुवि एकचरणं निषीदतः एकचरणेन तिष्ठतः विमलस्य बाह्यान्तरशुद्धिमतः । धृता जयधृतिर्जयेच्छा येन तस्य अनाशुषः अनश्नतः, "उपेयिवाननाश्वानननूचानश्च" इति निपातः । तस्य अर्ज्जुनस्य बहूनां पूरणाः बहुतिथाः, बहुसंख्यकाः इत्यर्थः । "तस्य पूरणे डट्" । "बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्" इति तिथुगागमः । तिथयः दिनानि प्रतिजग्मुः । अत्र तिथिशब्दः पुंलिङ्गः, "तदाद्यास्तिथयो द्वयोः" इत्यभिधानात् । अन्यथा बहुतिथा इत्यत्र टित्वात् ङीप् स्यात् ॥ २ ॥

वपुरिति । पाण्डवः अर्ज्जुनः सततं वपुषः इन्द्रियाणाञ्च उपतपनेषु सन्तापकरेषु । करणे ल्युट् । असुखेषु अनशनादिदुःखेष्वपि नगपतिर्गिरीन्द्र इव स्थिरतां दार्ढ्यं व्याप प्राप । तथाहि—महतां धैर्य्यम् अविभाव्यं दुर्बोधं वैभवं सामर्थ्यं यस्य तत् तथोक्तम् । धीराणामकिञ्चित्करं दुःखमिति भावः ॥ ३ ॥

১। অনন্তর প্রসন্নবদন ধনঞ্জয় বাসবের উপদেশে ত্রিলোচনকে অক্লান্তভাবে আরাধনা করিবার নিমিত্ত যথাবিধি তপস্যা করিতে লাগিলেন।

न पपात सन्निहितपक्ति-
सुरभिषु फलेषु मानसम्।
तस्य शुचिनि शिशिरे च पय-
स्यमृतायते हि सुतपः सुकर्मणाम् ॥४॥

न विसिस्मिये न विषसाद
मुहुरलसतां न चाददे।
सत्त्वमुरुधृति रजस्तमसी
न हतः स्म तस्य हतशक्तिपेलवे ॥५॥

अन्वयः। तस्य मानसं सन्निहितपक्तिसुरभिषु फलेषु तथा शुचिनि शिशिरे च पयसि न पपात। हि (तथाहि) सुकर्मणां सुतपः अमृतायते। वाच्य—मानसेन न पेते, सुतपसा अमृतायते ॥ ४ ॥

अन्वयः। सः न विसिस्मिये, न विषसाद, मुहुः अलसतां न च आददे, हतशक्तिपेलवे रजस्तमसी तस्य उरुधृति सत्त्वं न हतः स्म। वाच्य—तेन न विसिस्मिये, विषेदे, आददे। हतशक्तिपेलवाभ्यां रजस्तमोभ्यां सत्त्वं न हन्यते ॥ ५ ॥

नेति। तस्य अर्ज्जुनस्य मानसं मनः सन्निहितानि समीपस्थानि यानि पक्तिसुरभीणि पाकसुगन्धीनि तेषु फलेषु। तथा शुचिनि स्वच्छे शिशिरे शीतले पयसि च न पपात, न किञ्चित् आचकाङ्क्ष इति भावः। प्राणधारणं तु तस्य तप एवेत्याह—तथाहि,—सुकर्मणां सुकृतिनां शोभनं तपः सुतप एव अमृतायते अमृतवत् आचरति। किं तपस्विनां तर्पणान्तरैरिति भावः। "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्"। "वा क्यषः" इति आत्मनेपदम्। लोहितादिराकृतिगणः ॥ ४ ॥

नेति। सः अर्ज्जुनो न विसिस्मिये अहो महत् तपः तप्तमिति न विस्मयं जगाम।—"तपः क्षरति विस्मयात्" इति स्मृतेरिति भावः। न विषसाद फलविलम्बाद्गतोत्साहो न बभूव।—"विषादश्चेतसो भङ्गः" इति लक्षणात्। "सदिरप्रतेः" इति षत्वम्। मुहुरलसतां तपसि मन्दोद्यमत्वञ्च न अगमत्। किञ्च हतशक्तिनी हतसारे अतएव पेलवे भङ्गुरे ते हतशक्ति-

২। অর্জ্জুন সূর্য্যাভিমুখে ভূতলে একপদে অবস্থান করিলেন, তাঁহার বাহ্যাভ্যন্তর বিশুদ্ধ হইয়াছিল, তিনি জয়াভিলাষ পোষণ করিয়া অনাহারে রহিলেন। এই অবস্থায় তাঁহার বহুদিন অতীত হইল।

৪। অর্জ্জুনের নিকটে অনেক পক্ব সুগন্ধ ফল ও স্বচ্ছ শীতল জল ছিল; কিন্তু সে সকলে তাঁহার চিত্ত আকৃষ্ট হইত না। বস্তুতঃ সুকৃতিগণের সুতপস্যাই অমৃতবৎ হইয়া থাকে।

तपसा कृशं वपुरुवाह
स विजितजगत्त्रयोदयम् ।
त्रासजननमपि तत्त्वविदां
किमिवास्ति यन्न सुकरं मनस्विभिः ॥६॥
ज्वलतोऽनलादनुनिशीथ-
मधिकरुचिरम्भसां निधिः ।
धैर्य्यगुणमवजयन् विजयी
ददृशे समुन्नततरः स शैलतः ॥ ७ ॥

अन्वयः । स तपसा कृशं (तथापि) विजितजगत्त्रयोदयं तत्त्वविदाम् अपि त्रासजननं वपुः उवाह । यत् मनस्विभिः न सुकरं तत् किम् इव न अस्ति । वाच्य—तेन + + + वपुः ऊहे । येन सुकरेण (भूयते) तेन केन भूयते ॥ ६॥

अन्वयः । विजयी सः अनुनिशीथं ज्वलतः अनलात् अधिकरुचिः तथा अम्भसां निधिं धैर्य्यगुणम् अवजयन् शैलतः समुन्नततरः ददृशे (जनैः) । वाच्य—विजयिनं तं अधिकरुचिं + + अवजयन्तं समुन्नततरं ददृशुः (जनाः) ॥ ७ ॥

पेलवे रजस्तमसी गुणौ उरूधृति महासारं तस्य अर्जुनस्य सत्त्वं सत्त्वगुणं न हतवती । हतौ: । "लट् स्मे" इति भूतार्थे लट् ॥ ५ ॥

तपसेति । सः अर्जुनः तपसा कृशं तथापि विजितः जगत्त्रयस्य भुवनत्रयस्य उदयः उत्कर्षः येन तत् तथोक्तम् । किञ्च तत्त्वविदामपि लोकहितार्थं तत्त्वं जानतामपि त्रासजननं भयङ्करं वपुरुवाह वहति स्म । न च एतत् चित्रमित्याह—किमिति । यत् मनस्विभिर्न सुकरं तत् किमिवास्ति ? न किमपीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । "मनस्विनाम्" इति पाठेऽपि शेषे षष्ठी स्यादेव, कृद्योगलक्षणायाः "न लोक" इत्यादिना निषेधात् ॥ ६ ॥

ज्वलत इति । विजयी सः अर्जुनः अनुनिशीथमर्द्धरात्रे, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । "अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ" इत्यमरः । ज्वलतो दीप्यमानात्

৫। 'অহো আমি মহাতপস্যা করিলাম' এই বলিয়া অর্জ্জুন বিস্ময়াপন্ন হন নাই, ফল পাইতে বিলম্ব হইতেছে বলিয়াও বিষণ্ণ হন নাই; এবং তপস্যাব্যাপারে শিথিলযত্নও হন নাই। তদীয় নিজের ভঙ্গুর তমঃ এবং রজোগুণ তাঁহার প্রবল সত্ত্বগুণকে নষ্ট করে নাই।

৬। অর্জ্জুনের দেহ তপস্যায় কৃশ হইয়াছিল; তথাপি উহা যেন ত্রিভুবনের উৎকর্ষ জয় করিয়াছিল; অপিচ ঐ দেহ তত্ত্বজ্ঞগণেরও ত্রাসজনক হইয়াছিল। ফলে এমন কি আছে, যাহা মনস্বিগণের অসাধ্য।

जपत: सदा जपमुपांशु
वदनमभितो विसारिभि:।
तस्य दशनकिरणै: शुशुभे
परिवेषभीषणमिवार्कमण्डलम्॥ ८॥

कवचं स बिभ्रदुपवीत-
पदनिहितसज्यकार्मुक:।
शैलपतिरिव महेन्द्रधनु:-
परिवीतभीमगहनो विदिद्युते॥ ९॥

अन्वय:। सदा उपांशु जपं जपत: तस्य वदनम् अभित: विसारिभि: दशनकिरणै: परिवेषभीषणम् अर्कमण्डलम् इव शुशुभे। वाच्य—वदनेन + + भीषणेन अर्कमण्डलेन इव शुशुभे॥ ८॥

अन्वय:। कवचं बिभ्रत् उपवीतपदनिहितसज्यकार्मुक: स: महेन्द्रधनु:परिवीतभीमगहन: शैलपति: इव विदिद्युते। वाच्य— + बिभ्रता + सज्यकार्मुकेण तेन + गहनेन शैलपतिना इव विदिद्युते॥ ९॥

अनलादग्नेरधिकरुचि: दीप्यमान: तथा अम्भसां निधे: धैर्यं गाम्भीर्यं तदेव गुण: तम् अवजयन्। किञ्च शैलादपि समुन्नततरो ददृशे दृष्ट:। अत्र रुच्यादिभिरनलाद्याधिक्यासम्बन्धे सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिरलङ्कार:॥७

जपत इति। सदा उपांशु रहो गूढ़मित्यर्थ:। "रहस्योपांशु चालिङ्गे" इत्यमर:। "करणवदनशब्दमनुप्रयोग उपांशु" इति कौमारलक्षणम्। जप्यते इति जप: तं जपं मन्त्रमित्यर्थ:। जपत: पठतस्तस्यार्जुनस्य वदनं कर्त्तृ अभित: विसारिभि: प्रसरणशीलैर्दशनकिरणै: हेतुभि: परिवेषभीषणम् अर्कमण्डलमिव शुशुभे। "परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्य्यकमण्डले" इत्यमर:॥८

कवचमिति। कवचं वर्म बिभ्रदुपवीतपदे यज्ञोपवीतस्थाने निहितम् आरोपितं सज्यं कार्मुकं येन स: तथोक्त: स: अर्जुन: महेन्द्रधनुषा परिवीतं परिवेष्टितं भीमं गहनं वनं यस्य स: शैलपतिरिव विदिद्युते शुशुभे॥९॥

৭। দেখা যাইতে লাগিল, সেই বিজয়ী অর্জ্জুন যেন নিশীথকালে জ্বলিত অনল হইতেও অধিক কান্তি ধারণ করিয়াছেন; এবং সমুদ্রের ধৈর্য্যগুণ জয় করিয়া যেন শৈল হইতেও অধিক সমুন্নত হইয়াছেন।

৮। অর্জ্জুন সর্ব্বদা গূঢ় মন্ত্র জপ করিতেন; জপকালে তাঁহার বদনের চতুর্দ্দিকে দশনকিরণরাজী বিকীর্ণ হইত; তাহাতে ঐ বদন পরিবেষ্টিত ভীষণ সৌরমণ্ডলবৎ শোভা পাইত।

৯। অর্জ্জুন বর্ম্ম ধারণ করিয়াছিলেন, তাঁহার যজ্ঞোপবীতস্থানে জ্যাযুক্ত কার্ম্মুক নিহিত ছিল; সুতরাং তিনি ইন্দ্রচাপবেষ্টিত-ভীষণারণ্যশোভিত শৈলরাজের ন্যায় প্রতিভাত হইতেছিলেন।

प्रविवेश गामिव कृशस्य
नियमसवनाय गच्छतः।
तस्य पदविनमितो हिमवान्
गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः ॥१०॥

परिकीर्णमुद्यतभुजस्य
भुवनविवरे दुरासदम्।
ज्योतिरुपरि शिरसो विततं
जगृहे निजान् मुनिदिवौकसां पथः ॥११॥

अन्वयः। नियमसवनाय गच्छतः कृशस्य तस्य पदविनमितः हिमवान् गां प्रविवेश इव। गुणाः गुरुतां नयन्ति, संहतिः न (नयति)। वाच्य—नमितेन हिमवता गौः प्रविविशे। गुणैः गुरुता नीयते, संहत्या न ॥ १० ॥

अन्वयः। उद्यतभुजस्य (तस्य) शिरसः उपरि विततं भुवनविवरे परिकीर्णं दुरासदं ज्योतिः मुनिदिवौकसां निजान् पथः जगृहे। वाच्य—विततेन परिकीर्णेन दुरासदेन ज्योतिषा निजाः पन्थानः जगृहिरे ॥ ११ ॥

प्रविवेशेति। नियमसवनाय नियमस्नानाय कृशस्य तपःकर्षितस्य तथा, "सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च" इति विश्वः। गच्छतस्तस्य अर्जुनस्य पदैः पादन्यासैः विनमितः हिमवान् गां भुवं प्रविवेश इवेत्युत्प्रेक्षा। ननु कृशस्य कथमियत् गौरवम्? तत्राह—गुणाः सारादयः गुरुतां नयन्ति प्रापयन्ति हि। संहतिः सङ्घातः मूर्त्तिरिति यावत्, न नयति। अन्तःसारात् हि गौरवं भवति न तु बाह्यात् स्थौल्यात्। तत्र च हेमपिण्डतूलपिण्डाविव निदर्शनमिति भावः ॥ १० ॥

परिकीर्णमिति। उद्यतभुजस्य ऊर्द्ध्वबाहोः तस्य शिरस उपरि। "षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" इति षष्ठी। विततं विस्तृतं भुवनयोः विवरे द्यावापृथिव्योरन्तराले परिकीर्णं व्याप्तम्।—दुरासदं दुर्धर्षं ज्योतिस्तेजः मुनीनां दिवौकसाञ्च निजान् नियतान् पथो मार्गान् जगृहे प्रतिबबन्ध इत्यर्थः ॥११॥

१०। তপঃকৃশ অর্জ্জুন যখন ব্রতবিহিত স্নানার্থ গমন করিতেন, তখন তাঁহার পদন্যাসভরে হিমালয় যেন বিনমিত হইয়া ভূতলে প্রবেশ করিত। বস্তুতঃ অন্তঃসারাদি গুণরাশিই গুরুত্বপ্রাপ্তির কারণ, আকৃতি নহে।

১১। ঊর্দ্ধবাহু অর্জ্জুনের মস্তকোপরি (তখন) একটা দুর্দ্ধর্ষ জ্যোতিঃ বিকীর্ণ হইল। ঐ জ্যোতিঃ অন্তরীক্ষ ও ভূতলের অন্তরালে পরিব্যাপ্ত হইয়া দেব ও মুনিগণের স্ব স্ব পথ রুদ্ধ করিল।

रजनीषु राजतनयस्य
बहुलसमयेऽपि धामभिः ।
भिन्नतिमिरनिकरं न जहे
शशिरश्मिसङ्गमयुजा नभः श्रिया ॥१२॥

महता मयूखनिचयेन
शमितरुचि जिष्णुजन्मना ।
ह्रीतमिव नभसि वीतमले
न विराजते स्म वपुरंशुमालिनः ॥ १३ ॥

तमुदीरितारुणजटांशु-
मधिगुणशरासनं जनाः ।

अन्वयः । बहुलसमये अपि रजनीषु राजतनयस्य धामभिः भिन्नतिमिरनिकरं नभः शशिरश्मि-सङ्गमयुजा श्रिया न जहे । वाच्य—… सङ्गमयुजा श्रीः नभः न जहौ ॥ १२ ॥

अन्वयः । जिष्णुजन्मना महता मयूखनिचयेन शमितरुचि अंशुमालिनः वपुः ह्रीतमिव नभसि न विराजते स्म । वाच्य—शमितरुचिना वपुषा ह्रीतेन इव न विराज्यते स्म ॥ १३ ॥

रजनीष्विति । बहुलसमये कृष्णपक्षेऽपि रजनीषु रात्रिषु राजतनयस्य अर्जुनस्य धामभिः तेजोभिः भिन्नः तिमिरनिकरो यस्य तत् नभः शशि-रश्मीनां सङ्गमेन हेतुना युजा सङ्गतया श्रिया, तत्कृतितुल्यया श्रिया इत्यर्थः । अतएव निदर्शनालङ्कारः । न जहे न त्यक्तम् । जहातेः कर्मणि लिट् । ज्योत्स्नातुल्यज्योतिर्जातमित्यर्थः ॥ १२ ॥

महतेति । जिष्णोः अर्जुनात् जन्म यस्य तेन । जन्मोत्तरपदव्यधिकरणो बहुव्रीहिः । महता मयूखनिचयेन किरणसमूहेन शमितरुचि हतप्रभम् अंशुमालिनो वपुरर्कविम्बं ह्रीतं जितत्वाल्लज्जितमिवेत्युत्प्रेक्षा । वीतमले मेघनीहाराद्यावरणरहिते अपीत्यर्थः । नभसि न विराजते स्म ॥ १३ ॥

১২। রাজনন্দন অর্জ্জুনের তেজোরাশি দ্বারা তিমিরনিকর নির্ভিন্ন হওয়ায় কৃষ্ণপক্ষীয় রজনীযোগেও নভোমণ্ডল শশিকর-সঙ্গত শোভা দ্বারা পরিত্যক্ত হয় নাই, অর্থাৎ সর্ব্বদাই সেখানে জ্যোৎস্নাতুল্য জ্যোতিঃ হইয়াছিল।

১৩। আকাশস্থ অর্কবিম্ব (তখন) অর্জ্জুন দেহজাত বিপুল ময়ূখমালায় হতপ্রভ হওয়ায় লজ্জিত হইয়াই যেন আকাশে আর বিরাজ করিল না।

रुद्रमनुदितललाटदृशं
ददृशुर्मिमन्थिषुमिवासुरीः पुरीः ॥ १४ ॥
मरुतां पतिः स्विदहिमांशु-
रुत पृथुशिखः शिखी तपः।
तप्तुमसुकरमुपक्रमते
न जनोऽयमित्यवयये स तापसैः॥ १५ ॥

अन्वयः। उदीरितारुणजटांशुम् अधिगुणशरासनं तं जनाः आसुरीः पुरीः मिमन्थिषुम् अनुदित-ललाटदृशं रुद्रम् इव ददृशुः। वाच्या— + × जटांशुः अधिगुणशरासनः सः जनैः मिमन्थिषुः × × ललाटदृक् रुद्र इव ददृशे ॥ १४ ॥

अन्वय.। मरुतां पतिः स्वित, अहिमांशुः उत, पृथुशिखः शिखी वा, असुकरं तपः तप्तुम् उप-क्रमते, अयं जनः न इति सः तापसैः अवययेे। वाच्य—मरुता पत्या अहिमांशुना, पृथुशिखेन शिखिनः उपक्रम्यते, तं तापसाः अवययुः ॥ १५ ॥

तमिति। उदीरिताः उद्गता अरुणाः जटानाम् अंशवः यस्य तम्। अधिगुणमधिज्यं शरासनं यस्य तम् अर्जुनं जनाः सिद्धगणाः। आसुरीः असुरसम्बन्धिनीः पुरीः मिमन्थिषुं मन्थितुमिच्छुम्। मथेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। तथा अनुदिता ललाटे दृक् यस्य तं, साक्षात् त्रिपुरविजयोद्यतम् अभालाक्षं रुद्रमिव ददृशुः। अत्र अभालाक्षस्य रुद्रस्य असम्भवात् स्वतःसिद्धोप-मानासिद्धेर्नेयमुपमा, किन्तु उत्प्रेक्षा। सा च अभालाक्षमिति उपमानात् उपमेयस्य न्यूनत्वकथनार्थे अन्वयव्यतिरेकेण उज्जीवितेति अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। उपमा तु व्यज्यते इत्यालङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ॥ १४ ॥

मरुतामिति। मरुतां पतिः स्वित् देवेन्द्रो वा, अहिमांशुः उत सूर्य्यो वा, पृथुशिखः महाज्वालः शिखी पावको वा, असुकरं दुष्करं तपः तप्तुमुप-क्रमते ? अयं जनः पुरुषः कश्चित् प्राकृतो न इति स अर्जुनः तापसैः तप-स्विभिः। "अण् च" इति मत्वर्थीयः अण्प्रत्ययः। अवययेे अवगतः। यातेरवपूर्वात् कर्म्मणि लिट्। अत्र इन्द्रत्वादिकं धर्ममारोप्य जनत्वाप-वादात् साम्यमारोप्य अपह्नवालङ्कारः। सामान्यलक्षणं तु—"निषिद्धविषये साम्यारोपो ह्यपह्नवः" इति ॥ १५ ॥

১৪। অর্জ্জুনের জটাচ্ছটায় অরুণবর্ণ অংশুপুঞ্জ উদ্গত হইয়াছে, তিনি শরাসনে জ্যা রোপণ করিয়া আছেন, এ অবস্থায় সিদ্ধগণ তাঁহাকে অসুরপুরী-মথনেচ্ছু ললাটনেত্রশূন্য রুদ্রের ন্যায় অবলোকন করিতে লাগিলেন।

न ददाह भूरुहवनानि
हरितनयधाम दूरगम् ।
न स्म नयति परिशोषमपः
सुसहं बभूव न च सिद्धतापसैः ॥ १६ ॥
विनयं गुणा इव विवेक-
मपनयभिदं नया इव ।
न्यायमवधय इवाशरणाः
शरणं ययुः शिवमथो महर्षयः ॥ १७ ॥

अन्वयः । दूरगं हरितनयधाम भूरुहवनानि न ददाह, तथा अपः परिशोषं न नयति स्म, (तथापि) सिद्धतापसैः सुसहं न च बभूव । वाच्य—दूरगेण धाम्ना···वनानि न देहिरे, आपः परिशोषं न नीयन्ते स्म, सुसहेन न बभूवे ॥ १६ ॥

अन्वयः । अथो अशरणाः महर्षयः विनयं गुणाः इव, अपनयभिदं विवेकं नया इव, न्यायम् अवधयः इव शिवं शरणं ययुः । वाच्य—अशरणैः महर्षिभिः विनयः गुणैः इव, अपनयभित् विवेकः नयैः इव शिवः शरणं ययै ॥ १७ ॥

न ददाहेति । दूरगं व्यापकमित्यर्थः । हरितनयस्य इन्द्रसुतस्य अर्जुनस्य धाम तेजो भूरुहवनानि न ददाह, अग्निवदिति भावः । तथा अपो जलानि परिशोषं न नयति स्म, अर्कवदिति भावः । तथापीति शेषः । सिद्धाश्च तापसाश्च तैः, सुसहं न बभूव । अतोऽस्य अलौकिकं तेज इति भावः । अतएव दुःसहत्वदाहाद्यजनकत्वयोर्विरोधात् विरोधाभासः अलङ्कारः । "आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता" इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

विनयमिति । अथो अनन्तरम् अशरणाः महर्षयः मुनयः विनयं शिक्षां गुणाः औदार्य्यादय इव, अशिक्षितस्य तदभावादिति भावः । अपनयभिदं दुर्नीतिवारकं विवेकं सदसज्ज्ञानं नया नीतय इव । अविवेकिनो नीत्यभावादिति भावः । नीतिः षाड़्गुण्यप्रयोगः । नीयते अनेनेति न्यायः नियामकं प्रमाणं तम् अवधयः समया इव । अप्रामाणिकस्य समयो-

১৫। যিনি এই কঠোর তপস্যা করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছেন, ইনি কে, দেবেন্দ্র কিংবা সূর্য্য, অথবা সংজ্বালমালী হুতাশন ? তত্রত্য তাপসগণ সেই অর্জ্জুনকে এইরূপে মনুষ্য ভিন্ন কোন তেজোময় পদার্থ বলিয়া বুঝিতেছিলেন।

১৬। অর্জ্জুনের দূরব্যাপী তেজ তথাকার বনাবলী দগ্ধ করে নাই, কিংবা জলরাশি শুষ্ক করে

परिवीतमंशुभिरुदस्त-
दिनकरमयूखमण्डलैः।
शम्भुमुपहतदृशः सहसा
न च ते निचायितुमभिप्रसेहिरे ॥ १८ ॥

अथ भूतभव्यभवदीश-
मभिमुखयितुं कृतस्तवाः।
तव महसि ददृशुः पुरुषं
कमनीयविग्रहमयुग्मलोचनम् ॥ १९ ॥

अन्वयः। उदस्तदिनकरमयूखमण्डलैः अंशुभिः परिवीतं शम्भुम् उपहतदृशः ते महर्षयः सहसा निचायितुं न अभिप्रसेहिरे। वाच्य—उपहतदृग्भिः तैः महर्षिभिः न सेहे ॥ १८ ॥

अन्वयः। अथ भूतभव्यभवदीशम् अभिमुखयितुं कृतस्तवाः (सन्तः) तव महसि कमनीयविग्रहम् अयुग्मलोचनं पुरुषं ददृशुः। वाच्य— + + कृतस्तवैः (सद्भिः) कमनीयविग्रहः अयुग्मलोचनः पुरुषः ददृशे ॥ १९ ॥

स्त्ङ्घितत्वादिति भावः। शिवं त्रिनयनं शरणं रक्षितारम्। "शरणं गृहरक्षित्रो"-रित्यमरः। ययुः शरणत्वेन प्रापुरित्यर्थः। अशरणाः शरणमिति च उपमास्वपि यथायोग्यं योज्यम्। उपमालङ्कारः ॥१७॥

परिवीतमिति। उदस्तं निरस्तं छादितं दिनकरमयूखमण्डलं यैः तैः, सूर्यतेजोविजयिभिरित्यर्थः। अंशुभिः तेजोभिः परिवीं व्याप्तं शम्भुं शिवम्। उपहतदृशः प्रतिहतदृष्टयः ते महर्षयः, सहसा झटिति निचायितुं निशामयितुं द्रष्टुमित्यर्थः। "चायृ पूजानिशामनयोः" इति धातोः "शकधृष—" इत्यादिना तुमुन्। अभिप्रसेहिरे न शेकुः ॥ १८ ॥

अथेति। अथ दृगुपघातानन्तरं भूतभव्यभवतां भूतभविष्यद्वर्त्तमानानामीशं देवम् अभिमुखयितुम् अभिमुखीकर्त्तुं कृतस्तवाः कृतस्तोत्राः सन्तः न तु अन्यथा इति भावः। "स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः" इत्यमरः। तव पूर्वोक्ते महसि तेजसि कमनीयविग्रहं रम्यमूर्त्तिम् अयुग्मानि त्रीणि लोचनानि यस्य तं पुरुषं ददृशुः ॥ १९ ॥

নাই, তথাপি তত্রত্য সিদ্ধ তাপসগণের তাহা অসহ্য হইয়াছিল।

১৭। অনন্তর গুণ যেমন বিনয়কে, নীতি যেমন দুর্নীতিনাশক বিবেককে, এবং অবধি যেমন ন্যায়কে প্রাপ্ত হয়, তেমনি শরণহীন মহর্ষিগণ শিবের শরণ লইলেন।

১৮। শিব সূর্যতেজোবিজয়ী অংশু-পুঞ্জে পরিব্যাপ্ত, তাই প্রতিহত-নেত্র মহর্ষিগণ সহসা

ककुदे वृषस्य कृतबाहु-
मकृशपरिणाहशालिनि।
स्पर्शसुखमनुभवन्तमुमा-
कुचयुग्ममण्डल इवार्द्रचन्दने ॥ २० ॥
स्थितमुन्नते तुहिनशैल-
शिरसि भुवनातिवर्त्तिना।
साद्रिजलधिजलवाहपथं
सदिगश्नुवानमिव विश्वमोजसा ॥ २१ ॥
अनुजानुमध्यमवसक्त-
विततवपुषा महाहिना।

अन्वयः। अकृश-परिणाहशालिनि वृषस्य ककुदे आर्द्रचन्दने उमाकुचयुग्ममण्डले इव कृतबाहुं (अतः) स्पर्शसुखम अनुभवन्तम् उन्नते तुहिनशैलशिरसि स्थितं, (तथापि) भुवनातिवर्त्तिना ओजसा साद्रिजलधिजलवाहपथं विश्वम् अश्नुवानम्, अनुजानुमध्यम अवसक्तविततवपुषा महाहिना अधिवेष्टितं

अथ पञ्चभिः पुरुषं विशिनष्टि—ककुद इत्यादिना। कीदृशं पुरुषम्? अकृशेन महता परिणाहेन विशालतया शालत इति तथोक्ते। "परिणाहो विशालता" इत्यमरः। वृषस्य वृषभस्य ककुदे अंसकूटे आश्रयीकृते इति शेषः। आर्द्रचन्दने उमायाः कुचयुग्ममण्डले इव कृतबाहुं न्यस्तहस्तम् अतएव स्पर्शसुखम् अनुभवन्तं ककुदस्य तथाविधस्पर्शसुखकरत्वादिति भावः। उपमालङ्कारः॥ २० ॥

स्थितमिति। उन्नते तुहिनशैलशिरसि हिमवतः शिखरे स्थितम्, क्वचित् कोणे स्थितमित्यर्थः। तथापि भुवनातिवर्त्तिना सर्वलोकातिशायिना ओजसा तेजसा अद्रिभिः पर्वतैः, जलधिभिः समुद्रैः जलवाहपथेन आकाशेन च सह वर्त्तत इति तथोक्तम्। दिग्भिः सह वर्त्तत इति सदिक्। उभयत्र अपि "तेन सहेति तुल्ययोग" इति बहुव्रीहिः। विश्वम् अश्नुवानं व्याप्नुवन्तम् इव स्थितमिति उत्प्रेक्षा। "अशूङ व्याप्तौ" इति धातोः शानच्॥ २१ ॥

তাঁহার দিকে তাকাইতে পারিলেন না।

১৯। অনন্তর মহর্ষিগণ ভূত, ভাবী ও বর্ত্তমান কালের অধীশ্বর দেবদেবের আভিমুখ্য-সাধনের জন্য স্তব করিতে করিতে সেই তেজঃপুঞ্জ মধ্যে এক কমনীয় মূর্ত্তি অযুগ্ম-নেত্র পুরুষ দর্শন করিলেন।

২০—২৪। (অর্জ্জুন দেখিলেন) সেই পুরুষ উমার চন্দনার্দ্র কুচযুগ্মমণ্ডলের ন্যায় পীনোন্নত বৃষ-ককুদে হস্ত রাখিয়া স্পর্শ সুখ অনুভব করিতেছেন। তিনি উন্নত হিমাচল-শিখরে অবস্থিত, তথাচ যেন

लोकमखिलमिव भूमिभृता
रवितेजसामवधिनाधिवेष्टितम् ॥ २२ ॥
परिणाहिना तुहिनराशि-
विशदमुपवीतसूत्रताम् ।
नीतमुरगमनुरञ्जयता
शितिना गलेन विलसन्मरीचिना ॥ २३ ॥
प्लुतमालतीसितकपाल-
कुमुदमुपरुद्धमूर्द्धजम् ।

(अतः) रवितेजसाम् अवधिना भूमिभृता अधिवेष्टितम् अखिलं लोकम् इव स्थितं, तुहिनराशि-विशदम् उपवीतसूत्रतां नीतम् उरगम् अनुरञ्जयता परिणाहिना विलसन्मरीचिना शितिना गलेन उपलक्षितं, मालतीसितकपालकुमुदम् अवरुद्धमूर्द्धजं (अतः) सुरसरित्पयसां शिवम् इव (स्थितं)

अनुजान्विति । जानुनोर्मध्ये अनुजानुमध्यम् । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । अवसक्तं लग्नं विततम् आयतं च वपुः यस्य तेन महाहिना । अवसक्तिका-बन्धभूतेन इत्यर्थः । अधिवेष्टितम् अतएव रवितेजसाम् । अवधिना पर्य्यन्तभूतेन, भूमिभृता लोकालोकाचलेन अधिवेष्टितम्, अखिलं लोकमिव स्थितमिति उपमा । "असूर्य्यम्पश्यापरभागो लोकालोकाचलः" इत्यागमः ॥ २२ ॥

परिणाहिनेति । पुनश्च तुहिनराशिवत् विशदं शुभ्रम् उपवीतसूत्रतां यज्ञोपवीतत्वं नीतं प्रापितमुरगं शेषाहिम् अनुरञ्जयता स्वगुणेरक्तं कुर्वता श्यामीकुर्वता इत्यर्थः । परिणाहिना विशालेन, विलसन्मरीचिना प्रसृतकिरणेन शितिना नीलेन गलेन कण्ठेन उपलक्षितम् । "कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायाम्" इत्यमरः । अत्रोरगस्य स्वधवलिमत्यागेन अन्यजन्यनीलिम-ग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः । "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः" इति लक्षणात् ॥ १३ ॥

प्लुतेति । पुनश्च मालती जातीकुसुमम् । "सुमना मालती जातिः".

স্বীয় ভুবনাতিগামী তেজঃপুঞ্জে নীলজলধি ও জলধরপথ সহ সমগ্র বিশ্ব পরিব্যাপ্ত করিতেছেন। তিনি জানুমধ্যগত বিপুলকায় মহাসর্প দ্বারা বেষ্টিত, সুতরাং দেখিয়া বোধ হইল—সূর্য্যতেজের পর্য্যন্তভূত লোকালোক-পর্ব্বত-বেষ্টিত নিখিল লোকই যেন অবস্থিত; তাঁহার গলদেশ বিশাল, কিরণবিস্তারী ও নীলবর্ণ; উহার দ্বারা তাঁহার যজ্ঞোপবীতরূপে প্রতিভাত শেষনাগ অনুরঞ্জিত

शेषमिव सुरसरित्पयसां
शिरसा विसारि शशिधाम बिभ्रतम् ॥२४॥

कुलकम् ।

मुनयस्ततोऽभिमुखमेत्य
नयनविनिमेषनोदिताः ।
पाण्डुतनयतपसा जनितं
जगतामशर्म्म भृशमाचचक्षिरे ॥ २५ ॥

विसारि शशिधाम बिभ्रतं (पुरुषं ददृशुः)। वाच्य—कृतबाहुः अनुभवन् (स्थितः) अंशुवानः ओषधिवेष्टितः अखिललोक इव स्थितः + कपालकुमुदः अवरुद्धमूर्द्धजः शेष इव (स्थितः) बिभ्रत् (पुरुषः ददृशे) ॥ २०—२४ ॥ *

अन्वयः। ततः मुनयः अभिमुखम् एत्य नयननिमेषनोदिताः (सन्तः) पाण्डुतनयतपसा जनितं जगताम् अशर्म्म भृशं आचचक्षिरे। वाच्य—मुनिभिः + + नोदितैः आचचक्षे ॥ २५ ॥

इति। "पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले" इति चामरः। तद्वत् सितं यत् कपालमिव कुमुदं तत् प्लुतम् आप्लुतं येन तत् तथोक्तम्। अवरुद्धमूर्द्धजं व्याप्तशिरोरुहम्। अतएव सुरसरित्पयसां शेषमिव निर्य्यातावशिष्टं गाङ्गम् अम्भः इव स्थितमित्यर्थः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। विसारि विसत्वरं शशिधाम शिरसा बिभ्रतं पुरुषं ददृशुरिति पूर्व्वेणान्वयः ॥ २४ ॥

मुनय इति। ततो दर्शनानन्तरं मुनयः अभिमुखम् एत्य शिवस्येति शेषः। नयनविनिमेषेण नेत्रसंज्ञया नोदिताः प्रेरिताः सन्तः पाण्डुतनयस्य

হইতেছে। তিনি মস্তকোপরি চন্দ্র-রশ্মি ধারণ করিতেছেন; উহাতে তাঁহার জাতীকুসুমবৎ শুভ্রবর্ণ কপালকুমুদ আপ্লুত হইতেছে—কেশপাশ ব্যাপ্ত করিয়াছে, সুতরাং উহা যেন ক্ষরিতাবশিষ্ট গঙ্গাম্বুর ন্যায়ই প্রতিভাত হইতেছে।

* २४—२५ श्लोकयोर्मध्ये पुस्तकान्तरे क्षेपकोऽयं दृश्यते—

बहुभिश्च बाहुभिरहीनभुजगवलयैर्विराजितम्।
चन्दनतरुभिरिवालघुभिः प्रबलायतैर्मलयमेदिनीभृतम् ॥

बहुभिरिति। अहीनां सर्पाणां मध्ये ये इनाः श्रेष्ठा भुजगास्त एव वलयानि येषां तैः सर्पाभरणैरित्यर्थः। बहुभिरनेकैर्बाहुभिः, सहस्रभुजत्वात्तस्येति भावः। विराजितं शोभितं चन्दनतरुभिरनेकैः मलयमेदिनीभृतमिव स्थितम्। चन्दनतरवोऽप्यहीनां महान्तो भुजगारूपा वलयो वेष्टनं येषां तैरिति। अलघुभिर्महद्भिः प्रबलाश्च त आयताश्च तैरुभयविशेषणम् प्रबलदीर्घैरित्यर्थः। अथवा अमलायतैरमला निर्म्मला आयताश्च ते तैः। उपमालङ्कारः।

तरसैव कोऽपि भुवनैक-
पुरुष पुरुषस्तपस्यति ।
ज्योतिरमलवपुषोऽपि रवे-
रभिभूय वृत्र इव भीमविग्रहः ॥ २६ ॥

स धनुर्महेषुधि बिभर्त्ति
कवचमसिमुत्तमं जटाः ।
वल्कमजिनमिति चित्रमिदं
मुनिताविरोधि न च नास्य राजते ॥ २७ ॥

अन्वयः । (हे) भुवनैकपुरुष ! वृत्र इव भीमविग्रहः कः अपि पुरुषः तरसा अमलवपुषः रवेः अपि ज्योतिः अभिभूय तपस्यति । वाच्य—वृत्रेण इव भीमविग्रहेण केन पुरुषेण तपस्यते ॥ २६ ॥

अन्वयः । सः महेषुधि धनुः कवचम् उत्तमम् असिं जटाः वल्कम् अजिनं बिभर्त्ति, इति इदं मुनिताविरोधि अस्य न राजते (इति) न, चित्रम् । वाच्य—तेन [illegible] बिभर्त्ति । अनेन मुनिताविरोधिना न राज्यते ॥ २७ ॥

अर्जुनस्य तपसा जनितं तत् पूर्व्वोक्तं जगताम् अशर्म असुखं दुःखमित्यर्थः । "शर्मशातसुखानि च" इत्यमरः । भृशं सम्यक् आचचक्षिरे ॥२५॥

तरसेति । हे भुवनैकपुरुष ! पुरुषोत्तम ! वृत्रः वृत्रासुर इव भीमविग्रहः कोऽपि अविज्ञात इत्यर्थः । पुरुषस्तरसा बलात्कारेण एव । "तरसो बलरंहसो" इति विश्वः । अमलवपुषः उज्ज्वलमूर्त्तेः रवेरपि ज्योतिः अभिभूय तपस्यति तपश्चरति । "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः" इति क्यङ् ॥ २६ ॥

स इति । किञ्च स पुरुषः महान्तौ इषुधी यस्य तत् महेषुधि धनुः कवचं वर्म उत्तमम् असिं खड्गं जटा वल्कं चीरम् अजिनं चर्म बिभर्त्ति । इत्येवंरूपम् इदं विरुद्धवेशधारणं मुनिताविरोधि मुनित्वप्रतिबन्धकं तथापि अस्य न राजते इति न । किन्तु राजत एव इत्यर्थः । चित्रमाश्चर्य्यम् । "सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तिने द्वौ प्रतिषेधौ" इति वामनः ॥ २७ ॥

২৫। অনন্তর মুনিগণ শিবের অভিমুখে আগমনপূর্ব্বক তাঁহার নয়ননিমেষসঙ্কেত দ্বারা (কথনার্থ) আদিষ্ট হইয়া অর্জ্জুনের তপোজনিত জাগতিক দুঃখ সম্যক্ বর্ণন করিতে লাগিলেন।

২৬। হে পুরুষোত্তম! বৃত্রাসুরের ন্যায় ভীষণকলেবর কোন এক পুরুষ নিজতেজে উজ্জ্বল রবিরও জ্যোতি অভিভূত করিয়া তপস্যা করিতেছে।

चलनेऽवनिश्चलति तस्य
करणनियमे सदिङ्मुखम्।
स्तम्भमनुभवति शान्तमरुद्-
ग्रहतारकागणयुतं नभस्तलम्॥ २८॥

स तदोजसा विजितसार-
ममरदितिजोपसंहितम्।
विश्वमिदमपिदधाति पुरा
किमिवास्ति यन्न सुकरं खलु तेन *॥ २९॥

अन्वयः। तस्य चलने अवनिः चलति, (तथा) करणनियमे (सति) शान्तमरुद्ग्रहतारकागणयुतं नभस्तलं सदिङ्मुखं स्तम्भम् अनुभवति। वाच्य—अवन्या चल्यते — — युतेन नभस्तलेन सदिङ्मुखः स्तम्भः अनुभूयते॥ २८॥

अन्वयः। सः ओजसा विजितसारम् अमरदितिजोपसंहितं तत् इदं विश्वं पुरा अपिदधाति यत् खलु तेन न सुकरं तत् किम् इव अस्ति? वाच्य—तेन — — विश्वम् अपिधीयते। तेन केन इव भूयते॥ २९॥

चलन इति। किञ्च तस्य पुंसश्चलने अवनिः पृथिवी चलति। तथा करणनियमे समाधिना इन्द्रियनिरोधे सति। "करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि" इत्यमरः। सदिङ्मुखं दिक्सहितं शान्तैः स्तिमितैः मरुतां वायूनां ग्रहाणां सूर्य्यादीनां तारकाणां नक्षत्रादीनां च गणैः युतं नभस्तलं व्योम स्तम्भं निश्चलताम् अनुभवति इत्यर्थः। अतः विश्वातिशायिनी तस्य शक्तिः उपलभ्यतेति भावः॥ २८॥

न च एतत् उपेक्ष्यम् इत्याशयेन आह—स इति। सः पुमान् ओजसा विजितसारं निरस्तसत्त्वम्। अमरदितिजोपसंहितं सुरासुरसहितं तत् इदं विश्वं पुरा अपिदधाति अपिधास्यति इत्यर्थः। शीघ्रमेव हरिष्यति इति भावः। "निकटागामिके पुरा" इत्यमरः। "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट्। तथाहि यत् कर्म्म तपसामदुष्करं तत्

२५। সেই ব্যক্তি মহৎ ইষুধিদ্বয়, ধনু, কবচ, উত্তম অসি, জটা, বল্কল ও অজিন ধারণ করিতেছে। এই প্রকার বিরুদ্ধ বেশধারণ মুনিত্বপ্রতিবন্ধক, তথাপি ইহা যে তাহাতে শোভমান হইতেছে না, তাহা নহে। ইহা অতি আশ্চর্য্য!

২৮। সেই পুরুষের চলনে অবনি চলিত হয়, তাহার ইন্দ্রিয়-নিরোধ-কালে বায়ু, গ্রহ ও তারকাকুল প্রশান্তভাবে অবস্থান করে; নভস্তল দিক্‌সমূহসহ নিশ্চলভাব অনুভব করিয়া থাকে।

* 'तपसामदुष्करम्' इत्यपि पाठः।

विजिगीषते यदि जगन्ति
युगपदथ सञ्जिहीर्षति ।
प्राप्तुमभवमभिवाञ्छति वा
वयमस्य नो विषहितुं क्षमा रुचः ॥ ३० ॥

किमुपेक्षसे कथय नाथ
न तव विदितं न किञ्चन ।
त्रातुमलमभयदार्हसि न-
स्त्वयि मा स्म शासति भवत् पराभवः ॥३१॥

अन्वयः। सः जगन्ति युगपत् विजिगीषते यदि, अथ युगपत् सञ्जिहीर्षति अभवं प्राप्तुम् अभिवाञ्छति वा, (न विद्मः) किन्तु वयम् अपि अस्य रुचः विषहितुं क्षमाः नो (भवामः)। वाच्य—तेन जगन्ति विजिगीष्यन्ते, सञ्जिहीर्ष्यन्ते, अभिवाञ्छ्यते, अस्माभिः क्षमैः न (भूयते) ॥ ३० ॥

अन्वयः। हे नाथ! किम् उपेक्षसे कथय (त्वम्) किञ्चन तव न विदितं न। हे अभयद! नः अलं त्रातुम् अर्हसि। त्वयि शासति (सति) पराभवः मास्म भवत्। वाच्य—किम् उपेक्ष्यते, कथ्यतां त्वया वयं त्रातुम् अर्ह्यामहे। पराभवेन मास्म भूयत ॥ ३१ ॥

किम् इव अस्ति न किञ्चित् तेन दुष्करम् अस्ति इत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ २९ ॥

न चैतत् अन्यफलकं तप इत्याह—विजिगीषते इति। स पुरुषः जगन्ति भुवनानि युगपद् विजिगीषते यदि विजेतुम् इच्छति वा। "पूर्ववत्सनः" इति आत्मनेपदम्। अथ युगपत् सञ्जिहीर्षति। संहर्त्तुमिच्छति वा। अभवमपवर्गं प्राप्तुमभिवाञ्छति वा। न विद्मो वयमिति शेषः। किन्तु वयमपि अस्य रुचः तेजांसि विषहितुं सोढुम्। "तीषसह-लुभरुषरिषः" इति विकल्पात् इड़ागमः। नो क्षमाः न शक्ताः। केचित् "रुचः कामितानि विषहितुमवधारयितुम्" इति व्याचक्षते। तत्र सहेरवधारणार्थत्वं विचार्य्यम् ॥ ३० ॥

किमिति। हे नाथ! कं किमर्थम् उपेक्षसे कथय त्वमिति शेषः।

২৯। সেই পুরুষ শীঘ্রই নিজ তেজে সুরাসুরগণের সহিত এই বিশ্ব হরণ করিবে, তখন ইহার সমস্ত পদার্থ অসার হইয়া যাইবে, বস্তুতঃ যাহা তপস্যায় সুসাধ্য নহে, এমন কিই বা আছে?

৩০। সে সহসা জগন্মণ্ডল জয় করিতে ইচ্ছা করিয়াছে, অথবা যুগপৎ সংহার করিতে অভিলাষী হইয়াছে, কিংবা অপবর্গ পাইতে বাঞ্ছা করিতেছে, কিছুই বুঝিতেছি না। কিন্তু ইহার তেজ আমাদের অসহ্য হইয়াছে।

इति गां विधाय विरतेषु
मुनिषु वचनं समाददे।
भिन्नजलधिजलनादगुरु
ध्वनयन् दिशां विवरमन्धकान्तकः॥ ३२॥

बदरीतपोवननिवास-
निरतमवगात मान्यथा।
धातुरुदयनिधने जगतां
नरमंशमादिपुरुषस्य गां गतम्॥ ३३॥

अन्वयः। इति गां विधाय मुनिषु विरतेषु अन्धकान्तकः भिन्नजलधिजलनादगुरु (यथा तथा) दिशां विवरं ध्वनयन् वचनं समाददे। वाच्य—अन्धकान्तकेन विवरं ध्वनयता वचनं समाददे॥ ३२॥

अन्वयः। बदरीतपोवननिवासनिरतं गां गतं जगताम् उदयनिधने धातुः आदिपुरुषस्य अंशं नरम् अन्यथा मा अवगात। वाच्य—-।-निवासनिरतः गा गतः अंशः नरः मा अवगाथि॥ ३३॥

तव न विहितं त्वया ज्ञायमानमित्यर्थः। "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति षष्ठी। न किञ्चन किमपि न। हे अभयद! नः अस्मान् अलं त्रातुमर्हसि। त्वयि शासति सति पराभवो मास्म भवत् मा भूत्। "स्मोत्तरे लङ् च" इति लङ्॥ ३१॥

इतीति। इति इत्थं गां वाचं विधाय अभिधाय इत्यर्थः। सामान्यस्य विशेषपर्य्यवसानात्। मुनिषु विरतेषु तूष्णीम्भूतेषु सत्सु अन्धकान्तकः शिवः भिन्नस्य उद्वेलस्य जलधेर्जलस्य नादमिव गुरु गम्भीरं यथा तथा दिशां विवर-मन्तरालं ध्वनयन् वचनं समाददे स्वीचकार, उवाच इत्यर्थः॥ ३२॥

बदरीति। बदरीतपोवने बदरिकाश्रमे निवासनिरतं नित्यनिवासिनं गां गतं भुवमवतीर्णं जगताम् उदयनिधने सृष्टिसंहारौ धातुः तयोः कर्त्तु-रित्यर्थः। "तृन्" इति दधातेः तृन्प्रत्ययः। अतएव "न लोक" इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः। आदिपुरुषस्य विष्णोः अंशम् अंशभूतं नरं नरसंज्ञक-मित्यर्थः। यो नारायणसखः इति भावः। अन्यथा उक्तवैपरीत्येन

৩১। হে নাথ! আপনি উপেক্ষা করিতেছেন কেন বলুন? আপনার ত অবিদিত কিছুই নাই। হে অভয়প্রদ! আমাদের রক্ষা করা আপনার একান্ত কর্ত্তব্য। আপনি শাসক থাকিতে আমাদের যেন পরাভব ঘটে না।

৩২। এই কথা কহিয়া মুনিগণ বিরত হইলে, অন্ধকনাশক শিব উদ্বেলিত জলনিধির জলনাদবৎ গম্ভীরভাবে দিগ্‌ বিবর ধ্বনিত করিয়া বলিতে লাগিলেন।

द्विषतः परासिसिषुरेष
सकलभुवनाभितापिनः ।
क्रान्तकुलिशकरवीर्य्यबलान्
मदुपासनं विहितवान् महत्तपः ॥ ३४ ॥

अयमच्युतश्च वचनेन
सरसिरुहजन्मनः प्रजाः ।
पातुमसुरनिधनेन विभू
भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः ॥ ३५ ॥

अन्वयः । एषः सकलभुवनाभितापिनः क्रान्तकुलिशकरवीर्य्यबलान् द्विषतः परासिसिषुः मदुपासनं महत्तपः विहितवान् । वाच्य—एतेन — —द्विषतः परासिसिषुणा विहितम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः । विभू अयं अच्युतश्च सरसिरुहजन्मनः वचनेन असुरनिधनेन प्रजाः पातुं भुवम् अभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः । वाच्य—विभुभ्याम् अनेन अच्युतेन च स्थीयते ॥ ३५ ॥

मा अवगात मनुष्यमात्रं मा जानीत इत्यर्थः । "इणो गा लुङि" इति गादेशः ॥ ३३ ॥

अथ तस्य तपसः निमित्तमाह—द्विषत इति । एष नरः सकलभुवनानि अभितापयन्ति अभीक्ष्णमिति तथोक्तान् । "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" इति णिनिः । क्रान्ते आक्रान्ते कुलिश-करस्य इन्द्रस्य वीर्य्यबले शक्तिसैन्ये यैः तान् द्विषतः शत्रून् परासिसिषुः परासितुमिच्छुः । अस्यतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मदुपासनं मदाराधनम् । करणे ल्युट् । महत्तपो विहितवान् । अत्र निमित्तं शत्रुक्षय एव इति ॥ ३४ ॥

अथास्य मानुषावतारे कारणमाह—अयमिति । विभू प्रभू अयं नरः अच्युतः कृष्णश्च सरसिरुहजन्मनः ब्रह्मणः वचनेन प्रार्थनया असुराणां निधनेन मारणेन करणेन प्रजाः पातुं रक्षितुं भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः । वस्तुतस्तु साक्षात् नरनारायणौ एतौ कृष्णार्जुनौ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

৩৩। ইনি নিত্য বদরিকাশ্রমবাসী জগতের সৃষ্টি-সংহারকর্ত্তা বিষ্ণুর ভূতলাবতীর্ণ নরনামক অংশ অর্থাৎ নারায়ণ। ইঁহাকে আপনারা অন্য ব্যক্তি বলিয়া মনে করিবেন না।

৩৪। ইনি ইন্দ্রের বলবীর্য্যপরাভবকারী সমগ্রভুবনতাপী শত্রুদিগকে পরাস্ত করিবার অভিপ্রায়ে আমার উপাসনারূপ মহা তপস্যা করিতেছেন।

৩৫। এই প্রভুদ্বয়—ইনি এবং অচ্যুত, ব্রহ্মার প্রার্থনায় অসুরবিনাশ দ্বারা প্রজাগণকে রক্ষা করিবার নিমিত্ত, ভূতলে আসিয়া অবস্থান করিতেছেন।

सुरकृत्यमेतदवगम्य
निपुणमिति मूकदानवः।
हन्तुमभिपतति पाण्डुसुतं
त्वरया तदत्र सह गम्यतां मया॥ ३६॥

विवरेऽपि नैनमनिगूढ़-
मभिभवितुमेष पारयन्।
पापनिरतिरविशङ्कितया
विजयं व्यवस्यति वराहमायया॥ ३७॥

निहते विडम्बितकिरात-
नृपतिवपुषा रिपौ मया।

अन्वयः। मूकदानवः एतत् सुरकृत्यम् इति निपुणम् अवगम्य पाण्डुसुतं हन्तुम् अभिपतति तत् अत्र मया सह त्वरया गम्यताम्। वाच्य—मूकदानवेन अभिपत्यते, (यूयं) गच्छध्वम्॥ ३६॥

अन्वयः। पापनिरतिः एषः विवरेऽपि एनम् अनिगूढम् अभिभवितुं न पारयन् अविशङ्कितया वराहमायया विजयं व्यवस्यति। वाच्य—पापनिरतिना एतेन न पारयता विजयः व्यवसीयते॥ ३७॥

अथास्य सत्त्वसम्पदं प्रकाशयितुमाह—सुरेति। मूकदानवो मूकाख्यः कश्चित् असुरः एतत्पाण्डवकृत्यं सुरकृत्यमिति निपुणमवगम्य साधु निश्चित्य पाण्डुसुतमर्जुनं हन्तुम् अभिपतति। तत् तस्मात् कारणात् अत्र अर्जुनाश्रमे विषये आश्रमं प्रति इत्यर्थः। मया सह त्वरया गम्यताम्। द्रष्टुमिति शेषः॥ ३६॥

विवर इति। पापे निरतिरतिप्रीतिर्यस्य सः एषः दानवः विवरे रन्ध्रे अपि एकान्तेऽपीत्यर्थः। एनं पाण्डवम् अनिगूढं प्रकाशं स्पष्टं यथा तथा अभिभवितुं न पारयन् शक्नुवन्। विभाषायां "नञ्" इति नञ्-समासः। अविशङ्कितया स्वरूपगूहनात् निःशङ्कितया वराहमायया वराह-भूमिकया विजयं व्यवस्यति। विजयं प्रति उद्युक्त इत्यर्थः॥ ३७॥

৩৬। মূক নামে কোন দানব পাণ্ডব-কার্য্যই সুরকার্য্য বলিয়া সম্যক্ অবধারণপূর্ব্বক অর্জ্জুনকে বিনাশ করিতে ধাবিত হইতেছে; অতএব ঐ অর্জ্জুনাশ্রমে আমার সহিত সত্বর আপনারা গমন করুন।

৩৭। এই পাপাসক্ত দানব নির্জ্জনেও ইঁহাকে নিজ মূর্ত্তিতে পরাভূত করিতে অসমর্থ হইবে মনে করিয়া মায়া দ্বারা বরাহমূর্ত্তি অবলম্বনপূর্ব্বক নিঃশঙ্কভাবে বিজয়ার্থ উদ্যত হইয়াছে।

मुक्तनिशितशिखः प्रसभं
मृगयाविवादमयमाचरिष्यति ॥ ३८ ॥
तपसा निपीड़ितकृशस्य
विरहितसहायसम्पदः ।
सत्त्वविहितमतुलं भुजयो-
र्बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकुप्यतः ॥ ३९ ॥
इति तानुदारमनुनीय
विषमहरिचन्दनालिना ।

अन्वयः । विडम्बितकिरातनृपतिवपुषा मया निहते रिपौ मुक्तनिशितविशिखः (सन्) अयं प्रसभं मृगयाविवादम् आचरिष्यति । वाच्य—मुक्तनिशितविशिखेन अनेन मृगयाविवादः आचरिष्यते ॥३८॥

अन्वयः । तपसा निपीड़ितकृशस्य तथा विरहितसहायसम्पदः मृधे अधिकुप्यतः अस्य सत्त्वविहितम् अतुलं भुजयोः बलं पश्यत । वाच्य — — — बलं दृश्यताम् ॥ ३९ ॥

ततः किं भविष्यति ? इत्यत आह—निहत इति । विड़म्बित-मनुकृतं किरातनृपतिवपुः येन तेन तद्रूपधारिणा इत्यर्थः । मया रिपौ वराहे निहते मुक्तनिशितविशिखः सन् । अयं पाण्डवः प्रसभं प्रसह्य मृगया-विवादं मृगयाप्रहारकलहमाचरिष्यति करिष्यति मत्प्रहृतमेव मृगं प्रहृत्य स्वयमहमेव प्रहर्त्ता इति कलहिष्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ततोऽपि किं भावि ? इत्यत आह—तपसेति । तपसा नितरां पीड़ितः अतएव कृशः तस्य निपीड़ितकृशस्य । "पूर्वकाल" इत्यादिना समासः । तथा विरहिता सहायसम्पत् यस्य तस्य एकाकिनः मृधे रणे । "मृधमास्कन्दनं संख्यम्" इत्यमरः । अधिकुप्यतः अधिकं कुप्यतः अस्य पाण्डवस्य सत्त्वविहितं स्वभावकृतं स्वाभाविकमित्यर्थः । "सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे । आत्मभावे पिशाचादौ द्रव्ये सत्ता-स्वभावयोः । प्राणे बलेऽन्तःकरणे" इति वैजयन्ती । अतुलं निरुपमं भुजयोः बाह्वोः बलं शक्तिं पश्यत । "बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्" इति शाश्वतः ॥ ३९ ॥

৩৮। আমি কিরাত ভূপতির রূপ ধারণ করিয়া সেই বরাহ-রিপুকে নিহত করিলে ঐ পাণ্ডব নিহত বরাহে নিশিত শরবর্ষণপূর্ব্বক সহসা মৃগয়া-কলহ আরম্ভ করিবে।

৩৯। অর্জুন তপস্যায় নিতান্ত পীড়িত হইয়া কৃশ হইয়াছে, ইহার সহায় সম্পদ্ নাই। (তথাপি) এ রণে কুপিত হইয়া যে স্বভাবসিদ্ধ অতুল ভুজবল প্রকাশ করিবে, তাহা আপনারা অবলোকন করিবেন

घर्म्मजनितपुलकेन लसद्-
गजमौक्तिकावलिगुणेन वक्षसा ॥ ४० ॥
वदनेन पुष्पितलतान्त-
नियमितविलम्बिमौलिना ।
बिभ्रदरुणनयनेन रुचं
शिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना ॥ ४१ ॥
बृहदुद्वहन् जलदनादि
धनुरुपहितैकमार्गणम् ।

अन्वयः । शिवः इति तान् उदारम् अनुनीय विषमहरिचन्दनालिना घर्म्मजनितपुलकेन लसद्गज-मौक्तिकावलियुतेन वक्षसा पुष्पितलतान्तनियमितविलम्बिमौलिना शिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना

अथ त्रिभिरस्य किरातभावं वर्णयति—इतीत्यादि। शिव इति इत्थं तान् मुनीनुदारं युक्तियुक्तं यथा तथा अनुनीय शिक्षयित्वा उक्त्वा इति यावत्। रुचिरः किरातपृतनापतिः संवव्रते इति उत्तरेण अन्वयः। किरात-सेनापतिवेशधारी बभूव इत्यर्थः। कथम्भूतः? विषमा विकृतविन्यासा हरिचन्दनस्य आलयः रेखा यस्मिन् तेन। घर्म्मेण खेदेन जनिताः पुलकाः रोमाञ्चाः यस्मिन् तेन। "पुलकः पुनः। रोमाञ्चः कण्टको रोमविकारो रोमहर्षणम्" इति हेमचन्द्रः। "घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे उष्णस्वेदाम्भसोरपि" इति विश्वः। लसन्तः शोभमानाः गजमौक्तिकानां करिकुम्भोद्भवमौक्तिका-नाम् आवलय एव गुणाः सूत्राणि यस्मिन् तेन वक्षसा वक्षःस्थलेन उपलक्षितः करिणां मुक्तायोनित्वे प्रमाणमाह अगस्त्यः—"जीमूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्ख-वराहजाः। शुक्त्युद्भवाश्च विज्ञेया अष्टौ मौक्तिकयोनयः॥" इति ॥ ४० ॥

वदनेनेति। पुष्पितैः लतान्तैः विकसितलताग्रैः नियमिताः संयताः विलम्बिनश्च ते मौलयः केशाः यस्य तेन। "चूड़ा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः। शिखिपिच्छलाञ्छिते बर्हिबर्हाङ्किते कपोलभित्ती यस्य तेन अरुणनयनेन आरक्तनेत्रेण वदनेन रुचं शोभां बिभ्रत् ॥ ४१ ॥

৪০—৪২। শিব মুনিগণকে এইরূপ উদার উপদেশ প্রদান করিবার পর তাঁহার বক্ষঃস্থলে বিকৃতভাবে হরিচন্দনরেখা বিন্যস্ত হইল, ঘর্ম্মজনিত রোমাঞ্চ উদ্গত হইল এবং বিলসিত গজ-মৌক্তিকমালা বিরাজিত হইতে লাগিল। তদীয় মস্তকস্থ কেশকলাপ-বিকসিত লতাগ্র দ্বারা সংযত হইয়া বিলম্বিত হইল, কপোল ভিত্তি শিখিপুচ্ছে লাঞ্ছিত হইল, নয়ন আরুণাভা ধারণ

मेघनिचय इव संववृते
रुचिरः किरातपृतनापतिः शिवः ॥४२॥

विशेषकम् ।

अनुकूलमस्य च विचिन्त्य
गणपतिभिरात्तविग्रहैः ।
शूलपरशुशरचापभृतै-
र्महती वनेचरचमूर्विनिर्ममे ॥ ४३ ॥
विरचय्य काननविभाग-
मनुगिरमथेश्वराज्ञया ।

अरुणनयनेन वदनेन रुचं बिभ्रत्, जलदनादि उपाहितैकमार्गणं महत् धनुः उद्वहन् रुचिरः किरात-पृतनापतिः संववृते । वाच्य—शिवेन — रुचं बिभ्रता धनुः उद्वहता रुचिरेण किरातपृतनापतिना संववृते ॥ ४०—४२ ॥

अन्वयः । अस्य अनुकूलं विचिन्त्य आत्तविग्रहैः शूलपरशुशरचापभृतैः गणपतिभिः महती वनेचरचमूः विनिर्ममे । वाच्य—आत्तविग्रहाः भूताः गणपतयः महतीं वनेचरचमूं विनिर्ममुः ॥ ४३ ॥

बृहदिति । पुनश्च जलद इव नदतीति जलदनादि । "कर्त्तर्य्युपमाने" इति णिनिः । उपहितैकमार्गणं संहितैकबाणं धनुरुद्वहन् । अत एव मेघनिचय इव स्थित इत्युपमा । अत्र विशेषके स्वभावोक्तिरलङ्कारः । "स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्" इति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

अनुकूलमिति । अस्य शिवस्य अनुकूलं विचिन्त्य प्रियमिति निश्चित्य आत्तविग्रहैः गृहीतकिरातदेहैः । तथा शूलानि परशवः कुठाराः शराः चापानि च तानि भृतानि यैः तैः । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इति निष्ठायाः परनिपातः । गणपतिभिः प्रमथमुख्यैः महती वनेचरचमूः सेना विनिर्ममे निर्मिता । "माङ् माने" कर्मणि लिट् । "ह्रस्व" इत्यभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् ॥ ४३ ॥

করিল; এইরূপে তিনি মুখমণ্ডলে শোভা ধারণ করিয়া এক বৃহৎ জলদনাদী ধনু ধারণ করিলেন; তাহাতে একটী বাণ যোজিত হইল। সুতরাং তিনি মেঘনিচয়বৎ অবস্থিত হইয়া এক সুন্দর কিরাত-চমূপতিরূপে পরিণত হইলেন।

৪৩। শিবের প্রিয়বোধে গণপতিগণ কিরাতদেহ ধারণ এবং শূল, পরশু, শর ও চাপ গ্রহণ-পূর্ব্বক এক বিরাট বনেচর-বাহিনী নির্ম্মাণ করিলেন।

भीमनिनदपिहितोरुभुवः
परितोऽपदिश्य मृगयां प्रतस्थिरे ॥ ४४ ॥

क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्न-
शकुनिमृगयूथनिःस्वनैः ।
पूर्णपृथुवनगुहाविवरः
सहसा भयादिव ररास भूधरः ॥ ४५ ॥

न विरोधिनी रुषमियाय
पथि मृगविहङ्गसंहतिः ।
घ्नन्ति सहजमपि भूरिभियः
सममागताः सपदि वैरमापदः ॥ ४६ ॥

अन्वयः। अथ ईश्वराज्ञया अनुगिरं काननविभागं विरचय्य भीमनिनदपिहितोरुभुवः (मन्तः) मृगयाम् अपदिश्य परितः प्रतस्थिरे। वाच्य— — — पिहितोरुभूमिः प्रतस्थे ॥ ४४ ॥

अन्वयः। क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्न शकुनि मृग यूथनिःस्वनैः पूर्णपृथुवनगुहाविवरः भूधरः सहसा भयात् इव ररास। वाच्य— — — विवरेण भूधरेण ररसे ॥ ४५ ॥

अन्वयः। पथि विरोधिनी मृग-विहङ्गसंहतिः रुषं न इयाय; (तथाहि) भूरिभियः समम् आगताः आपदः सहजम् अपि वैरं सपदि घ्नन्ति। वाच्य— — — मृग-विहङ्ग-संहत्या रुट् न ईये। भूरिभीभिः समम् आगताभिः आपद्भिः सहजम् अपि वैरं हन्यते ॥ ४६ ॥

विरचय्येति। अथ ईश्वराज्ञया अनुगिरं गिरौ। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। "गिरेश्च सेनकस्य" इति समासान्तः। काननविभागं वनविभागं विरचय्य, अस्यायमिति देशविभागं कृत्वा इत्यर्थः। भीमैर्निनादैः कलकलैः पिहिताः उरवः भुवः यैः ते तथोक्ताः सन्तः मृगयामपदिश्य व्याजीकृत्य परितः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥ ४४ ॥

क्षुभितेति। क्षुभितास्त्रस्ताः अभिनिःसृता स्वस्थानात् निर्गताः विभिन्नाः मुक्तसङ्गाश्च ये शकुनयः पक्षिणः मृगाश्च तेषां यूथानि तानि तेषां निःस्वनैः पूर्णानि पृथूनि वनानि गुहाविवराणि च यस्य सः भूधरः सहसा भयात् इवेति उत्प्रेक्षा। ररास चुक्रोश। "रस आक्रोशे" लिट् ॥ ४५ ॥

৪৪। অনন্তর শিবাজ্ঞায় গণপতিগণ পার্ব্বত্য কাননপ্রদেশ বিভাগ করিয়া ভীষণ কলকল রবে বহুল স্থান পূর্ণ করত মৃগয়াব্যপদেশে চতুর্দ্দিক্ হইতে প্রয়াণ করিল।

৪৫। তখন ত্রস্ত ও স্বস্থান হইতে নির্গত বিবিধ মৃগপক্ষিকুলের নিনাদে বিপুল অরণ্য এবং গুহাবিবর পূর্ণ হওয়ায় ভূধর যেন আকস্মিক ভয়ে চীৎকার করিয়া উঠিল।

चमरीगणैः शिवबलस्य
बलवति भयेऽप्युपस्थिते ।
वंशविततिषु विषक्तपृथु-
प्रियबालधिभिराददे धृतिः ॥ ४७ ॥

हरसैनिकाः प्रतिभयेऽपि
गजमदसुगन्धिकेसरैः ।
स्वस्थमभिददृशिरे सहसा
प्रतिबोधजृम्भितमुखैर्मृगाधिपैः ॥ ४८ ॥

अन्वयः । वंशविततिषु विषक्तपृथुप्रियबालधिभिः चमरीगणैः शिवबलस्य बलवति भये उपस्थिते (सति) अपि धृतिः आददे । वाच्य— — विषक्त- बालधयः चमरीगणाः धृतिम् आददिरे ॥ ४७ ॥

अन्वयः । प्रतिभये अपि गजमदसुगन्धिकेसरैः प्रतिबोधजृम्भितमुखैः मृगाधिपैः स्वस्थं हरसैनिकाः अभिददृशिरे । वाच्य—गजमद — केसराः प्रतिमुखाः मृगाधिपाः हरसैनिकान् अभिददृशुः ॥ ४८ ॥

नेति । पथि पलायनमार्गे विरोधिनो जातिवैरिणो मृगाणां सिंह व्याघ्रादीनां विहङ्गानां काकोलूकानां च संहतिः रुङ्ः रुषं परस्परक्रोधं न इयाय न प्राप । किन्तु सहैव चचारेत्यर्थः । तथाहि—भूरि प्रभूता भीः यासु ताः समं साधारण्येन आगता आपदः विपत्तयः सहजमपि स्वाभाविकमपि वैरं सपदि घ्नन्ति । न हि सङ्गातव्यसनेषु प्रजायते वैरानुबन्ध इति भावः ॥ ४६ ॥

चमरीति । वंशविततिषु वेणुगुल्मेषु विषक्ताः लग्नाः पृथवः भृशं प्रियबाला प्रियरोमाणो बालधयः पुच्छानि येषां तैः । "पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले बालहस्तश्च बालधिः" इत्यमरः । चमरीगणैः मृगविशेषैः शिवबलस्य सम्बन्धिनि तद्धेतुके इत्यर्थः । सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति पञ्चमी स्यात् । बलवति प्रबले भये उपस्थिते प्राप्तेऽपि धृतिः आददे स्वीकृता । बालच्छेदभयात् प्राणहानिमप्यवगणय्य स्थितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

हरेति । प्रतिभये भयहेतौ । "भयङ्करं प्रतिभयम्" इत्यमरः ।

৪৬। পথিমধ্যে বিরোধী মৃগ-বিহঙ্গকুল ক্রোধপরবশ হইল না ; বস্তুতঃ যুগপৎ আগত ভূরি-ভয়জনক আপদ্ সহজ বৈরকেও নষ্ট করিয়া থাকে।

৪৭। বেণুগুল্মে চমরীগণের প্রিয় পুচ্ছসকল সংলগ্ন হইল, তাহাতে শিবসৈন্য হইতে প্রবল ভয় উপস্থিত হইলেও তাহারা ধৈর্য্যশালী হইয়া রহিল।

विभराम्बभूवुरपवृत्त-
जठरशफरीकुलाकुलाः ।
पङ्कविषमिततटाः सरितः
करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयः ॥ ४९ ॥
महिषक्षतागुरुतमाल-
नलदसुरभिः सदागतिः ।
व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः
प्रणुदन् ववौ वनसदां परिश्रमम् ॥ ५० ॥

अन्वयः । अपवृत्तजठरशफरीकुलाकुलाः पङ्कविषमिततटाः सरितः करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयः विभराम्बभूवुः । वाच्य—अपवृत्त + कुलाभिः पङ्क + तटाभिः सरिद्भिः करि + रसारुणं पयः विभराम्बभूवे ॥ ४९ ॥

अन्वयः । महिषक्षतागुरुतमालनलदसुरभिः व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः सदागतिः वनसदां परिश्रमं प्रणुदन् (सन्) ववौ । वाच्य—महिष + सुरभिणा व्यस्त + कुसुमेन सदागतिना । + प्रणुदता (सता) ववे ॥ ५० ॥

प्राप्ते अपि इति शेषः । गजमदैः सुगन्धयः सुरभयः केसराः सटा येषां तैः हतानेकगजैरित्यर्थः । सहसा सेनाकलस्वश्रवणानन्तरमेव प्रतिबोधेन निद्रापगमेन जृम्भितानि व्यात्तानि मुखानि येषां तैः मृगाधिपैः सिंहैः स्वस्थं निःशङ्कमेव हरसैनिका अभिदद्दशिरे ईक्षिताः । न तु किञ्चित् क्षुभितमित्यर्थः । युक्तं चैतद्राजनामावधारिणां केसरिणामिति भावः ॥४८॥

विभरामिति । अपवृत्तजठरैः तत्कालक्षोभाल्लुठितोदरैः शफरीकुलैराकुलाः व्याप्ताः, पङ्कैः विषमितानि दुर्गमीकृतानि तटानि कूलानि यासां ताः सरितः करिभिः पलायमानैरिति शेषः । रुग्णानां मार्गरोधितया भग्नानाम् । "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम् । चन्दनानां रसैररुणं पयः विभराम्बभूवुः । भृधातोः "भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च" इति आम्प्रत्ययः । श्लुवद्भावश्च "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इति भुवोऽनुप्रयोग. ॥४९॥

৪৮। ভয়-কারণ উপস্থিত হইলেও মৃগাধিপগণ নির্ভয়ে শিব-সৈন্যদিগকে দেখিতে লাগিল। ঐ সকল মৃগাধিপের কেশরজাল-নিহিত গজমদে সুগন্ধি হইয়াছিল, তাহারা নিদ্রাপগমে জৃম্ভণ করিতেছিল।

৪৯। সরিৎসকল লুঠিতোদর শফরীকুলে আকুল হইল; কর্দ্দমাক্ত হওয়ায় তাহাদের তটভূমি দুর্গম হইয়া উঠিল। তাহারা করিগণভগ্ন চন্দনরসে অরুণবর্ণ জল ধারণ করিতে লাগিল।

मथिताम्भसो रयविकीर्ण-
मृदितकदलीगवेधुकाः ।
क्लान्तजलरुहलताः सरसी-
र्विदधे निदाघ इव सत्त्वसंप्लवः ॥ ५१ ॥

इति चालयन्नचलसानु-
वनगहनजानुमापतिः ।

अन्वयः । सत्त्वसंप्लवः निदाघ इव सरसीः मथिताम्भसः रयविकीर्णमृदितकदलीगवेधुकाः क्लान्त-जलरुहलताः (च) विदधे । वाच्य—सत्त्वसंप्लवेन निदाघेन इव सरस्यः मथिताम्भसः रय । गवेधुकाः क्लान्त । लता विदधिरे ॥ ५१ ॥

महिषेति । महिषैः लुलापैः क्षतानि विदलितानि तैः अगुरुभिः तमालैर्नलदैरुशीरैः च सुरभिः सुगन्धिः । व्यस्तानि विक्षिप्तानि शुकनिभानि शुकसवर्णानि शिलाकुसुमानि शैलेयाख्याः ओषधिविशेषाः येन सः अत शीतल इति भावः । "कालानुसार्य्यवृद्धाश्मपुष्पशीतलशिवानि तु । शैलेयम्" इत्यमरः । शुकनिभेति स्वरूपकथनम् । सदागतिः वायुः वनसदां वनेचराणां परिश्रमं प्रणुदन् । अतो मन्द इति भावः । "मातरिश्वा सदागतिः" इत्यमरः । ववौ वाति स्म ॥ ५० ॥

मथिताम्भस इति । सत्त्वसंप्लवः प्राणिसंक्षोभः निदाघः ग्रीष्म इव सरसीः सरांसि । "कासारः सरसी सरः" इत्यमरः । मथिताम्भसः संक्षोभितोदकाः रयेण पलायनवेगेन विकीर्णं व्याकीर्णं यथा तथा मृदिताः निष्पीड़िताः कदल्यः गवेधुकाः तृणधान्यविशेषाश्च यासां ताः तथोक्ताः । "तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका" इत्यमरः । मृदित इति "क्ङिति च" इति गुणप्रतिषेधः । क्लान्ताः जलरुहलताः पद्मिन्यः यासु ताः एवम्भूताः विदधे चकार ॥ ५१ ॥

৫০। মহিষ-বিদলিত অগুরু তমাল ও উশীর দ্বারা সুরভিত সমীরণ, শুকসমান বর্ণ শিলা কুসুমরাজি বিক্ষিপ্ত করিয়া বনেচরগণের পরিশ্রম অপনোদন করত প্রবাহিত হইতে লাগিল।

৫১। নিদাঘের ন্যায় তাৎকালিক প্রাণি-সংক্ষোভে সরোবরসমূহের সলিল সমালোড়িত পলায়নবেগে কদলী ও তৃণ-ধান্যসকল নিপীড়িত এবং পদ্মিনীদল পরিম্লান হইল।

प्राप मुदितहरिणीदशन-
क्षतवीरुधं वसतिमैन्द्रसूनवीम् ॥ ५२ ॥
स तमाससाद घननील-
मभिमुखमुपस्थितं मुनेः ।
पोत्रनिकषणविभिन्नभुवं
दनुजं दधानमथ शौकरं वपुः ॥ ५३ ॥
कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः ।

अन्वयः । इति उमापतिः अचलसानुवनगहनजान् चालयन् मुदितहरिणीदशनक्षतवीरुधम् ऐन्द्रसूनवीं वसतिं प्राप । वाच्य—इति उमापतिना — चालयता मुदित — वीरुत् ऐन्द्रसूनवी वसतिः प्रापे ॥ ५२ ॥

अन्वयः । अथ सः घननीलं मुनेः अभिमुखम् उपस्थितं पोत्रनिकषणविभिन्नभुवं तं सौकरं वपुः दधानं दनुजं ददर्श । वाच्य—तेन घननीलः—उपस्थितः पोत्र—भूः सः — — दधानः दनुजः ददृशे ॥ ५३ ॥

इतीति । इति इत्थमुमापतिरचलसानुषु वनेषु उपभोग्यवृक्षेषु गहनेषु दावेषु च जातास्तथोक्तान् सत्वानिति शेषः । चालयन् । मुदितानां हरिणीनां दशनैः क्षताः वीरुधः लताः यस्यां तामिन्द्रसूनोः इमाम् ऐन्द्रसूनवीं वसत्यत्रेति वसतिमाश्रमम् । "वहिवस्यर्त्तिभ्यश्च" इति औणादिकः वसतेरतिप्रत्ययः । प्राप ॥ ५२ ॥

स इति । अथानन्तरं सः शिवः घननीलं मेघमेचकं मुनेरर्जुनस्याभिमुखमुपस्थितमागतम् । पोत्रस्य मुखाग्रस्य । "मुखाग्रे क्रोड़हलयोः पोत्रम्" इत्यमरः । "हलशूकरयोः पुवः" इति ष्ट्रन्प्रत्ययः । निकषणेनोल्लेखनेन विभिन्ना विदारिता भूः येन तम् । शूकरस्य इदं शौकरं वाराहं वपुः दधानं दनुजमाससाद प्राप ददर्शेति ॥ ५३ ॥

৫২। এইরূপে উমাপতি গিরিসানু ও বনগহনজাত প্রাণীদিগকে পরিচালিত করিয়া মুদিত হরিণীগণের দন্তক্ষত লতাসমন্বিত ইন্দ্রনন্দনের বনাশ্রম প্রাপ্ত হইলেন।

৫৩। অনন্তর শিব দেখিলেন ;—ঘনবৎ নীলবর্ণ সেই দানব শূকরদেহ ধারণপূর্ব্বক মুখাগ্রবর্ষণে ভূতল বিদারণ করিয়া অর্জ্জুনের অভিমুখে উপস্থিত হইতেছিল।

प्रच्छन्नस्तरुगहनै: सगुल्मजालै-
र्लक्ष्मीवाननुपदमस्य सम्प्रतस्थे ॥ ५४॥

इति ईश्वराभिगमनो नाम द्वादश: सर्ग: ॥१२॥

अन्वय:। लक्ष्मीवान् स: सुरसरित: कच्छान्ते सेनां निधाय कतिपयै: किरातवर्य्यै: अन्वीत: (सन्) सगुल्मजालै: तरुगहनै: प्रच्छन्न: (सन् च) अस्य अनुपदं सम्प्रतस्थे। वाच्य—लक्ष्मीवता तेन—अन्वीतेन (सता)—प्रच्छन्नेन (सता च)—अनुपदं सम्प्रतस्थे ॥ ५४ ॥

कच्छान्त इति। लक्ष्मीवान् "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य:" इति मतुपो मकारस्य वकारादेश:। स: शिव:। सुरसरित: कच्छान्ते। "जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध:" इत्यमर:। सेनां निधाय स्थापयित्वा इत्यर्थ:। कतिपयै: किरातवर्य्यैरन्वीत: अनुगत: सन्। "ई गतौ" इति धातोरनुपूर्वात् कर्म्मणि क्त:। सगुल्मजालै: लताप्रतानसहितै: तरुगहनै: प्रच्छन्न: छादित:। "वा दान्तशान्त" इत्यादिना निपात:। अस्य वराहस्य पदमनु अनुपदं पदानुसारेणेत्यर्थ:। सम्प्रतस्थे प्रस्थित:। "समवप्रविभ्य: स्थ:" इति आत्मनेपदम्। प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
द्वादश: सर्ग: ॥ १२ ॥

৫৪। সেই লক্ষ্মীসম্পন্ন শিব সুরনদীর অনূপপ্রান্তে সেনা সন্নিবেশ করিয়া কতিপয় প্রধান প্রধান কিরাতের সহিত গুল্মজালযুত তরুগহনে প্রচ্ছন্ন হইয়া উক্ত বরাহের পদচিহ্নানুসারে প্রয়াণ করিলেন।

দ্বাদশ সর্গ সমাপ্ত ॥ ১২ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

—:०:—

वपुषां परमेण भूधराणा-
मथ सम्भाव्यपराक्रमं विभेदे ।
मृगमाशु विलोकयाञ्चकार
स्थिरदंष्ट्रोग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥ १ ॥
स्फुटबद्धसटोन्नतिः स दूरा-
दभिधावन्नवधीरितान्यकृत्यः ।
जयमिच्छति तस्य जातशङ्के
मनसीमं मुहुराददे वितर्कम् ॥ २ ॥

अन्वयः । अथ महेन्द्रसूनुः परमेण वपुषा भूधराणां विभेदे सम्भाव्यपराक्रमं स्थिरदंष्ट्रोग्रमुखं मृगम् आशु विलोकयाञ्चकार । वाच्या—महेन्द्रसूनुना — — मृगः विलोकयाञ्चक्रे ॥ १ ॥

अन्वयः । स्फुटबद्धसटोन्नतिः दूरात् अभिधावन् अवधीरितान्यकृत्यः सः जयम् इच्छति (अतः) जातशङ्के तस्य मनसि मुहुः इमं वितर्कम् आददे । वाच्या— — सटोन्नतिना अभिधावता —कृत्येन तस्य अयं वितर्कः आददे ॥ २ ॥

वपुषेति । अथ ईश्वरप्रस्थानानन्तरं महेन्द्रसूनुरर्जुनः परमेण महता वपुषा हेतुना भूधराणां विभेदे विदारणे सम्भाव्यपराक्रमं क्षमः अयमिति प्रतर्क्यपौरुषम् । स्थिराभ्यां दृढाभ्यां दंष्ट्राभ्यामुग्रं मुखं यस्य तं मृगं वराहम् । आशु तदागमनानन्तरमविलम्बेनेत्यर्थः । विलोकयाञ्चकार ददर्श । अस्मिन् सर्गे प्राक् पञ्चविंशत्श्लोकादौपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥

स्फुटेति । स्फुटा स्पष्टा बद्धा विरचिता सटानां केसराणामुन्नतिः उन्नतिः यस्य सः क्रोधात् हर्षितलोमेत्यर्थः । "सटाजटाकेसरयोः" इत्यमरः । दूरा-दभिधावन् । तथा अवधारितान्यकृत्यः अनन्यकर्मा सः वराहः जयमिच्छ-

১। অনন্তর অর্জ্জুন অবিলম্বে বরাহের দিকে দৃষ্টিপাত করিলেন; দেখিলেন—স্থির দংষ্ট্রাদ্বয়ে উহার বদন ভয়ঙ্কর। মনে মনে আলোচনা করিলেন—উহার যেরূপ বিরাট দেহ, তাহাতে উহার পরাক্রম ভূধরবিদারণেও সমর্থ।

घनपीवविदीर्णशालमूलो
निबिड़स्कन्धनिकाषरुग्णवप्रः ।
अयमेकचरोऽभिवर्त्तते मां
समरायेव समाजुहूषमाणः ॥ ३ ॥

इह वीतभयास्तपोऽनुभावाद्-
जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् ।
मयि तां सुतरामयं विधत्ते
विकृतिः किं नु भवेदियं नु माया ॥४॥

अन्वयः । घनपीवविदीर्ण-शालमूलः निबिडस्कन्धनिकाषरुग्णवप्रः एकचरः अयं समराय समाजुहूषमाण इव माम् अभिवर्त्तते । वाच्य— ।　शालमूलेन रुग्णवप्रेण एकचरेण अनेन समाजुहूषमाणेन अहम् अभिवर्त्त्ये ॥ ३ ॥

च्छति जयार्थिनि अतएव जातशङ्के स्वयं जिघांसोर्द्विषामेकलक्ष्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेर्म्मनसि मुहुरिमं वितर्कं वक्ष्यमाणम् ऊहम् । "अध्याहारस्तर्क ऊहः" इत्यमरः । आददे उत्पादयामास ॥ २ ॥

अथैकादशभिर्वितर्कमेव निरूपयति—घनपीवेति । घनेन कठिनेन पीवेण मुखाग्रेण विदीर्णानि विदलितानि शालमूलानि वृक्षमूलानि येन सः । निबिड़स्य स्कन्धस्य निकाषेण निकषणेन रुग्णवप्रः भग्नसानुः अतो महासत्त्वसम्पन्न इति भावः । एकश्चासौ चरश्च इत्येकचरः एकाकी यूथात् अपेत इत्यर्थः । अतोऽयं वराहः समराय समरं कर्त्तुम् । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्म्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । समाजुहूषमाण इव समाह्वातुम् इच्छन् इव इवशब्दः सम्भावनायाम् । समाह्वयतेः सन्नन्तात् शानच्प्रत्ययः । "स्पर्द्धायामाङः" "पूर्ववत् सनः" इति आत्मनेपदम् । "अभ्यस्तस्य च" इति सम्प्रसारणम् । माम् अभिवर्त्तते माम् अभिधावति । उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । अतः सर्वथा नायमुपेक्ष्य इति भावः ॥ ३ ॥

২। সেই বরাহ অনন্যকর্মা হইয়া দূর হইতে ছুটিয়া আসিতেছে ; ক্রোধে তাহার কেশরজাল সুস্পষ্ট উন্নত হইয়াছে। (এদিকে) অর্জ্জুন মনে মনে তাহার জয়ার্থী ; তাঁহার চিত্তে কিঞ্চিৎ শঙ্কার উদ্রেক হইয়াছে। এই বরাহ তখন অর্জ্জুনের অন্তরে বার বার এইরূপ বিতর্ক উদ্ভাবন করিতে লাগিল—।

৩। যূথভ্রষ্ট একাকী এই বরাহ কঠিন মুখাগ্র দ্বারা শালমূল সকল বিদলিত করিয়া, নিবিড় স্কন্ধঘর্ষণে গিরিসানুসকল ভাঙ্গিয়া যেন সমরার্থ আহ্বান করিতে অভিলাষী হইয়া আমার দিকে ছুটিয়া আসিতেছে।

अथवैष कृतज्ञयेव पूर्वं
भृशमासेवितया रुषा न मुक्तः ।
अवधूय विरोधिनीः किमारा-
न्मृगजातीरभियाति मां जवेन ॥५॥

न मृगः खलु कोऽप्ययं जिघांसुः
स्खलति ह्यत्र तथा भृशं मनो मे ।

अन्वयः । इह तपोऽनुभावात् वीतभयाः व्यालमृगाः परेषु वृत्तिं विजहति, अयं मयि तां सुतरां विधत्ते (तत्) इयं विकृतिः किं नु माया नु भवेत्? वाच्य—वीतभयैः व्यालमृगैः वृत्तिः विहीयते अनेन सा विधीयते । अनया विकृत्या मायया (भूयते) ॥ ४ ॥

अन्वयः । अथवा एषः पूर्वं भृशम् आसेवितया रुषा कृतज्ञया इव न मुक्तः (यत्) आरात् विरोधिनीः मृगजातीः अवधूय जवेन माम् अभियाति । वाच्य—एतम् आसेविता रुक् कृतज्ञा इव न मुक्तवती । (एतेन) अहम् अभियाये ॥ ५ ॥

इहेति । इह आश्रमे तपोऽनुभावात् वीतभयाः लक्षणया विगतवैराः इत्यर्थः, अतएव व्यालमृगाः क्रूरव्याघ्रादयः । "व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि" इति विश्वः । परेषु प्राण्यन्तरेषु वृत्तिं जीविकां जहति हिंसया न जीवन्ति, इत्यर्थः । अयं वराहो मयि मद्विषये तां वृत्तिं सुतरां विधत्ते करोति, मां हन्तुमिच्छतीत्यर्थः । तदियं विकृतिः तपःसामर्थ्यभङ्गरूपा भवेत् किं नु? यद्वा माया कस्यचित् दैत्यस्य वराहभूमिका भवेत् नु? नु-किंनु-शब्दौ वितर्के ॥ ४ ॥

अथवेति । अथवा इति पक्षान्तरे । एषः मृगः पूर्वं जन्मान्तरे भृशम् अत्यर्थमासेवितया अतिपरिचितया रुषा क्रुधा मद्गोचरया इति शेषः । कृतज्ञया इव पूर्वकृतं वैरानुबन्धं सम्प्रति जानाति इत्युत्प्रेक्षा । न मुक्तः न त्यक्तः, अद्यापीति शेषः । नूनमयं प्राग्भवीयवैरानुबन्धीति कश्चित् । सम्प्रति वैरबीजामभवादिति भावः । कुतः ? यत् यतः आरात् समीपतः । "आराद्दूरसमीपयोः" इत्यमरः । विरोधिनीः मृगजातीः अवधूय त्यक्त्वा जवेन मामभियाति अभिधावति, अन्यथा न अभियायादिति भावः ॥ ५ ॥

४ । এ আশ্রমে তপঃপ্রভাবে ক্রূর ব্যাঘ্রাদি পশুসকল দ্বেষবিরহিত—নির্ভয় হইয়া পরহিংসাবৃত্তি পরিত্যাগ করিয়াছে; কিন্তু এই বরাহ আমাতেই বিশেষভাবে সেই হিংসাবৃত্তি আচরণ করিতে আসিতেছে; অতএব ইহা কি আমার তপঃশক্তিভঙ্গরূপ বিকৃতি? অথবা কোন দৈত্যের বরাহ-ভূমিকা?

विमलं कलुषीभवच्च चेतः
कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥६॥
मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे
भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।
परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां
किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्घ्यम् ॥७॥

अन्वयः । अयं मृगः न खलु, (किन्तु) कः अपि अन्यः एव जिघांसुः । हि अत्र मे मनः तथा भृशं स्खलति (तथाहि) विमलं तथा कलुषीभवत् चेतः एव हितैषिणं रिपुं वा कथयति । वाच्य— मनसा स्खल्यते । विमलेन कलुषीभवता चेतसा हितैषी रिपुर्वा कथ्यते ॥ ६ ॥

अन्वयः । (अहं) मुनिः अस्मि (अतः) निरागसः मे कुतः भयम् इति एषः अभिमानः भूतये न (भवति) (तथाहि) परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां दुरात्मनां किमिव अलङ्घ्यम् अस्ति । वाच्य— (मया) मुनिना भूयते । अनेन अभिमानेन न (भूयते) केन अलङ्घ्येन भूयते ॥ ७ ॥

न केवलमभियानमेव किन्तु मनोवृत्तिरपि अत्र प्रमाणमित्याह— न मृग इति । अयं मृगः न खलु, किन्तु कोऽपि कश्चिदन्य एव जिघांसुः हन्तुमिच्छुः । हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । "अभ्यासाच्च" इति कुत्वम् । "अजझनगमां सनि" इति दीर्घः । कुतः ? हि यस्मादत्र अस्मिन् मृगविषये मे मनः तथा भृशं स्खलति क्षुभ्यति, यथा जिघांसुरयमिति बुद्धिरुत्पद्यत इत्यर्थः । तथाहि—विमलं प्रसन्नं तथा कलुषीभवत् क्षुभ्यच्च चेतः एव हितैषिणं रिपुं वा मित्रममित्रं च कथयति । यत्र यत्र मनः प्रसीदति तदेव मित्रं, यत्र क्षुभ्यति सः अमित्र इति निश्चितमित्यर्थः । अतोऽयं वध्य इति भावः ॥ ६ ॥

ननु मुनेः किमनया दुःशङ्कया ? तत्राह—मुनिरिति । मुनिरस्मि अतो निरागसो निरपराधस्य मे कुतो भयम् ? इत्येष अभिमानः अहङ्कारः । अनपकारिणं मां कोऽपि किं करिष्यतीति बुद्धिः भूतये श्रेयसे न भवति । तथाहि परवृद्धिषु विषये बद्धमत्सराणां दुरात्मनाम् अलङ्घ्यं किमिव अस्ति ? न किञ्चिदकार्य्यमस्ति इत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ७ ॥

৫। অথবা জন্মান্তরে বৈরনিবন্ধন আমার প্রতি ইহার অত্যন্ত ক্রোধ ছিল, সেই ক্রোধ কৃতজ্ঞের ন্যায় ইহাকে অদ্যাপি পরিত্যাগ করে নাই। কেননা, এ সমীপস্থ বিরুদ্ধস্বভাব মৃগজাতিকে পরিত্যাগ করিয়া বেগে আমারই অভিমুখে ধাবিত হইতেছে।

৬। এ মৃগ নয়; নিশ্চয়ই অন্য কোন জিঘাংসু হইবে। কারণ এই মৃগসম্বন্ধে আমার মন সেইরূপেই একান্ত স্খলিত হইতেছে। অর্থাৎ ইহাকে জিঘাংসু বলিয়াই আমার ধারণা হইতেছে। বস্তুতঃ প্রসন্ন এবং অপ্রসন্ন চিত্তই মিত্র কি অমিত্র, ইহা কহিয়া থাকে।

दनुजः स्विदयं क्षपाचरो वा
वनजे नेति बलं बतास्ति सत्त्वे।
अभिभूय तथाहि मेघनीलः
सकलं कम्पयतीव शैलराजम् ॥८॥
अयमेव मृगव्यसत्रकामः
प्रहरिष्यन्मयि मायया शमस्थे।
पृथुभिर्ध्वजिनीरवैरकार्षी-
च्चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥९॥

अन्वयः। अयं दनुजः स्वित्, क्षपाचरः वा, वनजे सत्त्वे इति बलं न अस्ति बत। तथाहि मेघनीलः (अयं वराहः) सकलं शैलराजम् अभिभूय कम्पयतीव। वाच्य—बलेन न भूयते। मेघनीलेन (अनेन वराहेण) सकलः शैलराजः अभिभूय कम्प्यते ॥८॥

अन्वयः। अयम् एव शमस्थे मयि मायया प्रहरिष्यन् मृगव्यसत्रकामः (सन्) पृथुभिः ध्वजिनीरवैः काननानि चकितोद्भ्रान्तमृगाणि अकार्षीत्। वाच्य—अनेन प्रहरिष्यता मृगव्यसत्रकामिना (सता) काननानि ... अकारिषत ॥९॥

अस्तु जिघांसुरपि क्षुद्रः किं करिष्यति? इत्यत्राह—दनुज इति। अयं दनुजः स्वित् दानवो वा, क्षपाचरो राक्षसो वा न तु मृग एवेत्यर्थः। कुतः? वनजे सत्त्वे वन्यप्राणिनि इति ईदृशं बलं न अस्ति। बत इति आश्चर्ये। बलमेव समर्थयते। तथाहि—मेघनीलोऽयं वराहः सकलं शैलराजमभिभूय आक्रम्य कम्पयति इव पदविष्टम्भमात्रात् तथा प्रतीयत-इत्यर्थः। अत्र कम्पयति इवेति उत्प्रेक्षागर्भः अयं शैलकम्पनरूपकार्य्येण तत्कारणबलातिरेकसमर्थनात् कार्य्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥८॥

किञ्च योऽयं शैले मृगयाकलकल इव श्रूयते सोऽपि एतन्मायापरिकल्पित एवेत्याह—अयमिति। अयमेव शमस्थे शान्तिनिविष्टे इति रन्ध्रोक्तिः। मयि। अधिकरणविवक्षायां सप्तमी। मायया प्रहरिष्यन् प्रहर्त्तुमिच्छन्

৭। আমি মুনি; আমার কোন অপরাধ নাই, সুতরাং আমার আবার ভয় কোথায়? এরূপ অভিমান লইয়া থাকা কিছুতেই শ্রেয়স্কর নহে। পরের শ্রীবৃদ্ধিবিষয়ে মাৎসর্য্যশালী দুরাত্মাদিগের অকর্ত্তব্য কি আছে?

৮। এ নিশ্চয়ই কোন দানব অথবা রাক্ষস; কেননা, বন্য প্রাণিগণে ঈদৃশ বল নাই। এই মেঘবৎ নীলবর্ণ বরাহ সমস্ত শৈলরাজকে আক্রমণ করিয়া কম্পিত করিতেছে।

बहुश: कृतसत्कृतेर्विधातुं
प्रियमिच्छन्नथवा सुयोधनस्य।
क्षुभितं वनगोचराभियोगाद्-
गणमाशिश्रियदाकुलं तिरश्चाम् ॥१०॥
अवलीढ़सनाभिरश्वसेन:
प्रसभं खाण्डवजातवेदसा वा।

अन्वय:। अथवा बहुश: कृतसत्कृते: सुयोधनस्य प्रियं विधातुम् इच्छन् (य: कश्चित्) वनगोचराभियोगात् क्षुभित तिरश्चां गणम् आशिश्रियत्। वाच्य—इच्छता (येन केनचित्) क्षुभित: गण: आश्रायि ॥ १० ॥

इत्यर्थ:। "लृट् शेषे च" इति चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां लृट्। "लृट: सद्वा" इति शत्रादेश:। मृगव्यं मृगया तस्य सत्रं वनं तदर्थं वनमित्यर्थ:। तत्कामयते इति मृगव्यसत्रकाम: मृगयाभूमिपरिग्रहार्थी सन् इत्यर्थ:। "कर्मण्यण्।" "आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्" इति। "सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च" इति चामर:। पृथुभि: बृहद्भि: ध्वजिनीरवै: सेनाकलकलै: स्वमायया कल्पितैरित्यर्थ:। काननानि चकितोद्भ्रान्ता: त्रस्तपलायिता मृगा: येषु तानि अकार्षीत् चकार। अयमेव रन्ध्रान्वेषी मत्प्रहारार्थं स्वयमेव मृगयुर्भूत्वा वनावरोधाय सेनाघोषं कल्पयामास। स: मृगरूपेण आगच्छति इत्यर्थ: ॥ ९ ॥

वितर्कान्तरमाह—बहुश इति। अथवा बहुश:कृता सत्कृति: सत्कारो येन तस्य सुयोधनस्य प्रियं मद्वधरूपं प्रतिप्रियं विधातुं कर्त्तुमिच्छन् य: कश्चिदिति शेष:। वनं गोचरं स्थानं येषां तेषां वनगोचराणामभियोगात् अवरोधात्। "अभियोगोऽवरोध: स्यात्" इति हलायुध:। क्षुभितमुद्विग्नम्, आकुलं चलं, तिरश्चां मृगादिपशूनां गणमाशिश्रियत् वराहरूपेण प्राविक्षत्। "णिश्रिद्रुस्रुभ्य: कर्त्तरि चङ्" इति चङ्। "चङि" इति द्विर्भाव: ॥ १० ॥

৯। আমি শান্তিনিবিষ্ট হইয়া রহিয়াছি; এই মৃগই আমাকে প্রহার করিবার অভিপ্রায়ে মৃগয়া-ভূমি-পরিগ্রহার্থী হইয়া (মায়াকল্পিত) বিপুল সেনা-কল-কল দ্বারা কাননভূমিসকল এমন করিয়া তুলিয়াছে যে, কাননস্থ মৃগগণ ত্রস্ত ও পলায়িত হইতেছে।

১০। অথবা কোন ব্যক্তি দুর্যোধনের নিকট বহুতর উপকার পাইয়া আমাকে বধকবারূপ দুর্য্যোধনের প্রিয়কার্য্য করিবার অভিপ্রায়ে বন্য জন্তুগণের অবরোধে-ক্ষুভিত এই তির্য্যগ্‌জাতি আশ্রয় করিয়াছে—অর্থাৎ বরাহরূপে প্রবেশ করিয়াছে।

प्रतिकर्त्तुमुपागतः समन्युः
कृतवैरो यदि वा वृकोदरेण ? ॥११॥
बलशालितया यथा तथा वा
धियमुच्छेदपरामयं दधानः ।
नियमेन मया निवर्हणीयः
परमं लाभमरातिभङ्गमाहुः ॥१२॥

अन्वयः । खाण्डवजातवेदसा प्रसभम् अवलीढसनाभिः (अतः) समन्युः अश्वसेनः प्रतिकर्त्तुम् उपागतः, यदि वा वृकोदरेण कृतवैरः वा (कश्चित् उपागतः) । वाच्य— + सनाभिना समन्युना अश्वसेनेन + उपागतम् । कृतवैरेण वा (केनचित् उपागतम) ॥ ११ ॥

अन्वयः । (किं बहुना) यथा तथा वा (अस्तु) बलशालितया उच्छेदपरां धियं दधानः अयं नियमेन मया निवर्हणीयः । (तथाहि) अरातिभङ्गं परमं लाभम् आहुः (पण्डिताः) । वाच्य—यथा तथा वा (भूयतां) + दधानम् अहं निवर्हयेयम् । अरातिभङ्गः परमो लाभः उच्यते ॥ १२ ॥

वितर्कान्तरमाह—अवलीढेति । खाण्डवजातवेदसा खाण्डववनाग्निना प्रसभम् अवलीढसनाभिर्दग्धबन्धुः । "सपिण्डास्तु सनाभयः । सगोत्र-बान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः" इत्यमरः । अत एव समन्युः बद्धवैरः तस्य अर्जुनस्य अपकारयितृत्वादिति भावः । अश्वसेनः तक्षकपुत्रः कश्चित् महासर्पः प्रतिकर्त्तुं वैरनिर्य्यातनार्थम् उपागतो वराहमाययेति शेषः । पक्षान्तरमाह—यदि वा वृकोदरेण भीमसेनेन कृतमन्युर्जनितक्रोधो वा कश्चिदिति शेषः । पुरा किल पाण्डवः खाण्डवदाहे पावकभयात् पलाय-मानान् तक्षकपुत्रान् अश्वसेनस्य बन्धून् बाणैरवरुध्य दाहयामास इति भारतकथानुसन्धेया इति ॥ ११ ॥

अथ द्वाभ्यामनन्तरकरणीयमध्यवस्यति—बलेत्यादिना । किं बहुना । यथा तथा वा अस्तु, अयं मायिकः पारमार्थिको वा अस्तु इत्यर्थः । सर्वथापि बलशालितया बलदृप्ततया इत्यर्थः । उच्छेदपरां धियं दधानो मां जिघांसु-रित्यर्थः । अतोऽयं मृगो नियमेनावश्यं मया निवर्हणीयो वध्यः । "प्रमापणं निवर्हणम्" इत्यमरः । तथाहि अरातिभङ्गं शत्रुक्षयं परमं लाभमाहुः ॥१२॥

১১। অথবা অশ্বসেনাখ্য তক্ষকপুত্রের বান্ধবগণ খাণ্ডববন-বহ্নিদ্বারা সহসা দগ্ধ হইয়াছিল বলিয়া সেই অশ্বসেনই বৈরনির্য্যাতনার্থ উপস্থিত হইল ? অথবা বৃকোদর কাহারও সহিত শত্রুতাচরণ করিয়াছেন, তাই সেই ব্যক্তি ক্রুদ্ধ হইয়া আসিল ?

১২। অধিক আর কি, এ মৃগ মায়িক বা পারমার্থিক যাহাই হয়, হউক ; বলদৃপ্ত বলিয়া এ

कुरु तात तपांस्यमार्गदायी
विजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्माम् ।
बलिनश्च वधादृतेऽस्य शक्यं
व्रतसंरक्षणमन्यथा न कर्त्तुम् ॥१३॥

इति तेन विचिन्त्य चापनाम
प्रथमं पौरुषचिह्नमाललम्बे ।
उपलब्धगुण: परस्य भेदे
सचिव: शुद्ध इवाददे च बाण: ॥१४॥

अन्वय:। हे तात। अमार्गदायी विजयाय तपांसि कुरु इति मुनि: माम् अलम् अन्वशात्। अस्य बलिन: वधात् ऋते अन्यथा व्रतसंरक्षणं कर्त्तुं न शक्यम्। वाच्य—अमार्गदायिना तपांसि क्रियन्तां मुनिना अहम् अन्वशिष्ये ॥ १३ ॥

अन्वय:। तेन इति विचिन्त्य चापनाम प्रथमं पौरुषचिह्नम् आललम्बे, परस्य भेदे उपलब्धगुण: शुद्ध: बाणश्च सचिव इव आददे। वाच्य—स: पौरुषचिह्नम् आललम्बे, उपलब्धगुणं शुद्धं बाणञ्च सचिवम् इव आददे ॥ १४ ॥

ननु तपोविरोधिनी हिंसेत्याशङ्क्याह—कुर्विति। हे तात! वत्स! मार्गदायी न भवतीति अमार्गदायी रन्ध्रान्वेषिणां प्रवेशम् अयच्छन् इत्यर्थ:। कुत: ? जयार्थित्वादित्याह—विजयाय तपांसि कुर्विति मुनि: व्यासो माम् अलं भृशमन्वशात् अनुशिष्टवान्। अनुशासेर्लङ्। ननु मुनिर्वा कथम् अधर्मम् अन्वशात्? तत्राह—बलिन इति। अस्य मृगस्य बलिन: प्रबलस्य वधादृते वधं विना। "अन्यारादितरर्त्ते" इत्यादिना पञ्चमी। अन्यथा उपायान्तरेण व्रतसंरक्षणं तपोरक्षणं कर्त्तुं न शक्यम्। हिंसापि दुष्टनिग्रहात्मिका न अधर्म इत्यर्थ: ॥ १३ ॥

इतीति। तेन अर्जुनेन इतीत्थं विचिन्त्य वितर्क्य चापनाम चापाख्यं प्रथमं पौरुषचिह्नं तस्य मुख्यायुधत्वादिति भाव:। आललम्बे गृहीतम्। कर्मणि लिट्। अथ परस्य शत्रोर्भेदे विदारणे उपजापे च उपलब्धगुणो

আমাকে নিহত করিতে ইচ্ছা করিয়াছে; অতএব ইহাকে আমি অবশ্যই বধ করিব। বিচক্ষণেরা অরাতিসংহার পরম লাভ বলিয়া ব্যাখ্যা করিয়াছেন।

১৩। "বৎস! তুমি (রন্ধ্রান্বেষীদিগকে) তোমার পথে প্রবেশ করিতে না দিয়া বিজয়ার্থ তপস্যা করিতে থাক,—"ব্যাসমুনি আমাকে বারবার এইরূপ উপদেশ দিয়াছিলেন; সুতরাং এই প্রবল মৃগের বিনাশ ব্যতীত অন্য কোন উপায়ে আমার ব্রত রক্ষা করা যাইবে না।

अनुभाववता गुरु स्थिरत्वा-
दविसंवादि धनुर्धनञ्जयेन।
स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं
गुणवन्मित्रमिवानतिं प्रपेदे ॥१५॥

प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः
पदविष्टम्भनिपीड़ितस्तदानीम्।
अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ
सकलः संशयमारुरोह शैलः ॥१६॥

अन्वयः। अनुभाववता धनञ्जयेन गुरु स्थिरत्वात् अविसंवादि गुणवत् इव स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं धनुः मित्रम् इव आनतिं प्रपेदे। वाच्य—गुरुणा अविसंवादिना गुणवता धनुषा मित्रेण इव +पीड्यमानेन आनतिः प्रपेदे ॥ १५ ॥

अन्वयः। तदानीं महेषौ गाण्डिवम् अधिरोहति (सति) प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः तथा पद-

ज्ञातशक्तिः बाणस्तु प्रासमौर्व्वीकस्येति शेषः। शुद्धो ऋजुः दिग्धत्वादिदोष-रहितो वा। "न कर्णिभिर्नै दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजसैः" इति निषेधात्। अन्यत्रोपधाविशुद्धो निर्मलचित्त इति यावत्। बाणस्य सचिव इव आददे जगृहे। अत्र बाणसचिवयोः शब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषालङ्कारः। प्रकृता-प्रकृतविषय इति सर्वस्वकारः, उपमेवेति केचित् ॥ १४ ॥

अनुभावेति। गुरु महत् पूज्यं च स्थिरत्वात् सारवत्त्वात् अविसंवादि अभङ्गुरमन्यत्र प्रतिष्ठितत्वात् असत्यरहितं गुणवत् सज्यमन्यत्र औदार्य्यादि-गुणवत् धनुः अनुभाववता निश्चयबुद्धिमता। "अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चयः" इत्यमरः। धनञ्जयेन स्वबलव्यसनेऽपि तपसा क्षीणबलेऽपि। अन्यत्र स्वं धनं तदेव बलं तस्य व्यसने नाशेऽपि पीड्यमानम् आकृष्यमाणम् अवरुध्यमानञ्च सन्मित्रमिव आनतिं नम्रताम् आनुकूल्यञ्च प्रपेदे। अलङ्कारस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥

১৪। অর্জ্জুন এইরূপ বিতর্ক করিয়া চাপনামক প্রথম পৌরুষ-চি · গ্রহণ করিলেন; অনন্তর শত্রুসংহারে যাহার শক্তি অবগত হওয়া গিয়াছে, এরূপ একটী সরল বাণও তিনি সচিবের ন্যায় গ্রহণ করিলেন।

১৫। যেমন সৎকার্যযোগ্য সত্যনিষ্ঠ ঔদার্য্যাদি গুণশালী মিত্র ধনবলের অভাবেও অনুরুধ্যমান হইলে আনুকূল্য প্রাপ্ত হয়, তেমনি সারবত্তাহেতু গুরু, অভঙ্গুর, মৌর্ব্বীযুক্ত ধনুঃ মহানুভব ধনঞ্জয় কর্তৃক তপোজন্য ক্ষীণবল অবস্থায়ও আকৃষ্যমাণ হইয়া নম্র হইল।

दद्दशेऽथ सविस्मयं शिवेन
स्थिरपूर्णायतचापमण्डलस्थः ।
रचितस्त्रिसृणां पुरां विधातुं
वधमात्मेव भयङ्करः परेषाम् ॥१७॥

विचकर्ष च संहितेषुरुच्चै-
श्चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्रः ।
धनुरायतभोगवासुकिज्या-
वदनग्रन्थिविमुक्तवह्नि शम्भुः ॥१८॥

विष्टम्भनिपीडितः सकलः शैलः संशयम् आरुरोह । वाच्य— — भिन्नरन्ध्रेण — निपीडितेन सकलेन शैलेन संशयः आरुरुहे ॥ १६ ॥

अन्वयः । अथ शिवेन स्थिरपूर्णायतचापमण्डलस्थः तिसृणां पुरां वधं विधातुं रचितः आत्मा इव परेषां भयङ्करः सः सविस्मयं दद्दशे । वाच्य—शिवः । चापमण्डलस्थं रचितम् आत्मानम् इव भयङ्करं तं ददर्श ॥ १७

प्रविकर्षेति । तदानीं तस्मिन् काले महेषौ बाणे गाण्डीवम् अर्जुनधनु-रधिरोहति सति । "कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ" इत्य-मरः । "गाण्डग्रजगात् संज्ञायाम्" इति वप्रत्ययः । प्रविकर्षणं ज्यास्फालनेन यो निनादः तेन भिन्नरन्ध्रो विदलितगह्वरः, तथा पदविष्टम्भेन पादाक्रमणेन निपीड़ितः नुन्नः सकलः समूलः [सर्वः] शैलः संशयं जीवितसन्देहम् आरुरोह प्राप इत्यर्थः । अत्र शैलस्य संशयासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनात् अतिशयोक्ति-रलङ्कारः ॥ १६

दद्दश इति । अथ बाणसन्धानानन्तरं शिवेन स्थिरं निश्चलं पूर्णञ्च यथा तथा आयते आकृष्टे चापमण्डले तिष्ठतीति तथोक्तः, चापमण्डलमन्तर्धाय स्थित इत्यर्थः । तिसृणाम् । "न तिसृचतसृ" इति दीर्घप्रतिषेधः । पुरां, त्रिपुरासुरस्येत्यर्थः । वधं संहारं विधातुं कर्त्तुं रचितः कल्पितः स्थानविशेषे स्थापित इति यावत् । आत्मा स्वयमेव परेषां भयानको भयङ्करः । सः अर्जुनः सविस्मयं दद्दशे दृष्टः । उपमालङ्कारः ॥१७

১৬। তৎকালে মহাশর গাণ্ডীবে যোজিত হইলে সমুদয় শৈলভূমি জ্যাকর্ষণ-নাদে ভিন্নরন্ধ্র ও পাদ-নিক্ষেপে নিপীড়িত হইয়া তাহাদের অস্তিত্ববিষয়ে সংশয়ারূঢ় হইল।

১৭। অনন্তর শিব সবিস্ময়ে দেখিলেন,—অর্জ্জুন সম্পূর্ণ সমাকৃষ্ট স্থির চাপমণ্ডলে অবস্থিত হইয়া ত্রিপুরসংহারে পরিকল্পিত আপনার আত্মারই ন্যায় ভয়ঙ্কর আকারে বিরাজ করিতেছেন।

स भवस्य भवक्षयैकहेतोः
सितसप्तेश्च विधास्यतोः सहार्थम्।
रिपुराप पराभवाय मध्यं
प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः ॥१९॥

अथ दीपितवारिवाहवर्त्मा
रववित्रासितवारणादवार्य्यः।
निपपात जवादिषुः पिनाकात्
महतोऽभ्रादिव वैद्युतः कृशानुः ॥२०॥

अन्वयः। अथ शम्भुश्च संहितेषुः (सन्) उच्चैः चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्रः, आयतभोगवासुकिज्या वदनग्रन्थिविमुक्तवह्नि धनुः विचकर्ष। वाच्य—शम्भुना संहितेषुणा + नामिताचलेन्द्रेण धनुः विचकृषे ॥ १८

अन्वयः। सहार्थं विधास्यतोः भवक्षयैकहेतोः भवस्य सितसप्तेः च मध्यं रिपुः प्रकृतिप्रत्यययोः मध्यम् अनुबन्ध इव पराभवाय आप। वाच्य—रिपुणा अनुबन्धेन इव आपे ॥ १९

अन्वयः। अथ दीपितवारिवाहवर्त्मा अवार्य्यः इषुः रववित्रासितवारणात् पिनाकात् महतः अभ्रात् वैद्युतः कृशानुः इव जवात् निपपात। वाच्य— + वर्त्मना अवार्य्येण इषुणा वैद्युतेन कृशानुना इव निपेते ॥ २०

अथ पिनाकिवृत्तान्तमाह—विचकर्षेति। अथ शम्भुश्च संहितेषुः सन् उच्चैर्भृशं चरणास्कन्दनेन पदविष्टम्भेन नामितः अधो नीतः अचलेन्द्रो येन स तथोक्तः। आयतभोग आकृष्टकायः वासुकिरेव ज्या तस्य वदनमेव ग्रन्थिस्तेन विमुक्तः उत्सृष्टो वह्निर्यस्य तद् धनुर्विचकर्ष इति स्वभावोक्तिः ॥१८

स इति। सह सम्भूय अर्थमरिवधरूपप्रयोजनं विधास्यतोः करिष्यतोः, अन्यत्र सहार्थम् अभिधेयमभिधास्यतोरित्यर्थः। "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः" इति वचनात्। भवक्षयैकहेतोः संसारोच्छेदनिदानस्य भवस्य शिवस्य सितसप्तेरर्जुनस्य च मध्यं रिपुर्वराहः। यस्मात् प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिर्धात्वादिः, प्रत्ययः सनादिः, तयोर्मध्यम् अनुबन्धः इत्संज्ञको वर्णः यथाभूतं भूतिरित्यादौ ककारः। स इव पराभवाय नाशाय लोपार्थमिवाप न तु स्थित्यर्थमित्यर्थः ॥ १९

১৮। অনন্তর শম্ভুও শরসন্ধানপূর্ব্বক ধনু আকর্ষণ করিলেন ; তদীয় চরণাস্কন্দনে গিরিরাজ বিনমিত হইল। আকৃষ্টকায় বাসুকি তাঁহার ধনুর মৌর্ব্বীরূপে পরিণত হওয়ায় তাহার বদনগ্রন্থি হইতে অগ্নি নির্গত হইতে লাগিল।

১৯। সংসারক্ষয়নিদান শঙ্কর ও শ্বেতাশ্ব অর্জ্জুন উভয়েই একদা বৈরিবধরূপ এক কার্য্যে উদ্যত

व्रजतोऽस्य बृहत्पतत्रजन्मा
कृततार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्कः।
प्रतिनादमहान् महोरगाणां
हृदयश्रोत्रभिदुत्पपात नादः ॥२१॥

नयनादिव शूलिनः प्रवृत्तै-
र्मनसोऽप्याशुतरं यतः पिशङ्गैः।
विदधे विलसत्तड़िल्लताभैः
किरणैर्व्योमनि मार्गणस्य मार्गः ॥२२॥

अन्वयः। व्रजतः अस्य बृहत्पतत्रजन्मा कृततार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्कः (अतः) महोरगाणां हृदयश्रोत्रभित् प्रतिनादमहान् नादः उत्पपात। वाच्य—बृहत्पतत्रजन्मना + वेगशङ्केन + श्रोत्रभिदा प्रतिनादमहता नादेन उत्पेते ॥ २१

अथेति। अथ रिपोर्म्मध्यप्रवेशानन्तरं दीपितं वारिवाहवर्त्म आकाशं येन सः अवार्य्यो दुर्वारः इषुः शरः रववित्रासितवारणात् स्वघोषभीषितगजात् पिनाकात् शिवधनुषः। "पिनाकोऽजगवं धनुः" इत्यमरः। महतोऽभ्रात् मेघात् विद्युतोऽयं वैद्युतः कृशानुः अशनिरिव जवात् वेगात् निपपात आदधाव ॥ २०

व्रजत इति। व्रजतो धावतोऽस्य बाणस्य बृहद्भ्यः पतत्रेभ्यः पत्रेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः, कृता तार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्का गरुड़ागमभ्रमो येन सः। अतएव महोरगाणां सर्पाणां हृदयानि श्रोत्राणि च भिनत्तीति हृदयश्रोत्रभित्। "समुद्राभ्राद्घः" इति सूत्रे पूर्वनिपातव्यभिचारात् श्रोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातव्यभिचारः। प्रतिनादैः प्रतिध्वनिभिर्म्महान् सम्मूर्च्छितो नादः उत्पपात उत्थितः। अत्र नादस्य उरगहृदयभेदकत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः। सा च तार्क्ष्यवेगभ्रमोत्थापितेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११

হইয়াছেন। ইহাঁদের মধ্যস্থলে, যেমন ("দেবানাং, সর্ব্বেষাং ভূত্বা গতিঃ" প্রভৃতি প্রয়োগে) টকারাদি অনুবন্ধ (ইৎসংজ্ঞক বর্ণ) একযোগে অর্থপ্রতিপাদক প্রকৃতি এবং প্রত্যয়ের মধ্যস্থলে লোপার্থ আসিয়া উপস্থিত হয়, তেমনি বরাহরূপী রিপু আত্মবিনাশার্থ সমাগত হইল।

২০। অনন্তর সেই দুর্ব্বার বাণ আকাশপথ উদ্দীপিত করিয়া স্বশব্দে গজঘটার বিত্রাসজনক পিনাক হইতে বেগে নিপতিত হইল; বোধ হইল, যেন মহামেঘ হইতে বজ্রপাত হইল।

২১। বাণ ধাবিত হইলে তাহার বিপুল পক্ষোৎপন্ন প্রতিনাদ মহানাদে উত্থিত হইল। ঐ নাদে

अपयन् धनुषः शिवान्तिकस्थै-
र्विवरेसद्भिरभिख्यया जिहानः ।
युगपद्ददृशे विशन् वराहं
तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कः ॥२३॥

अन्वयः । शूलिनः नयनात् प्रवृत्तैः इव पिशङ्गैः विलसत्तड़िल्लताभैः मनसः अपि आशुतरं यतः मार्गणस्य किरणैः व्योमनि मार्गः विदधे । वाच्य—प्रवृत्त : पिशङ्गाः + लताभाः + किरणाः मार्गं विदधुः ॥२२

अन्वयः । पृषत्कः धनुषः अपयन् शिवान्तिकस्थैः नभश्चरैः, अभिख्यया जिहानः विवरेसद्भिः (नभश्चरैः) वराहं विशन् तदुपोढैः (नभश्चरैः) युगपत् ददृशे । वाच्य—पृषत्कम् अपयन्तं शिवान्तिकस्थाः जिहानं विवरेसदः, विशन्तं तदुपोढाः नभश्चराः ददृशुः ॥ २३

नयनादिति । शूलिनो नयनात् प्रवृत्तैर्निर्गतैरिवेति उत्प्रेक्षा । नेत्राग्निशिखाकल्पैरित्यर्थः । पिशङ्गैर्विलसत्तड़िल्लताभैः विद्युद्दामतुल्यैरित्युपमा । मनसश्चित्तादपि आशुतरं शीघ्रतरम् । आशुशब्दादव्ययात्तरप् । अतः "किमेत्तिङव्यय" इत्यादिना आम्प्रत्ययो न । "क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्" इत्यमरः । यतः गच्छतः । इणः शतृप्रत्ययः । मार्गणस्य शरस्य "कलम्बमार्गणशराः" इत्यमरः । किरणैर्व्योमनि आकाशे मार्गः उल्कारेखाकारः पन्था विदधे विरचित इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २२

अपयन्निति । पृषत्को बाणः । "पृषत्कबाणविशिखाः" इत्यमरः । धनुषः पिनाकात् अपयन् निर्यन्, निर्गच्छन्नित्यर्थः । इणः शतृप्रत्ययः । शिवान्तिकस्थैर्नभश्चरैः अभिख्यया शोभया जिहानः शोभनं गच्छन् इत्यर्थः । "ओ हाङ् गतौ" इति धातोः शानच् । "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः । विवरे सीदन्तीति विवरेसदस्तैः विवरेसद्भिरन्तरालवर्त्तिभिर्नभश्चरैः । "सत्सूद्विष" इत्यादिना क्विप् । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इत्यलुक् । अथ वराहं विशन् प्रविशन् तदुपोढैः तं वराहम् उपोढैः प्रत्यासन्नैः । वहेः कर्त्तरि क्तः । नभश्चरैः युगपत् ददृशे दृष्ट इति बाणवेगोक्तिः । अत्र क्रमेण पिनाकनिष्क्रमणादिक्रियाविशिष्टस्य बाणस्य शिवान्तिकादिभिन्नदेशस्थनभश्चरकर्त्तृकदर्शनयौगपद्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिमूलातिशयोक्त्या लोकोत्तरवेगप्रतीतिरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २३

গরুড়ের পতনবেগাশঙ্কা উৎপাদন করিল। সুতরাং উহাতে মহোরগগণের হৃদয় এবং কর্ণ বিদীর্ণ হইতে লাগিল।

২২। মন অপেক্ষাও আশুগামী, পিশঙ্গবর্ণ, বিলসিত তড়িল্লতার ন্যায় সমুদ্ভাসিত শিবশরের কিরণপুঞ্জ আকাশে যেন একটা পথ বিরচন করিল। এই সকল কিরণ শূলপাণির নয়ন হইতেই যেন উৎপন্ন হইল।

स तमालनिभे रिपौ सुराणां
घननीहार इवाविषक्तवेगः ।
भयविप्लुतमीक्षितो नभःस्थै-
र्जगतीं ग्राह इवापगां जगाहे ॥२४॥
सपदि प्रियरूपपर्वरेखः
सितलोहाग्रनखः खमाससाद ।
कुपितान्तकतर्जनाङ्गलिश्री-
र्व्यथयन् प्राणभृतः कपिध्वजेषुः ॥२५॥

अन्वयः । सः तमालनिभे सुराणां रिपौ घननीहारे इव अविषक्तवेगः (सन्) नभःस्थैः भयविप्लुतं यथा तथा ईक्षितः (सन्) आपगां ग्राह इव जगतीं जगाहे । वाच्य—तेन अविषक्तवेगेन (सता) ईक्षितेन (सता) आपगा ग्राहेण इव जगती जगाहे ॥ २४

अन्वयः । सपदि प्रियरूपपर्वरेखः सितलोहाग्रनख कुपितान्तकतर्जनाङ्गुलिश्रीः कपिध्वजेषुः प्राणभृतः व्यथयन् खम् आससाद । वाच्य— ।- पर्वरेखेण सितलोहाग्रनखेन कपिध्वजेषुणा व्यथयता खम् आसेदे ॥ २५

स इति । स बाणः तमालनिभे तमालप्रभे नीलाभे इति यावत् । सुराणां रिपौ वराहे घननीहारे सान्द्रतुहिने इव अविषक्तवेगोऽप्रतिबद्धवेगः सन् । तथा नभस्थैः खेचरैर्भयेन विप्लुतं विह्वलं यथा तथा ईक्षितः सन् । अपां सम्बन्धिवेग आपः, अपां समूहो वा आपमार्गेन गच्छतीति आपगा नदी तां गृह्णातीति ग्राहो जलग्राहः जलचर इति यावत्, "जलचर" इति वक्तव्यादविभाषया ग्राह इति णप्रत्ययः । स इव, जगतीं भूमिम् । "जगती विष्टपे भूम्या"मिति वैजयन्ती । जगाहे विवेश, अन्तर्हित इत्यर्थः ॥ २४

अथ अर्जुनबाणप्रयोगमाह—सपदीति । सपदि शिवबाणपातसमय एव प्रियाः रूपमाकृतिः पर्वाणि ग्रन्थयो रेखा रचनाश्च यस्य सः । अङ्गुलिपक्षे पर्वरेखाः प्रसिद्धाः । लोहाग्रमयःफलं तत् नखमिवेति उपमित-

২৩। শিবশর যখন ধনু হইতে নির্গত হইল, তখন শিবসন্নিকটস্থ নভশ্চরেরা, যখন শোভাসম্পন্ন হইল, তখন অন্তরালবর্ত্তী নভশ্চরেরা এবং যখন বরাহদেহে প্রবেশ করিল, তখন বরাহসন্নিকটস্থ নভশ্চরেরা এইরূপে সকলেই তাহা দর্শন করিল।

২৪। সেই সুরশত্রু বরাহের দেহ তমালবৎ নীলবর্ণ, তুহিনস্তূপবৎ কঠিন ; তাহাতে শিবশরের বেগ অপ্রতিহত হইল; নভশ্চরেরা উহা ভয়বিহ্বলভাবে নিরীক্ষণ করিল। এইভাবে গ্রাহ যেমন নদীতে প্রবেশ করে, তেমনি ঐ শর ভূগর্ভে প্রবেশ করিল।

परमास्त्रपरिग्रहोरुतेजः
स्फुरदुल्काकृति विक्षिपन् वनेषु।
स जवेन पतन् परःशतानां
पततां व्रात इवारवं वितेने ॥२६॥

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः
शमितायाम इवातिरंहसा सः।
सह पूर्वतरं नु चित्तवृत्ते-
रपतित्वा नु चकार लक्ष्यभेदम् ॥२७॥

अन्वयः। परमास्त्रपरिग्रहोरु स्फुरत् उल्काकृति तेजः वनेषु विक्षिपन् (सन्) जवेन पतन् सः परःशतानां पततां व्रात इव आरवं वितेने। वाच्य—विक्षिपता पतता तेन + व्रातेनेव आरवः वितेने ॥ २६

अन्वयः। अतिरंहसा अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः शमितायाम इव (स्थितः) सः सह नु चित्त-

समासः। सितं लोहाग्रनखं यस्य सः, कुपितस्य अन्तकस्य मृत्योर्या तर्जनस्य अङ्गुलिः तर्जनाङ्गुलिः तस्याः श्रीरिव श्रीर्यस्य सः कपिध्वजेषुः अर्जुनबाणः प्राणभृतो व्यथयन् भीषयमाणः खमाकाशम् आससाद प्राप। उपमालङ्कारः ॥ २५

परमेति। परमास्त्रपरिग्रहेण दिव्यास्त्राधिष्ठानेन उरु महत् अतएव स्फुरत् उल्काकृति उल्कावत् दीर्घायमाणमित्यर्थः। तेजो वनेषु विक्षिपन् विकिरन् सन् जवेन पतन् धावन् स बाणः शतात्परे परःशताः तेषां शताधिकसंख्यकानामित्यर्थः। "परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शताधिकात्" इत्यमरः। "पञ्चमी" इति योगविभागात् समासः। "राजदन्तादिषु परम्" इति उपसर्जनस्य शतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात् सुडागमः। पततां पतत्रिणाम्। "पतत्पत्ररथाण्डजाः" इत्यमरः। व्रातः समूह इव आरवं वितेने विस्तारयामास ॥ २६

২৫। সেই একই সময়ে কপিধ্বজের বাণ প্রাণিপুঞ্জকে ব্যথিত করিয়া আকাশে উত্থিত হইল। ঐ বাণের আকৃতি ও পর্ব্ব সকলই সুন্দর; লৌহফলক নখবৎ তীক্ষ; এবং উহা কুপিত অন্তকের তর্জ্জনী অঙ্গুলির ন্যায় শোভমান।

২৬। সেই বাণ দিব্যাস্ত্রের অধিষ্ঠানে উদগ্র হইয়া বনরাজি মধ্যে স্ফুরিত উল্কাকৃতি তেজ বিকিরণ করত বেগে পতিত হইল এবং শত শত বিহঙ্গসমূহের ন্যায় শব্দ করিয়া উঠিল।

स वृषध्वजसायकावभिन्नं
जयहेतुः प्रतिकायमेषणीयम्।
लघु साधयितुं शरः प्रसेहे
विधिनेवार्थमुदीरितं प्रयत्नः ॥२८॥

अविवेकवृथाश्रमाविवार्थं
क्षयलोभाविव संश्रितानुरागम्।
विजिगीषुमिवानयप्रमादौ
अवसादं विशिखौ विनिन्यतुस्तम् ॥२९॥

वृत्तेः पूर्वतरं नु, अपतित्वा नु लक्ष्यभेदं चकार। वाच्य— + प्रयाणेन शमितायामेन इव तेन लक्ष्यभेदः चक्रे ॥ २७

अन्वयः। जयहेतुः सः वृषध्वजसायकावभिन्नम् एषणीयं प्रतिकायं विधिना उदीरितम् अर्थं प्रयत्न इव लघु साधयितुं प्रसेहे। वाच्य—जयहेतुना तेन प्रयत्नेन इव प्रसेहे ॥ २८

अविभावितेति। अतिरंहसा अतिवेगेन अविभावितं अलक्षितं निष्क्रमो गाण्डीवात् निःसरणं प्रयाणम् अन्तरागमनं च यस्य सः। तथा शमितायामः सङ्क्षिप्तदैर्घ्यं इव स्थित इति उपात्तवेगगुणनिमित्ता दैर्घ्यगुणाभावोत्प्रेक्षा। स शरः। सह नु सह वा चित्तवृत्त्या इति शेषः। चित्तवृत्तेः पूर्वतरं नु प्रागेव वा, उभयत्रापि लक्ष्ये पतित्वा इति शेषः। अथवा अपतित्वा नु, लक्ष्य इति शेषः। लक्ष्यभेदं चकार। अत्र उपात्तवेगगुणनिमित्ता बाणस्य चित्तवृत्त्या सहपातपूर्वपतनाभावोत्प्रेक्षास्तिस्रः, उत्तरोत्तरोत्कर्षेण वेगातिशयव्यञ्जिकाः इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २७

स इति। जयहेतुः स शरो वृषध्वजसायकावभिन्नं शिवशरविद्धम् एषणीयं वेध्यमिति शेषः। इषेरिच्छार्थादनीयरप्रत्ययः। प्रतिकायं प्रतिशरीरं प्रतिपक्षमिति यावत्। विधिना दैवेन [विधिवाक्येन] उदीरितं फलसाधनतया प्रतिपादितम् अर्थं योगादिकं प्रयत्नः पुरुषव्यापार इव। लघु अक्लेशेन यथा तथा साधयितुम्। स्वार्थणिजन्तात् तुमुन्, प्रसेहे शशाक। उपमालङ्कारः ॥२८

२৭। সেই অর্জ্জুন-বাণের এতই বেগ যে, তাহা কখন নিষ্ক্রমণ বা কখন প্রয়াণ করিল, কিছুই বুঝা গেল না, সে যেন সংক্ষিপ্তদৈর্ঘ্য (অতিখর্ব্ব) হইয়া চিত্তবৃত্তির সঙ্গে সঙ্গেই কিংবা চিত্তবৃত্তির পূর্ব্বেই অথবা লক্ষ্যে না পড়িয়াই লক্ষ্য ভেদ করিল।

২৮। পুরুষকার যেমন অনায়াসে দৈব-প্রতিপাদিত অর্থ সম্পাদন করিতে পারে, তেমনি সেই জয়সাধক শর শিবশরবিদ্ধ বেধনার্থ অন্বেষণীয় প্রতিপক্ষদেহ অতিক্রম্ত আয়ত্ত করিতে সমর্থ হইল।

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन्
सहसा रुग्णरयः स सम्भ्रमेण।
निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्यां
वलयीभूततरुं धराञ्च मेने॥३०॥

स गतः क्षितिमुष्णशोणिताद्रैः
खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा।

अन्वयः। अविवेकवृथाश्रमौ अर्थम् इव क्षयलोभौ संश्रितानुरागम् इव, अनयप्रमादौ विजिगीषुम् इव विशिखौ तम् अवसादं विनिन्यतुः। वाच्य—अविवेकवृथाश्रमाभ्याम् अर्थः क्षयलोभाभ्यां संश्रितानुरागः, अनयप्रमादाभ्यां विजिगीषुः इव विशिखाभ्यां सः अवसादं निन्ये॥ २९

अन्वयः। अथ सः दीर्घतरं प्रवेक्ष्यन् सहसा रुग्णरयः सम्भ्रमेण उष्णरश्मिम् उर्व्यां निपतन्तम् इव धराञ्च वलयीभूततरुं मेने। वाच्य—तेन प्रवेक्ष्यता रुग्णरयेण उष्णरश्मिः निपतन् इव धरा च वलयीभूततरुः मेने॥ ३०

अविवेकेति। अविवेकः अन्तरानभिज्ञत्वं वृथाश्रमः निष्फलप्रयासः तौ अर्थं धनमिव। अस्थानविनियोगहेतुकत्वात् अनर्थाः धनहानिकरत्वमिति भावः। क्षयः अनुपचयो लोभः अदातृत्वं तौ संश्रितानाम् अनुजीविनाम् अनुरागमिव। अकिञ्चित्करे स्वामिनि अनुरागस्य अनवस्थानादिति भावः। अनयो दुर्नीतिः प्रमादः अनवधानता तौ विजिगीषुमिव। रन्ध्रभूयिष्ठस्य जयासिद्धेरिति भावः। विशिखौ शिवार्जुनबाणौ तं वराहमवसादं कार्श्य-शैथिल्यं विनिन्यतुः नीतवन्तौ। नयतिर्द्विकर्मकः। मालोपमेयम्॥ २९

अथेति। अथ स वराहः दीर्घतरं तमः दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यन् मरिष्यन् इत्यर्थः। सहसा झटिति रुग्णरयः भग्नवेगः सम्भ्रमेण भ्रान्त्या। "सम्भ्रमो भ्रान्तिहावयोः" इति विश्वः। उष्णरश्मिम् उर्व्यां निपतन्तमिव मेने धराञ्च वलयीभूता मण्डलीभूतास्तरवो यस्याः तां तथा मेने तथा बभ्रामेत्यर्थः॥३०

২৯। যেমন অবিবেক এবং বৃথাশ্রম—অর্থকে, ক্ষয় ও লোভ—অনুজীবিজনের অনুরাগকে, এবং দুর্নীতি ও প্রমাদ—বিজিগীষু ব্যক্তিকে অবসন্ন করে, তেমনি শিব ও অর্জুন-কর্তৃক নিক্ষিপ্ত বাণদ্বয় সেই বরাহকে অবসাদগ্রস্ত করিল।

৩০। অনন্তর সেই বরাহ চিরনিদ্রায় অভিভূত হইবার জন্য বেগবিরহিত হইয়া ঘূর্ণনপ্রবৃত্ত হইল, এবং সে মনে করিল—সূর্য্যমণ্ডল যেন ধরণীতলে পতিত আর ভূমণ্ডল যেন মণ্ডলীভূত মহীরুহরাজিতে বিরাজিত হইতেছে।

असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनु-
र्विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे ॥३१॥
स्फुटपौरुषमापपात पार्थ-
स्तमथ प्राज्यशरः शरं जिघृक्षुः ।
न तथा कृतवेदिनां करिष्यन्
प्रियतामेति यथा कृतावदानः ॥३२॥

अन्वयः। क्षितिं गतः उष्णशोणिताद्रः क्षुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा क्षणम् ईक्षितेन्द्रसूनुः विहितामर्षगुरुध्वनिः सः असुभिः निरासे। वाच्य—गतं + शोणिताद्रं + दारिताश्मानं + सूनं + गुरुध्वनिं तम् असवः निरासुः ॥ ३१

अन्वयः। अथ पार्थः प्राज्यशरः (सन्नपि) स्फुटपौरुषं तं शरं जिघृक्षुः आपपात, कृतवेदिनां कृतावदानः यथा प्रियताम् एति, तथा करिष्यन् न (प्रियताम् एति)। वाच्य—पार्थेन प्राज्यशरेण जिघृक्षुणा आपेते, कृतावदानेन प्रियता ईयते, करिष्यता न ॥३२॥

स इति। क्षितिं गतः क्षितौ पतितः उष्णेन प्रत्यग्रत्वात् शोणितेन आर्द्रः प्लुतः, खुराणां दंष्ट्रयोश्च अग्राणां निपातेन आघातेन दारिताश्मा पाटितपाषाणो येन सः। किञ्च क्षणमीक्षितः इन्द्रसूनुर्येन सः। स्वार्थविघातरोषादिति भावः। अत एव विहितः कृतः अमर्षगुरुः क्रोधोद्धतो ध्वनिः क्रन्दितं येन सः तथोक्तः। स वराहः असुभिः प्राणैर्निरासे निरस्तः त्यक्तः। अस्यतेः कर्मणि लिट्। इयञ्च स्वभावोक्तिः ॥ ३१

स्फुटेति। अथ वराहपातानन्तरं पार्थः अर्जुनः प्राज्यशरः प्रभूतशरः सन्नपीत्यर्थः। "प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्" इत्यमरः। स्फुटपौरुषं व्यक्तविक्रमं वराहभेदिनं शरं जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः। ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। आपपात आधावति स्म, कृतज्ञतया शरग्रहणं न तु लोभादित्यर्थः। ननु अन्येऽपि उपकर्त्तार एव किमित्यत्रैवादरस्तस्येत्यत आह—कृतवेदिनां कृतज्ञानां कृतावदानः कृतकर्मा। "अवदानं कर्म वृत्तम्" इत्यमरः। यथा प्रियताम् एति तथा करिष्यन् उपकरिष्यन् न प्रियतामेति। कृतकरिष्यमाणयोः कृतं बलीय इति न्यायादिति भावः ॥ ३२

৩১। বরাহ ক্ষিতিতলে পতিত হইয়া উষ্ণশোণিতে পরিপ্লুত হইল; তদীয় খুর এবং দংষ্ট্রার অগ্রভাগের আঘাতে পাষাণদেশ পাটিত হইল; সে ক্ষণেকের জন্য অর্জ্জুনকে দেখিয়া লইল; এবং ক্রোধোদ্ধত ধ্বনি করিতে করিতে প্রাণহীন হইয়া পড়িল।

৩২। পার্থ প্রভূত-শরসম্পন্ন হইলেও ঐ ঘটনার পর তিনি সেই বরাহ-ভেদে ব্যক্তপৌরুষ শরগাছটী

उपकार इवासति प्रयुक्तः
स्थितिमप्राप्य मृगे गतः प्रणाशम् ।
कृतशक्तिरधोमुखो गुरुत्वा-
ज्जनितव्रीड इवात्मपौरुषेण ॥३३॥

स समुद्धरता विचिन्त्य तेन
स्वरुचं कीर्त्तिमिवोत्तमां दधानः ।
अनुयुक्त इव स्ववार्त्तमुच्चैः
परिरेभे नु भृशं विलोचनाभ्याम् ॥३४॥

अन्वयः । असति प्रयुक्तः उपकार एव मृगे स्थितिम् अप्राप्य प्रणाशं गतः, तथा कृतशक्तिः गुरुत्वात् अधोमुखः (अतः) आत्मपौरुषेण जनितव्रीड इव (स्थितः)। वाच्य—प्रयुक्तेन उपकारेण इव प्रणाशं गतेन कृतशक्तिना अधोमुखेन (शरेण) जनितव्रीडेन (स्थितम्) ॥ ३३

अन्वयः । उत्तमां स्वरुचं कीर्त्तिम् इव दधानः विचिन्त्य समुद्धरता तेन उच्चैः स्ववार्त्तम् अनुयुक्त इव (स्थितः) सबाणः विलोचनाभ्यां भृशं परिरेभे नु ? वाच्य—दधानं समुद्धरन् सः अनुयुक्तम् इव (स्थितं) तं बाणं परिरेभे ॥ ३४

अथ युग्मेनाह—उपकार इति । असति नीचे प्रयुक्त उपकार इव मृगे स्थितिम् अप्राप्य प्रणाशम् अदर्शनं गत इत्युपमा । तथा कृतशक्तिः कृतपौरुषः गुरुत्वात् लोहभारात् गौरवाच्च अधोमुखो नम्रमुखः । अत एव आत्मपौरुषेण जनितव्रीड इव स्थित इति उत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥

स इति । उत्तमां स्वरुचं स्वकान्तिं कीर्त्तिमिव दधानेति उत्प्रेक्षा । किञ्च विचिन्त्य सर्वथा ग्राह्योऽयमिति विमृश्य समुद्धरता तेन अर्जुनेन उच्चैः स्ववार्त्तं स्वपाटवम् । "वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्" इति यादवः । अनुयुक्तः पृष्ट इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । आदरात् तथा प्रतीयत इत्यर्थः । "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः । स बाणः विलोचनाभ्यां नयनाभ्यां कृत्वा भृशं परिरेभे नु आलिङ्गितः किम् ? इत्युत्प्रेक्षा । तेन अत्यादरेण दृष्ट इत्यर्थः ॥ ३४

গ্রহণ করিবার আশয়ে ধাবিত হইলেন। বস্তুতঃ কৃতকর্ম্মা ব্যক্তি যেমন কৃতজ্ঞদিগের প্রিয় হয়, ভবিষ্যতে যে উপকার করিবে, সে সেরূপ প্রিয় হয় না।

৩৩। অর্জ্জুনের সেই শর অসাধুজনে প্রযুক্ত উপকারের ন্যায় মৃগদেহে স্থান না পাইয়া দৃষ্টির অগোচর হইল এবং পৌরুষ প্রকাশ করিয়া গুরুত্ববশতঃ অধোমুখে অবস্থান করত যেন লজ্জান্বিত হইয়াই রহিল।

तत्र कार्मुकभृतं महाभुजः
पश्यति स्म सहसा वनेचरम्।
सन्निकाशयितुमग्रतः स्थितं
शासनं कुसुमचापविद्विषः ॥३५॥

स प्रयुज्य तनये महीपते-
रात्मजातिसदृशीं किलाननतिम्।
सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकं
वक्तुमित्थमुपचक्रमे वचः ॥ ३६ ॥

अन्वयः। तत्र महाभुजः कुसुमचापविद्विषः शासनं सन्निकाशयितुम् अग्रतः स्थितं कार्मुकभृतं वनेचरं सहसा पश्यति स्म। वाच्य—महाभुजेन स्थितः, कार्मुकभृत् वनेचरः दृश्यते स्म ॥ ३५

अन्वयः। स महीपतेः तनये आत्मजातिसदृशीं किल आनतिं प्रयुज्य सान्त्वपूर्वम् अभिनीतिहेतुकं वचः इत्थं वक्तुम् उपचक्रमे। वाच्य—तेन + उपचक्रमे ॥ ३६

तत्रेति। तत्र प्रदेशे महाभुजः अर्जुनः। कुसुमचापविद्विषः स्मरारेः शिवस्य शासनं वक्ष्यमाणमादेशं सन्निकाशयितुं प्रकाशयितुं निवेदयितुमिति यावत्। अग्रतः स्थितं कार्मुकभृतं वनेचरं सहसा झटिति पश्यति स्म। इतः प्रभृति रथोद्धतावृत्तम्। "रो नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ ३५ ॥

स इति। स वनेचरः महीपतेस्तनये राजपुत्रे अर्जुने आत्मजातिसदृशीं किरातजात्यनुरूपां किल। किलेति जातेरलीकतां दर्शयति, यतः परमार्थतः प्रमथ एव सः। आननतिं प्रणतिं प्रयुज्य सान्त्वपूर्वं सामपूर्वकम् "साम सान्त्वमुभे समे" इत्यमरः। अभिनीतिहेतुकं प्रिययुक्तिहेतुकं वचः। इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तुमुपचक्रमे उद्युक्तवान् ॥ ३६ ॥

৩৪। অর্জ্জুনের সেই শর কীর্ত্তির ন্যায় স্বীয় উত্তম কান্তি ধারণপূর্ব্বক উচ্চৈঃস্বরে স্বীয় পটুতার বিষয় জিজ্ঞাসিত হইয়াই যেন অবস্থান করিতেছিল। বিশেষ চিন্তার পর সেই শরোদ্ধারেচ্ছু অর্জ্জুন তদীয় নয়নযুগলদ্বারা সেই শরকে যেন অতিমাত্র আলিঙ্গন করিতে লাগিলেন।

৩৫। তথায় মহাভুজ অর্জ্জুন সহসা দেখিলেন—স্মরবিপু হবের আদেশ বাক্য আবেদন করিবার জন্য সম্মুখে এক ধনুর্দ্ধারী বনেচর অবস্থান করিতেছে।

৩৬। সেই বনেচর রাজনন্দন অর্জ্জুনকে কিরাতজাতির সমুচিত প্রণতি করিয়া বিনীতভাবে প্রিয়-যুক্তিপুরঃসর এই বাক্য বলিতে লাগিল।—

शान्तता विनययोगि मानसं
भूरिधाम विमलं तपः श्रुतम्।
प्राह ते नु सदृशो दिवौकसा-
मन्ववायमवदातमाकृतिः ॥३७॥

दीपितस्त्वमनुभावसम्पदा
गौरवेण लघयन् महीभृतः।
राजसे मुनिरपीह कारय-
न्नाधिपत्यमिव शातमन्यवम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः। शान्तता ते विनययोगि मानसं प्राह, भूरिधाम तपः विमलं श्रुतं प्राह, दिवौकसां सदृशी आकृतिः अवदातम् अन्ववायं प्राह। वाच्य—शान्ततया प्रोच्यते, भूरिधाम्ना तपसा प्रोच्यते, सदृश्या आकृत्या अवदातः अन्ववायः प्रोच्यते ॥ ३७

अन्वयः। त्वम् मुनिः अपि अनुभावसम्पदा दीपितः, गौरवेण महीभृतः लघयन् इह शातमन्यवम् आधिपत्यं कारयन् इव राजसे। वाच्य—मुनिना दीपितेन लघयता त्वया कारयता राज्यते ॥ ३८

तत्र तावच्चतुर्भिः सान्त्वमाह—शान्ततेति। शान्तता बहिरनौद्धत्यं ते तव विनययोगि अनौद्धत्ययुक्तं मानसं कर्म प्राह नु ब्रूते खलु। तथा भूरि बहु धाम तेजो यस्मिन् तत्तपः कर्त्तृ, विमलं सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं प्राह। किञ्च द्यौर्दिवं वा ओको येषां तेषां दिवौकसां देवानाम्। पृषोदरादित्वात् साधुः। "दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च" इति विश्वः। सदृशी तुल्या आकृतिर्मूर्त्तिरवदातं शुद्धम् अन्ववायं वंशं प्राह। "वंशोऽन्ववायः सन्तान" इत्यमरः। शान्ततादिभिर्लिङ्गैर्विनयादय अनुमीयन्ते। अन्यथा तदसम्भवादिति भावः ॥ ३७ ॥

दीपित इति। मुनिरपि ऐश्वर्य्यरहितोऽपीत्यर्थः। अनुभावसम्पदा प्रभावातिशयेन दीपितः प्रकाशितः। "अनुभावः प्रभावे च" इत्यमरः। गौरवेण महत्तया महीभृतो राज्ञः लघयन् लघूकुर्वन् त्वम् इह अद्रौ शतमन्योरिदं शातमन्यवमैन्द्रम्। "तस्येदम्" इति अण्प्रत्ययः। "शतमन्युर्दिवस्पतिः" इत्यमरः। अधिपतेः कर्म्म आधिपत्यं त्रैलोक्यरक्षाधिकारम्।

৩৭। তোমার শান্ত ভাব মনের অনৌদ্ধত্য প্রকাশ করিতেছে, বিপুল তেজঃশালী তপস্যা, বিশুদ্ধ শাস্ত্রজ্ঞানের পরিচয় দিতেছে, অপিচ তোমার এই দেবতুল্য আকৃতি বিশুদ্ধ বংশ খ্যাপন করিতেছে।

तापसोऽपि विभुतामुपेयिवा-
नास्पदं त्वमसि सर्वसम्पदाम्।
दृश्यते हि भवतो विना जनै-
रन्वितस्य सचिवैरिव द्युतिः॥ ३९॥
विस्मयः क इव वा जयश्रिया
नैव मुक्तिरपि ते दवीयसी।
ईप्सितस्य न भवेदुपाश्रयः
कस्य निर्जितरजस्तमोगुणः॥ ४०॥

अन्वयः। विभुताम् उपेयिवान् (अतः) तापसोऽपि त्वं सर्वसम्पदाम् आस्पदम् असि। हि भवतो विना अपि सचिवैः अन्वितस्य इव द्युतिः दृश्यते। वाच्य—उपेयुषा तापसेन अपि त्वया आस्पदेन भूयते, द्युतिं पश्यामि॥३९

अन्वयः। जयश्रिया क इव वा विस्मयः? (अतः) मुक्तिः अपि ते दवीयसी न एव। निर्जितरजस्तमोगुणः कस्य ईप्सितस्य उपाश्रयः न भवेत्? वाच्य—मुक्त्या दवीयस्या न भूयते। ‑तमोगुणेन उपाश्रयेण न भूयते॥ ४०

ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः। कारयन्निव इन्द्रेणेति शेषः। राजसेतस्यापि उपजीव्य इति प्रतीयसे स्वमहिम्ना इत्यर्थः॥ ३८

तापस इति। विभोर्भावो विभुता तां विभुतां प्रभावम् उपेयिवान् उपगतः। अत एव तापसोऽपि त्वं सर्वसम्पदामास्पदं स्थानमसि। "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इति निपातः। विभुतामेव समर्थयते—तथाहि भवतस्तव जनैर्विनापि एकाकिनाऽपीत्यर्थः। सचिवैरन्वितस्येव अमात्यादियुक्तस्येव द्युतिस्तेजो दृश्यते, अतः सर्वसम्पदाम् आस्पदत्वं युक्तमित्यर्थः॥ ३९

विस्मय इति। किञ्च जयश्रिया हेतुना प्राप्तयापीति शेषः। क इव वा विस्मयः किमाश्चर्य्यम्? न कश्चिदित्यर्थः। "विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्य्यं चित्रम्" इत्यमरः। अतो मुक्तिरपि ते तव दवीयसी दूरतरा दुर्लभा न भवत्येव। "स्थूलदूर" इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च। तथाहि

৩৮। তুমি মুনি হইয়াও প্রভাবাতিশয়ে দীপিত হইতেছ; তোমার গৌরবে সমুদায় রাজাই লঘু হইয়াছেন; এ পর্ব্বতে তুমি ইন্দ্রের ন্যায় আধিপত্য বিস্তার করিয়াই বিরাজ করিতেছ।

৩৯। তুমি প্রভাবসম্পন্ন, সুতরাং তাপস হইয়াও সর্ব্ব-সম্পদের আস্পদ। যেহেতু তুমি একাকী হইলেও তোমার দ্যুতি সচিবগণ-সমন্বিতের ন্যায় দেখা যাইতেছে।

क्षेपयन्नहिमतेजसं त्विषा
स त्वमित्थमुपपन्नपौरुषः ।
हर्त्तुमर्हसि वराहभेदिनं
नैनमस्मदधिपस्य सायकम् ॥ ४१ ॥

स्मर्य्यते तनुभृतां सनातनं
न्याय्यमाचरणमुत्तमैर्नृभिः ।
ध्वंसते यदि भवादृशस्ततः
कः प्रयातु वद तेन वर्त्मना ॥ ४२ ॥

अन्वयः। त्विषा अहिमतेजसं क्षेपयन् उपपन्नपौरुषः सः त्वं वराहभेदिनम् एनम् अस्मदधिपस्य सायकम् इत्थं हर्त्तुं न अर्हसि। वाच्य—क्षेपयता उपपन्नपौरुषेण तेन त्वया अयं वराहभेदी सायकः न अर्ह्यते ॥ ४१

अन्वयः। उत्तमैः नृभिः तनुभृतां सनातनं न्याय्यम् आचरणं स्मर्य्यते। भवादृशः ततः यदि ध्वंसते तदा तेन वर्त्मना कः प्रयातु वद। वाच्य—उत्तमा नरः स्मरन्ति, भवादृशेन ध्वंस्यते, केन प्रयायताम् उच्यताम् ॥ ४२

निर्जितौ रजस्तमसौ एव गुणौ येन स भवत्सदृशः पुरुषः कस्य ईप्सितस्य वाञ्छितस्य उपाश्रयः आस्पदं न भवेदित्यर्थः ॥ ४०

अत आगमनप्रयोजनम् उपालम्भमुखेनाह—क्षेपयन्निति। त्विषा तेजसा अहिमतेजसम् उष्णतेजसं क्षेपयन् लज्जयन् उपपन्नपौरुषः सम्भावितपराक्रमः स प्रसिद्धः त्वं वराहभेदिनं कृतोपकारमित्यर्थः। एनं त्वत्कारगतम् अस्मदधिपस्य सायकं शरमित्थं साहसेन हर्त्तुं न अर्हसि ॥ ४१

अनर्हत्वमेवाह—स्मर्य्यत इति। उत्तमैर्नृभिः सत्पुरुषैर्मन्वादिभिः तनुभृतां शरीरिणां सनातनं नित्यं न्याय्यं न्यायादनपेतम् आचरणमाचारः स्मर्य्यते कर्त्तव्यतयेति शेषः। न तु अनाचार इत्यर्थः। तथापि अनाचरणे दोषमाह—ध्वंसत इति। भवानिव दृश्यत इति भवादृशः ततः सदाचाराद् ध्वंसते भ्रश्यते यदि तदा तेन वर्त्मना न्यायमार्गेण कः प्रयातु गच्छतु, वद कथय न कोऽपीत्यर्थः। तथाच सन्मार्ग एव शीलं कुर्य्यादिति भावः ॥ ४२

৪০। জয়শ্রী লাভ হইলেই বা বিস্ময়ের বিষয় কি? তোমার পক্ষে মুক্তিওতো দূরবর্ত্তিনী নহে; বস্তুতঃ ভবাদৃশ রজ ও তমোগুণজয়ী পুরুষ কোন্ অভীষ্ট বস্তুর আশ্রয় না হইয়া থাকে?

৪১। তেজে তুমি সূর্য্যকেও লজ্জিত করিতেছ; তোমার পরাক্রমও সম্ভাবিত, এহেন তুমি এরূপ সাহসের সহিত আমাদের প্রভুর এই বরাহভেদী শরটি হরণ করিও না।

आकुमारमुपदेष्टुमिच्छवः
सन्निवृत्तिमपथान्महापदः ।
योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः
शीलयन्ति यतयः सुशीलताम् ॥ ४३ ॥
तिष्ठतां तपसि पुण्यमासजन्
सम्पदोऽनुगुणयन् सुखैषिणाम् ।
योगिनां परिणमन् विमुक्तये
केन नास्तु विनयः सतां प्रियः ॥ ४४ ॥

अन्वयः । योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः यतयः आकुमारं महापदः अपथात् सन्निवृत्तिम् उपदेष्टुम् इच्छवः (सन्तः) सुशीलतां शीलयन्ति । वाच्य—...जन्ममृत्युभिः यतिभिः इच्छुभिः सुशीलता शील्यते ॥ ४३

अन्वयः । तपसि तिष्ठतां पुण्यम् आसजन् सुखैषिणां सम्पदः अनुगुणयन् योगिनां विमुक्तये परिणमन् विनयः केन सतां प्रियः न अस्तु ? । वाच्य—आसजता अनुगुणयता परिणमता विनयेन प्रियेण न भूयताम् ॥ ४४

आकुमारमिति । किञ्च योगशक्त्या आत्मज्ञानमहिम्ना जितो जन्ममृत्यू यैस्ते यतयो योगिनः । आकुमारेभ्यः आकुमारं कुमारादारभ्य इत्यर्थः । "आङ् मर्य्यादाभिविध्योः" इत्यव्ययीभावः । महत्य आपदो यस्मिन् तस्मान्महापदः महानर्थहेतोरित्यर्थः । अपथात् अमार्गात् । "पथो विभाषा" इति निषेधविकल्पात् समासान्तः । "अपथं नपुंसकम्" । सन्निवृत्तिम् अपगमम् उपदेष्टुमिच्छवः सन्तः सुशीलतां सद्वृत्तताम् । "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इत्यमरः । शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति । अतो न त्याज्यं शीलमित्यर्थः ॥ ४३

न केवलं सौशील्यादनर्थनिवृत्तिमात्रं किन्तु अर्थप्राप्तिरपीत्याह—तिष्ठतामिति । तपसि तिष्ठतां तपोनिष्ठानां धर्मार्थिनामित्यर्थः । पुण्यं धर्ममासजन् सम्पादयन् । "स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः" इत्यमरः ।

৪৩। যাঁহারা আত্মজ্ঞান-বৈভবে জনন মরণ জয় করিয়াছেন, তথাবিধ মুনিগণ কুমারকাল হইতেই মহানর্থের হেতুভূত কুমার্গ হইতে নিবৃত্ত থাকিবার উপদেশ দানে ইচ্ছুক হইয়া সুশীলতা অভ্যাস করিয়া থাকেন।

न नूनमत्रभवतः शराकृतिं
सर्वथायमनुयाति सायकः ।
सोऽयमित्यनुपपन्नसंशयः
कारितस्त्वमपथे पदं यया ॥ ४५ ॥
अन्यदीयविशिखे न केवलं
निःस्पृहस्य भवितव्यमाहृते ।

अन्वयः । अयं सायकः अत्रभवतः शराकृतिं सर्वथा अनुयाति, यया त्वम् अनुपपन्नसंशयः (सन्) सोऽयमिति अपथे पदं कारितः । वाच्य—अनेन सायकेन शराकृतिः अनुयायते, या त्वां + सशयं पदं कारितवती ॥४५

सुखैषिणां सुखार्थिनां सम्पदः सुखसाधनभूतान् अर्थान् अनुगुणयन् अनुकूलयन् । अर्थकामयोरपि हेतुभूत इत्यर्थः । तथा योगिनां विमुक्तये अपवर्गाय परिणमन् सम्पद्यमानो विनयः सौशील्यं केन हेतुना सतां प्रियो न अस्तु ? सम्भावनायां लोट् । सर्वथा विनय एव चतुर्वर्गसाधनमित्यर्थः । अतस्त्वया न अस्मत्स्वामिशरचौर्य्यं कार्य्यमिति तात्पर्य्यम् ॥ ४४

अथवा किं भवादृशेषु अन्यसम्भावनया, यतो भ्रान्तिरपि सम्भाव्यत इति मृदूक्तिमवलम्ब्याह—नूनमिति । अयम् अस्मदीयः सायकः अत्रभवतः पूज्यस्य इत्यर्थः । "पूज्यस्तत्रभवानत्रभवान्" इति सज्जनः । "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति सार्वविभक्तिकस्तसिल्प्रत्ययः, सुप्सुपेति समासः । शराकृतिं सर्वथा रूपेण रेखादिना च सर्वप्रकारेण अनुयाति अनुसरति अत्यन्तम् अनुकरोतीत्यर्थः । नूनमिति वितर्के । यया आकृत्या करण्या त्वम् अनुपपन्नसंशयोऽत्यन्तसादृश्यात् अनुत्पन्नस्वान्यदीयत्वसन्देहः सन् सोऽयमिति यः स्वकीयः स एव अयमिति भ्रान्त्या त्वया एवेति शेषः । अपथे अमार्गे शरापहरणरूपे पदं कारितः निधापित इत्यर्थः । "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्यणिकर्त्तुः कर्मता । "ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणः" इति तत्रैव अभिहिते कर्मणि क्तः ॥४५

৪৪। বিনয় তপোনিষ্ঠগণের ধর্ম্মসম্পাদক, সুখার্থিগণের সুখসাধন অর্থের অনুকূল, এবং যোগিগণের অপবর্গ-নিমিত্তক। কেননা উহা সাধুগণের প্রিয় হইবে ?

৪৫। এই অস্মদীয় সায়ক সর্ব্বদা ভবদীয় শরাকৃতির অনুকরণ করিতেছে ; ঐ আকৃতির জন্যই আপনি নিঃসংশয় হইয়া 'সেই—এই' ইত্যাকার ভ্রমে শরাপহরণরূপ অপথে পদার্পণ করিয়াছেন।

निघ्नतः परनिबर्हितं मृगं
व्रीड़ितव्यमपि ते सचेतसः ॥ ४६ ॥
सन्ततं निशमयन्त उत्सुका
यैः प्रयान्ति मुदमस्य सूरयः।
कीर्त्तितानि हसितेऽपि तानि यं
व्रीड़यन्ति चरितानि मानिनम् ॥४७॥

अन्वयः। सचेतसः ते अन्यदीयविशिखे आहृते निस्पृहस्य केवलं न (किन्तु) परनिबर्हितं मृगं निघ्नतः व्रीड़ितव्यम् अपि। वाच्य—सचेतास्त्वं केवलं निःस्पृहो न भवः निघ्नन् व्रीड़ेथाः अपि ॥ ४६

अन्वयः। सूरयः अस्य यैः सन्ततम् उत्सुकाः (सन्तः) निशमयन्तः मुदं प्रयान्ति, तानि चरितानि हसिते अपि कीर्त्तितानि (सन्ति) यं मानिनं व्रीड़यन्ति। अधृष्टतागुणः सः अन्यदोषम् इव स्वकं गुणं

पुनरपि स्तेयमेव द्रढ़यन् दोषान्तरम् आपादयति—अन्यदीयेति। सह चेतसा वर्त्तत इति सचेतास्तस्य सचेतसो मनस्विनस्ते अन्यदीयविशिखे विषये यदाहृतमाहरणम्, भावे क्तः, तस्मिन्, अन्यदीयविशिखस्य आहरणे इत्यर्थः। निःस्पृहस्य केवलं निःस्पृहेणैव न भवितव्यं, किन्तु परनिबर्हितं परेण प्रहृतं मृगं निघ्नतः प्रहरतस्ते, निघ्नता त्वया इत्यर्थः। "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी। व्रीड़ितव्यं लज्जितव्यमपि। भावे तव्यप्रत्ययः। सम्प्रति तु त्वया परविद्धं मृगं विद्ध्वापि न व्रीड्यते, प्रत्युत स्तेयमेव क्रियत इत्यहो महत् साहसमित्यर्थः। मृगम् इत्यत्र शेषत्वाविवक्षणात् "जासि-निप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्"मिति षष्ठी न भवति शेषाधिकारात्। निप्रहणेत्यत्र निप्रयोः सङ्घातव्यस्तविपर्य्यस्तानां ग्रहणात् ॥ ४६

अथास्मिन् कृतघ्नताभियोगाय स्वीयोपकारकत्वं वर्णयितुं विकत्थनदोषं तावत् युग्मेन परिहरन् आह—सन्ततमित्यादि। सूरयः विद्वांसः अस्य अस्मत्स्वामिनः सम्बन्धिभिः यैः चरितैः करणभूतैः सन्ततं सततम् उत्सुकाः सोत्कण्ठाः सन्तो निशमयन्तः चरितानि शृण्वन्तः मुदं प्रयान्ति। अत्र चरितानां मुत्प्राप्तौ साधकतमत्वात् करणत्वम्, अर्थात् निशमनकर्मत्वमिति विवेकः। तानि चरितानि हसितेऽपि परिहासेऽपि कीर्त्तितानि परैः उच्चारितानि सन्ति यं मानिनं व्रीड़यन्ति, मानित्वात् व्रीड़ा, न तु चरितदोषात् तेषा-मलङ्काररूपत्वात् इति भावः ॥ ४७ ॥

৪৬। তুমি মনস্বী, কেবল অন্যের শরাপহরণে নিঃস্পৃহ হইয়া রহিলেই তোমার পক্ষে যথেষ্ট হয় না; কিন্তু পরপ্রহৃত মৃগ নিহত করিয়া লজ্জিত হওয়াও তোমার উচিত।

अन्यदोषमिव स स्वकं गुणं
ख्यापयेत् कथमधृष्टताजडः ।
उच्यते स खलु कार्य्यवत्तया
धिग् विभिन्नबुधसेतुमर्थिताम् ॥ ४८ ॥

युग्मकम् ।

दुर्वचं तदथ मा स्म भून्मृगः
त्वय्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।
नैनमाशु यदि वाहिनीपतिः
प्रत्यपत्स्यत सितेन पत्रिणा ॥ ४९ ॥

कथं ख्यापयेत्, (तथापि) कार्य्यवत्तया स उच्यते खलु विभिन्नबुधसेतुम् अर्थितां धिक् । वाच्य—सूरिभिः उत्सुकैः निशमयद्भिः मुदं प्रयाप्यते, तैः चरितैः कीर्त्तितैः यः मानी व्रीड्यते । अधृष्टताजडेन तेन अन्यदोष इव स्वकः गुणः ख्याप्येत, कथं नाम ।४७—४८

अन्वयः । वाहिनीपतिः सितेन पत्रिणा एनम् आशु न प्रत्यपत्स्यत यदि, असौ मृगः ओजसा त्वयि यत् अकरिष्यत् तत् दुर्वचम्,—अथ तत् मा स्म भूत् । वाच्य—वाहिनीपतिना एषः प्रत्यपत्स्यत, अमुना मृगेण यत् अकरिष्यत, तेन दुर्वचेन मा स्म भावि ॥ ४९

अन्येति । अधृष्टतया विकत्थनेन शालीनतया जडः स्तब्धः, अविकत्थन इत्यर्थः । सोऽस्मत्स्वामी अन्यदोषं परावरगुणम् इव स्वयं स्वकीयं गुणं कथं ख्यापयेत् प्रकटयेत् ? "आत्मप्रशंसां परगर्हामिव वर्जयेत्" इति स्मरणादिति भावः । तथापि कार्य्यवत्तया कार्य्यार्थितया इत्यर्थः । सः स्वगुणः उच्यते खलु, कार्य्यार्थिनः कुतो गर्व इति भावः । निर्विन्न इव आह—धिगिति । विभिन्नबुधसेतुम् अतिक्रान्तसुजनमर्य्यादाम् अर्थितां याचनां धिक्, निन्दामि इत्यर्थः । यत् अयमपि इत्थं विकत्थयितुं प्रवृत्त इति भावः । "धिङ्-निर्भर्त्सननिन्दयो" रित्यमरः । "अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि" ... "अभिसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेड़ितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥" इति द्वितीया ॥ ४८ ॥

৪৭—৪৮। বিদ্বদ্গণ সতত সমুৎসুক হইয়া এই প্রভুর যে সকল চরিত শ্রবণকরত প্রীত হইয়া থাকেন, সেই সকল চরিত পরিহাসব্যাপারেও কীর্ত্তিত হইলে যে মহামনা ব্যক্তিকে লজ্জিত করে, সেই আত্মপ্রশংসাবিরক্ত অস্মৎপ্রভু কিরূপে অন্যদোষবৎ স্বীয় গুণ প্রকাশ করিবেন? যদিও কার্য্যপ্রার্থীরাই নিজগুণ প্রকাশ করিয়া থাকে। (ইহাদের অবশ্য দোষ ঘটে না) বস্তুতঃ সজ্জনমর্য্যাদার অতিক্রমকারী সেই প্রার্থনাকে ধিক্!

को न्विमं हरितुरङ्गमायुध-
स्थेयसीं दधतमङ्गसंहतिम्।
वेगवत्तरमृते चमूपते:
हन्तुमर्हति शरेण दंष्ट्रिणम्॥ ५० ॥

मित्रमिष्टमुपकारि संशये
मेदिनीपतिरयं तथाच ते।
तं विरोध्य भवता निरासि मा
सज्जनैकवसति: कृतज्ञता॥ ५१ ॥

अन्वय:। हरितुरङ्गमायुधस्थेयसीम् अङ्गसंहतिं दधतं वेगवत्तरम् इमं दंष्ट्रिणं चमूपते: ऋते क: नु हन्तुम् अर्हति ?॥ वाच्य—केन अर्ह्यते॥ ५०

अन्वय:। तथाच अयं मेदिनीपति: ते संशये उपकारि इष्टं मित्रं, तं विरोध्य सज्जनैकवसति

सम्प्रति स्वकृतोपकारं दर्शयति—दुर्वचमिति। वाहिनीपति: सेनापति: अस्मत्स्वामी शितेन पत्रिणा शरेण एनं मृगम् आशु न प्रत्यपतिष्यत यदि न अभियुञ्जीत चेत् असौ मृग: ओजसा बलेन त्वयि विषये यत् अकरिष्यत् अनिष्टं कुर्य्यात् तत् दुर्वचं दुर्वाच्यम् अमङ्गलतया वक्तुं न शक्यते। तदनिष्टम् अथानन्तरमपि मा स्म भूदिति सौहार्दकथनं, तदुपेक्षणे स मृग: त्वां हन्यादिति भाव:। "लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ" इति करोते: पचतेश्च लृङ्॥ ४८॥

ननु मयैव हतो मृगो न तु सेनापतिना तत्राह—क इति। हरितुरङ्गमायुधम् इन्द्रायुधं तद्वत् स्थेयसीं स्थिरतराम् वज्रकठिनामित्यर्थ:। स्थिरशब्दादियसुन्। "प्रियस्थिर—" इत्यादिना स्थादेश:। अङ्गसंहतिम् अवयवसङ्घातं दधतं धारयन्तम्। वेगवत्तरं दुर्वारवेगम् इमं दंष्ट्रिणं वराहं चमूपते: किरातवाहिनीपते: ऋते चमूपतिं विना। "अन्यारात्—" इत्यादिना पञ्चमी। को नु को वा शरेण एकेन इति भाव:। हन्तुम् अर्हति ? न कोऽपि इत्यर्थ:॥ ५०॥

৪৯। (আমাদের) সেনাপতি যদি নিশিত শরদ্বারা ক্ষিপ্রহস্তে এই বরাহকে বিনষ্ট না করিতেন, তাহা হইলে ঐ হিংস্রক তোমার প্রতি বল প্রকাশ করিয়া যাহা করিত, সে অশুভ কথা উচ্চারণ করিতে-পারিতেছি না; ঐ অশুভ যেন ইহার পরেও তোমার কখন না ঘটে!

৫০। এই দুর্ব্বার-বেগ বরাহ ইন্দ্রায়ুধবৎ সুদৃঢ় আকৃতি ধারণ করিতেছিল; একমাত্র কিরাতপতি ব্যতীত কে ইহাকে একটিমাত্র বাণে বিনাশ করিতে সমর্থ হয়?

लभ्यमेकसुकृतेन दुर्लभाः
रक्षितारमसुरक्ष्य[क्ष]भूतयः ।
स्वन्तमन्तविरसा जिगीषतां
मित्रलाभमनु लाभसम्पदः ॥ ५२ ॥

कृतज्ञता भवता मा निरासि। वाच्य—अनेन मेदिनीपतिना उपकारिणा इष्टेन मित्रेण (भूयते॥) भवान् × वसतिं कृतज्ञतां निरास्यत् ॥ ५१

अन्वयः। जिगीषतां दुर्लभाः असुरक्ष्यभूतयः अन्तविरसाः लाभसम्पदः एकसुकृतेन लभ्यं रक्षितारं स्वन्तं मित्रलाभम् अनु। वाच्य—दुर्लभाभिः असुरक्ष्यभूतिभिः अन्तविरसाभिः लाभसम्पद्भिः भूयते ॥ ५२

अस्तु स एव मृगस्य हन्ता, ततः किम्? अत आह—मित्रमिति। तथाच तस्य एव मृगहन्तृत्वे सति इत्यर्थः। अयं मेदिनीपतिः किरातभूपतिः, ते तव संशये प्राणसङ्कटे उपकारि उपकारकारकम् इष्टं मित्रम्। ततोऽपि किम् तत्राह—तमिति। तं मित्रभूतं विरोध्य सज्जनैकवसतिः भवादृशसुजनमात्राधारा कृतज्ञता उपकारवेदित्वं मा निरासि न निराक्रियतां भवता। अन्यथा जगति कृतज्ञता अस्तमियात्, कृतघ्नता च ते भवेदित्यर्थः। अस्यतेः कर्म्मण्याशिषि माङि लुङ् ॥ ५२ ॥

ननु सर्वस्य अर्थभूतत्वात् स एवास्तु, किं मित्रेण, इत्याशङ्क्य मित्रस्य सर्वाधिक्यं युग्मेनाह—लभ्यमिति। जिगीषतां जेतुमिच्छताम्। जयतेः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः। दुर्लभाः कृच्छ्रेण अपि लब्धुमशक्यास्तथापि असुरक्ष्य[क्ष]भूतयः रक्षितुम् अशक्यमहिमानः। तथापि नित्यं रक्षणादिक्लेशावहाश्च इति भावः। अन्तविरसाः गत्वर्य्य इत्यर्थः। लभ्यन्ते इति लाभाः अर्थाः तेषां सम्पदः। एकसुकृतेन एकोपकारेण लभ्यं सुलभं न तु दुर्लभं रक्षितारं न तु रक्ष्यं स्वन्तं शुभावसानं न त्वन्तविरसं मित्रलाभम् अनु मित्रलाभात् हीनाः निकृष्टा इत्यर्थः। 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तद्योगे द्वितीया। अत्र उपमेयस्य मित्रलाभस्य लाभान्तरं प्रति आधिक्याभिधानाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ५२ ॥

৫১। বরাহ-বধ করিয়া কিরাতভূপতি তোমার প্রাণসঙ্কটে পরম উপকারী মিত্র হইয়াছেন। তুমি সেই মিত্রস্বরূপ ভূপতির সহিত বিরোধ করিয়া সজ্জনৈকাধার কৃতজ্ঞতাকে নষ্ট করিও না।

৫২। লাভ-সম্পত্তিসকল অতিকষ্টেও লাভকরা যায় না, করিলেও নিত্য রক্ষণাদি ব্যাপারে তাহা ক্লেশাবহ ও পরিণামবিরস-নশ্বর। সুতরাং একোপকার-লভ্য, রক্ষাকর, পরিণামশুভ মিত্রলাভ হইতে উহা নিকৃষ্ট।

चञ्चलं वसु नितान्तमुन्नताः
मेदिनीमपि हरन्त्यरातयः ।
भूधरस्थिरमुपेयमागतं
मावमंस्त सुहृदं महीपतिम् ॥ ५३ ॥
जेतुमेव भवता तपस्यते
नायुधानि दधते मुमुक्षवः ।
प्राप्स्यते च सकलं महीभृता
सङ्गतेन तपसः फलं त्वया ॥ ५४ ॥

अन्वयः । वसु नितान्तं चञ्चलं, मेदिनीम् अपि उन्नता अरातयः हरन्ति । भूधरस्थिरम् उपेयम् आगतं महीपतिं सुहृदं मावमंस्त । वाच्य—वसुना नितान्तेन चञ्चलेन भूयते, उन्नतैः अरातिभिः मेदिनी अपि ह्रियते, भवता भूधरस्थिरः उपेयः आगतः, महीपतिः सुहृत् मावमानि ॥ ५३

अन्वयः । भवता जेतुम् एव तपस्यते, मुमुक्षवः आयुधानि न दधते, महीभृता सङ्गतेन त्वया सकलञ्च तपसः फलं प्राप्स्यते । वाच्य—भवान् तपस्यति, मुमुक्षुभिः आयुधानि न धीयन्ते, सङ्गतः त्वं फलं प्राप्स्यसि ॥ ५४

चञ्चलमिति । किं च वसु धनं नितान्तं चञ्चलं, मेदिनीमपि उन्नताः प्रबलाः अरातयो हरन्ति । मित्रं तु न तथा इत्याह—भूधर इति । भूधरवत् स्थिरमुपेयम् अन्विष्य गन्तव्यम् आगतं स्वतःप्राप्तम् अपि महीपतिं सर्वधुरीणमित्यर्थः । सुहृदं मित्रं मावमंस्त मावज्ञासीत् । भवानिति शेषः । अन्यश्लोकगतो वा भवच्छब्दो विभक्तिविपरिणामेण अत्र द्रष्टव्यः । अन्यथा मध्यमपुरुषः स्यात् । मन्यतेः कर्त्तरि माङि लुङ् । अलङ्कारस्तु व्यतिरेक एव भूधरस्थिरमिति उपमासङ्गतिसङ्करः ॥ ५३ ॥

ननु मुमुक्षोः किं मित्रसंग्रहेण इत्यत्राह—जेतुमिति । भवता जेतुं जयार्थम् एव तपस्यते तपश्चर्य्यते । "कर्मणो रोमन्थ—" इत्यादिना चरणे क्यङ्, ततो भावे लट् । कुतः ? मुमुक्षवः मोक्षार्थिनः आयुधानि न दधते न धारयन्ति । अतः मित्रसंग्रहः कार्य्य इति भावः । तथापि किं भवत्-स्वामिसख्येन तत्राह—प्राप्स्यत इति । महीभृता सह सङ्गतेन त्वया सकलञ्च तपसः फलं प्राप्स्यते । अतः ते सखा अस्मत्स्वामी युक्त इत्यर्थः ॥५४

৫৩। ধন নিতান্ত চঞ্চল ; প্রবল অরাতিগণ মেদিনীকেও হরণ করে। (অতএব) ভূধরবৎ স্থির, স্বতঃপ্রাপ্ত ভূপতিকে সুহৃৎ প্রাপ্ত হইয়া অবমাননা করিও না।

वाजिभूमिरिभराजकानन
सन्ति रत्ननिचयाश्च भूरिशः ।
काञ्चनेन किमिवास्य पत्रिणा
केवलं न सहते विलङ्घनम् ॥ ५५ ॥

सावलेपमुपलिप्सिते परै-
रभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि ।
अर्थितस्तु न महान् समीहते
जीवितं किमु धनं धनायितुम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः । (तस्य भूपतेः) वाजिभूमिः इभराजकाननं भूरिशः रत्ननिचयाश्च सन्ति । अस्य काञ्चनेन पत्रिणा किम् इव ? परन्तु केवलं विलङ्घनं न सहते । वाच्य—वाजिभूम्या इभराजकाननेन रत्ननिचयैश्च भूयते, विलङ्घनं न सह्यते ॥ ५५

अन्वयः । महान् (अयं) रजसि परैः सावलेपम् उपलिप्सिते (सति) विकृतिम् अभ्युपैति, अर्थितः जीवितं धनायितुं न उत्सहते, धनं किमु ? वाच्य--महता विकृतिः अभ्युपेयते, अर्थितेन न उत्सह्यते ॥ ५६

ननु अकिञ्चनः कुत्रोपयुज्यते तत्राह—वाजीति । तस्य भूपतेः वाजिभूमिः अश्वाकरः इभराजानां काननं गजोत्पत्तिस्थानं भूरिशो रत्ननिचयाश्च सन्तीति शेषः । ननु ईदृगाढ्यः किम् एकस्मै काञ्चनपत्रकाण्डाय कलहायते ? तत्राह—अस्य काञ्चनेन सौवर्णेन पत्रिणा शरेण किमिव ? न किञ्चित् प्रयोजनम् अस्तीत्यर्थः । परन्तु केवलं विलङ्घनं व्यतिक्रमं न सहते । नायं शरलुब्धः, किन्तु अधिक्षेपासहिष्णुरित्यर्थः । अत्र प्रथमार्द्धे समृद्धिमद्वस्तुवर्णनात् उदात्तालङ्कारः ॥ ५५ ॥

ननु ईदृग्लुब्धः किम् उपकर्त्ता तत्राह—सावलेपमिति । महानयं रजसि अपि धूलौ अपि परैः सावलेपं सगर्वम् उपलिप्सिते उपलब्धुमिष्टे जिघृक्षिते सति विकृतिमभ्युपैति, प्रकुप्यति इत्यर्थः । अर्थितो याचितस्तु जीवितं धनायितुं धनीकर्त्तुम् । क्यजन्तात्तुमुन् । न समीहते न उत्सहते,

৫৪। তুমি জয়ের নিমিত্তই তপস্যা করিতেছ; কারণ মুমুক্ষুগণ কখনও আয়ুধ ধারণ করেন না। তুমি কিরাতভূপতির সহিত মিলিত হইলে সমগ্র তপঃফলই প্রাপ্ত হইবে।

৫৫। সেই ভূপতির অশ্বোৎপত্তিস্থান, গজোৎপত্তিস্থান এবং প্রভূত রত্নরাশি রহিয়াছে। একটা স্বর্ণময় শরদ্বারা তাঁহার কোন্ প্রয়োজন সাধিত হইবে? তবে কথা এই যে, তিনি কেবল পরকৃত অধিক্ষেপই সহিতে পারেন না।

तत्तदीयविशिखातिसर्जनात्
अस्तु वां गुरु यदृच्छयागतम्।
राघवप्लवगराजयोरिव
प्रेम युक्तमितरेतराश्रयम्॥ ५७॥
नाभियोक्तुमनृतं त्वमिष्यसे
कस्तपस्विविशिखेषु चादरः।
सन्ति भूभृति शरा हि नः परे
ये पराक्रमवसूनि वज्रिणः॥५८॥

अन्वयः। तत् तदीयविशिखातिसर्जनात् वां राघवप्लवगराजयोः इव यदृच्छया आगतं गुरु युक्तम् इतरेतराश्रयं प्रेम अस्तु। वाच्य—आगतेन गुरुणा युक्तेन इतरेतराश्रयेण प्रेम्णा भूयताम्॥ ५७

अन्वयः। त्वम् अनृतम् अभियोक्तुं न इष्यसे, तपस्विविशिखेषु कः आदरः? हि नः भूभृति परे अपि शराः सन्ति ये वज्रिणः पराक्रमवसूनि। वाच्य—त्वाम् अभियोक्तुं न इच्छामः, केन आदरेण (भूयते), परैः शरैः भूयते, यैः पराक्रमवसुभिः (भूयते)॥ ५८

जीवितमपि आत्मनो न इच्छति, किन्तु अर्थितः प्रयच्छति इत्यर्थः। तर्हि धनं किम्? धनमात्मन एषितुं धनायितुमिति विग्रहः। अत्र इच्छामात्रमर्थः, अन्यथा धनमित्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात्। सुप आत्मनः क्यच्। "अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु" इति निपातनादाकारः॥ ५६

उक्तमर्थं निगमयति—तदिति। तत् तस्मात् तदीयविशिखस्य अतिसर्जनात् प्रत्यर्पणात् वां युवयोः। "षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वां नावौ" इति वामादेशः। राघवप्लवगराजयोः रामसुग्रीवयोरिव यदृच्छया दैवात् आगतं गुरु महत् युक्तमनुरूपमितरेतराश्रयम् अन्योन्यविषयं प्रेम सख्यमस्तु॥ ५७

ननु शरलोभात् मिथ्याभियुज्यसे इत्याह—नेति। त्वमनृतं मिथ्या अभियोक्तुम् अभ्याख्यातुम्। ब्रूञोऽर्थग्रहणाद् द्विकर्मकता। "मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्" इत्यमरः। अस्माभिरिति शेषः। न इष्यसे न इष्टोऽसि, कुतः? तपस्वी मुनिः शोच्यश्च। "मुनिशोच्यौ तपस्विनौ" इति शाश्वतः।

৫৬। অন্যে যদি গর্ব্বের সহিত লইতে ইচ্ছা করে, তবে সেই মহাত্মা সামান্য ধূলিকণাতেও বিকৃত হইয়া থাকেন; কিন্তু যদি কেহ তাঁহার নিকট প্রার্থনা করে, তবে তিনি নিজের জীবনও দান করিতে পারেন; ধনের আর কথা কি?

৫৭। অতএব তদীয় বাণ প্রত্যর্পণ কর, তাহাতে রাম ও সুগ্রীবের ন্যায় তোমাদের দৈবাগত পরস্পরাশ্রয় অনুরূপ মহাসখ্য প্রতিভাত হউক।

मार्गणैरथ तव प्रयोजनं
नाथसे किमु पतिं न भूभृतः ।
त्वद्विधं सुहृदमेत्य सोऽर्थिनं
किं न यच्छति विजित्य मेदिनीम् ॥ ५९ ॥

तेन सूरिरुपकारिताधनः
कर्त्तुमिच्छति न याचितं वृथा ।
सीदतामनुभवन्निवार्थिनां
वेद यत् प्रणयभङ्गवेदनाम् ॥ ६० ॥

अन्वयः । अथ तव मार्गणैः प्रयोजनं (तर्हि) भूभृतः पतिं किम् न नाथसे सः त्वद्विधं सुहृदम् अर्थिनम् एत्य मेदिनीं विजित्य न यच्छति किम् ? वाच्य—भूभृतः पतिः न नाथ्यते । तेन दीयते ॥ ५९

अन्वयः । तेन सूरिः (अतः) उपकारिताधनः (सः) याचितं वृथा कर्त्तुं न इच्छति (कुतः) यत् सीदताम् अर्थिनां प्रणयभङ्गवेदना स्वयम् अनुभवन् इव वेद । वाच्य—सूरिणा उपकारिताधनेन तेन न इष्यते । स्वयम् अनुभवता इव विद्यते ॥ ६०

तस्य विशिखेषु कः आदरः का आस्था न काचिदित्यर्थः । हि यस्मात् नोऽस्माकं भूभृति शैले परिऽन्येऽपि शराः सन्ति, ये शराः वज्रिणः शक्रस्य पराक्रमवसूनि पराक्रमधनानि, शौर्य्यसर्वस्वभूता इत्यर्थः । वज्रिग्रहणात् वज्रादपि अतिरिच्यन्त इति सूच्यते । अत्र शरेषु पराक्रमसाधनेषु पराक्रमरूपेण वस्तु व्यज्यते ॥ ५८

अथ ते शरापेक्षा चेत् तर्हि तथा उच्यतामित्याह—मार्गणैरिति । अथ उत तव मार्गणैः शरैः प्रयोजनं कार्य्यं तर्हि भूभृतो गिरेः पतिं प्रभुं किमु न नाथसे ? किमिति न याचसे । "नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्य्याशीःषु" इति धातोर्लट् । न च याच्ञाभङ्गशङ्का कार्य्येत्याह—त्वदिति । सोऽस्मत्स्वामी तवेव विधा प्रकारो यस्य तं त्वद्विधं तादृशं महानुभावमित्यर्थः । तथापि सुहृदं मित्रभूतमर्थिनम् एत्य लब्ध्वा मेदिनीं विजित्य न यच्छति ? न ददाति किं ? किन्तु दास्यति एव । किं पुनः शरानिति भावः ॥ ५९

৫৮। তোমাকে আমরা মিথ্যা অভিযুক্ত করিতে ইচ্ছা করি না, কেননা, তপস্বীর শরে (আমাদের) আস্থা কি ? দেখ, আমাদের শৈলে এরূপ আরও বহু শর আছে, যাহারা ইন্দ্রের শৌর্য্যসর্ব্বস্বস্বরূপ।

৫৯। আচ্ছা, তোমার যদি শরে প্রয়োজন থাকে, তবে শৈলপতির নিকট প্রার্থনা কর না কেন ? তিনি তোমার ন্যায় সুহৃৎকে অর্থিরূপে পাইয়া মেদিনী জয় করিয়াও কি দান করেন না ?

शक्तिरर्थपतिषु स्वयङ्ग्रहं
प्रेम कारयति वा निरत्ययम्।
कारणद्वयमिदं निरस्यतः
प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ ६१ ॥

अस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः
कस्य चेह भुजवीर्य्यशालिनः।
जामदग्न्यमपहाय गीयते
तापसेषु चरितार्थमायुधम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः। अर्थपतिषु शक्तिः स्वयंग्रहं कारयति, वा निरत्ययं प्रेम स्वयङ्ग्रहं कारयति, इदं कारणद्वयं निरस्यतः (पुंसः) अधिकबले प्रार्थना विपत्फला। वाच्य—शक्त्या स्वयङ्ग्रहः कार्य्यते, निरत्ययेन प्रेम्णा कार्य्यते ॥ ६१

यदुक्तम् "त्वद्विधम्" इत्यादि तत्र उपपत्तिमाह—तेनेति। तेन कारणेन सूरिर्विद्वान् अत एव उपकारितावनः उपकारकत्वमात्रधनः स किरातभूपतिः। याचितं याच्ञां वृथा व्यर्थं कर्त्तुं न इच्छति। कुतः? यद्‌येन कारणेन सोढ़तां क्लिश्यतामर्थिनां प्रणयभङ्गवेदनां याच्ञाभङ्गदुःखं स्वयमनुभवन् इव वेद वेत्ति, अतो न वैफल्यशङ्का कार्य्या इत्यर्थः ॥ ६०

ननु स्वयंग्राहिणः किं याच्ञादैन्यं तत्राह—शक्तिरिति। अर्थपतिषु विषये शक्तिः सामर्थ्यं स्वयंग्रहं स्वाम्यनुज्ञां विना ग्रहणं कारयति। यद्वा निरत्ययम् अपराधेऽपि अविकारि प्रेम कर्त्तृ स्वयंग्रहं कारयति, प्रबलः प्रियो वा परस्य धनं स्वयं गृह्णातीत्यर्थः। अन्यथा दोषमाह। इदं पूर्व्वोक्तं कारणद्वयं निरस्यतस्त्यजतः पुंस इति शेषः। अधिकबले प्रबले विषये प्रार्थना तद्धनजिघृक्षा विपत्फला अनर्थफलिका अशक्तस्य अप्रियस्य सतः प्रबलधनग्रहणाशा फणिशिरोमणिग्रहणसाहसवत् अनर्थाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ६१

৬০। সেই কারণে সেই বিজ্ঞ পরোপকারী কিরাত-ভূপতি প্রার্থনা ব্যর্থ করিতে ইচ্ছা করেন না; যেহেতু তিনি ক্লেশভাগী প্রার্থিগণের প্রণয়ভঙ্গজনিত দুঃখ স্বয়ং অনুভব করিয়া অবগত আছেন।

৬১। সামর্থ্য থাকিলে স্বয়ং গ্রহণ করা যায়, আর যদি নিরবচ্ছিন্ন প্রেম থাকে, তাহাতেও স্বয়ং গ্রহণ করা যাইতে পারে। উল্লিখিত কারণদ্বয় পরিত্যাগপূর্ব্বক প্রবলের ধনগ্রহণে ইচ্ছা করিলে পুরুষের বিপদ্ ঘটিয়া থাকে।

अभ्यघानि मुनिचापलात् त्वया
यन्मृगः क्षितिपतेः परिग्रहः।
अक्षमिष्ट तदयं प्रमाद्यतां
संवृणोति खलु दोषमज्ञता ॥ ६३ ॥

अन्वयः। इह तापसेषु जामदग्न्यम् अपहाय अस्त्रवेद तत्त्वतः अधिगम्य भुजवीर्य्यशालिनः कस्य वा आयुधं चरितार्थं गीयते? वाच्य—गायन्ति ॥ ६२

अन्वयः। त्वया मुनिचापल्यात् क्षितिपतेः परिग्रहः मृगः यत् अभ्यघानि, तत् (हननम्) अयम् अक्षमिष्ट एव (तथाहि) प्रमाद्यतां दोषम् अज्ञता संवृणोति। वाच्य—त्वं मृगम् अभ्यवधीः, तत् (हननम्) अनेन अक्षमि, अज्ञतया दोषः संव्रियते ॥ ६३

अथ शस्त्रार्थसम्पत्त्या शक्तत्वाभिमानस्तत्राह—अस्त्रवेदमिति। इह जगति तापसेषु तपस्विनां मध्ये। "यतश्च निर्धारणम्" इति सप्तमी। जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः। "गर्गादिभ्यो यञ्" तम् अपहाय परशुरामं विना इत्यर्थः। अस्त्रवेदं तत्त्वतोऽधिगम्य भुजवीर्य्येण शालते इति भुजवीर्य्यशालिनः। उभयसम्पन्नस्य इत्यर्थः। शालनक्रियापेक्षया समानकर्त्तृकत्वात् क्त्वानिर्देशः। कस्य वा आयुधं, चरितः प्राप्तः अर्थो येन तच्चरितार्थं सार्थकं गीयते? न कस्यापीत्यर्थः। अतस्तत्रापि तापसत्वात् अकिञ्चित्करस्य तेन सह सख्यमेव मुख्यमिति भावः ॥ ६२

ननु युष्मन्मृगवधशरहरणाभ्यां द्रोहिणो मम तेन कथं सख्यं स्यात्? इत्याशङ्क्य सत्यं तथापि तावत् मृगवधापराधः क्षमिष्यत इत्याह—अभ्यघानीति। त्वया मुनिचापलाद् ब्राह्मणचापल्यादित्यर्थः। क्षितिपतेरस्मत्स्वामिनः परिगृह्यत इति परिग्रहः तेन स्वीकृत इत्यर्थः। "परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः" इति विश्वः। यत् मृगः अभ्यघानि अभिहत इति। हन्तेः कर्म्मणि लुङ्। यद्धननमयमस्मत्स्वामी अक्षमिष्ट सोढ़वान् एव। तथाहि प्रमाद्यताम् अविमृश्यकारिणामित्यर्थः। दोषमपराधम् अज्ञता अज्ञानिता संवृणोति आच्छादयति। न अज्ञस्य अपराधो गण्यत इत्यर्थः ॥ ६३

৬২। এ জগতে তাপসগণের মধ্যে একমাত্র পরশুরাম ব্যতীত সম্যক্ অস্ত্রবেদ-বেদী ভুজবীর্য্যশালী অপর কাহার বা অস্ত্র চরিতার্থ বলিয়া গীত হইয়া থাকে?

৬৩। তুমি ব্রাহ্মণোচিত চাপলবশে আমাদের প্রভুর পরিগৃহীত মৃগ হনন করিয়াছ, এই মৃগ-হনন অস্মৎপ্রভু ক্ষমা করিয়াছেন। (বস্তুতঃ) অবিমৃশ্যকারীদিগের দোষ অজ্ঞতাই আবৃত করিয়া রাখে।

जन्मवेष-[श्र]तपसां विरोधिनीं
मा कृथाः पुनरमूमपक्रियाम्।
आपदेत्युभयलोकदूषणी
वर्त्तमानमपथे हि दुर्मतिम् ॥६४॥

यष्टुमिच्छसि पितॄन् न साम्प्रतं
संवृतोऽर्चिचयिषुर्दिवौकसः।
दातुमेव पदवीमपि क्षमः
किं मृगेऽङ्ग विशिखं न्यवीविशः ॥ ६५ ॥

अन्वयः। जन्मवेष-[श्र]तपसां विरोधिनीम् अमूम् अपक्रियां पुनः मा कृथाः, हि अपथे वर्त्तमानं दुर्मतिम् उभयलोकदूषणी आपत् एति। वाच्य:—विरोधिनी अमी अपक्रिया मा कारि। वर्त्तमानः दुर्मतिः उभयलोकदूषण्या आपदा ईयते ॥ ६४

अन्वयः। साम्प्रतं पितॄन् यष्टुं न इच्छसि (यतः) संवृतः। (तथा) दिवौकसः अर्चिचयिषुः (न असि) अङ्ग! दातुम् एव क्षमः (सन्) अपि किं मृगे विशिखं न्यवीविशः। वाच्य—न इष्यन्ते, संवृतेन (भूयते) अर्चिचयिषुणा (भूयते) त्वया न विशिखः न्यवेशि ॥ ६५

अथ सुहृद्भावेन हितमुपदिशति—जन्मेति। जन्म सत्कुले प्रसूतिः, वेषो जटावल्कलादिः, तपो नियमः, तेषां विरोधिनीं विरुद्धाममूम् एवंविधाम् अपक्रियामपकारं पुनः इतःपरमित्यर्थः। मा कृथाः मा कुरु। करोतेः कर्त्तरि माङि लुङ्। "वयोबुद्ध्यर्थवाग्वेषश्रुताभिनयकर्मणाम्। आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा॥" इति स्मरणात्। उक्तवैपरीत्ये दोषमाह—आपदिति। हि यस्मात् अपथे वर्त्तमानं दुर्मतिं पुरुषमिति शेषः। उभौ लोकौ दूषयति हन्तीति उभयलोकदूषणी। "तद्धितार्थ" इत्यादिना उत्तरपदसमासः। आपत् एति प्राप्नोति। समासविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव साधुः। यदाह कैयटः—"उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत्। उभशब्दस्यैव रूपं यथा स्यादित्युभयतेत्यादि भवति" इति ॥ ६४

यदुक्तम् "अभ्यधानि" इति तदेव स्फुटयति—यष्टुमिति। साम्प्रतं सम्प्रति। "सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा" इत्यमरः। पितॄन् कव्यवाडादीन् यष्टुम् अर्चयितुं न इच्छसि, यतः संवृतः एकान्ते स्थितः। तथा दिवौकसः

৬৪। এই জন্ম, বেশ ও তপস্যার বিরোধী অপকার তুমি আর করিও না। কেননা, বিপথগামী দুর্ম্মতি পুরুষকে উভয়লোকনাশিনী আপদ্ আসিয়া আক্রমণ করিয়া থাকে।

सज्जनोऽसि विजहीहि चापलं
सर्वदा क इव वा सहिष्यते ।
वारिधीनिव युगान्तवायवः
क्षोभयन्त्यनिभृता गुरूनपि ॥६६॥
अस्त्रवेदविदयं महीपतिः
पर्वतीय इति मावजीगणः ।

अन्वयः । (त्वं) सज्जनः असि (अतः) चापलं विजहीहि, सर्वदा क इव वा सहिष्यते । अनिभृताः गुरून् अपि युगान्तवायवः वारिधीन् इव क्षोभयन्ति । वाच्य—सज्जनेन भूयते, चापलं हीयतां, केन सहिष्यते । अनिभृतैः गुरवः अपि युगान्तवायुभिः वारिधय इव क्षोभ्यन्ते ॥ ६६

देवान् अर्चिचयिषुरपि पर्चयितुमिच्छुरपि नासि । अतो न पित्रर्थं इयं हिंसा नापि देवतार्था तदाराधने तद्विहितत्वादिति भावः । अथ "सर्वत आत्मानं गोपायीत" इति श्रुतेः आत्मरक्षार्थमिति चेत् न इत्याह—दातु-मिति । हे अङ्ग पदवीं मार्गं दातुमेव न तु हन्तुं मुनित्वादिति भावः । क्षमोऽपि योग्यः सन्नपि किं किमर्थं मृगे शिलीमुखं न्यवीविशः निवेशितवान् । विशतेर्ण्यन्ताल्लुङ् । अभिधावतो मृगान् अपसरणेनैव आत्मरक्षणे कर्त्तव्ये यदवधीः तत् चापलमेव । "मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि" इति श्रुतिनिषेधा-दिति भावः ॥ ६५

किं बहुना परमार्थः श्रूयतामित्याह—सज्जन इति । सज्जनोऽसि अत-एव चापलं चपलस्य कर्म विजहीहि त्यज । जहातेर्लोट् । "आ च हौ" इतीकारः । सर्वदा क इव वा को वा सहिष्यते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । वाशब्दोऽवधारणे । असहने कारणमाह—वारिधीनिति । अनिभृताः, चपलाः पुनरकार्य्यकारिणो गुरून् धैर्य्ययुक्तानपि युगान्तवायवः प्रलयपवनाः, गुरून् विशालानपि वारिधीनिव समुद्रानिव क्षोभयन्ति । उपमानुप्राणितो-ऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ६६

৬৫। সম্প্রতি তুমি পিতৃযজ্ঞ করিতে অভিলাষী নহ ; যেহেতু, নির্জ্জনে তোমার অবস্থিতি ; অপিচ তুমি যে দেবার্চ্চনা করিতে সমুৎসুক, তাহাও নহে। সুতরাং মার্গদানে সমর্থ হইয়াও কিজন্য তুমি মৃগদেহে বাণ নিক্ষেপ করিলে ?

৬৬। তুমি সজ্জন, অতএব চাপল্য পরিত্যাগ কর। সর্ব্বদা কেই বা সহ্য করিবে। দেখ, প্রলয়পবন যেমন বিশাল বারিধিকেও ক্ষুভিত করে, তেমনি অকার্য্যকারীরা ধৈর্য্যশালীদিগেরও ক্ষোভ জন্মাইয়া থাকে।

गोपितुं भुवमिमां मरुत्वता
शैलवासमनुनीय लम्भितः ॥ ६७ ॥
तत्तितिक्षितमिदं मया मुने-
रित्यवोचत वचश्चमूपतिः।
बाणमत्रभवते निजं दिशन्
आप्नुहि त्वमपि सर्वसम्पदः ॥६८॥

अन्वयः। अयं महीपतिः अस्त्रवेदवित् (अतः) पर्वतीय इति मावज्ञीगणः मरुत्वता इमां भुवं गोपितुम् अनुनीय शैलवास लम्भितः। वाच्य—अनेन महीपतिना अस्त्रवेदविदा (भूयते) मरुत्वान् शैलवासं लम्भितवान् ॥ ६७

अन्वयः। तत् मुनेः इदं मया तितिक्षितम् इति चमूपतिः अवोचत। अत्रभवते निजं बाणं दिशन् त्वमपि सर्वसम्पदः आप्नुहि। वाच्य—इदम अहं तितिक्षितवान् इति चमूपतिना अवाचि। त्वया दिशता सर्वसम्पदः आप्यन्ताम् ॥ ६८

नन्वयं किरातः क्षुभितः किं करिष्यति? तत्राह—अस्त्रेति। अयं महीपतिः अस्त्रवेदवित् निग्रहानुग्रहसमर्थ इति भावः। अतः पर्वते भवः पर्वतीयः। "पर्वताच्च" इति छप्रत्ययः। इति हेतोर्मावज्ञीगणः वनेचरबुद्ध्या मावज्ञासीरित्यर्थः। गणयतेर्माङि लुङ्। "ई च गणः" इतीकारः। ननु ईदृशश्चेत् किमित्ययं वने वसति? तत्राह—गोपितुमिति। मरुत्वता इन्द्रेण इमां भुवं गोपितुं रक्षितुम्। "आयादय आर्द्धधातुके वा" इति विकल्पात् "गुपुधूप" इत्यादिना न आयप्रत्ययः। अनुनीय प्रार्थ्य शैलवासं लम्भितः प्रापितः। "ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणः" इति वचनाण्णिकर्त्तृकर्मणि क्तः। "गतिबुद्धि" इत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्मत्वम् ॥ ६७

उपसंहरति—तदिति। तत् तस्मात् मुनिचापलात् मुनेः सम्बन्धि इदं मृगवधरूपं मया तितिक्षितं सोढमिति वचः चमूपतिः अवोचत। शर-द्रोहस्य प्रत्यर्पणमेव प्रतीकार इत्याह—अत्रभवते पूज्याय स्वामिने। अत्र-भवान् व्याख्यातः। निजं बाणं तदीयमेव शरं दिशन् प्रत्यर्पयन् त्वमपि सर्व-सम्पदः आप्नुहि सख्येन इति भावः ॥ ६८

৬৭। এই কিরাত-মহীপতি অস্ত্রবেদে পণ্ডিত; ইঁহাকে পার্ব্বত্যবোধে অবজ্ঞা করিও না। ইন্দ্র এই পৃথিবী রক্ষার জন্য অনুনয় করিয়া ইঁহাকে পর্ব্বতে বাস করাইয়াছেন।

৬৮। 'আমি তোমার এই চাপল্য সহ্য করিলাম।' চমূপতি এই বাক্য বলিয়া দিয়াছেন। যা হউক, তুমিও পূজ্য প্রভুকে তদীয় শর প্রত্যর্পণ করিয়া সর্ব্বসম্পৎ প্রাপ্ত হও।

आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः
सम्भवन्ति विरमन्ति चापदः ।
इत्यनेकफलभाजि मा स्म भू-
दर्थिता कथमिवार्य्यसङ्गमे ॥ ६९ ॥

दृश्यतामयमनोकहान्तरे
तिग्महेतिपृतनाभिरन्वितः ।
साहिवीचिरिव सिन्धुरुद्धतो
भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७० ॥

अन्वयः । आत्मनीनम् उपतिष्ठते, गुणाः सम्भवन्ति, आपदश्च विरमन्ति इति अनेकफलभाजि आर्य्यसङ्गमे अर्थिता कथमिव मा स्म भूत् ? वाच्य—आत्मनीनेन उपस्थीयते, गुणैः सम्भूयते, आपद्भिः विरम्यते, अर्थितया मा भावि ॥ ६९

अन्वयः । तिग्महेतिपृतनाभिः अन्वितः साहिवीचिः सिन्धुः इव उद्धतः (किन्तु) समयसेतुवारितः (सन्) अयं भूपतिः अनोकहान्तरे दृश्यताम् । वाच्य—अन्वितं साहिवीचिं सिन्धुम् इव उद्धतं ... वारितम् इमं भूपतिं पश्य ॥ ७०

ननु मह्यमेतत् सख्यमेव न रोचते किं पुनस्तन्मूलाः सम्पदः ? तत्राह—आत्मनीनमिति । आत्मने हितमात्मनीनम् । "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः" उपतिष्ठते सङ्गच्छते । "उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु" इति वक्तव्यात् आत्मनेपदम् । गुणाः विनयादयः सम्भवन्ति आपदश्च विरमन्ति । "व्याङ्परिभ्यो रमः" इति परस्मैपदम् । इत्यनेकफलभाजि आर्य्यसङ्गमे साधुसङ्गतौ अर्थिता अपेक्षा कथमिव मा स्म भूत् ? सर्वदा भवत्येव ॥ ६९

न चायं दूरे वर्त्तते इत्याह—दृश्यतामिति । तिग्महेतिभिः तीक्ष्णायुधाभिः । "हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्य्यांशुषु" इति हेमचन्द्रः । पृतनाभिः वाहिनीभिः "वाहिनी पृतना चमूः" इत्यमरः । अन्वितः भूपतिः । साहयः ससर्पाः वीचयो यस्य स सिन्धुः समुद्र इव उद्धतः किन्तु समयो मर्य्यादा सेतुरिव समयसेतुः तेन वारितः सन् । हस्तेन निर्द्दिशन् आह—अयमनोकहान्तरे द्रुमान्तर्धाने वर्त्तत इति शेषः । दृश्यताम् । "अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः" इत्यमरः ॥ ७०

৬৯। যাহাতে আত্মহিত সংঘটিত, বিনয়াদি সদ্গুণ সমুদ্ভূত, এবং আপৎসকল তিরোহিত হয়, এ হেন বহুফলজনক সাধুসঙ্গম কেনই বা প্রার্থনীয় না হইবে ?

सज्यं धनुर्वहति योऽहिपतिस्थवीयः
स्थेयान् जयन् हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीम्।
अस्यानुकूलय मतिं मतिमन्ननेन
सख्या सुखं समभियास्यसि चिन्तितानि ॥७१॥

इति किरातार्जुनीये दूतवाक्यं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अन्वयः। स्थेयान् यः चमूपतिः हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीं जयन् अहिपतिस्थवीयः सज्यं धनुः वहति हे मतिमन्! अस्य मतिम् अनुकूलय, सख्या अनेन सुखं चिन्तितानि समभियास्यसि। वाच्य—स्थेयसा येन चमूपतिना जयता धनुः उह्यते, मतिः अनुकूल्यतां चिन्तितानि समभियास्यन्ते ॥ ७१

अथास्य विज्ञापनमेवाह सज्यमिति। स्थेयान् स्थिरतरः। "प्रियस्थिर" इत्यादिना स्थादेशः। यश्चमूपतिः हरितुरङ्गमकेतोः इन्द्रध्वजस्य लक्ष्मीं शोभां जयन् अहिपतिः शेष इव स्थवीयः स्थूलतरम् "स्थूलदूर" इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपौ। सह ज्यया सज्यं धनुः वहति। हे मतिमन्! अस्य चमूपतेः मतिम् अनुकूलय अनुकूलां कुरु सख्यं कुर्वित्यर्थः। मतिमत्तायाः फलमेतदिति भावः। कुतः? सख्या अनेन चमूपतिना हेतुना सुखम् अक्लेशेन चिन्तितानि मनोरथान् समभियास्यसि प्राप्स्यसि। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७१

इति किरातार्जुनीये त्रयोदशसर्गव्याख्या समाप्ता ॥ १३

৭০। সসর্প উর্ম্মিমালাশোভিত সিন্ধুর ন্যায় উদ্ধত,—কিন্তু সময়রূপ সেতু দ্বারা বারিত, ঐ দেখ—তীক্ষ্ণ আয়ুধ ও সেনাসমন্বিত কিরাত ভূপতি বৃক্ষান্তরালে অবস্থান করিতেছেন।

৭১। যে স্থিরচিত্ত চমূপতি ইন্দ্রধ্বজ-শোভা জয় করিয়া শেষনাগবৎ স্থূলতর জ্যাযুক্ত ধনুর্ধারণ করিতেছেন; হে মতিমন্! তুমি এই সেই চমূপতির মতি (তোমার প্রতি) অনুকূল কর; ইহার সহিত সখ্য স্থাপিত হইলে সমস্ত মনোরথ তোমার অনায়াসে অধিগত হইবে।

चतुर्दशः सर्गः ।

—:o:—

ततः किरातस्य वचोभिरुद्धतैः
पराहतः शैल इवार्णवाम्बुभिः ।
जहौ न धैर्य्यं कुपितोऽपि पाण्डवः
सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि साधवः ॥ १ ॥
सलेशमुल्लिङ्गितशात्रवेङ्गितः
कृती गिरां विस्तरतत्त्वसंग्रहे ।
अयं प्रमाणीकृतकालसाधनः
प्रशान्तसंरम्भ इवाददे वचः ॥ २ ॥

अन्वयः । ततः उद्धतैः किरातस्य वचोभिः अर्णवाम्बुभिः शैल इव पराहतः (अतः) कुपितोऽपि पाण्डवः धैर्य्यं न जहौ । तथाहि साधवः सुदुर्ग्रहान्तःकरणाः । वाच्य—शैलेन इव पराहतेन कुपितेन पाण्डवेन धैर्य्यं न जहे, साधुभिः -- करणैः (भूयते) ॥ १

अन्वयः । सलेशम् उल्लिङ्गितशात्रवेङ्गितः गिरां विस्तरतत्त्वसंग्रहे कृती, प्रमाणीकृतकालसाधनः अयं प्रशान्तसंरम्भ इव वचः आददे । वाच्य—...शात्रवेङ्गितेन कृतिना -- साधनेन अनेन प्रशान्तसंरम्भेण इव वच आददे ॥ २

तत इति । ततः किरातवाक्यानन्तरम् उद्धतैः प्रगल्भैः किरातस्य वचोभिः अर्णवाम्बुभिः शैल इव पराहतोऽभिहतः अत एव कुपितोऽपि पाण्डवः धैर्य्यं निर्विकारचित्तत्वं न जहौ न तत्याज । उत्पन्नमपि कोपं स्तम्भयामास इत्यर्थः । तथाहि—साधवः सज्जनाः सुदुर्ग्रहं सुष्ठु दुरासदम् अप्रतिकुप्यमन्तःकरणं येषां ते सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि । अर्थान्तरन्यासः ॥१

सलेशमिति । सह लेशैः सलेशं सकलं यथा तथा उल्लिङ्गितम् उद्भूतलिङ्गं कृतं, लिङ्गैः तद्वाक्यभङ्गीभिरिव सम्यगवगतमित्यर्थः । शत्रुरेव शात्रवः । स्वार्थे अण्प्रत्ययः । तस्य इङ्गितम् अभिप्रायः तत् उल्लिङ्गितं येन सः ।

১। অনন্তর পাণ্ডুনন্দন অর্জ্জুন, সাগরজলে শৈলের ন্যায় কিরাতের উদ্ধত বাক্যে পরাহত—সুতরাং কুপিত হইয়াও ধৈর্য্য পরিত্যাগ করিলেন না। বস্তুতঃ সাধুগণের অন্তঃকরণ একান্তই দুর্বিজ্ঞেয়।

विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः
प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम्।
प्रवर्त्तते नाकृतपुण्यकर्म्मणां
प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥३॥

अन्वयः। विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः द्विषाम् अपि हृदयानि प्रसादयन्ती प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती अकृतपुण्यकर्म्मणां न प्रवर्त्तते। वाच्य—विविक्तवर्णाभरणया सुखश्रुत्या प्रसादयन्त्या प्रसन्नगम्भीरपदया सरस्वत्या न प्रवृत्यते ॥ ३

गिरां वाचां सम्बन्धिनि विस्तरे तत्त्वसंग्रहे अर्थसङ्क्षेपे। वैभाषिकौ द्वन्द्वैकवद्भावः। कृतौ कुशलः प्रमाणीकृतं प्रधानीकृतं काल एव साधनं येन सः, अवसरोचितं विदन्नित्यर्थः। अथ पाण्डवः प्रशान्तसंरम्भः सङ्क्षोभरहित इव वचः आददे उवाचेत्यर्थः ॥ २

सान्त्वपूर्व्वकमेवाह—विविक्तेति। विविक्ताः संयोगादिना अश्लिष्टाः स्फुटोच्चारिता वर्णाः अक्षराणि एव आभरणानि यस्याः सा। अन्यत्र तु विविक्तानि शुद्धानि वर्णः रूपम् आभरणानि च यस्याः सा। "वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे" इत्युभयत्राप्यमरः। सुखा श्रुतिः श्रवणं यस्याः सा सुखश्रुतिः श्राव्येत्यर्थः। अन्यत्र श्रूयत इति श्रुतिः वाक् सा सुखा यस्याः सा मञ्जुभाषिणीत्यर्थः। द्विषामपि हृदयानि प्रसादयन्ती किं पुनः सुहृदामिति भावः। प्रसन्नानि वाचकानि गम्भीराणि अर्थगुरूणि च पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यस्याः सा। अन्यत्र तु प्रसन्ना विमला गम्भीरपदा अलसचरणा सरस्वती वाक्, स्त्रीरत्नं च। तथाचोक्तं—"सरस्वती सरिद्भेदे गोवाग्देवतयोरपि। स्त्रीरत्ने" च इति। न कृतं पुण्यकर्म्म यैस्तेषां न प्रवर्त्तते न प्रसरति, किन्तु सुकृतिनामेवेत्यर्थः। भवद्वाणी च एवंविधेति धन्यो भवानिति भावः। अत्र काचित् नायिका वाग्देवता च प्रतीयते। तत्रादौ समासोक्तिरलङ्कारः विशेषणमात्रसाम्येन अप्रस्तुतप्रतीतिः, अतएव न श्लेषः ॥ ३

২। অর্জ্জুন—শক্রর সমস্ত অভিপ্রায় অবগত হইলেন। তিনি বাক্যের প্রপঞ্চ ও সংক্ষেপ রচনায় কুশল এবং অবসরোচিত বাক্য বলিতে সমুৎসুক। অর্জুন এক্ষণে একপ ভাবে বাক্য বলিতে লাগিলেন, যেন তাঁহার কিঞ্চিন্মাত্র সংক্ষোভ নাই।

৩। যাহা বিবিক্ত বর্ণাভরণশালিনী ও সুখশ্রুতিময়ী হইয়া শত্রুগণেরও হৃদয় প্রসন্ন করিয়া থাকে, এ হেন প্রসন্ন-গম্ভীরপদা সরস্বতী (বাণী, পক্ষান্তরে—নায়িকা) অপুণ্যকর্ম্মাদিগের প্রবর্ত্তিত হয়েন না, ফলে যাঁহারা সুকৃতিশালী, তাঁহাদিগেরই প্রবর্ত্তিত হইয়া থাকেন। (অলঙ্কারানুরোধে এরূপ অনুবাদ হইল)।

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां
मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये।
नयन्ति तेष्वप्युपपन्ननैपुणा
गभीरमर्थं कतिचित् प्रकाशताम्॥ ४

स्तुवन्ति गुर्वीमभिधेयसम्पदं
विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः।
इति स्थितायां प्रतिपूरुषं रुचौ
सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः॥ ५

अन्वयः। विपश्चितां (मध्ये) ते सभ्यतमाः भवन्ति, ये मनोगतं वाचि निवेशयन्ति; तेषु अपि उपपन्ननैपुणाः कतिचित् (एव) गभीरम् अर्थं प्रकाशतां नयन्ति। वाच्य—तैः सभ्यतमैः भूयते, यैः मनोगतं निवेश्यते; उपपन्ननैपुणैः अर्थः प्रकाशतां नीयते॥ ४

अन्वयः। (किञ्च केचित्) गुर्वीम् अभिधेयसम्पदं स्तुवन्ति। अपरे विपश्चितः उक्तेः विशुद्धिं (स्तुवन्ति)। इति प्रतिपूरुषं रुचौ स्थितायां (सत्यां) सर्वमनोरमाः गिरः सुदुर्लभाः। वाच्य—गुर्वी अभिधेयसम्पत् स्तूयते। अपरैः विपश्चिद्भिः विशुद्धिः (स्तूयते) सर्वमनोरमाभिः गिर्भिः सुदुर्लभाभिः (भूयते)॥ ५

भवन्तीति। ते पुरुषाः विपश्चितां विदुषाम्। "विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः" इत्यमरः। मध्ये सभ्यतमाः सभायां साधुतमा निपुणतमाः। "साधुः समर्थो निपुणश्च" इति काशिकायाम्। भवन्ति। ये मनोगतं मनसा गृहीतमर्थं वाचि निवेशयन्ति, वाचा उद्गिरन्तीत्यर्थः। तेषु वक्तृषु अपि उपपन्ननैपुणाः सम्भावितकौशलाः कतिचिदेव गभीरं निगूढम् अर्थं प्रकाशतां स्फुटतां नयन्ति। लोके तावद् ज्ञातार एव दुर्लभाः, तत्रापि वक्तारः, तत्रापि निगूढार्थप्रकाशकाः। त्वयि सर्वमस्तीति स्तुतिः। वनेचरवाक्यरहस्यं ज्ञातमिति स्वयमपि तादृश एवेति हृदयम्॥ ४

स्तुवन्तीति। किञ्च केचित् गुर्वीम् अभिधेयसम्पदम् अर्थसम्पत्तिं स्तुवन्ति। अपरे विपश्चितः उक्तेः शब्दस्य विशुद्धिं सामर्थ्यं स्तुवन्ति। इति प्रतिपूरुषं रुचौ प्रीतौ स्थितायां व्यवस्थितायां सर्वमनोरमाः सर्वेषां शब्दार्थ-

৪। যাঁহারা মনের ভাব কথায় প্রকাশ করিতে পারেন, তাঁহারাই বিদ্বন্মণ্ডলীমধ্যে সভাপদবাচ্য হইয়া থাকেন। তাদৃশ ব্যক্তিগণের মধ্যে আবার কতিপয় নৈপুণ্যশালী ব্যক্তিই নিগূঢ়ার্থ প্রকাশ করিয়া বলিতে পারেন।

समस्य सम्पादयता गुणैरिमां
त्वया समारोपितभार भारतीम्।
प्रगल्भमात्मा धुरि धुर्य्य वाग्मिनां
वनेचरेणापि सताधिरोपित: ॥६

प्रयुज्य सामाचरितं विलोभनं
भयं विभेदाय धिय: प्रदर्शितम्।
तथाभियुक्तश्च शिलीमुखार्थिना
यथेतरन्न्याय्यमिवावभासते ॥७

अन्वय:। हे धुर्य्य ! हे समारोपितभार ! इमां भारतीं गुणै: समस्य प्रगल्भं (यथा स्यात् तथा) सम्पादयता त्वया वनेचरेणापि सता आत्मा वाग्मिनां धुरि अधिरोपित:। वाच्य— (- सम्पादयन् त्वं वनेचरोऽपि सन् आत्मानम् (- अधिरोपितवान् ॥ ६

अन्वय:। साम प्रयुज्य विलोभनम् आचरितम् ; (तथा) धिय: विभेदाय भयं प्रदर्शितम्, (किञ्च) शिलीमुखार्थिना (त्वया) तथा अभियुक्त: यथा इतरत् न्याय्यम् इव अवभासते। वाच्य— : विलोभनम् आचरितवान्, भयं प्रदर्शितवान्, शिलीमुखार्थी (त्वं) तथा अभियुक्तवान्, यथा इतरत् न्याय्यं न इव अवभास्यते ॥ ७

रुचीनां पुंसां मनोरमा: गिर: सुदुर्लभा:। त्वद्गिरस्तु सर्वमनोरमा उक्तसर्वगुणसम्पत्त्या इति भाव: ॥ ५

समस्येति। धुरं वहतीति धुर्य्य: तत्सम्बोधने हे धुर्य्य ! हे कार्य्यनिर्वाहक ! "धुरो यड्ढकौ" इति यत्प्रत्यय:। अतएव समारोपितभार ! स्वामिना निहितसन्ध्यादिकार्य्यभार हे। तदाह मनु: —"दूते सन्धिविपर्य्ययौ" इति। इमां शान्ततावितययोगीत्यादिकां भारतीं वाचं गुणैर्विविक्तवर्णत्वादिभि: समस्य संयोज्य प्रगल्भं निर्भीकं यथा तथा सम्पादयता रचयता व्याहरता इत्यर्थ:। त्वया वनेचरेणापीत्यर्थ:। सता। अपिशब्दो विरोधद्योतनार्थम्। आत्मा स्वयं वाग्मिनां वाचोयुक्तिपटूनाम्। "वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी" इत्यमर:। "वाचो ग्मिनि:" इति मत्वर्थीयो ग्मिनिप्रत्यय:।

৫। কেহ কেহ গভীর অর্থসম্পত্তিরই প্রশংসা করিয়া থাকেন, অপর অনেক পণ্ডিত শব্দবিশুদ্ধিরই সুখ্যাতি করেন। প্রত্যেক পুরুষের রুচি এইরূপ বিভিন্ন হওয়ায় সর্ব্বজন-মনোরম বাক্য একান্তই বিরল।

৬। হে বনেচর! তুমি কার্য্য-নির্ব্বাহক, তাই তোমারই উপর কার্য্যভার অর্পিত হইয়াছে। তুমি এই গুণযুক্ত ভারতী নির্ভীকভাবে ব্যক্ত করিয়া, হও না তুমি বনেচর—তথাচ নিজেকে বাগ্‌বিন্যাসপটু ব্যক্তিগণের অগ্রবর্ত্তী করিয়াছ।

विरोधि सिद्धेरिति कर्त्तुमुद्यतः
स वारितः किं भवता न भूपतिः।
हिते नियोज्यः खलु भूतिमिच्छता
सहार्थनाशेन नृपोऽनुजीविना॥ ८

अन्वयः। (किन्तु) सिद्धेः विरोधि इति कर्म्म उद्यतः स भूपतिः भवता किं न वारितः? भूतिम् इच्छता सहार्थनाशेन अनुजीविना नृपः हिते नियोज्यः खलु। वाच्य— + उद्यतं न भूपतिं भवान् किं न वारितवान्? भूतिम् इच्छन् सहार्थनाशः अनुजीवी नृपं हिते नियुञ्जीत खलु॥ ८

धुर्य्यग्रे अधिरोपितः स्थापित इत्यर्थः। "कृद्धः पोऽन्यतरस्याम्" इति पकारः। अत्र मनुः—"वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते" इति॥ ६

वाग्मितामेवाह—प्रयुज्येति। शान्ततविनययोगीत्यादिना साम सान्त्वम्। "साम सान्त्वमुभे समे" इत्यमरः। प्रयुज्य नियुज्य विलोभनं प्रलोभनम् "मित्रमिष्टम्" इत्यादिना आचरितं सम्पादितम्। तथा धियो बुद्धेर्विभेदाय व्यामोहनार्थम् "शक्तिरर्थपतिषु" इत्यादिना भयं प्रदर्शितम्, किञ्च शिलीमुखार्थिना न तु न्यायार्थिनेति भावः। त्वयेति शेषः। "नाभियोक्तुम्" इत्यादिना तथाभियुक्तं कथितं यथा इतरत् न्यायादन्यत् अन्याय्यमित्यर्थः। न्याय्यं न्यायादनपेतमिव अवभासत इत्युपमा। अनेन वाग्मिनामग्रेसरोऽसीति भावः॥ ७

ततः किमत आह—विरोधीति। किन्तु सिद्धेः फलस्य विरोधि विघातकमिति इदम् अस्मदास्कन्दनरूपं कर्म्म कर्त्तुम् उद्यतः स भूपतिः महीपतिः भवता धर्म्येणेति भावः। किं न वारितो निवर्त्तितः। निवारणे हेतुमाह—भूतिमिच्छता इहामुत्र च श्रेयोऽर्थिना सह सहचरितो अर्थनाशो स्वार्थानर्थौ यस्य तेन समानसुखदुःखिनेत्यर्थः। अनुजीविना भृत्येन नृपः स्वामी हिते नियोज्यः नियम्यः खलु। अन्यथा स्वामिद्रोहपातको श्रेयसो भ्रष्टः स्यादिति भावः॥ ८

৭। তুমি সাম প্রয়োগ করিয়া প্রলোভন দেখাইয়াছ, বুদ্ধিমোহ উৎপাদনের জন্য ভীতি প্রদর্শন করিয়াছ, বাগ্মী হইয়া তুমি একপ বাক্যবিন্যাস করিয়াছ, যাহা অন্যায্য হইলেও ন্যায্যের ন্যায় প্রতিভাত হইয়াছে।

৮। কিন্তু সিদ্ধির বিরোধী এই কার্য্য করিতে উদ্যত—তোমার ভূপতিকে তুমি কেন নিবারণ করিলে না? দেখ, হিতৈষী সম-সুখ-দুঃখভাগী অনুজীবিজনের স্বীয় প্রভুকে হিতে নিয়োগ করাই কর্ত্তব্য।

ध्रुवं प्रणाश: प्रहितस्य पत्रिण:
शिलोच्चये तस्य विमार्गणं नय:।
न युक्तमत्रार्य्यजनातिलङ्घनं
दिशत्यपायं हि सतामतिक्रम: ॥ ९

अतीतसंख्या विहिता ममाग्निना
शिलीमुखा: खाण्डवमत्तुमिच्छता।
अनादृतस्यामरसायकेष्वपि
स्थिता कथं शैलजनाशुगे धृति: ॥ १०

अन्वय:। प्रहितस्य पत्रिण: प्रणाश: ध्रुवम्, तस्य शिलोच्चये विमार्गणं नय:। अत्र आर्य्यजनातिलङ्घनं न युक्तं; हि सताम् अतिक्रम: अपाय दिशति। वाच्य— + प्रणाशेन ध्रुव (भूयते)। + विमार्गणेन नयेन (भूयते); आर्य्यजनातिलङ्घनेन न युक्तेन (भूयते)। + अतिक्रमेण अपाय: दिश्यते ॥ ९

अन्वय:। खाण्डवम् अत्तुम् इच्छता अग्निना मम अतीतसंख्या: शिलीमुखा: विहिता:। (अत:) अमरसायकेषु अपि अनादृतस्य (मम) कथं शैलजनाशुगे धृति: स्थिता? वाच्य— + + इच्छता अग्नि: + अतीतसंख्यान् शिलीमुखान् + धृत्या स्थितम् ॥ १०

तर्हि नो बाण: क्व गत: किमत्र वा न्याय्यं तत्राह—ध्रुवमिति। प्रहितस्य प्रयुक्तस्य पत्रिण: शरस्य प्रणाशोऽदर्शनं ध्रुवं निश्चितम्। प्रहितश्चेदिति भाव:। तस्य नष्टस्य पत्रिण: शिलोच्चये शैले। "अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चया:" इत्यमर:। विमार्गणम् अन्वेषणं नयो न्याय्य:। "अन्वेषणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृग:" इत्यमर:। अत्र विषये आर्य्यजनातिलङ्घनं सज्जनव्यतिक्रमो न युक्तम्। हि यस्मात् कारणात् सतामतिक्रम: अपायम् अनर्थं दिशति ददाति ॥ ९

यदुक्तम् "हर्त्तुमर्हसि" इति तत्रोत्तरमाह—अतीतेति। खाण्डवम् इन्द्रवनम् अत्तुं भक्षयितुमिच्छता अग्निना मम अतीतसङ्ख्या असङ्ख्या: शिलीमुखा: शरा: विहिता: दत्ता:। खाण्डवदाहे अक्षयतूणीरदानमुक्तं भारते। अत: अमरसायकेष्वपि अनादृतस्य आदररहितस्य। भावे क्त:, ततो नञा बहुव्रीहि:। मम कथं शैलजनाशुगे किरातबाणे धृति:

৯। নিক্ষিপ্ত শর যে চক্ষুর অগোচর হইবে, তাহা নিশ্চিতই। সেই নষ্টশরের অনুসন্ধান শৈলপ্রদেশে করাই সমুচিত। এ বিষয়ে সজ্জনাতিক্রম সমীচীন নহে; কারণ, তাহা অনর্থ ঘটাইয়া থাকে।

यदि प्रमाणीकृतमार्य्यचेष्टितं
किमित्यदोषेण तिरस्कृता वयम्।
अयातपूर्वा परिवादगोचरं
सतां हि वाणी गुणमेव भाषते॥ ११

गुणापवादेन तदन्यरोपणाद्-
भृशाधिरूढ़स्य समञ्जसं जनम्।
द्विधेव कृत्वा हृदयं निगूहतः
स्फुरन्नसाधोर्विवृणोति वागसिः॥ १२

अन्वयः। आर्य्यचेष्टितं प्रमाणीकृतं यदि (तर्हि) अदोषेण वयं किम् इति तिरस्कृताः। हि परिवादगोचरम् अयातपूर्वा सतां वाणी गुणम् एव भाषते। वाच्य—आर्य्यचेष्टितेन प्रमाणीकृतेन (भूयते) यदि, + अस्माभिः + तिरस्कृतैः (भूयते)। अयातपूर्वया वाण्या गुण एव भाष्यते॥ ११

अन्वयः। गुणापवादेन तदन्यरोपणात्, समञ्जसं जनं भृशाधिरूढस्य निगूहतः असाधोः हृदयं स्फुरन् वागसिः द्विधा कृत्वेव विवृणोति। वाच्य— + स्फुरता वागसिना विव्रियते॥ १२

आस्था स्थिता? न कथञ्चिदित्यर्थः। अतो न अपहारशङ्का कार्य्या इत्यर्थः॥ १०

यदुक्तम् "स्मर्य्यते तनुभृताम्" इत्यादिना सदाचारः प्रमाणमिति, तत्रोत्तरमाह—यदीति। आर्य्यचेष्टितं सच्चरितं प्रमाणीकृतं यदि साधुत्वेन अङ्गीकृतं यदीत्यर्थः। तर्हि अदोषेण दोषाभावेऽपि। "क्वचित्-प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासः।" इति भाष्यकारः। उपलक्षणे तृतीया। वयं किमिति तिरस्कृताः न युक्तमित्यर्थः। हि यस्मात् परिवादगोचरं पर-निन्दास्पदम् अयातपूर्वा सतां वाणी गुणमेव भाषते न दोषम्, अतस्ते मृषादोषभाषिणो न सदाचारप्रामाण्यबुद्धिरिति भावः। पूर्वं न याता इति अयातपूर्वा। सुप्सुपेति समासः। परत्वात् सर्वनाम्नो निष्ठायाः पूर्वनिपातः। "स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पुंवद्भावः पूर्वलिङ्गता च। अर्थान्तरन्यासालङ्कारः॥ ११

১০। খাণ্ডববনভক্ষণেচ্ছু অগ্নি আমাকে অসংখ্য শর অর্পণ করিয়াছেন। সুতরাং অন্যের শরেও আমার আগ্রহ নাই। একৈক কিরাতের শরে আমি আস্থাবান্ হইব, এ কিরূপ কথা!

১১। যদি আর্য্যজনের আচরণই প্রমাণীকৃত হয়, তবে আমরা বিনা দোষে তিরস্কৃত হই কেন? দেখ, যাহা পূর্ব্বে কখনো পরনিন্দাব্যাপারে ব্যাপৃত হয় নাই, তাদৃশ সজ্জন-বাণী গুণই প্রকাশ করিয়া থাকে।

वनाश्रयाः कस्य मृगाः परिग्रहाः
शृणाति यस्तान् प्रसभेन तस्य ते ।
प्रहीयतामत्र नृपेण मानिता
न मानिता चास्ति भवन्ति च श्रियः ॥ १३

अन्वयः । वनाश्रयाः मृगाः कस्य परिग्रहाः ? यः तान् प्रसभेन शृणाति, ते मृगाः तस्य । अत्र नृपेण मानिता प्रहीयताम्, मानिता च अस्ति श्रियश्च भवन्ति (इति) न । वाच्य—वनाश्रयैः मृगैः कस्य परिग्रहैः (भूयते) । येन ते + शीर्य्यन्ते, तैः मृगैः तस्य (भूयते) । + नृपः मानिता प्रजह्यात्, मानितया च भूयते श्रीभिश्च भूयते (इति) न ॥ १३

ननु अप्रत्यक्षा परबुद्धिः कथं दृष्टेति निश्चीयत तत्राह—गुणेति । गुणापवादेन विद्यमानगुणापह्नवेन तदन्यारोपणात् तस्मात् गुणात् अन्यस्य दोषस्य अविद्यमानस्यैव आरोपणाच्च समञ्जसं जनं सुजनं भृशादि-रूढस्य अतिमात्रमाक्रम्य स्थितस्य अभिचिन्तितस्येत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । निगूहतो हृदयं संवृण्वतोऽपि असाधोः अनार्य्यस्य हृदयं कर्म स्फुरन् विलसन् वाग्वाणैः द्विधा कृत्वा भिन्नेव विवृणोति । दुष्टया वाचैव तत्पूर्व्विकायाः बुद्धेरपि दौष्ट्यमनुमीयत इति भावः । वागसिरित्यत्र रूपकं द्विधाकरण-रूपकसाधकम् ॥ १२

यदुक्तम् "अभ्यघानि" इति तत्रोत्तरमाह वनेति । वनाश्रयाः अत एव मृगाः कस्य परिग्रहाः ? न कस्यापीत्यर्थः । किन्तु यस्तान् मृगान् प्रसभेन बलात्कारेण शृणाति हिनस्ति । "शॄ हिंसायाम्" इति धातोर्लट् । ते मृगास्तस्य हन्तुः परिग्रहाः परिग्राह्याः । हन्ता च अहमेवेति भावः । ननु ममायमिति अभिमानात् नृपस्य स्वत्वमित्याशङ्क्याह—अत्रेति । अत्र मृगे नृपेण मानिता ममेति अभिमानः प्रहीयतां त्यज्यताम् । कुत इत्याशङ्क्याह—नेति । मानिता च अस्ति, श्रियः स्वानि च भवन्ति इति न, किन्तु न भवन्त्येव सत्याम् अभि-मानितायामित्यर्थः । अभिमानमात्रेण स्वत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १३

১২। অসাধু জন বিদ্যমান গুণ গোপন করিয়া, অবিদ্যমান দোষ আরোপণপূর্ব্বক সুজন লোককে একান্ত অভিভূত করিয়া থাকে। কিন্তু সে তাহার হৃদয়ের ভাব গোপন করিয়া রাখিলেও তাহার দুষ্ট বাক্যরূপ অসি তাহার হৃদয়কে দ্বিধা ভিন্ন করিয়াই যেন প্রকাশ করিয়া দেয়।

১৩। মৃগগণ বনে বাস করে, তাহারা কাহার নিজস্ব? যে তাহাদিগকে বলপ্রয়োগে বিনষ্ট করে, তাহারা তাহারই গ্রহণযোগ্য হইয়া থাকে। তোমার রাজা এ মৃগে অভিমান পরিত্যাগ করুন। অভিমানও বজায় থাকিবে, সম্পত্তিও হইবে—ইহা অসম্ভব।

न वर्त्म कस्मैचिदपि प्रदीयताम्
इति व्रतं मे विहितं महर्षिणा।
जिघांसुरस्मान्निहतो मया मृगो
व्रताभिरक्षा हि सतामलङ्क्रिया॥ १४

मृगान् विनिघ्नन्मृगयुः स्वहेतुना
कृतोपकारः कथमिच्छतां तपः।
कृपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणा-
दनेन पूर्वं न मयेति का गतिः १५

अन्वयः। कस्मैचित् अपि वर्त्म न प्रदीयताम्; इति व्रतं महर्षिणा मे विहितम्। अस्मात् जिघांसुः मृगः मया निहतः। हि व्रताभिरक्षा सताम् अलंक्रिया। वाच्य— न वर्त्म न प्रदेहि (प्रदद्यात् वा) इति व्रतं महर्षिः .. विहितवान्। जिघांसुं मृगम् अहं निहतवान्। व्रताभिरक्षया न अलंक्रियया (भूयते)॥ १४

अन्वयः। स्वहेतुना मृगान् विनिघ्नन् मृगयुः तपः इच्छतां कथं कृतोपकारः? कृपा इति चेत्, अस्तु मृगः क्षणात् क्षतः। अनेन पूर्वं मया न, इति का गतिः। वाच्य—विनिघ्नता मृगयुना (भूयते)। न कृतोपकारिणा (भूयते) भूयतां मृगेण क्षतेन। अयं (हतवान्) अहं न (हतवान्) इति कया गत्या (भूयते)॥ १५

"यष्टुमिच्छसि पितॄन्" इत्यादिना यत् निष्कारणमवधीरिति उपालम्भि तत्रोत्तरमाह—नेति। कस्मैचिदपि वर्त्म न प्रदीयतामित्येवं व्रतं महर्षिणा व्यासेन मे मह्यं विहितमुपदिष्टमित्यर्थः। अस्मात् कारणात्। जिघांसुः हन्तुमिच्छुः आपतन् अभिधावन् अयं मृगो मया निहतः। हि यस्मात् व्रताभिरक्षा सताम् अलङ्क्रिया न तु दोषः, अत आत्मरक्षणार्थमस्य वधो न निष्कारणमित्यर्थः॥ १४

"दुर्वचं तत्" इत्यादिना यत् सञ्जातं बन्धुत्वमुक्तं तत्राचष्टे—मृगानिति। स्वमात्मा एव हेतुस्तेन स्वहेतुना स्वार्थमित्यर्थः। "सर्व्वनाम्नस्तृतीया च" इति तृतीया। मृगान् विनिघ्नन् प्रहरन्। मृगान् यातीति मृगयुर्व्याधः। "मृगयुर्व्याधश्च" इत्यौणादिको युप्रत्ययान्तो निपातः। "व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः" इत्यमरः। तपः इच्छतां तपस्विनां कथं

১৪। 'তুমি কাহাকেও পথ ছাড়িয়া দিও না' মহর্ষি ব্যাস আমার এইরূপ ব্রতেরই উপদেশ দিয়াছিলেন। এই কারণেই আমি এই জিঘাংসু মৃগকে সংহার করিয়াছি। ব্রতরক্ষা সাধুজনের দোষাবহ নহে; প্রত্যুত উহা তাঁহাদের অলঙ্কারস্বরূপ।

अनायुधे सत्त्वजिघांसिते मुनौ
कृपेति वृत्तिर्महतामकृत्रिमा ।
शरासनं बिभ्रति सज्यसायकं
कृतानुकम्पः स कथं प्रतीयते ? ॥ १६
अथो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः
फलञ्च तस्य प्रतिकायसाधनम् ।

अन्वयः अनायुधे सत्त्वजिघांसिते मुनौ कृपा इति वृत्तिः महताम् अकृत्रिमा। सज्यसायकं शरासनं बिभ्रति (मयि) स कथं कृतानुकम्पः प्रतीयते। वाच्य— १- कृपा इति वृत्त्या अकृत्रिमया भूयते। × न कृतानुकम्पं प्रत्येमि ॥ १६

कृतोपकारः ? न कथञ्चिदित्यर्थः। अथ कृपेति चेत् व्याधस्यापीति शेषः। अस्तु किं शुष्ककलहेनेति भावः। परन्तु यदुक्तम् "निघ्नतः परनिवर्हितम्" इत्यादिना तस्य प्रथमप्रहर्त्तृत्वं तदयुक्तमित्याह—मृगः क्षणात् क्षतः, आवाभ्यां युगपदेव विद्ध इत्यर्थः। एवं सति अनेन नृपेणैव पूर्वं हतः, मया तु न इत्यत्र का गतिः किं प्रमाणं पौर्वापर्य्यस्य दुर्निश्चयत्वादिति भावः। तथाच यदुक्तम् "व्रीडितव्यम्" इत्युपालम्भः तस्यैव किं न स्यादिति भावः ॥ १५

पूर्वं "कृपेति चेदस्तु" इत्युक्तं, सम्प्रति तदपि असहमान आह—अनायुध इति। अनायुधे निरायुधे सत्त्वेन केनचित् प्राणिना जिघांसिते हन्तुमिष्टे। हन्तेः सन्नन्तात् कर्मणि क्तः। मुनौ विषये कृपेति वृत्तिः व्यवहारो महतां महात्मनाम् अकृत्रिमा अकपटा। सह ज्यया सज्यः सायको यस्मिन् तत् शरासनं धनुर्बिभ्रति दधति मयि स नृपः कथं कृतानुकम्पः मया प्रतीयते ज्ञायते। इणः कर्मणि लट्। अत्रसे कृपा विहिता न तु क्षम इत्यर्थः ॥ १६

১৫। ব্যাধ নিজের জন্য মৃগের প্রাণসংহার করিয়া তপস্বিগণের উপকার সাধন করে, সে কিরূপ কথা ? আর যদি বল, আমার প্রতি কৃপা করিয়াই এই মৃগকে নিহত করা হইয়াছে, তবে তাহাই হউক (শুষ্ক কলহে প্রয়োজন কি ?)। মৃগকে আমরা যুগপৎ বাণবিদ্ধ করিয়াছি। এ অবস্থায় তোমাদের রাজাই পূর্ব্বে মারিয়াছেন, আর আমি যে পূর্ব্বে মারি নাই, ইহার প্রমাণ কি ?

১৬। নিরস্ত্র মুনিজনে কোন জন্তু হিংসা পোষণ করিলে, তৎপ্রতি অকৃত্রিম দয়া প্রকাশই মহাত্মগণের কার্য্য। কিন্তু আমি এই সগুণ-শর-শরাসন ধারণ করিতেছি, আমার প্রতি তিনি সদয়, কিরূপে একথা প্রত্যয় করিব ?

अविचते तच मयात्मसात्कृते
कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः॥ १७
यदात्थ कामं भवता स याच्यता-
मिति चमं नैतदनल्पचेतसाम्।
कथं प्रसह्याहरणैषिणां प्रियाः
परावनत्या मलिनीकृता श्रियः?॥ १८

अन्वयः। अथ तेन मदर्थं शरः उज्झितः, तस्य फलञ्च प्रतिकायसाधनम्, अविचते तत्र मया आत्मसात्कृते (सति) चमूपतेः अधिका कृतार्थता ननु। वाच्य—स शरम् उज्झितवान्, फलेन प्रतिकायसाधनेन (भूयते)॥ १७

अन्वयः। स कामं भवता याच्यताम् इति यत् आत्थ, एतत् अनल्पचेतसां न चमम्। (कुतः) प्रसह्य आहरणैषिणां परावनत्या मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः? वाच्य—तं + भवान् याचताम् इति यत् उच्यते एतेन । न चमेण (भूयते)। + मलिनीकृताभिः श्रीभिः कथं प्रियाभिः (भूयते)॥ १८

अथ कृपामभ्युपगम्याह—अथो इति। अथो प्रश्ने। "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः। तेन नृपेण मदर्थं यथा तथा। अर्थेन सह नित्यसमासः। शरः उज्झितः त्यक्तः तस्य फलञ्च प्रतिकायस्य प्रतिपक्षस्य साधनं वधः। "साधनं निवृतौ मेढ्रे सैन्ये सिद्धौ वधे गतौ" इति विश्वः। अविचते अखण्डिते तत्र तस्मिन् फले मया आत्मसात्कृते स्वाधीनीकृते सति। "तदधीनवचने" इति सातिप्रत्ययः। चमूपतेरधिका कृतार्थता साफल्यम् ननु खलु। स्वायुधस्य परत्राणशत्रुवधपात्रप्रतिपादनाय एककृत्यया सिद्धेरित्यर्थः। तथापि अयं शरलोभ इति कृपालुताया मूलान्यपि निकृन्ततीति भावः॥ १७

"मार्गणैरथ तव प्रयोजनम्" इत्यादिना यदुक्तं तन्निराचष्टे—यदिति। स नृपः कामं भवता याच्यतामिति यदात्थ मामिति शेषः। एतदनल्पचेतसां मनस्विनां न चमं न युक्तम्। कुतः प्रसह्य बलात् आहरणैषिणाम् आहर्त्तुमिच्छूनाम्। "चत्रियस्य विजितम्" इति स्मरणादिति भावः। परावनत्या याच्ञादैन्येन मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः, न कथञ्चिदित्यर्थः॥ १८

১৭। ধরিয়া লইলাম, তিনি আমারই জন্য শর ক্ষেপণ করিয়াছেন; কিন্তু তাহার ফল তো প্রতিপক্ষ-সংহার। সেই অখণ্ডিত ফল আমি আত্মসাৎ করিলে তোমাদের সেনাপতিরই তো অধিক সাফল্য নিশ্চিত।

अभूतमासज्य विरुद्धमीहितं
बलादलभ्यं तव लिप्सते नृपः ।
विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतां
भवत्यपाये परिमोहिनी मतिः ॥ १९

असिः शरा वर्म धनुश्च नोच्चकै-
र्विविच्य किं प्रार्थितमीश्वरेण ते ? ।
अथास्ति शक्तिः कृतमेव याच्ञया ?
न दूषितः शक्तिमतां स्वयङ्ग्रहः ॥ २०

अन्वयः । तव नृपः अभूतम् आसज्य अलभ्यं विरुद्धम् ईहितं बलात् लिप्सते । हि अनयस्य रौद्रतां विजानतोऽपि मतिः अपाये परिमोहिनी भवति । वाच्य— (- नृपेण -) अलभ्यं विरुद्धम् ईहितं लिप्स्यते । (- मत्या परिमोहिन्या (भूयते) ॥ १९

अन्वयः । असिः शराः वर्म उच्चकैः धनुश्च ते ईश्वरेण विविच्य किं न प्रार्थितम् ? अथ शक्तिः अस्ति, याच्ञया कृतम् एव । यतः शक्तिमतां स्वयंग्रहः न दूषितः । वाच्य—असिं शरान् वर्म उच्चकैः धनुश्च ईश्वरः (- किं न प्रार्थितवान् ? शक्त्या भूयते -) स्वयंग्रहेण न दूषितेन (भूयते) ॥ २०

अथ परिङ्गितमुद्घाट्य भयं दर्शयति—अभूतमिति । तव नृपोऽभूतमनृतमासज्य मिथ्याभियुज्येत्यर्थः । "युक्ते क्ष्मादावृते भूतम्" इत्यमरः । अलभ्यं लब्धुम् अशक्यं विरुद्धं विपरीतफलकम् ईहितं मनोरथं, बलात् लिप्सते लब्धुमिच्छति । न च एतच्चित्रम् इत्याह—हि यस्मात् अनयस्य दुर्नयस्य रौद्रतां भयङ्करत्वं विजानतोऽपि पुरुषस्य मतिः बुद्धिः अपाये विनाशकाले परिमोहिनी भवति । परिमुह्यतीति परिमोहिनी संपृचादिसूत्रेण ताच्छील्ये त्रिनुणप्रत्ययः । तथाचोक्तम्—"विनिर्मितः केन न दृष्टपूर्वः हेम्नः कुरङ्गो न च कुत्र वार्त्ता । तथापि तृष्णा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥" इति । तस्मात् विनाशकाले बलात् विपरीतबुद्धिः भवतीति भावः ॥ १९

১৮। "সেই রাজার নিকট যথেষ্ট প্রার্থনা কর" এই যাহা তুমি আমায় বলিয়াছ, মনস্বিগণের পক্ষে ইহা যুক্তিযুক্ত নহে। কেননা, যাহারা সবলে আহরণ করিতে সমুৎসুক, যাচ্ঞা দৈন্য-মলিনীকৃত সম্পত্তি তাহাদের প্রিয় হইবে কেন ?

১৯। তোমার রাজা একটা মিথ্যাভিযোগ করিয়া বিপরীতফলজনক অলভ্য বস্তু সবলে লাভ করিতে চাহেন। (ফলে) দুর্নয়ের ভীষণতা জানিয়া শুনিয়াও বিনাশকালে লোকের মতি মোহিত হইয়া থাকে।

सखा स युक्तः कथितः कथं त्वया ?
यदृच्छयाऽसूयति यस्तपस्यते ।
गुणार्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः
प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधवः ॥ २१ ॥

अन्वयः । स कथं त्वया योग्यः सखा कथितः, यः तपस्यते यदृच्छया असूयति ? हि गुणार्ज्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः असाधवः सतां प्रकृत्यमित्राः (भवन्ति) । वाच्य—तं त्वं योग्य सखायं कथितवान्, येन + असूय्यते । दुर्बुद्धिभिः असाधुभिः (भूयते) ॥ २१

अथ सर्वथा लभ्यस्ते शरः तर्हि किमनेन सुष्टु विश्रब्धं याच्यतां शरोऽन्यद्वेत्याह—असिरिति । असिः खड्गः, शराः, वर्म, कवचम् उच्चकैः उत्कृष्टं धनुश्च धनुर्व्वा ते तव ईश्वरेण स्वामिना विविच्य एकैकशः विभज्य किं न प्रार्थितं ? न याचितं, येन प्रयोजनं तद्दास्यामीति भावः । नपुंसकैकशेषः । अथास्य वीराभिमानिनो नृपस्य शक्तिरस्ति चेदिति शेषः । याच्ञया कृतमेव अलमेव । साध्याभावात् न याचितव्यमेवेत्यर्थः । गम्यमानक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीयेत्युक्तं प्राक् । कृतमिति निषेधार्थमव्ययम् । यतः शक्तिमतां स्वयङ्ग्रहः बलाद्ग्रहणं न दूषितः, किन्तु भूषणमेव वीराणामिति भावः । क्षत्रियाणां प्रसह्य वित्तापहरणं न दूषितमिति भारतोक्तम् ॥ २०

“राघवप्लवगराजयोरिव” इत्यादिना उपदिष्टं सख्यं प्रत्याचष्टे—सखेति । स नृपः कथं त्वया युक्तो योग्यः सखा कथितः ? न कथञ्चित् कथनीय इत्यर्थः । कुतः ? यो नृपः तपस्यते तपस्विने, अनपराधिने इत्यर्थः । “क्रुधद्रुह” इत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । यदृच्छया स्वैरवृत्त्या । “यदृच्छा स्वैरिता” इत्यमरः । असूयति असूयां करोति । “असूया तु दोषारोपो गुणिष्वपि” इत्यमरः । प्रत्युत शत्रुरेवायमित्याह—हि यस्मात् गुणानामर्जने यः उच्छ्राय उत्कर्षः तस्य विरुद्धा विमुखा बुद्धिर्येषां ते तथा असाधवो दुष्टाः सतां सज्जनानां प्रकृत्यमित्राः प्रकृत्या शत्रवः । “द्विड्-विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः” इत्यमरः ॥ २१

২০। তোমার প্রভু খড়্গ, শর, বর্ম বা উত্তম ধনু—ইহার যে কোন একটী প্রার্থনা করুন না কেন ? (যাহা প্রয়োজন হয়, আমি দান করিব) অথবা তাঁহার শক্তি থাকে, প্রার্থনায় প্রয়োজন নাই। শক্তিশালীদিগের বলপূর্ব্বক গ্রহণ দূষণীয় নহে।

২১। যিনি তপস্বী জনে স্বেচ্ছায় অসূয়া প্রকাশ করেন, সেই রাজাকে তুমি কিরূপে যোগ্য সখা বলিয়া উল্লেখ করিলে ? ফলে, গুণার্জ্জনের উৎকর্ষে যাহারা বিরুদ্ধ বুদ্ধি পোষণ করে, তাদৃশ অসাধুগণ তো স্বভাবতই সাধুগণের অমিত্র।

वयं क्व वर्णाश्रमरक्षणोचिताः ?
क्व जातिहीना मृगजीवितच्छिदः ? ।
सहापकृष्टैर्महतां न सङ्गतं
भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ॥ २२

परोऽवजानाति यदज्ञताजड़-
स्तदुन्नतानां न विहन्ति धीरताम् ।
समानवीर्य्यान्वयपौरुषेषु यः
करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरस्क्रिया ॥ २३

अन्वयः । वर्णाश्रमरक्षणोचिताः विशुद्धवृत्तयः वयं क्व ? जातिहीनाः मृगजीवितच्छिदः क्व ? अपकृष्टैः सह महतां सङ्गतं न । (तथाहि) दन्तिनः गोमायुसखाः न भवन्ति । वाच्य—वर्णाश्रमरक्षणोचितैः विशुद्धवृत्तिभिः अस्माभिः क्व (भूयते), जातिहीनैः मृगजीवितच्छिद्भिः क्व (भूयते) । × × सङ्गतेन न (भूयते) । दन्तिभिः गोमायुसखैः न भूयते ॥ २२

अन्वयः । अज्ञताजडः परः अवजानाति यत् तत् उन्नतानां धीरतां न विहन्ति । (किन्तु) समानवीर्य्यान्वयपौरुषेषु (मध्ये) यः अतिक्रान्तिं करोति (सेत्) असौ तिरस्क्रिया । वाच्य—अज्ञताजडेन परेण अवज्ञायते यत् तेन धीरता न विहन्यते । × येन अतिक्रान्तिः क्रियते, असुया तिरस्क्रियया (भूयते) ॥२३

हीनजातिवृत्तित्वात् सख्यानर्हः स इत्याह—वयमिति । वर्णाश्रमरक्षणोचिता विशुद्धवृत्तयो वयं राजानः क्व । जातिहीना मृगजीवितच्छिदो हिंसाजीविनो व्याधाः क्व । फलितमाह—सह अपकृष्टैः उक्तरीत्या जात्या वृत्त्या च निकृष्टैः सह महतां जात्या वृत्त्या च उत्कृष्टानां सङ्गतं सख्यं न घटत इति शेषः । तथाहि—दन्तिनो गजा गोमायूनां शृगालानां सखायो गोमायुसखा न भवन्ति । "स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः । शृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः" इत्यमरः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

नीचसख्यं कथमधिक्षिप्यत इति चेत्तत्राह—पर इति । अज्ञताजड़ो मोहान्धः परोऽवजानाति यत्तदवज्ञानम् उन्नतानां महतां धीरतां न विहन्ति न विकारं जनयति इत्यर्थः । क्रोष्टेव सिंहस्य इति भावः ।

২২। বর্ণাশ্রমরক্ষক মাদৃশ ক্ষত্রিয়জাতিই বা কোথায়? আর জাতিহীন হিংসাজীবী ব্যাধবর্গই বা কোথায়? ফলে নিকৃষ্টদিগের সহিত উৎকৃষ্টদিগের সখ্য সম্ভবপর নহে।—গজগণ কখনো গোমায়ুদিগের সখা হয় না।

यदा विगृह्णाति हतं तदा यशः
करोति मैत्रीमथ दूषिता गुणाः ।
स्थितिं समीक्ष्योभयथा परीक्षकः
करोत्यवज्ञोपहतं पृथग्जनम् ॥ २४

मया मृगान् हन्तुरनेन हेतुना
विरुद्धमाक्षेपवचस्तितिक्षितम् ।
शरार्थमेष्यत्यथ लप्स्यते गतिं
शिरोमणिं दृष्टिविषाज्जिघृक्षतः ॥ २५

अन्वयः । यदा विगृह्णाति, तदा यशः हतम्, अथ (यदा) मैत्रीं करोति (तदा) गुणाः दूषिताः । (इति) उभयथा स्थितिं समीक्ष्य परीक्षकः पृथग्जनम् अवज्ञोपहतं करोति । वाच्य—यदा विगृह्यते, तदा यशसा हतम्, अथ मैत्री क्रियते (तदा) गुणैः दूषितैः (भूयते) । । परीक्षकेण पृथग्जनः अवज्ञोपहतः क्रियते ॥ २४

अन्वयः । अनेन हेतुना मया मृगान् हन्तुः विरुद्धम् आक्षेपवचः तितिक्षितम् । अथ शरार्थम् एष्यति दृष्टिविषात् शिरोमणिं जिघृक्षतः गतिं लप्स्यते । वाच्य— + अहं तितिक्षितवान् + × एष्यते × गतिः लप्स्यते ॥ २५

किन्तु समानानि तुल्यानि वीर्य्यान्वयपौरुषाणि शक्तिकुलविक्रमा येषां तेषु मध्ये । निर्द्धारणे सप्तमी । यः कश्चिदित्यर्थः । अतिक्रान्तिमतिक्रमं करोति चेदसौ सद्यजनातिक्रमस्तिरस्क्रिया तिरस्कारः । यथा सिंहे सिंहस्य इति भावः ॥ २३ ॥

तर्हि नीचे कीदृशी वृत्तिः इत्याशङ्क्य सोपपत्तिकमाह—यदेति । यदा विगृह्णाति विरुणद्धि पृथग्जनेन इति शेषः । तदा यशो हतं नाशितं भवेत् । अथ यदा मैत्रीं करोति तदा गुणा दूषिता भवेयुरिति शेषः । इति उभयथा स्थितिं समीक्ष्य प्रतर्क्य विमृश्य परीक्षको विवेचकः पृथग्जनं नीचजनम् अवज्ञया अनादरेणोपहतं तिरस्कृतं करोति उपेक्षत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

২৩। মোহান্ধ নীচ ব্যক্তি যে অবজ্ঞা করে, তাহাতে মহদ্ব্যক্তির ধীরত্ব নষ্ট হয় না। কিন্তু কুল, বীর্য্য ও বিক্রম যাহাদের সমান, তাহাদের মধ্যে যদি কেহ কোনরূপ ব্যতিক্রম করে, তবে তাহাই বটে তিরস্কার।

২৪। নিকৃষ্ট ব্যক্তির সহিত ভদ্রব্যক্তি যখন বিগ্রহ করে, তখনই তাহার যশঃ নষ্ট হয়; আর যখন মৈত্রীবন্ধন করে, তখনই গুণরাশি দূষিত হইয়া থাকে, এইরূপ উভয় প্রকারেই মর্য্যাদাহানি আলোচনা করিয়া বিবেচক ব্যক্তি নীচ জনকে অবজ্ঞার সহিত উপেক্ষা করিয়া থাকেন।

इतीरिताकूतमनीलवाजिनं
जयाय दूतः प्रतितर्ज्य तेजसा ।
ययौ समीपं ध्वजिनीमुपेयुषः
प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः ॥ २६

ततोऽपवादेन पताकिनीपते-
श्चचाल निर्ह्रादवती महाचमूः ।
युगान्तवाताभिहतेव कुर्वती
निनादमम्भोनिधिवीचिसंहतिः ॥ २७

अन्वयः। इति ईरिताकूतम् अनीलवाजिनम् अर्जुनं दूतः जयाय तेजसा प्रतितर्ज्य ध्वजिनीम् उपेयुषः प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः समीपं ययौ। वाच्य— × दूतेन × समीपं ययै ॥ २६

अन्वयः। ततः पताकिनीपतेः अपवादेन निर्ह्रादवती महाचमूः युगान्तवाताभिहता निनादं कुर्वती अम्भोनिधिवीचिसंहतिरिव चचाल। वाच्य—निर्ह्रादवत्या महाचम्वा युगान्तवाताभिहतया निनादं कुर्वत्या अम्भोनिधिवीचिसंहत्येव चेले ॥ २७

उपसंहरन्नाह—मयेति। अनेन हेतुना सन्धिविग्रहानर्थत्वेन कारणेन मया मृगान् हन्तुः व्याधस्य सम्बन्धि। हन्तेः तृन्प्रत्ययः। अत एव "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। विरुद्धम् अतिपरुषम् आक्षेपवचः तिरस्कारवचनं तितिक्षितं सोढम्। ननु सख्यानङ्गीकारे बलात् शरं ग्रहीष्यति इत्याशङ्क्याह—शरेति। अथ शरार्थमेष्यति (चेत्) दृष्टौ विषं यस्य तस्मात् दृष्टिविषात् सर्पविशेषात् शिरोमणिं जिघृक्षतो ग्रहीतुमिच्छतो गतिं दशां लप्स्यते प्राप्स्यति ॥ २५ ॥

इतीति इतीत्थम् ईरिताकूतम् उक्ताभिप्रायम् अनीलवाजिनं श्वेताश्वम् अर्जुनं दूतो जयाय तेजसा प्रतापेन प्रतितर्ज्य, अस्मान् जित्वा क्व गमिष्यसीति भीषयित्वा इत्यर्थः। ध्वजिनीम् उपेयुषः सेनासङ्गतस्य प्रसन्नरूपस्य अर्जुनं प्रति इति शेषः। विरूपचक्षुषः त्र्यम्बकस्य समीपं ययौ ॥ २६ ॥

২৫। এই জন্যই আমি মৃগঘাতী ব্যাধের রুক্ষ তিরস্কার বাক্য সহ্য করিয়াছি। তবে যদি তিনি শরগ্রহণার্থ আগমন করেন, তাহা হইলে দৃষ্টি-বিষ-সর্পের শিরোমণি-গ্রহণাভিলাষী ব্যক্তির যে দশা হইয়া থাকে, তাহাকেও সেই দশা প্রাপ্ত হইতে হইবে।

২৬। অর্জ্জুন এইরূপে স্বীয় অভিপ্রায় ব্যক্ত করিলে, কিরাতদূত তাঁহাকে জয়ার্থ প্রতাপ প্রকাশপূর্ব্বক তর্জ্জন করিয়া সেনাসমন্বিত প্রসন্নরূপী বিরূপাক্ষের সমীপে গমন করিল।

रणाय जैत्रः प्रदिशन्निव त्वरां
तरङ्गितालम्बितकेतुसन्ततिः ।
पुरो बलानां सघनाम्बुशीकरः
शनैः प्रतस्थे सुरभिः समीरणः ॥ २८

जयारवक्ष्वेडितनादमूर्च्छितः
शरासनज्यातलवारणध्वनिः ।
असम्भवन् भूधरराजकुक्षिषु
प्रकम्पयन् गामवतस्तरे दिशः ॥ २९

अन्वयः । जैत्रः तरङ्गितालम्बितकेतुसन्ततिः सघनाम्बुशीकरः सुरभिः समीरणः रणाय त्वरां प्रदिशन्निव बलानां पुरः शनैः प्रतस्थे । वाच्य—जैत्रेण सन्ततिना, शीकरेण, सुरभिणा, समीरणेन × प्रदिशता इव × शनैः प्रतस्थे ॥ २८

अन्वयः । जयारवक्ष्वेडितनादमूर्च्छितः शरासनज्यातलवारणध्वनिः भूधरराजकुक्षिषु असम्भवन् (अत एव) गां प्रकम्पयन् दिशः अवतस्तरे । वाच्य—मूर्च्छितेन ध्वनिना × असम्भवता + प्रकम्पयता दिशः अवतस्तिरिरे ॥ २९

तत इति । ततः पताकिनीपतेः सेनापतेः अपवादेन आदेशेन । "अपवादोऽपि आदेशः" इति सज्जनः । निर्ह्रादवती शब्दवती महाचमूः सेना । युगान्तवातैरभिहता अत एव निनादं कुर्वती अम्भोनिधिवीचिसंहतिः अर्णवोर्मिसमूह इव चचाल ॥ २७

रणायेति । जेता एव जैत्रो जयनशीलः अनुकूल इत्यर्थः । जयतेः तृन्नन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्प्रत्ययः । तरङ्गितं सञ्जाततरङ्गं यथा तथा आलम्बिता अवस्थिताः केतुसन्ततयो येन सः । सह घनैः सान्द्रैः अम्बुशीकरैः वर्त्तमानः सघनाम्बुशीकरः सुरभिः समीरणः वायुः रणाय त्वरां प्रदिशन्निव त्वरयन्निव बलानां सैन्यानां पुरः अग्रे शनैः प्रतस्थे प्रस्थितः ववौ इत्यर्थः ॥ २८

जयेति । जयारवैः बन्दिनां जयजयेति शब्दैः क्ष्वेडितनादैः सिंहनादैश्च मूर्च्छितो वर्द्धितः शरासनज्यानां धनुर्गुणानां तलवारणानाञ्च

২৭। অনন্তর কিরাত-সেনাপতির আদেশে নিনাদকারিণী মহতী সেনা, যুগান্তবাতাভিহত সশব্দ সাগরোর্ম্মিমালার ন্যায় ধাবিত হইল।

২৮। তখন জয়ানুকূল তরঙ্গিত কেতুরাজি-সমালম্বী—ঘনাম্বুশীকরবাহী সুরভি সমীরণ যুদ্ধার্থ সত্বর হইয়াই যেন সৈন্যশ্রেণীর অগ্রে চলিতে লাগিল।

निशातरौद्रेषु विकाशतां गतैः
प्रदीपयद्भिः ककुभामिवान्तरम् ।
वनेसदां हेतिषु भिन्नविग्रहैः
विपुस्फुरे रश्मिमतो मरीचिभिः ॥ ३० ॥

अन्वयः। निशातरौद्रेषु वनेसदां हेतिषु भिन्नविग्रहैः (अत एव) विकाशतां गतैः (अत एव) ककुभाम् अन्तरं प्रदीपयद्भिः इव रश्मिमतः मरीचिभिः विपुस्फुरे। वाच्य— × भिन्नविग्रहाः गताः × प्रदीपयन्तः × मरीचयः विपुस्फुरुः ॥ ३०

ध्वनिः भूधरराजकुक्षिषु गिरिगुहासु असम्भवन् अमान्,अवकाशम् अलभमान इत्यर्थः। अत एव गां भुवं प्रकम्पयन्। एतेन बलानां बाहुल्यमुक्तम्। दिशोऽवतस्तरे व्यानशे। "ऋतश्च संयोगादेर्गुणः" इति गुणः। अत्र मूर्च्छापदार्थस्य विशेषणगत्या असम्भवनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गरूपम्। गिरिकुक्षिरूपापेक्षया ध्वनेराधेयस्य आधिक्योक्तेरधिकालङ्कारस्य, तेभ्यश्च इयमसम्भवन्निति व्यञ्जकं विना उत्थाप्यमानोपात्तमूर्च्छागुणनिमित्ता प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, तैरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्य्येत इति सङ्करः (?) ॥ २९

निशातेति। निशातास्तीक्ष्णा अत एव रौद्राः भीषणाश्च ये तेषु निशातरौद्रेषु। विशेष्यविशेषणयोरन्यतरविशेष्यत्वविवक्षायामिष्टत्वाद्विशेषणसमासः। वने सीदन्ति इति वनेसदां वनेचराणाम्। "सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप्। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इत्यलुक्। हेतिषु आयुधेषु। "हेतिः शस्त्रेऽपि पुंस्त्रियोः" इति केशवः। भिन्नविग्रहैः संक्रान्तमूर्त्तिभिः अत एव विकाशतां विस्तृततां गतैः अत एव ककुभां दिशामन्तरं अवकाशं प्रदीपयद्भिः प्रज्वालयद्भिरिव स्थितैरिति उत्प्रेक्षा। रश्मिमतः सूर्य्यस्य। "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः" इति मतुपो मकारस्य न वकारः। मरीचिभिः करैः। "भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोः" इत्यमरः। विपुस्फुरे बभासे। स्फुरतेर्भावे लिट् ॥ ३०

২৯। ধনুর্গুণ ও তলবারণ (ঢাল) সমূহের ধ্বনি বন্দিগণের জয় জয় শব্দে এবং সৈন্যগণের সিংহনাদে বর্দ্ধিত হইয়া গিরিগুহাভ্যন্তরেও অবকাশ না পাইয়া ভূতল প্রকম্পিত করত দিক্‌সমূহে পরিব্যাপ্ত হইল।

৩০। বনেচরগণের তীক্ষ্ণ ভীষণ আয়ুধপুঞ্জে প্রতিফলিত—সুতরাং সর্ব্বতোবিস্তৃত রবিকরনিকর, দিগ্‌দিগন্তর প্রদীপিত করিয়াই যেন প্রতিভাত হইতে লাগিল।

उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो
विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ।
वितत्य पक्षद्वयमाततं बभौ
विभुर्गणानामुपरीव मध्यगः ॥ ३१ ॥

सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमै-
र्जवादहंपूर्विकया यियासुभिः ।
गणैरविच्छेदनिरुद्धमाबभौ
वनं निरुच्छ्वासमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः । उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखः विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः विभुः आयतं पक्षद्वयं वितत्य गणानां मध्यगः (अपि) उपरि (स्थितः) इव बभौ । वाच्य— × दिङ्मुखेन × मण्डलेन विभुना × मध्यगेन × बभे ॥ ३१

अन्वयः । सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमैः जवात् अहंपूर्विकया यियासुभिः गणैः अविच्छेदनिरुद्धं (अत एव) आकुलाकुलं वनं निरुच्छ्वासम् इव आबभौ । वाच्य— × अविच्छेदनिरुद्धेन आकुलाकुलेन वनेन निरुच्छ्वासेन × आबभे ॥ ३२

उदूढेति । उदूढेन उन्नतेन वक्षसा स्थगितम् आच्छादितम् एकम् । एकतरं दिङ्मुखं येन सः, विकृष्टम् आकृष्टम् अत एव विस्फारितं निर्घोषितं चापमण्डलं येन सः, विभुः शिवः आयतं विस्तृतं पक्षद्वयं पार्श्वद्वयं वितत्य स्वमहिम्ना व्याप्य । "पक्षः साध्यगरुत्पार्श्वसहायबलभित्तिषु" इति वैजयन्ती । गणानां मध्यगो मध्यस्थोऽपि उपरि स्थित इव बभौ । सर्व्वोन्नतत्वात् तथा लक्षित इत्यर्थः ॥ ३१

सुगेष्विति । सुखेन दुःखेन च गच्छन्ति एषु इति सुगेषु सुगमेषु दुर्गेषु दुर्गमेषु च समविषमदेशेषु इत्यर्थः । सुदुरोरधिकरणार्थे डो वक्तव्यः, अत एव टिलोपः । तुल्यविक्रमैः लाघवात् समसञ्चारैः । जवादहंपूर्विकया अहमहमिकया । "अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्" इत्यमरः । यियासुभिः यातुमिच्छुभिः । यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गणैः प्रमथैः । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वाद् वृद्ध्यभावः । "गणाः प्रमथसङ्घाः" इति वैजयन्ती । अविच्छेदेन निरु-

৩১। শিব স্বপ্রভাবে সুবিস্তৃত পার্শ্বদ্বয় ব্যাপিয়া প্রমথগণের মধ্যস্থিত হইয়াও যেন তাহাদের উপরি অবস্থান করিতে লাগিলেন। তাঁহার উন্নত বক্ষঃস্থলে সম্মুখবর্ত্তী দিগ্‌দেশ আচ্ছাদিত হইয়া গেল। তিনি চাপমণ্ডল আকর্ষণপূর্ব্বক বিস্ফারিত করিলেন।

तिरोहितश्वभ्रनिकुञ्जरोधसः
समश्नुवानाः सहसातिरिक्तताम् ।
किरातसैन्यैरपिधाय रेचिता
भुवः क्षणं निम्नतयेव भेजिरे ॥ ३३ ॥

पृथूरुपर्य्यस्तबृहल्लताततिर्-
जवानिलाघूर्णितशालचन्दना ।
गणाधिपानां परितः प्रसारिणी
वनान्यवाञ्चीव चकार संहतिः ॥ ३४ ॥

अन्वयः । किरातसैन्यैः तिरोहितश्वभ्रनिकुञ्जरोधसः (अत एव) भुवः सहसा अतिरिक्तताम् समश्नुवानाः अपिधाय रेचिताः क्षणं निम्नतया भेजिरे इव । वाच्य—किरातसैन्यानि रोधसः भुवः समश्नुवानाः × रेचिताः भेजुः ॥ ३३

अन्वयः । पृथूरुपर्य्यस्तबृहल्लताततिः जवानिलाघूर्णितशालचन्दना परितः प्रसारिणी गणाधिपानां संहतिः वनानि अवाञ्चि इव चकार । वाच्य—× तया × चन्दनया प्रसारिण्या संहत्या वनानि अवाञ्चि चक्रिरे ॥ ३४

डम् अत एव आकुलाकुलम् आकुलप्रकारम् । "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः । वनं निरुच्छ्वासं निरुद्धप्राणमिव आबभौ इति उत्प्रेक्षा ॥ ३२

तिरोहितेति । किरातसैन्यैस्तिरोहितानि छन्नानि श्वभ्रनिकुञ्जरोधांसि गर्त्तकुञ्जतटानि यासां ताः, अत एव भुवः प्रदेशाः सहसा अतिरिक्तताम् उत्तानतां समश्नुवानाः आप्नुवत्यः । अपिधाय आच्छाद्य रेचिता रिक्तीकृताः मुक्ताः क्षणं निम्नतया गाम्भीर्य्येण भेजिरे इव प्राप्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । सैन्यैः या भुवो व्याप्तास्ता उत्तानाः प्रतीयन्ते, तैर्मुक्तास्ता एव निम्नाः प्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥ ३३

पृथ्विति । पृथुभिर्विशालैः ऊरुभिः सक्थिभिः पर्य्यस्ताः क्षिप्ताः बृहत्यो लताततयो यया सा, जवानिलेन वेगमारुतेन आघूर्णिताः भ्रमिताः

৩২। প্রমথ-সৈন্যগণ—সুগম দেশেই কি, আর দুর্গম দেশেই কি, সর্ব্বত্রই সমসঞ্চার : তাহারা বেগে অহমহমিকায় গমনেচ্ছু হইল। বনপ্রদেশ তাহাদের দ্বারা নিরন্তর নিরুদ্ধ হইয়া যেন নিরুচ্ছ্বাসবৎ একান্ত আকুল হইয়া পড়িল।

৩৩। কিরাত-সৈন্যে গর্ত্ত, কুঞ্জ ও তটদেশ আচ্ছাদিত হওয়ায় ভূভাগ সহসা উত্তানভাব ধারণ করিল, এবং আচ্ছাদন করিয়া সৈন্যগণ চলিয়া যাওয়ায় উহা যেন সেইক্ষণে নিম্নাকারে প্রতীত হইতে লাগিল।

ततः सदर्पं प्रतनुं तपस्यया
मदस्रुतिक्षाममिवैकवारणम्।
परिज्वलन्तं निधनाय भूभृतां
दहन्तमाशा इव जातवेदसम्॥ ३५॥
अनादरोपात्तधृतैकसायकं
जयेऽनुकूले सुहृदीव सस्पृहम्।
शनैरपूर्णप्रतिकारपेलवे
निवेशयन्तं नयने बलोदधौ॥ ३६॥

अन्वयः। ततः सदर्पं तपस्यया प्रतनुं (अत एव) मदस्रुतिक्षामम् एकवारणम् इव (पुनः) भूभृतां निधनाय परिज्वलन्तं (अत एव) आशा दहन्तं जातवेदसम् इव (स्थितम्)। वाच्य—×सदर्पः × प्रतनुः मदस्रुतिक्षामः एकवारण इव × परिज्वलन् आशा दहन् जातवेदा इव (स्थितः)॥ ३५

अन्वयः। (पुनश्च) अनादरोपात्तधृतैकसायकम् अनुकूले सुहृदि इव जये सस्पृहम् अपूर्णप्रतिकारपेलवे बलोदधौ शनैः नयने निवेशयन्तम्। वाच्य—×सायकः × सस्पृहः × निवेशयन्॥ ३६

शालाः सर्जतरवः चन्दनानि च यया सा। "प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः" इति शाश्वतः। परितः सर्वत्र प्रसारिणी प्रसरणशीला गणाधिपानां संहतिः समूहो वनानि अवाञ्चि न्युब्जानीव नीचानीव चकार इत्युत्प्रेक्षा। अवाञ्चति अधोभवति, अवपूर्वादञ्चतेः क्विप्। "स्यादवाङ्प्यधोमुखः" इत्यमरः॥ ३४

अथ अष्टभिः श्लोकैरर्जुनं विशेषयन् गणानां तदभियोगमाह—तत इत्यादि। ततः सदर्पं सगर्वं सान्तःसारं तपस्यया तपश्चर्यया। तपस्यतेः क्यजन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप्। प्रतनुं कृशम् अत एव मदस्रुत्या मदक्षरणेन क्षामं कृशम्। "क्षायो मः" इति निष्ठातकारस्य मकारः। एकवारणम् एकाकिनं गजमिव स्थितम् इत्युपमा। पुनः भूभृतां राज्ञां निधनाय नाशाय परिज्वलन्तं तेजस्विनम् अत एव आशा दिशो दहन्तं जातवेदसम् अग्निमिव स्थितम्, इत्युपमालङ्कारः। "कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात्" इत्यमरः॥ ३५

৩৪। সর্ব্বত্র সঞ্চরণশীল প্রমথগণ বিশাল উরুদেশ দ্বারা বৃহৎ বৃহৎ লতাজাল বিপর্য্যস্ত করিতে লাগিল, তাহাদের বেগবায়ুতে শাল ও চন্দনতরু সকল ঘুরিতে লাগিল। তাহারা সমগ্র বনপ্রদেশ যেন নিম্ন করিয়া তুলিল।

निषण्णमापत्प्रतिकारकारणे
शरासने धैर्य्य इवानपायिनि।
अलङ्घनीयं प्रकृतावपि स्थितं
निवातनिष्कम्पमिवापगापतिम् ॥ ३७ ॥

उपेयुषीं बिभ्रतमन्तकद्युतिं
वधाददूरे पतितस्य दंष्ट्रिणः।
पुरः समावेशितसत्पशुं द्विजैः
पतिं पशूनामिव हूतमध्वरे ॥ ३८ ॥

अन्वयः। (पुनश्च) आपत्प्रतिकारकारणे अनपायिनि शरासने धैर्य्ये इव निषण्णं प्रकृतौ स्थितम् अपि अलङ्घनीयम् (अत एव) निवातनिष्कम्पम् आपगापतिम् इव (स्थितम्)। वाच्य—न निषण्ण× स्थितः अलङ्घनीयः निवातनिष्कम्पः आपगापतिः इव (स्थितः) ॥ ३७

अन्वयः। (पुनश्च) अदूरे पतितस्य दंष्ट्रिणः वधात् उपेयुषीम् अन्तकद्युतिं बिभ्रतं (तथाच)

अनादरेति। पुनश्च अनादरेण अवगणनया उपात्तो निषङ्गात् उद्धृतो धृतश्च एकः सायको येन तं तथानुकूले सुहृदीव जये सस्पृहं जयमिच्छन्तमित्यर्थः। पुनरपूर्णो न्यूनः प्रतिकारो बाणाहरणप्रत्यर्पणरूपो यस्य सः, अत एव पेलवो लघुः तस्मिन् अपूर्णप्रतिकारपेलवे बलोदधौ सेनासमुद्रे शनैरसम्भ्रमेण नयने दृष्टी निवेशयन्तमिति वीरस्वभावोक्तिः। बलम् उदधिरिवेति उपमितसमासः। "पेषंवासवाहनधिषु च" इत्युदकस्य उदादेशः ॥२६

निषण्णमिति। पुनश्च आपदां प्रतिकारस्य कारणे साधने अनपायिनि स्थिरे शरासने एवम्भूते धैर्य्ये इव निषण्णं स्थितं प्रकृतौ स्वभावे स्थितमपि निर्विकारमपीत्यर्थः। अत एव अलङ्घनीयम् अनतिक्रमणीयम्, अत एव निवातनिष्कम्पं वाताभावान्निश्चलम्। "निवातावाश्रयावातौ" इत्यमरः। आपगापतिं समुद्रमिव स्थितम् ॥ ३७

৩৫। ৩৬। এদিকে অর্জ্জুন তপস্যায় কৃশ; কিন্তু অন্তঃসারপূর্ণ,—যেন মদক্ষরণক্ষীণদেহ অদ্বিতীয় গজের ন্যায় অবস্থিত; অপিচ উপতিকুলের নাশের জন্য যেন দিগ্‌দাহোদ্যত তেজস্বী হুতাশনরূপে বিরাজিত। তিনি অবহেলার সহিত একটী শর নিষঙ্গ হইতে তুলিয়া ধারণ করিয়াছেন, অনুকূল সুহৃদের ন্যায় জয়ে স্পৃহয়ালু হইয়াছেন; আর বাণাহরণের প্রতীকার পূর্ণ না হওয়ায় খিন্নমনাঃ সেনাসমুদ্রে অসম্ভ্রমে দৃষ্টিপাত করিতেছেন, আপৎপ্রতীকারসম্বল অবিচল ধৈর্য্যের ন্যায় গাণ্ডীব ধনু অবলম্বন করিতেছেন এবং বিকারশূন্য হইলেও অন্যের অলঙ্ঘনীয়, সুতরাং যেন নিবাত-নিষ্কম্প জলধির ন্যায় অবস্থিত।

निजेन नीतं विजितान्यगौरवं
गभीरतां धैर्य्यगुणेन भूयसा।
वनोदयेनेव घनोरुवीरुधा
समन्धकारीकृतमुत्तमाचलम्॥ ३९॥

महर्षभस्कन्धमनूनकन्धरं
बृहच्छिलावप्रघनेन वक्षसा।
समुज्जिहीर्षुं जगतीं महाभरां
महावराहं महतोऽर्णवादिव॥ ४०॥

द्विजैः अध्वरे हुतं समाविशितसत्पशुं पशूनां पतिम् इव (स्थितम्)। वाच्य— × बिभ्रत् × हुतः समाविशितसत्पशुः पशूनां पतिः इव (स्थितः)॥ ३८

अन्वयः। (पुनश्च) निजेन भूयसा धैर्य्यगुणेन विजितान्यगौरवं (यथा तथा) गभीरतां नीतम (अत एव) घनोरुवीरुधा वनोदयेन समन्धकारीकृतम् उत्तमाचलम् इव (स्थितम)। वाच्य— + नीतः + समन्धकारीकृतः उत्तमाचल इव (स्थितः)॥ ३९

उपेयुषीमिति। पुनश्च अदूरे समीपे पतितस्य दंष्ट्रिणो वराहस्य। व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः। वधात् हेतोः उपेयुषीं प्राप्ताम् अन्तकस्येव यमस्येव द्युतिस्तां बिभ्रतं धारयन्तम्। तथाच द्विजैः ब्राह्मणैः अध्वरे यज्ञे। "यज्ञः सवोऽध्वरो यागः" इत्यमरः। हुतम् आहूतं, पुरः अग्रे समाविशितः स्थापितः सत्पशुः यज्ञियपशुः यस्य तं पशूणां पतिं रुद्रमिव स्थितम्॥ ३८

निजेनेति। पुनश्च निजेन नैसर्गिकेण भूयसा बहुलेन धैर्य्यमेव गुणस्तेन विजितम् अन्येषां गौरवं गाम्भीर्य्यं यस्मिन् कर्मणि तथा गभीरतां दुरवगाहत्वं नीतम्। अत एव घनाः सान्द्रा उरवश्च महत्यो वीरुधो लताश्च यस्मिन् तेन घनोरुवीरुधा वनोदयेन अरण्यप्रादुर्भावेण समन्धकारीकृतं दुरवगाहीकृतम् उत्तमाचलमिव स्थितम्। समन्ततोऽन्धकारो यस्य स इति विग्रहः॥ ३९

৩৮। ৩৮। তাঁহার অদূরে বরাহরূপী দানব পতিত রহিয়াছে, তদীয় বধসাধনে তিনি যেন অন্তকের দ্যুতি ধারণ করিয়াছেন; সুতরাং দ্বিজগণকর্তৃক যজ্ঞের নিমিত্ত অগ্রপ্রদত্ত যজ্ঞপশু বিশিষ্ট পশুপতির ন্যায় তাঁহাকে দেখা যাইতেছিল।

৩৯। তিনি আপনার অপরিসীম ধৈর্য্যগুণে অন্যের গৌরব অভিভূত করিয়া আপনাকে গাম্ভীর্য্যপদে উপনীত করিয়াছেন; সুতরাং সান্দ্র সুদীর্ঘ ব্রততীবহুল বনরাজি-বৈভবে দুরবগাহীকৃত উত্তমাচলের ন্যায় তিনি প্রতিভাত হইতেছিলেন।

हरिन्मणिश्याममुदग्रविग्रहं
प्रकाशमानं परिभूय देहिनः।
मनुष्यभावे पुरुषं पुरातनं
स्थितं जलादर्श इवांशुमालिनम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः। महर्षभस्कन्धम् अनूनकन्धरं बृहच्छिलावप्रघनेन वक्षसा (उपलक्षितं) महतः अर्णवात् महाभरां जगतीं समुज्जिहीर्षुं महावराहम् इव (स्थितम्)। वाच्य—+स्कन्धः कन्धरः×समुज्जिहीर्षुः महावराह इव (स्थितः)॥ ४०

अन्वयः। (पुनश्च) हरिन्मणिश्यामम् उदग्रविग्रहं देहिनः परिभूय प्रकाशमानं जलादर्शे अंशुमालिनम् इव मनुष्यभावे स्थितं पुरातनं पुरुषम्। वाच्य—×श्यामः×विग्रहः×प्रकाशमानः अंशुमाली इव × स्थितः पुरातनः पुरुषः॥ ४१

महर्षभेति। महर्षभस्य महावृषभस्य स्कन्ध इव स्कन्धौ अंसौ यस्य तम्। उपमानपूर्वपदत्वात् उत्तरस्कन्धलोपः। "ऋषभो वृषभो वृषः" इत्यमरः। "स्कन्धो भुजशिरोऽंसोऽस्त्री" इत्यमरः। अनूनकन्धरं स्थूलग्रीवम्। "अथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि" इत्यमरः। बृहच्छिलावप्रं महाशिलातटं तद्वद् घनेन कठिनेन वक्षसा उपलक्षितम्। महाभरां दुष्टैरतिभारवतीं जगतीं महीं समुज्जिहीर्षुं दुष्टराजकार्णवात् समुद्धर्त्तुमिच्छुम्। अत एव महतोऽर्णवात् जगतीं समुज्जिहीर्षुम् उक्तविशेषणविशिष्टञ्च महावराहमिव स्थितम्। अर्थसाधर्म्यादियमुपमा न श्लेषः, शब्दमात्रसाधर्म्येण तस्य विधानादिति रहस्यम् ॥ ४०

हरिदिति। पुनश्च हरिन्मणिश्यामं मरकतमणिश्यामलम् उदग्रविग्रहमुदारमूर्त्तिं देहिनः सत्त्वान् परिभूय तिरस्कृत्य प्रकाशमानं, जलमेव आदर्शः मुकुरः तस्मिन्, अंशुमालिनं सूर्य्यमिव। मनुष्यभावे मनुष्यरूपे स्थितं पुरातनं पुरुषं, यो बदरीतपोवननिवासी नारायणसहचरो नरो नाम स एवायमित्यर्थः॥ ४१

৪০। তিনি মহাবৃষস্কন্ধ ও স্থূলগ্রীব; তাঁহার বক্ষঃস্থল মহাশিলাতটবৎ কঠিন; তিনি অতিভারবতী পৃথিবীর উদ্ধারসাধনে সমুৎসুক; সুতরাং মহার্ণব হইতে ধরণীর উদ্ধার-সাধনেচ্ছু মহাবরাহের ন্যায় অবস্থিত।

৪১। তিনি মরকতমণির ন্যায় শ্যামলাভ, তাঁহার উদার মূর্ত্তি দেহিগণকে অভিভূত করিয়া দেদীপ্যমান; জলরূপ মুকুরে যেমন অংশুমালী, সেইরূপ মনুষ্যরূপে অবস্থিত সেই পুরাণ পুরুষ (নর) তিনিই।

गुरुक्रियारम्भफलैरलङ्कृतं
गतिं प्रतापस्य जगत्प्रमाथिनः ।
गणाः समासेदुरनीलवाजिनं
तपात्यये तोयघना घना इव ॥ ४२ ॥

कुलकम् ।

यथास्वमाशंसितविक्रमाः पुरा
मुनिप्रभावक्षततेजसः परे ।
ययुः क्षणादप्रतिपत्तिमूढ़तां
महानुभावः प्रतिहन्ति पौरुषम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः । गुरुक्रियारम्भफलैः अलङ्कृतं जगत्प्रमाथिनः प्रतापस्य गतिम् अनीलवाजिनं गणाः तपात्यये तोयघना घना इव (महाचलं) समासेदुः । वाच्य—+अलङ्कृतः × गतिः अनीलवाजी गणैः × तोयघनैः घनैः इव समासेदे ॥ ४२

अन्वयः । पुरा यथास्वम् आशंसितविक्रमाः परे मुनिप्रभावक्षततेजसः (सन्तः) अप्रतिपत्तिमूढ़तां ययुः । (तथाहि) महानुभावः पौरुषं प्रतिहन्ति । वाच्य—×विक्रमैः परैः—तेजोभिः × मूढ़ता ययै । महानुभावेन पौरुषं प्रतिहन्यते ॥ ४३

गुर्विति । गुरुभिः क्रियारम्भाणां फलैः अलङ्कृतं सफलकर्मारम्भमित्यर्थः । जगत्प्रमाथिनो जगद्विजयिनः प्रतापस्य तेजसो गतिं स्थानमतोऽस्य बहूनामेकलक्ष्यत्वञ्च युज्यते इति सन्दर्भाभिप्रायः । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टम् अनीलवाजिनं श्वेताश्वम् अर्जुनं गणाः प्रमथादयः तपात्यये तोयघनाः तोयभरिता वार्षिका इत्यर्थः, घना मेघा इव, महाचलमिति शेषः । समासेदुः अवापुरित्यर्थः ॥ ४२

यथास्वमिति । पुरा पूर्वं स्वं स्वम् अनतिक्रम्य यथास्वम् अहमेवैनं जेष्यामीति आशंसिताः काङ्क्षिताः कथिता वा विक्रमा यैः ते परे शत्रवः मुनिप्रभावात् क्षततेजसो हतप्रभावाः सन्तः अप्रतिपत्तिमूढ़तां मोहान्धतां ययुः । तथाहि महानुभावोऽतिप्रतापः पौरुषं पुरुषस्य चेष्टितं प्रतिहन्ति नाशयति ॥ ४३

৪২। তাঁহার কর্ম্মারম্ভ কথনও বিফল হইবার নহে। তিনি বিশ্ববিজয়ী তেজের আধারস্থল। যেমন বর্ষাকালীন মেঘদল মহাচলে উপস্থিত হয়, তেমনি প্রমথসেনাগণ তখন সেই অর্জ্জুনের নিকট উপস্থিত হইল।

ततः प्रजह्रे सममेव तत्र तै-
रपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः।
महोदयानामपि सङ्घवृत्तितां
सहायसाध्याः प्रदिशन्ति सिद्धयः ॥ ४४ ॥

किरातसैन्यादुरुचापनोदिताः
समं समुत्पेतुरुपात्तरंहसः।
महावनादुन्मनसः खगा इव
प्रवृत्तपत्रध्वनयः शिलीमुखाः ॥ ४५ ॥

अन्वयः। ततः अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः तैः तत्र समं प्रजह्रे। (तथाहि) सहायसाध्याः सिद्धयः महोदयानाम् अपि सङ्घवृत्तितां प्रदिशन्ति। वाच्य—बलोपपत्तयः ते। प्रजह्रुः साध्याभिः सिद्धिभिः + वृत्तिता प्रदिश्यते ॥ ४४

अन्वयः। उरुचापनोदिताः उपात्तरंहसः प्रवृत्तपत्रध्वनयः शिलीमुखाः महावनात् उन्मनसः खगाः इव किरातसैन्यात् समं समुत्पेतुः। वाच्य—नोदितैः उपात्तरंहोभिः + ध्वनिभिः शिलीमुखैः + उन्मनोभिः खगैः इव + समुत्पेते ॥ ४५

तत इति। ततः एकैकस्य अशक्त्या अपेक्षिता वाञ्छिता अन्योन्यबलोपपत्तिः अन्योन्यशक्त्यवष्टम्भः यैः तैः प्रमथैः तत्र अर्जुने। क्रियाधारत्वात् सप्तमी। समं युगपदेव प्रजह्रे प्रहृतम्। भावे लिट्। तथाहि सहायसाध्याः सिद्धयः कार्य्यसिद्धयो महोदयानां महानुभावानामपि। सङ्घेन वृत्तिः व्यापारो येषां तेषां भावस्तत्ता तां सङ्घवृत्तितां सम्भूयकारितां प्रदिशन्ति। अतो गणानामपि सम्भूयकारित्वं न दोष इति भावः ॥ ४४

किरातेति। उरुभिः बृहद्भिः चापैः नोदिताः प्रक्षिप्ता उपात्तरंहसः

৪৩। পূর্ব্বে শত্রুগণের প্রত্যেকেই আস্ফালন করিয়াছিল যে, আমিই গিয়া উহাকে জয় করিব; কিন্তু মুনিবেশী পার্থের প্রভাবে সকলেই এক্ষণে হতপ্রভাব হইয়া মোহান্ধ হইল। বস্তুতঃ মহানুভবতায় পুরুষকার নষ্ট হইয়া থাকে। মহানুভব অর্জ্জুনকে দেখিয়া প্রমথগণেরও তাহাই হইল।

৪৪। অনন্তর প্রমথগণ পরস্পর পরস্পরের শক্তি আশ্রয় করিয়া একযোগে অর্জ্জুনের প্রতি বাণ নিক্ষেপ করিতে লাগিল। (বস্তুতঃ) সহায়সাধ্য সিদ্ধি সকল মহানুভবদিগকেও সমবেত ভাবে কার্য্য করিতে প্রেরণ করিয়া থাকে। (সুতরাং প্রমথগণেরও এই সমবেত চেষ্টা দোষাবহ নহে)।

गभीररन्ध्रेषु भृशं महीभृतः
प्रतिस्वनैरुन्नमितेन सानुषु।
धनुर्निनादेन जवादुपेयुषा
विभिद्यमाना इव दध्वनुर्दिशः ॥ ४६ ॥

विधूनयन्ती गहनानि भूरुहां
तिरोहितोपान्तनभो दिगन्तरा।
महीयसी वृष्टिरिवानिलेरिता
रवं वितेने गणमार्गणावलिः ॥ ४७ ॥

अन्वयः। गभीररन्ध्रेषु महीभृतः सानुषु प्रतिस्वनैः उन्नमितेन जवात् उपेयुषा धनुषां निनादेन दिशः विभिद्यमाना इव दध्वनुः। वाच्य— + दिग्भिः विभिद्यमानाभिः इव दध्वने ॥ ४६

अन्वयः। भूरुहां गहनानि विधूनयन्ती तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा गणमार्गणावलिः अनिलेन ईरिता महीयसी वृष्टिः इव रवं वितेने। वाच्य— + विधूनयन्त्या दिगन्तरया गणमार्गणावल्या + ईरितया महीयस्या वृष्ट्या इव रवो वितेने ॥४७

प्राप्तवेगाः प्रवृत्तपत्रध्वनयः सञ्जातपक्षस्वनाः शिलीमुखा बाणाः। महावनात् उन्मनसः क्वापि गन्तुमुत्सुकाः तथा उक्तविशेषणविशिष्टाश्च खगाः पक्षिण इव किरातसैन्यात् समं समन्ततः समुत्पेतुः ॥ ४५ ॥

गभीरेति। गभीररन्ध्रेषु गम्भीरगह्वरेषु महीभृतः सानुषु ये प्रतिस्वनाः तैः भृशमुन्नमितेन उत्थापितेन दीर्घीकृतेन जवादुपेयुषा प्राप्तवता धनुषां निनादेन दिशो विभिद्यमाना विदीर्यमाणा इव दध्वनुः ध्वनिं चक्रुः ॥ ४६

विधूनयन्तीति। भूरुहां गहनानि वनानि। "अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्" इत्यमरः। विधूनयन्ती कम्पयन्ती तिरोहितानि छादितानि उपान्तानि प्रान्तानि नभोऽन्तरीक्षं दिगन्तराणि च यया सा गणमार्गणावलिः प्रमथशरसंहतिः अनिलेन वायुना ईरिता प्रेरिता महीयसी वृष्टिरिव रवं वितेने विस्तारयामास ॥ ৪৭

৪৫। বৃহৎ বৃহৎ ধনু দ্বারা নিক্ষিপ্ত পক্ষশব্দযুত বেগশালী শরসকল মহাবন হইতে কোথাও গমনোৎসুক পক্ষিসমূহের ন্যায় কিরাতসৈন্যশ্রেণী হইতে চতুর্দ্দিকে উৎপতিত হইতে লাগিল।

৪৬। পর্ব্বতের গভীর গহ্বরশালী সানুসমূহে যে সকল প্রতিধ্বনি উত্থিত হইতে লাগিল, বেগাগত ধনুর্নিনাদ তাহাতে অতিমাত্র উত্থিত হইয়া দিঙ্মণ্ডল বিদারণ করিয়াই যেন শব্দ করিতে লাগিল।

त्रयीमृतूनामनिलाशिनः सतः
प्रयाति पोषं वपुषि प्रहृष्यतः।
रणाय जिष्णोर्विदुषेव सत्वरं
घनत्वमीये शिथिलेन वर्मणा ॥ ४८ ॥

पतत्सु शस्त्रेषु वितत्य रोदसी
समन्ततस्तस्य धनुर्दुधूषतः।
सरोषमुल्केव पपात भीषणा
बलेषु दृष्टिर्विनिपातशंसिनी ॥ ४९ ॥

अन्वयः। ऋतूनां त्रयीम् अनिलाशिनः सतः (तथापि) रणाय प्रहृष्यतः जिष्णोः वपुषि पोषम् प्रयाति (सति) शिथिलेन वर्म्मणा विदुषा इव सत्वरं घनत्वम् ईये। वाच्य—+शिथिलं वर्म्म विद्वदिव+घनत्वम् इयाय ॥४८

अन्वयः। शस्त्रेषु रोदसी समन्ततः वितत्य पतत्सु (सत्सु) धनुः दुधूषतः तस्य (सम्बन्धिनी) भीषणा विनिपातशंसिनी दृष्टिः उल्का इव बलेषु सरोषं पपात। वाच्य—+भीषणया...शंसिन्या दृष्ट्या उल्कया इव+पेते ॥ ४९

त्रयीमिति। ऋतूनां त्रयीं षण्मासान्। "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" द्वितीया। अनिलाशिनो वायुभक्षकस्य, कृशस्य इत्यर्थः। सतः तथापि रणाय रणं कर्त्तुं प्रहृष्यतः उत्सहमानस्य "क्रियार्थोप" इत्यादिना चतुर्थी। जिष्णोः अर्जुनस्य वपुषि पोषम् उपचयं प्रयाति गच्छति सति शिथिलेन प्रथममिति शेषः। वर्म्मणा कवचेन विदुषा इव अनन्तरकरणीयं जानता इवेति उत्प्रेक्षा। सत्वरं शीघ्रं घनत्व दृढ़त्वमीये प्राप्तम्, अन्यथानुपयोगादिति भावः। इणः कर्मणि लिट् ॥ ४८

पतत्स्विति। शस्त्रेषु रोदसी द्यावापृथिव्यौ। "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ" इत्यमरः। समन्ततो वितत्य पतत्सु सत्सु धनुः दुधूषतः कम्पयितुमिच्छतः, आस्फालयत इत्यर्थः। धूञः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः। "स्वरतिसूतिसूयति-धूञूदितो वा" इति विकल्पादिड़भावः। तस्य अर्जुनस्य सम्बन्धिनी भीष-

৪৭। প্রমথগণের শররাজি বৃক্ষবন বিকম্পিত করিয়া—প্রান্তার্ত্তী নভোমণ্ডল ও দিগন্তরাল আচ্ছাদিত করিয়া বায়ুপ্রেরিত মহীয়সী বৃষ্টির ন্যায় শব্দ করিতে লাগিল।

৪৮। অর্জ্জুন ছয় মাস যাবৎ বায়ুভক্ষণে কৃশ হইয়াছেন, তথাচ যুদ্ধার্থ তাঁহার প্রহর্ষ হইল,—দেহ উপচিত হইয়া উঠিল। সুতরাং তদীয় পূর্ব্ব শিথিল বর্ম্ম, বিজ্ঞজনের ন্যায় সত্বর সুদৃঢ়ভাব প্রাপ্ত হইল।

দিশঃ সমূহন্নিব বিক্ষিপন্নিব
প্রভাং রবেরাকুলয়ন্নিবানিলম্।
মুনিশ্চচাল ক্ষয়কালদারুণঃ
ক্ষিতিং সশৈলাং চলয়ন্নিবেষুভিঃ॥ ৫০ ॥

বিমুক্তমাশংসিতশত্রুনির্জ্জয়ৈ-
রনেকমেকাবসরং বনেচরৈঃ।
স নির্জ্জঘানায়ুধমন্তরা শরৈঃ
ক্রিয়াফলং কাল ইবাতিপাতিতঃ॥ ৫১ ॥

অন্বয়ঃ। ক্ষয়কালদারুণঃ মুনিঃ ইষুভিঃ দিশঃ সমূহন্ ইব রবেঃ প্রভাং বিক্ষিপন্ ইব (তথা) অনিলম্ আকুলয়ন্ ইব সশৈলাং ক্ষিতিং চলয়ন্ ইব চচাল। বাচ্য—কালেন ইব দারুণেন মুনিনা + সমূহতা ইব + বিক্ষিপতা ইব + আকুলয়তা ইব (তথা) চলয়তা ইব চেলে॥ ৫০

অন্বয়ঃ। আশংসিতশত্রুনির্জ্জয়ৈঃ বনেচরৈঃ একাবসরং বিমুক্তম্ অনেকম্ আয়ুধং স ক্রিয়াফলম্ অতিপাতিতঃ কালঃ ইব অন্তরা শরৈঃ নিজঘান। বাচ্য—বিমুক্তম্ অনেকম্ আয়ুধং তেন ক্রিয়াফলম্ অতিপাতিতেন কালেন ইব নিজঘ্নে॥ ৫১

যত ইতি ভীষণা। নন্দ্যাদিত্বাল্লযুঃ। বিনিপাতশংসিনী বিনাশসূচিকা দৃষ্টিঃ উক্তবিশেষণা উল্কেব বলেষু সরোষং যথা তথা পপাত॥ ৪৯

দিশ ইতি। ক্ষয়কালঃ কল্পান্তকাল ইব। "সংবর্ত্তঃ প্রলয়ঃ কল্পঃ ক্ষয়ঃ কল্পান্ত ইত্যপি" ইত্যমরঃ। দারুণো রৌদ্রঃ, মুনিঃ অর্জুনঃ ইষুভিঃ বাণৈঃ দিশঃ সমূহন্নিব একত্র সমাহরন্ ইব অন্যথা তাসাং পারদর্শনং ন স্যাদিতি ভাবঃ। রবেঃ প্রভাং বিক্ষিপন্ ইব অন্যথা সা কথং ন দৃশ্যত ইতি ভাবঃ। তথা অনিলং বায়ুমাকুলয়ন্ ইষুভিঃ অন্তরালে আঘূর্ণয়ন্ ইব তস্য তথা গতিবিঘাতাদিতি ভাবঃ। সশৈলাং ক্ষিতিং চলয়ন্নিব কম্পয়ন্নিব তথা সঙ্ক্ষোভাদিতি ভাবঃ। চচাল গতিমকরোৎ। সর্বত্র ইবশব্দঃ উৎপ্রেক্ষায়াম্॥ ৫০

৪৯। ভূতল ও নভঃস্থলের চারিদিক্ ব্যাপিয়া শরসকল পতিত হইতে লাগিল, তখন ধনুরাস্ফালন-সমুৎসুক অর্জ্জুনের ভয়ঙ্করী সংহারসূচিকা দৃষ্টি ভীষণ উল্কার ন্যায় সরোষে প্রমথসৈন্যোপরি পতিত হইল।

৫০। কল্পান্তকালের ন্যায় মুনিবেশী দারুণ সেই অর্জ্জুন—দিক্‌সমূহ একত্র সমাহৃত করিয়াই যেন, রবির প্রভা তিরস্কৃত করিয়াই যেন, বায়ুতরঙ্গ আলোড়িত, অপিচ সপর্ব্বতা ধরা কম্পিত করিয়াই যেন চলিতে লাগিলেন।

गतैः परेषामविभावनीयतां
निवारयद्भिर्विपदं विदूरगैः।
भृशं बभूवोपचितो बृहत्फलैः
शरैरुपायैरिव पाण्डुनन्दनः॥ ५२॥

दिवः पृथिव्याः ककुभां नु मण्डलात्
पतन्ति बिम्बादुत तिग्मतेजसः?
सकृद्विकृष्टादथ कार्मुकान्मुनेः
शराः शरीरादिति तेऽभिमेनिरे॥ ५३॥

अन्वयः।—पाण्डुनन्दनः परेषाम् अविभावनीयतां गतैः विपदं निवारयद्भिः विदूरगैः बृहत्फलैः शरैः उपायैः इव भृशम् उपचितः बभूव। वाच्य—पाण्डुनन्दनेन+उपचितेन बभूवे॥ ५२

अन्वयः।—शराः दिवः पृथिव्याः ककुभां मण्डलात् नु उत तिग्मतेजसः बिम्बात् अथ सकृत् विकृष्टात् कार्मुकात् मुनेः शरीरात् (वा पतन्ति) इति ते अभिमेनिरे। वाच्य—शरैः+पत्यते, तैः अभिमेने॥ ५३

विमुक्तमिति। आशंसितः काङ्क्षितः शत्रुनिर्जयो यैः तैः। अहमहमिकया शत्रुं विजिगीषद्भिः इत्यर्थः। वनेचरैः एकावसरं समकालम्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। विमुक्तं प्रयुक्तमनेकम् आयुधम् जातावेकवचनम्। सोऽर्जुनः क्रियाफलम् अतिपातितोऽतिक्रान्तः काल इव अतिक्रान्तकालस्य कर्मणो निष्फलत्वादिति भावः। अन्तरा मध्ये शरैः निजघान॥ ५१

गतैरिति। पाण्डुनन्दनोऽर्जुनः परेषामविभावनीयतां लघुप्रयोगादन्यत्र गूढ़प्रयोगाच्च अदृश्यताम् अप्रकाश्यतां च गतैः विपदम् अनर्थं निवारयद्भिः विदूरगैः दूरलक्ष्यगैः परमण्डलप्रविष्टैश्च बृहत्फलैः आयताग्रैः महालाभैश्च। "फलं बाणाग्रलाभयोः" इति शाश्वतः। शरैः उपायैः सामादिभिः इव भृशमुपचितः प्रवृद्धो बभूव। अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् प्रकृताप्रकृतश्लेषः। उपमा इति केचित्॥ ५२

दिव इति। शराः दिवोऽन्तरीक्षात् पृथिव्या भूगोलाद्वा ककुभां मण्डलात् नु दिशां मण्डलाद्वा, उत तिग्मतेजसोऽर्कस्य बिम्बात् मण्डलाद्वा?

৫১। ক্রিয়াফলাতিপাতী কালের ন্যায় সেই অর্জ্জুন তখন শত্রুজয়াকাঙ্ক্ষী বনেচরগণের যুগপৎ নিক্ষিপ্ত বহু শর স্বীয় শর দ্বারা মধ্যপথেই ছেদন করিলেন।

৫২। পাণ্ডুনন্দন অর্জ্জুন সামাদি উপায়সমূহের ন্যায় পরের অনভিভবনীয়, বিপন্নিবারক, দূরগামী, বৃহৎফলশালী শরসকল দ্বারা অতিমাত্র বর্দ্ধিত হইয়া উঠিলেন।

गणाधिपानामविधाय निर्गतैः
परासुतां मर्म्मविदारणैरपि।
जवादतीये हिमवानधोमुखैः
कृतापराधैरिव तस्य पत्रिभिः॥ ५४॥

द्विषां क्षतीर्याः प्रथमे शिलीमुखाः
विभिद्य देहावरणानि चक्रिरे।
न तासु पेते विशिखैः पुनर्मुने-
ररुन्तुदत्वं महतां ह्यगोचरः॥ ५५॥

अन्वयः। मर्म्मविदारणैः अपि गणाधिपानां परासुताम् अविधाय निर्गतैः तस्य पत्रिभिः कृतापराधैः इव अधोमुखैः (सद्भिः) जवात् हिमवान् अतीये। वाच्य—मर्म्मविदारणाः+निर्गताः+पत्रिणः कृतापराधाः अधोमुखाः+हिमवन्तम् अतीयुः॥ ५४

अन्वयः। प्रथमे शिलीमुखाः द्विषां देहावरणानि विभिद्य याः क्षतीः चक्रिरे, तासु पुनः मुनेः विशिखैः न पेते। हि (तथाहि) अरुन्तुदत्वं महताम् अगोचरः। वाच्य—शिलीमुखैः याः क्षतयः चक्रिरे विशिखाः न पेतिरे॥ ५५

अथवा सकृद्विकृष्टात् कार्मुकाद्वा मुनेः शरीरात् वा पतन्तीति ते गणा अभिमेनिरे ज्ञातवन्तः। अन्यथा कथमसौ विश्वमन्तर्धाय शराः सम्भाव्यन्त इति भावः। अत्र सर्वतः शरसम्पातदर्शनात् सम्भावनया पृथिव्यादीनाम् अन्यतमस्य अपादानत्वोत्प्रेक्षा। सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात्। नुशब्दादयस्तु संशये॥ ५३

गणेति। मर्म्मविदारणैः अपि मर्म्मस्थानानि एव विदारयद्भिः अपीत्यर्थः। गणाधिपानां परासुतां मरणमविधाय अकृत्वा निर्गतैः तेषाममर्त्त्यत्वादिति भावः। तस्य मुनेः पत्रिभिः शरैः कृतापराधैः इव स्वामिकार्य्याकरणात् सापराधैः इवेत्युत्प्रेक्षा। अधोमुखैः सद्भिः जवात् हिमवान् अतीये अतिचक्रमे, तत्र प्रविष्टमित्यर्थः, लज्जितस्य क्वचिन्निलयनमुचितमिति भावः॥५४

द्विषामिति। प्रथमे प्रथममुक्ता इत्यर्थः। शिलीमुखाः मुनिशराः द्विषां देहावरणवर्म्माणि विभिद्य याः क्षतीः प्रहारान् चक्रिरे तासु क्षतिषु

৫৩। প্রমথগণ মনে করিল—শরসকল কি অন্তরীক্ষ বা পৃথিবী হইতে অথবা অর্কমণ্ডল হইতে কিংবা মুনির সকৃৎ সমাকৃষ্ট কার্ম্মুক বা দেহ হইতেই পতিত হইতেছে!

৫৪। অর্জ্জুনের শরসমূহ মর্ম্মবিদারক হইলেও গণাধিপতিগণের প্রাণসংহার না করিয়া নির্গত হওয়ায় যেন (প্রভুর কার্য্য করিতে না পারায়) কৃতাপরাধের ন্যায় অধোমুখে সবেগে হিমাচল অতিক্রম করিয়া চলিল।

समुज्झिता यावदराति निर्य्यती
सहैव चापात् मुनिबाणसंहति:।
प्रभा हिमांशोरिव पङ्कजावलिं
निनाय सङ्कोचमुमापतेश्चमूम्॥ ५६॥

अजिह्ममोजिष्ठममोघमक्लमं
क्रियासु बह्वीषु पृथङ्नियोजितम्।
प्रसेहिरे सादयितुं न सादिता:
शरौघमुत्साहमिवास्य विद्विष:॥ ५७॥

अन्वय:। यावदराति (यथा तथा) समुज्झिता चापात् सह एव निर्य्यती मुनिबाणसंहति: उमापते: चमूं हिमांशो: प्रभा पङ्कजावलिम् इव सङ्कोचं निनाय। वाच्य—+समुज्झितया +निर्य्यत्या मुनिबाणसंहत्या। चमू: प्रभया पङ्कजावलि: इव सङ्कोचं निन्ये॥ ५६

पुन: पश्चात् प्रयुक्तै: मुने: विशिखै: न पेते न पिष्टपेषणदोषापातादिति भाव:। तथाहि अरुन्तुदत्वं पीड़ितपीड़नं सतामगोचरो हि। सन्त: पीड़ितपीड़ां न कुर्वन्ति इत्यर्थ:। "न हन्याद्व्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतम्" इति निषेधस्मरणादिति भाव:। अरु: व्रणं तुदतीति अरुन्तुद:। "व्रणोऽस्त्रियामीर्म्ममरु:" इत्यमर:। "विध्वरुषोस्तुद:" इति खश्प्रत्यय:। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति मुमागम:॥ ५५

समुज्झितेति। यावन्तोऽरातयो यावदराति "यावदवधारणे" इति अव्ययीभाव:। यावदराति यथा तथा समुज्झिता अरातिसमसंख्यया मुक्ता मुनिचापात् सह सम्भूय एव निर्यती निष्क्रामन्ती। तादृक् तस्य कौशलमिति भाव:। यातेः शतरि ङीप्। मुनिबाणसंहतिरुमापते: चमूं हिमांशो: प्रभा पङ्कजावलिम् इव सङ्कोचं निनाय प्रापयामास। दुहादिपाठाद्द्वयतिद्विकर्म्मक:॥ ५६

৫৫। অর্জ্জুনের প্রথম প্রক্ষিপ্ত শরসকল শত্রুদলের দেহাবরণ সমূহ ভেদ করিয়া যে সকল ক্ষত উৎপাদন করিয়াছিল, পরে প্রক্ষিপ্ত শরসমূহ পুনরায় সেই সকল ক্ষত স্থানে পতিত হইল না। (বস্তুত:) অরুন্তুদত্ব মহদ্ ব্যক্তিগণের অগোচরীভূত।

৫৬। হিমাংশুর প্রভা যেমন পঙ্কজাবলীকে সঙ্কুচিত করে, তেমনি সেই মুনিবেণী অর্জ্জুনের শত্রু-সংখ্যানুপাতে নির্মুক্ত শরশ্রেণী তদীয় ধনু হইতে যেন সমুৎপন্ন হইয়াই গমনপূর্ব্বক উমাপতির চমূদিগকে সঙ্কুচিত করিয়া তুলিল।

शिवध्वजिन्यः प्रतियोधमग्रतः
स्फुरन्तमुग्रेषुमयूखमालिनम्।
तमेकदेशस्थमनेकदेशगा
निदध्युरर्कं युगपत् प्रजा इव ॥ ५८

अन्वयः। अजिह्मम् ओजिष्ठम अमोघम् अक्लमं बह्वीषु क्रियासु पृथक् नियोजितम् अस्य शरौघम् उत्साहम् इव मादिताः विद्विषः सादयितुं न प्रसेहिरे। वाच्य—अजिह्मः ओजिष्ठः अमोघः अक्लमः + नियोजितः शरौघः उत्साह इव मादितैः विद्विड्भिः + न प्रसेहे ॥ ५७

अन्वयः। अनेकदेशगाः शिवध्वजिन्यः उग्रेषुमयूखमालिनम् एकदेशस्थं (मुनिम्) अर्कं प्रजा इव युगपत् प्रतियोधम् अग्रतः स्फुरन्तं निदध्युः। वाच्य—अनेकदेशगाभिः शिवध्वजिनीभिः + माली + देशस्थः (मुनिः) चर्कः प्रजाभिः इव + स्फुरन् निदध्ये ॥ ५८

अजिह्ममिति। अजिह्मं स्वरूपतो गत्या वा अवक्रम्। अन्यत्र तु जिह्मस्थानप्रवृत्तो न भवतीति अजिह्मः तम्। ओजिष्ठम् ओजस्विनं, सारवत्तमं तजिष्ठं च। उभयत्रापि ओजस्विशब्दाद्विन्नन्तादिष्ठन् "विन्मतोर्लुक्"इति लुक् टिलोपश्च। अमोघम् अवन्ध्यम् अक्लमं निरन्तरव्यापारेऽपि अक्लान्तं बह्वीषु क्रियासु छेदनभेदनपातनादि-कर्मसु पृथग्भेदेन नियोजितं कर्मानुगुण्येन विनियुक्तमित्यर्थः। अस्य मुनेः शरौघम् उत्साहम् इव वीरस्थायिभावभूतं प्रयत्नविशेष-मिवेत्यर्थः। मादिताः कर्षिताः विद्विषः शत्रवः सादयितुं प्रतिकर्त्तुं न प्रसेहिरे न शेकुः। तस्य उत्साहवत् एव शरवर्षं दुर्धर्षञ्च अभूत् इति भावः ॥ ५७

शिवेति। अनेकदेशगा नानादेशस्थाः शिवध्वजिन्यो हरसेनाः। उग्रेषवो मयूखा इवेति उपमितसमासः। अन्यत्र तु उग्रेषव इव मयूखा इति। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। तेषां माला अस्यास्तीति तत्र उग्रेषुमयूखमालिनम्। व्रीह्यादित्वादिनिः। एकदेशस्थम् एकत्रैव स्थितं मुनिम् अर्कं प्रजा इव युगपत् प्रतियोधं योधं योधं प्रति। "अव्ययं विभक्ति" इत्यादिना प्रत्यर्थे वीप्सायामव्ययीभावः। अग्रतः स्फुरन्तं निदध्युः ददृशुः। यथा एकोऽर्कं एकत्रैव स्थितोऽपि नानादेशस्थानामपि प्रतिपुरुषं मम एवाग्रे वर्त्तत इति युगपत् प्रतीयते तद्वत् बाणवर्षी मुनिः अपि प्रतियोधं तथा एव प्रत्यभात् इत्यर्थः ॥ ५८

৫৭। অর্জ্জুনের শরসমূহ উৎসাহবৎ সরল, ওজস্বী, অমোঘ, অক্লান্ত ও বহু বিভিন্ন ক্রিয়ায় ভিন্ন ভিন্ন ভাবে নিয়োজিত ; প্রহার-ক্লিষ্ট শত্রুপক্ষ ঐ সকল শর সহ্য করিতে পারিল না।

मुनेः शरौघेण तदुग्ररंहसा
बलं प्रकोपादिव विष्वगायता।
विधूनितं भ्रान्तिमियाय सङ्गिनीं
महानिलेनेव निदाघजं रजः॥ ५९॥

तपोबलेनैष विधाय भूयसी-
स्तनूरदृश्याः स्विदिषूनिरस्यति।
अमुष्य मायाविहतं निहन्ति नः
प्रतीपमागत्य किमु स्वमायुधम्?॥ ६०॥

अन्वयः। प्रकोपात् विष्वक् आयता उग्ररंहसा मुनेः शरौघेण महानिलेन निदाघजं रजः इव विधूनितं तत् बलं सङ्गिनीं भ्रान्तिम् इयाय। वाच्य—+निदाघजेन रजसा इव विधूनितेन तेन बलेन सङ्गिनी भ्रान्तिः ईये॥ ५९

अन्वयः। एष तपोबलेन भूयसीः अदृश्याः तनूः विधाय इषून् निरस्यति स्वित्? (अथवा) अमुष्य (मुनेः) मायाविहतं स्वम् (इव) आयुधं प्रतीपम् आगत्य नः निहन्ति किमु? वाच्य—एतेन +- इषवः निरस्यन्ते। मायाविहतेन स्वेन आयुधेन+निहन्यते॥ ६०

मुनेरिति। प्रकोपात् अमर्षात् इव विष्वक् समन्तात् आयता आगच्छता उग्ररंहसा तीव्रवेगेन मुनेः शरौघेण उक्तविशेषणेन महानिलेन वात्यया निदाघजं ग्रैष्मं रज इव विधूनितं व्याकुलं तद्बलं प्रमथानां सैन्यं, सङ्गिनीम् अनुबन्धिनीम्, अविच्छिन्नामिति यावत्। भ्रान्तिमनवस्थानम् इयाय प्राप॥ ५९

अथ त्रिभिर्विशेषकमाह—तप इत्यादिना। एष मुनिः तपोबलेन तपःसामर्थ्येन भूयसीः बह्वीः अदृश्याः तनूः आत्मनः शरीराणि विधाय सृष्ट्वा इषूनिरस्यति स्वित्? क्षिपति किम्? अथवा अमुष्य अस्य मुनेर्मायया विहतं प्रतिहतं स्वं स्वकीयम् इव आयुधं प्रतीपं प्रतिकूलम् आगत्य, प्रत्यावृत्येत्यर्थः। नोऽस्माकं निहन्ति किमु? "जासिनिप्रहण" इत्यादिसूत्रेण कर्म्मणि षष्ठी, शेषाविवक्षायान्तु द्वितीया॥ ६०

৫৮। জনগণ যেমন প্রত্যেকে দিবাকরকে স্ব স্ব অগ্রে স্ফুরিত হইতে দেখে, সেইরূপ সেই নানাদেশস্থ শিবসৈনিকেরা তীক্ষ্ণ ইষুরূপ ময়ূখমালাশালী, একদেশস্থ অর্জ্জুনকে যুগপৎ প্রত্যেক যোদ্ধার সম্মুখে দেদীপ্যমান হইতে দেখিল।

৫৯। যেমন অতি প্রবল বাত্যা দ্বারা ব্যাহত হইয়া নিদাঘজনিত পরাগ ঘূর্ণিত হইতে থাকে, তেমনি কোপভরে যেন চতুর্দ্দিক্ হইতে আগত তীব্রবেগশালী পার্থ-শররাজি দ্বারা প্রমথবল ব্যাহত হইয়া নিরন্তর বিভ্রান্ত হইতে লাগিল।

हृता गुणैरस्य भयेन वा मुने-
स्तिरोहिताः स्वित् प्रहरन्ति देवताः।
कथं न्वमी सन्ततमस्य सायका
भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः॥ ६१॥

जयेन कच्चिद्विरमेदयं रणाद्-
भवेदपि स्वस्ति चराचराय वा।
तताप कीर्णा नृपसूनुमार्गणै-
रिति प्रतर्काकुलिता पताकिनी॥ ६२॥

अन्वयः। (यद्वा) अस्य मुनेः गुणैः भयेन वा हृता देवताः तिरोहिताः (सत्यः) प्रहरन्ति स्वित्? (अन्यथा) अस्य अमी सायकाः जलधेः ऊर्मयः इव कथं नु सन्ततम् अनेके भवन्ति। वाच्य—हृताभिः +देवताभिः तिरोहिताभिः प्रह्रियते, अमीभिः सायकैः ऊर्मिभिः इव +अनेकैः भूयते॥६१

अन्वयः। कच्चित् अयं रणात् जयेन विरमेत्? अपि चराचराय स्वस्ति भवेत्? इति प्रतर्काकुलिता नृपसूनुमार्गणैः कीर्णा पताकिनी ततापा। वाच्य—+अनेन विरम्येत; स्वस्ति भूयेत; इति प्रतर्काकुलितया+कीर्णया पताकिन्या तेपे॥ ६२

हृता इति। यद्वा अस्य मुनेः गुणैः शान्त्यादिभिः हृता आकृष्टा वशीकृता इति यावत्। भयेन दरेण वा। भयात् निभृत्य एवेत्यर्थः। देवताः तिरोहिताः सत्यः प्रहरन्ति स्वित्? तत् कुतः? अन्यथा अस्य मुनेः अमी सायका जलधेः ऊर्मय इव कथं नु सन्ततमनेके असङ्ख्या भवन्ति॥ ६१

जयेनेति। कच्चिदयं रणाज्जयेन विरमेत्। अस्मान् जित्वा कच्चिदयं युद्धमुपसंहरेदित्यर्थः। अपि चराचराय स्वस्ति भवेत् कच्चित्। अपि स्थावरजङ्गमं जगत् न विनश्येत् इत्यर्थः। अपिशब्दः सम्भावनायाम्। प्रार्थनायां लिङ्। इति प्रतर्काः पूर्वोक्ता ये वितर्कास्तैः आकुलिता विह्वलाः। अतः सहेतुकं विशेषणमाह—नृपसूनुमार्गणैः अर्जुनबाणैः कीर्णा छिन्ना पताकिनी सेना ततापं तापं प्राप॥ ६२

৬০। এই মুনি তপোবলে বহুতর অদৃশ্য দেহ উৎপাদন করিয়া শরসমূহ নিক্ষেপ করিতেছে কি? অথবা আমাদের স্বীয় শরই ইহার মায়ায় বিহত হইয়া প্রতিকূল ভাবে আগমনপূর্ব্বক আমাদিগকেই নিহত করিতেছে?

৬১। কিংবা, দেবগণ ঐ মুনির গুণে বা ভয়ে আকৃষ্ট হইয়া প্রচ্ছন্নভাবে থাকিয়া আমাদিগকে প্রহার করিতেছেন? তাহা না হইলে, ঐ সকল মুনিসায়ক জলধির ঊর্ম্মিরাজির ন্যায় কেন সতত অসংখ্যরূপে প্রতিভাত হইতেছে।

अमर्षिणा कृत्यमिव क्षमाश्रयं
मदोद्धतेनेव हितं प्रियं वचः ।
बलीयसा तद्विधिनेव पौरुषं
बलं निरस्तं न रराज जिष्णुना ॥ ६३ ॥

प्रतिदिशं प्लवगाधिपलक्ष्मणा
विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिः
रविकरग्लपितैरिव वारिभिः
शिवबलैः परिमण्डलता दधे ॥ ६४ ॥

अन्वयः । अमर्षिणा क्षमाश्रयं कृत्यम् इव मदोद्धतेन हितं प्रियं वचः इव बलीयसा विधिना पौरुषम इव जिष्णुना निरस्तं तत् बलं न रराज । वाच्य—+क्षमाश्रयेण कृत्येन इव+हितेन प्रियेण वचसा इव+पौरुषेण इव निरस्तेन तेन बलेन न रेजे ॥ ६३

अन्वयः । प्लवगाधिपलक्ष्मणा विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिः शिवबलैः रविकरग्लपितैः वारिभिः इव प्रतिदिशं परिमण्डलता दधे । वाच्य—+तापितमूर्त्तीनि शिवबलानि रविकरग्लपितानि वारीणि इव+परिमण्डलतां दधुः ॥ ६४

अमर्षिणेति । अमर्षिणा क्रोधवता क्षमाश्रयं शान्तिसाध्यं कृत्यमिव । यथा, मदोद्धतेन पुंसा हितं प्रियं वचः निरस्तं तिरस्कृतमिव । यथा, बलीयसा बलवत्तरेण विधिना दैवेन निरस्तं पौरुषमिव । यथा, बलिष्ठदैवप्रतिहतपुरुषव्यापारस्य निष्फलत्वादिति भावः । तथा जिष्णुना अर्जुनेन निरस्तं क्षिप्तं बलं किरातसैन्यं न रराज । मालोपमा ॥ ६३

प्रतिदिशमिति । प्लवगानाम् अधिपोऽधीशो लक्ष्म यस्य तेन वानरचिह्नेन । "कपिप्लवङ्गप्लवग" इति । "चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्" इति चामरः । अर्जुनेन विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिरिति । विशिखा बाणाः, तेषां संहतयः समूहाः । "स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दम्" इत्यमरः । ताभिः तापिताः पीड़िता मूर्त्तयो देहाः येषां तैः तथाभूतैः । शरनिकरकर्त्तितकलेवरैरित्यर्थः ।

৬২। এই মুনি জয়লাভ করিয়াই যুদ্ধ হইতে বিরত হইবেন কি ? চরাচর জগতের মঙ্গলই হইবে কি ? ইত্যাদি নানা বিতর্কে বিহ্বল হইয়া অর্জ্জুন-বাণ-বিক্ষত প্রমথসেনা পরিতপ্ত হইতে লাগিল।

৬৩। ক্রোধবিহ্বল জনকর্ত্তৃক যেমন ক্ষমাসাধ্য কার্য্য, মদোদ্ধত ব্যক্তি কর্ত্তৃক যেমন হিত প্রিয় বাক্য এবং বলবান্ দৈবকর্ত্তৃক যেমন পুরুষকার নিরস্ত হইয়া নিষ্ফল হয়, তেমনি প্রমথবলও পার্থ কর্ত্তৃক পরাভূত হওয়ায় নিস্তেজ হইয়া পড়িল।

प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले
विधुवति धनुराविर्मण्डलं पाण्डुसूनौ ।
कथमपि जयलक्ष्मीर्भीतभीता विहातुं
विषमनयनसेनापक्षपातं विषेहे ॥ ६५ ॥

इति अर्जुनाभिगमनो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अन्वयः । प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले पाण्डुसूनौ आविर्मण्डलं धनुः विधुवति भीतभीतेव जयलक्ष्मीः कथम् अपि विषमनयनसेनापक्षपातं विहातुं विषेहे । वाच्य—+भीतभीतयेव जयलक्ष्म्या पक्षपातः विषेहे ॥ ६५

शिवबलैः प्रमथसैन्यैः कर्तृभिः रविकरैण ग्लपितैः तप्तैः सूर्य्यकिरणशोषितैः वारिभिः उदकैः इव, प्रतिदिशं दिक्षु परिमण्डलता, परितः चक्राकारमण्डलता इति यावत् । दधे अधारि, प्रतिदिशं मण्डलाकारेण स्थितमित्यर्थः । धाञः कर्मणि लिट् । आतपतप्तं हि नीरं परिभ्रमति तद्वन्मुनिपीड़ितसैन्यं बभ्राम इत्यथः । द्रुतविलम्बितं छन्दः—"द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात् ॥ ६४

प्रविततेति । प्रवितताानि विस्तृतानि यानि शरजालानि तैः छन्नमाच्छादितं विश्वान्तरालं येन तस्मिन् शरपूरितब्रह्माण्डोदरे पाण्डुसूनौ अत एवाविर्मण्डलमाविर्भूतमण्डलं धनुः । आविर्भूतमिति वृत्तौ भूतार्थस्य अनुप्रवेशात् भूतशब्दस्याप्रयोगः । विधुवति कम्पयति आस्फालयति सति भीतभीतेव भीतप्रकारेव जयलक्ष्मीः विजयश्रीः कथमपि केनचित्प्रकारेण महता कष्टेन वा विषमनयनसेनापक्षपातं शिवसैन्यानुरागं विहातुं त्यक्तुं विषेहे शशाक इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम्,—तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ६५

इति किरातार्जुनीये * * चतुर्दश-सर्गव्याख्या समाप्ता । १४

৬৪। শিবসৈনিকেরা কপিধ্বজের শরনিকরে কর্ত্তিতকলেবর হইয়া সৌরকর-তাপিত বারিরাশির ন্যায় সর্ব্বদিকে পরিমণ্ডলাকারে অবস্থান করিতে লাগিল।

৬৫। পাণ্ডুনন্দন যখন শরনিকরে ব্রহ্মাণ্ডোদর আচ্ছাদিত করিয়া স্বীয় মণ্ডলীভূত ধনুঃ আস্ফালন করিতে লাগিলেন, তখন বিজয়লক্ষ্মী যেন ভীত হইয়াই কোনপ্রকারে ত্রিলোচনসেনার পক্ষ পরিত্যাগ করিতে সমর্থ হইলেন।

চতুর্দ্দশ সর্গ সমাপ্ত। ১৪

पञ्चदशः सर्गः ।

—:*:—

अथ भूतानि वार्त्रघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।
भेजे दिशः परित्यक्तमहेष्वासा च सा चमूः ॥ १ ॥
अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निववृते गणैः ।
मुह्यत्येव हि कृच्छ्रेषु संभ्रमज्वलितं मनः ॥ २ ॥
खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया ।
आविवेश कृपा केतौ कृतोच्चैर्वानरं नरम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं तत्र रणे भूतानि सर्वप्राणिनः, वृत्रं हतवानिति वृत्रहा इन्द्रः । "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ।" तस्यापत्यं पुमान् वार्त्रघ्नोऽर्ज्जुनः । "तस्यापत्यम्" इति अण्प्रत्ययः । तस्य शरेभ्यः तत्रसुः बिभ्युः । "वा जॄभ्रमुत्रसाम्" इति विकल्पादेत्त्वाभ्यासलोपाभावः । सा चमूश्च, इषवोऽस्यन्त एभिरिति इष्वासाः धनूंषि । "धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वासः" इति हेमचन्द्रः । "अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति करणे घञ् । परित्यक्ता महान्त इष्वासा यया सा । परित्यक्तायुधा इत्यर्थः । दिशो भेजे पलायाञ्चक्रे इत्यर्थः । अत्र भूतत्राससेनापलायनयोः समुच्चयकथनात् भिन्नविषयः क्रियासमुच्चयोऽलङ्कारः । "गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः" इति सामान्यलक्षणं, तस्य यमकेन संसृष्टिः ॥ १ ॥ उपान्त्यमकम् ।

अपश्यद्भिरिति । गणैः प्रमथैः ईशानं स्वामिनं शिवं पुरोवर्त्तिनमिति भावः । अपश्यद्भिरिव रणान्निववृते निवृत्तम् । भावे लिट् । तथाहि— कृच्छ्रेषु आपत्सु सम्भ्रमेण साध्वसेन ज्वलितं तप्तम् । "सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्" इति विश्वः । मनो मुह्यत्येव । अतः पुरोवर्त्तिनोऽपि अदर्शनमुपपद्यत इति भावः ॥ २

खण्डितेति । खण्डिता ध्वस्ता आशंसा जयाशा यस्याः तया, तेषां गणानां सम्बन्धिन्या तया, अतिसन्निकृष्टया इत्यर्थः । पराङ्मुखतया रणवैमुख्येन पलायनेन इत्यर्थः । केतौ ध्वजे कृत आरोपितः उच्चैः उन्नतो वानरो

आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु ।
व्यक्तिमायाति महतां माहात्म्यमनुकम्पया ॥ ४ ॥
स सासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाययः ।
ललौ लीलां ललोऽलोलः शशीशशिशुशीः शशन् ॥ ५ ॥

एकाक्षरपादः ।

त्रासजिह्मं यतश्चैतान् मन्दमेवान्वियाय सः ।
नातिपीडयितुं भग्नानिच्छन्ति हि महौजसः ॥ ६ ॥

हनूमान् येन तं नरं पुरुषं कपिध्वजमित्यर्थः । कृपा करुणा आविवेश । तदीयदुर्दशां दृष्ट्वा स कृपाविष्टोऽभूदित्यर्थः । यमकालङ्कारः ॥ ३

ननु शत्रुषु कथं करुणा ? तत्राह—आस्थामिति । आस्थां यत्नम् आलम्ब्य । "आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते" इति विश्वः । वशं नीतेषु क्षुद्रेषु दुष्टेष अरातिषु शत्रुषु विषये अनुकम्पया कृपया महतां वीराणां माहात्म्यं महानुभावत्वं व्यक्तिं स्फुटतामायाति प्राप्नोति । स्वपौरुषनिर्जितेषु अरातिष्वपि करुणा भूषणमेव महतामिति भावः ॥ ४

स सासिरिति । सहासिना वर्त्तमानः सासिः सखड्गः, असून् सुवन्ति प्रेरयन्तीति असुसुवो बाणाः । "षु प्रेरणे" इति धातोः "सत्सूद्विष" इत्यादिना क्विप् । असुसूभिः सह वर्त्तत इति सासुसूः सबाणः । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अनेनेति आसः धनुः, "अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति घञ् । आसेन सह वर्त्तत इति सासः सचापः । सर्वत्र "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः । येया यातव्या यानसाध्याः । अयेया अयातव्याः यानं विनैव साध्याः । "अचो यत्" इति यत्प्रत्ययः । येयाश्च अयेयाश्च येयायेयाः तेषां हयानाम् आये स्वर्णगजादिलाभे याति प्राप्नोतीति येयायेयाययः । अयः शुभावहदैवं यातीत्यययः । येयायेयाययश्च असौ अययश्चेति येयायेयाययाययः । याधातोरुभयत्रापि "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः । अतो ललति विलसतीति ललः । "लल विलासे" पचाद्यच् । अलोलोऽचपलः शशिन ईशः शिवः तस्य शिशुः स्कन्दः तं शृणाति हिनस्तीति शशीशशिशुशीः क्विप् । शशन् प्लुतगतिं कुर्वन् "शश प्लुतगतौ" इति धातोः शतृप्रत्ययः । सोऽर्जुनो लीलां शोभां ललौ प्राप । "ला आदाने" कर्त्तरि लिट् । एकाक्षरपादः ॥ ५

अथाग्रे हसता साचिस्थितेन स्थिरकीर्त्तिना ।
सेनान्या ते जगदिरे किञ्चिदायस्तचेतसा ॥ ७ ॥

निरौष्ठ्यम् ।

मा विहासिष्ट समरं समरन्तव्यसंयतः ।
चतं क्षुस्मासुरगणैरगणैरिव किं यशः ॥ ८ ॥

पादान्तादियमकम् ।

विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः ।
अमी वो मोघमुद्गूर्णा हसन्तीव महासयः ॥ ९ ॥

त्रासेति । सोऽर्जुनः त्रासजिह्मं भयक्लिष्टं यथा तथा यतो गच्छतः पलायमानान् इत्यर्थः । एतान् गणान् मन्दमेव अन्वियाय अनुजगाम । तथाहि—महौजसो महानुभावाः भग्नान् अतिपीड़यितुं न इच्छन्ति ॥ ६

अथेति । अथाग्रे बलानामित्यर्थः । हसता तद्भङ्गदर्शनात् स्मयमानेन साचिस्थितेन तन्निवारणाय तिर्य्यग्व्यवस्थितेन । "तिर्य्यगर्थे साचि तिरः" इत्यमरः । स्थिरकीर्त्तिना स्वयमभङ्गत्वात् इति भावः । किञ्चिदीषदायस्तं खिन्नं चेतो यस्य तेन स्वकीयगणभङ्गात् ईषत्खिन्नचित्तेन सेनान्या स्कन्देन । "पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः" इत्यमरः । ते गणाः प्रमथादयो जगदिरे उक्ताः । ओष्ठ्यवर्णाभावात् निरौष्ठ्यमेतत् ॥ ७

अथ एकविंशतिश्लोकैः स्कन्दवाक्यमेवाह—मा विहासिष्टेत्यादिना । रन्तव्यं रमणं क्रीड़ा । बहुलग्रहणात् भावे तव्यप्रत्ययः । संयद्युद्धम् । "समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः" इत्यमरः । समे रन्तव्यसंयती येषां ते समरन्तव्यसंयतः तुल्यक्रीड़ासङ्गरा इति तेषां सम्बोधनम् । यूयं समरं संग्रामं मा विहासिष्ट न त्यजत । जहातेर्माङि लुङ्, मध्यमबहुवचनम् । क्षुस्माः पराजिता असुरगणा यैः तैः भवद्भिरिति शेषः । अगणैः इव गणेभ्योऽन्यैः इव किं किमर्थं यशः चतं नाशितम् । नैतद्युक्तं महाशूराणां भवादृशानामित्यर्थः ॥ ८

विवस्वदिति । विवस्वदंशुसंश्लेषेण सूर्य्यकिरणसम्पर्केण द्विगुणीकृतानि

वनेऽवने वनसदां मार्गं मार्गमुपेयुषाम्।
बाणैर्बाणैः समासक्तं शङ्केऽशं केन शाम्यति ॥ १० ॥

पादादियमकम्।

पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः संहृतायतकीर्त्तिभिः।
गुर्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम् ॥ ११ ॥

गोमूत्रिकाबन्धः।

ना सु रोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः।
ना सु खोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥ १२

तेजांसि येषां ते तथोक्ताः, मोघं व्यर्थं उद्गूर्णाः उद्यताः। "गुरी उद्यमने" इति धातोः कर्मणि क्तः। वो युष्माकममी महासयः खड्गाः हसन्तीव इत्युत्प्रेक्षा। किं पलायमानानां खड्गैरिति भावः॥ ९

वन इति। वनसदां वनेचराणामवने रक्षके वने मार्गं मृगसम्बन्धिनं मार्गं पन्थानम् उपेयुषां पलायमानानामित्यर्थः। युष्माकमिति शेषः। बाणो ध्वनिरेषामस्तीति तैः बाणैः ध्वनियुक्तैः। "वण संशब्दने" इति धातोर्घञ्, ततो "अर्श आदिभ्यः" इत्यच्प्रत्ययः। यमकत्वात् बवयोरभेदः। उक्तञ्च— "रलयोर्डलयोस्तद्वज्जययोर्बवयोरपि। शसयोर्मनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः। सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम्" इति। बाणैः शरैः समासक्तं समासञ्जितम् अशं दुःखं तत् केन शाम्यतीति शङ्के। केन उपायेन शाम्येदिति विचारयामि इत्यर्थः॥ १०

पातितेति। पातितं भ्रमितमुत्तुङ्गमाहात्म्यं उन्नतभावो यैः तैः संहृता आहृता आयता विस्तृताः कीर्त्तयो यैः तैः, युष्माभिरिति शेषः। का गुर्वीमापदं हन्तुं न काचिदपि इत्यर्थः। आवृत्तिः युद्धान्निवृत्तिः, सैव साहसं कृतम्, अतः पापात् अन्यत्र किञ्चित् फलम् अस्तीति भावः। तदुक्तं मनुना—"यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः। भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते॥ यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम्। भर्त्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु॥" इति॥ ११

नेति। किञ्च अयमसुरो दैत्यो न। नागो गजो वा पन्नगश्च न। धर इव संस्था यस्य सः धरसंस्थः पर्वताकारः। "अहार्य्यधरपर्वताः" इत्य-

मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः ।
प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव ॥ १३ ॥
न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥ १४ ॥

मरः । "संस्था व्यवस्थाप्रणिधिसमास्याकारमृत्युषु" इति वैजयन्ती । राक्षसो न । किन्त्वयं सुखयतीति सुखः । सुखसाध्य इत्यर्थः । नवाभोगोऽभिनवप्रयत्नः, सहोत्साह इत्यर्थः । "आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपो"ति विश्वः । धरणिस्थो भूतलचारी राजसो रजोगुणप्रधानो ना पुरुषो हि, कश्चित् मानुष इत्यर्थः । "पुरुषाः पूरुषा नरः । मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः" इत्यमरः । अतो न पलायनमुचितमिति भावः । गोमूत्रिकाबन्धः ।—"वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्धयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥" इति लक्षणात् । षोड़शकोष्ठद्वये अर्धद्वयं क्रमेण विलिख्य एकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरिति उद्धारः ॥ १२

मन्दमिति । एष मुनिर्घृणया कृपया इषुं लतां शाखामिव मन्दमस्यन् क्षिपन् वो युष्मान् पशून् इव आगतावज्ञं यथा तथा जघनेषु प्रणुदति चोदयति । किमतः परं कष्टमिति भावः ॥ १३

नेति । पदच्छेदस्तावत् । न ना ऊननुन्नः नुन्नोनः ना अना नानानना ननु । नुन्नः अनुन्नः ननुन्नेनः ना अनेनाः नुन्ननुन्ननुत् । अथ योजना ।—हे नानानना नानाप्रकाराणि आननानि येषां ते, नानाविधास्या इत्यर्थः । ऊनेन निकृष्टेन नुन्नो विद्ध ऊननुन्नो यः स ना न पुरुषो न । तथा—नुन्नऊनो येन स नुन्नोनो ना पुरुषोऽना नन्वपुरुषः खलु । ऊनाद्भीतः पलायमानस्तु किं वक्तव्यमिति भावः । किञ्च, नुन्नः इनः स्वामी यस्य स नुन्नेनः, स न भवतीति ननुन्नेनः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । स नुन्नो विद्धोऽप्यनुन्नोऽविद्ध एव । यूयमनुन्नस्वामिकत्वादनुन्ना एवेति भावः । तथा नुन्ननुन्ननुत् अतिशयेन नुन्ना नुन्ननुन्नाः, तान् नुदतीति नुन्ननुन्ननुत् अतिपीड़ितपीड़कः ना पुरुषः अनेनाः निर्दोषो न भवतीति, किन्तु सदोष एवेति "नार्त्तं नातिपरिक्षतम्" इति निषेधादित्यर्थः । अयन्तु नैतादृश इति न पलायितव्यमिति भावः । अयमेकव्यञ्जनः । अन्त्यस्तकारस्तु न दोषावहः, "नान्त्यवर्णस्तु भेदकः" इत्यभ्यनुज्ञानात् ॥ १४

वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान्।
प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान् नालङ्कारश्च्युतोपलः॥ १५॥
स्यन्दना नो चतुरगाः सुरेभा वाविपत्तयः।
स्यन्दना नो च तुरगाः सुरेभावा विपत्तयः॥ १६॥

समुद्गकः।

भवद्भिरधुनारातिपरिहापितपौरुषैः।
ह्रदैरिवार्कनिष्पीतैः प्राप्तः पङ्को दुरुत्तरः॥ १७॥
वेत्रशाककुजे शैलेऽलेशैजेऽकुकशात्रवे।
यात किं विदिशो जेतुं तुञ्जेशो दिवि किंतया॥ १८॥

प्रतिलोमानुलोमपादः।

वरमिति। कृताः पूर्वम् उत्पादिताः पश्चात् ध्वस्ता नष्टास्ते कृतध्वस्ताः। "पूर्वकाल" इत्यादिना समासः। कृतध्वस्ताः गुणाः यस्य तस्मात् पुंसोऽत्यन्तम् अतिशयेन अगुणो निर्गुणः पुमान् वरं मनाकप्रियः, किञ्चित् प्रिय इत्यर्थः। "वरं क्लीबे मनाक् प्रिये" इत्यमरः। तथाहि— प्रकृत्या स्वभावेन अमणिः मणिरहितोऽलङ्कारः श्रेयान्। च्युतोपलो भ्रष्टरत्नो न श्रेयान्। "उपलः प्रस्तरे रत्ने" इति विश्वः। पलायितुः समरात्; असमर एव वरमिति भावः। अत्र समानविषयारोपयोः प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः॥ १५

स्यन्दना इति। स्यन्दन्ते प्रद्रवन्तीति स्यन्दनाः जवनाः, स्यन्दनाः रथा नो सन्ति। नन्द्यादित्वात् ल्युः। चतुरं गच्छन्तीति चतुरगाः तुरगाश्च अश्वा नो सन्ति। सुरेभा शोभनबृंहणाः, सुरेभा वा सुरगजाश्च नो सन्ति। अविपत्तयो विपत्तिरहिताः, विपत्तयो वा विशिष्टाः पदातयो न सन्ति। अतो न भेतव्यमिति भावः। अत्र पूर्वोत्तरार्द्धगतानां विशेषणानां च उद्देशोद्देश्योभूतानां यथासंख्यसम्बन्धानुक्रमाद्यथासंख्यालङ्कारो यमकेन संसृष्टः॥१६

भवद्भिरिति। अधुना अरातिभिः परिहापितानि त्याजितानि पौरुषाणि यैः तैः भवद्भिः, अर्कनिष्पीतैः अर्केण संशोषितैः ह्रदैः इव दुरुत्तरो दुस्तरः पङ्क इव पङ्को दुष्कीर्त्तिः प्राप्तः॥ १७

वेत्रेति। वेत्राणि वंशाः फलिन्यो वा शाकाः बर्बराश्च कुजा वृक्षा यस्मिन् तस्मिन् वेत्रशाककुजे शत्रुणा दुःप्रवेश्ये इत्यर्थः। "वेत्रं वंशफलिन्यो-

अयं वः क्लैव्यमापन्नान् दृष्टपृष्ठानरातिना ।
इच्छतीशश्च्युताचारान् दारानिव निगोपितुम् ॥ १९ ॥

ननु हो मथना राघो घोरा नाथमहो नु न ।
तयदातवदा भीमा माभीदा बत दायत ॥ २० ॥

प्रतिलोमानुलोमार्द्धः ।

श्च"ति विश्वः । "शाकवर्बरवर्धकाः" इत्यमरः । लेशेन स्तोकेनापि एजते कम्पते इति लेशेजः, स न भवतीति अलेशेजः तस्मिन् । अत्यन्ताकम्पने इत्यर्थः । "एजृ कम्पने" पचाद्यच् । न कोकन्ते नाददते इति अकुकाः ग्रहणासमर्थाः शत्रवो यस्मिन् तस्मिन् अकुकशात्रवे । "कुक आदाने" पचाद्यच् । शैले पर्वते । केषां भावः किन्ता कुत्सितता तया उपलक्षिताः सन्तः । "कुत्सा[प्रश्न]निन्दावितर्केषु क्षेपे किंशब्द इष्यते" इति शाश्वतः । विदिशो जेतुं यात गच्छत किम् ? यातेः सम्प्रश्ने लोट् । मध्यमपुरुष-बहुवचनम् । दिवि स्वर्गेऽपि । तुञ्जेश इति तेषां सम्बोधनम् । तुञ्जन्त इति तुञ्जाः हिंसका दैत्याः, "तुजि हिंसायाम्" पचाद्यच् । तेभ्यो दैत्येभ्य ईशत इति तुञ्जेशाः, ईशेः क्विप् । तेभ्योऽपि शक्ता इत्यर्थः । स्वर्गेऽपि असुर-विजयिनां युष्माकमत्र क्षुद्रस्थले क्षुद्रशत्रौ पलायनमनुचितमिति भावः ॥ १८

अधीशे तिष्ठति पलायनमेतद् वो न युक्तमित्याह—अयमिति । अयम् ईशः स्वामी शिवः क्लैव्यं निष्पौरुषत्वम् आपन्नान् प्राप्तान्, तथा अरातिना दृष्टपृष्ठान् पलायमानानित्यर्थः । वो युष्मान् च्युताचारान् स्खलितव्रतान् दारान् कलत्राणि इव । "अथ पुं भूम्नि दाराः" इत्यमरः । निगोपितु गोप्तुम् । ऊदित्त्वादिड्विकल्पः । दारदोषं भर्त्तेव स्वमहिम्ना युष्मद्दोषं संवरितुमिच्छति । अतः कुतो युष्माकमनर्थः इत्यर्थः ॥ १९

नन्विति । ननु इति आमन्त्रणे । हो इति आह्वाने । "हे है व्यस्तौ समस्तौ च हूतिसम्बोधनार्थयोः । हो हो चैवंविधौ ज्ञेयौ सम्बुद्ध्याह्वानयो-रपि ॥" इति विश्वः । मथ्नन्तीति मथनाः, "मन्थ विलोडने" कर्त्तरि ल्युट् । राघ्नुवन्ति समर्था भवन्तीति राघः । "राघृ सामर्थ्ये" क्विप् । घोराः क्रूराः शत्रूणामिति भावः । नाथं महयन्ति पूजयन्तीति नाथमहः । दृग्ग्रिग्रहणात् कर्म्मणि उपपदे क्विप् । तयन्ति रक्षन्तीति तयाः रक्षकाः, पचाद्यच् । दायन्तीति दाताः शुद्धाः । "दैप् शोधने" कर्त्तरि क्तः । वदन्तीति वदाः वक्तारः । पचाद्यच् । तेषां द्वन्द्वः तयदातवदाः । भीमा भयङ्कराः माभीः ।

किं त्यक्तापास्तदेवत्वमानुष्यकपरिग्रहैः ।
ज्वलितान्यगुणैर्गुर्वी स्थिता तेजसि मानिता ॥२१॥

निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा ।
सारतो न विरोधी नः स्वाभासोऽभरवानुत ॥ २२ ॥

नञर्थमाशब्दस्य सुप् सुपेति समासः तान् ददतीति माभीदाः अभयप्रदाः, एवंविधा यूयमिति शेषः । बत इति खेदे बवयोरभेदः । न दायत नु न शुद्धाः किम् ? नु पृच्छायाम् । किन्तु शुद्धा एव । काकुः अत्रानुसन्धेयः । "दैप् शोधने" लोट् मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥ २०

किमिति । अपास्तोऽवधीरितो देवत्वमानुष्यकयोः परिग्रहः स्वीकारो यैः तैः, अतिदेवमानुषैरित्यर्थः । मनुष्याणां भावो मानुष्यकम् । 'योपधात् गुरूपोत्तमाद्वुञ् ।' ज्वलिता उज्ज्वलिताः प्रकाशिता इति यावत् । अन्यगुणा असदृशगुणा यैः तैः, "अन्यो विभिन्नासदृशौ" इति वैजयन्ती । ईदृशैः भवद्भिरिति शेषः । तेजसि प्रतापे स्थिता प्रतापैकशरणा मानिता शूरत्वाभिमानिता किमिति त्यक्ता । किमिति निर्लज्जैः पलायत इति भावः ॥ २१

निशितेति । हे अमरणा मरणरहिताः, निशितासिरतोऽनितीक्ष्णखड्गरतोऽभीको निर्भीको रुचा तेजसा उपलक्षितः सुष्ठु आभासत इति स्वाभासो रमणीयः । पचाद्यच् । उताऽत्यर्थम् अतिशयेन भरवान्, रणभरसहिष्णुरित्यर्थः । 'उतात्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः । ईदृशो नोऽस्माकं विरोधी शत्रुः सारतो बलतो न न्येजते न कम्पते, न प्रचलतीत्यर्थः । "एजृ कम्पने" लट् । अतो भवद्भिरपि स्थातव्यमेव न चलितव्यमिति भावः । [एतन्मते "विरोधी नः" इत्यत्र सविसर्गपाठः । प्रतिलोमे निर्विसर्गपाठे "पदान्ते सविसर्गाविसर्गयोः" इत्येतादृशकाव्ये ऐक्यस्वीकारात् । अन्ये तु इनः सूर्य इव स्वाभास इनस्वाभास इत्येकं पदमाहुः । केचित्तु विरोधी शत्रुः पूर्वविशेषणविशिष्टो न, अपि तु पूर्वविशेषणविशिष्ट एवेति काकर्थेन नकारमाहुः । परे तु सारतो न विरोधी न । न रतम् अरतम्, अरतेन सह वर्त्तमानाः सारता मुनयः तान् ऊनयन्ति मारणेन न्यूनान् कुर्वन्तीति सारतोना दैत्यास्तेषां विरोधी विष्णुः स नायम् । अतः कथं पलायन्ते । न स्वाभासः । स्वेन धनेन आभासत इति स्वाभासः कुबेरः सोऽपि नायम् ।

तनुवारभसो भास्वानधीरो विनतोरसा ।
चारुणा रमते जन्ये कोऽभीतो रसिताशिनि ॥ २३ ॥

प्रतिलोमानुलोमेन श्लोकद्वयम् ।

विभिन्नपातिताश्वीयनिरुद्धरथवर्त्मनि ।
हतद्विपनगष्ठ्यूतरुधिराम्बुनदाकुले ॥ २४ ॥

दे वा का नि नि का वा दे
वा हि का स्व स्व का हि वा ।
का का रे भ भ रे का का
नि स्व भ व्य व्य भ स्व नि ॥ २५ ॥

इति सर्वतोभद्रः ।

न भरवान् भं नक्षत्रं राति । आतोऽनुपसर्गे कः । भरश्चन्द्रस्तद्वान् शिवोऽपि न, अतः पलायनं न उचितमित्याहुः इत्युपरिष्टात् । एव क्वचित् पुस्तके पाठविशेषः ।] ॥ २२

ननु अयं न चलतीति कथं ज्ञायते ? तत्राह—तन्विति । तनुमावृणोति आच्छादयतीति तनुवारं वर्म । कर्मण्यण् । तेन वभस्ति भासते इति तनुवारभसः । "भस दीप्तौ" पचाद्यच् । भास्वान् तेजस्वी चारुणा भास्वता विनतेन उन्नतेन उरसा वक्षःस्थलेन उपलक्षितः । एवंविधोऽपि अधीरो धैर्यरहितः रसितेन शब्दितेनैव अश्नाति असतीति रसिताशी तस्मिन् । रवेण एव विश्वप्राणहारिणीत्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । जन्ये युद्धे । "युद्धमायोधनं जन्यम्" इत्यमरः । अभीतः निर्भीकः सन् को रमते कः क्रीडति । यदि रमते तर्हि अयमेवेति भावः । निर्भयसञ्चारादेव अस्य निश्चलत्वं निश्चीयत इत्यर्थः । पूर्वश्लोकस्याय प्रतिलोमः ॥ २३

अथ पञ्चभिः कुलकमाह—विभिन्नेत्यादिभिः । आहवं विशिनष्टि ।—विभिन्नानि विदारितानि अत एव पातितानि आश्वीया अश्वसमूहाश्च तै तथा । "पूर्वकाल" इति समासः । तैः अश्वसमूहैः निरुद्धानि रथानां वर्त्मानि यस्मिन् तथोक्ते । "वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्"इत्यमरः । "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्या"मिति छप्रत्ययः । हतास्ताडिता द्विपा गजा एव नगाः शैलाः । "शैलवृक्षौ नगावगौ" इत्यमरः । तैः ष्ठ्यूतानि उज्झितानि ।

प्रनृत्तशववित्रस्ततुरगाक्षिप्तसारथौ।
मारुतापूर्णतूणीरविक्रुष्टहतसादिनि॥ २६॥

ष्ठीवतेः कर्मणि क्तः। "छ्वोः शूडनुनासिके च" इति ऊठादेशः। तानि रुधिराण्येव अम्बूनि तेषां नद्यः प्रवाहैः आकुले व्याप्ते॥ २४

देवेति। पुनश्च देवान् आकनयति उद्दीपयति उत्साहयतीति देवाकानी तस्मिन् देवाकानिनि। "कन दीप्तौ" इति धातोर्ण्यन्तात् णिनिः। यद्वा "कै शब्दे" इति धातोराङ्पूर्वस्य भावे ल्युटि आकानम् आशब्दनम् ईषद्वचन-मिति यावत् देवानां तद्वतीत्यर्थः। कावादः ईषद्वादो वाक्कलहः। "ईषदर्थे" इति कुशब्दस्य कादेशः। तद्वति कावादे। "अर्श आदिभ्योऽच्" वाहिका-पर्य्यायेण रणभारोद्वहनम्। वहेः पर्य्याये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः। वाहिकया क्रमप्राप्तरणक्रियया सुष्ठु शोभनं यथा तथा अरुकान् परान् आजि-हीते अभियुङ्क्ते योजयतीति यावत्। वाहिकास्वरुकाहास्तस्मिन्। यौङ्-धर्मौ युद्धे उपचर्य्येते। "ओ हाङ् गतौ"इति धातोः विच्प्रत्ययः। सोमपा-शब्दवत् प्रक्रिया। वाशब्दश्चार्थे। कं मदोदकमाकिरन्तीति काकाराः मदस्राविणः। किरतेराङ्पूर्वात् कर्मण्यण्। एवंविधा इभभरा गजघटा यत्र तस्मिन् काकारेभभरे। काका इव काकाः गर्ह्या इति लक्षणया तेषाम् आमन्त्रणम्। निस्वाः निरुत्साहाः भव्याः सोत्साहाः तानुभयान् व्ययन्ति संवृण्वन्तीति निस्वभव्यव्याः। "व्येञ् संवरणे"। "आतोऽनुपसर्गे कः" तैः बभस्ति भासत इति निस्वभव्यव्यभस्वान् तस्मिन्। "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति क्वनिप्। सर्वतो भ्रमणात् सर्वतोभद्राख्यश्चित्रबन्धः। यथाह दण्डी। "तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः" इति। उद्धारस्तु। "अष्टकोष्ठचतुष्टयं लिखित्वा तत्र श्लोकं क्रमेण लिखित्वा सर्वतो वाचनात् सर्वतोभद्रः" इति। अत्र पुस्तकान्तरे एवम्पाठः—चतुष्कोष्ठे चतुरर्द्धबन्धक्रमेण आद्यपंक्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं विलिख्यानन्तरपंक्तिचतुष्टयेऽप्यधःक्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु पंक्तिषु प्रथमः पादः सर्वतो वाच्यते, द्वितीयादिषु द्वितीय इति॥ २५

प्रनृत्तेति। प्रनृत्तशवेभ्यो नृत्यत्कबन्धेभ्यो वित्रस्तैः क्षुभितैः तुरगैः आक्षिप्ता अवधूताः सारथयो यत्र तस्मिन्। तथा मारुतेन आपूर्णैः व्याप्तैः तूणीरैः निषङ्गैः विक्रुष्टाः शब्दायमानाः, हताः ताड़िताः सादिनस्तौरङ्गिका यत्र तस्मिन्। यद्वा मारुतापूर्णतूणीरैर्विकृष्टा आकर्षिता, अत एव हताः मारिताः सादिनोऽश्ववारा यत्र तस्मिन्॥ २६

स स त्व र ति दे नि त्यं
स द रा म र्ष ना शि नि ।
त्व रा धि क क स न् ना दे
र म क त्व म क र्ष ति ॥ २७ ॥

इति अर्द्धभ्रमकः ।

आसुरे लोकविलासविधायिनि महाहवे ।
युष्माभिरुन्नतिं नीतं निरस्तमिह पौरुषम् ॥ २८ ॥

कुलकम् ।

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा
निषिध्य हसता किञ्चित् तस्थे तत्रान्धकारिणा ॥ २९ ॥

निरोष्ठ्यम् ।

मुनीषुदहनातप्तान् लज्जया निविवृत्सतः ।
शिवः प्रह्लादयामास तान्निषेधहिमाम्बुना ॥ ३० ॥

ससत्वेति । ससत्त्वानां सत्त्ववतां रतिदे रागप्रदे नित्यं सदराणां सभयानाम् अमर्षनाशिनि क्रोधहारिणि त्वरया उत्साहेन अधिकं कसन्तो विकसन्तो नादाः यत्र तस्मिन् रमयतीति रमकः । रमधातोः वुञ् । तस्याकादेशः तद्भावो रमकत्वम् । रणकर्म्मणा परञ्जकत्वम् अकर्षति अपनुदति वीराणां परस्परम् उत्साहं रणकर्मणा स्फोरयतीत्यर्थः ॥ २७

आसुर इति । एवंविधे आसुरे असुरसम्बन्धिनि लोकविलासविधायिनि लोकभयङ्करे महाहवे महायुद्धे युष्माभिः उन्नतिं वृद्धिं नीतं प्रापितं पौरुषं पुरुषकर्म निरस्तं नाशितमिह संग्रामे ॥ २८

इतीति । इति इत्थं सेनान्यां स्कन्दे शासति आज्ञापयतीति अनेकधा गच्छतः पलायमानान् तान् गणान् निषिध्य निवार्य्य अन्धकारिणा हरेण किञ्चित् हसता तस्थे स्थितम् । भावे लिट् ॥ २९

मुनीति । मुनेरिषव एव दहनस्तेन आतप्तान् पीड़ितान् तथा लज्जया रणभङ्गात् शालीनत्वेन निविवृत्सतो निवर्त्तितुकामान् । "वृद्भ्यः स्यसनोः" इति विकल्पात् परस्मैपदम् । तान् गणान् शिवः निषेधः मा भैष्ट मा पलाय-

दूनास्तेऽरिबलादूना निरेभा बहु मेनिरे ।
भीताः शितशराभीताः शङ्करं तव शङ्करम् ॥ ३१ ॥

पादाद्यन्तयमकम् ।

महेषुजलधौ शत्रोर्वर्त्तमाना दुरुत्तरे ।
प्राप्य पारमिवेशानमाशश्वास पताकिनी ॥ ३२ ॥
स बभार रणापेतां चमूं पश्चादवस्थिताम् ।
पुरः सूर्य्यादुपावृत्तां छायामिव महातरुः ॥ ३३ ॥
मुञ्चतीशे शरान् जिष्णौ पिनाकस्वनपूरितः ।
दध्वान ध्वनयन्नाशाः स्फुटन्निव धराधरः ॥ ३४ ॥

तेति निवारणवचनं स एव हिमाम्बु, शीतोदकं स एव प्रह्लादयामास । रूपकालङ्कारः ॥ ३०

दूना इति । दूनाः शरतप्ताः । "ल्वादिभ्यः" इति निष्ठानत्वम् । अरिबलात् शत्रुबलात् ऊनाः ऊनबलाः । "पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी । निरेभाः निःशब्दाः । कुतः भीताः त्रस्ताः, कुतः यतः शीतैः तीक्ष्णैः शरैः अभीताः अभिव्याप्ताः । इणः कर्मणि क्तः । ते गणाः तव रणे शङ्करम् अभयवचनेन सुखकरं शङ्करं शिवं बहु यथा तथा मेनिरे अमन्यन्त ॥ ३१

महेष्विति । दुरुत्तरे दुस्तरे शत्रोः सम्बन्धिनि महेषुजलधौ महति बाणसागरे वर्त्तमाना पताकिनी सेना ईशानं शिवं पारं परतीरमिव । "पारावारे परार्वाची" इत्यमरः । प्राप्य आशश्वास प्राणिति स्म ॥ ३२

स इति । स शिवो रणापेतां रणादपवृत्तां पराङ्मुखीभूताम् अत एव पश्चात् पृष्ठभागे अवस्थितां चमूं पुरोऽग्रे स्थितः सूर्य्यः सूर्य्यकिरणः तस्मात् अपावृत्तां परावृत्तां छायां महातरुः इव बभार । छायां तरुरिव आत्मैकशरणां तां चमूं न मुमोचेत्यर्थः ॥ ३३

मुञ्चतीति । ईशे हरे कर्त्तरि जिष्णौ अर्जुने विषये शरान् मुञ्चति सति पिनाकस्य शिवकार्मुकस्य स्वनेन ध्वनिना, पूरितधराधरः इन्द्रकीलः स्फुटन्निव विदीर्य्यमाण इव इत्युत्प्रेक्षा । आशा दिशः ध्वनयन् शब्दयुक्ताः कुर्वन् दध्वान शब्दमकरोत् । "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः ॥ ३४

तद्गणा ददृशुर्भीमं चित्रसंस्था इवाचलाः।
विस्मयेन तयोर्युद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः॥ ३५॥

द्विचतुर्थयमकम्।

परिमोहयमाणेन शिक्षालाघवलीलया।
जैष्णवी विशिखश्रेणी परिजह्रे पिनाकिना॥ ३६॥

अवद्यन् पत्रिणः शम्भोः सायकैरवसायकैः।
पाण्डवः परिचक्राम शिक्षया रणशिक्षया॥ ३७॥

आद्यन्तयमकम्।

चारचुञ्चुश्चिरारेची चञ्चच्चीररुचा रुचः।
चचार रुचिरश्चारु चारैराचारचञ्चुरः॥ ३८॥

द्व्यक्षरः।

तदिति। भीमं तयोः हरपाण्डवयोस्तत् प्रसिद्धं गणाः प्रमथाः चित्रसंस्थाः चित्राकाराः अचलाः शैला इव। तथा चित्रे आलेख्ये संस्था स्थितिर्येषां ते चित्रसंस्थाः चित्रलिखिता इव अचला आश्चर्यवशात् निश्चलाः सन्तो विस्मयेन ददृशुः॥ ३५

परीति। शिक्षालाघवलीलया अभ्यासपाटवातिशयेन हेतुना परिमोहयमाणेन व्यामोहयता। "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादि"ति परस्मैपदे प्राप्ते "न पादमि" इत्यादिना तत्प्रतिषेधादात्मनेपदं शानच्। "णेर्विभाषा" इति कृत्स्थस्य नस्य वा णत्वम्। पिनाकिना हरेण जिष्णोरर्जुनस्य इयं जैष्णवी विशिखश्रेणी बाणसङ्घातः परिजह्रे निरस्ता॥ ३६

अवद्यन्निति। पाण्डवः अर्जुनः अवसायकैः अवसानकारैः। स्यतेर्ण्यन्तात् ण्वुल्प्रत्ययः। सायकैर्बाणैः शम्भोः पत्रिणः शरात् अवद्यन् खण्डयन्। द्यतेः शतृप्रत्ययः। "ओतः श्यनि" इति ओकारलोपः। शिक्षया शक्तुं प्रभवितुमिच्छया उत्साहेनेत्यर्थः, रणे शिक्षया अभ्यासेन च परिचक्राम। उत्साहनैपुण्याभ्यां चचारेत्यर्थः॥ ३७

चारेति। चारैर्गतिविशेषैः वित्त इति चारचुञ्चुः। "तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ" इति चुञ्चुप्प्रत्ययः। चिरमारेचयति रिक्तीकरोति शत्रून्

स्फुरत्पिशङ्गमौर्वीकं धुनानः स बृहद्धनुः
धृतोल्कानलयोगेन तुल्यमंशुमता बभौ ॥ ३९ ॥
पार्थबाणाः पशुपतेरावव्रुर्विशिखावलीम् ।
पयोमुच इवारन्ध्राः सावित्रीमंशुसंहतिम् ॥ ४० ॥
शरवृष्टिं विधूयोर्वीमुदस्तां सव्यसाचिना ।
रुरोध मार्गणैर्मार्गं तपनस्य त्रिलोचनः ॥ ४१ ॥
तेन व्यातेनिरे भीमा भीमार्जुनफलाननाः ।
न नानुकम्प्य विशिखाः शिखाधरजवाससः ॥ ४२ ॥

शृङ्खलायमकम् ।

इति चिरारेचो। चञ्चत्प्रचलत्शीरस्य वल्कलस्य रुचा प्रभया रोचत इति रुचः शोभमानः। "इगुपध" इति कः। रुचिरः सुन्दरः। चञ्चूर्यते भृशं चरतीति चञ्चरः। चरतेर्यङन्तात् पचाद्यच्। "चरफलोश्च" इति नुमागमः। "यङोऽचि च" इति यङो लुक्। आचारस्य युद्धव्यवहारस्य चञ्चरो भृशम् आचरितः स मुनिश्चारु यथा तथा चारैश्चक्रादिचरैः गतिविशेषैश्चचार "चारः पियालवृक्षे स्याद्गतौ बन्धापसर्पयोः" इति विश्वः। द्व्यक्षरः ॥ ३८

स्फुरदिति। स मुनिरर्जुनः स्फुरन्तो पिशङ्गी पिशङ्गवर्णा मौर्वी ज्या यस्य तत् तथोक्तम्। "नद्यृतश्च" इति कप्प्रत्ययः। बृहद्धनुर्गाण्डीवं धुनानः कम्पयन्। उल्केव अनलस्तेन धृतो योगो येन तेन अंशुमता अर्केण सूर्य्येण तुल्यं बभौ। उपमा ॥ ३९

पार्थेति। पार्थबाणाः अर्जुनशराः पशुपतेर्विशिखावलीं शरसङ्घातं सवितुरियं सावित्री ताम् अंशुसंहतिं किरणसमूहम् अरन्ध्राः निबिडाः पयोमुचो मेघा इव आवव्रुस्तिरोदधुः ॥ ४०

शरेति। त्रिलोचनः शिवः। सव्येन सचते समवैतीति तेन सव्यसाचिना अर्जुनेन उदस्तां क्षिप्ताम् उर्वीं महतीं शरवृष्टिं मार्गणैः शरैर्विधूय निरस्य तपनस्य मार्गं रुरोध आवव्रे ॥ ४१

तेनेति। तेन शिवेन भीमा भयङ्कराः तथा भियो भयस्य मार्जनं निरासः तदेव फलं प्रयोजनं येषां तानि आननानि अग्राणि येषां तेषां ते भीमार्जनफलाननाः। तथा शिखाधराः मयूराः तेषु जातानि शिखाधरजानि बर्हाणि

द्युवियद्गामिनी तारसंरावविहतश्रुतिः ।
हैमीषुमाला शुशुभे विद्युतामिव संहतिः ॥ ४३ ॥

इति गूढ़चतुर्थपादः ।

विलङ्घ्य पत्रिणां पंक्तिं भिन्नः शिवशिलीमुखैः ।
ज्यायो वीर्य्यमुपाश्रित्य न चकम्पे कपिध्वजः ॥ ४४ ॥
जगतीशरणे युक्तो हरिकान्तः सुधासितः ।
दानवर्षी कृताशंसो नागराज इवाबभौ ॥ ४५ ॥

अर्थत्रयवाची ।

तानि वासांसीव वासांसि पत्ना येषां ते शिखाधरजवाससः मयूरपत्रिण इत्यर्थः । विशिखाः बाणा अनुकम्पया कृपां कृत्वा न व्यार्तनिरे इति न किन्तु अनुकम्पयैव इत्यर्थः । अनुजिघृक्षुत्वादिति भावः । सम्भाव्य निषेधने द्वौ प्रतिषेधौ इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥ शृङ्खलायमकम् ।

द्युवियदिति । द्यां स्वर्गं वियदन्तरिक्षञ्च गामिनी व्यापिनी द्युवियद्गामिनी द्वितीयाप्रकरणे श्रितादिषु गम्यादीनामुपसङ्ख्यानात्समासः । तारेण उच्चैस्तरेण संरावेण विहतास्ताड़िता विद्धाः श्रुतयः कर्णा यया सा तथोक्ता । हैमी हेममयी इषुमाला शिवशरावलिः विद्युतां संहतिरिव उक्तविशेषणा विद्युन्माला इव शुशुभे । चतुर्थपादवर्णानां त्रिपाद्यां सम्भवात् गूढ़चतुर्थपादमाहुः ॥ ४३

विलङ्घ्येति । शिवशिलीमुखैः पत्रिणां पङ्क्तिं निजशरावलिं विलङ्घ्य अतिक्रम्य भिन्नो विद्धः कपिध्वजः अर्जुनः । ज्यायः प्रशस्तम् । "वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्" इत्यमरः । वीर्य्यं सत्त्वम् उपाश्रित्य अवलम्ब्य न चकम्पे न चचाल, किन्तु तान् सहन् अवतस्थौ इत्यर्थः ॥ ४४

जगतीति । अर्थत्रयवाची श्लोकोऽयम् । तत्र आदौ अगराज इति पदच्छेदमाश्रित्य प्रथमोऽर्थोऽभिधीयते । ईशस्य रणे युक्तः, शक्तः, अन्यत्र जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तः स्थितः विधिना इति शेषः । हरिः सिंह इव कान्तो मनोहरः, अन्यत्र हरीणां सिंहानां कान्तः आवासदानात् प्रियः । सुष्ठु दधाति पालयति प्रजा इति सुधा । क्विबन्तः । असितः कृष्णवर्णः, ततो विशेषणसमासः । अन्यत्र सुधा लेपद्रव्यविशेषस्तद्वत् सितो धवलः, दानवर्षी बहुप्रदः

विफलीकृतयत्नस्य चतबाणस्य शम्भुना ।
गाण्डीवधन्वनः खेभ्यो निश्चक्राम हुताशनः ॥ ४६

स पिशङ्गजटावलिः किरन्
उरु तेजः परमेण मन्युना ।
ज्वलितौषधिजातवेदसा
हिमशैलेन समं विदिद्युते ॥ ४७ ॥

कृताशंसः कृतजयाभिलाषः । अन्यत्र दानवैर्दैत्यैः ऋषिभिः इना कामेन च कृता आशंसा नानाफलाभिलाषो यस्मिन् स ना नरोऽर्जुनः । अगराजः हिमवान् इव जगति आबभौ इति एकोऽर्थः ॥ * ॥ (१) अथ ऐरावतसाम्यमुच्यते । जगतीं भुवं श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति ते जगतीशाः राक्षसाः तेषां रणः तत्र युक्तो विहितः समर्थः । हरिकान्तः इन्द्रप्रियः । उभयत्रापि समानमेतत् । सुधासितः अमृतस्वच्छः एकत्र शीतलः, अन्यत्र वर्णत इति विवेकः । दानवर्षी धनप्रदो मदस्रावी च । कृताशंसः उभयत्र कृतजिगीषः पार्थः नागराज इव आबभौ इति द्वितीयोऽर्थः ॥*॥ (२) अथ शेषौपम्यमुच्यते । जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तो नियुक्तः देवैरिति शेषः । "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः। हरिकान्तः कृष्णप्रियः । उभयत्रापि तुल्यम् । सुष्ठु दधातीति सुधा, वसुधा इति केचित् । एकदेशग्रहणात् समुदायग्रहणम् । तत्र सितो बद्धः । "षिञ् बन्धने" क्तः । अन्यत्र सुधया अमृतेन सितो बद्धः अमृतप्रिय इत्यर्थः । दानवाश्च ऋषयश्च ईर्लक्ष्मीश्च तैः कृताशंसो विहितप्रशंसः, उभयत्रापि तुल्यमेतत् । सोऽर्जुनः नागराजः शेष इव आबभौ इति तृतीयोऽर्थः (३) ॥४४

विफलेति । शम्भुना चतबाणस्य अत एव विफलीकृतयत्नस्य निष्फलप्रयत्नस्य गाण्डीवं धनुर्यस्य तस्य गाण्डीवधन्वनोऽर्जनस्य । "वा संज्ञायाम्" इत्यनङादेशः । खेभ्यः इन्द्रियरन्ध्रेभ्यः । "खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे" इति विश्वः । हुताशनोऽग्निः निश्चक्राम निष्क्रान्तः क्रोधादिति भावः ॥ ४६

स इति । पिशङ्गजटावलिः पिशङ्गजटाजूटः परमेण उत्कृष्टेन मन्युना क्रोधेन उरु महत्तेजः किरन् विक्षिपन् सोऽर्जुनः ज्वलिता ओषधयः तृणज्योतींषि जातवेदा दवाग्निश्च यस्मिन् तेन हिमशैलेन समं तुल्यं हिमाद्रिरिव विदिद्युते हिमाद्रिवद् शुशुभे इति बिम्बप्रतिबिम्बभावोपमा ॥ ४७

शतशो विशिखानवद्यते
भृशमस्मै रणवेगशालिने।
प्रथयन्ननिवार्य्यवीर्य्यतां
प्रजिघायेषुमघातुकं शिवः॥ ४८॥

शम्भोर्धनुर्मण्डलतः प्रवृत्तं
तं मण्डलादंशुमिवांशुभर्त्तुः।
निवारयिष्यन् विदधे सिताश्वः
शिलीमुखच्छायवृतां धरित्रीम्॥ ४९॥

घनं विदार्य्यार्जुनबाणपूगं
ससारबाणोऽयुगलोचनस्य।
घनं विदार्य्यार्जुनबाणपूगं
ससार बाणोऽयुगलोचनस्य॥ ५०॥ अर्द्धावलिः।

शतश इति। शिवः शतशो विशिखानवद्यते खण्डयते रणवेगशालिने रणसंरम्भशोभिने अस्मै पार्थाय भृशम् अत्यर्थम् अनिवार्य्यवीर्य्यतां निजामिति शेषः। तस्मै प्रथयन् दर्शयन्। किन्तु अघातुकम् अमारकम्। "लषपत" इत्यादिना हन्तेरुकञ्। इषुं जातावेकवचनम्, प्रजिघाय प्रयुयुजे। "हि गतौ" इति धातोर्लिट्। "हेरचङि" इति कुत्वम्॥ ४८॥

शम्भोरिति। सिताश्वोऽर्जुनः शम्भोर्धनुर्मण्डलतो धनुर्मण्डलात् प्रवृत्तं निष्क्रान्तं तम् इषुम् अंशुभर्त्तुरर्कस्य मण्डलात् प्रवृत्तमंशुमिव अत्रापि इषुवज्जातावेकवचनम्। निवारयिष्यन् निवारयितुकामः। क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य शत्रादेशः। धरित्रीं भुवं शिलीमुखानां छाया शिलीमुखच्छायम्। "छाया बाहुल्ये" इति नपुंसकत्वम्। तेन वृतां व्याप्तां विदधे कृतवान्। शरजालच्छायावृतां धरित्रीमकरोदित्यर्थः। उपमालङ्कारः॥ ४९

घनमिति। अयुगलोचनस्य विषमनेत्रस्य ईशस्य अलोचनस्य। लोच्यतेऽसौ लोचनः। कर्मणि ल्युट्। न लोचनः अलोचनस्तस्य अलोचनस्य अचाक्षुषज्ञानविषयस्य सम्बन्धी सारो बलं बाणः शब्दः ताभ्यां सारबाणाभ्यां स्थिरशब्दाभ्यां सह वर्त्तते इति ससारबाणः बवयोरभेद इत्युक्तम्। न युज्यते

रुजन्महेषून् बहुधाशुपातिनो
मुहुः शरौघैरपवारयन् दिशः ।
चलाचलोऽनेक इव क्रियावशा-
न्महर्षिसङ्घैर्बुबुधे धनञ्जयः ॥ ५१ ॥

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा
विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ।
विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा
विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥ ५२ ॥

कुतापीति अयुक् सङ्गरहितः । क्विप् । बाणः शरः जातावेकवचनम् । घनं सान्द्रम् अर्जुनस्य बाणपूगं शरव्रातं विदार्थ्य विभिद्य वनं निबिड़म् विदार्यो भूमिकुष्माण्डशे लताविशेषाः अर्जुनाः ककुभवृक्षा बाणा नीलझिण्टिकाः पूगाः क्रमुकास्तेषाम् । "विभाषा वृक्ष—" इत्यादिना द्वन्द्वैकवद्भावः । विदार्थ्य अर्जुनबाणपूगं ससार विविश इत्यर्थः । 'सृ गतौ' । यद्वा तदानीमेव युगलोचनस्य अर्जुनस्य बाणः ससार इत्यर्थः ॥ ५०

रुजन्नित्यादि । बहुधा आशुपातिनः शीघ्रम् आपततो महेषून् मुहुः शरौघैः रुजन् भञ्जयन् । तथा दिशश्चापवारयन् आच्छादयन् क्रियावशात् तत्तद्गतिवशात् युद्धकर्मायत्ततया चलाचलोऽतिचञ्चलो धनञ्जयोऽर्जुनः महर्षिसङ्घैः अनेको बहुविध इव बुबुधे ददृशे ॥ ५१ ॥

विकाशमिति । जगतीशस्य पृथिवीपतेरर्जुनस्य मार्गणा बाणाः विकाशं विस्तारमीयुः । तथा जगति लोके ईशमार्गणाः शम्भुशराः विकाशं विषम-गतिमीयुः प्रापुर्भङ्गमीयुरित्यर्थः । तथा जगतीं पृथ्वीं श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति जगतीशा दानवाः । "आतोऽनुपसर्गे कः ।" तान् मारयन्तीति जगतीश-माराः । म्रियतेर्ण्यन्तात् क्विप् । ते च ते गणाः प्रमथाश्च जगतीशमार्गणाः विकाशम् उल्लासं हर्षमीयुः प्रापुरित्यर्थः । अहो देवेऽपि अस्य पराक्रमप्रसर इति विस्मयादिति भावः । तदानीं मार्गयन्तीति मार्गणाः अन्वेषकाः । कर्त्तरि ल्युट् । जगतीशस्य त्रैलोक्यनाथस्य मार्गणाः अन्वेषकाः शिवद्रष्टारो देवर्ष्यादयो वीनां पक्षिणां काशो गतिरत्रेति विकाशम् आकाशमीयुः दिदृ-क्षया इति भावः । महायमकम् ॥ ५२

सम्पश्यतामिति शिवेन वितायमानं
लक्ष्मीवतः क्षितिपतेस्तनयस्य वीर्य्यम् ।
अङ्गान्यभिन्नमपि तत्त्वविदां मुनीनां
रोमाञ्चमञ्चिततरं बिभराम्बभूवुः ॥ ५२ ॥

इति युद्धवर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोड़शः सर्गः ।

ततः किरातधिपतेरलघ्वी-
माजिक्रियां वीक्ष्य विवृद्धमन्युः ।
स तर्कयामास विविक्ततर्क-
श्चिरं विचिन्वन्निति कारणानि ॥ १ ॥

सम्पश्यतामिति । इतीत्थं शिवेन वितायमानं विस्तार्यमाणम् । "तनोतेर्यकि" इति वैकल्पिक आकारादेशः । लक्ष्मीवतो जयश्रीमतः । "मादुपधायाः" इत्यादिना मतुपो मस्य वकारः । क्षितिपतेस्तनयस्य अर्जुनस्य वीर्य्यं शौर्य्यं सम्पश्यतां तत्त्वविदामपि हरेरंशावतारोऽयमिति विदुषामपि किमुत अन्येषामिति भावः । मुनीनाम अङ्गानि गात्राणि अभिन्नम् अविरलम् अञ्चिततरम् अतिरुचिरं रोमाञ्चं रोमहर्षं बिभराम्बभूवुः बभ्रुः । "भीह्री" इत्यादिना विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ ५२

इति किरातार्जुनीये पञ्चदशसर्गव्याख्या समाप्ता ॥ १५

तत इति । ततोऽनन्तरं किराताधिपतेः सम्बन्धिनीम् अलघ्वीं गुर्वीम् आजिक्रियां रणकर्म वीक्ष्य विवृद्धमन्युर्विवृद्धकोपः विविक्तो निष्कलङ्कस्तर्कः ऊहो ज्ञानं वा यस्य सोऽर्जुनः कारणानि रणभराशक्तिकारणानि विचिन्वन् विमृशन् । इतीत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण तर्कयामास अभ्यूहितवान् ॥ १

मदस्रुतिश्यामितगण्डलेखाः
क्रामन्ति विक्रान्तनराधिरूढाः।
सहिष्णवो नेह युधामभिज्ञा
नागा नगोच्छ्रायमिवाक्षिपन्तः॥ २॥

विचित्रया चित्रयतेव भिन्नां
रुचं रवेः केतनरत्नभासा।
महारथौघेन न सन्निरुद्धा
पयोदमन्द्रध्वनिना धरित्री॥ ३॥

समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालं
परिस्फुरच्चामरफेनपङ्क्ति।
विभिन्नमर्यादमिहातनोति
नाश्वीयमाशा जलधेरिवाम्भः॥ ४॥

अथ त्रयोविंशतिश्लोकैर्वितर्कमेवाह—मदेत्यादि। इहास्मिन् युद्धे मदस्रुतिभिर्मदप्रवाहैः श्यामाः कृता इति श्यामिताः गण्डलेखाः कपोलभागा येषां ते विक्रान्ताः पराक्रमं कुर्वन्तः। कर्त्तरि क्तः। "शूरो वीरश्च विक्रान्तः" इत्यमरः। तैर्नरैरधिरूढाः सहिष्णवो रणभरक्षमाः युधां युद्धानामभिज्ञाः शिक्षिता इत्यर्थः। कृद्योगात् कर्मणि षष्ठी। किञ्च नगानाम् उच्छ्रायं पर्वतानामौन्नत्यम्। घञन्तेन उपसर्गस्य समासो नोपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः। "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" इत्यत्रानुपसर्गे इति निषेधात्। आक्षिपन्तः प्रतिषेधयन्तः इव स्थिताः, तथा उन्नता इत्यर्थः। नागाः गजाः इह संग्रामे न क्रामन्ति न चरन्ति। यथा युद्धान्तरेषु इति शेषः। एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यं, तथापि कथं मे शक्तिह्रासोऽयमिति सर्वत्र तात्पर्य्यार्थः॥ २

विचित्रेति। विचित्रया नानावर्णया केतनानां रत्नानि तेषां भासा प्रभया भिन्नां संवलितां रवेः रुचं कान्तिं चित्रयता विचित्रवर्णां कुर्व्वतेव स्थितेनेति केतनौन्नत्यनिमित्तेयमुत्प्रेक्षा। पयोदमन्द्रध्वनिना मेघगम्भीरघोषेण महतां रथानामोघेन समूहेन धरित्री न सन्निरुद्धा न आवृता॥ ३

समुल्लसदिति। इह युद्धे प्रासाः कुन्ताः। "प्रासस्तु कुन्तः" इत्यमरः।

हताहतेत्युद्धतभीमघोषैः
समुज्झिता योद्धृभिरभ्यमित्रम् ।
न हेतयः प्राप्ततडित्त्विषः खे
विवस्वदंशुज्वलिताः पतन्ति ॥ ५ ॥
अभ्यायतः सन्ततधूमधूम्रं
व्यापि प्रभाजालमिवान्तकस्य ।
रजः प्रतूर्णाश्वरथाङ्गनुन्नं
तनोति न व्योमनि मातरिश्वा ॥ ६ ॥
भूरेणुना रासभधूसरेण
तिरोहिते वर्त्मनि लोचनानाम् ।

ते महोर्मय इव तेषां मालाः समुल्लसन्त्यो यत्र तत्समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालम् । चामराणि फेना इव चामरफेनाः तेषां पङ्क्तयः परिस्फुरन्त्यश्चामरफेनानां पङ्क्तयो यत्र तत्तथोक्तम् । अश्वीयम् अश्वसमूहः । "वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्" इत्यमरः । जलधेरम्भ इव विभिन्नमर्यादम् उन्मर्यादम् उच्छृङ्खलं यथा तथा आशा दिशो न आतनोति न आवृणोति ॥ ४

हतेति । हत प्रहरत आहत विध्यत । हन्तेर्लोट् मध्यमपुरुषबहु-वचनम् । "अनुदात्तोपदेश" इत्यादिना अनुनासिकलोपः । आहतेत्यत्र कर्मणः प्रयोगासम्भवेऽपि हन्तेः स्वाभाविकमकर्मकत्वस्य अनपायात् अकर्मक-त्वस्य चात्र विवक्षितत्वेन कर्मनिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः "आङो यमहनः" इत्यात्मनेपदम् । इत्येवमुद्धताः प्रगल्भाः भीमाश्च घोषा येषां तैर्योद्धृभिः योधैः अभ्यमित्रम् अमित्रानभि समुज्झिता मुक्ता विवस्वतोऽंशुभिः प्रति-फलितैरिति भावः । ज्वलिता दीपिता अत एव प्राप्तास्तडितां त्विष इव त्विषो याभिस्ता हेतयः शस्त्राणि खे न पतन्ति । समुल्लसन्तो न दृश्यन्त-इत्यर्थः । "हेतिः स्यादायुधे" इति विश्वः ॥ ५

अभ्येति । अभ्यायतो वीरान् हन्तुमभ्यागच्छतः । इण शतृप्रत्ययः । अन्तकस्य कालस्य सम्बन्धि सन्ततं सततं धूमवत् धूम्रं व्यापि व्यापकं प्रभा-जालमिव स्थितं प्रतूर्णैर्वेगवद्भिरश्वैः रथाङ्गैः रथचक्रैश्च नुन्नं प्रेरितं रजो मातरिश्वा मरुत् व्योमनि अन्तरिक्षे न तनोति न विस्तारयति ॥ ६

नास्यत्र तेजस्विभिरुत्सुकाना-
मह्नि प्रदोषः सुरसुन्दरीणाम् ॥ ७ ॥
रथाङ्गसंक्रीडितमश्वहेषा
बृहन्ति मत्तद्विपबृंहितानि ।
सङ्घर्षयोगादिव मूर्च्छितानि
ह्रादं निगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् ॥ ८ ॥
अस्मिन् यशःपौरुषलोलुपाना-
मरातिभिः प्रत्युरसं क्षतानाम् ।
मूर्च्छान्तरायं मुहुरुच्छिनत्ति
नासारशीतं करिशीकराम्भः ॥ ९ ॥

भूरेणुनेति । अत्र आहवे रासभो गर्दभः तद्वद् धूसरेण ईषत्पाण्डुना । "रासभो गर्दभः खरः" इत्यमरः । "ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः" इति च । भूरेणुना रजसा लोचनानां वर्त्मनि चक्षुर्मार्गे तिरोहिते सति तेजस्विभिस्तेजस्विषु वीरेषु उत्सुकानां वीरवरणार्थम् आगतानामित्यर्थः । "प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" इति विकल्पात् तृतीया । सुरसुन्दरीणाम् अह्नि दिवसे एव प्रदोषो रात्रिमुखं नास्ति अन्धकारवत्त्वात् दृष्टेस्तिरोधानात् रात्रिभ्रमः स्यादिति भावः ॥ ७

रथाङ्गेति । रथाङ्गसंक्रीडितं रथचक्रकूजितम् अश्वानाञ्च हेषा ह्रेषितानि शब्दितानि । "अश्वानां हेषा ह्रेषा च निस्वनः" इत्यमरः । बृहन्ति महान्ति मत्तद्विपानां बृंहितानि । "बृंहितं करिगर्जितम्" इत्यमरः । सङ्घर्षयोगादिव परस्परस्पर्द्धासम्बन्धादिव मूर्च्छितानि वृद्धिं गतानि सन्ति । "नपुंसकमनपुंसक" इत्यादिना नपुंसकैकशेषः । दुन्दुभीनां भेरीणां ह्रादं निर्घोषम् । "स्वाननिर्घोषनिर्ह्राद" इत्यमरः । न निगृह्णन्ति न तिरस्कुर्वन्ति ॥ ८

अस्मिन्निति । अस्मिन् रणे यशःपौरुषयोर्लोलुपानां गृध्नूनाम् अत एव अरातिभिः प्रत्युरसम् उरसि । "प्रतेरुरसः सप्तमी स्थात्" इति समासान्तः । क्षतानां विद्धानां सम्बन्धिनं मूर्च्छैव अन्तरायो रणविघ्नस्तम् आसारशीतं वर्षधाराशीतलम् । "धारासम्पात आसारः" इत्यमरः । करीणां शीकर एवाम्भः कर्त्तृ मुहुर्मोच्छिनत्ति न नाशयति ॥ ९

असृङ्नदीनामुपचीयमानै-
र्विदारयद्भिः पदवीं ध्वजिन्याः ।
उच्छ्रायमायान्ति न शोणितौघैः
पङ्कैरिवाश्यानघनैस्तटानि ॥ १० ॥

परिक्षते वक्षसि दन्तिदन्तैः
प्रियाङ्कशीता नभसः पतन्ती ।
नेह प्रमोहं प्रियसाहसानां
मन्दारमाला विरलीकरोति ॥ ११ ॥

निषादिसन्नाहमणिप्रभौघे
परीयमाणे करिशीकरेण ।
अर्कत्विषोन्मीलितमभ्युदेति
न खण्डमाखण्डलकार्मुकस्य ॥ १२ ॥

असृगिति । असृङ्नदीनां तटानि उपचीयमानैः उपचयं नीयमानैः तथा ध्वजिन्याः पदवीं विदारयद्भिः दुःसञ्चारां कुर्वद्भिः । "विदूरयद्भिः" इति पाठे विदूरां दूरसञ्चारां कुर्वद्भिः आश्याना ईषच्छुष्काः । "संयोगादे-रातो धातोर्यण्वतः" इति श्यायतेर्निष्ठानत्वम् । घनाः सान्द्रास्तैः आश्यान-घनैः शोणितौघैः पङ्कैरिव उच्छ्रायं वृद्धिं न आयान्ति न प्राप्नुवन्ति ॥ १०

परीति । इह रणे दन्तिदन्तैर्गजदन्तैः परिक्षते ताड़िते वक्षसि नभसः पतन्ती प्रियाया: अङ्क इव शीता शीतला सुखकरी मन्दारमाला सुरैर्मुक्तेति शेषः । प्रियं साहसं येषां तेषां प्रियसाहसानाम् । यतो गजाभियायिना-मिति भावः । प्रमोहं प्रहारमूर्च्छां न विरलीकरोति न मन्दीकरोति ॥ ११

निषादीति । करिणां शीकरेण पुष्करतुषारेण परीयमाणे व्याप्यमाने निषादिनो हस्त्यारोहाः । "हस्त्यारोहा निषादिनः" इत्यमरः । तेषां सन्नाहाः कवचानि तेषां मणिप्रभौघे रत्नांशुजाले अर्कस्य त्विषा तेजसा उन्मीलितम् उत्पादितम् । आखण्डलकार्मुकस्य इन्द्रधनुषः । "आखण्डलः सहस्राक्षः" इत्यमरः । खण्डं न अभ्युदेति ॥ १२

महीभृता पक्षवतेव भिन्ना
विगाह्य मध्यं परवारणेन ।
नावर्त्तमाना निनदन्ति भीम-
मपां निधेराप इव ध्वजिन्यः ॥ १३ ॥

महारथानां प्रतिदन्त्यनीक-
मधिस्यदस्यन्दनमुत्थितानाम् ।
आमूललूनैरतिमन्युनेव
मातङ्गहस्तैर्व्रियते न पन्थाः ॥ १४ ॥

धृतोत्पलापीड इव प्रियायाः
शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः ।
न बर्हभारः पतितस्य शङ्को-
र्निषादिवक्षःस्थलमातनोति ॥ १५ ॥

महीति । पक्षवता सपक्षेण महीभृता मैनाकेन इव परवारणेन शत्रुगजेन मध्यं विगाह्य प्रविश्य भिन्नाः क्षोभिताः ध्वजिन्यः सेनाः "ध्वजिनी वाहिनी सेना" इत्यमरः । अपां निधेः सागरस्य आप इव । आवर्त्तमानाः भ्रमन्त्यः सत्यः । "स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः" इत्यमरः । भीमं न निनदन्ति ॥ १३

महारथानामिति । प्रतिदन्त्यनीकं दन्तिसैन्यं प्रति "अनीकं तु रणे सैन्ये" इति विश्वः । अधिस्यदाः महारयाः स्यन्दना रथा यत्र तत् तथा । "रंहस्तरसी तु रयः स्यदः" इत्यमरः । उत्थितानां प्रस्थितानां महारथानां रथिकविशेषाणाम् । तदुक्तम्—"आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥" इति लक्षणात् । पन्था मार्गः आमूलं लूनैः छिन्नैर्मातङ्गहस्तैर्नागकरैः अतिमन्युना अतिक्रोधेनेव न ध्रियते न निरुध्यते ॥ १४

धृतेति । पतितस्य वक्षसि मग्नस्य शङ्कोस्तोमरस्य सम्बन्धी "वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । बर्हभारः तन्मूलबद्धो लाञ्छनपिच्छकलापो धृतः उत्पलापीडः कुवलयशेखरो यस्मिन् सः ।

उज्झत्सु संहार इवास्तसङ्ख्य-
मह्नाय तेजस्विषु जीवितानि।
लोकत्रयास्वादनलोलजिह्वं
न व्याददात्याननमत्र मृत्युः॥ १६॥

इयञ्च दुर्वारमहारथाना-
माक्षिप्य वीर्य्यं महतां बलानाम्।
शक्तिर्ममावस्यति हीनयुद्धे
सौरीव ताराधिपधाम्नि दीप्तिः॥ १७॥

माया स्विदेषा मतिविभ्रमो वा
ध्वस्तं नु मे वीर्य्यमुताहमन्यः
गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे
पराक्रमन्ते न शराः किराते॥ १८॥

प्रियायाः सम्बन्धी शिथिलः स्रस्तः शिरोरुहाणां कलापः केशपाश इव निषादिनो हस्त्यारोहस्य वक्षःस्थलं न आतनोति न व्याप्नोति॥ १५

उज्झत्स्विति। अत्र आहवे संहारे कल्पान्त इव तेजस्विषु वीरेषु अस्तसंख्यम् असंख्यं यथा तथा अह्नाय झटिति। "द्राक् झटित्यञ्जसाह्नाय" इत्यमरः। जीवितानि उज्झत्सु त्यजत्सु सत्सु मृत्युः लोकत्रयस्य आस्वादने भक्षणे लोला गृध्नुर्जिह्वा यस्मिन् तदाननं न व्याददाति न विवृणोति। "आङो दोऽनास्यविहरणे" इत्यत्रानास्यविहरण इति निषेधात् न आत्मनेपदम्॥ १६

सत्यमेवं तथापि किमेतत् कुत्सितं तत्राह—इयमिति। इयं मम शक्तिश्च दुर्वाराः पराक्रमिणो महारथा येषु तेषां महतां बलानां वीर्य्यम् आक्षिप्य निरस्य ताराधिपधाम्नि चन्द्रतेजसि सूर्य्यस्य इयं सौरी। "सूर्य्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः" इति स्त्रियां ङीष्, यकारस्य लोपः। दीप्तिरिव हीनयुद्धे किरातरणे अवस्यति अवसीदति। एतच्च विरुद्धम् अत्यद्भुतञ्चेति भावः। "षोऽन्तकर्म्मणि" इति धातोर्लट्॥ १७

मायेति। एषा शक्तिह्रासरूपा माया स्वित् देवताक्षोभणं नाम? मतिविभ्रमो बुद्धिविपर्य्ययो वा? अथवा मे वीर्य्यं ध्वस्तं नष्टं नु? उत अहमन्यः

पुंसः पदं मध्यममुत्तमस्य
द्विधेव कुर्वन् धनुषः प्रणादैः
नूनं तथा नैष यथास्य वेषः
प्रच्छन्नमप्यूहयते हि चेष्टा ॥ १९ ॥

धनुः प्रबन्धध्वनितं रुषेव
सकृद्विकृष्टा विततेव मौर्वी।
सन्धानमुत्कर्षमिव व्युदस्य
मुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे ॥ २० ॥

अंसाववष्टब्धनतौ समाधिः
शिरोधराया रहितप्रयासः।
धृता विकारांस्त्यजता मुखेन
प्रसादलक्ष्मीः शशलाञ्छनस्य ॥ २१ ॥

अर्जुनो न वा? कुतः? हि यस्मात् गाण्डीवमुक्ता मे शराः पुरा यथा पूर्वं परिपन्थिषु इवेत्यर्थः, किराते न पराक्रमन्ते अप्रतिबन्धेन प्रवर्त्तन्ते। "उपपराभ्याम्" इति वृत्तावात्मनेपदम्। वृत्तिरप्रतिबन्धः ॥ १८

पुंस इति। किञ्च उत्तमस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य मध्यमं पदम् आकाशं धनुषः प्रणादैः। "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम्। द्विधा कुर्वन्निव विदारयन्निव स्थितः स एष किरातो नूनं तथा तथाभूतो न। कीदृशः? तत्राह—अस्य पुरुषस्य यथा यथाभूतो वेषः वर्त्तत इति शेषः। वेषत एवायं किरातो न स्वरूपत इत्यर्थः। कुतः? हि यस्मात् चेष्टा व्यापारः प्रच्छन्नमपि निगूढमपि स्वरूपत ऊहयते तर्कयते। तस्याः स्वभावादव्यभिचारादिति भावः ॥ १९

अथ चतुर्भिश्चेष्टामेवाचष्टे—धनुरिति। धनुः रुषेव प्रबन्धेन अविच्छेदेन ध्वनितम्। ध्वनतेः कर्त्तरि क्तः। मौर्वी च सकृत् विकृष्टा वितता इव एकवाराकर्षणादेव वितता इव स्थिता। सन्धानं बाणसन्धानम् उत्कर्षं तूणादुद्धरणं व्युदस्य इव वर्जयित्वा किमु कृतमिति शेषः। अपवर्गे बाणमोक्षेऽपि मुष्टेरसम्भेदः असङ्घटनमिव, मुष्टिबन्धं विनैव बाणमोक्षः कृत इवेति हस्तलाघवोक्तिः ॥ २०

प्रहीयते कार्य्यवशागतेषु
स्थानेषु विष्टब्धतया न देहः ।
स्थितप्रयातेषु ससौष्ठवश्च
लक्ष्येषु पातः सदृशः शराणाम् ॥२३॥

परस्य भूयान् विवरेऽभियोगः
प्रसह्य संरक्षणमात्मरन्ध्रे ।
भीष्मेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा
न सम्भवत्येव वनेचरेषु ॥ २३ ॥

अप्राकृतस्याहवदुर्मदस्य
निवार्य्यमस्यास्त्रबलेन वीर्य्यम् ।

अंसाविति । किञ्च अंसौ अवष्टब्धौ स्थिरौ अवस्थापितौ च तौ नतौ च अवष्टब्धनतौ । शिरोधरायाः कन्धरायाः समाधिः संस्थानविशेषः रहितः प्रयासो यस्य स तथोक्तः निःप्रयासः इत्यर्थः । तथा विकारांस्त्यजता जित-श्रमत्वात् निर्विकारेणेत्यर्थः । मुखेन शशलाञ्छनस्य इन्दोः प्रसादलक्ष्मी-र्धृता । असम्भवत्सम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥ २१

प्रहीयत इति । तस्य देहः कार्य्यवशेन प्रयोजनवशेन आगतेषु स्थानेषु आलीढ़ादिस्थानकेषु विष्टब्धतया स्थिरतया कदापि न प्रहीयते न त्यज्यते, किन्तु स्थिर एव तिष्ठतीत्यर्थः । सुष्ठु भावः सौष्ठवं लाघवम् । उद्गात्रा-दित्वादञ्प्रत्ययः । तेन सह वर्त्तमानः ससौष्ठवः शराणां पातश्च स्थितानि अचलानि प्रयातानि चलानि तेषु स्थितप्रयातेषु चलाचलेषु लक्ष्येषु विषये सदृशः एकरूपः ॥ २२

परस्येति । किञ्च परस्य विवरे रन्ध्रे । अल्पेऽपीति शेषः । भूयान् भूयिष्ठः प्रसह्य झटिति अभियोगः ज्ञातत्वं परस्य रन्ध्रज्ञातत्वात् प्रहार उद्योग इत्यर्थः । आत्मनो रन्ध्रे विवरे अनल्पेऽपीति शेषः । प्रसह्य झटिति संरक्षणं गोपनञ्च, भूयिष्ठमिति शेषः । इदं द्वयं भीष्मेऽपि गुरौ वा द्रोणे वापि असम्भाव्यं दुर्वितर्क्यं वनेचरेषु न सम्भवत्येव अतो नायं किरातः किन्त्वेष तिरोहितवेषः कोऽपि अमानुषः पुरुष इति भावः ॥ २३

अल्पीयसोऽप्यामयतुल्यवृत्ते-
र्महापकाराय रिपोर्विवृद्धिः ॥ २४ ॥

इति कुलकम् ।

स सम्प्रधार्य्यैवमहार्य्यसारः
सारं विनेष्यन् सगणस्य शत्रोः ।
प्रस्वापनास्त्रं द्रुतमाजहार
ध्वान्तं घनानद्ध इवार्द्धरात्रः ॥ २५ ॥

प्रसक्तदावानलधूमधूम्रा
निरुन्धती धाम सहस्ररश्मेः ।
महावनानीव महातमिस्रा
छाया ततानेशबलानि काली ॥ २६ ॥

अप्राकृतस्येति । अप्राकृतस्य उत्कटात्या असाधारणस्य आहवदुर्मदस्य रणमत्तस्य अस्य किरातस्य वीर्य्यं तेजः अस्त्रबलेन दिव्यास्त्रमहिम्ना निवार्य्यं निवारणीयम् । अन्यथा अनिवार्य्यत्वमस्येति भावः । तथाहि अल्पीयसोऽपि अत्यल्पस्यापि आमयतुल्यवृत्तेः रोगसमानविक्रियस्य । "रोगव्याधिगदा-मयाः" इत्यमरः । रिपोर्विवृद्धिर्महापकाराय । किन्त्वयं महानुभाव इति भावः ॥ २४

स इति । अहार्य्यसारः अनिवार्य्यवीर्य्यः सोऽर्जुनः एवं सम्प्रधार्य्य निश्चित्य सगणस्य सानुगस्य शत्रोः सारं सत्त्वं विनेष्यन् अपनेष्यन् प्रस्वाप्यन्ते शाय्यन्ते अनेनेति प्रस्वापनं तदेवास्त्रं घनानद्धो मेघावरुद्धः मेघश्यामः अर्द्धरात्रः निशीथः । "अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ" इत्यमरः । "अर्द्धं नपुंसकम्" इति समासः । "अहः सर्वैकदेश" इत्यादिना समासान्तः "रात्राह्णाहाः पुंसि" इति पुंलिङ्गता । ध्वान्तमिव द्रुतम् आजहार आचकर्ष ॥ २५

प्रसक्तेति । प्रसक्तः सन्ततो यो यो दावानलधूमस्तद्वद् धूम्रा धूसरा सहस्ररश्मेर्धाम तेजो निरुन्धती आवृण्वती काली कृष्णवर्णा । "जानपद" इत्यादिना ङीष् । छाया कान्तिः । ईशबलानि महातमिस्रा महती तमः-सन्ततिः । "तमिस्रा तु तमस्ततिः" इति विश्वः । महावनानीव ततान व्यानशे ॥ २६

आसादिता तत्प्रथमं प्रसह्य
प्रगल्भतायाः पदवीं हरन्ती ।
सभेव भीमा विदधे गणानां
निद्रा निरासं प्रतिभागुणस्य ॥ २७ ॥

गुरुस्थिराण्युत्तमवंशजत्वा-
द्विज्ञातसाराण्यनुशीलनेन ।
केचित्समाश्रित्य गुणान्वितानि
सुहृत्कुलानीव धनूंषि तस्थुः ॥ २८ ॥

कृतान्तदुर्वृत्त इवापरेषां
पुरः प्रतिद्वन्द्विनि पाण्डवास्त्रे ।
अतर्कितं पाणितलान्निपेतुः
क्रियाफलानीव तदायुधानि ॥ २९ ॥

अंसस्थलैः केचिदभिन्नधैर्य्याः
स्कन्धेषु संश्लेषवतां तरूणाम् ।

असादितेति । तदेव आसादनं प्रथमं तत्प्रथमं यथा तथा प्रसह्य आसादिता प्राप्ता, कल्पिता प्रगल्भतायाः व्यवहारधाष्ट्यस्य पदवीं हरन्ती भीमा भयङ्करी निद्रा उक्तविशेषणा सभा सभादिव गणानां प्रतिभा प्रज्ञा-शक्तिः सैव गुणस्तस्य निरासं प्रतिभाक्षयं विदधे चक्रे ॥ २७

गुर्वीति । केचिदुत्तमवंशजत्वात् वंशो वेणुः कुलञ्च । "वंशो वेणौ कुले च" इति विश्वः । गुरूणि महान्ति स्थिराणि दृढानि च गुरुस्थिराणि अनुशीलनेन परिचयबलेन विज्ञातः सारो बलं येषां तानि गुणैर्मौर्वीभिः शौर्य्यादिभिश्च अन्वितानि धनूंषि सुहृत्कुलानि मित्रकुलानीव समाश्रित्य तस्थुः, धनूंषि अवष्टभ्य निदध्युरित्यर्थः ॥ २८

कृतान्तेति । कृतान्तदुर्वृत्ते दैवदुश्चेष्टिते इव । "कृतान्तो यमसिद्धान्त-दैवाकुशलकर्मसु" इति विश्वः । पाण्डवास्त्रे पुरः प्रतिद्वन्द्विनि सति प्रति-कूलवर्त्तिनि सति तदा तस्मिन् काले अपरेषाम् आयुधानि क्रियाफलानि इव कृष्यादिफलानीव अतर्कितम् अविचारितमेव पाणितलान्निपेतुः ॥ २९

मदेन मीलन्नयनाः सलीलं
नागा इव स्रस्तकरा निषेदुः ॥ ३० ॥

तिरोहितेन्दोरथ शम्भुमूर्ध्नः
प्रणम्यमानं तपसां निवासैः ।
सुमेरुशृङ्गादिव बिम्बमार्कं
पिशङ्गमुच्चैरुदियाय तेजः ॥ ३१ ॥

छायां विनिर्धूय तमोमयीं तां
तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम् ।
ययौ विकाशं द्युतिरिन्दुमौले-
रालोकमत्यादिशती गणेभ्यः ॥ ३२ ॥

त्विषां ततिः पाटलिताम्बुवाहा
सा सर्वतः पूर्वसरीव सन्ध्या ।
निनाय तेषां द्रुतमुल्लसन्ती
विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३ ॥

अंसेति । अभिन्नधैर्य्यास्तदानीमपि अपच्युतधैर्य्याः केचित् अंसस्थले-रंसभागैः सह संश्लेषवतां मङ्गच्छतां तरूणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु मदेन मीलन्ति नयनानि येषां ते नागाः गजा इव स्रस्तकराः अस्तहस्ताः सन्तः सलीलं निषेदुर्निषण्णाः ॥ ३०

तिरोहितेति । अथ तिरोहितेन्दोः किरातमायया छन्नचन्द्रात् शम्भु-मूर्ध्नः सकाशात् सुमेरुशृङ्गात् अर्कसम्बन्धि बिम्बमिव तपसां निवासैस्तापसैः प्रणम्यमानम् अभिवन्द्यमानं पिशङ्गं तेजः उच्चैरूर्द्ध्वम् उदियाय प्रकटी-बभूव तत्र तत्र अटन्निति [तच्च न चान्द्रमिति] भावः ॥ ३१

छायामिति । इन्दुमौलेर्द्युतिः कान्तिः, तत्त्वस्य संवित्तिर्ज्ञानं तत्त्व-ज्ञानम् अपविद्याम् अविद्यामिव तां तमोमयीं छायां निद्रां विनिर्धूय निरस्य गणेभ्यः आलोकं वस्तुप्रकाशं चिरम् अत्यादिशती वितरन्ती विकाशं विस्तारं ययौ ॥ ३२

त्विषामिति । सर्वतः पाटलिताः पाटलीकृताः अम्बुवाहाः यया सा

पृथग्विधान्यस्त्रविरामबुद्धाः
शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे ते ।
मुक्ता वितानेन बलाहकानां
ज्योतींषि रम्या इव दिग्विभागाः ॥३४॥

द्यौरुन्ननामेव दिशः प्रसेदुः
स्फुटं विसस्रे सवितुर्मयूखैः ।
क्षयं गतायामिव यामवत्यां
पुनः समीयाय दिनं दिनश्रीः ॥ ३५ ॥

महास्त्रदुर्गे शिथिलप्रयत्नं
दिग्वारणेनेव परेण रुग्णे ।
भुजङ्गपाशान् भुजवीर्य्यशाली
प्रबन्धनाय प्रणिधाय जिष्णुः ॥ ३६ ॥

तयोक्ता त्विषां तेजसां ततिः । पूर्वां सरतीति पूर्वसरी । "पूर्वे कर्त्तरि" इति टप्रत्यये ङीप् । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति पूर्वाशब्दस्य पुंवद्भावः । सन्ध्या प्रातःसन्ध्या इव उन्नमन्ती प्रसरन्ती तेषां गणानां लोचनपङ्कजानि द्रुतं विनिद्रतां विकासं निनाय ॥ ३३

पृथगिति । अस्त्रविरामेण प्रस्वापनास्त्रोपरमेण बुद्धा विनिद्रास्ते गणा बलाहकानां वितानेन मेघपटलेन मुक्ता अत एव रम्या दिग्विभागा दिगन्ताः ज्योतींषि नक्षत्राणि इव । "ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्प्रकाशात्मसु" इति वैजयन्ती । पृथग्विधानि नानाविधानि शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे जगृहुरित्यर्थः ॥ ३४

द्यौरिति । तदा यामवत्यां रात्रौ क्षयं गतायां विभातायामिव द्यौरन्तरिक्षम् उन्ननामेव ऊर्ध्वम् उत्पपातेव इत्युत्प्रेक्षा । दिशः प्रसेदुः । सवितुर्मयूखैः स्फुटं स्पष्टं विसस्रे विस्तृतम् । भावे लिट् । दिनश्रीर्वासरकान्तिः पुनर्दिनं समीयाय संजगाम । अत्र वैयधिकरण्येन गुणक्रिययोः समुच्चयेन समुच्चयोऽलङ्कारः, तस्य च समुन्नमनोत्प्रेक्षया इव शब्दवाच्ययानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः । दिक्प्रसादो गुणः । शेषाः क्रियाः ॥ ३५

महास्त्रेति । भुजवीर्य्यशाली जिष्णुरर्जुनो महास्त्रं प्रस्वापनास्त्रं तत्

जिह्वाशतान्युल्लसयन्त्यजस्रं
लसत्तडिल्लोलविषानलानि ।
त्रासान्निरस्तां भुजगेन्द्रसेना
नभश्चरैस्तत्पदवीं विवव्रे ॥ ३७ ॥

दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भि-
र्भोगैः प्रशस्तासितरत्ननीलैः ।
रराज सर्पावलिरुल्लसन्ती
तरङ्गमालेव नभोऽर्णवस्य ॥ ३८ ॥

निःश्वासधूमैः स्थगितांशुजालं
फणावतामुत्फणमण्डलानाम् ।
गच्छन्निवास्तं वपुरभ्युवाह
विलोचनानां सुखमुष्णरश्मिः ॥ ३९ ॥

दुर्गमिव तस्मिन् महास्त्रदुर्गे दिग्वारणेन दिग्गजेन इव परेण शत्रुणा शिथिलप्रयत्नम् अल्पप्रयासं यथा तथा रुग्णे भग्ने सति । 'रुजो भङ्गे' कर्मणि क्तः, "ओदितश्च" इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । प्रबन्धनाय प्रकर्षेण बन्धनाय भुजङ्गा एव पाशास्तान् प्रहितवान् ॥ ३६

जिह्वेति । लसन्तस्तडिल्लोला विद्युच्चञ्चला विषानला विषाग्नयो येषु तानि जिह्वाशतानि अजस्रम् उल्लसयन्ती चलयन्ती । भुजगेन्द्रसेना त्रासात् भयात् नभश्चरैर्निरस्तां त्यक्तां तेषां नभश्चराणां पदवीं मार्गं विवव्रे विशेषेण रुरोध ॥ ३७

दिङ्नागेति । दिङ्नागहस्ताकृतिम् उद्वहद्भिर्दिक्करिकराकारैस्तथा प्रशस्तानि समीचीनानि असितरत्नानि इन्द्रनीलमणयस्तद्वत् नीलैर्भोगैः कायैरुपलक्षिता सर्पावलिरुल्लसन्ती प्रक्षुभ्यन्ती नभ एव अर्णवस्तस्य तरङ्ग-माला इव रराज । रूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ३८

निःश्वासेति । उष्णरश्मिरस्तं गच्छन् इव उन्नमितानि फणामण्डलानि येषां तेषां फणावतां सर्पाणां निःश्वासेषु ये धूमास्तैः स्थगितम् आच्छादित-मंशुजालं यस्य तत् तथोक्तम्, अतएव विलोचनानां सुखं सुखकरं वपुरभ्यु-वाह ॥ ३९

प्रतप्तचामीकरभासुरेण
दिशः प्रकाशेन पिशङ्गयन्त्यः ।
निश्चक्रमुः प्राणहरेक्षणानां
ज्वाला महोल्का इव लोचनेभ्यः ॥४०॥

आच्छिन्नसम्पातमपेतशोभ-
मुद्वह्नि धूमाकुलदिग्विभागम् ।
वृतं नभो भोगिकुलैरवस्थां
परोपरुद्धस्य पुरस्य भेजे ॥ ४१ ॥

तमाशु चक्षुःश्रवसां समूहं
मन्त्रेण तार्क्ष्योदयकारणेन ।
नेता नयेनेव परोपजापं
निवारयामास पतिः पशूनाम् ॥ ४२ ॥

प्रतप्तेति । प्राणहराणि ईक्षणानि येषां तेषां प्राणहरेक्षणानां दृष्टिविषाणां सर्पविशेषाणां लोचनेभ्यो नेत्रेभ्यः । "लोचनं नयनं नेत्रम्" इत्यमरः । प्रतप्तं यच्चामीकरं सुवर्णं तद्वत् भासुरेण । "भञ्जभासमिदो घुरच्" इति घुरच्-प्रत्ययः । प्रकाशेन तेजसा दिशः पिशङ्गयन्त्यो ज्वाला महोल्का इव निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः ॥ ४०

आच्छिन्नेति । आच्छिन्नः प्रतिषिद्धः सम्पातः सञ्चारो यस्मिन् तत् मित्राणां पक्षिणाञ्चेति शेषः । अपेता गता शोभा यस्मात् तदपेतशोभं गतश्रीकम् । उद्गतः[उद्गतवह्निधूमाभ्याम्]प्रदीप्तो वह्निर्यस्मिंस्तत् उद्गतवह्नि सर्वत उद्भूतदहनम् । धूमैराकुलाः व्याप्ता दिग्विभागाः दिगन्ताः यस्मिन् तत् भोगिकुलैः सर्पकुलैर्वृतमावृतं नभः परोपरुद्धस्य शत्रुवेष्टितस्य पुरस्यावस्थामिव अवस्थां दशां भेजे, उक्तरीत्या तत्साधर्म्यं प्राप्तमित्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः ॥ ४१

तमिति । पशूनां पतिः शिवस्तं चक्षुःश्रवसां सर्पाणां समूहं तार्क्ष्योदयकारणेन गरुड़ाविर्भावहेतुना मन्त्रेण नेता नायको नयेन नीत्या परेषाम् उपजापं परोपजापं परकृतं स्वमण्डलभेदमिव । "भेदोपजापावुपधा" इत्यमरः । आशु निवारयामास ॥ ४२

प्रतिघ्नतीभिः कृतमीलितानि
द्युलोकभाजामपि लोचनानि।
गरुत्मतां संह [न्त]तिभिर्विहायः
क्षणप्रकाशाभिरिवावतेने ॥ ४३ ॥

ततः सुपर्णव्रजपक्षजन्मा
नानागतिर्मण्डलयन् जवेन।
जरत्तृणानीव वियन्निनाय
वनस्पतीनां गहनानि वायुः ॥ ४४ ॥

मनःशिलाभङ्गनिभेन पश्चा-
न्निरुध्यमानं निकरेण भासाम्।
व्यूढैरुरोभिश्च विनुद्यमानं
नभः ससर्पेव पुरः खगानाम् ॥ ३५ ॥

प्रतीति। द्युलोकभाजामपि अनिमिषाणामपि कृतं मीलनं निमेषो येषां तानि लोचनानि दृष्टीः प्रतिघ्नतीभिः प्रतिबध्नतीभिः। हन्तेः शतरि ङीप्। गरुत्मतां तार्क्ष्याणां संहतिभिः समूहैः क्षणप्रकाशाभिर्विद्युद्भिरिव तासां सौवर्णत्वादिति भाव.। विहायः अन्तरिक्षम् अवतेने व्यानशे ॥ ४३

तत इति। ततः सुपर्णव्रजानां तार्क्ष्यकुलानां पक्षेभ्यो जन्म यस्य स नानागतिर्विचित्रगतिर्वायुः वनस्पतीनां वृक्षाणां गहनानि जरत्तृणानि जीर्णतृणानीव जवेन मण्डलयन् भ्रमयन् वियदन्तरिक्षं निनाय ॥ ४४

मनःशिलेति। मनःशिला धातुविशेषस्तस्या भङ्गश्छेदः तन्निभेन तत्सदृशेन भासां निकरेण कान्तिपुञ्जेन पश्चाद्भागे निरुध्यमानम् आव्रियमाणं व्यूढैर्विशालैरुरोभिर्वक्षोभिश्च। "उरो वत्सञ्च वक्षश्च" इत्यमरः। विनुद्यमानं प्रेर्यमाणं नभः खगानां गरुडानां पुरः ससर्पेव ससारेव। उत्तरोत्तरदेशतिरोधानेन गच्छतां खगानाम् अपूर्वोऽपि पुरोभागः सादृश्यात् पूर्ववदुपलभ्यमानतया नभस एव छेदनात् पुरः ससर्प इव इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४५

दरीमुखैरासवरागताम्रं
विकासि रुक्मच्छदधाम पीत्वा।
जवानिलाघूर्णितसानुजालो
हिमाचल: क्षीव इवाचकम्पे॥ ४६॥

प्रवृत्तनक्तन्दिवसन्धिदीप्तै-
र्नभस्तलं गाञ्च पिशङ्गयद्भि:।
अन्तर्हितार्कै: परित: पतद्भि-
श्छाया: समाचिक्षिपिरे वनानाम्॥४७॥

स भोगिसङ्घ: शममुग्रधाम्नां
सैन्येन निन्ये विनतासुतानाम्।
महाध्वरे विध्यपचारदोष:
कर्मान्तरेणेव महोदयेन॥ ४८॥

दरीति। जवानिलेन आघूर्णितानि भ्रमितानि सानुजालानि यस्य स हिमाचल: आसवस्य रागो रक्तता तद्वत् ताम्रम्। गुणयोरेव उपमानोपमेयभाव:। विकासि विकस्वरं रुक्मच्छदा: सुपर्णपक्षास्तार्क्ष्या: तेषां धाम तेजो दरीभिर्मुखैरिव दरीमुखै: पीत्वा क्षीबो मत्त इव आचकम्पे आचचाल। उपमाव्यापितेयमुत्प्रेक्षा॥ ४६

प्रवृत्तेति। नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम्। "अचतुर" इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्तयोरप्यव्यययोर्द्वन्द्वैकवद्भावनिपात: समासान्त:। लक्षणया तु अहोरात्रमात्रवाची। प्रवृत्त: प्रादुर्भूतो यो नक्तन्दिवस्य सन्धि: सन्ध्या तद्वत् दीप्तै: शोभितैर्नभस्तलं गां भुवञ्च पिशङ्गयद्भि: पिशङ्गीकुर्वद्भिरन्तर्हित: आच्छादितोऽर्को यैस्तै: पतद्भि: पक्षिभि: परित: सर्वतो वनानां छाया: समाचिक्षिपिरे समाक्षिप्ता, अन्तर्बहिश्च तेज:प्रकाशात् क्वापि अन्तर्हितेत्यर्थ: ॥४७

स इति। स भोगिसङ्घ: सर्पसमूह: उग्रधाम्नां तेजस्विनां विनतासुतानां तार्क्ष्याणां पक्षिणां सैन्येन महाध्वरे महाक्रतौ विध्यपचारदोष: कर्मस्खलनदोष: महोदयेन महासामर्थ्येन अथवा महता फलेन तन्मूलेन प्रकृतक्रियासिद्धेरिति कर्मान्तरेण प्रायश्चित्तेन इव शमं शान्तिं निन्ये प्रापित:॥ ४८

साफल्यमस्त्रे रिपुपौरुषस्य
कृत्वा गते भाग्य इवापवर्गम् ।
अनिन्धनस्य प्रसभं समन्युः
समाददेऽस्त्रं ज्वलनस्य जिष्णुः ॥ ४९ ॥

ऊर्द्ध्वं तिरश्चीनमधश्च कीर्णै-
र्ज्वालासटैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिः ।
आयस्तसिंहाकृतिरुत्पपात
प्राण्यन्तमिच्छन्निव जातवेदाः ॥ ५० ॥

भित्त्वेव भाभिः सवितुर्मयूखान्
जज्वाल विष्वग्विसृतस्फुलिङ्गः ।
विशी[दी]र्य्यमाणाश्मनिनादधीरं
ध्वनिं वितन्वन्नकृशः कृशानुः ॥ ५१ ॥

साफल्यमिति । अस्त्रे सर्पास्त्रे । भाग्ये प्रागभवीये शुभे कर्मणि इव । रिपुपौरुषस्य रिपुपराक्रमस्य साफल्यं कृत्वा अपवर्गम् अवसानं समाप्तिं गते सति स्वनिवृत्त्या परसाफल्यात् सफलीकरणोपचारः । समन्युः सक्रोधो जिष्णुरर्जुनः अनिन्धनस्य इन्धनं विनैव उत्पादितस्य ज्वलनस्य ज्वलनप्रदीपकम् अस्त्रम् आग्नेयास्त्रं प्रसभं शीघ्रं समाददे जग्राह ॥ ४९

ऊर्द्ध्वमिति । ऊर्द्ध्वं तिरश्चीनं तिर्य्यक् । "विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्" इति खप्रत्ययः । अधश्च कीर्णैर्विस्तृतैर्ज्वाला एव सटाः केसराः । "सटा जटाकेसरयोः" इति विश्वः । तैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिः अतिक्रान्तजलदावलिः आयतस्य लङ्घनोद्यतस्य सिंहस्य इव आकृतिर्यस्य स जातवेदा अग्निः प्राण्यन्तं प्राणिनां संहारम् इच्छन्निव उत्पपात ॥ ५०

भित्त्वेति । भाभिस्तेजोभिः सवितुर्मयूखान् किरणान् । "किरणोऽस्त्रमयूखांशु" इत्यमरः । भित्त्वेव अभिहत्येव विष्वक् समन्तात् विसृताः स्फुलिङ्गा यस्य सः स्फुलिङ्गोदयस्य मयूखाभिघातहेतुकत्वम् उत्प्रेक्षते । "त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः" इत्यमरः । अकृशोऽतनुः कृशानुर्वह्निः विशी-[दी]र्य्यमाणस्य विदलतोऽश्मनो निनादमिव घोरमुद्धतं ध्वनिं वितन्वन् जज्वाल ॥ ५१

चयानिवाद्रीनिव तुङ्गशृङ्गान्
क्वचित्पुराणीव हिरण्मयानि।
महावनानीव च किंशुकानां
ततान वह्निः पवनानुवृत्त्या ॥ ५२ ॥

मुहुश्चलत्पल्लवलोहिनीभि-
रुच्चैः शिखाभिः शिखिनोऽवलीढाः।
तलेषु मुक्ताविशदा बभूवुः
सान्द्राञ्जनश्यामरुचः पयोदाः ॥ ५३ ॥

लिलिक्षतीव क्षयकालरौद्रे
लोकं विलोलार्चिषि लो[रो]हिताश्वे।
पिनाकिना हुतमहाम्बुवाह-
मस्त्रं पुनः पाशभृतः प्रणिन्ये ॥५४॥

चयानिति। वह्निः पवनानुवृत्त्या वायुवशेन चयानिव हिरण्मयान् प्राकारान् इव। "चयः समूहे प्राकारे" इति विश्वः। तुङ्गशृङ्गान् अद्रीनिव क्वचित् हिरण्मयानीति "दाण्डिनायन" इत्यादिना निपातनात् साधुः। पुराणि नगराणीव तथा किंशुकानां पलाशतरूणाम्। "पलाशे किंशुकः पर्णः" इत्यमरः। महावनानीव पुष्पितानीति भावः। ततान वितस्तार, तदाकारेण जज्वाल इत्यर्थः॥ ५२

मुहुरिति। सान्द्राञ्जनश्यामरुचः घनकज्जलश्यामरुचः पयोदा मुहुश्चलन्त्यश्च ताः पल्लवलोहिन्यो लोहितवर्णाश्च ताभिश्चलत्पल्लवलोहिनीभिः। "वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः" इति ङीप्। तकारस्य नकारः। शिखिनः अग्नेः उच्चैरुन्नताभिः शिखाभिर्ज्वालाभिरवलीढाः दग्धा इत्यर्थः। अत एव तलेषु अधोभागेषु मुक्ताविशदा मौक्तिकधवला बभूवुः, जलसंशोषणादिति भावः। "अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्" इत्यमरः॥ ५३॥

लिलिक्षतीति। क्षयकालरौद्रे कल्पान्तकालभयावहे विलोलार्चिषि चलज्ज्वाले लो[रो]हिताश्वे ज्वलने। "लो[रो]हिताश्वो वायुसखः" इत्यमरः। लोकं लिलिक्षति लेढुमिच्छति सति जिघत्सति सतीव। लिहेः सन्नन्तात्

ततो धरित्रीधरतुल्यरोधस-
स्तड़िल्लतालिङ्गितनीलमूर्त्तयः ।
अधोमुखाकाशसरिन्निपातिनी-
रपः प्रसक्तं मुमुचुः पयोमुचः ॥५५॥

पराहतध्वस्तशिखे शिखावतो
वपुष्यधिक्षिप्तसमिद्धतेजसि ।
कृतास्पदास्तप्त इवायसि ध्वनिं
पयोनिपाताः प्रथमे वितेनिरे ॥५६॥

महानले भिन्नसिताभ्रपातिभिः
समेत्य सद्यः क्वथनेन फेनताम् ।
व्रजद्भिरार्द्रेन्धनवत्परिक्षयं
जनैर्वितेने दिवि धूमसन्ततिः ॥ ५७ ॥

णत्प्रत्ययः। पिनाकिना पुनर्हृताः आहृताः आकारिता महाम्बुवाहाः येन तत् पाशभृतो वरुणस्य अस्त्रं प्रणिन्ये प्रयुक्तम् ॥ ५४

तत इति। ततो वरुणास्त्रप्रयोगानन्तरं धरित्रीधरतुल्यरोधसः पर्वतसमप्रान्ताः। "रोधः स्यात् प्रान्तकूलयोः" इति विश्वः। तड़िल्लताभिः आलिङ्गिता नीलमूर्त्तयो नीलाङ्गानि येषां ते पयोमुचो मेघाः अधोमुखी आकाशसरिदिव निपतन्तीति अधोमुखाकाशसरिन्निपातिनीः। "कर्त्तर्य्युपमाने" इति णिनिः। अपो जलानि प्रसक्तम् अनुबन्धमविच्छिन्नं यथा तथा मुमुचुः। इतः प्रभृति वंशस्थवृत्तम् ॥ ५५

पराहतेति। पराहताः अभिहताः अतो ध्वस्ता निर्वापिताः शिखा ज्वाला यस्य तस्मिन् पराहतध्वस्तशिखे। अधिक्षिप्तं प्रहारितं नाशितं ताड़ितमिति यावत्। अतः समिद्धं झटिति प्रदीप्तं तेजो यस्य तस्मिन् शिखावतोऽग्नेर्वपुषि स्वरूपे तप्ते अयसि लौहे इव कृतास्पदाः कृतस्थितयः। "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इति निपातः। प्रथमे पयोनिपाताः जलपाता ध्वनिं वितेनिरे विस्तारयामासुः ॥ ५६

महानल इति। महानले अग्नौ भिन्नानि खण्डितानि सिताभ्राणीव पतन्तीति भिन्नसिताभ्रपातिभिः। "कर्त्तर्य्युपमाने" इति णिनिप्रत्ययः।

स्वकेतुभिः पाण्डुरनीलपाटलैः
समागताः शक्रधनुःप्रभाभिदः ।
असंस्थितामादधिरे विभावसो-
र्विचित्रचीनांशुकचारुतां त्विषः ॥५८॥

जलौघसम्मूर्च्छनमूर्च्छितस्वनः
प्रसक्तविद्युल्लसितैधितद्युतिः ।
प्रशान्तिमेष्यन् धृतधूममण्डलो
बभूव भूयानिव तत्र पावकः ॥ ५९ ॥

प्रवृद्धसिन्धूर्मिचयस्थवीयसां
चयैर्विभिन्नाः पयसां प्रपेदिरे ।
उपात्तसन्ध्यारुचिभिः सरूपतां
पयोदविच्छेदलवैः कृशानवः ॥ ६० ॥

अत एव सद्यः क्वथनेन पाकेन फेनतां समेत्य प्राप्य परिक्षयं नाशं व्रजद्भिर्जलैरार्द्रेन्धनवत् आर्द्रकाष्ठैस्तुल्यम् । "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इति वतिप्रत्ययः । दिवि गगने धूमसन्ततिर्वितेने विस्तारिता । फेनादिकम् आर्द्रेन्धनेऽपि तुल्यम् ॥ ५७

स्वकेतुभिरिति । पाण्डुरैर्नीलैः पाटलैश्च पाण्डुरनीलपाटलैर्विचित्रैः स्वकेतुभिर्धूमैः समागताः सङ्गताः अत एव शक्रधनुषः प्रभाभिदः इन्द्रधनुर्द्युतिभाजः विभावसोरग्नेः त्विषः असंस्थिताम् अस्थिरां विचित्रस्य चीनांशुकस्य पट्टवस्त्रविशेषस्य पट्टदुकूलस्य चारुताम् आदधिरे दधुः ॥ ५८

जलौघेति । जलौघानाम् उदकप्रवाहाणां सम्मूर्च्छनेन मेलनेन मूर्च्छितस्वनः प्रवृद्धघोषः ।"मूर्च्छनं मेलने प्रोक्तं वृद्धौ मूर्च्छितमेव वा" इति सज्जनः । प्रसक्तैः सङ्गतैर्विद्युतां तडिल्लतानां लसितैः स्फुरणैरेधिता वर्द्धिता द्युतिर्यस्य सः धृतधूममण्डलः जलाघातात् सम्भूतधूमपटलः पावकः प्रशान्तिमेष्यन् तत्र देशे भूयानिव बभूव । भूयस्त्वस्यास्थायित्वात् इवेत्युक्तम् ॥ ५९

प्रवृद्धेति । प्रवृद्धानां सिन्धोः समुद्रस्य ऊर्मीणां चया राशय इव । स्थवीयसां स्थूलतराणां चयैः पूरैर्विभिन्ना विश्लेषिताः, कृशानवोऽग्नयः उपात्तसन्ध्यारुचिभिः प्राप्तसन्ध्यारागैः पयोदानां विच्छिद्यन्ते इति

उपैत्यनन्तद्युतिरप्यसंशयं
विभिन्नमूलोऽनुदयाय संक्षयम् ।
तथाहि तोयौघविभिन्नसंहतिः
स हव्यवाहः प्रययौ पराभवम् ॥ ६१ ॥

अथ विहितविधेयैराशु मुक्ता वितानै-
रसितनगनितम्बश्यामभासां घनानाम् ।
विकसदमलधाम्नां प्राप नीलोत्पलानां
श्रियमधिकविशुद्धां वह्निदाहादिव द्यौः ॥६२॥

इति विविधमुदासे सव्यसाची यदस्त्रं
बहुसमरनयज्ञः सादयिष्यन्नरातिम् ।
विधिरिव विपरीतः पौरुषं न्यायवृत्तेः
सपदि तदुपनिन्ये रिक्ततां नीलकण्ठः ॥ ६३ ॥

विच्छेदा विच्छिन्ना विक्षिप्ता ये लवाः शकलास्तैः सरूपतां समानरूपतां प्रपेदिरे इत्युपमा ॥ ६०

उपैतीति । अनन्तद्युतिर्महातेजा: अपि विभिन्नमूलो नष्टमूलः असंशयं यथा तथा अनुदयाय पुनरनुत्थानाय संक्षयं नाशमुपैति । तथाहि—तोयौघैर्विभिन्ना संहतिः सङ्घातो यस्य स तथोक्तः स हव्यवाहोऽग्निः पराभवं नाशं प्रययौ । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१

अथेति । अथ अग्निनिर्वाणानन्तरं विहितविधेयैः कृतकृत्यैरसितनगस्य अञ्जनाद्रेर्नितम्बः कटकः तद्वत् श्यामभासां घनानां वितानैः पटलैर्मुक्ता द्यौराकाशो वह्निदाहादिवेति उत्प्रेक्षा । विकसन्ति च तानि अमलधामानि स्वच्छकान्तीनि च तेषां नीलोत्पलानाम् अधिकविशुद्धाम् अत्युज्ज्वलां श्रियं प्राप इति । निदर्शनालङ्कारः ॥ ६२

इतीति । बहुसमरनयान् अनेकरणोपायान् जानातीति बहुसमरनयज्ञः । "आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । न तु "इगुपध" इत्यादिना आकारान्तादनुपपदात् "अनुपपदात् कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन" इति वार्त्तिकव्याख्याने भाष्यकारेण अर्थज्ञशब्दम् उदाहृत्य अस्य अर्थशब्दस्य

वीतप्रभावतनुरप्यतनुप्रभावः
प्रत्याचकाङ्क्ष जयिनीं भुजवीर्य्यलक्ष्मीम् ।
अस्त्रेषु भूतपतिनापहृतेषु जिष्णु-
र्वर्षिष्यता दिनकृतेव जलेषु लोकः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविकृतौ किरातार्जुनीये
किरातार्जुनयुद्धं नाम षोड़शः सर्गः ॥ १६ ॥

कर्म्मोपपदत्वं दर्शिम् । सव्यसाची अर्जुनः अरातिं किरातपतिं सादयिष्यन् अवसादयितुकामः सन् इत्यर्थः । क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य शत्रादेशः । इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण विविधं यदस्त्रम् उदासे प्रयुक्तवान् इत्यर्थः । "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्" इत्यात्मनेपदम् । विपरीतो विधिः प्रतिकूलं दैवम् । "विधिर्विधाने दैवेऽपि" इत्यमरः । न्यायेन नीत्या वृत्तिर्वर्त्तनं यस्य तस्य नीतिनिष्ठस्य पौरुषम् इव नीलकण्ठः शिवः सपदि तदस्त्रं रिक्ततां व्यर्थताम् उपनिन्ये संहृतवान् । मालिनीवृत्तम् ॥ ६३

वीतेति । भूतपतिना शम्भुना अनुग्रहीष्यता इति शेषः । अस्त्रेषु अपहृतेषु सत्सु वर्षिष्यता उत्तरत्र सहस्रगुणं वितरिष्यता दिनकृता सूर्य्येण जलेषु अपहृतेषु सत्सु लोक इव वीतप्रभावो गतास्त्रमहिमा अन्यत्र गतशक्तिः अत एव तनुः क्षीणो वीतप्रभावतनुः तथापि अतनुप्रभावो निसर्गतः सामर्थ्यात् अधिकः अन्यत्र उद्योगवान्, ततो जिष्णुरर्जुनः जयिनीं जयनशीलाम् । "जिदृक्षि" इत्यादिना इनिप्रत्ययः । भुजवीर्य्यलक्ष्मीं भुजपराक्रमसम्पदम् । उभयत्रापि पुरुषकारमिति यावत् । तत्कालकुण्ठितामिति शेषः । प्रत्याचकाङ्क्ष प्रत्याहर्त्तुमियेष इत्यर्थः । यथा लोको नद्यादिजलापहारेऽपि उपायान्तरेण कूपादिना जीवितुमिच्छति तद्वत् अस्त्रबलापहारेऽपि भुजबलेनैव जेतुमियेष इति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६४

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
षोड़शः सर्गः ॥ १६

सप्तदश: सर्ग: ।

—:०:—

अथापदामुद्धरणक्षमेषु
मित्रेष्विवास्त्रेषु तिरोहितेषु ।
धृतिं गुरुश्रीर्गुरुणाभिपुष्यन्
स्वपौरुषेणेव शरासनेन ॥ १ ॥
भूरिप्रभावेण रणाभियोगात्
प्रीतो विजिह्मश्च तदीयवृत्त्या ।
स्पष्टोऽप्यविस्पष्टवपु:प्रकाश:
सर्पन्महाधूम इवाद्रिवह्नि: ॥ २
तेज: समाश्रित्य परैरहार्य्यं
निजं महन्मित्रमिवोरुधैर्य्यम् ।
आसादयन्नस्खलितप्रभावं
भीमे भुजालम्बमिवारिदुर्गे ॥ ३ ॥

अथ पञ्चभि: पार्थं विशेषयन् षड्भि: कुलकमाह—अथेत्यादिभि: । अथ जयलक्ष्मीप्रत्याकाङ्क्षानन्तरमापदाम् उद्धरणक्षमेषु आपन्निवारणेषु अस्त्रेषु प्रस्वापनादिषु तादृशेषु मित्रेष्विव तिरोहितेषु अन्तर्हितेषु सत्सु गुरुणा महता स्वपौरुषेणेव तादृशेन शरासनेन धृतिं धैर्य्यमभिपुष्यन् वर्द्धयन् अद्यापि धनुषि पौरुषे च सति कियानयं किरात इति धैर्य्यमवलम्बमान इत्यर्थ: । अत एव गुरुश्री: प्रवृद्धशोभासम्पत्ति: । "पद्मा मा लक्ष्मी: श्रीर्निगद्यते" इति शाश्वत: ॥ १

भूरीति । पुनश्च भूरिप्रभावेण महानुभावेन सह रणाभियोगात् युद्धलाभात् प्रीत: । तदीववृत्त्या शत्रुवृत्त्या विजिह्मो विच्छायश्च तथा स्पष्टो दीप्त्या प्रज्वलन्नपि अविस्पष्टो वपु:प्रकाशो यस्य स: । कुत: ? सर्पन् प्रसरन् महान् धूमो यस्य स सर्पन्महाधूमोऽद्रिवह्निरिव स्थित: ॥ २

वंशोचितत्वादभिमानवत्या
सम्प्राप्तया सम्प्रियतामसुभ्यः ।
समक्षमादित्सितया भरेण
वध्वेव कीर्त्त्या परितप्यमानः ॥ ४ ॥
पतिं नगानामिव बद्धमूल-
मुन्मूलयिष्यन् तरसा विपक्षम् ।
लघुप्रयत्नं निगृहीतवीर्य्य-
स्त्रिमार्गगावेग इवेश्वरेण ॥ ५ ॥

तेज इति । पुनश्च पर्वैररिभिः अहार्य्यमभेद्यं निजं स्वकीयं महत्तेजो वीर्य्यं मित्रमिव समाश्रित्य । अत एव भीमे भयानके अरिरिव दुर्गं तस्मिन् अरिदुर्गे शत्रुसङ्कटे अस्खलितस्वभावम् अचलशीलम् उरु महद्धैर्य्यं भुजावलम्बमिव हस्तावष्टम्भमिव आसादयन् प्राप्नुवन् । ईदृशे सङ्कटेऽपि महावीर्य्यत्वात् धैर्य्यम् अत्यजन्नित्यर्थः ॥ ३

वंशेति । पुनश्च अभिमानो ममताबुद्धिः तद्वत्या विषयतया । कर्म्मणि कर्त्तृत्वोपचारः । अभिमानास्पदेनेत्यर्थः । अन्यत्र कुलशीलाद्यभिमानवत्या वंशोचितत्वात् स्वकुलानुरूपत्वात् असुभ्यः प्राणेभ्योऽपि सम्प्रियतां सम्प्राप्तया परेण शत्रुणा अक्ष्णोः समीपे समक्षम् अव्ययतः । "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । आदातुं ग्रहीतुम् इष्टया आदित्सितया आजिहीर्षितया इत्यर्थः । आङ्पूर्वाद्दातेः सन्नन्तात् कर्म्मणि क्तः । वध्वा इव कीर्त्त्या हेतुना परितप्यमानः । कर्त्तरि शानच् "हेतौ" इति तृतीया । कन्यया शोक इतिवत् ॥ ४

पतिमिति । पुनश्च नगानां पतिं हिमवन्तम् इव बद्धमूलं विपक्षं शत्रुं तरसा बलेन उन्मूलयिष्यन् उत्पाटयिष्यन् । किञ्च त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा । उत्तरपदसमासः । तस्या वेग इव ईश्वरेण लघुप्रयत्नम् अल्पप्रयासं यथा तथा निगृहीतवीर्य्यः प्रतिबद्धशक्तिः हतास्त्रशक्तिरिति यावत् । पुराकिल हिमाद्रिविदलनाय गगनात् पतन्तं गङ्गाप्रवाहं गङ्गाधरो निजजटाजूटेन निजग्राह इति पौराणिकी कथा । तद्वदित्यर्थः ॥ ५

संस्कारवत्त्वाद्रमयत्सु चेतः
प्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु।
जयं यथार्थेषु शरेषु पार्थः
शब्देषु भावार्थमिवाशशंसे ॥ ६ ॥

भूयः समाधानविवृद्धतेजा
नैवं पुरा युद्धमिति व्यथावान्।
स निर्ववामास्रममर्षनुन्नं
विषं महानाग इवेक्षणाभ्याम् ॥ ७ ॥

तस्याहवायासविलोलमौलेः
संरम्भताम्रायतलोचनस्य।

संस्कारेति। एवम्भूतः पार्थः संस्कारवत्त्वात् संस्कारश्चित्तवासना अन्यत्र साधुत्वम्। असाधूनां प्रयोगनिषेधादिति भावः। अथवा संस्कारो व्युत्पत्तिस्तद्वत्त्वात्, चेतो रमयत्सु, प्रयोगः सन्धानमोक्षादिः शिक्षाभ्यासो गुणः तदाहितोऽतिशयो मौर्वी वा। अन्यत्र तु प्रयोगोऽभियुक्तव्यवहारः शिक्षाभ्यासः गुणाः स्वस्वस्थानकरणादयः श्लेषप्रमादादयो वा ते भूषणं येषां तेषु यथा यथाभूता अर्था येषां तेषु यथार्थेषु। अन्यत्र नियतार्थेषु। शृणन्ति हिंसन्तीति शराः तेषु जयम्। तन्निर्वाहकत्वात् तदाधारत्वविवक्षायां सप्तमी। शब्देषु उपपदेषु भावः प्रवृत्तिनिमित्तं सामान्यादिः स एवार्थस्तमिव आशशंसे आचकाङ्क्षे। शास्तिशंसत्योराङ्पूर्वयोरिच्छायामात्मनेपदमुपसंख्यानात्। तथा शाब्दिकाः शब्दैरर्थं साधयन्ति तद्वदयं शरैर्जयं साधयितुमियेष इत्यर्थः ॥ ६

भूय इति। भूयः पुनरपि समाधानेन युद्धाय मनोव्यवस्थापनेन विवृद्धतेजाः प्रवृद्धप्रतापः पुरा पुरातनं युद्धमेवम् इत्थं शक्तिसादकरं न भवतीति हेतोर्व्यथावान् परितापवान् सोऽर्जुनः ईक्षणाभ्यां दृष्टिभ्यां महानागो महासर्पो विषमिव अमर्षनुन्नं क्रोधोत्थापितम् अस्रम् अश्रु निर्ववाम निर्जगार। सात्त्विकानां रससाधारण्यात् रौद्रे रसेऽश्रूदयोक्तिः। "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः" ॥ ७

निर्वापयिष्यन्निव रोषतप्तं
प्रस्नापयामास मुखं निदाघः ॥ ८ ॥
क्रोधान्धकारान्तरितो रणाय
भ्रूभेदरेखाः स बभार तिस्रः ।
घनोपरुद्धः प्रभवाय वृष्टे-
रूर्द्ध्वांशुराजीरिव तिग्मरश्मिः ॥ ९ ॥
स प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं
हस्तेन दिङ्नाग इवाद्रिशृङ्गम् ।
बलानि शम्भोरिषुभिस्तताप
चेतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः ॥ १० ॥
सद्वादितेवाभिनिविष्टबुद्धौ
गुणाभ्यसूयेव विपक्षपाते ।

तस्येति । आहवायासेन युद्धायासेन विलोलमौलिः स्रस्तकेशबन्धस्य "चूड़ा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः । संरम्भताम्रं कोपारुणं आयतं लोचनं यस्य । "संरम्भः सम्भ्रमे कोपे" इति विश्वः । तस्य अर्जुनस्य रोषतप्तं मुखं निदाघो घर्मः निर्वापयिष्यन् शिथिलीकरिष्यन्निवेत्युत्प्रेक्षा । प्रस्नापयामास सिषेच, स्वेदं जनयामास इत्यर्थः । स्नातेर्मित्त्वविकल्पितत्वाद् ह्रस्वविकल्पः ॥ ८

क्रोधेति । क्रोधोऽन्धकार इव तेनान्तरित आवृतः सोऽर्जुनः घनोपरुद्धो मेघावृतस्तिग्मरश्मिः रविर्वृष्टेः प्रभवाय वर्षणाय तिस्रः ऊर्द्ध्वांशूनां राजीरिव अर्कस्य ऊर्द्ध्वांशुरेखोदयो वृष्टिलिङ्गमित्यागमः । रणाय रणप्रवृत्तये तिस्रस्त्रिसङ्ख्याः भ्रूभेदो भ्रूभङ्गस्तस्य रेखाः बभार ॥ ९

स इति । सोऽर्जुनः अम्बुदवत् नदतीति अम्बुदनादि, "कर्त्तर्य्युपमाने" इति णिनिः । चापं दिङ्नागो दिग्गजः अद्रिशृङ्गमिव हस्तेन करेण प्रध्वनय्य ध्वनयित्वा शम्भोर्बलानि सैन्यानि अशरीरोऽनङ्गः कामः चेतांसि युवमनांसि चिन्ताभिः प्रयोजनध्यानैरिव इषुभिस्तताप तापयामास । तपतिः सकर्मकः । अत्रेषुशब्दः स्त्रीलिङ्गः, अन्यथा उपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गतादोषात् । "पत्री रोप इषुर्द्वयोः" इत्यमरः ॥ १०

अगोचरे वागिव चोपरेमे
शक्तिः शराणां शितिकण्ठकाये ॥११॥
उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुन्नाः
शिलीमुखा न व्यथयाम्बभूवुः।
अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्ब-
मर्कस्य पादा इव हैमनस्य ॥ १२ ॥
सम्प्रीयमाणोऽनुबभूव तीव्रं
पराक्रमं तस्य पतिर्गणानाम्।
विषाणभेदं हिमवानसह्यं
वप्रानतस्येव सुरद्विपस्य ॥ १३

महादितेति। अभिनिविष्टा शास्त्रनिश्चिता बुद्धिर्यस्य स तस्मिन् अभिनिविष्टबुद्धौ शास्त्रनिष्ठितमतौ विषये महादिता प्रामाणिकार्थसमर्थकता इव। न हि सम्यक् अभ्यस्तशास्त्रं प्रति महाद्यपि शक्नोतीति व्याचक्षते केचित्। अन्ये तु अभिनिविष्टबुद्धौ आग्रहाविष्टचित्ते विषये महादिता हितोपदेष्टृत्वमिव, न हि आग्रही हितं गृह्णातीति भावः। विपक्षपाति वीतरागे विषये गुणाभ्यसूया गुणासहिष्णुता इव स हि समदर्शी द्विषन्तमपि न द्वेष्टीति भावः। अगोचरे अवाङ्मनसगोचरे ब्रह्मणि वागिव। "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेरिति भावः। शराणां शक्तिः शितिकण्ठकाये शिवशरीरे विषये उपरेमे उपरता तस्य अक्षोभ्य-महिमत्वादिति भावः। "विभाषाकर्मकात्" इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे आत्मनेपदम्। अत्र मालोपमा ॥ ११

उमेति। पाण्डुसुतेन प्रणुन्नाः प्रक्षिप्ताः शिली शल्यं मुखे येषां ते शिलीमुखा बाणाः उमापतिं शिवम् अभ्युत्थितस्य अभ्युन्नतस्य अद्रिपते-र्नितम्बं कटकम्। हेमन्ते भवस्य हैमनस्य। "सर्वत्राण् च तलोपश्च" इति अण्प्रत्ययः तकारलोपश्च। अर्कस्य पादा रश्मय इव। "पादा रश्म्यङ्घ्रि-तुर्य्यांशाः" इत्यमरः। न व्यथयाम्बभूवुः। 'मध्ये स्थितस्यासुमतां समूह-मर्कस्य' इति पाठान्तरे मध्ये स्थितस्य हैमनस्य अर्कस्य पादाः किरणाः असुमतां प्राणिनां समूहमिवेति न दुःखमुत्पादयामासुरिति योजना ॥ १२

तस्मै हि भारोद्धरणे समर्थं
प्रदास्यता बाहुमिव प्रतापम्।
चिरं विषेहेऽभिभवस्तदानीं
स कारणानामपि कारणेन॥ १४॥

प्रत्याहतौजाः कृतसत्त्ववेगः
पराक्रमं ज्यायसि यस्तनोति।
तेजांसि भानोरिव निष्पतन्ति
यशांसि वीर्य्यज्वलितानि तस्य॥१५॥

दृष्टावदानाद् व्यथतेऽरिलोकः
प्रध्वंसमेति व्यथिताच्च तेजः।
तेजोविहीनं विजहाति दर्पः
शान्तार्चिषं दीपमिव प्रकाशः॥१६॥

समिति। गणानां पतिः शिवस्तीव्रं तस्य अर्जुनस्य पराक्रमं एव रोधसि आनतस्य परिणतस्य, तटप्रहारिण इत्यर्थः। सुरद्विपस्य असह्यं विषाणभेदं दन्तप्रहारं हिमवानिव सम्प्रीयमाणः संहृष्यन् अनुबभूव अनुभवति स्म। तस्याक्षोभ्यत्वादनुजिघृक्षुत्वाच्चेति भावः॥ १३

तस्मै हीति। तस्मै पार्थाय भारस्य भूभारस्य उद्धरणे उद्वहने समर्थं प्रतापं बाहुमिव, अवष्टम्भतयेति शेषः। अन्यथा भारोद्वहनस्य दुष्करत्वादिति भावः। "स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोपदण्डजम्" इत्यमरः। प्रदास्यता वितरिष्यता कारणानां ब्रह्मादीनामपि कारणेन जनकेन देवेन सोऽभिभवोऽर्जुनपरिभवस्तदानीं चिरं विषेहे सोढः, वात्सल्यादिति भावः॥१४

अथ त्रिभिर्भगवदभिप्रायमाविष्कुर्वन् चतुर्भिः कलापकमाह—प्रत्याहतेति। प्रत्याहतौजाः परेण प्रतिहतबलः सन्नपि कृतसत्त्ववेगः कृतोत्साहातिशयः सन् यः पुमान् ज्यायसि स्वस्मादत्यधिके पराक्रमं तनोति तस्य पुंसो भानोरर्कस्य तेजांसीव वीर्य्येण शौर्य्येण ज्वलितानि प्रकाशितानि यशांसि निष्पतन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः। हीनस्य अधिकाभियोगो यशस्कर इति भावः॥ १५

ततः किमित्यत आह—दृष्टेति। दृष्टम् अवदानं महत् कर्म यस्य

ततः प्रयात्यस्तमदावलेपः
स जय्यतायाः पदवीं जिगीषोः ।
गन्धेन जेतुः प्रमुखागतस्य
गन्ध [प्रति]द्विपस्येव मतङ्गजौघः ॥१७॥

एवं प्रतिद्वन्द्विषु तस्य कीर्त्तिं
मौलीन्दुलेखाविशदां विधास्यन् ।
इयेष पर्य्यायजयावसादां
रणक्रियां शम्भुरनुक्रमेण ॥ १८ ॥

मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भूया-
न्निन्ये वशं भूतपतेर्बलौघः ।
सहात्मलाभेन समुत्पतद्भि-
र्जातिस्वभावैरिव जीवलोकः ॥ १९ ॥

तस्मात् दृष्टावदानात् दृष्टपौरुषात् अरिलोकः शत्रुजनो व्यथते बिभेति। व्यथितात् भीतात् तेजः प्रध्वंसं नाशमेति। तेजोविहीनं दर्पः उत्साहः शान्तार्चिषं निर्वाणज्वालं दीपं प्रकाश इव विजहाति त्यजति ॥ १६

तत इति। ततो दर्पहान्यनन्तरम् अस्तौ क्षयं गतौ मदावलेपौ मद-गर्वौ यस्य सः। सोऽरिलोको गन्धेन मदगन्धेनैव जेतुर्जयनशीलस्य। शीलार्थे तृच्प्रत्ययः। प्रमुखागतस्य अभिमुखागतस्य गन्ध[प्रति]द्विपस्यान्यो मतङ्गजौघो मत्तगजसमूह इव जिगीषोर्नायकस्य जय्यतायाः पदवीं प्रयाति प्राप्नोति, विजिगीषुणा जेतुं शक्यो भवतीत्यर्थः। "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" इति निपातः। अत्र श्लोकद्वये ज्यायसि पराक्रमकरणादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरो-त्तरं प्रति कारणत्वकथनात् कारणमालाख्योऽलङ्कारः। लक्षणन्तु उक्तम् ॥१७

एवमिति। एवमुक्तरीत्या प्रतिद्वन्द्विषु प्रत्यर्थिषु मध्ये तस्य अर्जुनस्य मौलीन्दुलेखाविशदां कीर्त्तिं विधास्यन् करिष्यन् अनुक्रमेण अविपर्य्यासेन पर्य्यायेण जयावसादौ यस्यां तां पर्य्यायजयावसादां रणक्रियामियेष इच्छति स्म। जयानन्तरं भङ्गो भङ्गानन्तरं जय इति पर्य्यायार्थः। तस्य विपर्य्यासोऽन्यतरनैरन्तर्य्यं तदभावोऽनुक्रम इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ १८

कलापकम् ।

वितन्वतस्तस्य शरान्धकारं
त्रस्तानि सैन्यानि रवं निशेमुः ।
प्रवर्षतः सन्ततवेपथूनि
क्षपाघनस्येव गवां कुलानि ॥२०॥

स सायकान् साध्वसविप्लुतानां
क्षिपन् परेषामतिसौष्ठवेन ।
शशीव दोषावृतलोचनानां
विभिद्यमानः पृथगाबभासे ॥ २१ ॥

क्षोभेण तेनाथ गणाधिपानां
भेदं ययावाकृतिरीश्वरस्य ।
तरङ्गकम्पेन महाह्रदानां
छायामयस्येव दिनस्य क[भ]र्त्तुः ॥२२॥

मुनेरिति। मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भूयान् असङ्गो भूतपतेर्बलौघः आत्मलाभेन जन्मना सह समुत्पतद्भिराविर्भवद्भिराजन्मसिद्धैरित्यर्थः जातयो गोत्वमनुष्यत्वादयः। स्वभावा जातिनियता धर्मास्तैर्जातिस्वभावैर्जीवलोकः प्राणिजातमिव वशं निन्ये नीतः। कर्मणि लिट्। प्राणिनो जातिधर्मानिव गुणान् मुनिशरान् नातिक्रमितुं शेकुरित्यर्थः ॥ १९

वितन्वत इति। त्रस्तानि सैन्यानि सन्ततवेपथूनि निरन्तरकम्पानि गवां कुलानि वृन्दानि प्रवर्षतो वृष्टिं कुर्वतः क्षपाघनस्य रात्रिघनस्येव शरैर्योऽन्धकारस्तं वितन्वतो विस्तारयतस्तस्य मुनेः सम्बन्धिनं रवं शरवर्षघोषं निशेमुः शुश्रुवुः, न तु किञ्चिद्ददृशुः. चेष्टा तु दूरमास्तामिति भावः ॥ २०

स इति। अतिसौष्ठवेन अतिलाघवेन सायकान् शरान् क्षिपन् सोऽर्जुनः साध्वसेन विप्लुतानां भ्रान्तानां साध्वसविप्लुतानां परेषां दोषेण काचकामलादिरोगादिना आवृतलोचनानां दुष्टचक्षुषां शशीव पृथग्विभिद्यमानः आबभासे। यथा सदोषचक्षुषा एकश्चन्द्रो नानेव लक्ष्यते तद्वदेकोऽपि अनेक इव दृष्ट इति भावः ॥ २१

प्रसेदिवांसं न तमाप कोपः
कुतः परस्मिन् पुरुषे विकारः ।
आकारवैषम्यमिदञ्च भेजे
दुर्लक्ष्यचिह्ना महतां हि वृत्तिः ॥ २३ ॥

विस्फार्य्यमाणस्य ततो भुजाभ्यां
भूतानि भर्त्रा धनुरन्तकस्य ।
भिन्नाकृतिं ज्यां ददृशुः स्फुरन्तीं
क्रुद्धस्य जिह्वामिव तक्षकस्य ॥२४॥

क्षोभेणेति । अथ गणाधिपानां सम्बन्धिना तेन क्षोभेण कम्पेन ईश्वरस्य आकृतिराकारो मूर्त्तिः महाह्रदानां तरङ्गकम्पेन छायामयस्य प्रतिबिम्बरूपस्य दिनस्य कर्त्तुर्दिवाकरस्य आकृतिरिव भेदं विकारं यथा प्राप । स्वयं निर्विकारोऽपि प्रतिमासूर्य्यवत्परसंसर्गात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २२

यदि देवोऽपि विकृतस्तर्हि कोपः किं न कृतस्तत्राह—प्रसेदिवांसमिति । प्रसेदिवांसम् अर्जुनं प्रति प्रसन्नचित्तं तं देवं कोपो न आप न प्राप, तत्रापि अनुग्रहं ययाविति भावः । तत्र हेतुः—परस्मिन् पुरुषे परात्मनि देवे स्वतो निर्विकारे इत्यर्थः । विकारः कोपरूपः कुतः न कुतश्चिदित्यर्थः । ननु तस्य निर्विकारस्य कथं बहिराकारभेदः कारणाभावादिति चेत् तत्र विघ्न इत्याह—इदं पूर्वोक्तमाकारवैषम्यञ्च भेजे, किन्तु केनापि कारणेन न कुप्यतीत्यर्थः । ननु निर्विकारे कुत आकारभेदस्तत्राह—महतां वृत्तिश्चेष्टा दुर्लक्ष्यचिह्ना दुर्ग्रहहेतुका हि ॥ २३

वैषम्यमाह—विस्फार्य्यमाणस्येति । ततोऽनन्तरं भूतानि भर्त्रा भूतपतिना । भृजस्तृच्प्रत्ययः । अत एव "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । भुजाभ्याम् । कर्त्तृकरणयोस्तृतीया । विस्फार्य्यमाणस्य आकृष्यमाणस्य धनुरन्तक इव तस्य धनुरन्तकस्य सम्बन्धिनीं स्फुरन्तीं चलन्तीम् अत एव भिन्ना द्विधेव दृश्यमाना आकृतिर्यस्यास्तां ज्यां धनुर्गुणं क्रुद्धस्य तक्षकस्य नागविशेषस्य जिह्वामिव ददृशुः, द्विधाभावाद् भयङ्करत्वाच्चेति भावः ॥ २४

सव्यापसव्यध्वनितोग्रचापं
पार्थः किराताधिपमाशशङ्के ।
पर्य्यायसम्पादितकर्णतालं
यन्ता गजं व्यालमिवापराद्धः ॥ २५ ॥

निजघ्निरे तस्य हरेषुजालैः
पतन्ति वृन्दानि शिलीमुखानाम् ।
ऊर्ज्ज[तेज]स्विभिः सिन्धुमुखागतानि
यादांसि यादोभिरिवाम्बुराशेः ॥२६॥

विभेदमन्तःपदवीनिरोधं
विध्वंसनं चाविदितप्रयोगः ।
नेतारिलोकेषु करोति यद्यत्
तत्तच्चकारास्य शरेषु शम्भुः ॥२७॥

सव्येति । पार्थः सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणगतिभ्यां ध्वनितं नादितम् उग्रचापं येन तं किराताधिपम् । अपराद्धः प्रमत्तो यन्ता पर्य्यायेण अयौगपद्येन सम्पादितः कर्णयोस्तालः आस्फालनं येन तं व्यालं दुष्टम् "भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः" इत्यमरः । गजमिवाशशङ्के तच्चापचातुर्य्यदर्शनात् दुर्जयः कोऽप्ययमनर्थकरस्येति शङ्कितवानित्यर्थः ॥ २५

निजघ्निर इति । हरेषुजालैस्तस्य अर्जुनस्य पतन्ति आगच्छन्ति शिली शल्यं मुखं येषां तेषां शिलीमुखानां शराणां वृन्दानि । उर्ज्जस्विभिः प्रबलैरम्बुराशेर्यादोभिर्जलग्राहैः सिन्धुमुखेन नदीमुखेन आगतानि यादांसीव । "यादांसि जलजन्तवः" इति वैजयन्ती । निजघ्निरे हतानि ॥ २६

विभेदमिति । अन्तर्विभेदं व्यूहविश्लेषणम् उपजापञ्च पदवीनिरोधं मार्ग एव प्रतिबन्धनम्, अन्यत्र तु आसारप्रसारप्रतिबन्धं विध्वंसनं खण्डनं दुर्गलुण्ठनदाहादिकञ्च इत्यादि यत् यत् नेता नायको जिगीषुरविदितप्रयोगः संवृतमन्त्रत्वात् अविज्ञातोपायप्रयोगः सन् अरिलोकेषु करोति । तत्तत् शम्भुरविदितप्रयोगः अज्ञातबाणसन्धानमोक्षादिकः सन् अस्य अर्जुनस्य शरेषु चकार कृतवान् । कर्त्तरि लिट् । श्लेषालङ्कारः ॥ २७

सोढ़ावगीतप्रथमायुधस्य
क्रोधोज्झितैर्वेगितया पतद्भिः ।
छिन्नैरपि त्रासितवाहिनीकैः
पेते कृतार्थैरिव तस्य बाणैः ॥ २८ ॥

अलङ्कृतानामृजुतागुणेन
गुरूपदिष्टां गतिमास्थितानाम् ।
सतामिवापर्वणि मार्गणानां
भङ्गः स जिष्णोर्धृतिमुन्ममाथ ॥ २९ ॥

बाणच्छिदस्ते विशिखाः स्मरारे-
रवाङ्मुखीभूतफलाः पतन्तः ।
अखण्डितं पाण्डवसायकेभ्यः
कृतस्य सद्यः प्रतिकारमापुः ॥ ३० ॥

सोढ़ेति। सोढ़ानि परैरवगीतानि गर्हितानि प्रथमायुधानि पूर्वोत्सृष्टबाणाः यस्य तस्य अर्जुनस्य सम्बन्धिभिः क्रोधोज्झितैः क्रोधाभिषिक्तैः पूर्वबाणवैफल्यात् कोपेन त्यक्तैः। अत एव वेगितया वेगेन पतद्भिः गतिं कुर्वद्भिः। अत एव छिन्नैरपि त्रासिता वाहिन्यो यैस्तैरत एव कृतार्थैरिव बाणैः पेते। भावे लिट्। वस्तुतस्तु अकृतार्था एवेत्यर्थः ॥ २८

अलमिति। ऋजुता अवक्राकारत्वम् अवक्रशीलत्वञ्च सैव गुणस्तेन अलङ्कृतानां गुरुभिर्धनुर्विद्यागुरुभिर्धर्मशास्त्रगुरुभिश्च उपदिष्टां दर्शितां गतिं गमनम् आचारञ्च आस्थितानां प्राप्तानां मार्गणानां शराणां सता साधूनामिव अपर्वणि अग्रन्थौ, अन्यत्र अप्रस्तावे अकाण्ड इत्यर्थः। "पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे" इति विश्वः। स ईश्वरकृतो भङ्गश्छेदो व्यसनञ्च जिष्णोरर्जुनस्य कस्यचित् जित्वरस्य च। "जिष्णुः शक्रे धनञ्जये जित्वरे" इति विश्वः। धृतिं धैर्य्यम् उन्ममाथ जहार इत्यर्थः। अकाण्डे साधुविपत्तिदर्शनादिव शरभङ्गदर्शनात् धैर्य्यभङ्गोऽभूदित्यर्थः ॥ २९

बाणेति। बाणच्छिदः पार्थशरच्छेदिनस्ते स्मरारेर्विशिखा अवाङ्मुखीभूतफला विमुखाग्राः विफलाश्च सन्तः पतन्तः पाण्डवसायकेभ्यः।

चित्रीयमाणानतिलाघवेन
प्रमाथिनस्तान् भवमार्गणानाम् ।
समा[शङ्का]कुलाया निचखान दूरं
बाणान् ध्वजिन्या हृदयेष्वरातिः ॥ ३१ ॥

तस्यातियत्नादतिरिच्यमाने
पराक्रमेऽन्योन्यविशेषणेन ।
हन्ता पुरां भूरि पृषत्कवर्षं
निरास नैदाघ इवाम्बु मेघः ॥ ३२ ॥

अनामृशन्तः क्वचिदेव मर्म्म
प्रियैषिणानुप्रहिताः शिवेन ।
सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः
शरा मुनेः प्रीतिकरा बभूवुः ॥ ३३ ॥

क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी। पाण्डवसायकानां कृतस्य फलभङ्गरूपस्य स्वकर्मणः सद्योऽखण्डितं प्रतिकारमापुः, अत्युत्कटं कर्म सद्यः फलं दर्शयतीति भावः ॥ ३०

पुनरर्जुनस्य जयमाह—चित्रीयमाणानिति। अरातिरर्जुनः अतिलाघवेन अतिशीघ्रत्वात् चित्रीयमाणांश्चित्रमाश्चर्यं कुर्व्वाणान् "नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्" इति क्यच्। भवमार्गणानां प्रमाथिनः खण्डयतस्तान् बाणान्। समाकुलायाः संक्षुभितायाः ध्वजिन्याः सेनायाः हृदयेषु दूरं गाढं निचखान निखातवान् ॥ ३१

तस्येति। तस्य अर्जुनस्य पराक्रमे अतियत्नाद्धेतोरन्योन्यस्य विशेषणेन अतिशयकरणेन अतिरिच्यमाने अतिक्रम्य[उत्क्रुष्य]माणे सति पुरां हन्ता त्रिपुरविजयी हरो भूरि प्रभूतं पृषत्कवर्षं बाणवर्षम्। "पृषत्कबाणविशिखाः" इत्यमरः। निदाघे भवो नैदाघो मेघोऽम्बुवाहः अम्बु जलमिव निरास मुमोच। अस्यतेर्लिट्। निदाघग्रहणं वर्षणस्य अतितीव्रत्वद्योतनार्थम् ॥ ३२

अनामृशन्त इति। प्रियैषिणा प्रियचिकीर्षुणा शिवेन अनुप्रहिताः प्रयुक्ताः अत एव क्वचिदेव मर्म अनामृशन्तोऽस्पृशन्तः शराः सुहृन्मित्रं सोऽपि प्रियैषी तेन प्रयुक्ताः उच्चारिताः नर्मवादाः प्रियवादा इव मुनेरर्जुनस्य प्रीतिकराः प्रीतिजनका बभूवुः ॥ ३३

अस्त्रैः समानामतिरेकिणीं वा
पश्यन् रिपूणामपि तस्य शक्तिम्।
विषादवक्तव्यबलः प्रमाथी
स्वमाललम्बे बलमिन्दुमौलिः॥ ३४॥

ततस्तपोवीर्य्यसमुद्धतस्य
पारं यियासोः समरार्णवस्य।
महेषुजालान्यखिलानि जिष्णो-
रर्कः पयांसीव समाचचाम॥ ३५॥

रिक्ते सविस्रम्भमथार्जुनस्य
निषङ्गवक्त्रे निपपात पाणिः।
अन्यद्विपापीतजले सतर्षं
मतङ्गजस्येव नगाश्मरन्ध्रे॥ ३६॥

अस्त्रैरिति। अस्त्रैः स्वायुधैः समानां तुल्यामतिरेकिणीं ततोऽधिकां वा तस्य मुनेः रिपूणामपि शक्तिं पश्यन् विषादेन उत्साहभङ्गेन वक्तव्यानि निर्वाच्यानि बलानि सैन्यानि यस्य सः प्रमाथी शत्रुमर्द्दनः इन्दुमौलिर्महादेवः स्वं बलमात्मीयं महिमानमाललम्बे स्वसामर्थ्यमवलम्बितवान्॥ ३४

तत इति। ततो महिमप्रादुर्भावानन्तरं देवस्तपोवीर्य्याभ्यां समुद्धतस्य प्रगल्भस्य समर एव अर्णवस्तस्य पारमन्तं यियासोर्जिगमिषोर्जिष्णोरर्जुनस्य अखिलानि महेषुजालानि समग्रबाणसमूहान् अर्कः सूर्य्यः पयांसीव जलानीव समाचचाम सञ्जहारेत्यर्थः॥ ३५

रिक्त इति। अथ बाणान्तर्धानानन्तरम् अर्जुनस्य पाणिः करो रिक्ते बाणशून्ये निषङ्गवक्त्रे तूणीरमुखे अन्यद्विपेन गजान्तरेण आपीतजले पीततोये नगस्य अचलस्य अश्मरन्ध्रे शिलागर्त्ते कन्दरे इत्यर्थः। सतर्षं सतृष्णं यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणम्। मतङ्गजस्य पाणिर्लक्षणया कर इव सविस्रम्भं सन्त्येव बाणा इति सविश्वासं निपपात॥ ३६

च्युते स तस्मिन्निषुधौ शरार्थाद्-
ध्वस्तार्थसारे सहसैव बन्धौ ।
तत्कालमोघप्रणयः प्रपेदे
निर्वाच्यताकाम इवाभिमुख्यम् ॥ ३७ ॥

आघट्टयामास गतागताभ्यां
सावेगमग्राङ्गुलिरस्य तूणौ ।
विधेयमार्गे मतिरुत्सुकस्य
नयप्रयोगाविव गां जिगीषोः ॥ ३८ ॥

बभार शून्याकृतिरर्जुनस्तौ
महेषुधी वीतमहेषुजालौ ।
युगान्तसंशुष्कजलौ विजिह्मः
पूर्वापरौ लोक इवाम्बुराशी ॥ ३९ ॥

च्युत इति । शरा एव अर्थो धनं यस्य तस्माच्च्युते भ्रष्टे तस्मिन् इषुधौ निषङ्गे सहसा झटिति ध्वस्तार्थसारे अकाण्डे नष्टधनसारे बन्धाविव तत्काले मोघो वितथः प्रणयः प्रीतिर्यस्य सः प्रणयेन तत्कालकृतव्यर्थप्रार्थनः अर्थप्रार्थनात् पूर्वं कृतार्थ एवेति भावः । स पाणिः । निर्वाच्यतां कृतघ्नत्वा-दपवादराहित्यं कामयत इति निर्वाच्यताकामः । "शीलिकामिभक्ष्या-चरिभ्यो णः" इति णः । स इव इत्युत्प्रेक्षा । आभिमुख्यं प्रपेदे । यथा कश्चित् कृतघ्नस्तत्कालेऽकृतोपकारमपि बन्धुं पूर्वोपकारस्मरणात् पुनरनु-बध्नाति तद्वदित्यर्थः ॥ ३७

आघट्टयामासेति । अस्य मुनेः अग्रं चासौ अङ्गुलिश्चेति अग्राङ्गुलिः । "हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्" इति वामनः । विधेयमार्गे कर्त्तव्यान्वेषणे उत्सुकस्य प्रवृत्तस्य गां भुवं जिगीषोर्नायकस्य मतिर्बुद्धिर्नयः षाड्गुण्यं प्रयोगः उपायस्तौ नयप्रयोगाविव तूणौ निषङ्गौ सावेगं ससम्भ्रमम् । "इष्टानिष्टागमात्ताने आवेगश्चित्तसम्भ्रमः" इति शाश्वतः । गतागताभ्यां यातायाताभ्याम् आवापोद्वापाभ्याञ्च आघट्टयामास । अन्यत्र तु वितर्कयामास । शरग्रहणाय पुनः पुनस्तूणयोः पाणिं व्यापारयामासेत्यर्थः ॥ ३८

तेनानिमित्तेन तथा न पार्थ-
स्तयोर्यथा रिक्ततयानुतेपे ।
स्वामापदं प्रोज्झ्य विपत्तिमग्नं
शोचन्ति सन्तो ह्युपकारिपक्षम् ॥४०॥

प्रतिक्रियायै विधुरः स तस्मात्
कृच्छ्रेण विश्लेषमियाय हस्तः ।
पराङ्मुखत्वेऽपि कृतोपकारात्
तूणीमुखान्मित्रकुलादिवार्य्यः ॥ ४१ ॥

पश्चात्क्रिया तूणयुगस्य भर्त्तु-
र्जज्ञे तदानीमुपकारिणीव ।
सम्भावनायामधरीकृतायां
पत्युः पुरः साहसमासितव्यम् ॥ ४२ ॥

बभारेति । शून्याकृतिरिष्टनाशात् निस्तेजस्करूपोऽर्जुनस्तौ वीतमहेषुजालौ वीतानि गतानि महेषुजालानि ययोस्तौ महेषुधी महानिषङ्गौ विजिह्मः शून्यौ लोकौ युगान्ते संशुष्कजलौ । "शुषः कः" इति निष्ठातकारस्य ककारः । पूर्वापरौ अम्बुराशी समुद्राविव बभार ॥ ३९

तेनेति । पार्थस्तयोस्तूणयोः रिक्ततया हेतुना यथा अनुतेपे शुशोच तथा तेन अनिमित्तेन बाणक्षयरूपेण दुर्निमित्तेन न शुशोच । तथाहि— सन्तः स्वामापदं प्रोज्झ्य विसृज्य विपत्तिमग्नम् उपकारिणां पक्षं वर्गं शोचन्ति । स्वव्यसनापेक्षया परकीयव्यसनमेव सतामनुतापकमित्यर्थः ॥ ४०

प्रतीति । प्रतिक्रियायै विधुरः प्रतिकर्त्तुमसमर्थः । "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी । अर्जुनस्य स हस्तः पाणिः पराङ्मुखत्वेऽपि तत्कालवैमुख्येऽपि कृतोपकारात् तस्मात् तूणीमुखात् मित्रकुलादार्य्यः साधुः कृतज्ञ इव । "आर्य्यः साधुकुलीनयोः" इति विश्वः । कृच्छ्रेण महाकष्टेन विश्लेषमियाय । गौरादित्वात् तूणशब्दात् ङीष् ॥ ४१

पश्चादिति । तदानीं भर्त्तुः स्वामिनः । कर्त्तरि षष्ठी । पश्चात्क्रिया पृष्ठतः करणं तूणयुगस्य उपकारिणीव उपकारिकेव जज्ञे जाता । तथाहि—

तं शम्भुराक्षिप्तमहेषुजालं
लौहैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद ।
हृतोत्तरं तत्त्वविचारमध्ये
वक्तेव दोषैर्गुरुभिर्विपक्षम् ॥ ४३ ॥

जहार चास्मादचिरेण वर्म
ज्वलन्मणिद्योतितहैमलेखम् ।
चण्डः पतङ्गान्मरुदेकनीलं
तडित्वतः खण्डमिवाम्बुदस्य ॥ ४४ ॥

विकोशनिर्धौततनोर्महासिः
फणावतश्च त्वचि विच्युतायाम् ।
प्रतिद्विपाबद्धरुषः समक्षं
नागस्य चाक्षिप्तमुखच्छदस्य ॥ ४५ ॥

सम्भावनायां स्वयोग्यतायामधरीकृतायामफलीकृतायां पत्युः स्वामिनः पुरोऽग्रे आसितव्यमासितं स्थितम्। बहुलग्रहणाद्भावे तव्यप्रत्ययः। साहसं न क्षमं न योग्यम्। भर्त्रा सम्भावितस्य अवसरे अनुपकर्त्तुरनुजीविनः तत्साम्मुख्यम् अनुचितमित्यर्थः ॥ ४२

तमिति। शम्भुराक्षिप्तानि आहतानि महेषुजालानि यस्य तं मुनिं तत्त्वविचारमध्ये वादमध्ये हृतोत्तरं निरुत्तरीकृतं विपक्षं प्रतिवादिनं वक्ता वादी गुरुभिर्दोषैर्निग्रहस्थानैरिव लौहैर्लोहमयैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद व्यथयामास ॥ ४३

जहारेति। किञ्च अस्मान्मुनेरचिरेण शीघ्रं ज्वलद्भिर्मणिभिर्द्योतिताः हैम्यः सौवर्ण्यो लेखाः यस्य तत् तथोक्तम्। वर्म कवचम्। चण्डो मरुत् पवनः पतङ्गात् सूर्यादेकनीलं केवलं कृष्णवर्णम्। "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः। तडित्वतस्तडिद्युक्तस्य खण्डमिव जहार। तदा भगवन्मायया मुक्तकञ्चुको मुनिर्मेघनिर्मुक्तः सूर्य इव दिदीपे इति भावः ॥ ४४

अथ युग्मेनाह—विकोशेति। सोऽर्जुनः तनुं त्रायत इति तनुत्रं वर्म। "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः। तेन विना; विकोशः कोशादुद्धृतः निर्धौततनुः शाणोल्लीढमूर्त्तिः। ततो विशेषणसमासः। तस्य

विबोधितस्य ध्वनिना घनानां
हरेरपेतस्य च शैलरन्ध्रात् ।
निरस्तधूमस्य च रात्रिवह्ने-
र्विना तनुत्रेण रुचिं स भेजे ॥ ४६ ॥

युग्मकम् ।

अचित्ततायामपि नाम युक्ता-
मनूढ़तां प्राप्य तदीयकृच्छ्रे ।
महीं गतौ ताविषुधी तदानीं
विवव्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७ ॥

स्थितं विशुद्धे नभसीव सत्त्वे
धाम्ना तपोवीर्य्यमयेन युक्तम् ।
शस्त्राभिघातैस्तमजस्रमीश-
स्त्वष्टा विवस्वन्तमिवोल्लिलेख ॥ ४८ ॥

विकोशनिर्धौततनोर्मलीमसैर्मलापनद्धस्य तथा त्वचि विच्युतायां सत्यां कृणावृ-तस्य मुक्तकञ्चुकस्य असेः प्रतिद्विपे प्रतिगजे आबद्धकोपे बद्धकोपस्य समक्षं प्रतिगजस्य अग्रे आक्षिप्तमुखच्छदस्य निरस्तमुखावरणस्य नागस्य गजस्य च ॥ ४५

विबोधितस्येति। घनानां ध्वनिना गर्जितेन विबोधितस्य शैलरन्ध्रात् कन्दरादपेतस्य निष्क्रान्तस्य हरेः सिंहस्य च। तथा निरस्तधूमस्य गतधूमस्य रात्रिवह्नेश्च रुचिं शोभां भेजे। एतेनास्य तीक्ष्णतावैरनिर्यातनत्वरणादुर्मद-त्वमनस्वित्वतेजस्वित्वानि उक्तानि। अत्र रुचिमिव रुचिमिति सादृश्याक्षेपात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धो निदर्शनालङ्कारो मालया संसृष्टः ॥ ४६

अचित्ततायामिति। तदानीं कवचपतनसमये महीं गतौ इषुधी निषङ्गौ अचित्ततायामपि अचेतनत्वेऽपि तदीयकृच्छ्रे स्वामिव्यसने युक्तां योग्याम्। नाम किल। अकिञ्चित्करत्वादिति भावः। अनूढ़ताम् अवाङ्मुखत्वं प्राप्य चेतनया प्राणिसाधारणज्ञानेन योगं सम्बन्धं चैतन्यसम्बन्धं विवव्रतु-रित्युत्प्रेक्षा। अचेतनत्वे अवाङ्मुखत्वादिचेतनधर्मायोगादिति भावः ॥ ४७

संरम्भवेगोज्झितवेदनेषु
गात्रेषु वाधिर्य्य[चाधैर्य्य]मुपागतेषु
मुनेर्बभूवागणितेषुराशे-
र्लौहैस्तिरस्कार इवात्ममन्युः॥ ४९ ॥

ततोऽनुपूर्वायतवृत्तबाहुः
श्रीमान् चरल्लोहितदिग्धदेहः।
आस्कन्द्य वेगेन विमुक्तनादः
क्षितिं विधुन्वन्निव पार्ष्णिघातैः॥ ५०॥

साम्यं गतेनाशनिना मघोनः
शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण।
शम्भुं विभित्सुर्धनुषा जघान
स्तम्बं विषाणेन महानिवेभः॥ ५१ ॥

युग्मम्

स्थितमिति। विशुद्धे निर्मले नभसि इव सत्त्वे सत्त्वगुणे स्थितं तपोवीर्य्यमयेन तपोवीर्य्याभ्यामागतेन धाम्ना तेजसा युक्तं तम् अर्जुनम् ईशस्त्वष्टा विश्वकर्मा विवस्वन्तं सूर्य्यमिव अजस्रं निरन्तरं शस्त्राभिघातैः शस्त्रकर्षणैः उल्लिलेख ततक्ष॥ ४८

संरम्भेति। संरम्भवेगेन सम्भ्रमातिशयेन उज्झितवेदनेषु त्यक्तदुःखेषु गात्रेषु बाधिर्य्यं स्तैमित्यम् उपागतेषु सत्सु न गणिताः इषुराशयो येन तस्य अगणितेषुराशेः मुनेरर्जुनस्य आत्ममन्युः स्वकोपो लोहस्य विकारो लौहः कार्ष्णायसः तिरस्क्रियते आच्छाद्यते अनेनेति तिरस्कारः कञ्चुक इव बभूव। रोषवशात् न किञ्चित् प्रहारदुःखमज्ञासीदित्यर्थः। क्रोधैकवर्म्मणां वीराणां किमन्यैर्लौहभारैरित्यर्थः॥ ४९

अथ युग्मेनाह—तत इति। ततोऽनन्तरम् अनुपूर्व्वौ पूर्वमनुगतौ गोपुच्छाकारौ आयतौ दीर्घौ वृत्तौ वर्त्तुलौ बाहू यस्य सः श्रीमान् शोभावान् चरल्लोहितदिग्धदेहः स्रवद्रुधिरलिप्तगात्रः पार्ष्णिघातैश्चरणतलाघातैः। "तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ स्त्रियां पार्ष्णिरधस्तयोः" इत्यमरः। क्षितिं विधुन्वन् प्रकम्पयन्निव वेगेन आस्कन्द्य अभिद्रुत्य विमुक्तनादः सोऽर्जुनः॥५०

साम्यमिति। मघोन इन्द्रस्य अशनिना वज्रेण सह साम्यं गतेन वज्र-

रयेण सा सन्निदधे पतन्ती
भवोद्भवेनात्मनि चापयष्टिः ।
समुद्धता सिन्धुरनेकमार्गा
परं स्थितेनौजसि जह्नुनेव ॥ ५२ ॥

विकार्मुकः कर्मसु शोचनीयः
परिच्युतौदार्य्य इवोपचारः ।
विचिच्छिदे शूलभृता सलीलं
स पत्त्रिभिर्दूरमदूरपातैः ॥ ५३ ॥

उपोढकल्याणफलोऽभिरक्ष-
न्वीरव्रतं पुण्यरणाश्रमस्थः ।
उपोपवासैरिव संयतात्मा
तेपे मुनिस्तैरिषुभिः शिवस्य ॥ ५४ ॥

कल्पेन शशाङ्कस्य खण्डं शकलं तस्येव आकृतिर्यस्य तद्वद्वक्रमित्यर्थः । पाण्डुरञ्च तद्वदेवेति भावः । तेन शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण धनुषा शम्भुं बिभित्सुर्भेत्तुमिच्छुः सन् महानिभो गजः विषाणेन दन्तेन स्तम्बमिव जघान ॥ ५१

रयेणेति । रयेण वेगेन पतन्ती सा चापयष्टिर्भवस्य संसारस्य उद्भवः उत्पत्तिर्यस्मात् तेन भवोद्भवेन ईश्वरेण परे ओजसि परमे ज्योतिषि स्थितेन जह्नुना राजर्षिणा समुद्धता अत्युत्कटा अनेकमार्गा त्रिस्रोताः सिन्धुः गङ्गा इव आत्मनि सन्निदधे सम्यक् निहिता अन्तर्लिलायेत्यर्थः ॥ ५२

विकार्मुक इति । विकार्मुको भग्नचापः अत एव परिच्युतौदार्य्यो दानवर्जित उपचारः सत्कार इव कर्मसु रणक्रियासु कृत्येषु च शोचनीयः शोच्योऽपूज्यश्च सत्त्वावष्टम्भेनाभग्नचित्तत्वाच्च सोऽर्जुनः शूलभृता शिवेन सलीलं सहेलं यथा तथा दूरपातैः अतिगाढ़प्रहारैः पत्त्रिभिः शरैर्दूरमत्यन्तं विचिच्छिदे नुन्नः ॥ ५३

उपोढेति । उपोढमासन्नं कल्याणफलम् अस्त्रलाभरूपं स्वर्गादिकञ्च

ततोऽग्रभूमिं व्यवसायसिद्धेः
सीमानमन्यैरतिदुस्तरं सः ।
तेजःश्रियामाश्रयमुत्तमासिं
साक्षादहङ्कारमिवाललम्बे ॥ ५५ ॥

शरानवद्यन्ननवद्यकर्मा
चचार चित्रं प्रविचारमार्गैः ।
हस्तेन निस्त्रिंशभृता स दीप्तः
सार्कांशुना वारिधिरूर्मिणेव ॥ ५६ ॥

यथा निजे वर्त्मनि भाति भाभि-
श्छायामयश्चाप्सु सहस्ररश्मिः ।
तथा भ्रमन्नाशु रणस्थलीषु
स्पष्टद्विमूर्तिर्ददृशे स भूतैः ॥ ५७ ॥

यस्य सः वीरव्रतमाहवादनिवृत्तिरूपं तीव्रं तपश्च अभिरक्षन् पालयन् पुण्यो यो रण इव आश्रमस्तत्र तिष्ठतीति पुण्यरणाश्रमस्थः संयतात्मा नियमितचित्तो मुनिरर्जुनः कश्चित्तपस्वी च तैः शिवस्य महादेवस्य इषुभिः शरैर्जपोपवासैरिव तेपे तप्तः । तपतेः कर्मणि लिट् ॥ ५४

तत इति । ततश्चापान्तर्धानानन्तरं सोऽर्जुनः अग्रभूमिं विपदि गन्तव्यस्थानं शरणमित्यर्थः । कुतः ? व्यवसायसिद्धेरुद्योगसिद्धेः सीमानम् अवधिं साधकतममित्यर्थः । अन्यैः परैरतिदुस्तरं दुरतिक्रमं तेजःश्रियां प्रतापसम्पदामाश्रयं हेतुमित्यर्थः । उत्तमासिं महाखड्गम् । "सन्महत्" इत्यादिना समासः । साक्षादहङ्कारं सविग्रहम् अभिमानमिव आललम्बे जग्राह ॥ ५५

शरानिति । अनवद्यकर्मा अगर्ह्यकर्मा । "अवद्यपण्य" इत्यादिना निपातः । शरान् अवद्यन् खण्डयन् वीरो निस्त्रिंशभृता खड्गयुक्तेन हस्तेन सार्कांशुना अर्कांशुसहितेन ऊर्मिणा तरङ्गेण वारिधिरिव दीप्तो दीपितः सोऽर्जुनः प्रविचारमार्गैः खड्गिनां गतिभेदैश्चित्रं यथा तथा चचार ॥ ५६

यथेति । भाभिर्दीप्तिभिरुपलक्षितः । "स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः" इत्यमरः । सहस्ररश्मिरर्को यथा निजे वर्त्मनि नभसि

शिवप्रणुन्नेन शिलीमुखेन
त्सरुप्रदेशादपवर्ज्जिताङ्गः ।
ज्वलन्नसिस्तस्य पपात पाणे-
र्घनस्य वप्रादिव वैद्युतोऽग्निः ॥ ५८ ॥

आक्षिप्तचापावरणेषुजाल-
श्छिन्नोत्तमासिः स मृधेऽवधूतः ।
रिक्तः प्रकाशश्च बभूव भूमे-
रुत्सादितोद्यान इव प्रदेशः ॥ ५९ ॥

स खण्डनं प्राप्य परादमर्षवान्
भुजद्वितीयोऽपि विजेतुमिच्छया ।
ससर्ज वृष्टिं परिरुग्णपादपां
द्रवेतरेषां पयसामिवाश्मनाम् ॥ ६० ॥

छायामयः प्रतिबिम्बरूपः सन् अप्सु भाति स्पष्टद्विमूर्त्तिर्भाति रणस्थलीषु च स्पष्टे द्वे मूर्त्ती यस्य स स्पष्टद्विमूर्त्तिः सन् सोऽर्जुनः भ्रमन् तथा भूतैर्गणै-र्ददृशे दृष्टः । यथैकोऽर्को नभसि अप्सु च अनेक इव दृश्यते, तथा सोऽपि दिवि भुवि च युगपत् आशु सञ्चाराद् यौगपद्यभ्रमादेव एकोऽपि अनेक इव गणैर्दृष्ट इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७

शिवेति । शिवेन प्रणुन्नः क्षिप्तस्तेन शिलीमुखेन त्सरुप्रदेशात् मुष्टि-प्रदेशमवधिं कृत्वा "त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्" इत्यमरः । अपवर्जिताङ्गो लूनविग्रहः असिः खड्गस्तस्य अर्जुनस्य पाणेः करात् घनस्य मेघस्य वप्रात् तटात् वैद्युतो विद्युत्सम्बन्धी अग्निरिव ज्वलन् पपात ॥ ५८

आक्षिप्तेति । आक्षिप्तानि अपहृतानि चापावरणेषुजालानि धनुर्वर्म-बाणसमूहा यस्य सः छिन्नोत्तमासिः लूनमहाखड्गः मृधे रणे । "मृध-मास्कन्दनं सङ्ख्यम्" इत्यमरः । अवधूतो निरस्तः सोऽर्जुनः उत्सादितम् उत्पाटितम् उद्यानं यस्य स भूमेः प्रदेशो भूमिभाग इव रिक्तः शून्यः प्रकाशो निःसम्बाधश्च दृश्य इति यावत् बभूव ॥ ५९

स इति । परात् परस्मात् शत्रोः । "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इति विकल्पात् न स्मादादेशः । खण्डनं भङ्गं प्राप्य अमर्षवान् सोऽर्जुनः भुज-

नीरन्ध्रं परिगमिते क्षयं पृषत्कै-
र्भूतानामधिपतिना शिलावितानें।
उच्छ्रायस्थगितनभो दिगन्तरालं
चिक्षेप क्षितिरुहजालमिन्द्रसूनुः ॥६१॥

निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः
कुर्वद्भिर्भुवमभितः कषायचित्राम्।
ईशानः सकुसुमपल्लवैर्नगैस्तै-
रातेने बलिमिव रङ्गदेवताभ्यः ॥ ६२ ॥

उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया
वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः।
गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-
माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥६३॥

द्वितीयो भुजमात्रसहायः सन् अपि विजेतुमिच्छया दृषेभ्यः इतराणि तेषां दृषदितरेषां कठिनानां पाषाणामिव करकाणामित्यर्थः। अश्मनां सम्बन्धिनीं परिरुग्णा भग्नाः पादपाः यस्याः सा, तां वृष्टिं ससर्ज अश्मभिर्जघान इत्यर्थः ॥ ६०

नीरन्ध्रमिति। शिलावितानें शिलाजाले भूतानामधिपतिना शिवेन पृषत्कैर्बाणैः क्षयं परिगमिते नीते सति इन्द्रसूनुरर्जुनः उच्छ्रायेण उत्सेधेन स्थगितम् आच्छादितं नभोदिशाम् अन्तरालञ्च येन तत् नीरन्ध्रं सान्द्रं रोहन्तीति रुहाः। इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः। क्षितौ रुहा वृक्षास्तेषां जालं चिक्षेप प्रेरयामास। "उच्छ्रायं गमितवती" इति प्रामादिकः पाठः ॥६१

निःशेषमिति। ईशानः शिवः। शानच्प्रत्ययः। निःशेषं यथा तथा शकलितानि वल्कलानि त्वचः अङ्गानि शाखा सारो मज्जा च येषां तैर्भुवम् अभितः कषायो यो रागः स्वरसेन [स्वरागेन] रञ्जनमिति यावत्। "रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री" इति वैजयन्ती। तेन चित्रां विचित्रवर्णां कुर्वद्भिः सकुसुमपल्लवैस्तैर्नगैर्वृक्षैः रङ्गे रणरङ्गे या देवतास्ताभ्यो बलिं पूजामिव आतेने ॥ ६२

अभिलषत उपायं विक्रमं कीर्त्तिलक्ष्म्यो-
रसुगममरिसैन्यैरङ्कमभ्यागतस्य ।
जनक इव शिशुत्वे सुप्रियस्यैकसूनो-
रविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः ॥ ६४ ॥

इति किरातार्जुनीये महाकाव्ये
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

उन्मज्जन्निति। गाण्डीवी अर्जुनः उन्मज्जन् उत्तरन् मकरो जलग्राहविशेषः अमरापगाया गङ्गाया इव बाणनद्याः बाणप्रवाहात् वेगेन प्रतिमुखम् अभिमुखम् एत्य आगत्य कनकशिलानिभम्। कनकग्रहणं काठिन्यातिशयद्योतनार्थम्। विषमविलोचनस्य त्र्यम्बकस्य वक्षो हृदयं भुजाभ्याम् आजघ्ने ताडितवान्। अत्रात्मनेपदं विचार्य्यम् "आङो यमहनः" इत्यत्र अकर्माधिकारात् "स्वाङ्गकर्मकाच्च" इति वक्तव्यत्वात् न च शिवस्य प्रतिमुखम् इत्यन्वयात् कनकशिलानिभं कनकनिकषतुल्यं श्यामं स्ववक्ष आजघ्ने इत्यर्थः इति वाच्यम्। अनौचित्याचरणात् न हि युद्धाय सन्नद्धा निपुणा अपि मल्लाः स्ववक्षस्ताडनमाचरन्ति किन्तु स्वभुजास्फालनम्। किञ्च अनन्तरं वक्ष्यमाणभवकर्तृकाविनयसहनविरोधात् वक्ष एव इत्यन्वयस्य अव्यवधानाच्च पूर्वैरेव दूषितत्वादतो व्याकरणान्तरात् द्रष्टव्यम्। केचित्तु "त्र्यम्बकस्य वक्षः प्राप्य" इत्यध्याहारं स्वीकृत्य अकर्मकत्वादात्मनेपदमाहुः ॥ ६३

अभिलषत इति। कीर्त्तिलक्ष्म्योरुपायं साधनभूतम् अरिसैन्यैरसुगमं दुरासदं विक्रमम् अभिलषतः। सूनुपक्षे यत्किञ्चिन्महत् फलं प्रार्थयमानस्येत्यर्थः। अत एव अङ्कम् अन्तिकम् अभ्यागतस्य उत्सङ्गमारूढस्य च पाण्डवस्य अविनयं स्मरारिरनेन भक्तवात्सल्यमेव सहनकारणमिति सूच्यते। शिशुत्वे शैशवे सुप्रियस्य परप्रेमास्पदस्य कुतः एक एव सूनुस्तस्यैकसूनोरविनयं जनक इव सेहे सोढ़वान् ॥ ६४

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
सप्तदशः सर्गः ॥ १७

अष्टादशः सर्गः ।

——:o:——

तत उदग्र इव द्विरदे मुनौ
रणमुपेयुषि भीमभुजायुधे ।
धनुरपास्य सबाणधि शङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥ १ ॥

हरपृथासुतयोर्ध्वनिरुत्पत-
न्नमृदुसंवलिताङ्गुलिपाणिजः ।
स्फुटदनल्पशिलारवदारुणः
प्रतिननाद दरीषु दरीभृतः ॥ २ ॥

शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीः
सुखमिवानुबभूव कपिध्वजः ।
क इव नाम बृहन्मनसां भवे-
दनुकृतेरपि सत्त्ववतां क्षमः ॥ ३ ॥

तत इति । ततो मुष्टियुद्धानन्तरम् उदग्रे महति द्विरदे गजे इव भीमौ भुजौ एव आयुधे यस्य तथाभूते रणमुपेयुषि मुनौ शङ्करः स्वयमपि सबाणधि सतूणं धनुरपास्य त्यक्त्वा मुष्टिभिर्घनैर्लोहमुद्गरैरिव प्रतिजघान । प्राङ्मुनिकृताघातस्य प्रतिघातं कृतवानित्यर्थः । "घनाः कठिनसङ्घात-मेघकाठिन्यमुद्गराः" इति वैजयन्ती । "घनस्तु लोहमुद्गरे" इति विश्वः । यद्यपि मुष्टिशब्दः "मुष्ट्या तु बद्धया । सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" इत्यमरः । उभयथा प्रयोगाद्‌द्विलिङ्गः तथाप्यत्र उपमानसारूप्यात् पुंलिङ्गो ग्राह्यः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

हरेति । हरपृथासुतयोः शिवार्जुनयोरमृदु निविडं यथा तथा संवलिताः सङ्कुचिताः अङ्गुलयो येषां ते मुष्टीकृता इत्यर्थः । तेषु पाणिषु जातस्तयोक्तः । स्फुटन्तीनां विदलन्तीनाम् अनल्पशिलानाम् आरव इव दारुणो भीषणो ध्वनिरुत्पतन् उद्गच्छन् । दरीभृतो गिरेर्दरीषु गुहासु प्रतिननाद प्रतिदध्वान ॥ २

शिवेति । कपिध्वजः शिवस्य भुजाहतिभिर्मुष्टिघातैर्भिन्ना विदीर्णाः

व्रणमुखच्युतशोणितशीकर-
स्थगितशैलतटाभभुजान्तरः।
अभिनवौषसरागभृता बभौ
जलधरेण समानमुमापतिः॥ ४॥

उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः
प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः।
भृशरया इव सह्यमहीभृतः
पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः॥ ५॥

निपतितेऽधिशिरोधरमायते
सममरत्नियुगेऽयुगचक्षुषः।
त्रिचतुरेषु पदेषु किरीटिना
लुलितदृष्टि मदादिव चस्खले॥ ६॥

याः पृथ्वी महत्यः क्षतयः प्रहाराः व्रणास्ताः सुखमिव अनुबभूव। दुःखकरीरपीति भावः। क्षतोदुःखं नाजीगणदित्यर्थः। ननु दुःमहदुःखविशेषु कथमगणना इत्यत्राह—क इति। क इव नाम को नु खलु सत्त्ववतां सत्त्वाधिकानां उन्नमनसां तेजस्विनाम् अनुकर्तेरनुकरणस्यापि क्षमो भवेत्। मनस्विनां चरितं नटवदनुकर्त्तुमपि न कश्चिदीष्टे, तस्य आचरणं तु दूरापास्तमिति भावः। रौद्ररसाविष्टमनसां मनस्विनां कुतः सुखदुःखगणनेति भावः॥ ३

व्रणेति। व्रणमुखेभ्यश्च्युतस्य क्षरितस्य शोणितस्य शीकरैः स्थगितमावृतं शैलतटाभं शिलाभं भुजान्तरं वक्षो यस्य स तथोक्तः। उमापतिरभिनवमौषसरागं सन्ध्यारागं बिभर्त्तीति तथोक्तेन जलधरेण समानं तुल्यं यथा तथा बभौ इत्युपमा॥ ४

उरसीति। शूलभृतः शिवस्य उरसि प्रहिताः प्रयुक्ताः अर्जुनस्य मुष्टयः पृथुनि विशाले सह्याद्रेः रोधसि तटे भृशरयास्तीव्रवेगाः सिन्धोः समुद्रस्य महोर्मय इव मुहुः प्रतिहतिं ययुः॥ ५

निपतित इति। अयुगानि चक्षूंषि यस्य तस्य अयुगचक्षुषः त्रिलोचनस्य आयते दीर्घे अरत्नियुगे अरत्न्योर्व्वद्धमुष्ट्योर्हस्तयोर्युगे युग्मे। "हस्तो

अभिभवोदितमन्युविदीपितः
समभिसृत्य भृशं जवमोजसा ।
भुजयुगेन विभज्य समाददे
शशिकलाभरणस्य भुजद्वयम् ॥ ७ ॥

प्रववृतेऽथ महाहवमल्लयो-
रचलसञ्चलनाहरणो रणः ।
करणशृङ्खलसङ्कलना गुरु-
र्गुरुभुजायुधगर्वितयोस्तयोः ॥ ८ ॥

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः
स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना ।

मुष्टया तु वद्धया । सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" इत्यमरः। प्रकृते तु मुष्टिमात्रविवक्षया प्रयोगः। शिरोधरायामधीति अधिशिरोधरम् अधिकन्धरं समं युगपत् निपतिते सति। किरीटिना अर्जुनेन सदाद्विव त्रीणि चत्वारि वा त्रिचतुराणि। "सङ्ख्ययाव्ययासन्न" इत्यादिना बहुव्रीहिः। "चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्" इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः। तेषु त्रिचतुरेषु पदेषु लुलितदृष्टि घूर्णितनेत्रं यथा तथा चस्खले स्खलितम्। भावे लिट् ॥ ६

अभिभवेति। अभिभवेन उग्ररूपेण उदितः उत्पन्नो यो मन्युः क्रोधः तेन विदीपितः प्रज्वलितः सः अर्जुनः भृशं जवं समभिसृत्य समभिद्रुत्य ओजसा बलेन शशिकलाभरणस्य इन्दुमौलेः शिवस्य भुजद्वयं भुजयुगेन विभज्य वियोज्य समाददे जग्राह ॥ ७

प्रववृत इति। अथ महाहवे महारणे मल्लयोर्बलीयसोः। "मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि" इति विश्वः। गुरुभुजौ एव आयुधं तेन गर्वितयोस्तयोः शिवार्जुनयोः करणानि करचरणबन्धनान्येव शृङ्खलानि येषां तेषां सङ्कलना सङ्घट्टना तया गुरुर्दुस्तरः तया अचलस्य हिमाद्रेः सञ्चलनं कम्पस्तस्य आहरणः आरोपकः। कर्त्तरि ल्युट्। रणः प्रववृते प्रवृत्तः ॥ ८

समधिरूढमर्जुन नु जिष्णुना
खिदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः ॥ ९ ॥
प्रचलिते चलितं स्थितमास्थिते
विनमिते नतमुन्नतमुन्नतौ।
वृषकपिध्वजयोरसहिष्णुना
मुहुरभावभयादिव भूभृता ॥ १० ॥
करणशृङ्खलनिःसृतयोस्तयोः
कृतभुजध्वनि वल्गु विवल्गतोः।
चरणपातनिपातितरोधसः
प्रससृपुः सरितः परितः स्थलीः ॥११॥

वयमिति। अयं पुरोवर्त्ती पुमान् असौ भगवान् प्रसिद्धो देवः। तदुक्तम् "इदमः समक्षरूपं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्" इति। उत पाण्डवः अयं हि तिष्ठदवस्थायां भ्रम इति वेदितव्यम्। अथ पतनावस्थायामाह—मुनिना अवाक् अधःस्थितम् उत शशिमौलिना अर्जुन देवेन नु समधिरूढम् उपरिस्थितम्। अथ जिष्णुना स्वित् अर्जुनेन वा समधिरूढमित्येवं गणैः प्रमथैर्वेगवशात् मुमुहे भ्रान्तम्। "मुह वैचित्त्ये" भावे लिट् ॥ ९

प्रचलित इति। असहिष्णुना तयोर्भारमसहमानेन भूभृता शैलेन अभावभयात् विनाशभयादिव मुहुर्वृषश्च कपिश्च ध्वजे ययोस्तयोर्वृषकपिध्वजयोः प्रचलिते चलने सति चलितं प्रचेले आस्थिते तूष्णीम् अवस्थाने स्थितं तथैव तस्थे। विनमिते सम्यगाक्रमणे सति नतं नम्रीभूतम् अनामीति यावत्। उन्नतौ उन्नमने सति उन्नतम् उदनामि। सर्वत्र भावे क्तः ॥ १०

करणेति। करणानि करचरणबन्धविशेषास्तान्येव शृङ्खलानि तेभ्यो निःसृतयोर्मुहुस्त्यक्तबन्धयोरित्यर्थः। कृतो भुजध्वनिः भुजास्फोटनशब्दो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा वल्गु सुन्दरञ्च यथा तथा विवल्गतोरुत्प्लवमानयोस्तयोः हरपार्थयोश्चरणपातैः पादक्षेपैर्निपातितानि रोधांसि यासां ताः सरितो नद्यः स्थलीः परितःस्थलीषु प्रससृपुः प्रसृताः। "अभितः

वियति वेगपरिप्लुतमन्तरा
समभिसृत्य रयेण कपिध्वजः।
चरणयोश्चरणानमितक्षिति-
र्निजगृहे तिसृणां जयिनं पुराम् ॥१२॥

विस्मितः सपदि तेन कर्मणा
कर्मणां क्षयकरः परः पुमान्।
क्षेप्तुकाममवनौ तमक्रमं
निष्पिपेष परिरभ्य वक्षसा ॥१३॥

तपसा तथा न मुदमस्य ययौ
भगवान् यथा विपुलसत्त्वतया।
गुणसंहतेः समतिरिक्तमहो
निजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् ॥१४॥

परितः" इत्यादिना द्वितीया। "जनपद" इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष्। कूलपातक्षोभात् उद्वेलसलिलाः सरितः स्थलानि प्रामज्जयन् इत्यर्थः। एतेन तयोर्भार उक्तः ॥११

वियतीति। वियति अन्तरिक्षे वेगेन परिप्लुतम् उत्पतितं तिसृणां पुरां जयिनं त्रिपुरान्तकम्। "जिदृक्षि" इत्यादिना इनिप्रत्ययः। कपिध्वजोऽर्जुनश्चरणाभ्यां पादाभ्याम् आनमितक्षितिः सन् रयेण वेगेन समभिसृत्य अभिद्रुत्य अन्तरा मध्यमार्गे चरणयोः पदयोः निजगृहे निगृहीतवानित्यर्थः। उत्पतितस्य भगवतश्चरणौ स्वकराभ्यां जग्राह इत्यर्थः ॥१२

विस्मित इति। तेन कर्मणा चरणग्रहणकर्मणा सपदि विस्मितः सविस्मयः कर्मणां क्षयकरः मोक्षप्रद इत्यर्थः। परः पुमान् हरः अवनौ क्षितौ क्षेप्तुं कामो यस्य तम्। "तुङ्काममनसोरपि" इति मकारलोपः। अक्रमम् अक्रान्तं तं पार्थं वक्षसा परिरभ्य निष्पिपेष गाढमालिलिङ्ग इत्यर्थः। रथोद्धता वृत्तम् ॥१३

तपसेति। भगवान् देवः अस्य अर्जुनस्य विपुलसत्त्वतया बहुसत्त्वसम्पदेत्यर्थः। धैर्यसम्पत्तेरिति यावत् यथा मुदं ययौ तथा तपसा मुदं न ययौ।

अथ हिमशुचिभस्मभूषितं
शिरसि विराजितमिन्दुलेखया।
स्ववपुरतिमनोहरं हरं
दधतमुदीच्य ननाम पाण्डवः ॥१५॥

सहशरधि निजं तथा कार्मुकं
वपुरतनु तथैव संवर्मितम्।
निहितमपि तथैव पश्यन्नसिं
वृषभगतिरुपाययौ विस्मयम् ॥१६॥

सिषिचुरवनिमम्बुवाहाः शनैः
सुरकुसुममियाय चित्रं दिवः।
विमलरुचि भृशं नभो दुन्दुभे-
र्ध्वनिरखिलमनाहतस्यानशे ॥१७॥

तथाहि सतां गुणसंहतिस्तपःसेवादिगुणसङ्घातात् समतिरिक्तम् अतिशयितं निजं सत्त्वमेव उपकारि उपकारकमहो। प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥१४

अथेति। अथ हिमशुचिना हिमशुभ्रेण भस्मना भूषितं शिरसि इन्दुलेखया विराजितं शोभितम् अतिमनोहरं सुन्दरं स्ववपुर्दधतम्। किरातरूपं विहाय निजविग्रहं दधानं हरमुदीच्य पाण्डवो ननाम प्रणतवान्। अपरवक्त्रं वृत्तम्। "अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ" इति लक्षणात् ॥१५

सहेति। वृषस्य इव गतिर्यस्य सोऽर्जुनः तस्मिन् समये सह शरधिभ्यां वर्त्तत इति सहशरधि सनिषङ्गम्। "वोपसर्जनस्य" इति विकल्पात् सहशब्दस्य न सभावः। निजं कार्मुकं गाण्डीवं तथैव पूर्ववदेव संवर्मितं सम्यक् कवचितम् अतनु महत् निजं वपुः तथैव निहितं यथापूर्वं स्थापितम्। असिमपि खड्गञ्च तथैव पश्यन् विस्मयम् उपाययौ। क्वचित्तु "वृषभगतिम्" इति पाठः। तत्र वृषभगतिं शिवञ्च पश्यन् विस्मयम् उपाययौ इत्यर्थः। प्रमुदितवदना वृत्तम्। "प्रमुदितवदना भवेत् नौ रसौ" इति लक्षणात् ॥१६

सिषिचुरिति। अम्बुवाहाः शनैरवनिं सिषिचुरुक्षाञ्चक्रुः दिवोऽन्त-

आसेदुषां गोत्रभिदोऽनुवृत्त्या
गोपायकानां भुवनत्रयस्य ।
रोचिष्णुरत्नावलिभिर्विमानै-
र्द्यौराचिता तारकितेव रेजे ॥१८॥

हंसा बृहन्तः सुरसद्मवाहाः
संह्रादिकण्ठाभरणाः पतन्तः ।
चक्रुः प्रयत्नेन विकीर्य्यमाणै-
र्व्योम्नः परिष्वङ्गमिवाग्रपक्षैः ॥१९॥

मुदितमधुलिहो वितानीकृताः
स्रज उपरि वितत्य सान्तानिकीः ।
जलद इव निषेदिवांसं वृषे
मरुदुपसुखयाम्बभूवेश्वरम् ॥२०॥

रित्वात् चित्रं विचित्रं सुरकुसुमं मन्दारकुसुमानि । जातावेकवचनम् । इयायाजगाम । अनाहतस्य अताड़ितस्य दुन्दुभेः । जातावेकवचनम् । ध्वनिः शब्दो विमलरुचि प्रसन्नम् अखिलं नभो भृशम् आनशे व्याप । अताड़िता एव दुन्दुभयो नेदुरित्यर्थः । सर्व्वमिदम् अस्य सर्वलोकहितार्थत्वादिति वेदितव्यम् ॥१७

आसेदुषामिति । गोत्रभिदः इन्द्रस्य अनुवृत्त्या अनुस्मरणेन आसेदुषाम् आसन्नानां भुवनत्रयस्य गोपायकानां रक्षकाणां लोकपालादीनाम् । "गुपू धूप" इत्यादिना आयप्रत्ययः, तदन्तात् खल् । रोचिष्णवः प्रकाशनशीलाः रत्नावलयो येषां तैः । "अलङ्कञ्" इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः । विमानैः पुष्पकैराचिता व्याप्ता द्यौस्तारकिता सञ्जाततारकेव रेजे । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥१८

हंसा इति । बृहन्तः महान्तः । सुरसद्मानि विमानानि वहन्तीति सुरसद्मवाहाः । कर्मण्यण् । संह्रादीनि निह्रादीनि मुखराणि कण्ठाभरणानि किङ्किण्यो येषां ते पतन्तो धावन्तो हंसाः प्रयत्नेन विकीर्य्यमाणैर्विक्षिप्यमाणैरग्रपक्षैः पक्षाग्रैर्व्योम्नः परिष्वङ्गमालिङ्गनं चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥१९

मुदितेति । मरुत् वायुः जलदे मेघे इव वृषे निषेदिवांसम् उपविष्टम्

कृतधृति परिवन्दितेनोच्चकै-
र्गणपतिभिरभिन्नरोमोद्गमैः ।
तपसि कृतफले फलज्यायसी
स्तुतिरिति जगदे हरेः सूनुना ॥२१॥

शरणं भवन्तमतिकारुणिकं
भव भक्तिगम्यमधिगम्य जनाः ।
जितमृत्यवोऽजित भवन्ति भये
ससुरासुरस्य जगतः शरणम् ॥२२॥

विपदेति तावदवसादकरी
न च कामसम्पदभिकामयते ।
न नमन्ति चैकपुरुषं पुरुषा-
स्तव यावदीश न नतिः क्रियते ॥२३॥

ईश्वरं मुदिता मधुलिहो भृङ्गा याभिस्ताः वितानीकृता उल्लोचाकाराः कृताः । "अस्त्री वितानमुल्लोचः" इत्यमरः । मान्तानिकीः सन्तानकुसुमविकाराः स्रजो मन्दारमाला इत्यर्थः । सन्तानशब्दाद्विकारार्थे ठक् । "सन्तानः कल्पवृक्षश्च" इत्यमरः । उपरि वितत्य विस्तार्य उपसुखयाम्बभूव प्रह्लादयामास ॥२०

कृतेति । अभिन्नरोमोद्गमैरविरलरोमाञ्चैर्गणपतिभिः प्रमथमुख्यैः उच्चकैः परिवन्दितेन साधु साधु इति संस्तुतेन । "वदि अभिवादनस्तुत्योः" कर्मणि क्तः । हरेः सूनुना अर्जुनेन तपसि कृतं फलं भगवत्साक्षात्कारलक्षणं येन तस्मिन् कृतफले सतीत्यर्थः । कृतधृति कृतसन्तोषं यथा तथा फलज्यायसी फलाधिका इति वक्ष्यमाणा स्तुतिर्जगदे कथिता ॥२१

शरणमिति । हे अजित ! हे अपराजित ! हे भव ! अतिकारुणिकम् अतिदयालुम् । "तदस्य प्रयोजनम्" इति ठक् । भक्तिगम्यं भक्तिमात्रसुलभं भवन्तं शरणं रक्षकमधिगम्य जितमृत्यवो विगतमरणा अमरा भूत्वेत्यर्थः, जनाः ससुरासुरस्य जगतो भये आपदि शरणं स्वयं रक्षितारो भवन्ति । "शरणं गृहरक्षित्रोः" इति विश्वः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥२२

विपदिति । हे ईश ! यावत् तव नतिः प्रणामो न क्रियते पुरुषेणेति

संसेवन्ते दानशीला विमुक्त्यै
संपश्यन्तो जन्मदुःखं पुमांसः ।
यन्निःसङ्गस्त्वं फलस्यानतेभ्य-
स्तत्कारुण्यं केवलं न स्वकार्य्यम् ॥२४॥

प्राप्यते यदिह दूरमगत्वा
यत् फलत्यमरलोकगताय ।
तीर्थमस्ति न भवार्णववाह्यं
सार्वकामिकमृते भवतस्तत् ॥२५॥

शेषः । तावदेव एकं पुरुषम् एकाकिनं सन्तमवमादकरी क्षयकरी विपदेति प्राप्नोति । कामसम्पत् मनोरथसम्पच्च न अभिकामयते न इच्छति । पुरुषाश्च अन्ये लोकास्तमेकं पुरुषं तव स्तुतिमकुर्वाणं न नमन्ति न वशे वर्त्तन्ते नानिष्टनिवृत्तिः नापीष्टप्राप्तिरित्यर्थः । यदा तु त्वां प्रणमन्ति तदा एव सर्वं लभ्यते इति भावः ॥२३

संसेवन्त इति । दानं शीलं स्वभावो निजधर्मो येषां ते दानशीलाः त्वामेव उद्दिश्य दानं कुर्वन्त इत्यर्थः । "तस्माद्दानं परमं वदन्ती"ति श्रुतेरिति भावः । कुतः ? यतो जन्मदुःखं सम्पश्यन्तः अनुभवन्तः पुमांसो विमुक्त्यै मोक्षाय संसेवन्ते भवन्तमिति शेषः । न च तच्चित्रं किन्तु आनतेभ्यः प्रणतेभ्यः निःसङ्गो निःस्पृहः त्वं यत् फलसि फलं ददासि तेषां फलार्थि-त्वादिति भावः । तत् केवलं निरुपाधिकं कारुण्यं करुणा । स्वार्थे ष्यञ् । "कारुण्यं करुणा घृणा" इत्यमरः । न स्वकार्य्यमेतदेव चित्रं केवलं परार्थत्वादिति भावः । शालिनीवृत्तम् ॥२४

प्राप्यत इति । यत् तीर्थमिह अस्मिन् लोके दूरमगत्वा प्राप्यते स्मृति-मात्रसुलभमित्यर्थः । गङ्गादिकन्तु न तथेति भावः । यत् तीर्थम् अमरलोकगताय फलति फलं प्रयच्छति । अत्रापि स्मरणमात्रादेवेति भावः । भवः संसारः स एव अर्णवः ततो वाह्यं बहिर्भवं संसारातीतं मोक्ष-प्रदमित्यर्थः । "बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्" इति ञप्रत्ययः । सर्वे कामाः प्रयोजनमस्येति सार्वकामिकम् । "तदस्य प्रयोजनम्" इति ठक् । तत् तादृक् तरन्ति अनेनेति तीर्थं तारकं भवतस्त्वदृते । "अन्या-रात्" इत्यादिना पञ्चमी । अन्यत् नास्ति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥२५

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्
प्रतिहतमतिरेति घोरां गतिम्।
इयमनघ! निमित्तशक्तिः परा
तव वरद! न चित्तभेदः क्वचित् ॥२६॥

दक्षिणां प्रणतदक्षिण! मूर्त्तिं
तत्त्वतः शिवकरीमविदित्वा।
रागिणापि विहिता तव भक्त्या
संस्मृतिर्भव! भवत्यभवाय ॥२७॥

दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय
प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः।
सम्यग्दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां
यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥२८॥

व्रजतीति। हे वरद! त्वयि प्रीतिमान् नरः शुचि निर्मलं पदं कैवल्यं मुक्तिं व्रजति। "मुक्तिः कैवल्यनिर्वाण" इत्यमरः। प्रतिहतमतिरुपहतबुद्धिस्त्वद्द्वेषीत्यर्थः। घोरां गतिं तीव्रं नरकमिति प्राप्नोति। न च एतावता तव रागद्वेषकलङ्कपङ्कमित्याह—इयमिति। हे अनघ! निष्कलङ्क! इयं भक्ताभक्तयोरिति शेषः। विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता। परा दुस्तरा निमित्तशक्तिर्निमित्तभूता शक्तिः स्वचेष्टितमहिमा तव क्वचिद् भक्ते द्वेषिणि वा कुत्रापि चित्तभेदो बुद्धिवैषम्यं नास्ति स्वकर्मणैव जन्तुस्तरति पतति वा त्वं साक्षितया सर्वत्र सम इत्यर्थः ॥२६

दक्षिणामिति। हे भव! हे प्रणतदक्षिण! प्रणतेषु दाक्षिण्यसम्पन्न! दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्त्तित्वम्। "दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु" इति विश्वः। शिवकरीं श्रेयस्करीम्। "कृञो हेतु" इत्यादिना टप्रत्यये ङीप्। तव दक्षिणां मूर्त्तिं तत्त्वतो याथार्थ्येन अविदित्वापि रागिणा रागद्वेषवतापि भक्त्या विहिता तव संस्मृतिः संस्मरणमभवाय संसारनिवृत्तये। प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते। भवति तत्त्वज्ञानं विनापि भक्तिपूर्विका तव संस्मृतिरेव मुक्तिनिदानमित्यर्थः। स्वागतावृत्तम् ॥२७

युक्ताः स्वशक्त्या मुनयः प्रजानां
हितोपदेशैरुपकारवन्तः ।
समुच्छिनत्सि त्वमचिन्त्यधामा
कर्माण्युपेतस्य दुरुत्तराणि ॥२९॥
सन्निबद्धमपहर्त्तुमहार्य्यं
भूरि दुर्गतिभयं भुवनानाम् ।
अद्भुताकृतिमिमामतिमाय-
स्त्वं बिभर्षि करुणामय ! मायाम् ॥ ३० ॥

दृष्ट्वेति । प्रेक्षया बुद्ध्या करोतीति प्रेक्षाकारी विमृश्यकारी दृश्यानि द्रष्टव्यानि दृष्ट्वा ज्ञात्वा आचरणीयानि विधाय कर्त्तव्यानि च कृत्वा अपायैर्मुक्तं नाशवर्ज्जितं पदं याति । "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति श्रुतिः । ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिरित्यर्थः । किन्तु ते अपि ज्ञानकर्मणी त्वद्विषये एव मुक्तिसाधनं न अन्यविषये इत्याशयेनाह—सम्यगिति । यः पुमान् परं पुरुषोत्तमत्वेन सर्वोत्कृष्टं त्वां पश्यति तस्य सम्यग्दृष्टिः सम्यक् ज्ञानम् । यस्य त्वामुपास्ते सेवते स एव साधु विधेयं विधत्ते साधुकारीत्यर्थः । मत्तमयूरं वृत्तम् । लक्षणन्तु उक्तम् ॥ २८ ॥

युक्ता इति । मुनयो व्यासादयः स्वशक्त्या निजयोगमहिम्ना युक्ताः, तथा हितोपदेशैर्विधिनिषेधवाक्यैः स्मृतीतिहासपुराणमुखेन प्रजानामुपकारवन्तः कृतोपकाराश्च । मोक्षप्रदस्तु तेषामन्येषाञ्च त्वमेवेत्याह—समिति । अचिन्त्यधामा अचिन्त्यमहिमा त्वमेव उपेतस्य शरणं प्राप्तस्य प्रपन्नस्य सम्बन्धीनि दुरुत्तराणि सुदुस्तराणि कर्माणि बन्धकानि पुण्यपापानि समुच्छिनत्सि नाशयसि । ते तु अत्र असमर्था एवेति भावः ॥ २९

सन्निबद्धमिति । अतिक्रान्तो मायां बन्धरूपामतिमायः । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासः । हे करुणामय ! हे कृपालो ! सन्निबद्धं स्वकर्मणा दृढ़बद्धम् अत एव अहार्य्यमन्यैरनुच्छेद्यं भूरि प्रभूतं भुवनानां दुर्गतिभयं नरकभयम् । "स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्" इत्यमरः । अपहर्त्तुमद्भुताकृतिं विचित्ररूपामिमां मायां दृश्यमानां लीलाविग्रहरूपां बिभर्षि । अन्येषां कर्मानुबन्धी विग्रहपरिग्रहः । भवतस्तु परोपकारार्थं इत्यर्थः ॥ ३०

न रागि चेतः परमा विलासिता
वधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः।
नमस्क्रिया चोषसि धातुरित्यहो
निसर्गदुर्बोधमिदं तवेहितम् ॥ ३१ ॥
तवोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजं
ज्वलन्मणिः सारशनं महानहिः।
स्रगास्यपङ्क्तिः शवभस्म चन्दनं
कला हिमांशोश्च समं चकासति ॥ ३२ ॥
अविग्रहस्याप्यतुलेन हेतुना
समेतभिन्नद्वयमूर्त्ति तिष्ठतः।
तवैव नान्यस्य जगत्सु दृश्यते
विरुद्धवेशाभरणस्य कान्तता ॥ ३३ ॥

न रागीति। हे देव! चेतस्तव चित्तं रागि रागयुक्तं न परमयोगित्वादिति भावः। तथापि परमा निरतिशया विलासिता शृङ्गारादिचेष्टाशीलता भिक्षाटनादिषु विहरणेन तौर्यत्रिकव्यसनितया चेति भावः। किञ्च शरीरे अर्द्धाङ्गे वधूरस्ति प्रसिद्धञ्चैतदिति भावः। तथापि मन्मथः कामश्च नास्ति तस्य भस्मीकरणादिति भावः। किञ्च उषसि प्रातःसन्ध्यायां धातुर्ब्रह्मणो नमस्क्रियां वन्दनं स्वयं जगद्वन्द्यस्यापीत्यर्थः। इतीत्थं विरुद्धमिदमुक्तम् तव ईहितं चेष्टितं निसर्गतो दुर्बोधं दुराकलनीयं दुर्ग्रहमित्यर्थः। अदृष्टपूर्वत्वादिति भावः। वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३१

तवेति। हे देव! तव साङ्गजं सलोमकं करिचर्म उत्तरीयं संव्यानम्। "संव्यानमुत्तरीयञ्च" इत्यमरः। दुःस्पर्शमिति भावः। ज्वलन्मणिः ज्वलद्रत्नो महान् अहिः सारशनं कटिभूषाविशेषः। योऽन्येषां प्राणहर इत्यर्थः। "क्लीबे सारशनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु" इत्यमरः। आस्यपङ्क्तिः कपालमाला स्रक् माल्यं शवभस्म चन्दनम्, उभयत्रापि अस्पृश्यममङ्गलञ्चेति भावः। किञ्च एतानि वस्तूनि हिमांशोः कला च समं तुल्यतया चकासति दीप्यन्ते त्वदाश्रयवशात् अरम्यस्यापि रम्यतेति किमशक्यं तवेति भावः ॥३२

अविग्रहस्येति। अविग्रहस्य वस्तुतोऽशरीरस्यापि सतः अतुलेन दुर्बोध-

आत्मलाभपरिणामनिरोधै-
र्भूतसङ्घ इव न त्वमुपेतः।
तेन सर्वभुवनातिग लोके
नोपमानमसि नाप्युपमेयः॥ ३४॥

त्वमन्तकः स्थावरजङ्गमानां
त्वया जगत् प्राणिति देव विश्वम्।
त्वं योगिनां हेतुफले रुणत्सि
त्वं कारणं कारणकारणानाम्॥३५॥

रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितेः सुतैर्वा
यल्लोकेष्वविकलमाप्तमाधिपत्यम्।

त्वादसदृशेन हेतुना, केनापि कारणेनेत्यर्थः। समेता सङ्गता भिन्ना विलक्षणा च द्वयी द्विविधा स्त्रीपुंसात्मिका मूर्त्तिर्यस्मिन् कर्म्मणि तत् समेतभिन्नद्वयमूर्त्ति यथा तथा तिष्ठतोऽशरीरस्य शरीरमेव विरुद्धं तदपि नारीनरात्मकमिति किमतश्चित्रमस्तीति भावः। एवंविधस्य तवैव जगत्सु विरुद्धे वेषाभरणे पूर्वोक्ते यस्य तस्य विरुद्धवेषाभरणस्यापि सतः कान्तता रमणीयता दृश्यते अन्यस्य न दृश्यते, तस्मादचिन्त्योऽसौ तव महिमा इति भावः॥३३

आत्मेति। हे देव! त्वं भूतसङ्घ इव शरीरादिसङ्घात इव आत्मलाभपरिणामनिरोधैर्जन्मजरामरणैरुपेतो युक्तो न असि। तेन कारणेन हे सर्वभुवनातिग! सर्वलोकोत्तर! उपमीयतेऽनेनेति उपमानं नासि। उपमीयते यत् तदुपमेयमपि नासि, न कश्चित् त्वादृशोऽस्ति त्वमपि न अन्यसदृशः, अनन्यसाधारणत्वादित्यर्थः। वृत्तमुक्तम्॥३४

त्वमिति। हे देव! त्वं स्थावरजङ्गमानामन्तकः संहर्त्ता। त्वया हेतुना विश्वं सर्वं जगत् प्राणिति जीवति। त्वं योगिनां हेतुः प्रवर्त्तकं कर्म फलं भोगश्च ते हेतुफले रुणत्सि निवर्त्तयसि। तेषां त्वमेव बन्धविमोचक इत्यर्थः। किञ्च त्वं कारणानि भूतानि तेषां कारणानि भूतसूक्ष्माणि परमाणवो वा तेषां कारणकारणानां कारणं प्रकृत्यादिद्वारा उत्पत्तिस्थानम्। अत्र सर्वत्र "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रत्ययन्त्यभिसंविशन्ति" इति श्रुतिः प्रमाणमिति भावः॥३५

पाविन्याः शरणागतार्त्तिहारिणी ते
माहात्म्यं भव भवते नमस्क्रियायाः ॥३६॥

तरसा भुवनानि यो बिभर्त्ति
ध्वनति ब्रह्म यतः परं पवित्रम् ।
परितो दुरितानि यः पुनीते
शिव तस्मै पवनात्मने नमस्ते ॥३७॥

भवतः स्मरतां सदासने
जयिनि ब्रह्ममये निषेदुषाम् ।
दहते भवबीजसन्ततिं
शिखिनेऽनेकशिखाय ते नमः ॥३८॥

रक्षोभिरिति। रक्षोभिः राक्षसैः सुरमनुजैः सुराश्च मनुजाश्च तैर्देवमनुष्यैर्दितेः सुतैर्दैत्यैर्वा लोकेषु यदविकलं सम्पूर्णमाधिपत्यमाप्तं प्राप्तं तत् हे भव! शरणागतानामार्त्तिहारिणि दुःखनाशकाय ते भवते तुभ्यं नमस्क्रियायाः। "नमः स्वस्ति" इत्यादिना चतुर्थी। पाविन्याः पापहारिण्याः माहात्म्यं सामर्थ्यम्। "न कस्या उन्नत्यै भवति शिरसस्त्वय्यवनति"रिति भावः। प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥३६

अथ अष्टमूर्त्तिषु काश्चित् स्तुवन् वायुमूर्त्तिं तावदाह—तरसेति। यः पवनस्तरसा बलेन। "तरसी बलरंहसी" इति विश्वः। भुवनानि बिभर्त्ति प्राणात्मना धारयति। यतो यत् प्रेरणात् पवित्रं परं परमं ब्रह्म वर्णात्मकं ध्वनति नदति। "सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् हि संजनयति" इति वचनात्। यः पवनः परितो दुरितानि पातकानि पुनीते शोधयति नाशयतीति यावत्। हे शिव! तस्मै पावयतीति पवनो वायुः स एव आत्मा यस्य तस्मै पवनात्मने ते तुभ्यं नमः। वृत्तमुक्तम् ॥३७

अथ अग्निमूर्त्तिं स्तौति—भवत इति। जयिनि विजयशीले सर्वोत्कृष्टे ब्रह्ममये ब्रह्मप्रधाने तत्प्राप्त्युपायत्वात् सदासने सम्यगासने योगासने इत्यर्थः। निषेदुषामुपविष्टानां भवतः स्मरतां भवन्तं ध्यायताम्। "अधीगर्थ" इत्यादिना शेषे कर्म्मणि षष्ठी। भवबीजसन्ततिं संसारनिदानसमूहं भवनिदानकर्मसङ्घातं दहते भस्मीकुर्वते अनेकशिखाय बहुज्वालाय शिखिने वह्निमूर्त्तये ते तुभ्यं नमः ॥३८

आबाधामरणभयार्च्चिषा चिराय
प्लुष्टेभ्यो भव महता भवानलेन।
निर्वाणं समुपगमेन यच्छते ते
बीजानां प्रभव नमोऽस्तु जीवनाय ॥३९॥

यः सर्वेषामावरीता वरीयान्
सर्वैर्भावैर्नावृतोऽनादिनिष्ठः।
मार्गातीतायेन्द्रियाणां नमस्ते-
ऽविज्ञेयाय व्योमरूपाय तस्मै ॥४०॥

अणीयसे विश्वविधारिणे नमो
नमोऽन्तिकस्थाय नमो दवीयसे।
अतीत्य वाचां मनसाञ्च गोचरं
स्थिताय ते तत्पतये नमो नमः ॥४१॥

अथ जलमूर्त्तिं स्तौति—आबाधेति। हे भव! बीजानां प्रभव! कारणभूत! "जीवानाम्" इति पाठे तेषां तत्प्रतिबिम्बत्वादिति भावः। आबाधा आध्यात्मिकादिदुःखं मरणं पञ्चत्वं ताभ्यां भयं तदेव अर्च्चिर्यस्य तेन महता भवानलेन संसाराग्निना चिराय चिरं प्लुष्टेभ्यो दग्धेभ्यः समुपगमेन संसेवया निर्वाणं सन्तापशान्तिं यच्छते ददते जीवयतीति जीवनं तस्मै जीवनाय जलात्मने ते तुभ्यं नमः ॥३९

इदानीं नभोमूर्त्तिं स्तौति—य इति। भवेत्यनुवर्त्तते। भवति अस्मादयं प्रपञ्च इति भवः तत्सम्बुद्धौ। सकलजगज्जनकेति यावत्। वरीयान् उरुतरो विभुरित्यर्थः। "प्रियस्थिर" इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः। यस्त्वं सर्वेषां वस्तूनामावरीता आच्छादयिता। वृणोतेस्तृच्प्रत्ययः। सर्वैर्भावैः पदार्थैर्न आवृतः केनापि कदाचिदपि अनावृतः स्वयं व्यापकत्वादिति भावः। अविद्यमाने आदिनिष्ठे उत्पत्तिनाशौ यस्य असौ अनादिनिष्ठो नित्यः। "निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ता" इत्यमरः। इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मार्गातीताय अतीन्द्रियाय। अत एव अविज्ञेयाय अपरिच्छेद्याय तस्मै व्योमरूपाय ते तुभ्यं नमः ॥४०

असंविदानस्य ममेश संविदां
तितिक्षितुं दुश्चरितं त्वमर्हसि।
विरोध्य मोहात् पुनरभ्युपेयुषां
गतिर्भवानेव दुरात्मनामपि॥४२॥
आस्तिक्यशुद्धमवतः प्रियधर्म्म धर्म्मं
धर्मात्मजस्य विहितागसि शत्रुवर्गे।
सम्प्राप्नुयां विजयमीश यया समृद्धया
तां भूतनाथ विभुतां वितराहवेषु॥४३॥

अणीयस इति। भवेत्यनुवर्त्तते। हे भव! अणीयसे सूक्ष्मतराय तथापि विश्वविधारिणे जगद्धारकाय ते तुभ्यं नमः। अन्तिकस्थाय अन्तर्यामितया सन्निकृष्टाय मते। तथापि दवीयसे दुर्ग्रहत्वात् दूरतराय ते तुभ्यं नमः। वाचां मनसाञ्च गोचरं विषयमतीत्य स्थिताय अवाङ्मनसगोचराय। तत्पतये तेषां वाङ्मनसाभधिपाय। तदधिपश्चस्तैरेव न दृश्यते इति विरोधः। ते तुभ्यं नमो नमः। "चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्" इति द्विरुक्तिः। "सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्" इति काशिका। भक्त्युद्रेकाच्च सम्भ्रमः। विरोधाभासोऽलङ्कारः॥४१

असंविदानस्येति। संविदां ज्ञानानामीश। "ईशानः सर्वविद्यानाम्" इति श्रुतेरिति भावः। "प्रेक्षोपलब्धिश्चित् संवित्" इत्यमरः। असंविदानस्य अज्ञानस्य। "समो गम्यृच्छि" इत्यादिना विदेः सम्पूर्वादकर्मकात् शानच्प्रत्ययः। मम दुश्चरितं शास्त्रप्रयोगरूपं दुश्चेष्टितं तितिक्षितुं सोढुम्। तिजेः सन्नन्तात् तुमुन्प्रत्ययः। त्वमर्हसि योग्योऽसि। ननु तव महानपराधः कथं सोढव्यस्तत्राह—विरोध्येति। मोहात् अज्ञानात् विरोध्य वैरमुत्पाद्य पुनरभ्युपेयुषां पश्चात् शरणागतानां दुरात्मनामपि भवानेव गतिः, त्वं हि शरणागतानामपराधं न गणयसि इत्यर्थः॥४२

सम्प्रति वरं याचते—आस्तिक्येति। हे प्रियो धर्म्मो यस्येति प्रियधर्म! "समासान्तो विधिरनित्यः" इति न समासान्तः अच्प्रत्ययः। परलोके मतिरस्तीति आस्तिकः पारलौकिकः। "अस्तिनास्तिदिष्टम्" इति ठक्। तस्य भावः आस्तिक्यं विश्वासः, तेन शुद्धं विमलं धर्मं वैदिकाचारमवतः पालयतो धर्मात्मजस्य युधिष्ठिरस्य विहितागसि कृतापराधे

इति निगदितवन्तं सूनुमुच्चैर्मघोनः
प्रणतशिरसमीशः सादरं सान्त्वयित्वा।
ज्वलदनलपरीतं रौद्रमस्त्रं दधानं
धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश ॥४४॥

स पिङ्गाक्षः श्रीमान् भुवनमहनीयेन महसा
तनुं भीमां बिभ्रत्त्रिगुणपरिवारप्रहरणः।
परीत्येशानं त्रिः स्तुतिभिरुपगीतः सुरगणैः
सुतं पाण्डोर्वीरं जलदमिव भास्वानभिययौ ॥४५॥

अथ शशधरमौलेरभ्यनुज्ञामवाप्य
त्रिदशपतिपुरोगाः पूर्णकामाय तस्मै।

शत्रुवर्गं विषये हे ईश ! यया समृद्धा अस्त्रवैभवेन विजयं सम्प्राप्नुयां भजेयं हे भूतनाथ ! आहवेषु तां विभुतां विभूतिमस्त्रविद्यां वितर देहि ॥ ४३

इतीति। इत्युच्चैर्निगदितवन्तं प्रणतशिरसं मघोनः इन्द्रस्य सूनुम् अर्जुनं महेशो महादेवः सादरं यथा तथा सान्त्वयित्वा उपसान्त्व्य अस्मै अर्जुनाय ज्वलता अनलेन तेजसा दीप्त्या परीतं व्याप्तं रौद्रं रुद्रदेवताकं पाशुपतमस्त्रं दधानं धनुरुपपदं धनुःशब्दोपपदं वेदं धनुर्वेदमित्यर्थः। अभ्यादिदेश ददौ, अध्यापयामासेत्यर्थः। 'धनुरुपपदं वेदम्" इत्यत्र धनुरुपपदत्वं वेदशब्दस्य न तु संज्ञिनः तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभावादवाच्यवचनदोषमाहुरालङ्कारिकाः। तदुक्तम्—"यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्" इति। समाधानं तु धनुःशब्दविशेषितेन वेदशब्देन शब्दपरेणेत्यर्थः। परोपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्यत इति कथञ्चित् सम्पाद्यम् ॥४४

स इति। पिङ्गाक्षः पिङ्गलाक्षः श्रीमान् शोभावान् भुवनमहनीयेन लोकपूज्येन महसा तेजसा भीमां तनुं बिभ्रत्। त्रिगुणस्त्रिशिखः परिवारः आकारो यस्य तत् त्रिगुणपरिवारं त्रिशूलं तदेव प्रहरणमायुधं यस्य स तथोक्तः। सूर्य्यपक्षे तु गुणत्रयपरिवारस्त्रयात्मक इति योज्यम्। स धनुर्वेदः सुरगणैः स्तुतिभिरुपगीतः सन् ईशानं शिवं त्रिस्त्रिवारम्। "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इति सुच् प्रत्ययः। परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य वीरं पाण्डोः सुतमर्जुनं भास्वान् सूर्य्यो जलदमिव अभिययौ। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४५

अवितथफलमाशीर्वादमारोपयन्तो
विजयि विविधमस्त्रं लोकपाला वितेरुः ॥४६॥
असंहार्य्योत्साहं जयिनमुदयं प्राप्य तरसा
धुरं गुर्वीं वोढुं स्थितमनवसादाय जगतः।
स्वधाम्ना लोकानां तमुपरि कृतस्थानममरा-
स्तपोलक्ष्म्या दीप्तं दिनकृतमिवोच्चैरुपजगुः ॥४७॥
व्रज जय रिपुलोकं पादपद्मानतः सन्
गदित इति शिवेन श्लाघितो देवसङ्घैः।
निजगृहमथ गत्वा सादरं पाण्डुपुत्रो
धृतगुरुजयलक्ष्मीर्धर्मसूनुं ननाम ॥४८॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविकृतौ किराता-
र्जुनीये महाकाव्ये धनञ्जयास्त्रलाभो
नाम अष्टादशः सर्गः ॥१८॥

अथेति। अथ शशधरमौलिवरप्रदानानन्तरं त्रिदशपतिपुरोगाः इन्द्रादयो लोकपालाः शशधरमौलेः शम्भोरभ्यनुज्ञामवाप्य पूर्णकामाय तस्मै पाण्डवाय अवितथफलम् अमोघफलम् आशीर्वादम् आरोपयन्तः प्रयुञ्जानाः विजयि जयशीलं विविधं नानाविधमस्त्रमैन्द्रादिकं वितेरुर्ददुः। मालिनीवृत्तम् ॥ ४६

असंहार्य्योत्साहमिति। तरसा बलेन वेगेन जयिनं जयशीलम् उदयमस्त्रलाभरूपमभ्युदयम्, अन्यत्र उदयाद्रिञ्च प्राप्य असंहार्य्योत्साहं संहर्त्तुमशक्योत्साहं जगतोऽनवसादाय क्षेमाय गुर्वीं धुरं दुष्टनिग्रहभरं तमोऽपसंहाररूपञ्च भारं वोढुं, स्थितम्, स्वधाम्ना स्वतेजसा लोकानामुपरि कृतस्थानं कृतस्थिति कृतपदम्। अन्यत्रोपरिवर्त्तमानम्। तपोलक्ष्म्या दीप्तं तं पाण्डवममराः इन्द्रादयो दिनकृतं सूर्य्यमिव उच्चैरुपजगुः साधु महाभाग्योऽसीति तुष्टुवुः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४७

व्रजेति। शिवेन व्रज स्वपुरं गच्छ अरिलोकं जयेति गदितः उक्तः पादपद्मानतः शिवपादपङ्कजानतः सन्। तथा देवसङ्घैः श्लाघितः स्तुतः अत एव धृता गुर्वी जयलक्ष्मीर्येन स पाण्डुपत्रः अर्जनः निजगृहं स्वाश्रमं गत्वा प्राप्य अथ सादरं यथा तथा धर्मसूनुं युधिष्ठिरं ननाम नमस्चक्रे ॥ ४८

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायामर्जुनवरप्रदानो नाम
अष्टादशः सर्गः ॥ १८

॥ समाप्तमिदं किरातार्ज्जुनीयम् ॥

—— :*: ——

किरातार्जुनीयस्थ १५ सर्ग स्थितानां चित्रबन्धानामुद्धार:

गोमूत्रिकाबन्धः। (१२ श्लोकः।)

ना सु गं यं न वा ना गी ध र सं स्थो न रा च स:

ना स र्वो यं न वा भो गी ध र णि स्थो हि रा ज स:

सर्वतोभद्रः। (२५ श्लोकः।)

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे

अर्धभ्रमकः। (२७ श्लोकः।)

म	स	त्त्व	र	ति	दे	नि	त्यं
स	द	रा	म	र्ष	नो	शि	नि
त्व	रा	धि	क	क	सं	ना	दे
र	म	क	त्व	म	क	र्ष	ति

किरातार्ज्जुनीयका भाषानुवाद ।

—:*:—

पहला सर्ग ।

१ । जो राजलक्ष्मीकी रक्षाका प्रधान कारण है, प्रजाके प्रति कुरुराज दुर्य्योधनका वही व्यवहार जाननेके लिये, धर्म्मनन्दन युधिष्ठिरने जिस वनचरको नियुक्त किया था ; ब्रह्मचारीका वेषधारण किये वही वनचर सब हाल जानकर युधिष्ठिरके पास लौट आया ।

२ । वसुधाधिपति युधिष्ठिरसे यह अप्रिय विषय कहते, कि शत्रु दुर्य्योधन द्वारा भूमण्डल आयत्तीकृत होगया है, उस प्रणत वनचरका हृदय व्यथित नहीं हुआ । कारण, प्रभुके प्रियकारी कभी प्रिय झूठ कहनेकी अभिलाषा नहीं करते ।

३ । फिर भी, प्रियपात्रके प्रति कटु निष्ठुर भाषण शुद्ध नहीं । यही मनमें विचार, वनचर शत्रुके विनाशकी अभिलाषा रखनेवाले राजा युधिष्ठिरको आज्ञा ग्रहणकर, जिसका अर्थ सौष्ठव और विशेषतः औदार्य्ययुक्त प्रमाण द्वारा निर्णीत हुआ था, निर्ज्जनमें वही वाक्य कहने लगा ।

४ । वनचरने कहा,—"महाराज ! दूत हो जिसकी आंख है ऐसे प्रभुको वञ्चित करना कार्य्यमें नियुक्त नौकरोंको कभी उचित नहीं इसलिये मैं प्रिय वा अप्रिय जो कुछ कहूं, उसकेलिये आप मुझे क्षमा करना ; कारण हितकर और श्रुतिमधुर वाक्य दुर्लभ है ।

५ । जो सचिव स्वामीके प्रति साधु उपदेश नहीं करता, वह सचिव भला नहीं और जो प्रभु हितकारी मन्त्रीकी बात नहीं मानता, वह प्रभु भी अच्छा नहीं । राजा और कर्म्मचारियोंके परस्पर अनुरक्त होनेसे ही समृद्धि अनुरागसे बढ़ा करती है ।

६ । कहां राजाका वह स्वाभाविक दुर्ज्ञेय चरित और कहां यह मूर्ख मेरा जैसा पामर प्राणी ! फिर भी, मैं जो शत्रुओंकी निगूढ़ तत्त्व रीति-नीति समझ सका हूं, यह आपहीकी महिमाका फल है ।

७ । महाराज ! आप राज्यभ्रष्ट वनवासी हैं, और दुर्य्योधन सिंहासनपर समासीन हैं, इसपर भी वह आपसे पराभवकी आशङ्काकर छलके पासोंसे जीती पृथिवीको नीतिमार्गमें आयत्त करनेकी चेष्टा करता है ।

८। आपसे विशङ्कमान वह वञ्चक दुर्य्योधन गुणसम्पद्में आपको अतिक्रम करनेको अभिलाषाकर दयादानदाक्षिण्यादि गुणगौरवमें निर्मल यशका विस्तार कर रहा है। जो हो दुर्जनके संसर्गकी अपेक्षा महात्माओंके साथ गौरव बढ़ानेवाला विरोध भी अच्छा होता है।

९। कामक्रोधादि छः हो शत्रुओंको जीतनेवाला दुर्य्योधन अनन्यसुलभ मनूपदिष्ट प्रजापालन-पद्धति प्राप्त करनेके लिये आलस छोड़ रात-दिन कर्त्तव्यकर्म्मसे विभागपूर्व्वक नीति द्वारा अपने पौरुषका विस्तार किया करता है।

१०। वह अहङ्कारको छोड़ लोगोंके सामने नौकरोंको अकपट भावसे प्रिय मित्रोंकी भांति देखता, मित्रोंको अपने सगे भाईयों जैसा सम्मान प्रदान करता और भाईयोंको ऐसा मानता है, जैसे अपना आधिपत्य उसने उन्हींको दे दिया हो।

११। वह अनासक्त हो पक्षपात रहित दृष्टिसे बराबर सत्यासत्यका विचारकर जो धर्म्मार्थ कामको सेवा करता है, इसीसे वह त्रिवर्ग उसके अनुरागसे परस्पर मित्र बन कोई किसीको बाधा नहीं पहुंचाते।

१२। उसका कापट्यविहीन सन्धिप्रयोग दानसे वर्ज्जित नहीं। वह सदा समादरपूर्व्वक दान क्रिया करता है। उसकी वह सविशेष समादरक्रिया और गुणागुण विवेचना पहलेसेही अनुष्ठित हो जाती है।

१३। जितेन्द्रिय दुर्य्योधन, धनलोभ और क्रोधसे विवर्ज्जित हो और ऐसा समझ, कि 'यह मेरा स्वधर्म्म है' शत्रु या पुत्रका गुरूपदिष्ट दण्डद्वारा धर्म्मविप्लव दमन करता है।

१४। स्वराष्ट्र हो या परराष्ट्र, दुर्य्योधन सर्वत्रही नौकरोंको रक्षाकार्य्यमें नियुक्तकर उनके प्रति अविश्वस्त होकर भी विश्वस्तकी भांति व्यवहार करता है। सम्पूर्ण कार्य्य सम्पन्न हो जाने पर अपने कर्म्मचारीयोंको धन प्रदानकर कृतज्ञता प्रकाशित किया करता है।

१५। दुर्य्योधन सम्यक् विवेचनापूर्व्वक यथायोग्य पात्रके प्रति अनुग्रह सत्कारादिका नियोग किया करता है, इसलिये उसके सामादि चारो उपाय परस्पर स्पर्द्धा-सहकारमें अजस्र परिणामवृद्धियोग्य विभव राशि प्रसव किया करते हैं।

१६। राजाओंके रथों और घोड़ोंसे दुर्य्योधनके सभा-मण्डपका प्राङ्गण समाकीर्ण हो जाता है और राजाओंके दुर्य्योधनको दिये हुये हाथियोंके सुगन्धित मदसे पृथ्वी आर्द्र हो जाती है।

१७। उसका राष्ट्र देवमातृक नहीं, उसने कुएं, तालाब और नहरें बनवा बड़ा प्रवर्त्तन कर दिया है। उसकी राज्यमें रहनेवाले कृषक सदाही शस्यसम्पत् पाया करते हैं और सभी जगह अन्न उत्पन्न होता हैं। दुर्य्योधनके अविरत मङ्गलकर अनुष्ठानसे कौरव बड़ा ही उत्कर्ष लाभ कर रहे हैं।

१८। उदारकीर्त्ति दयावान् राजा दुर्य्योधन चारो ओर अच्छीतरङ्ग रत्नाकर अबाधरूपसे उन्नतिका सम्पादन करता है। वसुमती कुबेरोपम कुरुराजके दयादि गुणसे आर्द्रा हो स्वत: उनके लिये धन दोहन करती हैं।

१९। महाबलशाली, कुलशीलादिके विषयमें अभिमानी, धनसे पुरस्कृत, युद्धक्षेत्रमें लब्धकीर्त्ति, परस्पर स्वार्थपरताशून्य, ऐकमत्यसम्पन्न, धनुष्क, शूरवीर प्राण विसर्ज्जन कर भी दुर्य्योधनके अभीष्टके सम्पादनके अभिलाषी हैं।

२०। सुचतुर दुर्य्योधन पूतचरित चरों द्वारा राजाओंका कार्य्य-कलाप अशेषरूपसे जान लेता है, किन्तु विधाताकी तरह दुर्य्योधनका क्रियाकार्य्य; प्रभूत, श्रेयस्कर, परिणामशोभन फल देखकर ही दूसरे राजा जानते हैं।

२१। राजा दुर्य्योधन कभी युद्धमें धनुष नहीं उठाता या किसीसे कोपकर मुंह टेढ़ा नहीं रहता। राजा उसके सद्गुणोंसे विमोहित हो उसकी आज्ञा मुकुटवत् शिरपर धारण करते हैं।

२२। अप्रतिहतशासन राजा दुर्य्योधन नवयौवनोद्धत अपने छोटे भाई दुःशासनको युवराज बनानेको पुरोहितकी अनुमति ले आलस छोड़ हव्यसे अग्निदेवको सन्तुष्ट करता है।

२३। वह निःसपत्न सागरान्त भूमण्डलमें स्थायी भावसे शासन परिचालन कर भी सचेत रहता और डरा करता है। विरोधको वह बड़ा ही भयङ्कर समझता है।

२४। सांप जैसे सपेरेके मुंहसे गरुड़जीका नाम सुन नीचा फनकर व्यथित होता है, वैसे ही वहांके मनुष्योंके कथाप्रसङ्गमें आपका नाम सुन राजा दुर्य्योधन देवराजतनय अर्ज्जुनके विक्रमका स्मरण कर मुंह लटका सोच विचार करता है।

२५। इसलिये आप शीघ्र ही उस कपटाचारी जिघांसु दुर्य्योधनके प्रति यथायोग्य प्रतिक्रियाका प्रयोग करें। हम वार्त्ताहारी हैं, परवार्त्ता संग्रह ही हमारे वाक्य द्वारा हो सकता है

२६। इसके बाद वनचरपति महीपतिसे पुरस्कार ले चला गया और महीपतिने भी द्रौपदीके भवनमें जा भाईयोंसे वनचरको बातें कहीं।

२७। तब द्रुपदनन्दिनी शत्रुओंकी समृद्धरूप सिद्धिको सुन, उनके किये अपकारका स्मरणकर हृदयके आवेगको रोकनेमें असमर्थ हो युधिष्ठिरके क्रोध और उद्यमके उद्दीपक वक्ष्यमाण वाक्य कहने लगीं।

२८। आप जैसे ज्ञानियोंसे स्त्रियोंका कहा अनुशासन तिरस्कारस्वरूपमें समझा जा सकता है; फिर भी, मेरी यह निदारुण मनोवेदना स्त्रियोंकी आचारपद्धतिको लांघ इस विषयमें कुछ कहनेको मुझे उद्यत करती है।

२९। इन्द्र जैसे प्रभावशाली आपके वंशोद्भव भरतादि राजाओं द्वारा अविच्छिन्न भावसे चिरशासित पृथ्वीको आपने क्यों, मदस्रावी मत्तमातङ्गके माला फेंकनेकी भांति अपने हाथ परित्याग किया।

३०। देखो, जो मायावियोंसे माया नहीं करता, वह अविवेकी मानव पराभव पाता है। शाणित शर जैसे वर्म्म द्वारा अनावृत देहको छेद डालता है, वैसे ही धूर्त्तलोग उन सब अकुटिल व्यक्तियोंके हृदयमें प्रवेशकर उन्हें नष्ट करते हैं।

३१। आपके सिवा और कौन कुलाभिमानी अनुकूल सहायसम्पन्न नरपति, गुणानुरक्ता, कुलजा, मनोरमा अपनी भार्य्या जैसी राजलक्ष्मीको शत्रुसे अपहरण कराता?

३२। आप इस विपत्कालमें भी वीर-विगर्हित राहमें चल शत्रुकृत दुर्दशाका भोग कर रहे हैं। हे नराधिप। क्या क्रोध उत्पन्न हो जैसे आग रूखे काठको जलाती है, आपको नहीं जलाता?

३३। जिसका कोप निष्फल नहीं, जो आपद्विनाशमें समर्थ है, लोग स्वतः उसके वशीभूत हो जाते हैं। किन्तु जो व्यक्ति कोपपरिशून्य है, ऐसे पुरुषका मित्र होने पर भी कोई आदर नहीं करता और शत्रु होने पर भी उसे कोई भय नहीं दिखाता।

३४। देखकर कहो—पहले जो रक्तचन्दनचर्च्चित हो, रथपर चढ़ घूमते थे, वही भीमसेन इस समय धूलिधूसरित हो पैदल पर्व्वतसे पर्व्वतपर आते जाते हैं, क्या यह भी सत्यधन महाराजके हृदयको सन्ताप नहीं करते?

३५। इन्द्रतुल्य जिन अर्जुनने उत्तरकुरुदेशको जीत आपको

बहुतसा सोना चांदी ला दिया था, वह आजकल वल्कल वसन पहनते हैं। क्या यह देखकर भी आपको क्रोध नहीं आता ?

३६। अरे! आपका कैसा प्रबल धैर्य है। यह यमज माद्रीनन्दन नकुल और सहदेव वनशय्यामें शयन कर कठिनदेह होगये हैं, इनके बाल इधर उधर बिखर जानेसे यह गिरिजात गज जैसे देख पड़ते हैं। यह देख कर भी आपको सन्तोष और प्रतिश्रुति भङ्ग करनेका उत्साह नहीं होता ?

३७। यह मैं नहीं जान सकती, कि आपकी यह कैसी बुद्धि है ? आपकी चित्तवृत्ति अत्यन्त विचित्र है। किन्तु आपकी घोरतर विपत्तिकी चिन्ता करनेसे असह्य दुःख आ मेरे हृदयको विदीर्ण करता है।

३८। जो पहले आप बहुमूल्य शय्यामें शयन करते थे, गवैये मङ्गल-स्तुति गीति द्वारा आपको जगाते थे, वही आप आज कुशकी शय्या पर सोते और शिवाओंके अशुभ रवसे जगाये जाते हैं।

३९। हे नृप! पहले द्विजातियोंके भुक्तावशिष्ट अन्न द्वारा आपकी जो इस देहकी रमणीयता सम्पादित हुई थी, आज क्या वही शरीर आपके यशके साथ वन्यफल खानेसे दुर्बल नहीं हो रहा है।

४०। आपके जो दोनो पैर मणिमय पीठमें प्रतिष्ठित रहते और प्रणत राजाओंके शिरःस्थित मालाओंकी रजसे रञ्जित रहते थे, आज क्या आपके वही दोनो चरण अरण्य प्रदेशमें मृगों और ब्राह्मणोंके छिन्नाग्र कुशों पर नहीं पड़ते।

४१। आपकी यह दीन दशा शत्रुओं द्वारा ही हुई है, इसीसे मेरा हृदयक्षेत्र समूल उन्मूलित हो रहा है। आहा! शत्रु जिनकी वीर्य-सम्पद्‌की अतिक्रम नहीं कर सकते, ऐसे मानियोंका पराभव भी उत्सव कह कर ही विवेचित होता है।

४२। हे नृप! प्रसन्न हो, शान्तिको छोड़ शत्रुओंके मारनेके लिये फिर अपने उसी तेजको ग्रहण कीजिये। निस्पृह मुनि ही कामक्रोधादि-रिपुओंको जीत शान्ति द्वारा सिद्धिलाभ करते हैं, राजा नहीं।

४३। यशोधन! तेजस्विप्रधान! आप जैसे लोग ही यदि ऐसा दुःसह पराभव पा प्रसन्न रहें, अरे! तो निरभिमानता निराश्रय हो हत हो जायेगी।

४४। अथवा, यदि विक्रम परित्याग कर क्षमाको ही चिरसुखका साधन कह मनको बहलाते रहो तो इस राजचिह्न कार्म्मुकको छोड़ और जटाधारी हो इस वनमें होम करो।

४५। महाराज! आप असीम तेजःसम्पन्न विशेषतः प्रतिकारक्षम हैं; शाठ्यपरायण शत्रुओंसे आपने जो तेरह वर्ष वनवासकी प्रतिज्ञाकी है, उस प्रतिश्रुतिकी प्रतीक्षा करना आपके लिये युक्तियुक्त नहीं, कारण विजय चाहनेवाले राजा शत्रुको जीतनेके लिये छलका अवलम्बन कर, उसकी कोई न कोई त्रुटि प्रतिपादन कर सन्धिको तोड़ देते हैं।

४६। महाराज! विधि और समयके नियमानुसार जैसे सन्ध्याको सूर्य्य अगाध सागरमें डूब जाता है, प्रताप और किरणविहीन हो जाता है, फिर प्रातःकाल तिमिरराशिको समुच्छेद करने और उदय होने पर दिनश्री आ उसे आलिङ्गन करती है, आप वैसे ही घोरतर विपद्में गिर निष्प्रताप और निर्द्धन हो गये हैं, अब रिपुकुलको उन्मूलित कर उन्नत हो, राजलक्ष्मी फिर आ आपका आश्रय ग्रहण करेगी।

पहला सर्ग समाप्त ॥ १ ॥

दूसरा सर्ग।

१। इसके बाद भीमसेन प्रियतमा द्रौपदीके कहे हितोपदेशपूर्ण मनोहर वाक्यकी अत्यन्त सारवत्ता उपलक्षितकर धर्म्मराज युधिष्ठिरसे उदार अर्थसे सम्बलित युक्तियुक्त वाक्य कहने लगे।

२। क्षत्रियकुलाभिमानिनी द्रौपदीने स्नेहपूर्ण ज्ञान चक्षुसे सब देख कर जो कहा है, बृहस्पति भी वह कहनेमें समर्थ नहीं। उनकी यह उपदेशवाणी सबको ही विस्मित करती है।

३। जैसे उतरनेके लिये सीढ़ियोंके होनेसे दुर्गम जलाशयमें पहुंच सकते हैं, वैसे ही अभ्यासादि प्रदर्शित होनेसे दुरभिगम्य नीतिपथमें भी लोग प्रवेश करनेको समर्थ हो जाते हैं। किन्तु जो स्नानार्थीसे गर्त्त पाषाण और कुम्भीरादिको विघ्नरहित जलाशय कह देता है, वैसे पुरुषकी भांति नीतिपथमें गमनेच्छु मानवको सन्धिविग्रहादिका देशकालोचित साधु उपदेश देनेवाला व्यक्तिविशेष दुर्लभ है।

४। परिणाममें हित करनेवाली, सन्ताप आदि दुःख उपजानेवाली और अतिवीर्य्यशालि थोड़ीसी भी औषधसे जैसे क्षीणबल रोगियोंको बल-पोषण आदि बहुतसे गुण दिखलाई देते हैं, वैसे ही द्रौपदीके परिणाम सुखकर, अर्थभूयिष्ठ, आपातकठोर, अल्पाक्षर वाक्यसे शक्तिहीन राजाओंके मान-त्राण-राज्यलाभादि प्रभूत गुण परिदृष्ट हो रहे हैं।

५। आप गुणग्राही हैं, द्रौपदीका यह हितार्थयुक्त वाक्य आपको भी पसन्द आयेगा। (इनकी इस बातकी स्त्रीकी बात कह अश्रद्धा न करना चाहिये) कारण, गुणपक्षपाती पण्डित वाक्यके गुणका विचार करते हैं। वह यह नहीं देखते, कि कहनेवाला स्त्री है या पुरुष।

६। हे नृप! आपकी जो बुद्धि आन्वीक्षिकी प्रभृति चारो विद्याओंमें प्रसिद्धि लाभकर विवेकशालिनी हुई थी, वही बुद्धि इस समय अविवेकरूप विपर्य्यय प्राप्त हो पङ्कमय करिणीकी तरह क्यों अवसन्ना हुई?

७। इससे बढ़कर और क्या दुःख हो सकता है? देवता भी आपके जिस पुरुषकारकी सम्भावना करते हैं, आप शत्रुओं द्वारा की गई दुरवस्थाको प्राप्त हो उसी पुरुषकारमें विनष्ट हुए।

८। अभ्युदयकामी सुधी व्यक्ति, शत्रुओंके महान् अभ्युदयको परिणाममें अस्थायी विवेचना करनेमें अनायास ही क्षमा करते हैं किन्तु अत्यन्त क्षय और फलोन्मुख होनेसे वह उपेक्षणीय नहीं।

९। कृती व्यक्ति शत्रुके क्षययोगको शीघ्र सम्भावित और दुरन्त और अपने क्षययोगको दुःसम्भावित और स्वल्प समझनेमें उपेक्षा करते हैं और इसके विरुद्ध होनेमें शीघ्र ही प्रतिकार्य्य करते हैं।

१०। जो राजा उत्साह-हीनताके वशीभूत हो शत्रुकी उत्तरोत्तर उपचीयमाना प्रभुशक्ति यानी कोषदण्डज तेजकी उपेक्षा करते है, लोकापवादके भयसे ही मानो उनकी राजलक्ष्मी जल्दी ही अपसृत हो जाती है।

११। क्षयप्राप्त होकर भी फिर आ सब लोगोंको सुख देनेवाली स्वाभाविक द्युति धारण कर समुदित उत्तरोत्तर बढ़नेवाले द्वितीयाके चन्द्रको जैसे लोग नमस्कार किया करते है, वैसे ही क्षीणशक्ति राजा भी जिस समय स्वाभाविक क्षात्रतेज धारणकर अपनी समृद्धिके लाभके लिये समुत्साहित हो उठता है, उस समय प्रजा उससे अवनत हो जाती है।

१२। जिसके द्वारा सहाय साधनोपाय प्रभृति पञ्चाङ्गका निर्णय है, जो धनराशि और चतुरङ्गिणी सेनाका कारण है, कृषिमें प्रवृत्त लोगोंके दैवानुसरणकी भांति, वह नीति भी कर्त्तव्य विषयमें उत्साहका अनुसरण किया करती है।

१३। राज्यादि अभीष्टके उन्नतपदके लाभकी इच्छा रखनेवाले अभिमानी धीर व्यक्तिका अनर्थके निवारणमें समर्थ अपना पुरुषार्थ ही प्रकृष्ट सहाय होता है।

१४। विपत्समूह पुरुषकारहीनको अभिभूत कर देता, उत्तरकाल

विपन्नको परित्याग करता : आसन्नविनाश व्यक्तिका अगौरव अवश्यम्भावी होता और लघीयान् व्यक्ति राजलक्ष्मीका आस्पद होता नहीं।

१५। इसलिये उन्नति करनेमें उत्साह होनताके अवलम्बनका प्रयोजन नहीं, क्योंकि पराक्रम ही सम्पद्का आस्पद है। सम्पद् और अनुत्साह साथ-साथ कभी नहीं रह सकते।

१६। इस पर भी यदि आप समयकी प्रतीक्षा करें, तो क्या कपट व्यवहारके प्रकट करनेमें सुचतुर धृतराष्ट्रका पुत्र दुर्य्योधन चौदह वर्षके वनवासके बाद सहज ही यह राज्यसम्पद् छोड़ेगा?

१७। अथवा यदि शत्रु दुर्य्योधन आपको फिर राज्य दे दे, आप भी वह पा जायें, तो हे जननाथ! ऐसी राज्यसम्पद्की प्राप्तिसे आपके भाइयोंका पौरुष प्रकाशक भुजवीर्य्य व्यर्थ होगा; यानी हमारे भुजवीर्य्यका कोई काम न रहेगा।

१८। पशुराज सिंह स्वयं मदस्रावी मातङ्गको मार उससे जीविका निर्व्वाह करता है, प्रयोजन यह है, कि जो अपने तेज द्वारा जगत्को पराभूत कर सकते हैं, वह महान् व्यक्ति दूसरे पुरुषसे समृद्धिकी कामना नहीं करते।

१९। जो वैरनिर्य्यातनरत है, क्षणभङ्गुर जीवनके विनिमयसे यशकी स्थिरता रखना, उसका अभीष्ट है, इसलिये यशके अर्ज्जनमें इच्छुक व्यक्तिका बिजलीकी चमक जैसी चञ्चला लक्ष्मी आनुषङ्गिक फल है,—यश ही मुख्य है।

२०। यह कह, कि जलती नहीं, लोग पैरसे भस्मराशिको अतिक्रम करते, किन्तु उसमें आग रहनेसे कोई आक्रमण कर सकता नहीं, इसलिये मानी लोग अभिभूतिके भयसे विना किसी क्लेशके जीवनको भी परित्याग कर सकते हैं, किन्तु तेज नहीं छोड़ते।

२१। (तेजस्वियोंका जिगीषुता ही स्वभाव है, क्योंकि) मृगाधिप सिंह किसलिये गर्जते मेघोंपर आक्रमण करता है? महत्तर व्यक्तिका स्वभाव ही ऐसा होता है। अपने इस स्वभावके ही वशवर्त्ती हो वैसा व्यक्ति शत्रुकी वृद्धि नहीं सह सकता।

२२। इसलिये हे नृप! प्रमादसे उत्पन्न मोहको दूरकर पुरुषकारमें बुद्धिको लगाओ। आप यह निश्चय जानें, कि आपके अनुत्साहसे शत्रुओंका विपत्ति समूह प्रतिबद्ध हो रहा है।

२३। दिग्गजचतुष्टय सब देशोंमें प्रसिद्ध हैं और जलधिचतुष्टय

की भांति, इन्द्र जैसे पराक्रमशाली आपके चारों भाइयोंको रणमें समागत देख शत्रुओंमें कौन उनके पराक्रमको सहनेमें समर्थ हो सकता है?

२४। आपके हृदयमें जो वैरिकृत क्रोधकी आग भभक रही है, शत्रुओंकी स्त्रियोंका वैधव्यसूचक अशिव नयनवारिप्रवाह उस आगको ठण्डा करे।

२५। महीपति युधिष्ठिर विकारोद्दीपक, कोपाक्रान्तहृदय वायुनन्दन भीमसेनको दुष्ट द्विरदकी भांति शान्त करनेमें प्रवृत्त हुए।

२६। श्रीमान् युधिष्ठिरने कहा, बाह्यमलविवर्जित, मङ्गलास्पद, विशुद्ध दर्पणमें जैसे विशद दर्शन सम्पादित होता है, वैसे ही इस प्रमाणबाधाविरहित, शब्दसौष्ठवयुक्त, हृदयग्राही, श्रेयस्कर, विशुद्ध वाक् प्रपञ्चमें तुम्हारी मति परिलक्षित होती है।

२७—२८। तुम्हारा यह सुप् तिङन्त पद द्वारा विन्यस्त वाक्य विशदार्थता परित्याग नहीं करता, अथच यह अर्थबाहुल्ययुक्त कह स्वीकृत किया जाता है। तुम्हारे अवान्तर वाक्यनिचयमें पुनरुक्तता दोष नहीं और इस सकल वाक्यकी कचित् आकाङ्क्षा भी परित्यक्त होती नहीं। तुमने जो वीरोचित अपना बल अवलम्बनकर युक्तिको अवतारणा किया है, सो उचित ही हुआ है। तुम्हारे अनुमान द्वारा आगमादि शास्त्रकी मर्य्यादा अक्षुण्ण रही। वाग्मीकी बात छोड़ो, सहसा इस तरह न्याययुक्त अभिप्रायव्यञ्जक वाक्योच्चारणमें प्रवृत्त होनेको ही कौन समर्थ हो सकता है?

२८। तुम कार्य्यसिद्धि विषयमें दृढ़निश्चय कर भी लो, हमारा हृदय अद्यापि संशयशून्य नहीं होता। परन्तु अर्थसिद्धि हेतु इस विषयके निर्णयार्थको ही अग्रसर होता है। कारण, सन्धिविग्रहादि कार्य्यमें जो सकल विशेष सम्पद् वर्त्तमान हैं, वह बिना क्लेश कार्य्यसाधनमें निश्चितरूपसे अपना-अपना सामर्थ्य प्रतिपादन नहीं करतीं।

३०। विवेचना न कर सहसा कोई कार्य्य करना उचित नहीं, क्योंकि अविवेचक व्यक्ति परम आपदका आस्पद होता है। गुणग्राहिणी सम्पद् स्वयं ही विवेकसम्पन्न व्यक्तिका आश्रय ले रहा करती है।

३१। लोग जैसे उपयुक्तकालमें विवेचनापूर्व्वक बीजरचना करते, यथासमय वारिवर्षणकर शरत्कालमें क्रियाफलका साफल्य अर्थात् शस्य लाभ करते हैं, वैसे ही रक्षणशील पुरुष कर्त्तव्य विषयमें विवेकरूप परिसेचन करता है। परिणाममें उसकी क्रिया फलवती होती है। अन्तमें वह हरतरह क्रियासाफल्य लाभ किया करता है।

३२। जो शास्त्रसम्प्रदाय सम्मत है, ऐसा शास्त्रश्रवण श्रोताको देहको भूषित करता है, क्रोधका उपशम उसी शास्त्रज्ञानका भूषण है। अवसर समझ शौर्य्यप्रकाश ही शान्तिगुणका आभरण स्वरूप है। यही शौर्य्य नीति द्वारा सम्पादित सिद्धिका भूषण स्वरूप हो जाता है।

३३। वातादि विघ्नविरहित दीपालोक जैसे अन्धकारावृत, दुर्विज्ञेय स्थानमें प्रयोजनीय वस्तुका प्रदर्शक होता है, वैसे ही उत्तमरूपसे अभ्यस्त, परिशुद्ध शास्त्रज्ञान कार्य्यविप्रतिपत्तिरूप तमसाच्छन्न, दुरवगाह कार्य्यानुष्ठानमें विवेकियोंको कर्त्तव्यज्ञान दे देता है।

३४। जो सर्व्वजनमान्य गुणसम्पन्न सज्जनोंके अनुष्ठित आचरणमें मन लगाते हैं तो दैवनिबन्धन अनर्थ सङ्घटित होने पर भी, वह अपराधी नहीं होते और वह अनर्थ भी समृद्धिके समान गण्य हुआ करता है।

३५। जयेच्छु राजा रोषावेग संवरणपूर्व्वक परिणाममें क्षयहीन प्रभूत फलसिद्धि गणनाकर श्रेयस्कर पुरुषकारको उपायके साथ काममें लाते हैं अर्थात् परिणाममें स्थायी और मङ्गलमय विपुल फल निश्चय न कर वह कार्य्यमें नहीं प्रवृत्त होते।

३६। अभ्युदयलाभका अभिलाषी व्यक्ति बुद्धि द्वारा पहले रोषसम्भूत अज्ञता दूर करता है। दूसरेको कौन कहे, अंशुमाली सूर्य्य भी अंशुजाल द्वारा निशाकृत अन्धकार उच्छेद न कर उदित नहीं होते।

३७। पराक्रमशाली हो कर भी जो भूपाल कोपज मोह निवारण नहीं करते, वह जैसे कृष्णपक्ष सम्पूर्ण चन्द्रकलाको विनष्ट करता है, वैसे ही समस्त प्रभु, मन्त्र और उत्साहशक्ति विनाश किया करते हैं।

३८। जो समान बुद्धि हैं अर्थात् जिसका व्यवहार अति तीक्ष्ण भी नहीं, अति मृदु भी नहीं : जो अवसर समझ कोमल और तीव्र व्यवहार किया करता है, सूर्य्य जैसे ऋतुभेदसे यथायोग्य मृदु और तीव्र तेज द्वारा जगत्पर आक्रमण करता है, वह राजा भी वैसे ही अपने तेजसे सब लोगों पर आक्रमण किया करता है।

३९। देखो, सम्पद्की चिरस्थिरता कहां? कुमार्गधावित इन्द्रियरूप अश्वगणकी वश्यता कहां? इन दोनोंका एक जगह रहना असम्भव है, क्योंकि शारदमेघवत् चञ्चल बहुच्छिद्र सम्पद् राशि है, चञ्चलेन्द्रिय लोग अति कष्टसे भी रक्षा करनेमें समर्थ नहीं होते। तात्पर्य्य यह है, कि अविनीत व्यक्ति बहुत कष्टसे सम्पद् लाभ कर भी उसे रक्षित रखनेमें असमर्थ हो जाते हैं।

४०। तुमने धैर्य्य गुण-सम्पन्न होने पर भी चञ्चलमन द्वारा असमयमें क्रोध उत्पन्न किया। तुम्हारे द्वारा पहले धैर्य्य गुणमें तिरस्कृत सरित्पति सागरको इस समय कौन तुमसे गौरवान्वित करा रहा है?

४१। जो शास्त्रका अध्ययन कर भी शरीरोतपन्न कामक्रोधादि शत्रु-ओंका निग्रह नहीं करता, वह मनुष्य निश्चय ही शीघ्र सम्पद्के विनाशके निबन्धनके अपयशका अर्ज्जन किया करता है।

४२। जो कार्य्यसिद्धिके अनुरूप समय और सहायका अतिक्रम करता और जो अपनी देह और इन्द्रियोंको परितापप्रद है, वही क्रोध साधारणव्यक्तिकी भांति तुम्हें नीतिसाध्य फलसे विच्युत कर सकता नहीं।

४३। जो उत्तरकालमें विपुल कार्य्यफलका निरतिशय हेतु है, जो स्वयं उपायहीन अथच शत्रु विनाशन है, ऐसी क्षमाके समान दूसरा उपाय नहीं।

४४। अभिमानियोंमें अग्रणी यादव अकृत्रिम स्नेहके वश हमारे प्रति निविष्टचित्त हो गये हैं, हम उनके प्रणामपरायण हैं, वह हमें परित्याग कर सुयोधनका अनुसरण नहीं करेंगे।

४५। दूसरे जो इन यादवोंके सहजात अर्थात् मातृपितृपक्षीय मित्र हैं और जो कृत्रिम सुहृद् हैं, वस्तुतः यादवोंका अभिमत अतिक्रम करते नहीं; यह दोनो तरहके राजा सम्प्रति केवल अपना कार्य्यसाधन करने के लिये विनयवश हो धृतराष्ट्रतनय दुर्य्योधनका अनुगमन कर रहे हैं।

४६। उदीयमान सूर्य्य जैसे कमल सकलको भेद करते हैं हमारे वनवासरूप निद्देशक उसी सुयोधनके प्रति तुम्हारा यह अकालयुद्धोद्यम वैसे ही सब राजाओंको हमारे विपक्षमें विच्छिन्न कर दे।

४७। मदोद्धत दुर्य्योधन मत्तता वश राजाओंकी अवमानना करेगा, वह उस अपमानमें असहिष्णु होकर ही दुर्य्योधनका पक्ष परित्याग करेंगे। साधारण मनुष्य भी जब अपमान नहीं सह सकता, तब लोकोत्तरप्रताप नृपमण्डलीकी बात अधिक क्या कही जाये?

४८। अकृतकृत्य अहङ्कारी लोगोंकी मत्तता कार्य्यानुरोधमें अत्यल्प विनय द्वारा प्रतिबद्ध हो जाती है, किन्तु उनकी सम्पद् उस मत्तता को वर्द्धित किया ही करती है।

४९। दर्प और अहङ्कारमें समुद्धत राजाको मूर्खता कभी परित्याग करती नहीं, अतिमूढ़ व्यक्ति नीतिमार्गसे दूर जा भटकता है, और नीति-हीन मनुष्यके प्रति सभी विरक्त हो जाते हैं।

५०। जैसे अति विशाल वृक्ष भी वायु द्वारा सञ्चालित और क्रमशः शीर्ण विच्छिन्न होनेसे सहजमें उन्मूलन योग्य हो जाता है, वैसे ही विद्वेषवश जिसके प्रजादि स्वजन आकुल और विचलित हों, उसके अति प्रबल होने पर भी क्षमाशील व्यक्ति उसे अनायास उन्मूलित करनेमें समर्थ होता है।

५१। अमात्यादि अन्तरङ्गोंके कोपसे समुद्भूत अति अल्पमात्र वैर भी प्रभुको विनष्ट करता है, क्योंकि तरुशाखाके परस्पर घर्षणसे उत्थित अनल निःशेषरूपसे पर्व्वतको दग्ध कर दिया करती हैं।

५२। मतिमान् व्यक्ति दुर्विनीत शत्रुकी समुन्नतिकी उपेक्षा करेगा, क्योंकि ऐसे विनयहीन शत्रुका कोई न कोई छिद्र पा उसे अनायास जीत सकते हैं; विशेषकर विपद् ही अविनीत व्यक्तिकी सम्पद्का परिणाम होती है।

५३। सन्निहित नदीवेग जैसे अन्तःशिथिल कूलपर आक्रमणकर उसे नष्ट करता है, जिगीषु व्यक्ति भी वैसे ही दुर्व्यवहार वशसे बहिर्मित्र प्रजादि और अन्तर्मित्र अमात्यादिके मध्यमें भेदप्राप्त राष्ट्रको अभिभूतकर विनष्ट करता है।

५४। ऐसे शत्रुके कार्य्यस्मरणमें समाकुल अर्ज्जुनाग्रज भीमसेनके प्रति अनाकुल नीतिपथके उपदेष्टा युधिष्ठिरके समीप पराशरतनय वेदव्यास साक्षात् अभिलषित प्रयोजनकी भांति समागत हुए।

५५—५६। उनके आगमनकालमें उनकी प्रसन्न दृष्टिसे अवश्य मृग-पक्षियोंने भी शान्तभाव धारण किया। उस समय उन्होंने ऐसी ही कलुष-नाशन-ज्योति धारण की थी, कि अनलतुल्य होकर भी वह अवलोकनके योग्य हुई। विपद्वारण, तपःप्रवर्त्तक, सहसा समागत, देहधारी पुण्य-राशि जैसे उन व्यासदेवको युधिष्ठिरने विस्मयके साथ देखा।

५७। इसके बाद राजा उन्हें अवलोकनकर उन्नत, उत्तम सिंहासनसे उठ खड़े हुए, द्रुत उत्थानवेगमें उनके परिहित लोहितवर्ण वल्कलका अग्रभाग कुछ-कुछ कांप गया, उस समय उन्होंने कपिलवर्ण, अंशुजाल-विकिरणकारी, सुमेरुके अग्रभागसे उद्गत सूर्य्य कीसी शोभा धारण की।

५८। अप्रमत्त चित्त महीपालने प्रथम उन ऋषिसत्तमकी तपस्वि-जनोचित पूजा की। इसके बाद उन्होंने आदिष्ट आसनमें उपवेशन करते शमगुण जिस तरह शास्त्रज्ञानको अलङ्कृत करता है, वैसे ही उस आसन को समलङ्कृत किया।

५८ । नृपति युधिष्ठिरने उन विस्तृततेजा ऋषिके सम्मुख उपवेशन किया, उनके ओष्ठद्वय मृदु हास्यके किरणजालमें उद्भासित हुए ; राजाने उस समय प्रदीप्त किरण व्याप्त बृहस्पति ग्रहके सम्मुखवर्त्ती पूर्णचन्द्रकी शोभा धारण की थी ।

दूसरा सर्ग समाप्त ॥ २ ॥

तीसरा सर्ग ।

१ । ऋषिने उपवेशन किया, अङ्गमें प्रसर्पित, आह्लादकर उनके अंशुजालमें उन्हें उन्नत करने कोसी प्रभा बोध होने लगी । उनका वर्ण कृष्ण था और उन्होंने पिङ्गलवर्ण जटा धारण की थी ; इसलिये वह सौदामिनी समन्वित मेघकी भांति शोभा दरसाने लगे ।

२ । उन व्यासदेवसे समग्र प्रसाद समृद्धि धारण की थी और लोकातीत अपनी शरीरकान्ति द्वारा वह परिचयविहीन व्यक्तियोंके भी अन्तःकरणमें आकस्मिक स्नेहार्द्र भाव संलग्न कर दिया करते थे ।

३ । प्रदीप्त आकृति द्वारा ही उन्होंने अपनी चित्तवृत्तिकी पवित्रता ज्ञापित कर दी थी और उनकी स्वाभाविक, निरतिशय, स्निग्ध और विशुद्ध दृष्टिने ही मानो उनके प्रति सम्भाषणका सम्पादन कर दिया था ।

४ । अग्निहोत्रादि धर्म्मप्रतिपादिका पापनाशिनी, श्रुतिसंहतिके प्रवर्त्तक उन ऋषि वेदव्यासके सुखसे उपवेशन करने पर धर्म्मनन्दन युधिष्ठिर उनके आगमनका कारण जाननेको अभिलाषी हो, उनसे बोले— ।

५ । आपका दर्शनलाभ श्रेयस्कर और रजोगुणविनाशक है ; जिसने पुण्यसञ्चय किया नहीं, उसके पक्षमें यह दुर्घट है, मेघशून्य आकाशसे रजोनाशक वृष्टिपातकी भांति सहसा आपका यह दर्शनलाभ किसी मङ्गलका ही निदानस्वरूप होगा ।

६ । आपके आगमनसे इस समय सब यागक्रिया और विप्रोंकी आशीर्व्वादराशि सफल हुई ; इसलिये मैं आज चिरदिनके लिये समस्त जगतमें बहु सम्मानभाजन हुआ ।

७ । लोकगुरु ब्रह्माकी भांति आपका यह अमोघ दर्शन समृद्धिको आकर्षणकर प्रदान करता, कलुषराशि विनाश करता, पुरुषार्थ अर्पण करता, कीर्त्ति विस्तार करता ; अधिक क्या, ऐसी कौनसी चीज है, जो आपका दर्शन नहीं कर सकता ?

८। सुधावर्षी शशधरके दर्शनसे भी मेरे जो नयन तृप्त नहीं होते, आपके सन्निधानमें वह निवृत्ति लाभ करते हैं। हे भगवन्! मेरा हृदय बान्धवोंकी विरह वेदना परित्यागकर ही सर्वथा सजीव हो उठा है।

९। आपके निकट आगमनके प्रयोजनकी जिज्ञासा निष्फल है; क्यों कि आप जैसे निःस्पृह महात्माओंकी प्रयोजनीय वस्तु क्या मेरी अधीनतामें है? फिर भी आपके कल्याणकर वाक्य सुननेकी अभिलाषा ही मुझे वाक् चपलकर विह्वल कर रही है।

१०। महामना महीपालके इस तरह वैचित्र्य युक्त, चारुवाक्य कहनेसे द्वैपायन वेदव्यास जयप्राप्तिके उपाय की चिन्ताकर उनसे ऐसे वक्ष्यमाण वाक्य कहने लगे।

११। देखो! कीर्त्तिभूषित, अनुत्तम ऐश्वर्य्यसञ्चयके अभिलाषी मनुष्योंको बन्धुवर्गों के प्रति समान व्यवहार करना ही उचित है; किन्तु मेरे जैसे तपस्विजनको बन्धुगणके सम्बन्धमें वह तुल्यरूप व्यवहार एकान्त कर्त्तव्य कह ही निर्णीत है।

१२। किन्तु हे नृप! मेरा चित्त तुल्यवृत्तिसम्पन्न अर्थात् सब कहीं भेददृष्टि विरहित होकर भी तुम्हारे गुणनिचयसे बाध्य हो तुम्हारे ही अधीन हो गया है; कारण, विषयविरक्त, मुक्तिभागी व्यक्तिगण भी साधुओंके प्रति ही स्नेहप्रवण किया करते हैं।

१३। तुम क्या उस राजा धृतराष्ट्रके पुत्र (पुत्र जैसे स्नेहास्पद हो), नहीं? (अवश्य ही उसके पुत्र जैसे स्नेहास्पद हो), शमदमदाक्षिण्यादि गुणमें तुमने क्या सुयोधनको अतिक्रम नहीं किया? (निश्चय ही किया है); तब उसने विना कारण जो तुम्हारा त्याग किया है, उसका हेतु यह है, कि विषय लालसाने उसे बलपूर्व्वक मोहितसा कर लिया है।

१४। यह धृतराष्ट्रकी अर्थसिद्धि दूर हो जायेगी, क्यों कि वह कर्त्तव्य विषयमें तत्पर हो कुमन्त्री कर्ण प्रभृतिका परामर्श अवलम्बन किया करता है। ज्ञानी भी दुर्ज्जनसंसर्गमें पड़ उन्मूलनकारिणी विपद्के आस्पद हो जाते हैं।

१५। शत्रुसभाके धर्म्मपथसे भ्रष्ट होने पर (जिस समय भीष्मप्रभृति सभ्यवर्गने दुर्य्योधनकृत द्रौपदीके अपमानमें प्रतिवाद न किया था) तुमने धर्म्मपथमें चिर अवस्थानकर विपत् समयमें भी अविनश्वर रम्य शमादि गुणमें अत्यन्त अनुराग प्रकट किया।

१६। शम ही तुम्हारा एकमात्र श्रेष्ठ अवलम्बन है, इसके होनेसे

तुम्हारे अपकार करनेवाले शत्रुओंने अपना ही अनर्थ कर लिया है; उन्होंने तुम्हारी प्रज्ञा और प्रकृतिका प्रकर्ष प्रख्यातकर मानो तुम्हारा उपकार ही कर दिया है।

१७। तुम्हें विक्रम द्वारा ही धरित्री लाभ करना होगा; किन्तु तुम्हारे शत्रुने इस समय शौर्य्य, आग्नेयादि अस्त्र और सैन्यसमृद्धिमें अतीव श्रेष्ठता लाभ की है; इसलिये तुमको इस समय शौर्य्यादिविषयमें प्रकर्षलाभके लिये उपाय अवलम्बन करना होगा; क्यों कि युद्धमें जय भी बलवान् व्यक्तियोंके ही अधीन हो जाया करती है।

१८। जिनने इक्कीसबार क्षत्रियोंका ध्वंससाधन किया था, जो अस्त्र-विद्याके प्रसिद्ध उपदेष्टा हैं, उन्ही जमदग्नितनय परशुरामने अम्बिका स्वयंवरमें अपने शिष्य भीष्मके पराक्रमसे पराभूत हो, कहा था, कि शौर्य्यादि गुणका उत्कर्ष सत्पात्र ही में आयत्त हुआ करता है।

१९। औरकी बात क्या कहें, यम भी जिनके निकट असामर्थ्यवश लज्जाप्राप्त हो पराभूत व्यक्तिकी तरह अवस्थान करते हैं, वही भीष्म रण-क्षेत्रमें कार्म्मुक कम्पितकर किसके मनमें भीतिका उत्पादन नहीं करते?

२०। जो युद्धमें अजस्र बाणजाल वर्षण करते हैं, चञ्चल शिखारूप जिह्वा समुज्ज्वल, जगद्ग्रासमें समुद्यत प्रलयानलकी तरह क्रोधप्रज्वलित द्रोणाचार्य्यको रणमें तुममेंसे कौन सहन सकता है।

२१। जो कोपयुक्त आकार द्वारा ही दूसरेका धैर्य्य अपहरण करते हैं, परशुरामकी शुश्रूषाकर जिनने समस्त अस्त्र रहस्य सीख लिया है, उन राधासुत कर्णको देखनेमें महाभय उपस्थित होता है। ऐसे अपरिचित भयमें यमराज भी महा व्याकुल हो जायें।

१२-२३। हे दानोचितपात्र नृप! कपिध्वज अर्ज्जुन विद्या द्वारा पशुपतिका अति दुष्कर तपश्चरणकर पाशुपतास्त्र लाभ करते इन भीष्मादि वीरगणके उच्छेदका साधन करेंगे, उत्कर्षलाभके लिये महैश्वर्य्यसम्पन्न इन्द्रादि देवगण भी आराध्य हैं। महा प्रभावशालिनी साक्षात् सिद्धिकी तरह मैं यही विद्या इन्हें देने आया हूं।

२४। उन प्रसन्नात्मा ऋषि वेदव्यासके ऐसा कहने पर 'जयशील अर्ज्जुन जाओ, साधन करो' अजातशत्रु धर्म्मराजकी यह वाणी ग्रहणकर शिष्यकी तरह विनय सहकारसे अर्ज्जुन ऋषिके समीप उपनीत हुए।

२५। इसके बाद प्रभातरमणीय सूर्य्यके प्रतिबिम्बसे प्रदीप्त किरण जैसे विकसित कमलमें प्रवेश करती है; वैसे ही उन महर्षिके मुखसे

अग्निस्फुलिङ्गवत् ऐन्द्रमन्त्ररूपिणी महाविद्याने वहिर्गत हो अर्ज्जुनके आननमें प्रवेश किया।

२६। ऋषिने तब तपःप्रभावसे उन योग्यतम अर्ज्जुनको ध्यानविधि प्रदान की। उस ध्यानका ऐसा ही प्रभाव है, कि ध्यानबलमें प्रकृति महत्तत्त्वादि चौबीस तत्त्वोंका साक्षात्कार होने पर भी अर्ज्जुनके नेत्र मानो बहु समयतक उन्मीलित होते ही रहे।

२७। अर्ज्जुनने महा सौभाग्यसूचक, उत्साहानुरूप कार्य्यक्षम आकृति धारण की थी। मुनिने उनसे विजयप्राप्तिके लिये तपके साधनमें नियुक्त करनेकी अभिलाषासे वक्ष्यमाण वाक्य कहे।

२८। मुनिने कहा—हे अर्ज्जुन! मैंने जो तुम्हें योग उपदेश किया तुम इसके द्वारा तेजीयान् हो अपने पथमें दूसरेके प्रवेशको बाधा दे अस्त्र-ग्रहणपूर्व्वक जप, उपवास और स्नानादि द्वारा मुनिवृत्तिका आचरण करो।

२९। तुम पर्व्वतपक्षच्छेदी इन्द्रके प्रसादलाभके लिये उन मनोरम-शिखर इन्द्रकील पर्व्वतपर सुदुष्कर तपस्या जाकर करो, यह गुह्यक तुम्हें क्षणकालके बीच उस स्थानमें ले जायेगा।

३०। ऋषिवर व्यासदेव महेन्द्रनन्दन अर्ज्जुनसे ऐसा कहते कहते अन्तर्हित हुए, यक्षानुचर गुह्यक भी उन ऋषिके मूर्त्तिमान् आदेशकी तरह अर्ज्जुनके समीप आ उपस्थित हुआ।

३१। वह यक्ष सस्पृह हो प्रियभाषी जयशील अर्ज्जुनके निकट प्रणत हुआ और बन्धुजनकी तरह अर्ज्जुनके प्रति अनुरक्त हो विश्वास स्थापन किया। (यह उपयुक्त ही हुआ था, क्योंकि) साधुसङ्गति शीघ्र ही विश्वास उत्पन्न करा दिया करती है।

३२। सूर्य्यसे परित्यक्त सुमेरुके समुज्ज्वल कुञ्ज समूहमें जैसे अन्धकार आ क्रमसे अल्प अल्प परिमाणमें प्रवेश करता है, वैसे ही विजयलाभके लिये मध्यम पाण्डव अर्ज्जुनके यात्रा करनेसे उनके विरहसे उत्पन्न शोकने कथञ्चित् आत्मसत्ता लाभकर विवेकसम्पन्न दूसरे चारो पाण्डवोंमें धीरे धीरे आश्रय लिया।

३३। युधिष्ठिरादि चारो पाण्डवोंके चारो चित्तोंने निःसंशयरूपसे कार्य्यगौरवकी आलोचनाकर शोकभाव दूर तो किया था, किन्तु भ्रातृस्नेहके वश फिरसे उसी दुर्वह शोकभावने आगे बढ़ उन्हें विभक्त कर दिया; शोक भाव दुःसह होने पर भी चार पाण्डवोंमें तुल्य रूपसे विभक्त होनेके कारण सबके मनमें लघुरूपसे अनुभूत हुआ।

३४। वह पाण्डव चतुष्टय स्वाभाविक धैर्य्य रखते थे। इस व्यापारके प्रवर्त्तक महर्षि वेदव्यासके वाक्यमें विश्वास, और शत्रुके कार्य्यमें जात-तीव्रक्रोध इन्द्रनन्दन अर्जुनके शौर्य्यमें आस्था स्थापन करनेके कारण उस भ्रातृविरह शोकने उनके चित्तमें स्थान न पाया।

३५। अन्धकार जैसे प्रकाशमान दिवसीय प्रहरचतुष्टय अतिक्रम-पूर्व्वक एकराशिभूत कृष्णपक्ष रजनीका आश्रय लेता है, अर्जुनके अद-र्शनसे उत्पन्न दुःख भी वैसे ही महातेजःसम्पन्न पार्थचतुष्टयको परित्याग कर द्रौपदीके चित्तमें आ उपस्थित हुआ।

३६। अर्जुनको देखनेके लिये द्रौपदीको अभिलाष प्रकाश होनेपर भी वह अमङ्गल भयसे अपने तुषाराकुलित, इन्दीवरसन्निभ, बाष्पवारिपरिपूर्ण नयनद्वयके उन्मीलन करनेमें समर्थ न हुई।

३७। इन्द्रनन्दन अर्जुनने उस अकृत्रिम, प्रेमरसाभिराम, दृष्टिप्रिय रमणीदृष्टिको प्रसन्नचित्त हो अञ्जलि द्वारा पाथेयकी तरह पर्य्याप्त रूपसे ग्रहण किया।

३८। वन्य हस्ती द्वारा निदाघ नदी जैसे क्षुभित होती है, वैसे ही धैर्य्यच्युतिके कारण क्षुभित राजनन्दिनी द्रौपदीने अति कष्टसे रोदन संरुद्ध-कर क्षीणकण्ठ द्वारा वक्ष्यमाण वाक्य कहे।

३९। शत्रुकृत, पङ्कोपम कापट्यमें मग्न गौरवसम्पदके आप ही उद्धारकर्त्ता हैं; (किन्तु) दुःखनाशक तपस्याकी सिद्धि न होने तक आप हमलोगोंके लिये उत्कण्ठित न होना। क्यों कि, अधैर्य्य ही तपस्या का परम शत्रु है।

४०। यशोलाभार्थ अथवा सुखलाभके लिये किंवा अमानुषिक कर्म्म करनेके लिये अभिनिविष्ट, उद्वेगशून्य मानवगणकी सिद्धि अनुरक्ता कान्ताकी तरह क्रोड़में आ उपस्थित होती है।

४१। विधाताने लोकरक्षार्थ जिस क्षत्रिय जातिकी सृष्टि की थी; आप उसी क्षत्रिय जातिका, जिसकी जयशील बलरूप धनविनाशपूर्व्वक विजय ही जीविका है, प्रिय प्राणतुल्य अभिमान विनष्ट करते हैं।

४२। सभास्थित राजगण सुयोधनादिका अनुष्ठित मेरा केशाकर्षण-रूप निन्दित कर्म्म देखने और यह अन्याय कार्य्य ज्ञातिलोगसे की गई विवेचना की लज्जासे अधोवदन हो अति कष्टसे उपेक्षा करने पर भी वह परिभव पृथिवीका विधानभूत भवदीय यश मानो सङ्कुचित कर रहा है।

४३। यह अरिपराभव आपके पूर्व्वकृत शौर्य्य वीर्य्यके सकल कार्य्य विलोपकर ऐसा भाव दिखाता है, कि आपसे कभी कोई कीर्त्तिका काम नहीं हुआ, और दिवसका शेषभाग जैसे सूर्य्यकिरणकी दीर्घता विनाश करता है, वैसे ही यह भी उत्तरकालकी खर्व्वताका साधन करता है।

४४। शत्रुगण मेरे प्रति बलपूर्व्वक केशाकर्षणरूप जो असदाचरण किया है, वह स्मरण भी नहीं किया जा सकता। उसका अनुभव कैसा दुःसह है, इसमें वक्तव्य ही क्या है? अब आपके विरहमें वही परिभव फिर आ और नूतन हो मेरे शुष्क हृदयको और नूतन व्यथाग्रस्त किये डालता है।

४५—४७। शत्रुगणके तेजसे तुम्हारा विपुल तेज आच्छादित हो गया है, इससे तुम शरत्कालीन जलदाच्छन्न प्रत्यूषकी तरह अवस्थान करते और अभिमानच्युतिवश दन्तभग्न हस्तीकी तरह असह्य विकारको प्राप्त होते हो। और सम्प्रति कोई कार्य्य न रहनेसे लज्जित और दुर्भाग्यकी तरह अवस्थित अस्त्रशस्त्र सकलको तुम पूर्व्ववत् निरतिशय दीप्यमान नहीं करते, किन्तु कीर्त्तिचयके हेतु क्षीण जलाशयकी तरह मानो तुमने अन्य आकार धारण किया है। मेरे अनाथवत् अवस्थित, दैव मात्र शरणापन्न इस असंयत केशकलाप द्वारा तिरस्कृत शौर्य्य-वीर्य्य क्या तुम वही अर्ज्जुन हो?

४८। जो साधुगणके रक्षणमें क्षम हैं, वही क्षत्रियपदवाच्य हैं, और जिस कार्म्मुकमें समरसामर्थ्य विद्यमान है, वही कार्म्मुक है। (इस अवस्थामें) जो पुरुष क्षत्रियकर्म्म न करनेवालेके लिये क्षत्रिय और कार्म्मुक इन दो शब्दोंको पूर्व्वोक्त व्युत्पत्तिलभ्य अर्थशून्य क्षत्रियत्व और कार्म्मुकत्व इस जातिमात्र अर्थमें परिणत करता है, वह इन दोनो शब्दोंको अव्युत्पत्ति दोषमें दुष्ट किया करता है।

४९। हे पार्थ! अपनी अपनी सत्तामात्रमें पर्य्यवसित आपके निष्प्रभ गुणनिचय तुल्य दुःखभागी हो मानो आपके अभ्युदय लाभकी अपेक्षाकर मेरा सारूप्य ग्रहण कर रहे हैं।

५०। रिपुगणने प्रमादवश आपको अभिभूत किया है, इसलिये गजगणके प्रमाद क्रमसे सिंहको अभिभूतकर उसका केशजाल विच्छिन्न करने पर उसकी जैसी अवस्था हो जाती है, आपकी भी वही अवस्था हो रही है। दिनश्री जिस तरह दीप्तिके निमित्त सूर्य्यके शरणापन्न होती

है, वैसे ही यह कार्य्यभार और योग्यताहेतु इस क्षण आपका ही आश्रय ग्रहण कर रहा है।

५१। जो मनुष्य सर्व्वातिशायिनी योग्यताको क्रिया द्वारा सफलकर लेता है, सभाक्षेत्रमें पुरुष गणनाका प्रस्ताव उपस्थित होने पर पूरणी अर्थात् द्वित्वादि संख्या उसको नहीं प्राप्त होती यानी वही व्यक्ति अद्वितीय रहा करता है।

५२। हे पार्थ! कारण न रहने पर भी प्रियजनमें विघ्नपातकी आशङ्कासे तुम्हारा चित्त खेदको प्राप्त हो रहा है, किन्तु तुम्हारे जयार्थ प्रयाण करने पर देवराज तुम्हारा वह सकल आशङ्कित विघ्न निवारण करेंगे।

५३। यदि सङ्कटशून्य मङ्गलमय देशमें ही तुम्हें बहुदिन एकाकी वास करना भी पड़े, फिर भी तुम दौर्व्वल्यका आश्रय न लेना; क्योंकि राग-द्वेष-दूषितस्वभाव व्यक्तियोंका चित्त साधुजनमें भी स्खलित हुआ करता है।

५४। इसलिये तुम महर्षिका वचन पाल (अर्थात् तपस्या कर) हम लोगोंके समस्त मनोरथ सफल करो। तुम्हारे कृतकार्य्य हो आने तक मैं स्तनोपपीड़नकर तुम्हें आलिङ्गन करनेकी इच्छा रखती हूं।

५५। द्रुपदनन्दिनीने अर्जुनसे यह सब बातें कहीं, इससे अर्जुनके मनमें अतिकृत वही पराभव नवीकृत जैसा हो उठा, वह यह सकल कथा श्रवणकर उत्तर दिगवलम्बी दिवाकरकी तरह देदीप्यमान होने लगे।

५६। इसके बाद अर्जुन सम्मुख ही मानो शत्रुओंको देखने जैसा लगे; पुरोहित धौम्यने आयुधसमूह समन्त्रक समाहित कर दिये। उन्होंने सौम्याकृति होकर भी अभिचार क्रियागत मन्त्रकी तरह भीषण वपुः धारण किया।

५७। शत्रुगण जिसका आकर्षण अतिक्रम नहीं कर सकते, और जिसका ज्यारव और कर्म्म चिरप्रथित है, वही कार्म्मुक तथा शत्रुका दृष्टिपथातीत तीक्ष्ण खड्गान्वित महानिषङ्गद्वय अर्ज्जुनने धारण किया।

५८। इन्द्रने खाण्डवदाहनकालमें अर्ज्जुनके गात्रपर जो वज्र मारा था, उस प्रकारसे जनित रन्ध्रोंको अर्ज्जुनने इस क्षण मूर्त्तिमती कीर्त्तिकी तरह अपनी प्रभासे तिरोहित कर दिया और विविध रत्नखचित एक कवच धारण किया। यह कवच दीप्ततारक नभोमध्यवत् प्रतिभात होने लगा।

५९। अर्ज्जुन यक्षप्रदर्शित निष्कण्टक हिमालय पथमें अग्रसर होने

लगे, वियोग-दुःखसे द्वैतवनवासी तपस्वी नेत्र मलने लगे। अर्जुन उनके हृदय खेदान्वित कर चल हुए।

६०। दिक्‌समूहमें दिव्य दुन्दुभिध्वनि होने लगी। दिव्य पुष्प-वृष्टिपातसे आकाशमें अपूर्व्व शोभा विस्तारित हुई। विलाससंलग्न, चञ्चल, वीचिरूप, बाहुशाली पयोनिधि हर्षोल्लासित धरणी को मानो भारावतरणरूप प्रियवार्त्ता विज्ञापन करते हो आलिङ्गन करने लगा।

तीसरा सर्ग समाप्त।

चौथा सर्ग।

१। इसके बाद जनप्रिय अर्ज्जुन कूजनतत्पर कलहंसरूप मेखला-न्विता, परिपक्व शस्यजन्य पाण्डुवर्णा पृथिवीको सखीजन समक्षमें कूजन-निरत कलहंसवत् मेखलामण्डिता युवती रमणीकी तरह जनगणके समीप प्राप्त हुए।

२। अर्ज्जुनने देखा, ग्रामसमूहके प्रान्त-प्रान्तमें अवस्थित भूखण्ड सकल विनम्र कलमफलसे (धान्य) सुशोभित हो रहे हैं, उनमें कर्द्दम कुछ भी नहीं, जिस जगह जितना जल है, वह पद्म परिशोभित है; मानो शरत्‌कालको गुणसम्पत्तिही अपने प्रति उपहारीभूत हो रही हो। सुखका चमत्कार देख अर्जुन आनन्दित हुए।

३। स्थान-स्थानमें सरोवर जलके शफरीकुल स्फुरित हो रहे थे। विस्मयावेशसे सरोवर मानो अपने पद्मनेत्र उन्मीलित कर उनको देख रहे थे। यह शफरी स्फुरण प्रणयिनीका दृष्टि-विलासभ्रम हरण करता था। इसने अर्जुनका मन भी हरण किया।

४। अर्जुन पद्मपूर्ण जलमें कलमधान्यकी रमणीयता देख अधिक परिपुष्ट हुए। वास्तवमें दुर्लभयोग्य समागम लब्ध होने पर उत्कर्ष श्रीका अभिनन्दन कौन नहीं किया करता है?

५। कहीं जलमें फेनपुञ्ज भासता था; किञ्जल्कापगम घटा था; उसी जलने पाठीन मत्स्यके विपरीत परिवर्त्तनसे पराहत हो, अर्जुनका स्थलपद्मिनीगत संशय अपनोदन किया था।

६। अर्ज्जुनने देखा—शुभ्र, भङ्गिमयुत क्षौम दुकूलवत् नदीपुलिन दिन दिन क्षीयमाण—सुतरां शनैः शनैः शान्तवेगने वारि द्वारा ऊर्म्मिरेखा धारण की। यह सब देख वह तुष्ट हुए।

७—८। कहीं कोई शालिरक्षिका रमणी सूक्ष्म सूक्ष्म केसररेणु द्वारा समलङ्कृत भ्रूमध्यगत बन्धूकपुष्पको लाक्षारागरक्त अपनी अधर-पल्लवकी शोभाके साथ मानो समान कर ही तौल रही है ; पीवर पयोधर युगकी चारो ओर नवातपालोहित पद्मपराग निक्षिप्त होगई है प्रसर्पित खेदजन्य पुलकभरसे उसी परागको उसने शोभामय कर दिया है। यह देख पाण्डुनन्दनने शरत्की कृतार्थता ही मनमें समझी।

१०। गोगण शेषराक्रिके विचरण स्थानसे प्रत्यावर्त्तन करने जा वेगसे भू पथमें दौड़ नहीं सकती थीं ; वत्सस्मरणमें उनके पीवर स्तनमण्डलसे क्षीरक्षरण होता था, वह अपने अपने वत्सके प्रति उत्कण्ठित थी। इस तरह गोगणने अर्जुनको दर्शनोत्सुक कर रखा था।

११। अर्जुनने देखा—एक बड़ा वृष अन्य एक वृषको हरा जयश्री-लाभ करनेसे उच्चनाद करते करते नदीतट खूंद शरत्कालोचित शरीर पुष्टिधारणपूर्व्वक मूर्त्तिमान् दर्पको तरह विराज रहा है।

१२। शरत्के समुदय नदीपुलिनसे तुषारशुभ्र गोसमूह धीरे धीरे निकल गया है ; इसीसे वह पुलिन सकल मानो उत्तोलित वसन जघन समूहकी तरह अर्जुनके कौतूहलका उत्पादन करते थे।

१३। अर्जुनने देखा—धेनुगणके समीप कितनेही गोप अवस्थान रहे हैं, यह सकल गोप गाओंमें सोदराभिमानी और वनमें ही गृहाभि-मानशाली हैं, उनमें इतना सारल्य है, कि उससे मानो वह गोगणकीही अवस्थाका अनुकरण कर रहे हैं।

१४—१७। अर्जुनने देखा—कतिपय गोपी मन्थन कार्य्यमें व्यापृत हैं। उनका मुखमण्डल परिचालित केशरूप अलिकुलसे समाकुलित है, ईषत् हास्य-विकाशसे उनका दशनरूप केशर ईषत् प्रकाशित है, और चञ्चल कुण्डलरश्मि द्वारा रञ्जित हो रहा है ; इस लिये बालातपस्पृष्ट सरोजसमूहकी तरह ही यह सकल बल्लवीमुख मनोज्ञ हैं। बल्लवियां श्वासरुद्ध करती थीं ; इसीसे उनका अधरदेश विकम्पित होता था। इस लिये प्रस्फुरितैकपल्लवा लताकी तरह ही उनकी शोभा देख पड़ती थी। वह जो सुन्दर पाणिविक्षेपके सहकारसे मन्थनरज्जु आकर्षण करती थीं, इससे उनके पार्श्वदेशका विवर्त्तन होता था और नितम्बदेश दलक रहा था। उनके मन्थनदण्डके विवर्त्तनसे दुग्धकुम्भ बारंबार कम्पित हो मृदङ्गवत् मन्थरध्वनि करता था, इससे गोष्ठ-प्राङ्गणगत मयूरियां उन्मादित हो गई थीं। गोपियोंके पीवरस्तन किञ्चित् चञ्चल हो रहे थे, और

श्रमभरसे उनके नयनोत्पल क्लान्त हो गये थे। अर्जुन इन सकल बल्लवियोंका नर्त्तनरत वारवनिताओंकी तरह ही दर्शन करने लगे।

१८। पथ सकल पूर्व वक्रता परित्यागकर शरत्‌में सरल हो गया है; वृषगणने पथके प्रान्तभागका शस्यसकल खा डाला है; रथचक्रके चलनेसे पथका सीमन्तीकृत कर्द्दमसकल घनीभूत हो गया है; और सदा सञ्चारसे समस्त पथही पृथक्कृत हो रहा है। अर्जुन इसी पथसे जाने लगे।

१९। अर्जुन ग्राम ग्राममें प्रस्फुट पुष्पयुत बहु गृहगुल्मिनी सादर देखने लगे। देखा,—जिनका कर्म्म अगर्हित है और भाव, इङ्गित और भूषणसकल विविक्त है, ऐसेही जनगणसे यह सकल गुल्मिनी अधिष्ठित हैं, इस लिये वह आश्रमस्थानस्थित मण्डपनिचयकी तरह ही प्रतिभात होती थीं।

२०। इसके बाद वह अर्जुनसमभिव्याहारी यक्ष शरद्‌ गुणश्री अवलम्बनकर शरद्‌गुण दर्शनमें लोलदृष्टि अर्जुनसे विना पूछे ही बातें करने लगा। वास्तवमें इङ्गितज्ञ व्यक्ति कभी कथनोचित कालमें विना बोले नहीं रहता।

२१। [यक्षने कहा] हे पार्थ! यह जो कल्याणकारिणी नियतिके फलदानकालकी तरह फलद्वारा जगत्‌का कृष्यादि कर्म्म-निर्व्वाहकारिणी निर्म्मलोदका निर्ज्जलमेघा शरत्‌ हैं, वह तुम्हारी जयश्रीकी वृद्धि करें।

२२। शस्यकी परिणामरम्यता, नदी सकलकी अनुद्धतभाव महीकी पङ्कहीनता प्राप्त हो रही है। वस्तुतः सम्प्रति नवीन शरद्‌ गुणराशि घना-गम लक्ष्मीके प्रेम पूर्व्व परिचयमें सुदृढ़ होने पर भी उसे निष्फल किये देती है।

२३। इस आकाशमें बलाकाश्रेणी नहीं उड़ती, इन्द्रधनुकी ले मेघराजि भी नहीं उठती; फिर भी आकाश परमशोभा धारण कर रहा है। फलतः जो स्वभावरम्य वस्तु है, वह कभी आहार्य्यगुणकी अपेक्षा नहीं करती।

२४। वर्षा ऋतुरूप पतिके विरहमें दिगङ्गनागणके परिम्लान होनेसे पयोधरसकलने पाण्डुरता धारणकी है; विद्युद्‌गुणरूप हेमदामराजि उनसे विच्युत हो गई है। इसी कारण सकल दिगङ्गनाओंकी कृषता ही प्रकाश पाती है।

२५। मदापगममें अश्राव्य स्वर मयूरके उच्चारित उच्च कूजनसे स्पृहा परित्यागकर श्रोत्र इस क्षण मत्तमराल कूजनका आश्रय ले रहे हैं। वस्तुतः प्रीति व्यापारमें गुणसमूहोंका ही अधिकार है, परिचयका नहीं। अर्थात् मयूरका कण्ठस्वर पूर्वपरिचित हैं सही किन्तु शरत्‌में वह निर्गुण वह अश्राव्य है; अधुना अपरिचित होने पर मत्त मराल स्वरही गुणयुक्त वह श्राव्य होता है।

२६। यह सकल पृथुगुच्छधारी फलपाक-पिशङ्ग शालि केदारजलमें विकसित गन्धसूचित नीलोत्पलका आघ्राण लेनेके लियेही मानो नत हो पड़े हैं।

२७—३०। इस समयका जल मृणालिनी समूहके प्रभापुञ्जसे अनुरञ्जित हो गया है; पद्मपलाशकी शोभाके साथ मिल गया है; और उज्ज्वल कमलाग्रभाग द्वारा पिङ्गलीकृत हो गया है। इसी तरह वह नाना वर्ण धारणकर विगलित इन्द्रचापखण्डकी तरह हो विराज रहा है। पुष्प-हास्ययुत वनराजिरमणियोंने स्वच्छ बाणरूप नेत्र उन्मीलितकर मानो अनिलचालित धवल सप्तपर्णपरागरूप उत्तरीय वस्त्र धारण किया है। नभोमार्गका अभ्यन्तर विरल जलकणासमूहसे व्याप्त हो गया है; नभ-पथमें वैद्युताग्निका प्रकाश इस समय और नहीं; शुभ्र मेघखण्डमें उसकी आतपच्छटा तिरोहित हो गई; एवं कमलसंपृक्त अनिल द्वारा वह रमणीय हो उठा है। इन सकलके उद्देशसे ही यह मरालकुल धावित हो रहे हैं। उनकी ध्वनिसे गुम्फित मेघरोधरहित प्रसन्न दिक्‌समूह मानो परस्पर आलाप आप्यायन हो कर रहे हैं।

३१। कितनी ही धेनु शेषरातिके विचरणस्थानसे व्रजाभिमुखगमनमें उत्कण्ठित हो यथभ्रष्ट हो गई हैं। उनके आलानसकल अबाधरूपसे क्षीर क्षरण कर रहे हैं। उन्होंने मानो यह आलानसकल अपने अपत्योंके उपहारके लिये ही आनयन किये हैं।

३२। यह गाभीसकल जगत्‌की कारण, एवं एकमात्र पावक हैं, वह वत्सगणके साथ गोष्ठान्तिकमें उपनीत हो, मन्त्रयोजित आहुतिकी तरह परम द्युतिको प्राप्त हुई हैं।

३३। यह सम्भ्रस्थ मृगीगण मधुरकण्ठ गोपीजनके मयूरकण्ठ-जयी गीतरवसे एकाग्रचित्त हो गई हैं। वह भूयसी भक्षणेच्छा परित्याग-पूर्वक शस्याभिमुख नहीं जातीं।

३४। यह कलम शिरोभाग द्वारा प्रणत होकर भी अनादरिणी

सरोजिनीसे अवघ्रात हो, सहचरस्वरूप सलिलके साथ सूखते सूखते कामार्त्तवत् एकान्त पाण्डुभावको प्राप्त हुए हैं।

३५। यह सकल भृङ्ग पद्मपरागवाही जलकणाहारी वायुसे आकृष्ट हो राजादिभय उपस्थित होने पर दुष्टकर्म्मा चौरोंकी तरह अपना गन्तव्य देश निश्चित करनेमें समर्थ नहीं होते।

३६। फुल्ल शिरीषवत् कोमलाकृति शुकावली विद्रुमभङ्गवत् लोहित वर्ण मुख द्वारा पिशङ्ग कमलशिखा धारण करते इन्द्रधनुकी शोभाका अनुकरण कर रही है।

३७। यक्षने यह सब बातें कहना आरम्भ कीं, अर्जुनने अनतिदूर सूर्य्यविम्बाच्छादी नगाधिराज हिमालयको देख पाया। देखा—जलधारापगमसे शुक्लवर्ण मेघजालकी तरह हो वह प्रतिभात होता है।

३८। दीर्घ दीर्घ वनराजि द्वारा नगाधिराजके आसन्नभूभागसकलने श्यामल शोभा धारण किया है; ऊपर हिमस्तोम अवस्थित होनेसे वह गौरवर्ण हो गया है। अर्ज्जुनने ऐसे पर्व्वतमें प्राप्त हो मदरागविरहित नीलाम्बरधारी हलायुधकी शोभाका स्मरण किया।

चौथा सर्ग समाप्त ॥४॥

पांचवां सर्ग।

१। इसके बाद अर्जुनने उसी हिमाचलाभिमुखमें गमन किया। यह समुन्नत हिमाचल क्या मेरु महीधरको जय करनेके लिये किंवा वेगातिशय्यसे लियेही उत्पत्तिवत् अवस्थित है;

२। उसका एक अंश—सौरकरनिकरसे समुद्दीपित है, अन्य अंश सतत नैशान्धकारसे समावृत है; सुतरां अट्टहास्य द्वारा सम्मुखस्थ तमःसमूह निरसनकारी गजचर्म्मानुगत शिवकी तरह हो वह अवस्थित है।

३। परस्पर परस्परके अदृष्ट हो भूलोक, अन्तरीक्षलोक और सुरलोकवासी इस हिमालयमें वसवास करते हैं; सुतरां अपनी सामर्थ्य प्रकट करनेके लियेही शम्भुने मानो उसको जगत्का प्रतिनिधिरूप निर्म्माण कर दिया है।

४। इसके गगनस्पर्शी शिखरसकल भुजगराजकी तरह शुभ्र एवं सानुदेश कनकराजि द्वारा शोभित हैं; सुतरां वह तड़ित्‌राजित शारद अम्बुदनिचयकी तरह ही प्रतिभात होते हैं। ऐसे शिखरसमुच्चयसे यह हिमालय समुन्नत है।

५। यह हिमालय नगरनिचयवत् नानाभूभाग धारण करता है। यह सकल नगरोपम भूभाग मणिमयूख-पुञ्जरूप अंशुकसमूहसे समुज्ज्वल हैं; सुराङ्गनागण इन सकल स्थानोंके लता-गृहोंका उपभोग कर रहे हैं; उच्च उच्च शिलान्तर गोपुरवत् प्रतिभात होते हैं; अनेक सुमसृण पुष्पवन इस समुदय स्थानमें शोभा पा रहे हैं।

६। हिमाद्रिकी विपुल नितम्ब विलम्बित अम्बुदावली अविरत वारि वर्षणकर पाण्डुवर्ण हो गई है; उसमें विद्युत्‌प्रभा नहीं, मेघ गर्ज्जन नहीं; सुतरां इन सकल अम्बुधर द्वारा हिमाद्रि मानो सञ्जातपच्च कहे जानेका ही बोध होता हैं,

७। हिमालय स्फुट पद्मवनान्वित वेगवती बहुतसी नदी धारण करता है। इन सकल नदीयोंका तट आकरजात गजगण कर्त्तृक क्षत विक्षत है; वह तीर्थव्यापारसे कहीं सम एवं कहीं असम है, उनका जल अति उत्तम है; इस लिये अवगाहनादि उपभोग-व्यापारके एकान्त अनुकूल हैं।

८। हिमालयमें कितनी द्युतिशाली महामणि हैं, उनकी कान्ति नवोन्मीलित ताम्रपुष्पिका-कुसुमकी कान्तिकी तरह है; इस सकल महामणिपुञ्जसे हिमाद्रिकी सानुदेशस्थ काञ्चन भित्तियोंके क्वचित् क्वचित् परिव्याप्त होने पर मानो उनमें सन्ध्याकालीन मयूखमाला ही प्रतिभात होती है।

९। हिमालय बहुल नीलकुसुमस्तवकसे सुशोभित है; पंक्तिवद्ध तमालवनसमूहसे समाकीर्ण है; उससे विन्दु बिन्दु हिमोदक वर्षित होता है। मदजलवर्षी प्रशस्तमुख मातङ्गगण उसमें विचरण कर रहे हैं।

१०। हिमालयने जो सकल शिखर धारण किये हैं, तत्समुदय रत्नराशिविरहित नहीं; उनकी गुहायें लतागृह-विरहित नहीं; तत्रत्य सरिद्वधूगण पुलिन भी पद्मवर्ज्जित नहीं; और वहांके महीरुहगण भी कुसुमहीन नहीं। अर्थात् हिमालयधृत समस्त शिखरही रत्नराशियुत हैं, सकल गुहायें लतागृहमाला है, सकल नदीपुलिन भी पद्मसम्पन्न एवं सकल वृक्ष कुसुमशोभित हैं।

११। अमरनारीगणकी मेखलासुशोभित घन जघन द्वारा हिमाद्रिका सरित्प्रवाह मन्द मन्द क्षुभित हो रहा है; रम्य वल्ली और बकुल जिसको प्रिय हैं, ऐसे सर्पगणसे उसके चारदिक् परिव्याप्त हो रहे हैं।

१२। हिमालय बहुतसे मेघ धारण करता है; इन सकल मेघोंको तत्रत्य बहु विचित्र हिमप्रभामण्डित हिमपाण्डु के शिखरसमूहमें मानो इन्द्रचापान्वित कहनेको योग्य होता है। उनमें जल नहीं; इसीसे वह स्वच्छ हैं—प्राय सर्व्वदा ही निश्चलभावसे अवस्थित हैं, किन्तु गर्ज्जनसे ही ज्ञापित हैं।

१३। हिमालयमें मानस सरोवर है; वह सरोवर कलहंसकुलसे शोभित और नित्य निर्म्मल है। प्रमथगण वहीं विराजमान हैं एवं (समय-विशेषमें) किसी कारणसे कुपिता पार्व्वतीके साथ कभी कभी कलहपरा-यण शिव वहां अवस्थान करते हैं।

१४। हिमालयमें विविध औषधि है। इस सकल औषधिसे जात अग्नि स्वर्गभूमिके चतुर्द्दिकस्थित ग्रह और विमानश्रेणी उद्दीपित करती है; अतएव हिमालय मानो प्रतिरात्रि प्रमथोंको त्रिपुरदाह व्यापारका वार वार स्मरण करा देता है।

१५। हिमालयके समुन्नत सानुदेशसे निकल गङ्गा प्रवाहित होती हैं, इसकी अम्बुराशिके उपलरोधसे विवर्त्तित हो विस्तृत रूपसे शीकर प्रसा-रण करनेसे उत्पतित होतीं यह गङ्गा मानो निर्म्मल चामरधारिणी कही जा कर ही प्रतिभात होती हैं।

१६। अर्ज्जुन हिमाद्रिदर्शनसे विस्मित चित्त हुए थे। इसके बाद यक्ष उनसे सादर प्रियवाक्य बोला। वस्तुत: वाक्यपटुता श्रोताके आका-ङ्क्षित कालमें ही शोभा पाती है।

१७। यह अचलाधिप तुषारशुभ्र शिखरसमूह द्वारा मेघपथ मानो सहस्रधा विस्तीर्ण कर रहा है। यह अवलोकित होने मात्रसे ही जन-गणका पापपुञ्ज विनाश करनेमें समर्थ है।

१८। विचक्षणगण दुरधिगम पुराणादिके माहात्म्यसे इस पर्व्वतके सदा सुदुस्तर अभ्यन्तरतत्त्वका किञ्चिन्मात्र ही वर्णन कर रह गये हैं। किन्तु अति गहन दिग्व्याप्त इस पर्व्वतको पद्मयोनि ब्रह्मा ही केवल परम पुरुषवत् अवगत हैं।

१९। इस हिमालयपर पद्मपरिशोभित प्रभूत सरोवर हैं। इन सकल सरोवरोंके तीर तीर सुन्दर सुन्दर पुष्पपल्लवशाली लतागृह सकल विराज

रहे हैं। हिमाद्रिने ऐसे सरोवरसमूह द्वारा कान्तसमीपागता अति धीरा रमणियोंको भी सतत उत्सुक कर डाला है।

२०। नीतिमान् और भाग्यशालियोंको सदा सुलभ, निधि और गुह्यकोंके अधिपति कुबेरको उत्तम उत्तम धनराशि द्वारा इस मर्त्त्यलोक इस क्षितिधरके हेतु परिपूर्ण हो स्वर्ग और पाताललोक अतिक्रमपूर्व्वक प्रतिभात होती है।

२१। मैं समझता हूं, कि यह अखिल त्रिभुवन भी इस हिमालयके समान नहीं। क्योंकि, जनगण जिनके माहात्म्य परिज्ञानमें असमर्थ हैं, वह भवानीपति सर्व्वदा यहीं वास करते हैं।

२२। जहां जन्म नहीं, जरा नहीं, ऐसा परम पवित्र ब्रह्मपद पानेके अभिलाषी जनगणके—आगमकी तरह ही इस तमोहर गिरिसे संसारच्छेदकर तत्त्वज्ञान प्रादुर्भूत हुआ करता है।

२३। इस हिमालयमें सुरस्त्रीगणकी बहुतसी कुसुमव्याप्त शय्यायें लाक्षारागरक्त पदतलस्पर्शसे रागरञ्जित, पतित पुष्पशेखरयुत और मर्द्दित हो गई हैं। वह रागोद्रेक अवस्थासे सुरतविशेष ही ज्ञापित करती हैं।

२४। नयनिष्ठ नराधिपमें जैसे सम्पद्राशि, वैसे ही इस जगतपूजित हिमालयमें औषधिसकल गुणसम्पदमें एकान्त समृद्ध हो अनवरत प्रज्वलित होती है।

२५। इस पर्व्वतमें कुररीगण कलरव करता है; तरुगण कुसुमभरसे आनत हो गया है; जल पद्म-परिशोभित हो रहा है; द्रुमावरणशाली सिन्धुगण उशीरसमन्वित और सन्तापहर हो करिगणका प्रीतिजनक होता है।

२६। इस पर्व्वतमें सुरकरिगणके कपोलघर्षणका स्थान—द्रुमस्कन्धादि करिगणके मदजलसेकके लिये प्रफुल्लचूत गन्धके सरीक परिमल धारण करता है, सुतरां उसमें अलिकुल लीन है। वह वसन्तेतर कालमें भी कोकिलोंको उन्मत्त कर रहा है।

२७। यह हिमालय अप्सरोगणयुत है, नितरांशोभित सुनिनदशाली नदनिचयसे परिव्याप्त है; अधोलोकरक्षक नागराजने इसे धारण किया है। उन नागराजका अभीष्ट रसोत्कृष्ट सुधा भूलोक त्यागकर चिरकालसे इसी हिमालयमें विराज रहा है।

२८। यहां सुसमृद्ध लताराजि ही भवन है, तृणज्योति सकलही प्रदीप है, नवीन हरिचन्दन-पल्लव ही शय्या है; यह सकल एवं रति-

श्रमापहारी सरोजवायु इन सुरसुन्दरियोंको स्वर्गका स्मरण और नहीं करता।

२८। भवानीने भवदेवको पानेके लिये बहुदिन जलमध्यमें रह तपस्या की थी; उस काल जलजन्तुगणके विघट्टनसे उनके नयन चञ्चल हो गये थे। तब महादेवने अपनी स्वेदजलस्रावी कराङ्गुलिके अग्रभाग द्वारा यहां ही भवानीका करग्रहण किया था।

३०। सुरासुरगणने जलधिमें अमृतका मन्थन किया था। उस काल मन्दराद्रि द्वारा जलधिका जल क्षिप्त हो गया था; इसीसे नागलोकने स्पष्टतः प्रकाश पाया था। तब मन्थनगुणीकृत वासुकिके वेष्टनसे क्षतचिह्न हो यह मन्दराद्रि मानो आकाश उल्लेखन करते ही विभात हुआ था।

३१। इस पर्व्वतमें हंसकी तरह शुभ्रवर्ण स्फटिक और रजतभित्तिका कान्तिपुञ्जसे प्रतिफलित सूर्य्यकिरणसे विस्तारित एवं नीलकान्ति रत्न निचयके नैकट्यवश उत्कर्षप्राप्त होकर मध्याह्नकालमें भी वारंवार ज्योत्स्ना शङ्का उत्पन्न कराती है।

३२। इस पर्वतमें पङ्कजकुल मृदु पवनसे कम्पित हो सुन्दरी विलासिजनकी भ्रूगतिवत् कुटिल जलमें मानो विलास-सहकारसे नृत्य कर रहा है।

३३। इस पर्व्वतमें ही पिनाकपाणिने चकितनयना गौरीका मङ्गल-महौषधियुत कम्पान्वित कर लीला-सहकारसे ग्रहण किया था। ग्रहण-कालमें उनके करका सर्परूप कौतुकसूत्र स्रस्त हो गया था।

३४। स्वच्छ स्फटिकजात सहस्रसहस्र तेज आकाशमें परिव्याप्त हो गया है। इस सकल तेजसे सम्मिश्रित—सुतरां प्रसर्पित हो इस पर्व्वतमें सविताके किरणपुञ्जने सहस्र संख्याको भी अतिक्रम किया है।

३५। इस कैलासमें त्रिपुरारिके सन्तोषके लिये कुबेरने उच्च गोपुरा-न्वित पुरी निर्म्माण कराई थी, यह वही धाम कैलासप्रान्तचारी दिवाकरके आकालिक अस्तका विधान करता है।

३६। कैलासके सानुदेशमें विविध रत्नज्योतिसे समवायसे वप्रान्तर सकल समाच्छादित होनेसे सतत भित्तिशङ्का उत्पन्न होती है; किन्तु पुनः पुनः पवनपातसे वही भित्तिशङ्का निवृत्त हो जाती है।

३७। इस पर्वतमें शाद्वलसमूहकी रम्य नवद्युति अपगत होती नहीं; समस्त नलिनीवन अनुदित श्यामल शोभा ही धारण करता है; विचित्र कुसुम समाचित महीरुहगणका पल्लवसकल भी कभी जीर्ण नहीं होता।

३८। इस पर्वतके पर्य्यन्त-देशमें मृगीगणने नीलवर्ण तृणाङ्कुरका भ्रमसे पहले आस्वादन किया था, पीछे परित्याग कर दिया, ऐसा यह नवशुकतुल्य कोमल मरकतमणिके कान्तिपुञ्जमें दिवाकरके करनिकरसे मिश्रित हो वर्द्धित हो रहा है।

३९। इस उत्फुल्ल स्थलपद्मवनसे पद्मराग वायुवश उत्थित और आकाशके चारदिक्‌में परिमण्डलित हो कनकमय आतपत्रकी शोभा सम्पादन करती है।

४०। इस पर्वतमें प्रभात समय सुरनदीके कच्छदेशमें नियमनिष्ठ शिव और शिवाणीकी अलक्तात्त वामपदशाली सम विषम प्रदक्षिणपद्धतिने उनके अर्द्धाङ्ग सङ्घटनरूप संयोगको प्रकाश पा रही है।

४१। इस पर्वतमें सूर्य्यकी दर्पणबिम्बप्रतिम तेजोराशि रजतभित्तिकी मयूखमालामें बहुलीभूत हो कर तथा चञ्चल पादपलताके रन्ध्रपथसे निर्गत हो वारंवार समुल्लसित होती है।

४२। प्रमथनाथके वृषभकी देह शुभ्र किरणपुञ्जसे परिव्याप्त है; उसका वृहत् वपु वप्राभिघातसे वर्त्तुलीकृत है, यह वृषभ वधूजनके मनमें शशाङ्कशङ्का उत्पन्नकर शृङ्गान्तर विचरण कर रहा है।

४३। वर्त्तमान शरत्कालमें क्षीणजल हो छोटे-छोटे मेघ भिन्न भिन्न हुए जाते हैं; उनमें इन्द्रधनु अस्पष्ट भावसे कथञ्चित् उत्पन्न और कथञ्चित् खण्डित हो जाता है, (परन्तु) यह पर्वतस्थित नानावर्ण शिखरमणिप्रभा इस धनुकी आकृति पूरण करनेमें समर्थ होती है।

४४। इस पर्वतमें शम्भूकी शिरःस्थित चन्द्रलेखा मयूखमालासे सतत कृष्णपक्षीय रात्रिकालमें भी वनान्तभूमि धवलित करती है, इस मयूख-मालामें तरुलताराजिके नव प्रवालसकल धौत हो जाते और बिन्दु-बिन्दु अमृत क्षरणकर शोभा पाते हैं।

४५। यह पर्वत प्रति वनमें वृहत् उत्तरीय वस्त्रकी तरह सुवर्ण-कान्ति फैलाये देता है, तुम्हारे पिता इन्द्रका प्रिय यह हिरण्मय कन्दर-शाली पर्वत अवस्थित है।

४६। इस पर्वतमें वेगसे वायु चल लतासमूहका परस्पर सङ्ग जुटाये देती है; इसलिये हिरण्मयी तटभूमिकी दीप्तिच्छटा हठात् रविकरयोगसे द्विगुणित हो विद्युद्विस्फुरणका अनुकरण करती है।

४७। इस पर्वतमें जो सकल हरिचन्दन है, गजगण्डकण्डूयनकम्पनसे

उसके महासर्पसकल चले गये हैं, ऐरावतके मदजलसे सिक्त इस सकल चन्दनतरुतलमें मत्तमातङ्गगण और इस क्षण उपस्थित नहीं; सुतरां इन सकल चन्दनतरु द्वारा यहां ऐरावतका आगमन अनुमित होता है।

४८। इस पर्वतमें इन्द्रनीलमणिसमूहके मेघमान्द्र मरीचिनिचयमें दिवाकरके किरणनिकरके अपहृत होनेसे भी गिरिगह्वर आलोकित नहीं होते; यह दिवाकरका आलोक मानो तिमिरराशिमें मिश्रित होकर ही विराज रहा है।

४९। तुम शान्तप्रकृति होकर भी व्यासमुनिके आदेशसे क्षात्रोचित पथमें अर्थात् शस्त्रपाणि हो अप्रमत्तभावसे तपस्या करो। वस्तुतः हितार्थकर व्यापार होनेपर भी विना विघ्न मङ्गललाभ नहीं किया जाता। अर्थात् यही, कि सर्वत्र ही सबके अहेतुक शत्रु विद्यमान हैं, अतएव सावधान हो तपस्या करना चाहिये।

५०। तुम्हारे इन्द्रियरूप अश्वगण अपथमें पदार्पण न करें, और क्लेश उपस्थित होनेपर शिवजी तुम्हें प्रबल उत्साह प्रदान करें। लोकपालगण तुम्हारी तपःशक्ति वर्द्धित-कर कल्याणमयी क्रियाकी अधिक फलदात्री करें।

५१। प्रेमास्पद कुवेरानुचरने ऐसेही हित एवं प्रिय वाक्य कह सहसा स्वस्थानको प्रस्थान किया, पृथानन्दन अर्जुन उत्कण्ठारुहकारसे चिन्ता करने लगे। वस्तुतः सुजनवियोग एकान्त ही दुःखोत्पादन किया करता है।

५२। पूर्ण शोभासम्पन्न उन अर्जुनने स्वीय सुस्पष्ट पुरुषकारवत् विपुल इन्द्रनील पर्वतमें अधिष्ठान किया। यह पर्वत सर्वथा बलप्रयोग करने पर भी अनतिक्रमणीय है; अचिरभावी बहुफलसे परिपूर्ण है, अर्जुन इसे पानेके लिये बहुत दिनसे मन ही मन आकाङ्क्षा किया करते थे।

पांचवां सर्ग समाप्त ॥ ५ ॥

ग्यारहवां सर्ग ।

१। इसके बाद पाकदानवनिहन्ता इन्द्र अप्सरागणके मुखमें अर्ज्जुनकी स्वभावतः और शत्रुपक्षके प्रति विद्वेषवशतः समुद्यत वह जितेन्द्रियता सुननेसे सन्तुष्ट होकर उनके आश्रममें आये।

२। उनके अनुरूप पुत्र अर्जुनने देखा, कि—एक मुनिवेशधारी वृद्ध मानो दीर्घ पथपर्य्यटनसे परिश्रान्त हो आ रहे हैं।

३। उनका जटापटल चतुर्द्दिकमें शुभ्र केशसे परिव्याप्त है; सुतरां इन्दुकिरणसंयुक्त सन्ध्यारागशोभित दिवावसानकी तरह वह प्रतिभात होता है।

४। उनके बलितापाङ्ग लोचनद्वय पलित पाण्डुर भ्रूयुगलसे समाच्छन्न हैं; सुतरां हिमस्तोमपरिम्लानदल कमलशोभित ह्रदकी तरह वह अवस्थित हैं।

५। उनका सर्व्वाङ्ग अत्यन्त क्षीण होने पर भी भाराक्रान्तवत् प्रतीत होता था। औदरिक व्यक्ति जैसे सुशीला पत्नीका अवलम्बनकर चला करता है, वैसे ही वह यष्टिके ऊपर सम्पूर्ण भर रख आते थे।

६। यह प्रच्छन्नमूर्त्ति होने पर भी अल्प-अल्प मेघ खण्डमें समावृत-मूर्त्ति सूर्य्यकी तरह लोकव्यापी तेजःपुञ्जसे दीप्यमान होते थे।

७। जीर्ण तनु धारण करने पर भी उनकी आकृति अलोकसामान्य थी; उसने आश्रमशोभाको अभिभूतकर आश्रमप्रदेश मानो भीतचकित कर डाला।

८। अर्जुन उन प्रच्छन्नमूर्त्ति इन्द्रके प्रति स्नेह-परिप्लुत हो गये। वस्तुतः बन्धुजनको सम्यक् न पहचान सकने पर भी बन्धुत्ववशसे ही मन आह्लादित हो उठता है।

९। इसके बाद देवराज पुत्रके निकट अतिथिजनोचित पूजा पाकर आसनमें उपवेशनपूर्व्वक वक्ष्यमाण वाक्य कहने लगे।

१०। तुम इस नवीन वयसमें ही तपश्चर्य्यामें प्रविष्ट हुए हो, सुतरां तुम्हरा यह उद्यम प्रशंसनीय है। कहते हैं, कि हमारे जैसे अतिवृद्ध व्यक्ति भी प्राय विषयजालमें आकृष्ट हो जाया करते हैं।

११। तुम्हारी रमणीय आकृति उत्तम गुणसम्पद्भाजन हो गई है, (यह अति आनन्दका विषय है) वस्तुतः लोगोंमें रम्यता सुलभ है, किन्तु

गुणार्जन सुलभ नहीं—दुर्लभ है। मतलब यह, कि तुममें रम्यता और गुणसम्पत्ति दोनों विद्यमान हैं ; इससे सोनेमें सुगन्ध मिल गई है।

१२। यौवनश्री शारद जलदश्रीकी तरह चञ्चल है, विषय सकल आपातरम्य हैं—किन्तु परिशेषमें परितापजनक हैं।

१३। प्राणिमात्र ही (संसारमें जन्मावधि) नियत क्लेशभागी हैं, मृत्यु प्राणिमात्रकी ही प्रतिरोधकर्त्ता है ; इसीसे इस त्याज्य संसारमें योग्य व्यक्ति मोक्षविषयमें उद्यम किया करते हैं।

१४। तुम प्रशस्तचित्त हो, इसीसे यह कल्याणदायिनी मति उत्पन्न हुई है। किन्तु केवल यही विरुद्धवेश मेरे मनमें सन्देहका सञ्चार किये देता है।

१५। युयुत्सु व्यक्तिकी तरह तुमने मात्रमें यह चर्म्म क्यों पहन लिया है ? देखो, तपस्वीजन केवल अजिन और वल्कल ही धारण किया करते हैं।

१६—१७। और भी एक बात है,—तुम मुमुक्षु हो, सुतरां कल-त्रमें तुम्हारी स्पृहा नहीं ; प्राणिहिंसामें भी तुम्हारी प्रवृत्ति रह नहीं सकती। इस अवस्थामें तुम्हारे यह दो महेषुधि, भयङ्कर धनु एवं मृत्युके द्वितीय भुजकी तरह प्राणिगणका भयङ्कर खड्ग, तपोनिरत—तुम्हारी शान्तिका समर्थन नहीं करते।

१८। तुम निश्चय ही शत्रुजयके अभिलाषी हो ; (अन्यथा) कहां कोपचिह्न आयुध और कहां क्षमाशील तपोधनगण ? मतलब यह, कि तुम अस्त्रधारी हो, तुम्हारी यह तपस्या शत्रुजयार्थ है—मोक्षार्थ नहीं।

१९। जो मुक्तिकरी क्रियाको हिंसाफलकी उत्पादिका बना डालता है, वह मूढ़ व्यक्ति ग्लानिरूप दोषनाशक निर्म्मल जलको पङ्कयुक्त किया करता है।

२०। तुम हिंसादि दोषोंके मूलीभूत अर्थ और कामका पोषण न करना। कारण, यही दो तत्त्वज्ञानोदयके दुरन्त प्रतिबन्धक हैं।

२१। जो प्राणी प्राणिहिंसा द्वारा चञ्चल सम्पद् अर्जन करता है, उदधि जैसे नदियोंका आश्रय होता है, वैसे ही वह आपद् राशिका पात्र हुआ करता है।

२२। जो सत्सहाय पुरुषगणकी प्राप्य है, (पक्षसे निस्तोय्यै हैं) जिसकी विद्यमानतामें खेद (रक्षणादि क्लेश, पक्षसे अर्थात् अविद्य-मानतामें स्वतःही दुःख है) उपस्थित होता है, एवं जिसके होनेसे भय

(नाना अनर्थका मूल) उत्पन्न हुआ करता है, वैसी विपद्राशिकी तरह क्या सम्पद्राशि नहीं जो दुःखकी निमित्त न होती हो।

२३। जो दुष्प्राप्य है, और जो विश्वासजनित सन्तोषका प्रधान अरि है, अर्थात् विश्रान्त सुखका महान् प्रतिबन्धक है, फणिफणाकी तरह वही भोग उपभोग करनेसे विपत् प्राप्ति सहज ही हुआ करती है।

२४। लक्ष्मी (सम्पद्) कदाच उत्तम अधम विवेचना नहीं करती; कोई लक्ष्मीका प्रिय होनेवाला नहीं; तथाच यह मूढ़लोग उस अननुरक्त लक्ष्मीमें ही अनुरक्त हैं। वस्तुतः जनगण कुटिल स्वभाव होता ही हैं।

२५। सम्पद्राशि दुःशीलजनमें जो चञ्चल हो रहती है, यह चाञ्चल्य विरुद्ध नहीं; क्योंकि, वह तो चञ्चल ही है; अतएव सम्पद्के प्रशंसा-व्यापारमें निन्दाका क्या विषय है? किन्तु क्षुद्र सम्पद्राशि जो साधुशील व्यक्तियोंको भी परित्याग कर जाती है, यह ही उसकी निन्दाका विषय है।

२६। अप्रियसमागमकी तरह प्रियविरह अपने देहान्तरमें भी मनको दुःखित किया करता और भविष्यत्में भी करता रहेगा।

२७। इष्टजनके समागममें शून्य सम्पूर्णताको प्राप्त होता है, विपद् उत्सवके समान हो जाया करती है, और विप्रलम्भ भी लाभनिमित्तक बन जाता है।

२८। जिस क्षण इष्टजनसे वियुक्त हुआ जाता है, उस क्षण रम्य भी अरम्य हो जाता है, और बन्धुयुक्त रहने पर भी एकाकी रहनेकी तरह हुआ करता है।

२९। निजमें जिस क्षण प्रियजनसे मिलित हो उस क्षण हृष्ट हो जाओ, और जिस क्षण प्रियविरहित हो उस क्षण परिताप भोग करो; सुतरां जो पीड़ा अपनी ईप्सित नहीं, वह तुम दूसरेके प्रति प्रयोग न करना।

३०। इस उत्पत्तिधर्म्मिक देहधारी मात्रकी ही स्थिति लक्ष्मीकी तरह चञ्चल जान तुम न्यायपथसे विचलित न होना; क्योंकि, साधुगण न्यायावलम्बनमें ही अवस्थित हैं।

३१। हे तपोधन! युद्धोद्यम परित्याग करो, यह महती तपस्या नष्ट नहीं करता; परन्तु पुनर्जन्म नाशके लिये विजिगीषाविमुख हो रहा करता है।

३२। (यदि एकान्त ही जयेच्छा होती रहती हो) तो देहस्थ दुर्ज्जय चक्षुरादि इन्द्रिय रिपुओंका जय करो; उनके जय करनेसे ही इस समग्र लोकका जय करना होगा।

३३। जो पुरुष स्वार्थसाधनमें पराधीन नीचप्रवृत्ति, निर्लज्ज और अजितेन्द्रिय है, उसे बलीवर्द्दकी तरह समस्तपुरुषोंके अधीन होना पड़ता है।

३४। पूर्व्व दिन तुम जो सुखानुभव करते हो, पर दिन तुम्हारा स्मरणीय हो जाया करता है; (अनुभव नहीं किया जा सकता)। अतएव विषय समूहको स्वप्नोपम मनमें कर तुम उसके अधीन न होना।

३५। विषयसकल विश्वासका पात्र हो कर भी प्रतारक है, प्रीतिजनक होने पर भी दुःखजनक है; उसके परित्याग कर जाने पर भी उसे अति यत्नसे भी त्याग किया नहीं जाता। समझो कि विषय राशि कुत्सित शत्रुओंमें ही गणनीय है।

३६। तपोधन! पुनःपुनः स्वर्गगङ्गापयःप्लावित यह विजन इन्द्रकील पर्व्वतप्रदेशमें अचिर ही मुक्ति तुम्हारे निकटस्थ होगी, तुम निरस्त्र हो।

३७। देवराजके यह बात कह अवस्थान करने पर अर्ज्जुन विनयमधुरवचनसे कहने लगे।

३८—४१। जो वक्ता इस तरह आशयसम्पन्न नहीं, वह कैसे ऐसे गुणसम्पन्न प्रियवाक्य कह सकता है? आपके यह वाक्य—प्रसिद्ध पद और अर्थसम्पन्न, समासबहुल, अर्थगौरवशाली, विस्तृतिदोषरहित, आकाङ्क्षायुक्त पदकदम्बात्मक, अध्याहारदोषवर्जित, सम्पूर्ण अर्थप्रतिपादक, और सङ्कीर्णार्थहीन हैं, युक्तिद्वारा अर्थनिश्चय किया होनेसे शास्त्रविषयमें वह मानो स्वतन्त्रवत् प्रतीयमान हुए हैं; (वास्तविक किन्तु उनका अर्थ शास्त्रसिद्ध है) अपिच किसी प्रतिवादीसे अनुमानादि द्वारा बाधित न किये जा सकनेसे वह वेदवाक्यतुल्य अन्यके अलङ्घ्य हैं, तभी वह वाक्य क्षुभित जलधिवत् गम्भीर हैं, एवं औदार्य्य और गुणसम्पद्‌में (ऋषिपक्षसे अणिमादि समृद्धिहेतु) ऋषिचित्तकी तरह शान्त हैं, वह अवसरमत ही परित्यक्त और उपायप्राप्त हुए हैं।

४२। हे तात! आप मेरे इस प्रयत्नका पौर्व्वापर्य्य नहीं जानते; इसीसे मुझे मुनिजनोचित मोक्षधर्म्म उपदेश देनेके अभिलाषी हुए हैं।

४३। कार्य्यकी पूर्व्वापर सङ्गति समझे न रहनेसे वृहस्पतिका वाक्य भी नीतिविरोधी पुरुषकी चेष्टाकी तरह विफल हो जाया करता है।

४४। हे तात! आपके वाक्य श्रेयस्कर होने पर भी दिवस जैसे नक्षत्रराजिपरिपूरित नभोमण्डलका भाजन नहीं हो सकता, वैसे ही

मैं भी उनका पात्र नहीं हो सकता ; (कारण, मैं ऐसे उपदेश वाक्योंका अनधिकारी हूं)।

४५। मैं—क्षत्रिय, पाण्डुनन्दन, कुन्तीगर्भजात, धनञ्जय हूं। ज्ञातिगण निर्व्वासित ज्येष्ठ भ्राता युधिष्ठिरके निदेशसे अवस्थान करता हूं, अर्थात् उन्हींकी आज्ञासे तपस्या करता हूं।

४६। मैं कृष्णद्वैपायनके आदेशानुसार ऐसा व्रत धारण करता हूं, सुखसमाराध्य इन्द्रकी ही सम्यक् आराधना करनेमें यत्नवान् हुआ हूं।

४७। राजा युधिष्ठिरने कपट अक्षक्रीड़ामें आसक्त हो निज राज्यको, निजको, हमको एवं सहधर्म्मिणी द्रौपदीको पणस्थानीय कर दिया था, फल, कि द्यूतमें वह सब हार गये थे, भवितव्यता ऐसी ही थी।

४८। अन्यान्य अनुजगणके साथ मेरे ज्येष्ठ भ्राता युधिष्ठिर एवं सहधर्म्मिणी द्रौपदी मेरे विरहमें इस दीर्घयामा यामिनी-समूहमें अत्यन्त दुःख पा रही हैं।

४९। शत्रुगणने सभाक्षेत्रमें बलके साथ मेरा उत्तरीय वस्त्र हरण किया था, इससे मैं लज्जासे अवनत हो गया, उन्होंने मर्म्मच्छेदवाक्यसे मुझे व्यथित किया था।

५०। शत्रुगणके पतिव्रता द्रौपदीको भीष्म, द्रोणादि गुरुजनके सन्निधानमें आनयन करनेसे मृत्युने मानो उनके प्रति मत्यङ्कारवत् मनोभाव धारण किया। अर्थात् मृत्युने मानो उस क्षण ऐसी वासना ग्रहण की, कि इसके बाद मैं भी इनको (कौरवोंको) स्वनगरमें आनयन करूंगी।

५१। सभ्यगणने दुःशासनको कराकृष्टा पश्चाद्गामिनी द्रौपदीको, दिनशेषमें सूर्य्याभिमुखस्थित महातरुकी आवर्त्तित छायाकी तरह क्षणकाल अवलोकन किया था।

५२। अनर्थक पतिनामधारी पतिगणको निरीक्षण कर तुम क्या करोगी? यह आलोचना कर ही द्रौपदीके अश्रुजलने नयनद्वयको आवृत कर लिया था।

५३। गुणप्रिय जेष्ठ युधिष्ठिरने ही हमलोगोंके यह चरमदशा सह्य की थी। मतलब यह, कि शत्रुदमन सुलभ है, अर्थात् कालान्तरमें भी हो सकता है; किन्तु सज्जनसमाजमें प्रतिष्ठा दुर्लभ है (अर्थात् लोकापवाद एक बार होनेसे फिर अपनोदन नहीं किया जाता)।

५४। जलधिसमूहका जल और मनस्विगणका मन दोनों ही मर्य्यादा लङ्घनमें भीरु हैं, सुतरां क्षोभित होकर भी स्वच्छ ही रहते है।

५५। धृतराष्ट्रपुत्रोंके साथ सौहार्द्दने ही हमलोगोंके प्रति शत्रुता उत्पादन की है। क्योंकि, आसन्न पतन नदीतटकी छायाका आश्रय लेनेकी तरह दुर्ज्जनसङ्गग्रहण करना भी दोष निमित्तक हुआ करता है।

५६। जिसे लोकापवादका भय नहीं, दोषगुणमें जिसकी तुल्य बुद्धि है, ऐसे धूर्त्तजनका कार्य्य विधाताके कार्य्यकी तरह अभावनीय है।

५७। परपरिभूत मेरा हृदय सद्य ही ध्वंस हो जाता, यदि अमर्ष उसे प्रतिकारस्वरूप भुजावलम्बन न करा देता।

५८। शत्रुगणने हमलोगोंको परास्तकर मृगके समान जीविका-विधान कराया है। इस पक्षमें और कहना ही क्या है, कि इस अवस्थामें हमलोगोंको अपने ही परस्पर सहधर्म्मियोंके निकट लज्जित होना पड़ता है।

५९। जो मानहीन पुरुष उत्साहादि शक्ति न होनेसे नम्र एवं दौर्बल्य वश गौरवहीन हो जाता है, उसकी एवं सामर्थ्यविरहमें नीरस तृणकी समान अवस्था है।

६०। यह समझ महात्मागणको मानोन्नत्य क्यों न अतिप्रिय वस्तु होगा, कि पर्वतसमूहके जो जो शृङ्गादि उच्च है, वह सभी अलङ्घ्य हैं।

६१। लक्ष्मी उतने ही दिन पुरुषका आश्रय लिया करती है, उतने ही दिन पुरुषका यश स्थिर रहता है, उतने ही दिन मनुष्य पुरुषपद-वाच्य होता है, जितने दिन वह मानहीन नहीं होता।

६२। जिसका नाम आगे रहनेसे पुरुषगणनामें समुद्यत अङ्गुलिकी द्वितीय अङ्गुलिको न प्राप्त हो, उसी पुरुषका जन्म सार्थक है।

६३। दुर्गम अरण्यका परिवृद्ध उन्नत भूधर भी लोगोंको गम्य हुआ करता है; किन्तु जो प्रतापशाली मानोन्नत पुरुष है, उसे अलङ्घ्यता किसी क्षण त्याग नहीं करती। अर्थात् मानी व्यक्तिको लङ्घन करनेमें कोई भी समर्थ नहीं।

६४। जिनकी शुभ्र यशोराशि चन्द्रमण्डलको लज्जा देती है, वह सकल नर ही स्वीय वंशधरोंको महापुरुष बना दिया करते हैं; एवं उनके द्वारा ही वसुन्धरा सार्थकनाम है।

६५। जो नीरस पदार्थमें अशनिपातनकी तरह अरातिजनमें अमर्ष-क्षेप करते हैं, वही मनस्विगणके अग्रणी हैं एवं उनका ही पुरुषकार वर्णनाका उदाहरणस्थल है।

६६। मैं जलधितरङ्गचञ्चल सुख नहीं चाहता, अर्थ नहीं चाहता, अपि च अनित्यतारूप अशनिसे भीत हो ब्रह्मपद भी नहीं चाहता।

६७। मैं शत्रुकर्त्तृक कपटकृत अयशोरूप पङ्क—वैधव्यतापित अराति-वनितागणके नयनाम्बु द्वारा प्रक्षालन करनेकी इच्छा करता हूं।

६८। साधुगण मेरा उपहास ही करें, किंवा मेरा बुद्धिमोह ही उपस्थित होता हो, अथवा अस्थानमें प्रयास स्वीकार कर आप ही लज्जित होते हों।

६९। मैं शत्रुविनाशान्तमें वंशलक्ष्मीका उद्धारसाधन न कर निर्वाणको भी जयश्रीका अन्तराय समझता हूं।

७०। पुरुष जबतक शत्रुजनविलुप्त यश अस्त्र द्वारा प्रत्यानयन न करे, तबतक वह अजातप्राय, मृततुल्य, इतना कि तृणतुल्य ही कहलाता है।

७१। शत्रुको जय न कर जिसका अमर्ष प्रशमित हो जाता है, उसे पुरुष कैसे कह सकते हैं? हे तपोधन! आप ही यह बात कहिये।

७२। जातिमात्र प्रकाशक पुरुष शब्दका प्रयोग अनर्थक है, परन्तु जो पुरुष गुणग्राही व्यक्तिगणके मुखसे प्रशंसित हो ससम्भ्रम अभिहित होता है, (वही प्रकृतपुरुष है)।

७३। जिसका नाम सभ्यसमाजमें गौरवके साथ उच्चारित हो श्रोतृ-वर्गको तेजोराशि अधःकरण कर लेता है एवं शत्रुगण भी जिसको नाम ख्यातिका अनुमोदन किया करते हैं, वही पुरुष,—पुरुष है।

७४। तृषित व्यक्ति जैसे जलाञ्जलिकी इच्छा करता है, वैसे ही नर-पति युधिष्ठिर प्रतिज्ञानुसार समरमें शत्रुसंहारेच्छाके लिये मेरा ही केवल स्मरण करते हैं।

७५। विपदमें प्रभुकी आज्ञा जिस पुरुष पर व्यर्थ हो जाये, वही पुरुष शशाङ्कके कलङ्ककी तरह विमल वंशका कलङ्कस्वरूप है।

७६। मैं गार्हस्थ्यधर्म्मका पूर्व धर्म्मविरोधी चतुर्थाश्रम कैसे अङ्गीकार करूंगा? मन्वादि पूर्वाचार्य्यगण आश्रमानुक्रमका उपदेश दे गये हैं; आश्रमके व्यतिक्रमका नहीं।

७७। मैं अबतक कृतकार्य्य नहीं हुआ हूं, इस अवश्यकर्त्तव्य शत्रुनिर्य्यातनका गुरुभार है, मेरी दूरवर्त्तिनी जननी एवं आचारनिष्ठ जेष्ठभ्राता राजा युधिष्ठिर इन्होंने मेरी स्वच्छन्दचारिता दूरीकृत कर दी है।

७८। मानशाली व्यक्ति स्वधर्म्मका अनुवर्त्तन करता है; (किन्तु)

स्वधर्म्मातिक्रम नहीं करता। वह अरातिगणकर्त्तृक अपकृत हो कर भी समरसे पलायन नहीं करता।

७९। या तो मैं छिन्नभिन्न अभ्रखण्डकी तरह शैलशिखरमें विलय पा जाऊंगा, अथवा इन्द्रकी आराधनाकर अकीर्त्तिरूप शल्य उत्पाटन करूंगा।

८०। अर्जुनके यह बात कहने पर इन्द्रने, स्वीय दिव्यमूर्त्ति प्रकाश करते उन्हें आलिङ्गन कर उनके श्रेयो निमित्त दुःखनाशक जगत्कारण महादेवको आराधना करनेका आदेश दिया।

८१। पिनाकीके प्रीत होनेसे लोकपालगणके साथ भी तुम्हारा ऐसा वीर्य्य विधान कर दूंगा, जिससे यह त्रिलोक भी अप्रतिहत होगा। तुम उस अवस्थामें शत्रुलक्ष्मीको अपने प्रति समुत्सुक कर डालोगे। इन्द्र यह कह अन्तर्हित हुए।

बारहवां सर्ग

१। इसके बाद प्रसन्नवदन धनञ्जय वासवके उपदेशसे त्रिलोचनकी स्वभावसे आराधना करनेके लिये यथाविधि तपस्या करने लगे।

२। अर्जुनने सूर्य्याभिमुख भूतलमें एक पदसे अवस्थान किया; उनका वाह्याभ्यन्तर शुद्ध हो गया था, वह जयाभिलाष पोषण कर अनाहार हो रहे। इस अवस्थामें उन्हें बहुत दिन व्यतीत हो गये।

३। पाण्डव अर्जुन वपु और इन्द्रियके सतत सन्तापकर उपवासादि दुःखमें नगपतिकी तरह स्थिरता धारण किये रहे; महज्जनोंका धैर्य्य ही अविभाव्य वैभव है।

४। अर्जुनके निकट अनेक पक्व सुगन्ध फल और स्वच्छ शीतल जल था; किन्तु इन सबमें उनका चित्त आकृष्ट न होता। वस्तुतः सुकृतिगणको सुतपस्या ही अमृतवत् समझ पड़ती है।

५। अर्जुन यह कह विस्मयापन्न न हुए, कि—"अरे! मैंने महातपस्या कर ली"; फल पानेमें विलम्ब होनेसे भी विषण्ण हुए एवं तपस्याव्यापारमें शिथिलयत्न भी हुए नहीं। निस्तेज भङ्गुर तमः एवं रजोगुणने उनके प्रबल सत्त्वगुणको नष्ट न किया।

६। अर्जुनको देह तपस्यासे कृश हो गई थी; तथापि उसने मानो त्रिभुवनका उत्कर्ष जय कर लिया; अपिच वह देह तत्त्वज्ञगणको

भी त्रासजनक हो गई। मतलब यह कि ऐसा क्या है, जो मनस्विगणको असाध्य हो।

७। देखा जाने लगा, कि उन्हीं विजयी अर्जुनने मानो निशीथ-कालको प्रज्वलित अनलसे भी अधिक कान्ति धारण किया है, एवं समुद्रका धैर्य्यगुण जयकर मानो शैलसे भी अधिक समुन्नत हो गये हैं।

८। अर्जुन सर्वदा गूढ़ मन्त्रका जप करते थे; जपकालमें उनके वदनकी चतुर्द्दिक् दशनकिरणराजि विकीर्ण होती थी, इससे वदन परिधिवेष्टित भीषण सौरमण्डलवत् शोभा पाता था।

९। अर्जुनने वर्म्म धारण किया था, उनके यज्ञोपवीतस्थानमें ज्या:युक्त कार्मुक निहित था; सुतरां वह इन्द्रचापवेष्टित, भीषणारण्यशोभित शैलराजको तरह प्रतिभात होते थे।

१०। तपःक्लश अर्जुन जिस क्षण व्रतविहित स्नानके लिये गमन करते, उस क्षण उनके पदन्यासभरसे हिमालय मानो विनमित हो भूतलमें प्रवेश करता था। वस्तुतः अन्तःसारादि गुणराशि ही गुरुत्व प्राप्तिका कारण है, आकृति नहीं।

११। ऊर्द्ध्वबाहु अर्जुनके मस्तकपर (उस क्षण) एक दुर्द्धर्ष ज्योति विकीर्ण हुई। इस ज्योतिने द्यावापृथिवीके अन्तरालमें परिव्याप्त हो देव और मुनिगणके पथको रुद्ध किया था।

१२। राजनन्दन अर्जुनकी तेजोराशि द्वारा तिमिरनिकर तिरोहित होनेसे कृष्णपक्षीय रजनीयोगमें भी नभोमण्डल शशिकर-सङ्गत शोभा द्वारा परित्यक्त नहीं होता, अर्थात् सर्व्वदा ही वहां ज्योत्स्नातुल्य ज्योतिः फैली रहती थी।

१३। आकाशस्थ अर्कबिम्ब (उस क्षण) अर्जुन देहजात विपुल मयूखमालामें हतप्रभ होनेसे लज्जित होकर मानो आकाशमें नहीं विराजता।

१४। अर्जुनकी जटाच्छटाका अरुणवर्ण अंशुपुञ्ज उद्गत हुआ है, उन्होंने शरासनमें ज्या रोपण कर लिया है, इस अवस्थामें सिद्धगण उन्हें असुरपुरी-मथनेच्छु, अनुदितललाटचक्षु रुद्रको तरह अवलोकन करने लगे।

१५। जो यह कठोर तपस्या करनेमें प्रवृत्त हुआ है, वही क्या देवेन्द्र किंवा सूर्य्य, अथवा महाज्वालमाली हुताशन है? तत्रत्य तापसगण उन्हीं अर्जुनको ऐसा ही मनुष्य भिन्न कोई तेजोमय पदार्थ समझते थे।

१६। अर्जुनके दूरव्यापी तेजने तत्रत्य वनसमूह दग्ध न की, किंवा जलराशि शुष्क न की, तथापि तत्रत्य सिद्धगणको वह असह्य हो गया था।

१७। इसके बाद गुण जैसे विनयको, नीति जैसे दुर्नीतिनाशक विवेकको, एवं अवधि जैसे न्यायको प्राप्त होती है, वैसे ही शरणहीन महर्षिगणने शिवका शरण लिया।

१८। शिव सूर्य्यतेजोविजयी अंशुपुञ्जसे परिव्याप्त हैं, इसीसे प्रतिहत-नेत्र महर्षिगण सहसा उनकी ओर देख न सके।

१९। इसके बाद महर्षिगणने भूत, भावी और वर्त्तमानकालके अधीश्वर देवदेवके आभिमुख्य-साधनके लिये स्तव करते-करते उसी तेजः-पुञ्जके मध्य एक कमनीयमूर्त्ति अयुग्मनेत्र पुरुषका दर्शन किया।

२०—२४। (महर्षिगणने देखा) वही पुरुष उमाके चन्दनार्द्र कुच युग्ममण्डलकी तरह पीनोन्नत वृषककुदमें हस्त रख स्पर्शसुखका अनुभव करता है। वह उन्नत हिमाचल-शिखरमें अवस्थित है, तथाच मानो स्वीय भुवनातिगामी तेजःपुञ्जसे नीलजलधि और जलधरपथके साथ समग्र विश्व व्याप्त कर रहा है। वह जानुमध्यगत विपुलकाय महासर्प द्वारा वेष्टित है, सुतरां देखकर मालुम हुआ कि—सूर्य्यतेजका पर्य्यन्तभूत लोका-लोक-पर्व्वतवेष्टित निखिल लोक ही मानो अवस्थित है; उसका गल-देश विशाल, किरणविस्तारी और नीलवर्ण है; उससे द्वारा उसका यज्ञोपवीतकी तरह प्रतिभात शेषनाग अनुरञ्जित होता है। वह मस्तको-परि चन्द्ररश्मि धारण करता हैं; उससे उसका जातीकुसुमवत् शुभ्रवर्ण कपालकुमुद आप्लुत होता है केशपाशको व्याप्त किया है, सुतरां वह मानो हरितावशिष्ट गङ्गाम्बुकी तरह ही प्रतिभात होता है।

२५। इसके बाद मुनिगण शिवके अभिमुख आगमनपूर्व्वक उनके नयन-निमेषसङ्केत द्वारा (कथनार्थ) आदिष्ट हो, अर्जुनका तपोजनित जागतिक दुःख सम्यक् वर्णन करने लगे।

२६। हे पुरुषोत्तम! वृत्रासुरकी तरह भीषण कलेवर कौन एक पुरुष निज तेजसे उज्ज्वलमूर्त्ति रविकी भी ज्योति अभिभूत कर तपस्या करता है?

२७। वही व्यक्ति महत् इषुधिद्वय, धनु, कवच, उत्तम असि, जटा, वल्कल, और अजिन धारणकरता है। ऐसा विरुद्ध वेशधारण मुनित्व प्रतिबन्धक है, तब भी यह नहीं, कि यह उसे शोभमान नहीं होता, यह अति आश्चर्य्य है।

२८। उस पुरुषके चलनेसे अवनी चलित होती है, उसके इन्द्रिय-निरोध-कालमें वायु, ग्रह और तारकाकुल प्रशान्तभावसे अवस्थान करते हैं; नभःस्थल दिक्समूहके साथ निश्चलभावका अनुभव किया करता है।

२९। वही पुरुष शीघ्र ही निज तेजसे सुरासुरगणके सहित इस विश्वको हरण करेगा, उस क्षण इसके समस्त पदार्थ असार हो जायेंगे, वस्तुतः ऐसा क्या है, जो तपस्यासे सुसाध्य नहीं।

३०। उसने सहसा जगन्मण्डलके जय करनेकी इच्छा की है, अथवा युगपत् संहार करनेका अभिलाषी हुआ है, किंवा अपवर्ग पानेकी वाञ्छा रखता है, कुछ समझ नहीं पड़ता। किन्तु उसका तेज हमलोगोंको असह्य हो गया है।

३१। हे नाथ! कहिये, आप उपेक्षा क्यों करते हैं? आपसे तो कुछ अविदित नहीं। हे अभयप्रद!! हमलोगोंकी रक्षा करना आपका एकान्त कर्त्तव्य है। आपके शासक रहनेसे हमारा पराभव न होगा।

३२। यह बात कह मुनिगणके विरत होनेपर, अन्धकनाशक शिव उद्वेलित जलनिधिके जलनादकी तरह दिग् विवर ध्वनित कर बोलने लगे।

३३। यह, नित्य बदरिकाश्रमवासी, जगतके सृष्टि संहारकर्त्ता विष्णुके भूतलावतीर्ण नरनामक अंश अर्थात् नारायण हैं। इनको आप-लोग अन्य व्यक्ति न समझना।

३४। यह इन्द्रके बलवीर्य्य पराभवकारी समग्र भुवनतापी शत्रुओंको परास्त करनेके अभिप्रायसे हमारी उपासनारूप महातपस्या करते हैं।

३५। प्रभुदय—यह एवं अच्युत, ब्रह्माकी प्रार्थनासे असुरविनाश द्वारा प्रजागणकी रक्षा करनेके लिये, भूतलमें आ अवस्थान करते हैं।

३६। मूक नामक कोई दानव पाण्डव कार्य्य ही सुरकार्य्य मनमें सम्यक् अवधारणपूर्व्वक अर्जुनके विनाश करनेको धावित हुआ है; इसलिये इन अर्जुनके आश्रममें हमारे सहित सत्वर आपलोग गमन करें।

३७। यह पापासक्त दानव मनमें यह समझ, कि निर्जनमें भी इनको निज मूर्त्तिसे पराभूत करनेमें असमर्थ हूंगा, माया द्वारा वराह-मूर्त्ति अवलम्बनपूर्व्वक निःशङ्क भावसे विजयार्थ उद्यत हुआ है।

३८। मेरे किरात भूपतिका रूप धारण कर उस वराह-रिपुको निहत करने पर यह पाण्डवनिहत वराह पर निशित शरवर्षणपूर्वक सहसा मृगया-कलह आरम्भ करेंगे।

३९। अर्जुन तपस्यासे नितान्त पीड़ित हो कृश हो गये हैं, इनका सहाय सम्पद नहीं। (तथापि) यह रणमें कुपित हो जो स्वभावसिद्ध अतुल भुजबल प्रकाश करेंगे, उसे आप अवलोकन करना।

४०—४२। शिवके मुनिगणको ऐसा उदार उपदेश प्रदान करने पर उनके वक्षःस्थलमें विकृत भावसे हरिचन्दनरेखा विन्यस्त हुई, धर्म्मजनित रोमाञ्च उद्गत हुआ एवं विलम्बित गजमौक्तिक-माला विराजित होने लगी। तदीय मस्तकस्थ केशकलाप विकसित लताग्र द्वारा संयत हो विलम्बित हुआ, कपोलभित्ति शिखिपुच्छमें लाञ्छित हुई, नयनने अरुणाभा धारण की, ऐसी उन्होंने मुखमण्डलमें शोभा धारण कर एक वृहत् जलदनादी धनु धारण किया, उसमें एक बाण योजित हुआ। सुतरां वह मेघनिचयवत् अवस्थित हो एक सुन्दर किरातचमूपतिरूपमें परिणत हो गये।

४३। शिवके प्रियबोधसे गणपतिगणने किरातदेह धारण एवं शूल, परशु, शर और चाप ग्रहणपूर्व्वक एक विराट् वनेचरवाहिनी निर्म्माण की।

४४। इसके बाद शिवाज्ञासे गणपतिगणने पार्व्वत्य कानन-प्रदेश विभागकर भीषण कलकल रवसे बहुल स्थान पूर्ण करते मृगयाव्यपदेशमें चतुर्द्दिक् प्रयाण किया।

४५। उस क्षण त्रस्त और स्वस्थानसे निर्गत विविध मृगपक्षिकुलके निनादसे अरण्य एवं गुहाविवर पूर्ण होनेसे भूधर मानो आकस्मिक भयसे चीत्कार कर उठा।

४६। पथिमध्य विरोधी मृग-विहङ्गकुल क्रोधपरवश न हुए; वस्तुतः युगपत् आगत भूरिभयजनक आपद् सहज वैरको भी नष्ट कर दिया करती है।

४७। वेणुगुल्ममें चमरीगणको प्रिय पुच्छसकल संलग्न हुई, इससे शिवसैन्यसे प्रबल भय उपस्थित होने पर भी वह धैर्य्यशाली हो रहीं।

४८। भयकारण उपस्थित होते भी मृगाधिपगण निर्भय शिव-सैन्यको देखने लगे। इन सकल मृगाधिपोंके केशरजाल निहत गजमदसे सुगन्धित हो गये थे, वह निद्रापगमसे जृम्भण करते थे।

४९। सरित्सकल लुठितोदर शफरीकुलसे आकुल हुई, कर्द्दमाक्त होनेसे उनकी तटभूमि दुर्गम हो उठी। वह करिगणभग्न चन्दनरससे अरुणवर्ण जल धारण करने लगीं।

५०। महिष-विदलित अगुरु तमाल और उशीर द्वारा सुरभित समी-

रण, शुकसमान वर्ण शिलाकुसुमराजि विच्छिन्न कर वनेचरगणका परिश्रम अपनोदन करते प्रवाहित होने लगी।

५१। निदाघकी तरह तात्कालिक प्राणिसंक्षोभसे सरोवरसमहका सलिल समालोड़ित, पलायनवेगसे कदली और तृण-धान्य सकल निष्पीड़ित एवं पद्मिनीदल परिम्लान हुआ।

५२। इस तरह उमापति गिरिसानु और वनगहनजात प्राणियोंको परिचालनकर मुदित हरिणीगणके दन्तक्षत लतासमन्वित इन्द्रनन्दनके आश्रममें प्राप्त हुए।

५३। इसके बाद शिवने देखा;—घनवत् नीलवर्ण वही दानव, शूकरदेह धारणपूर्व्वक मुखाग्रवर्षणसे भूतल विदीर्ण कर अर्जुनके अभिमुख उपस्थित हो रहा था।

५४। उन्हीं लक्ष्मीसम्पन्न शिवने सुरनदीके अनूपप्रान्तमें सेना सन्निवेशकर कतिपय प्रधान प्रधान किरातोंके साथ गुल्मजातयुत तरुगहनमें प्रच्छन्न हो, उक्त वराहके पदचिह्नानुसार प्रयाण किया।

तेरहवां सर्ग।

१। इसके बाद अर्जुनने अविलम्बसे वराहकी ओर दृष्टिपात किया, देखा—स्थिर दंष्ट्राद्वयसे उसका वदन भयङ्कर है। मन ही मन आलोचना की—वह ऐसा विराट् है, जिससे उसका पराक्रम भूधर विदारणमें भी समर्थ है।

२। वह वराह अनन्यकर्म्मा हो दूरसे छूटा आ रहा है; क्रोधसे उसका केशरजाल सुस्पष्ट उन्नत हो गया है। (उस ओर) अर्जुन मन ही मन उसके जयार्थी हैं; उसके चित्तमें किञ्चित् शङ्काका उद्रेक हुआ है। वह वराह उस क्षण अर्जुनके अन्तरमें बारबार ऐसे ही वितर्कका उद्भावन करने लगा।

३। यह यूथभ्रष्ट एकचर वराह मुखाग्र द्वारा शालमूल सकल विदलित कर, निविड़ स्कन्धघर्षणसे गिरिसानुसकल तोड़ मानो समरार्थ आह्वान करनेका अभिलाषी हो हो मेरी ओर छूटा आ रहा है।

४। इस आश्रममें तपःप्रभावसे क्रूर व्याघ्रादि पशुसकलने द्वेषविरहित निर्भय हो परहिंसावृत्ति परित्याग कर दी है। किन्तु यह वराह मुझपर ही विशेष भावसे वही हिंसावृत्ति आचरण करते आ रहा है।

अतएव यह क्या मेरी तपःशक्ति-भङ्गरूप विकृति है। अथवा किसी देवताकी वराह भूमिका है ?

५। अथवा जन्मान्तरमें वैर निबन्धन मेरे प्रति इसका अत्यन्त क्रोध था, वही क्रोध कृतघ्नकी तरह इसे अद्यापि परित्याग नहीं करता। क्योंकि यह समीपस्थ विरुद्धस्वभाव मृगजातिको परित्यागकर वेगसे मेरे ही अभिमुख धावित हो रहा है।

६। यह मृग नहीं, निश्चय ही अन्य कोई जिघांसु होगा। कारण, इस मृगसम्बन्धमें मेरा मन ऐसे ही एकान्त स्खलित होता है। अर्थात् इसे जिघांसु कहने ही को मेरी धारणा होती है। वस्तुतः प्रसन्न और अप्रसन्न चित्त हो मित्र या अमित्रको बता दिया करता है।

७। इस तरह अभिमानकर रहना कभी श्रेयस्कर नहीं, कि मैं मुनि हूं; मेरा अपराध नहीं; सुतरां मुझे भय कैसे हो सकता है।

८। यह निश्चय ही कोई दानव अथवा राक्षस है; क्योंकि वन्य-प्राणिगणमें ईदृश बल नहीं। यह मेघवत् नीलवर्ण वराह समस्त शैल-राजको आक्रमण कर कम्पित कर रहा है।

९। मैं शान्तिविशिष्ट हो बैठा हूं; इस मृगने ही मुझे प्रहार करनेके अभिप्रायसे मृगयाभूमि परिग्रहार्थी हो (माया-कल्पित) विपुल सेना-कलकल द्वारा काननभूमिसकल ऐसी कर डाली है, कि काननस्थ मृग त्रस्त और पलायित हो रहे हैं।

१०। अथवा किसी व्यक्तिने दुर्य्योधनके निकट बहुतर उपहार पा कर मेरा बधरूप दुर्य्योधनका प्रियकार्य्य करनेके अभिप्रायसे वन्य जन्तु-गणको अवरोधक्षुभित इस तिर्य्यक् जातिका आश्रय लिया है। अर्थात् वराहरूपमें प्रवेश किया है।

११। अथवा यह सोच, कि अश्वसेन नामक तक्षकपुत्रके बान्धवगण खाण्डव वह्नि द्वारा सहसा दग्ध हो गये थे, वह अश्वसेन ही वैरनिर्य्यातनार्थ आ उपस्थित हुआ ? अथवा वृकोदरने किसीके साथ शत्रुताचरण किया हो, इसीसे वह व्यक्ति क्रुद्ध हो आया है।

१२। अधिक और क्या, यह मृग मायिक या परमार्थिक जो हो, होने दो, बलदृप्त समझ इसने मुझे निहत करनेको इच्छा की है; अतएव इसका मैं अवश्य बध करूंगा। विचक्षणोंने अरातिसंहारको परम लाभ बता व्याख्या की है।

१३। व्यासमुनिने मुझे वारवार ऐसा उपदेश दिया था, कि वत्स।

तुम (रन्ध्रान्वेषियोंको) अपने पथमें प्रवेश न करने दे तपस्या करते रहना। सुतरां इस प्रबल पशुके विनाशके व्यतीत अन्य किसी उपायसे मेरा व्रतरक्षा खरना न होगा।

१४। अर्ज्जुनने ऐसा वितर्ककर चाप नामक प्रथम पौरुष-चिह्न ग्रहण किया ; इसके बाद शत्रुसंहारमें जिसकी शक्ति अवगत हो चुकी है, ऐसा एक सरल बाण भी उन्होंने सचिवकी तरह ग्रहण किया।

१५। जैसे सत्कारयोग्य, सत्यनिष्ठ, औदार्य्यादि गुणशाली मित्र धन-बलके अभावसे अनुरुध्यमान होने पर भी आनुकूल्य प्राप्त होते हैं, वैसे ही सारवत्ताहेतु गुरु, अभङ्गुर, मौर्व्वीयुक्त धनु महानुभव धनञ्जय कर्त्तृक तपोजन्य क्षीणबल अवस्थामें भी आकृष्यमाण हो नम्र हो गया।

१६। उस काल महाशर गाण्डीवमें योजित होनेसे समुदय शैल-भूमि ज्याकर्षण-नादसे भिन्नरन्ध्र और पादनिक्षेपसे निपीड़ित होकर अपने अस्तित्वविषयमें संशयारूढ़ हुई।

१७। इसके बाद शिवने सविस्मय देखा,—अर्जुन सम्पूर्ण समाकृष्ट स्थिर चापमण्डलमें अवस्थित हो, त्रिपुरसंहारमें परिकल्पित हमारी आत्माकी तरह भयङ्कर आकारमें विराज रहे हैं।

१८। इसके बाद शम्भुने भी शर सन्धानपूर्व्वक धनु आकर्षण किया ; उनके चरणास्कन्दनसे गिरिराज विनमित हुए। आकृष्टकाय वासुकिके उनके धनुके मौर्व्वीरूपसे परिणत होनेसे वदनग्रन्थिसे अग्नि निकलने लगी।

१९। संसारक्षयनिदान शङ्कर और श्वेताश्व अर्जुन दोनों ही एकदा वैरिबधरूप एक कार्य्यमें उद्यत हुए थे। इनके मध्यस्थलमें, जैसे ("देवानां, सर्व्वेषां भूत्वा गतिः" प्रभृति प्रयोगमें) उकारादि अनुबन्ध (इत्संज्ञकवर्ण) एकयोगसे अर्थप्रतिपादक प्रकृति एवं प्रत्ययके मध्यस्थलमें लोपार्थ आकार उपस्थित होता है, वैसे ही वराहरूपी रिपु आत्म-विनाशार्थ समागत हुआ।

२०। इसके बाद वही दुर्व्वार बाण, आकाशपथ उद्दीपित कर स्व-शब्दसे गजघटाके वित्रासजनक पिनाकसे वेगके साथ निपतित हुआ ; मालूम हुआ, मानो महामेघसे वज्रपात हुआ।

२१। बाणके धावित होने पर, उसका विपुल पक्षोत्पन्न प्रतिनाद महानादमें उत्थित हुआ। इस नादने गरुड़की पतनवेगाशङ्का उत्पादन कर दी। सुतरां उससे महोरगगणके हृदय और कर्ण विदीर्ण होने लगे।

२२। मनकी अपेक्षा भी आशुगामी, पिशङ्गवर्ण, विलसिततड़िल्लताकी तरह समुद्भासित शिवशरके किरणपुञ्जने आकाशमें मानो एक पथ विरचन किया। यह सकल किरण शूलपाणिके नयनसे ही मानो उत्पन्न हुई।

२३। शिवशर जिस क्षण धनुसे निर्गत हुआ, उस क्षण शिवसन्निकटस्थ नभश्चरोंने, जिस क्षण शोभासम्पन्न हुआ, उस क्षण अन्तरालवर्त्ती नभश्चरोंने, एवं जिस क्षण वराहदेशमें प्रवेश किया, उस क्षण वराहसन्निकटस्थ नभश्चरोंने इसी तरह सबने ही उसका दर्शन किया।

२४। उस सुरशत्रु वराहकी देह तमालवत् नीलवर्ण, तुहिनस्तूपवत् कठिन थी ; उसमें शिवशरका वेग अप्रतिहत हुआ ; नभश्चरोंने यह भयविह्वलभावसे निरीक्षण किया। जलजन्तु जैसे नदीमें प्रवेश करता है, वैसे ही इस शरने भूगर्भमें प्रवेश किया।

२५। उसी एक ही समयमें कपिध्वजका बाण प्राणिपुञ्जको व्यथित कर आकाशमें उत्थित हुआ। इस बाणकी आकृति और पर्व्व सकल ही सुन्दर थी ; लौहफलक नखवत् तीक्ष्ण था ; और वह कुपित अन्तककी तर्ज्जनी अङ्गुलिकी तरह शोभमान था।

२६। वही बाण, दिव्यास्त्रके अधिष्ठानसे उदग्र होकर वनराजि मध्यमें स्फुरित, उल्काकृति, विपुल तेज वर्षण करते, वेगसे पतित हुआ एवं शत विहङ्गसङ्घकी तरह शब्दकर उठा।

२७। उस अर्जुन बाणका इतना वेग था, कि उसके निष्क्रमण और प्रयाणका क्षण समझ न पड़ा, उसने मानो संक्षिप्त दैर्घ्य (अति खर्व्व) हो चित्तवृत्तिके पूर्व्व ही अथवा लक्ष्यमें न पड़ ही लक्ष्यभेद किया।

२८। पुरुषकार जैसे अनायास दैव-प्रतिपादित अर्थ सम्पादन कर सकता है, वैसे ही वह जयसाधक शर शिवशरविरुद्धको बेधनेके लिये अन्वेषणीय प्रतिपक्षदेह अतिद्रुत आयत्त करनेमें समर्थ हुआ।

२९। जैसे अविवेक एवं वृथाश्रम अर्थको, क्षय और लोभ—अनुजीविजनके अनुरागको, एवं दुर्नीति और प्रमाद—विजगीषु व्यक्तिको अवसन्न करता है, वैसे ही शिव और अर्ज्जुन कर्त्तृक निक्षिप्त दोनों बाणोंने वराहको अवसादग्रस्त किया।

३०। इसके बाद वह वराह चिरनिद्रामें अभिभूत होनेके लिये वेगविरहित हो घूर्णनप्रवृत्त हुआ, एवं उसने समझा, कि सूर्य्यमण्डल मानो धरणीतलमें पतित और भूमण्डल मानो मण्डलीभूत महीरुहराजिमें विराजित हो रहा है।

३१। वराह क्षितितलमें पतित हो; उष्णशोणितसे परिप्लुत हुआ; तदीय खुर एवं दंष्ट्राके अग्रभागके आघातसे पाषाणदेश पाटित हो गया; उसने कुछ देरतक अर्जुनको देखा; एवं क्रोधोद्धत ध्वनि करते-करते प्राणहीन हो पड़ा।

३२। पार्थ प्रभूत-शरसम्पन्न होते भी इस घटनाके बाद उस वराह-भेदसे व्यक्तपौरुष शरके ग्रहण करनेके आशयसे धावित हुए। वस्तुतः कृतकर्म्मा व्यक्ति जैसे कृतज्ञोंके प्रिय होते हैं, वैसे वह प्रिय नहीं होते, जो भविष्यत्‌में उपकार करेंगे।

३३। अर्जुनका वह शर असाधुजनमें प्रयुक्त उपकारकी तरह मृग-देहमें स्थान न पा दृष्टिके अगोचर हुआ एवं पौरुष प्रकाशकर गुरुत्व-वशतः अधोमुख अवस्थान करते मानो लज्जित हो रहा।

३४। अर्जुनका वही शर कीर्त्तिकी तरह स्वीय उत्तम कान्तिधारण-पूर्व्वक उच्चैःस्वरसे स्वीय पटुताका विषय जिज्ञासित कर ही मानो अव-स्थान करता था। विशेष चिन्ताके बाद वह शरोद्धारेच्छु अर्जुन अपने नयनयुगल द्वारा उस शरको मानो अतिमात्र आलिङ्गन करने लगे।

३५। उन्हीं महाभुज अर्जुनने सहसा देखा—स्मररिपु हरका आदेश वाक्य आवेदन करनेको सम्मुख एक वनेचर अवस्थान करता है।

३६। वह वनेचर राजनन्दन अर्जुनसे किरातजातिकी समुचित प्रणतिकर विनीत भावसे प्रिययुक्तिपुरःसर यह वाक्य कहने लगा।

३७। तुम्हारा शान्तभाव मनका अनौद्धत्य प्रकाशित करता है, विपुल तेजःशाली तपस्या, विशुद्ध शास्त्रज्ञानका परिचय देती है, अपिच तुम्हारी यह देवतुल्य आकृति विशुद्ध वंश ख्यापन करती है।

३८। तुम मुनि होकर भी प्रभावातिशयसे दीपित हो रहे हो; तुम्हारे गौरवसे समुदाय राजा लघु हो गये हैं; इस पर्व्वतमें तुम इन्द्रकी तरह आधिपत्य विस्तार कर ही विराज रहे हो।

३९। तुम प्रभावसम्पन्न हो, सुतरां तापस होकर भी सर्वसम्पत्‌के आस्पद हो। इसलिये तुम्हारे एकाकी होने पर भी तुम्हारी द्युति सचिव-गण-समन्वितकी तरह देखी जाती है।

४०। जयश्री लाभ होनेमें विस्मयका क्या विषय है? तुम्हारे पक्षमें मुक्ति भी तो दूरवर्त्तिनी नहीं; वस्तुतः आप जैसा रज और तमोगुणजयी पुरुष किसी अभीष्ट होकर नहीं रहता।

४१। तेजसे तुम सूर्य्यको भी लज्जित करते हो; तुम्हारा पराक्रम

भी सम्भावित हैं ; किन्तु तुम ऐसे साहसके साथ हमारे प्रभुका यह वराहभेदी शर हरण न करना ।

४२ । सत्पुरुष मनुष्यका सनातन न्याय्य आचरण ही कर्त्तव्य बताते हैं ; यदि आप जैसे पुरुष ही उससे ध्वंस हो जाये ; तो न्यायमार्गका कौन अवलम्बन करेगा ?

४३ । जिन्होंने आत्मज्ञान वैभवसे जनन-मरण जीत लिया है, तथाविध मुनिगण कुमारकालसे ही महानर्थके हेतुभूत कुमार्गसे निवृत्त रहनेके उपदेश दानके इच्छुक हो सुशीलताका अभ्यास करते रहते हैं ।

४४ । विनय तपोनिष्ठकगणका धर्म्मसम्पादक है, अर्थके अनुकूल सुखार्थिगणका सुखसाधन है, एवं योगिगणका अपवर्ग-निमित्तक है । वह क्यों साधुगणको प्रिय न होगा ?

४५ । यह अस्मदीय सायक सर्वथा भवदीय शराकृतिका अनुकरण करता है, इस आकृतिके कारण ही आपने निःसंशय हो, 'यह वही है' इत्याकार भ्रममें शरापहरणरूप अपथमें पदार्पण किया है ।

४६ । तुम मनस्वी हो, केवल अन्यके शरापहरणसे निःस्पृह हो रहना ही तुम्हारे पक्षमें यथेष्ट नहीं होता, किन्तु परप्रहत मृग निहत कर तुम्हें लज्जित होना भी उचित है ।

४७—४८ । विद्वद्गण सतत समुत्सुक हो इन प्रभुका जो सकल चरित श्रवण करते प्रीत हो जाते हैं, वह सकल चरित परिहासव्यापारमें भी कर्त्तित होनेसे जो महामना व्यक्तिको लज्जित करता है, वही आत्मप्रशंसाविरक्त अस्मत् प्रभु कैसे अन्यदोषवत् स्वीयगुण प्रकाश करेंगे । फिर भी, कार्य्यप्रार्थी ही निजगुण प्रकाश किया करते हैं । (उन्हें अवश्य दोष नहीं लगता) वस्तुतः उसी प्रार्थनाको धिक् है, जो सज्जनमर्य्यादाको अतिक्रमकारी होती है ।

४८ । (हमारे) सेनापति यदि निशित शर द्वारा क्षिप्रहस्तसे इस वराहको विनष्ट न करते, तो यह हिंस्रक तुम्हारे प्रति बल प्रकाश कर जो करता, वह अशुभ बात उच्चारण नहीं कर सकता हूं ऐसा अशुभ इसके बाद भी तुम पर कभी न घटे ।

५० । यह दुर्व्वार वेग वराह इन्द्रायुधवत् सुदृढ़ आकृति धारण करता था ; एकमात्र किरातपति व्यतीत कौन इसका एक ही बाणसे विनाश करनेमें समर्थ होता ?

५१ । वराह बधकर किरातभूपति तुम्हारे प्राणसङ्कटमें परम उप-

कारी मित्र हुए हैं। तुम उन्हीं मित्रस्वरूप भूपतिके साथ विरोधकर सज्जनैकाधार कृतज्ञताको नष्ट न करो।

५२। लाभ-सम्पत्तिसकल अतिकष्टसे भी लाभ नहीं की जाती; करने पर भी नित्यरक्षणादि व्यापारमें वह क्लेशवह और परिणामनिरम-नश्वर है। सुतरां एकोपकार-लभ्य, रत्नाकर, परिणामशुभ, मित्रलाभसे वह निकृष्ट है।

५३। धन नितान्त चञ्चल है; प्रबल अरातिगण मेदिनीको भी हरण करते हैं। (अतएव) भूधरवत् स्थिर स्वतःप्राप्त भूपतिको सुहृत् प्राप्त कर अवमानना न करो।

५४। तुम जयके निमित्त ही तपस्या करते हो; कारण मुमुक्षुगण कभी आयुध नहीं धारण करते। तुम किरातभूपतिके साथ मिलित होने पर समग्र तपःफल ही पा जाओगे।

५५। उन भूपतिके अश्वोत्पत्तिस्थान, गजोत्पत्तिस्थान एवं प्रभूत रत्न-राशि मौजूद है। एक सुवर्णमय शर द्वारा उनका कौन प्रयोजन साधित होगा? तो बात यही है, कि वह केवल परकृत अधिक्षेप ही सह न सके।

५६। कोई यदि गर्व्वके साथ लेनेकी इच्छा करे, तो वह महात्मा सामान्य धूलिकणासे भी विकृत हो जाते हैं; परन्तु यदि कोई उनके निकट प्रार्थना करे, तो वह अपना जीवन भी दान कर सकते हैं; धनको बात ही क्या है?

५७। अतएव तदीय बाण प्रत्यर्पण करो, जिससे राम और सुग्रीवकी तरह तुम्हारा दैवागत परस्पराश्रय अनुरूप महासख्य प्रतिभात हो।

५८। तुमको हम मिथ्या अभियुक्त करनेकी इच्छा नहीं करते, क्योंकि तपस्वीका शरमें (हमारी) आस्था क्या? देखो, हमारे शैलमें ऐसे और भी बहुत शर हैं, जो इन्द्रके शौर्य्यसर्वस्वस्वरूप हैं।

५९। अच्छा, तुम्हारा यदि शरमें प्रयोजन है, तो शैलपतिके निकट प्रार्थना क्यों नहीं करते? वह तुम्हारी तरह सुहृत्को अर्थिरूपमें पाकर मेदिनी जयकर भी क्या दान नहीं करते?

६०। इसी कारण वह विश्व परोपकारी किरात-भूपति प्रार्थना व्यर्थ करनेकी इच्छा नहीं करते; क्योंकि वह क्लेशभागी प्रार्थिगणका प्रणय-भङ्गजनित दुःख स्वयं अनुभवकर अवगत हैं।

६१। सामर्थ्य रहनेसे स्वयं ग्रहण किया जाता है, और यदि निर-वच्छिन्न प्रेम रहे, तो भी स्वयं ग्रहण किया जा सकता है। उल्लिखित

कारणद्वय परित्यागपूर्वक प्रबलके धनग्रहणकी इच्छा करनेसे वह लोभी पुरुष पर विपद् पड़ा करती है।

६२। इस जगत्में तापसगणके मध्य एकमात्र परशुराम व्यतीत सम्यक् अस्त्रवेदवेदी पराक्रमशाली किस दूसरेका अस्त्र चरितार्थमें गीत हुआ करता है?

६३। तुमने ब्राह्मणोचित चापल्यवश हमारे प्रभुका परिगृहीत मृग हनन किया है, यह मृग हनन हमारे प्रभुने क्षमा कर दिया है। (वस्तुत:) अज्ञता ही अविमृश्यकारियोंका दोष आवृतकर रखता है।

६४। इस जन्म, वेश और तपस्याका विरोधी अपकार तुम और न करना। क्योंकि विपथगामी, दुर्म्मति, पुरुषपर उभयलोक-नाशिनी आपद् आ आक्रमण किया करती हैं।

६५। सम्प्रति तुम पितृयज्ञ करनेके अभिलाषी नहीं; क्योंकि निर्ज्जनमें तुम अवस्थित हो; अपिच तुम जो देवार्च्चना करनेमें समुत्सुक हो, वह भी नहीं। सुतरां मार्गदानमें समर्थ होकर भी किसलिये तुमने मृगदेहमें बाण निक्षेप किया?

६६। सज्जन तुम, चापल्य परित्याग करो। सर्वदा उसे कौन सह्य करेगा? देखो, प्रलयपवन जैसे विशाल वारिधिको भी क्षुब्ध करते हैं, वैसे अकार्य्यकारी धैर्य्यशालियोंको भी क्षोभ उत्पन्न कर दिया करते हैं।

६७। यह किरात-महीपति अस्त्रवेदके पण्डित हैं; इन्हें वन्य पार्व्वत्यबोधसे अवज्ञा न करना। इन्द्रने इस पृथिवीकी रक्षा करनेके लिये अनुनयकर इनका पर्व्वतमें वास कराया है।

६८। 'हमने तुम्हारा यह चापल्य सह्य किया' भूपतिने यह वाक्य कह किया है। जो हो, तुम भी पूजा प्रभुको तटीय शर प्रत्यर्पण कर सर्व्वसम्पत्को प्राप्त हो।

६९। जिससे आत्महित सङ्घटित, विनयादि सद्गुण समुद्गत, एवं आपत्सकल तिरोहित हो, इस तरहका साधुसङ्गम किसका प्रार्थनीय न होगा?

७०। ससर्प ऊर्म्मिमालाशोभित सिन्धुकी तरह उद्धत, किन्तु समय-रूप सेतु द्वारा वारित, यह देखो—तीक्ष्ण आयुध और सेनासमन्वित किरात-भूपति वृक्षान्तरालमें अवस्थान करते हैं।

७१। वह स्थिरचित्त चमूपति इन्द्रध्वज शोभा जय कर शेषनागवत् स्थूलतर ज्यायुक्त धनुर्धारण करते हैं। हे मतिमन्! उन्हीं चमूपतिकी

गति (अपने प्रति) अनुकूल करो ; इनके साथ सख्य स्थापित होनेसे समस्त मनोरथ तुमको अनायास अधिगत होगा ।

चौदहवां सर्ग ।

१ । इसके बाद पाण्डुनन्दन अर्जुनने, सागरजलमें शैलको तरह किरातके उद्धत वाक्यसे पराहत--सुतरां कुपित होकर भी धैर्य्य परित्याग नहीं किया । वस्तुतः साधुगणका अन्तःकरण एकान्त ही दुर्विज्ञेय है ।

२ । अर्जुन--शत्रुके समस्त अभिप्राय अवगत हो गये । वह वाक्यके प्रपञ्च और संक्षेप रचनामें कुशल, एवं अवसरोचित वाक्य कहनेको समुत्सुक थे । अर्जुन इस क्षण ऐसे भावसे वाक्य कहने लगे, मानो उन्हें किञ्चिन्मात्र संक्षोभ नहीं ।

३ । जो विविक्त वर्णाभरणशालिनी और सुख-श्रुतिमयी हो शत्रुगणका भी हृदय प्रसन्न किया करती है, ऐसी प्रसन्न गम्भीरपदा सरस्वती (वाणी, पक्षान्तरसे—नायिका) अपुण्यकर्म्मार्थ्यसे प्रवर्त्तित नहीं होती, मतलब यह, कि जो सुकृतिशाली हैं, उनमें ही प्रवर्त्तित हुआ करती है । (अलङ्कारानुरोधसे ऐसा अनुवाद हुआ) ।

४ । जो मनका भाव वाक्यसे प्रकाशित कर सकते हैं, वही विद्वन्मण्डलीके मध्य सभ्यपदवाच्य होता हैं । तादृश व्यक्तिगणके मध्य कतिपय नैपुण्यशाली व्यक्ति ही निगढ़ार्थ प्रकाशितकर बात कर सकते हैं ।

५ । कोई कोई गभीर अर्थसम्पत्तिकी ही प्रशंसा किया करते हैं, दूसरे कितने ही पण्डित शब्दविशुद्धिको ही सुख्याति करते हैं । प्रत्येक पुरुषकी रुचि इस तरह विभिन्न होनेसे सर्वजन-मनोरम वाक्य एकान्त ही विरल है ।

६ । हे वनेचर ! तुम कार्य्यनिर्व्वाहक हो, इसीसे तुम्हारे ही उपर कार्य्यभार अर्पित हुआ हैं । तुम इस गुणयुक्त भारतीको निर्भीक भावसे व्यक्तकर, तुम वनेचर हो क्यों नहीं--तथाच अपनेको वाग्विन्यासपटु व्यक्तिगणोका अग्रवर्त्ती बना लिया है ।

७ । तुमने साम प्रयोगकर प्रलोभन दिखाया है, बुद्धिमोह उत्पादनके लिये भीति प्रदर्शन किया है ; वाग्मार्थी हो तुमने ऐसे वाक्य विन्यास किया है, जो अन्याय्य होने पर भी न्याय्यकी तरह प्रतिभात हुआ है ।

८। किन्तु सिद्धिका विरोधी यह कार्य्य करनेमें उद्यत—अपने भूपतिको तुमने क्यों निवारण न किया? देखो, हितैषी, सम-सुख-दुःख-भागी, अनुजीविगणका स्वीय प्रभुको हितमें नियोग करना ही कर्त्तव्य है।

९। यह निश्चित ही हैं, कि निक्षिप्त शर चक्षुके अगोचर हो जायेगा। उस नष्ट शरका अनुसन्धान शैलप्रदेशमें करना ही समुचित है। इस विषयमें सज्जनातिक्रम समीचीन नहीं, कारण, उससे अनर्थ हो-जाया करता है।

१०। खाण्डववनभक्षणेच्छु अग्निने मुझे असंख्य शर अर्पण किये थे। सुतरां देवताके शरमें भी मेरा आग्रह नहीं। यह कैसी बात है, कि जनैक किरातके शरमें मैं आस्थावान् हूंगा?

११। यदि आर्य्यजनका आचरण ही प्रमाणीकृत हो, तो मैं विना दोष क्यों तिरस्कृत हूं? देखो, जो पूर्वकालमें परनिन्दा व्यापारमें कभी व्यापृत नहीं होती, तादृश सज्जन वाणी गुण ही प्रकाश किया करती है।

१२। असाधुजन विद्यमान गुण गोपन कर, अविद्यमान दोष आरोपणपूर्व्वक सुजन व्यक्तिको एकान्त अभिभूत किया करते हैं। परन्तु उनके अपने हृदयका भाव गोपनकर रखने पर भी तदीय तीक्ष्ण वाक्यरूप असि उनके हृदयको द्विधा भिन्न कर ही मानो उसे प्रकाश कर देती है।

१३। मृगगण वनमें वास करते हैं, वह किसके निजस्व हैं? जो उनको बलप्रयोगसे विनष्ट करता है, वह उसके ही ग्रहणयोग्य हुआ करते हैं। तुम्हारे राजा इस मृगका स्वस्वाभिमान परित्याग करें। यह असम्भव है, कि अभिमान भी रक्षित होगा, और सम्पत्ति भी उनकी हो।

१४। महर्षि व्यासने मुझे ऐसे ही व्रतका उपदेश दिया है, कि तुम किसीको भी अपना पथ रोकने न देना। इस कारण ही मैंने इस जिघांसु मृगको संहार किया है। व्रतरक्षा साधुजनको दोषावह नहीं। प्रत्युत वह उनको अलङ्कारस्वरूप है।

१५। यह कैसी बात है, कि व्याध अपने लिये मृगका प्राण संहार कर तपस्विगणका उपकार साधन करता है? यदि कहो, कि मेरे प्रति कृपा कर ही इस मृगका निहत करना हुआ है, तो यही हो। (शुष्क कलहसे क्या प्रयोजन?)। मृगको हम दोनोंने युगपत् बाण विद्ध किया है। इस अवस्थामें तुम्हारे राजा होने पहले मारा और मैंने पहले मारा नहीं, इसका प्रमाण क्या है?

१६। निरस्त्र मुनिजनमें किसी जन्तुकी हिंसा पोषण करने पर, उसके प्रति अकृत्रिम दया प्रकाश ही महात्मागणको कार्य्य है। किन्तु मैं यह सगुण शर-शरासन धारण करता हूं, मेरे प्रति भी वह सदय हैं, इस बातको कैसे समझेंगे?

१७। अच्छा, समझ गया, कि उन्होंने मेरे ही लिये शर क्षेपण किया; किन्तु उसका फल तो प्रतिपक्ष संहार है। उसी अखण्डित फलके मेरे आत्मसात् करनेसे तुम्हारे सेनापतिका ही तो अधिक साफल्य निश्चित था।

१८। 'उस राजाके निकट यथेष्ट प्रार्थना करो' जो तुमने मुझसे कहा, यह मनस्विगणके प्रति युक्तियुक्त नहीं। क्योंकि, जो सबलके आहरण करनेका समुत्सुक है, याच्ञा-दैन्य-मलिनीकृत सम्पत्ति उसको कैसे प्रिय होगी?

१९। तुम्हारे राजा एक मिथ्याभियोग लगा विपरीतफलजनक अलभ्य वस्तु बलसे लाभ करना चाहते हैं। (फलमें) दुर्नयकी भीषणता जान-बूझ कर भी विनाशकालमें लोगोंकी मति मोहित हो जाया करती है।

२०। तुम्हारे प्रभु खड्ग, शर, वर्म्म, या उत्तम धनु, इनमेंसे किसी एककी प्रार्थना क्यों न करें? (जो प्रयोजनीय हो मैं दान कर दूंगा) अथवा उनकी शक्ति रहनेसे, प्रार्थनाका प्रयोजन नहीं। शक्तिशालियोंका बलपूर्व्वक ग्रहण दूषणीय नहीं।

२१। जो तपस्विजनमें स्व इच्छासे असूया प्रकाश करता है, उस राजाका तुमने कैसे योग्य सखा कह उल्लेख किया? मतलब, गुणार्ज्जनके उत्कर्षमें जो विरुद्ध बुद्धिका पोषण करता है, तादृश असाधुगण तो स्वभावसे ही साधुगणका अमित्र है।

२२। कहां वर्णाश्रमरक्षक मादृश क्षत्रिय जाति और कहां जाति-हीन हिंसाजीवी व्याधवर्ग? मतलब, निकृष्टोंके साथ उत्कृष्टोंका सख्य सम्भवपर नहीं।—गजगण कभी गोमायुओंके सखा नहीं होते।

२३। मोहान्ध नीच व्यक्ति जो अवज्ञा करता है, उससे महद् व्यक्तिका धीरत्व नष्ट नहीं होता हैं। किन्तु कुल, वीर्य्य और विक्रम जिसका समान है, यह यदि किसी तरह व्यतिक्रम करे, तो वह तिरस्कार हो जाता है।

२४। निकृष्ट व्यक्तिके साथ भद्रव्यक्ति जिस क्षण विग्रह करता है, उसी क्षण ही उसका यश: नष्ट जाता है; और जिस क्षण मैत्री-

मन्थन करता है, उसी क्षण ही गुणराशि दूषित हो जाया करती है, इस तरह उभय प्रकार ही मर्य्यादाहानिकी आलोचनाकर विवेचक व्यक्ति नीच जनकी अवज्ञाके साथ अपेक्षा किया करते हैं।

२५। इस लिये ही मैंने मृगघाती व्याधका कटु तिरस्कार वाक्य सह्य किया है। अब यदि वह शर ग्रहणार्थ आगमन करते हैं, तो दृष्टिविष सर्पके शिरोमणि ग्रहणाभिलाषी व्यक्तिकी जो दशा हुआ करती है, उनकी भी वही दशा होगी।

२६। अर्जुनके इस तरह स्वीय अभिप्राय व्यक्त करने पर, किरातदूतने उनके जयार्थ प्रतापप्रकाश-पूर्वक तर्ज्जन कर सेना-समन्वित प्रसन्नरूपी विरूपाक्षके समीप गमन किया।

२७। इसके बाद किरात सेनापतिके आदेशसे निनादकारी महती सेना युगान्त वाताभिहत सशब्द सागरोर्म्मिमालाकी तरह धावित हुई।

२८। उस क्षण जयानुकूल तरङ्गित केतुराजि समालम्बी घनाम्बुशीकरवाही सुरभि समीरण युद्धार्थ सत्वर होकर ही मानो सैन्यवर्गोंके आगे आगे चलने लगा।

२९। धनुर्गुण और ढाल समूहकी ध्वनि, वन्दिगणके जय जय शब्द एवं सैन्यगणके सिंहनादसे वर्द्धित हो गिरिगुहाभ्यन्तरमें भी अवकाश न पाकर, भूतल प्रकम्पित करते, दिक्‌समूहमें परिव्याप्त हुई।

३०। वनेचरगणके तीक्ष्ण भीषण आयुधपुञ्जसे प्रतिफलित, सुतरां सर्वतो विसृत रविकरनिकर, दिग्‌दिगन्तर प्रदीपित कर ही मानो प्रतिभात होने लगा।

३१। शिव स्वप्रभावसे पार्श्वद्वय फैलाकर प्रमथगणके मध्यस्थ हो भी मानो उनके ऊपर अवस्थान करने लगे। उनके उन्नत वक्षःस्थलसे सम्मुखवर्त्ती दिग्‌देश आच्छादित हो गया। उन्होंने चापमण्डल आकर्षणपूर्व्वक विस्फारित किया।

३२। प्रमथ-सैन्यगण—सुगम देश हो क्या, और दुर्गम देश हो क्या, सर्वत्र ही समसञ्चार हैं, वह वेगसे अहमहमिकाकर गमनेच्छु हुए। वनप्रदेश उनके द्वारा निरन्तर अवरुद्ध हो मानो निरुच्छ्वासवत् एकान्त आकुल हो पड़ा।

३३। किरात-सैन्यसे गर्त्त, कुञ्ज और तटदेश आच्छादित होने पर भूभागने सहसा उत्तानभाव धारण किया, एवं आच्छादनकार सैन्यगणके चले जानेसे वह मानो उसी क्षण निम्नाकार प्रतीत होने लगा।

३४। सर्व्वत्र सञ्चरणशील प्रमथगण त्रिशाल उरुदेश द्वारा बृहत् बृहत् लताजाल विपर्य्यस्त करने लगे, उनकी वेगवायुसे शाल और चन्दनतरु सकल डोलने लगे। उन्होंने समग्र वनप्रदेश मानो निम्न कर डाला।

३५—३७। इधारमें अर्जुन तपस्यासे कृश, किन्तु अन्तःसारपूर्ण थे, मानो मदक्षरणशीलदेह अद्वितीय गजकी तरह अवस्थित थे, अपिच भूपतिकुलके नाशके लिये वह मानो दिग्‌दाहोद्यत हुताशनरूपमें विराजित थे। उन्होंने अवहेलाके साथ एक शर निषङ्गसे निकाल धारण किया था, अनुकूल सुहृत्‌की तरह जयके स्पृहयालु हुए थे; और बाण हरणका प्रतीकार पूर्ण न होनेसे खिन्नमना सेनासमुद्रपर असम्भ्रम दृष्टिपात करते थे, आपत्‌प्रतीकारसम्बल अविचल धैर्य्यकी तरह गाण्डीवधनुका अवलम्बन करते थे एवं विकारशून्य होने भी अन्यके अलङ्घनीय थे; सुतरां मानो निवात निष्कम्प जलधिकी तरह अवस्थित थे।

३८। उनसे अदृश्य वराहरूपी दानव पतित पड़ा था, सुतरां वह द्विजगण कर्त्तृक यज्ञके निमित्त अग्रदत्त यज्ञपशुविशिष्ट पशुपतिकी तरह उन्हें दिखलायी पड़ता था।

३९। उन्होंने अपने अपरिसीम धैर्य्यगुणसे दूसरेका गौरव अभिभूत कर अपनेको गाम्भीर्य्यपदमें उपनीत किया था, सुतरां सान्द्र सदीर्घ व्रततीबहुल वनराजि वैभवसे दुरवगाहीकृत उत्तमाचलकी तरह वह प्रतिभात होते थे।

४०। वह महावृष-स्कन्ध और स्थूलग्रीव थे; उनका वक्षःस्थल महाशिलातटवत् कठिन था;

वह अतिभारवती पृथिवीके उद्धारसाधनमें समुत्सुक थे ; सुतरां महार्णवसे धरणीके उद्धारसाधनेच्छु महावराहकी तरह अवस्थित थे।

४१। वह मरकतमणिकी तरह श्यामल आभायुक्त थे, उनकी उदारमूर्त्ति दिग्गणको अभिभूत कर देदीप्यमान थी ; जलरूप मुकुरमें जैसे अरुणमाली, वैसे ही मनुष्यरूपमें अवस्थित पुराणपुरुष (नर) वही थे।

४२। उनका कर्म्मारम्भ किसी कभी विफल होनेका नहीं ; वह विश्वविजयी तेजके आधारस्थल हैं। जैसे वर्षाकालीन मेघदल महाचलमें उपस्थित होता है, वैसे ही प्रमथसेनागण उस क्षण उन्हीं अर्जुनके निकट आ उपस्थित हुए।

४३। पहले शत्रुगणमें प्रत्येकने आस्फालन किया था, कि—मैं ही जाकर उसे जय करूंगा, किन्तु मुनिवेशी पार्थके प्रभावसे इस क्षण सभी हतप्रभाव हो मोहान्ध हुए। वस्तुतः महानुभवतासे पुरुषकार नष्ट हो जाता है। (महानुभव अर्जुनको देख प्रमथगणका भी वही हाल हुआ)।

४४। इसके बाद प्रमथगण परस्पर परस्परकी शक्तिका आश्रय ले एककालमें अर्जुनके प्रति बाण क्षेपण करने लगे। (वस्तुतः) सहायसाध्य सिद्धिसकल महानुभावोंको भी समवेतभावसे कार्य्य करनेमें प्रेरण किया करती है। सुतरां प्रमथगणकी भी यह समवेत चेष्टा दोषावह नहीं।

४५। बृहत् बृहत् धनु द्वारा निक्षिप्त, पक्षशब्दयुत, वेगशाली शरसकल महावनसे गमनोत्सुक पक्षिसमूहकी तरह किरात सैन्यवर्गोंसे चतुर्दिक उत्पतित होने लगे।

४६। पर्व्वतके गभीर गह्वरशाली सानुसमूहमें जो सकल प्रतिध्वनि उत्थित हुई, वेगागत धनुर्निनाद उससे अतिमात्र उत्थित होकर दिङ्मण्डल विदारण कर ही मानो शब्द करने लगा।

४७। प्रमथगणकी शरराजि वन विकम्पित कर—प्रान्तवर्ती नभोमण्डल और दिगन्तराल आच्छादित कर वायुप्रेरित महौघसी वृष्टिकी तरह शब्द करने लगी।

४८। अर्जुन छः मास यावत् तपश्चरणमें कृश हो गये थे, तथापि युद्धार्थ उन्हें आनन्द हुआ—देह पुष्ट हो उठी। सुतरां तदीय पूर्व्वशिथिल वर्म्म, विजनकी तरह सत्वर सुदृढ़ भावको प्राप्त हुआ।

४९। भूतल और नभस्तलके चारोदिक व्याप्त हो शर सकल पतित होने लगे, उस क्षण धनुरास्फालनसमुत्सुक अर्जुनको भयङ्करी महारसूचिका दृष्टि भीषण उल्काकी तरह समीप प्रमथसैन्योपरि पतित हुई।

५०। कल्पान्तकालकी तरह मुनिवेशी दारुण वही अर्जुन—दिक्समूह एकाग्र समाहत, रविकी प्रभा तिरस्कृत, वायुतरङ्ग आलोड़ित अपिच सपर्वता धरा कम्पित कर ही मानो चलने लगे।

५१। क्रियाफलातिपाती कालकी तरह उन्हीं अर्जुन उस क्षण शत्रुजयाकाङ्क्षी वनेचरगणके युगपत् निक्षिप्त बहु शर स्वीय शर द्वारा लक्ष्यपथमें ही छेदन कर दिये।

५२। पाण्डुनन्दन अर्जुन सामादि उपायसमूहकी तरह दूसरेके अनभिभवनीय, विपन्निवारक, दूरगामी, बृहत् फलशाली शर सकल द्वारा अतिमात्र वर्द्धित हो उठे।

५३। प्रमथगणने सोचा—शर सकल क्या अन्तरीक्ष या पृथिवीसे अथवा अर्कबिम्बसे किंवा मुनिके ततक्षत समाकृष्ट कार्मुक या देहसे पतित हो रहे हैं।

५४। अर्जुनका शरसमूह मर्म्मविदारक होने भी गणाधिपतिगणका प्राणसंहार न कर निर्गत होनेसे मानो (प्रभुका कार्य्य न कर सकनेसे) कृतापराधकी तरह अधोमुख सवेग हिमाचलको अतिक्रम करके चल हुआ।

५५। अर्ज्जुनके प्रथम प्रक्षिप्त शरसकलने शत्रुदलका देहावरणसमूह भेदकर जो क्षत उत्पादन किये थे, पीछे प्रक्षिप्तशरसमूह फिर उन सकल क्षतस्थानोंमें पतित न हुआ। (वस्तुतः) अकल्पदल महद् व्यक्तिगणका अगोचरीभूत है।

५६। हिमांशु की प्रभा जिस तरह पङ्कजावलीको सङ्कुचित [illegible] तरह उन्हीं मुनिवेशी

अर्ज्जुनकी शर संख्यानुपातसे निर्मुक्त शरसमूहोंने उनके धनुसे मानो समुत्पन्न होकर ही गमनपूर्व्वक उमापतिकी सेनाओंको सङ्क्षुभित कर डाला।

५७। अर्ज्जुनका शरसमूह उत्साहवत् सरल ओजस्वी, अमोघ, अक्लान्त और बहु विभिन्न क्रियाके लिये भिन्न भिन्न भावसे नियोजित था; प्रहार-क्लिष्ट शत्रुपक्ष यह सकल शर सह्य न कर सका।

५८। प्रत्येक जनगण जिस तरह दिवाकरको अपने-अपने आगे स्फुरित होते हैं, वैसे ही उन नानादेशस्थ शिवसैनिकोंने तीक्ष्ण इषुरूप मयूखमालाशाली एकदेशस्थ अर्ज्जुनको युगपत् प्रत्येक योद्धाके सम्मुख देदीप्यमान होते देखा।

५९। जैसे अति प्रबल वात्या द्वारा व्याहत हो निदाघजनित पराग घूर्णित हुआ करती है, वैसेही कोप भरसे मानो चारो ओर आगत तीव्रवेगशाली पार्थशरराजि द्वारा प्रमथबल व्याहत हो निरन्तर विभ्रान्त होने लगा।

६०। यह मुनि तपोबलसे बहुतर अदृश्य देह उत्पादनकर क्या शरसमूह निक्षेप करता है? अथवा हमारे स्वीय शर ही इसकी मायासे विहत हो प्रतिकूल भावसे आगमनपूर्व्वक हमको ही निहत करते हैं।

६१। किंवा, देवगण इस मुनिके गुण या भयसे आकृष्ट हो प्रच्छन्नभावसे रहते, हमलोगोंपर प्रहार करते हैं? नहीं तो, यह सकल मुनिसायक जलधिकी ऊर्म्मिराजिकी तरह क्यों सतत असंख्यरूपमें प्रतिभात होते हैं।

६२। यह मुनि जयलाभ कर ही क्या युद्धसे विरत होगा? चराचर जगत्का क्या मङ्गल होगा? ऐसे ही नाना वितर्कोंसे विह्वल हो अर्ज्जुनबाणविक्षत प्रमथसेना परितप्त होने लगी।

६३। क्रोधविह्वल जनकर्तृक जैसे क्षमासाध्य कार्य्य, मर्दोद्धत व्यक्तिकर्त्तृक जैसे हितप्रिय वाक्य एवं बलवान दैवकर्त्तृक जैसे पुरुषकार निरस्त हो निष्फल होता है, वैसे ही प्रमथबल भी पार्थकर्त्तृक पराभूत हो निस्तेज हो पड़ा।

६४। शिवसैनिक कपिध्वजके शरनिकरसे कर्त्तित कलेवर हो सौरकर-तापित वारिराशिकी तरह सर्वदिक् परिमण्डलाकारमें अवस्थान करने लगे।

६५। पाण्डुनन्दन जिस क्षण शरनिकरसे ब्रह्माण्डोदर आच्छादित कर अपना मण्डलीभूत धनुः आस्फालन करने लगे, उस क्षण विजयलक्ष्मी मानो भीत होकर हो किसी प्रकार विलोचन सेनाका पक्ष परित्याग करनेमें समर्थ हुई।
